

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKÇE SÖZLÜK'E HALK AĞZINDAN GİRMİŞ
KELİMELELER VE KÖKENLERİ (A-G)

EKREM GÜL
11718003

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET ÖLMEZ

İSTANBUL
2014

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKÇE SÖZLÜK'E HALK AĞZINDAN GİRMİŞ
KELİMELELER VE KÖKENLERİ (A-G)

EKREM GÜL
11718003

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 20.05.2014

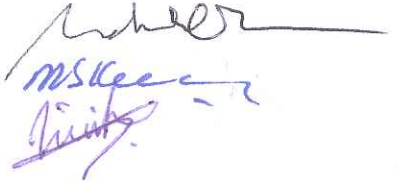
Tezin Savunulduğu Tarih: 28.05.2014

Tez Danışmanı
Jüri Üyeleri

: Prof. Dr. Mehmet Ölmez

: Prof. Dr. Mustafa. S. Kaçalın

: Prof. Dr. Zühal Ölmez

İSTANBUL
2014

ÖZ

TÜRKÇE SÖZLÜK'E HALK AĞZINDAN GİRMİŞ KELİMELE VE KÖKENLERİ (A-G)

Ekrem Gül

Mayıs, 2014

On birinci baskısı yapılan Türkçe Sözlük'ün söz varlığı 122.423'e ulaşmıştır. Bu söz varlığının bir bölümünü de halk ağzından alıntı kelimeler oluşturmaktadır. Mevcut on bir baskının taranması yoluyla ortaya konulan bu halk ağzından alıntı söz varlığının kökenlerinin araştırılmasıyla, sözlükteki; maddelendirme, anlamlandırma, kelimelerin halk arasındaki kullanım yaygınlığı gibi özellikleri kontrol etmeye imkan sağlanacaktır. Tespit edilen alıntı sözcüklerin hangi dilden geldiği veya hangi aracı dil vasıtasıyla Türkçeye girdiği bilgisi, aynı zamanda komşu diller arasındaki ortak söz ve kültür varlıklarının belirlenmesini de sağlayacaktır. Çalışmamızda, standart dilde kullanılan kelimeler ile halk dilinde kullanılan kelimelerin fonetik ve semantik açıdan karşılaştırılması da dilbilim açısından önemli bir kazanımdır. Bu sözcükleri Eski Türkçe döneminden itibaren, Türkolojinin güncel bilgi ve kaynaklarını verimli ve sistematik bir şekilde kullanarak etimolojik, semantik, fonetik açılardan değerlendirmenin, Türkçe Sözlük'ün bilimsel seviyesini ve kullanılabilirliğini artıracığı açıktır. Ayrıca karşılaştırmalı dilbilim verilerinin, etimoloji araştırmalarına; Tarama Sözlüğü ile Derleme Sözlüğü'nden alınan örneklerin de ağız çalışmalarına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bu çalışmada a-g harfleri arasındaki kelimeler incelenmiştir. Çalışmamızın giriş kısmında amaç ve çalışmanın yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Sonuç kısmında bazı kelimeler ve bazı anlamlara dair önerilerimiz yer almaktadır. Dizin kısmında ilk olarak kökeni araştırılan kelimeler sıralanmıştır. Diğer dillere ait kelimelerin dizininde daha sonra alıntı kelimeler gösterilmiştir. Bu çalışmayla sözlüklerde yer alan kelimelerin köken bilgisi kısmının daima güncellenmesinin gerekliliği ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler : Eski Türkçe, Etimoloji, Fonetik, Semantik, Türkçe Sözlük, Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü, Anadolu Ağızları, Karşılaştırmalı Dilbilim, Ödünçleme Sözler.

ABSTRACT

THE WORDS GOT INTO OUR TURKISH GLOSSARY FROM FOLK LANGUAGE (A-G)

Ekrem GÜL

May, 2014

The lexicology of Turkce Sozluk whose 11th edition is being done has reached 122.423. Some part of this lexicology is constituted of loanwords from folk language. Through seeking the origin of this lexicology quoted from folk language which was produced by scanning current eleven edition, it will enable to go through the specifications of lexis such as listing, signification, the usage prevalence of the words in folk. The knowledge of which language the detected loanwords came from or by means of which intermediary language these come to Turkish. Also, it will enable to determine common words or culture existence among neighbour languages. In our study, the comparison of the words used in standard language and folk language in terms of phonetics and semantics is also a significant acquisition for Linguistics. It is clear that the evaluation of these words from Old Turkic period on in terms of etymological, semantics and phonetics by using the current information and resources of Turkology efficiently and systematically will raise the usability and scientific level of Turkce Sozluk. Furthermore, comparative linguistics datas produced in our study is considered that the samples quoted from Tarama Sozlugu and Derleme Sozlugu will also contribute to dialect studies on etymology studies. In this study the words between the letters a-g is examined. In introduction section of our study, information about aim and method of study is given. In conclusion section, our suggests concerning to some words and meanings are exist. In index section, the words whose origin searched are initially sorted. In the index of words belongs to other languages, borrowed words are shown separately. With this study, the necessity of permanent updating the words' origin information section taking part in Glossaries is indicated.

Keywords: Old Turkic, Etymology, Phonetics, Symantics, Turkce Sozluk, Derleme Sozlugu, Anatolian Dialects, Comparative Linguistics, Loanwords.

ÖN SÖZ

Türkçe Sözlük'ün ilk baskısı yapıldığından beri yaklaşık yetmiş yıl geçti. Son baskıya bakıldığında sözlüğün söz varlığının iyice genişlediği görülecektir. Bu söz varlığının bir kısmını da halk dilinden alınmış kelimeler oluşturmaktadır. Biz bu halk dilinden gelen kelimelere baktığımızda, günlük konuşma ve yazı dilinin kalıplarından uzak, halkın düşünüş tarzı ve bakış açısını gerek anlamı gerekse de seslik özellikleriyle yansıtan özellikler görürüz. Bu kelimeler ayrıca bize, geçmişte veya günümüzde hangi millet veya kültürle hangi alanlarda temas edildiğinin bilgisine ulaşabilme imkanı da sağlar. Ancak bu bağlantıların doğru kurulabilmesi için bu kelimelerin kökenlerinin doğru bilinmesi gerekir.

Biz kısaca, bir kelime hangi kökten türedi, hangi yollarla hangi dillere yayıldı gibi soruları cevaplayan bilim dalına etimoloji diyoruz. Etimolojide kural basittir: konuyla ilgili tüm kaynakları oku; ve bunların arasından gerekli olanı kullan... Ancak zor olan da herhâlde bu basit kuralı gerçekleştirmektir. Dünya çapında etimolojik sözlükler hazırlayan bilim adamlarının bu işi hep, bilgi birikimlerinin doygunluk noktasına ulaştığı yaşlara bırakmış olmaları tesadüf değildir.

Bu kural ve karşı karşıya olunan söz varlığı genişliğinin ağırlığı daima hatırd tutularak, çalışmamızda Türkçe Sözlük'e halk dilinden girmiş kelimelerin kökenleri incelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu söz varlığının tamamı bir yüksek lisans tezi süresini aştığı için, çalışmamızda G harfine kadar gelinebilmiştir. İncelenen söz varlığı Türkçe Sözlük'ün bütün baskılarını kapsamaktadır. Bu kelimelerin; nereden derlendikleri, sözlüğe ne zaman ve nereden girdikleri, hlk. ibaresi alma durumlarının karşılaştırılması, anlam ve maddeleniş hareketleri gibi hususlara da -köken araştırmasının haricinde- yeri geldikçe değinilmiştir. Çalışmamızın giriş kısmında amaç, yöntem ve kapsam hakkında bilgi verilmiş, inceleme bölümünde kelimeler tek tek sayılan hususlara bakılarak değerlendirilmiş, özellikle de Türkçe Sözlük'te köken bilgisi verilmeyen kelimeler üzerinde daha dikkatli durulmuştur. Sonuç kısmında bulunan kökenler haricindeki sözlüğün işleyişine dair tekliflerimiz sunulmuştur. Dizin kısmında ise incelenen kelimelerin köken bilgilerine dair elde ettiğimiz sonuçlar sıralanmıştır.

Disiplin ve kararlılık gerektiren zor bir çalışma süreci geçirdiğimizi saklayacak değiliz, ancak Türkçenin devasa binasına çok küçük bir tuğla bile koyabilmişsek tüm bu yorgunluğumuzu unutarak kendimizi mutlu hissedeceğiz. Bu çalışmayı hazırlarken şahsi kütüphanesinden (e-Bibliothek) faydalanmama izin veren ve sorularımıza cevap verme nezaketi gösteren Prof. Dr. Uwe Bläsing'e, tezin dizgi aşamasında yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Ceyda Özcan'a teşekkürlerimizi sunmayı borç bilirim. Son olarak, bana bu alanda çalışma fırsatı veren ve yanında bulunduğum en ufak zaman diliminde bile, kendisinden sadece Türkoloji'yi değil "hocalığı" da öğrendiğim sayın hocam Prof. Dr. Mehmet Ölmez'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ekrem Gül

İstanbul, Mayıs, 2014.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR ve ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç	2
1.2. Kapsam	4
1.3. Yöntem	6
2. İNCELEME	11
3. SONUÇ	389
DİZİNLER	396
KAYNAKÇA	428
ÖZ GEÇMİŞ	445

KISALTMALAR ve ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

Bibliyografik Kısaltmalar

AD *Anadilden Derlemeler I-II*

Ada. / Osm. Ağzları *Adana ve Osmaniye İlleri Ağzları*

AH *Atebetü'l-Hakayık*

Arpaçay *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*

Yusufeli-Uşhum *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*

Aybastı *Aybastı Ağzı*

BK *Burhân-ı Katı*

DD *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*

DerS / DS *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*

Diyarbakır Ağzı *Diyarbakır Ağzı İnceleme-Metin-Sözlük*

Çüngüş - Çermik *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı*

DLT *Divanü Lûgat-it-Türk*

Edirne İli Ağzları *Edirne İli Ağzları İnceleme-Metin*

EDPT *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*

Elazığ Yöresi *Elazığ Yöresi Ağzlarından Derlemeler*

Erzincan Yöresi *Erzincan ve Yöresi Ağzları*

Erzurum Ağzı *Erzurum Ağzı İnceleme-Derleme-Sözlük*

Erzurum İli Ağzları *Erzurum İli Ağzları İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*

GSTS *Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü*

HlkTrmS *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*

IB *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*

Kahane-Tietze *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*

Kars İli Ağzları *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*

KB *Kutadgu Bilig*

Keban - Baskil *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağzları*

Kırşehir Yöresi *Kırşehir ve Yöresi Ağzları*

KT *Kamus-ı Türkî*

Kubbealtı *Kubbealtı Lugati*

Kütahya Yöresi *Kütahya ve Yöresi Ağızları*
Malatya İli Ağızları *Malatya İli Ağızları*
Mersin Ağzı *Mersin Ağzı*
Ordu Yöresi *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*
OY *Orhon Yazıtları*
Rize İli Ağızları *Rize İli Ağızları*
SinemaTS *Sinema Terimleri Sözlüğü*
TarS *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*
TD *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*
TürS *Türkçe Sözlük, I-XI*
Urfa Merkez Ağzı *Urfa Merkez Ağzı*
Uşak İli Ağızları *Uşak İli Ağızları*
UTS *Uygulayım Terimleri Sözlüğü*
ZTS *Zanaat Terimleri Sözlüğü*
Zong.-Bart.-Kar. *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*

Türkçe Sözlük'ün işleyişine dair kısaltmalar / Genel kısaltmalar

:	uzun okunan heceyi gösterir: (ela: , ka:til , a:let , raki:p)
'	vurgulu heceyi gösterir: (gü'zün, ça'bucak, a'nsızın)
*	belirlenmemiş, varsayıma dayanan biçim
~	değişken/denk biçim
<	bu biçimden gelir
<<	birden fazla ses gelişmesiyle bu biçimden gelir
>	bu biçime gider
Ø	bu eserde bulunmaz
-le	ile edatıyla kullanılan fiil
-i	-i durum ekiyle kullanılan fiil
a.	ad
a.m.	aynı manada
argo	argo söz
bit. b.	bitki bilimi
bkz.	bakınız
-de	-de durum ekiyle kullanılan fiil
-den	-den durum ekiyle kullanılan fiil
dial.	diyalekt
-e	-e durum ekiyle kullanılan fiil
ekon.	ekonomi
esk.	eskimiş
hlk.	halk ağzında
krş.	karşılaştırınız
mec.	mecaz
mim.	mimarlık
müz.	müzik
nsz.	nesne almayan fiil
öz.	özel
sf.	sıfat
sp.	spor
tıp	tıp
ünl.	ünlem
zf.	zarf
zm.	zamir

Dil ve Diyalekt Kısaltmaları

Alm.	Almanca	İbr.	İbranice
Alt.	Altayca	İt.	İtalyanca
Ar.	Arapça	İsp.	İspanyolca
Aram.	Aramice	Karag.	Tuvacanın Karagas Diyalekti
Asur.	Asurca	Kaş.	Azerîcenin Kaşkay Diyalekti
Az.	Azerîce	Kaz.	Kazakça
Bar.	Tatarcanın Baraba Diyalekti	Kelt.	Kelt Dilleri
Başk.	Başkurtça	Kırg.	Kırgızca
Blk.	Balkarca	KKlp.	Karakalpakça
Br.	Brahmi Metinleri	Kor.	Korece
Çağ.	Çağatayca	Koyb.	Hakasçanın Koybal Diyalekti
Çin.	Çince	Kum.	Kumukça
Çuv.	Çuvaşça	Kürt.	Kürtçe
D. Tür.	Doğu Türkçesi	Lat.	Latince
EErm.	Eski Ermenice	Mac.	Macarca
EFa.	Eski Farsça	Maya.	Maya Dili
EHint.	Eski Hintçe	Moğ.	Moğolca
Erm.	Ermenice	Nog.	Nogayca
ERum.	Eski Rumca	OEng.	Old English
ESlav.	Eski Slavca	OFa.	Orta Farsça
ET	Eski Türkçe	OHG.	Old High German
Eyn.	Azerîcenin Eynallı Diyalekti	OLat.	Orta Latince
Fa.	Farsça	ON.	Old Norse
Fen.	Fenike Dili	Orh.	Orhon Türkçesi
Fin.	Fince	Özb.	Özbekçe
Fr.	Fransızca	Pehl.	Pehlevi
Gag.	Gagavuzca	Rum.	Rumca
Hak.	Hakasça	Rus.	Rusça
Hal.	Halaçça	Sag.	Sagayca
Har.	Özbekçenin Harezm Diyalektleri	Sans.	Sanskritçe
HAvr.	Hint-Avrupa Anadili	Sarı Uyg.	Sarı Uygurca
İng.	İngilizce	Sırp.	Sırpça

Slo.	Slovakça	Tuv.	Tuvaca
Soy.	Soyot Diyalekti	Tür.	Türkçe
Tat.	Tatarca	Uyg.	Uygurca
Tel.	Teleütçe	Volga Bul.	Volga Bulgarcası
Tkm.	Türkmençe	Yak.	Yakutça
Toh.	Toharca	Yun.	Yunanca
TT	Türkiye Türkçesi	Goth.	Gothic
Tung.	Tunguzca	Gür.	Gürcüce

İl Adlarının Kısaltmaları

Ada	Adana	İst	İstanbul
Adı	Adıyaman	İz	İzmir
Af	Afyon	Kr	Kars
Ağ	Ağrı	Ks	Kastamonu
Ama	Amasya	Ky	Kayseri
Ank	Ankara	Krk	Kırklareli
Ant	Antalya	Krş	Kırşehir
Ar	Artvin	Kc	Kocaeli
Ay	Aydın	Kn	Konya
Ba	Balıkesir	Kü	Kütahya
Bil	Bilecik	MI	Malatya
Bn	Bingöl	Mn	Manisa
Bt	Bitlis	Mr	Maraş
Bo	Bolu	Md	Mardin
Brd	Burdur	Mğ	Muğla
Brs	Bursa	Mş	Muş
Çkl	Çanakkale	Nş	Nevşehir
Çkr	Çankırı	Nğ	Niğde
Çr	Çorum	Or	Ordu
Dz	Denizli	Rz	Rize
Dy	Diyarbakır	Sk	Sakarya
Ed	Edirne	Sm	Samsun
El	Elazığ	Sr	Siirt
Ezc	Erzincan	Sn	Sinop
Ezm	Erzurum	Sv	Sivas
Es	Eskişehir	Tk	Tekirdağ
Gaz	Gaziantep	To	Tokat
Gr	Giresun	Tr	Trabzon
Gm	Gümüşhane	Tn	Tunceli
Hak	Hakkari	Ur	Urfa
Hat	Hatay	Uş	Uşak
Isp	Isparta	Vn	Van
İç	İçel	Yz	Yozgat
		Zn	Zonguldak

Arap Harfleri İçin Çeviri Yazı İşaretleri (Arapça-Farsça)

ء	°	ص	ş
آ	a, ā	ض	ḍ, ḏ
ب	b	ط	ṭ
پ	p	ظ	ẓ
ت	t	ع	c
ث	ṯ	غ	ġ
ج	c	ف	f
چ	ç	ق	q
ح	ḥ	ك	k
خ	ḫ	گ	g
د	d	ل	l
ذ	ḏ	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	ه	h
س	s	و	v, ū
ش	ş	ی	y, ī

Ermenice Kelimeler İçin Çeviri Yazı Alfabeti

ա	<i>a</i>	ն	<i>n</i>
բ	<i>b</i>	շ	<i>š</i>
գ	<i>g</i>	ո	<i>o</i>
դ	<i>d</i>	ու	<i>u</i>
ե	<i>e</i>	չ	<i>č'</i>
զ	<i>z</i>	պ	<i>p</i>
է	<i>ē</i>	ջ	<i>ǰ</i>
ը	<i>ə</i>	ր	<i>r</i>
թ	<i>t'</i>	ս	<i>s</i>
ժ	<i>ž</i>	վ	<i>v</i>
ի	<i>i</i>	տ	<i>t</i>
լ	<i>l</i>	ր	<i>r</i>
խ	<i>x</i>	ց	<i>c'</i>
ծ	<i>c</i>	ւ	<i>w</i>
կ	<i>k</i>	փ	<i>p'</i>
հ	<i>h</i>	ք	<i>k'</i>
ձ	<i>j</i>	օ	<i>ō</i>
ղ	<i>l</i>	ֆ	
ճ	<i>č</i>		
մ	<i>m</i>		
յ	<i>y</i>		

Rumca Kelimeler İçin Çeviri Yazı İşaretleri

Harfler	Klasik	Yeni
α	<i>a</i>	<i>a</i>
β	<i>b</i>	<i>v</i>
γ	<i>g</i>	<i>g (/e/ ve /g/ sesinden önce y veya ğ)</i>
δ	<i>d</i>	<i>d̲</i>
ε	<i>e</i>	<i>e</i>
ζ	<i>z</i>	<i>z</i>
η	<i>ē</i>	<i>i</i>
θ	<i>t̲</i>	<i>t̲</i>
ι	<i>i</i>	<i>i</i>
κ	<i>k</i>	<i>k</i>
λ	<i>l</i>	<i>l</i>
μ	<i>m</i>	<i>m</i>
ν	<i>n</i>	<i>n</i>
ξ	<i>ks</i>	<i>ks</i>
ο	<i>o</i>	<i>o</i>
π	<i>p</i>	<i>p</i>
ρ	<i>r</i>	<i>r</i>
σ, kelime sonunda ς	<i>s</i>	<i>s, diyalektlerde bazen ş</i>
τ	<i>t</i>	<i>t</i>
υ	<i>u</i>	<i>i</i>
φ	<i>f</i>	<i>f</i>
χ	<i>h</i>	<i>h, ardından /e/ veya /i/ gelirse Alm. ich gibi</i>
ψ	<i>ps</i>	<i>ps</i>
ω	<i>ō</i>	<i>ō</i>
αι	<i>ai</i>	<i>e</i>
αυ	<i>au</i>	<i>av/af</i>
ευ	<i>eu</i>	<i>ev/ef</i>
οι	<i>oi</i>	<i>l</i>
ου	<i>u/ū</i>	<i>u</i>
μττ	-	<i>b</i>
ντ	-	<i>d</i>

1. GİRİŞ

Türklerde sözlükçülük, ortaya konulan, belki daha doğru ifadeyle "bilinen" ilk eserin kalitesi de göz önünde bulundurulursa oldukça eskiye dayanır. Kaşgarlı Mahmud'un 1074 yılında tamamladığı *Divanü Lugâti't-Türk*, bizim, bilinen ilk sözlüğümüzdür ve bu eserin ilim âlemine kazandırılması Türkoloji'nin seyrini de değiştirmiştir, bu yönüyle bakıldığında nasıl bir eserle karşı karşıya olduğumuz belki daha iyi anlaşılabilir. Bunun harici ve ötesinde sözlükçülük geleneğimizin köklerine dair fikir sahibi olabilmek adına: *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Codex Cumanicus*, *Kitabü'l İdrak li lisani'l-Etrak*, *Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugati't Türkiyye*, *Kitabu Bulgati'l-muştak fi-lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l lugati't-Türkiyye*, *Abuşka Lugati*, *Şamilü'l-luga*, *Ahter-i Kebir*, *Cami'ü'l-Fürs*, *Eş-Şüzurü'z-zehebiyye ve'l-kita-i'l-Ahmediyye fi'l-lugati't-Türkiyye*, *Senglah* gibi sözlükleri sayabiliriz. Sayılan sözlüklerin çoğu Türkçeden yabancı dillere veya yabancı dillerden Türkçeye karşılık esasına dayanmaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren hazırlanmaya başlanan Türkçeden Türkçeye sözlükler için: Mehmed Esad Efendi'nin *Lehcetü'l-lügat*, James W. Redhouse'nin *Müntahabat-ı Türkiyye* ve *Müntahabat-ı lügat-ı Osmaniyye*, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani*, Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki* gibi eserlerini sayabiliriz.¹

Cumhuriyet'in ilanı ve "Harf Devrimi" sonrasında, o günkü adıyla "Türk Dili Tedkik Cemiyeti" Atatürk'ün himaye ve başkanlığında kurulmuş, artık "Tarama Dergisi" ve "Cep Kılavuzu" çoktan çıkmış, "Derleme Dergisi" hazırlanmış, Dil Kurumu ve Türk yazarlarının çalışmalarıyla, Türkçenin yazı dili hatırı sayılır bir devrim geçirmiş bulunuyordu (Dil Devrimi); ancak bu süreçte ortaya çıkan bir çok yeni kelimeyi tanıma veya anlamak isteyenler eski kaynaklardan faydalanamaz olmuşlar, asıl aradıklarını bulamaz hâle gelmişlerdi. TürS¹'in giriş kısmındaki ifadeyle: "Hiçbir yabancı tesir veya özentie düşmemek şartıyla, yazılan yazılarda ve

¹ Buradaki kısa bilgiler TürS¹¹'in sunuş kısmından alınmıştır, daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ölmez, "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü", **Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü**, (Ankara: Dil Derneği Yayınları, 1994): 88-100.

ve söylenen sözlerde geçen yabancı kelimelerle birlikte dilimizde kullanılmakta olan veya kullanılacağı umulan Türkçe kelimeler için başvuracak bir kaynak" meydana getirmek için 1945 yılında Türkçe Sözlük'ün birinci baskısı o günkü adıyla Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanmıştır. Daha sonraki yıllar içinde *Türkçe Sözlük*'ün; 1955 yılında ikinci, 1959 yılında üçüncü, 1966 yılında dördüncü, 1969 yılında beşinci, 1974 yılında altıncı, 1983 yılında yedinci, 1988 yılında sekizinci, 1998 yılında dokuzuncu, 2005 yılında onuncu, 2011 yılında da on birinci baskısı hazırlanmıştır. Benim bildiğime göre 2009 yılında da 2005 yılında yapılan onuncu baskının tükenmesi üzerine bir tıpkıbasım daha yapılmıştır. Bu baskıların hazırlanış süreçleri, kapsamaları veya özellikleri hakkında daha fazla, ayrıntılı bilgi verilmeyecektir, bu hususta TürS¹¹'in giriş kısmında özetle, ilgili baskıların giriş kısımlarında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir, oralara bakılabilir. (adı geçen sözlüklerin künye bilgileri için bkz. kaynakça).

1. 1. Amaç

Ortaöğretim aşamasında bize "bilim" ile ilgili olarak öğretilen ilk şey "bilimin katlamalı olarak ilerlemesi" kuralıydı. Yani, hâlihazırda ortaya konulan bilimsel çalışmalar, daha önce o konuda yapılmış eserlerin üzerine inşa edilir; daha farklı bir ifadeyle biz, daha öncekilerin bıraktığı yerden devam ederiz, hiçbir zaman sıfırdan başlamayız. Bu açıdan bakıldığında *Türkçe Sözlük*'ün, ilk baskısından beri her yönden ilerlediği, genişlediği görülecektir. Ancak söz konusu "Türkçenin söz varlığı" olunca bu gelişim ve ilerlemenin sınırlarını tayin, tahmin veya tahlil edebilmek pek bir güçtür. Bu ilerlemeyi pozitif hale getirmeye yönelik adımların dinamik ve sürekli bir biçimde atılmaya devam edilmesinin zorunluluğu da çok açıktır. Bu zorunluluğun bir gereği olarak, çalışmamızın amacını *Türkçe Sözlük*'e "halk ağzından" girmiş kelimelerin kökenlerini "aramak" olarak belirledik. György Hazai'ye göre²: "Türk dilinin yazılı kaynaklarından meydana gelen devasa okyanusta yol almaya çalışan kimse, daha baştan, eldeki sözlük malzemesinden çoğu zaman yardım gelmeyeceğini bilmelidir. Aksine, yolunu bazen kendi başına aramak ve sözlük malzemesinin şurasında burasındaki eksikleri yeni olgular ve bilgilerle tamamlamak zorundadır.". Bu da gösteriyor ki, gerek sözlükçülük geleneğimizin mirası gerekse de söz

² György Hazai, *Türkiye Türkçesinin Dünü ve Bugünü Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş*, çeviren Tevfik Turan, (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012), 30.

varlığımızın ağır yükü, bu hususta; dikkatli, disiplinli ve uzun soluklu bir çalışmayı gerektirmektedir. Peki çalışmamızı neden "halk dilinden girmiş sözcükler" olarak sınırlandırdık? Benim bildiğime göre dünya çapında geniş pazarları tekellerinde tutan çok uluslu yazılım şirketleri, bir işletim sistemi üretirken, bu işletim sisteminin her bir parçasını oluşturma işini farklı birimlere tevdi ederler, daha sonra üzerinde çalışılan bu bölümler aynen bir yapbozun parçalarının birleştirilmesi gibi bir araya getirilir ve işletim sistemi ortaya çıkar. Bence, teknik açıdan, bizim üzerinde çalıştığımız işten hiçbir farkı olmayan bu durum, "Her şeyi yapmaya çalışan hiçbir şeyi başaramaz." düşüncesine ve uzun soluklu işlerde uygulanması gereken takım çalışmasının önemine iyi bir örnektir. Dolayısıyla biz, birçok hareketli parçadan oluşan Türkçe Sözlük'ün belli sınırları olan bir parçasına odaklanmak zorundaydık. Bu gibi sebeplerden dolayı çalışmamızın kapsamını bu biçimde sınırladık; ancak çalışmamızda, bu kalemde ele alınan sözcüklerin bile çok geniş bir gayret gerektirdiği görülecektir (a-g harfleri arası). Özellikle Anadolu ağızları kapsamında yer alan kimi kelimelerin köken yelpazesinin genişliği (Rumca, Ermenice, Gürcüce, Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca, Sanskritçe, Rusça, Moğolca, Çince ve ötesi ...), yeri geldiğinde diğer Türk dilleriyle karşılaştırma yapma zorunluluğu, ele alınan ET kelimelerin kökeni hususunda Türkoloji çevrelerinde gözlemlenen fikir ayrılıkları bu işi zorlaştıran daha başka etkenlerden kimileridir. Bahsi geçen dillerden Türkçeye geçen kelimeler ile ilgili olarak ayrı ayrı yapılan çalışmaları kısaca özetlemek gerekirse: Andreas Tietze'nin Rumca, İslavca, Arapça, Farsça alıntılar üzerine olan yazıları; Gustav Meyer, Christos Tzitzilis, Charalombos Symeonidis, Hernry-Renée Kahane ve Andreas Tietze'nin Rumca alıntılar üzerine olan çalışmaları, Stanisław Stachowski ve Marzanna Pomorska'nın Farsça alıntılar üzerine olan çalışmaları, Gerhard Doerfer, Claus Schönig, Osman Nedim Tuna'nın Moğolca alıntılar üzerine olan çalışmaları; Robert Dankoff'un, Uwe Bläsing'in Ermenice ve Gürcüce alıntılar üzerine yaptığı çalışmalarını sayabiliriz (anılan ve anılmayan çalışmaların künyeleri için bkz. kaynakça).³ *Türkçe Sözlük*'te, halk ağzından girmiş kelimelerin köken bilgisi verilirken, yukarıda kısaca özetlediğimiz bu çalışmaların tamamından faydalandığını söylemek iyimserlik olacaktır. İşte bizim çalışmamızın temelini de bu gibi boşluklar oluşturmaktadır: Köken bilgisi verilmeyen sözcüklerin kökenini araştırmak, verilenleri ise Türkoloji'deki son gelişmeler ışığında tekrar

³ Bu hususta daha derli toplu bilgiler için bkz. Mehmet Ölmez, "Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 16 (2006): 205-210.

değerlendirmek... Aslında bu, şu anlama geliyor: Bizim çalışmamız da zamanı geldiğinde (belki de çok daha kısa sürede) eskiyecek ve aktardığımız bilgilerin güncellenme ihtiyacı hep saklı kalacak; çünkü yukarıda da bahsettik, gerek söz varlığımız, gerekse de Türkoloji hep gelişme hâlinde olan dinamik bir yapıya sahiptir.

1. 2. Kapsam

Peki, "halk ağzından sözlüğe girmiş" ifadesi veya hlk. ibaresi ne anlama geliyor? *Türkçe Sözlük*'ün, ilk baskıdan günümüze, giriş kısımlarında verilen bilgilere bakıldığında bu hususta doyurucu bir açıklama göremiyoruz. Belki de bu belirsizlik yüzünden bu hlk. ibaresi alıp almama meselesi çokça tartışılmıştır (aynı tartışmaların esk. ibaresi etrafında döndüğünü de yakından biliyoruz), hâlen de tartışılmaktadır. Ayrı ve geniş bir çalışmanın konusu olmakla beraber, bana göre; ölçünlü dilde imlası, telaffuzu veya anlamı belli / bilinen kurallara bağlı olan bir kelimenin, ağızlardaki kimi seslik / semantik özellikler dolayısıyla değişen telaffuzunun / biçiminin veya anlamının, ölçünlü dildeki standart söyleyişin / anlamın önüne geçmesi veya bu söyleyişin / anlamın alternatifi olarak yaygınlık kazanması o kelimeyi "halk ağzından" sınıfına sokar. Söz gelimi, *büyükanne* kelimesinin ölçünlü dildeki anlamı ve şekli bellidir; ancak buna alternatif olarak kullanılan *büyükana* sözcüğü halk söyleyişinin izlerini taşır, bu yüzden de hlk. ibaresi almıştır. Veya *cahil* sözcüğünün herkes tarafından bilinen ve ilk akla gelen anlamı bellidir: "okumamış, öğrenim görmemiş". Ancak halk ağzında bu kelimeye "toy" anlamı verilerek kelimenin anlam genişlemesine uğradığını, bu anlamın da "halk arasında" yaygınlaştığını, daha sonra da ölçünlü dile yayıldığını görürüz. Biz *Türkçe Sözlük*'te, hlk. ibaresinin içeriğine dair bu çeşit veya benzer bir kriteri açıkça göremediğimiz için:

- a. hlk. ibaresi almış kelimeleri,
- b. DD ibaresi almış kelimeleri,
- c. TD ibaresi almış kelimeleri,
- d. TS ibaresi almış kelimeleri,
- e. AD ibaresi almış kelimeleri,

f. DS ibaresi almış kelimeleri, halk dilinden alınmış olarak değerlendirdik. Zira bu kısaltmaların karşılığı olan çalışmalar dünyada eşine pek rastlanmayan topyekün bir derleme seferberliğinin ürünleridir, ve bu derlemelerin öncelikli hedefi de halk dilinin söz varlığıdır. Dolayısıyla TürS'deki bir kelimenin anlam veya söyleyişinin halk ağzından çıkıp çıkmadığını bilmenin en iyi yolunun bu çalışmaların söz varlığından geçtiği açıktır.

Bu kısaltmalarla ifade edilen eserler hakkında kısaca bilgi verecek olursak (bahsi geçen eserlerin künyeleri için bkz. kaynakça):

DD = *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*: 1932 - 1934 yılları arasında yapılan derlemeler sonucunda çıkarılan altı ciltlik dergidir. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi*'nin 2009 yılında yapılan birleştirilmiş tıpkıbasımından öğrendiğimize göre eser, bu derlemeler sonucunda ortaya çıkan fişlerin işlenmesiyle 1939-1951 yılları arasında dört cilt olarak basılmış, bunlara 1952'de altı, 1957'de de beşinci ciltler eklenmiştir.

TD = *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*: 1934 yılında yayımlanan eser iki cilt hâlinde basılmıştır.

TS / TarS = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*: 1943-1957 yılları arasında her biri kendi içinde ayrı ayrı 30-50 eserin tarama verimlerini içine alan (toplam 160 eser taranmıştır) *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* adı altında yayımlanan dört ciltlik esere 67 yeni eserin taranıp eklenmesiyle ortaya çıkan ve 1963-1972 yılları arasında yayımlanan sözlüktür (toplam 227 eser taranmış). Birinci baskısı 1967, ikinci baskısı 1996 yılında yapılan sekiz ciltlik sözlüğün üçüncü baskısı da 2009 yılında yapılmıştır.

AD = *Anadilden Derlemeler*: İlk cildi 1932 yılında Hamit Zübeyr ve İshak Refet tarafından, ikinci cildi 1952 yılında Hamit Koşay ve Orhan Aydın tarafından hazırlanan eserdir. Bu eserlerde yurdun muhtelif köşelerinden çeşitli yollarla toplanan sözler işlenmiştir.

DS / DerS = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*: 1952-1959 yılları arasında yapılan derlemeler (ikinci derleme), 1932-1934 yılları arasında yapılan derlemeler (birinci derleme) ve *Anadilden Derlemeler*'in söz varlığının birleştirilmesiyle ortaya çıkan; birinci baskısı 1963-1982 yılları arasında 12 cilt, ikinci baskısı 1993 yılında

12 cilt, birleştirilmiş tıpkıbasım üçüncü baskısı 2009 yılında altı cilt hâlinde yapılan eserdir.

Özetle, çalışmamızın kapsamı *Türkçe Sözlük*'ün on bir baskısının tamamında yer alan ve yukarıda izah ettiğimiz şartları taşıyan sözcüklerdir. Bu şartları taşıyan sözcükler gözle kontrol yöntemiyle tespit edilmiştir. Ancak bu hususta bize çok yardımcı olan bir eserden de bahsetmek gerekiyor; zira işin bu kısmında, *Türkçe Sözlük*'ün ilk on baskısına halk dilinden girmiş sözcüklerin karşılaştırıldığı Kenan Acar'ın "Halk Ağzından TDK Türkçe Sözlük'e Giren Sözler İlk On Baskının Karşılaştırılması" adlı kitabından da geniş ölçüde faydalandık.⁴

1. 3. Yöntem

İşe, gözle tarama yöntemiyle tespit edilen bu sözcükleri veya anlamları alfabetik sıraya koymakla başladık. Ancak çalışmamızdan daha verimli faydalanmak için burada yöntemimize dair birkaç hususun mutlak surette bilinmesi gerekiyor:

a. Eğer hlk. ibaresi, birden fazla anlama sahip bir kelimenin anlamlarının başına getirilmişse, bu, bütün anlamlar hlk. ibaresi almış demektir. Mesela "**aba (I) a. hlk. 1. Abla. 2. Anne.**" maddesinin her iki anlamı da hlk. ibaresi almış olarak anlaşılmalıdır. Bu ibare, kelimenin değil de sadece ilgili anlam numarasının başına gelmişse sadece o anlamın halk dilinden alındığı anlaşılmalıdır: "**abacı a. hlk. 4. Bedavacı.**" örneğinde olduğu gibi...

b. Bizim için esas olan baskı on birinci baskıdır ve önceki baskılara halk ağzından girmiş sözcüklerin veya anlamların son baskıda bulunup bulunmadığı, son baskıda verilen anlamlar ile daha önceki baskılarda işlenen anlamlar arasındaki farklar ayrıca değerlendirilmiştir. Eğer son baskıya hlk. ibaresiyle alınan bir kelime ile daha önceki baskılar arasında bir fark yoksa, o kelime TürS¹¹'de kısaltmaları ve köken bilgisine varana kadar nasıl görünüyorsa çalışmamızda da o şekilde gösterilmiştir. Buradaki amaçlardan biri, sözcük için son baskıda verilen köken, anlam ve maddelendirme bilgisi ile bizim ortaya koyduğumuz verilerin daha kolay karşılaştırılmasına imkan sağlamaktır. Sözgelimi "**acar sf. Ar. 'acar**" maddesinin başında bulunan ibarelerden TürS'nin verdiği köken bilgisinin ne olduğunu biliyoruz ve kelimeye eğer tarafımızdan farklı bir köken bilgisi önerilmişse, bu, bize anında karşılaştırma yapma

⁴ Kenan Acar, *Halk Ağzından TDK Türkçe Sözlük'e Giren Sözler, İlk On Baskının Karşılaştırılması*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2012.

imkanı sağlıyor. Eğer daha önceki baskılarda olduğu hâlde son baskıda bulunmayan bir sözcük ya da anlamı işlemişsek o tür sözcüklere, bu biçimde bir tanım yapılmamıştır, bu tür kelimelerin sadece anlamı verilmiş ve bu kelimenin önceki baskılardaki durumu ortaya konmuştur, aynen: "**acarlaşmak** Son baskıda 'Acar duruma gelmek.' anlamıyla yer alan kelimede hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin sekizinci baskıyla sözlüğe girdiğini, sekiz dokuz ve onuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz." maddesinde olduğu gibi... Bu ayrımın, sözlüğün daha sonraki baskılarında söz varlığı için kelime seçimi yapacaklara, kolaylık sağlayacağını değerlendiriyorum.

c. Kelime ve anlamı verildikten sonra, anlamının -varsa tüm anlamlarının- derlendiği yöreler "yer" bölümünde işlenmiştir. Buradaki öncelikli amaç, bu kelime veya anlamın TürS'ye nereden girdiğini tespit etmeye yöneliktir. Bunun için DD, AD, DerS, TarS gibi eserlere ve ayrıca yayımlanan ağız çalışmalarına başvurulmuş, bu eserlerde tanıklanan anlam ve biçimler sayfa numarasına kadar verilmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus şudur: Bahsi geçen eserlere bakılırken TürS'de maddebaşı yapılan varyant ve anlam aranmıştır. Aynı anlamı taşıyan diğer varyantlar "yer" bölümüne alınmamıştır. Eğer TürS'ye alınan varyanttan, DerS'de daha yaygın yörelerden derlenmiş bir varyant varsa, DerS'deki bu asıl varyant dipnotta belirtilmiştir. Buradaki amaç, sözlüğe alınan varyantın temsil yeteneğinin (ne kadar yörede kullanıldığının) sorgulamasının yapılabilmesidir. Bana göre, eğer seslik açıdan ciddi bir sıkıntısı yoksa, sözlüğe en çok yöreden derlenen yaygın varyant alınmalıdır. Birçok yöreden derlenmiş biçim dururken, tek bir yöreden derlenmiş biçimin sözlüğe alınması bence kabul edilemez.

d. Eğer incelenen sözcük veya anlam DerS ve diğer eserlerde bulunamıyorsa bu belirtilmiştir. Özellikle TarS'de tanıklanamayan biçimler için KT, BK, Meninski, Seyahatname gibi eserlere de başvurulmuştur.

e. Birleşik kelime ve cümle değerindeki deyim, atasözü gibi maddelerin sadece birinci unsuru köken olarak incelenmiştir (acı yavşan maddesinin bu kurala uymadığı görülebilir; ancak bu kelime bitki adı olduğu için ayrı tutulmuştur).

f. Arapça, Farsça, Ermenice, Rumca köken verilirken yukarıda verilen yazı çevrimi işaretleri kullanılmıştır.

g. Çalışmamızda sık kullandığımız sözlük isimleri kısaltmalarla gösterilmiştir. Bu kısaltmaların Türkolojide yaygın/ortak olarak kullanılır biçimde belirlenmesine azami gayret edilmiştir. Belki kısaltmaların çokluğu eleştirilmek istenebilir; ancak etimolojik sözlük ve çalışmalarda bu tür kısaltma kullanımı çok yaygındır, daha da ötesi gereklidir, bu hususta tereddüte düşülecek olursa kaynakçamızda verdiğimiz etimolojik çalışmalara bakıldığında benzer oranda belki de daha fazla kısaltma kullanıldığı görülecektir.

h. Kelimenin köken bilgisinin verildiği bölümde (Batılıların ifadesiyle "commentary" bölümü) alıntı yapılan eserlerin kısaltmaları, aktarılan veya tespit edilen görüşlerin akıcılığını kesintiye uğratmamaları için elden geldiğince dipnot bünyesinde verilmeye çalışılmıştır.

ı. Yabancı eserlerden alıntı yapılan kelime ve biçimlerin anlamları, geçtiği eserdeki imla kuralları (ä, š, ʔ işaretleri gibi...) ve dilde verilmiştir. Bu anlam ve işaretlerin okuyucu tarafından çevrilmesi, tarafımızdan çeviride herhangi bir yanlışlığa meydan verilmemesi açısından daha isabetlidir.

j. Kökenini araştırdığımız kelimenin, Türkçenin hangi tarihî döneminde tanıklandığı bilgisi elden geldiğince verilmeye çalışılmıştır. Uzun ünlülü Ana Türkçe biçimler ve bu biçimlerin günümüz Türk dillerindeki ve tarihî metinlerdeki izleri mutlak surette dipnot olarak verilmiştir. Bana kalırsa kelime veya biçimin hangi dönemde tanıklandığı bilgisi TürS'nin bir sonraki baskısında mutlaka yer almalıdır. Belki bu bilginin, sözlüğün boyutunu artıracak eleştirisi yapılabilir, ancak boyut problemi "genel ağ" daki TürS için sözkonusu değildir, en azından orada bu seçenek tercih edilebilir.

k. Bir biçimin köken bilgisi araştırılırken elden geldiğince geniş kaynaklar kullanmaya bakılmıştır. Türkolojinin, güncelliğini yitirmiş veya aşırı kuramsal eserlerinden elden geldiğince kaçınılmış; eski olmasına rağmen, Hasan Eren'in ifadesiyle, "anıtsal" özellik taşıyan eserleri kullanmaktan geri durulmamış; hatta bu tür eserleri bütünleyen kitap ve makalelerden de mutlaka faydalanılmıştır. Sözgelimi; Hasan Eren'in DerS'yi bütünler mahiyetteki "Sırça Köşkte" yazı dizisi, Talat Tekin'in Sevortyan veya Erdal'ı değerlendirdiği, bütünlediği yazıları gibi (bu türden diğer makale ve kitaplar için bkz. kaynakça).

l. İncelediğimiz biçimin Altay dillerinde denkliği var ise bunu elimizden geldiğince belirtmeye çalıştık. Ben, tezimle ilgili çalışırken hiç farkında değildim; ancak dizinde Moğolca biçimler ile Türkçe biçimleri yan yana gördüğümde ne kadar şaşırdığımı hiç unutamam. Amacımız, bu tür bir şaşkınlık meydana getirmek değil elbette; ancak nasıl ki biz burada dilimize komşu dillerden geçmiş unsurları tespit ediyorsak, Türkçeden diğer dillere geçen biçimleri görmek, kültür alışverişinin tek taraflı olmadığı hususunun anlaşılmasına daha çok yardımcı olacaktır diye düşünüyorum. Prof. Dr. Kemal Eraslan'ın konuşmacı olduğu bir toplantıda, bir dinleyicinin sayın hocam Mustafa Kaçalın'e, "Türkçe Sözlük'te neden bu kadar yabancı kelime var" diye sorduğunu çok iyi hatırlıyorum; çünkü bunu soran dinleyici arkadaşım maalesef bu alışverişin tek taraflı olduğunu düşünüyordu.

m. Köken bilgisinin hemen yanında incelenen kelimelerin tahlili görülecektir. Eğer incelenen biçimin kökü daha önceki maddelerde işlenmişse, ve o biçimin ET'de kullanılan eskicil bir karşılığı yoksa, bu tür kelimeler sadece tahlilleri yapılarak, kökenin incelendiği maddeye gönderilmiştir: "*at-ım+cı* || → atak." veya "*al-ım+cı* < *ET alımçı* || → algı (II)." örneklerinde olduğu gibi. Ancak bu hususta, standart bir sözlükteki maddebaşına gönderme kuralı aranmamalıdır, kuralımız, çoğunlukla, hangi kelimenin önce incelendiği ile ilgilidir.

n. DerS, DD, AD, TD, TarS gibi sözlüklerden alınan anlam ve açıklamaların imlasına dokunulmamıştır, dolayısıyla bu kısımlarda yazım yanlış varmış gibi düşünülmemelidir.

o. Eğer incelenen kelimeye veya bu kelimeye gelen eke dair mutlaka görülmesi gereken bir yazı veya kitap varsa bunların bilgisi elden geldiğince verilmeye çalışılmıştır.

p. Bitki ve hayvan isimlerinin Latince terminolojideki karşılıkları da elden geldiğince verilmeye çalışılmıştır. Bu tür bilgilerin de bir sonraki baskıda verilmesi gerektiğini düşünüyorum.

r. Gerhard Doerfer'in, hocası Richard Hartmann'dan öğrendiği ve aktardığı: "Die Konjektur ist die ultima ratio des Philologen." (Tahminde bulunmak filoloğun en son çaresidir.)⁵ sözünü hep aklımızda tutuyoruz; ancak çalışmamızdaki bazı kelimelerin

⁵ Gerhard Doerfer, "Türkolojide Eleştiri Sorunları", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983): 89.

bize başka bir çare bırakmadığı durumlar oldu. Bu gibi kelimelerde tahmin ve karşılaştırma yapmaktan geri durmadık. Bazı kelimelerin yaygın veya geleneksel etimolojilerine alternatif açıklamalarımız ise kesin bir iddiadan çok, o kelimeye dair ufuk açmaya yönelik teklifler olarak değerlendirilmelidir.

s. Etimolojik açıklamalarda adı geçen sözcüklere, ait oldukları diller veya dönemlerle beraber olmak üzere, dizinde yer vermeye çalışılmış, ve bu sözcüklerin geçtiği maddelere gönderme yapılmıştır; ancak bu, burada karşılıklı olarak verilen sözcüklerin birbirinin tam karşılığı olduğu anlamına gelmemektedir.

Çalışmamızda, incelediğimiz kelimelerin köken bilgisi araştırılırken dikkatimizi çeken başka hususlar da olmuştur, aşağıda kısaca bilgisi verilecek bu hususlar üzerinde sonuç bölümünde veya ilgili maddede biraz daha ayrıntılı durulmuştur, bunları kısaca sıralamak gerekirse:

- Kökeni yanlış verilen kelimeler,
- Seyahatname'de, KT'de, BK'de tanıklanmış biçimlerin TarS'de görünmemesi,
- Köken farkından dolayı ayrılması gereken maddeler,
- Birleştirilmesi gereken maddeler,
- DD'de kaydı olan bir anlam veya kelimenin DerS'de bulunmaması,
- Daha az yöreden derlenmiş biçimlerin TürS'de maddebaşı yapılması,
- Bazı maddelerdeki anlamların netleştirilmesinin gereği,
- TarS'de düzeltilmesi gereken biçimler,
- DerS'de birleştirilmesi gereken biçimler,
- "Genel Ağ" daki *Büyük Türkçe Sözlük* ile TürS arasındaki çeşitli uyumsuzluklar, gibi problemleri sayabiliriz.

2. İNCELEME

aba (I) a. hlk. 1. Abla. **2.** Anne. || **YER: DerS 1b** "Abla." Af, Uş, Isp, Brd, Ay, Dz, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, Sk, Ks, Zn, Çkr, Çr, Sn, Sm, To, Or, Gr, Tr, Gm, Rz, Kr, Ezc, Vn, Sr, Ar, Dy, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Nş, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Krk, Tk, Kıbrıs, Kütahya Yöresi 243a, Malatya İli Ağızları 386a, Kırşehir Yöresi 460a, Ordu Yöresi 333a || **DerS 4403a** "Büyük kız kardeş, abla." Uş, Mn, İç || **DerS 3b** "Anne." Es, Çkr, To, Gr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Vn, Dy, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ant, Elazığ Yöresi 231a, Zong.-Bart.-Kar. 181, Kırşehir Yöresi 460a || **DerS 4403a** "Anne." Yz, Ky || **TarSØ⁶** || **KÖKEN:** < *ET apa* "ancestor, grandfather, grandmother, father, mother, paternal uncle, paternal aunt, elder brother, elder sister, midwife". "Ata" anlamına gelen *apa* kelimesinin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Kişi oğlunta üze eçüm apam Bumin Kağan, İstemi Kağan olurmuş..." Kül Tigin Doğu 1. Clauson, kelimenin Türk dillerinde muhtelif akrabalık adları yerine kullanıldığını belirtip, *amca* anlamındaki *aba* kelimesini Moğ. *abaga* kelimesinin kısaltması sayar, sözbaşı *ab...* şeklindeki diğer formları da kesinlikle; bilinmeyen, yabancı kökenli olarak görür. Räsänen ise, *aba* "Vater" için; Moğ. *aba* "Vater" ve Kor. *aba* "father" karşılaştırmalarını vererek "Ursprünglich Lallwort" açıklaması yapar. Ayrıca Kaçalin'e göre, Tür. *eçü* = Moğ. *eçige* "baba"; Tür. *apa* = Moğ. *abaga* "amca" olduğu için yazıtlardaki bu ikileme "babam amcam" diye anlaşılmalıdır. Rybatzki, kelimeyi bir ünvan adı olarak işleminin yanı sıra kelimeyle ilgili çok geniş çaplı kaynaklar vermiştir. Saadet Çağatay' a göre; Teleüt, Şor, Sagay "baba"; Kaşgarlı, *aba* "ana" (Oğuzca), "ayı" (Kıpçakça), "baba" (Tibet dilince); KB'de *apa oğlanı* "ademoğlu, insan"; Sarı Uygurcada *apa* "baba"; Hakaslarda *aba* "ayı"; yeni lehçelerin çoğunda *apa*, *aba* "kızkardeş, abla, yaşlı kadın akraba" anlamındadır. Kelimenin "ayı" anlamı ile ortaya çıkması belki Şaman inancındaki *ayı kültü* ile ilgilidir.⁷ Kelime DerS'de de çok

⁶ bu anlamda yok.

⁷ Saadet Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978): 323.

muhtelif akrabalık adı olarak da kullanılmaktadır: "Üvey anne, büyük anne, kaynana, yenge, teyze, hala, yetişmiş buluğa ermiş küçük kız kardeş, hanım; hanımefendi, baba.". Kelimenin Türk dillerindeki yayılış ve kullanılışı için bkz. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*.⁸

abacı *a. hlk.* 4. Bedavacı. || **YER: DerS 5b.** "Bedavadan yiyip, içen." Dz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aba+cı* < *Ar. 'abā'* "Yün ceket.". Kelimenin bu anlamda kullanımına TürS⁸ baskısına kadar rastlanmamıştır. Buna göre kelimenin sekizinci baskıya Derleme Sözlüğü'nden girdiği anlaşıyor. Kelimenin, ilk anlamı olan "Aba yapan veya satan kimse." anlamına mecazen "Asalak, bedavacı." anlamını kazandığını değerlendirmekteyim. Kelimenin bahsi geçen anlamına göre kökeni, Tietze' ye göre, < *Ar. kabā* "Bir nevi kollu üstlük."; Eren'e göre, < *Ar. 'abā'* "Yün ceket." kelimesinden gelmektedir. *Aba* maddesinde verilen "Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş." anlamı Eren'in etimolojisini doğrulamaktadır. Räsänen'deki < *Fa. abā* < *Ar. 'abā'* "Grober, Wollstoff, Mantel." etimolojisi ile Eren'in etimolojisi ile paraleldir. Zaten *aba* maddesi için TürS¹¹'de de köken *Ar.* olarak verilmiştir.⁹

abanlamak TürS¹ 1b'de "Uzun adımlarla yeri ölçmek." anlamı ve DD kaydı ile kayıtlı kelime diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 8b** "Geniş adımlarla hızlı hızlı yürümek." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Ba, Brs, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** İlk bakışta kelimenin *aban-* fiili ile ilgili olduğu düşünülebilir. Ama *+la-* genişlemesi

⁸ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, (Oxford University Press, 1972), 5a; Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, (Helsinki: 1969), 1a; Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen I A-E*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 2002), 70a; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, II*, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965), 3/412; el Kaşgârî, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, çeviren Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939), 86; Mustafa S. Kaçalın, *Dedem Korkut'un Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâmê-i Kazân Bêg ve Gayrı -Metin ve Açıklamalar-*, (İstanbul: Kitabevi, 2006), 168; E. V. Sevortyan, *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasniye)*, (Moskva: 1974), 54; V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. Şçerbak, *Drevnetyurkiy Slovar'*, (Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, 1969), 1a; Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, III, İndeks*, hazırlayanlar Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce, (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979), 21; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, 3. bs. (İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat, 2003), 38; Volker Rybatzki, *Die Personenennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung*, (Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, 2006), 7a; Mehmet Ölmez, "Altayca-Türkçe Sözlük, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskalı, Muvaffak Duranlı, TDK, ISBN 975-16-1146-6, Ankara 1999, 266 s.", *Türk Dilleri Araştırmaları 11*, (2001): 193; Yong-Song Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, (İstanbul: Simurg, 1999), 120.

⁹ Tietze, 2002, 70a; Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, (Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999), 1a; "a coarse cloth which serves as an overcoat; a foolish fellow" F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, (London: 1892), 833a; Räsänen, 1969, 1b.

aban kısmının isim olmasını gerektiriyor. Kelimenin; Tietze, Eren, Kubbealtı, Nişanyan gibi etimolojik sözlüklere alınmadığını görüyoruz. TarS'de kaydı olmayan sözcüğe dair Kamus-ı Türkî'deki şu kayıtlar belki bize konuyla ilgili olarak bir fikir verebilir:

abanlamak 1. Büyük adım atmak. 2. Adımları ziyade açarak ölçmek.

abanmak 1. Bir şeyin üzerine kapanmak, üstüne çökmek, çullanmak. 2. Sarkmak, eğilmek. 3. Adımları açmak.

Kelimenin Kamus-ı Türkî'de kayıtlı olmasına rağmen TarS'de yer almamasını bir kenara bırakalım, burada Şemseddin Sami'nin özellikle *abanmak* maddesinde kelimeye verdiği (Ar. "عاب") kökenini düşündürücü buluyorum. "Adımları açmak" anlamı bizim kelimemize semantik olarak yakın olsa da bu anlamı Arapça *aba* kökenine götürmeyi *-mak* eki imkansız kılıyor. Bahsi geçen Arapça köken 1. *Bir şeyin üzerine kapanmak, üstüne çökmek, çullanmak.* 2. *Sarkmak, eğilmek.* anlamlarını karşılayabilir, Nişanyan, bu ihtimali soru işaretiyle de olsa belirtmiş; Tietze ise *aban-* fiilini ET *abın-* kökenine götürmüştür. Kelimemizin *abanî* "bir kumaş türü" ile ilgili olması da muhtemeldir; çünkü eski devirlerde ölçüm işlerinin kumaşla yapıldığını biliyoruz; yani burada kumaş aracılığıyla kulaçlayarak veya adımlayarak ölçmekten kasıt da söz konusu olabilir. Özetle; kelimenin *aban-* fiili ile ilgili olmadığı açıktır, kelimenin TürS¹ 'e Kamus-ı Türkî'den alındığı anlaşılıyor, ve diğer Türk dillerinde bu çeşit bir biçim ve anlamın olmaması kelimenin alıntı olma ihtimalini artırıyor, eğer Şemseddin Sami'nin verdiği Ar. köken, "adımları açmak" anlamını da karşılıyorsa kelimeye Ar. köken verilebilir (ancak ben kaynaklarımda böyle bir Ar. kelimeye denk gelmedim), aksi durumda kelimenin kökenine dair kesin bir çıkarımda bulunamıyoruz.¹⁰

abık TürS¹ 1b'de "Erkeklik bezleri gizli kalmış olan." anlamı ve DD kaydı ile kayıtlı kelime diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 19a** "Taşak yumurtaları karnının içinde bulunan veya yaradılıştta taşak yumurtaları olmıyan hayvan." Kn, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *abı-k* < ET *abıg* "Verdeckung, geschützt, ruhig". Kelimenin; Tietze, Eren, Kubbealtı, Nişanyan gibi etimolojik sözlüklere alınmadığını görüyoruz. Ancak kelimenin DLT'deki *abı-* "gizlemek" fiilinden geldiği anlaşılıyor. Kaşgarlı'da

¹⁰ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010), 22a; Tietze, 2002, 71a; Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, 5. bs. (İstanbul: Everest Yayınları, 2009), 1a.

bu kök haricinde *abıt-* gövdesini de görürüz. Clauson, DLT'deki *abıt-* ve *abın-* yapılarını da vermekle beraber bu kökü hapax olarak saymıştır. Röhrborn, Türkische Turfantexte ve Berliner Turfantexte'de geçen *abıg* "Verdeckung, geschützt, ruhig"; *abınıg*, *abıtılmaksız* gibi biçimleri vermiştir. Räsänen'e göre bu kökün günümüzde kullandığımız *avun-* fiilinin eski biçimi *avın-* ile de ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu denli eski bir biçimin -her ne kadar mecaz yollu bir anlam değişikliğine de uğrasa- sadece iki yöreden derlenmiş olmasını çok ilginç buluyorum.¹¹

abacı kebeci (ara yerde) sen neci? *hlk.* "Seni ilgilendirmeyen işe niçin karışyorsun?" anlamında kullanılan bir söz. || → abacı.

abe ünl. *hlk.* Seslenmek ve dikkati çekmek için özellikle Rumeli'de kullanılan bir söz. || **YER: DerS 17a** "Teklifsiz konuşmada seslenme ve dikkati çekme ünlemi." Dz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Sk, İst, Tr, Ar, Ed, Krk, Tk || **TarSØ** || **KT 22b** "Eya, hey, be hey : *A be kardeş.*" || **KÖKEN:** *al + be.* Tietze'ye göre, *al* ve *be* nidalarının birleşmesinden meydana gelmiştir.¹² || → algı (II).

abidik gubidik *sf. ve zf. hlk.* Abuk sabuk. || **YER: DerS 4404a** Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, labialisation'a yönelen kafiyeli çift söz, ikisi de anlamsız.¹³

abra a. (a'bra) *hlk.* **1.** Dara. **2.** Denge. **3.** Bir değiş tokuşta üste verilen şey. || **YER: DerS 27b** "Teraziye dengeye getirmek için hafif olan kefeye konulan -taş, demir, çivi gibi- ağırlık." Ks, Çkl, Çr, Ama, Gr, Gm, Ar, Ezc, Adı, Ur, Gaz, Sv, Ky, Ng "Dara." Çr, Ama, To, Ur, Ng || **DerS 28a** "Denge, muvazene." Ama "Mübadele edilen eşyanın üstesi." Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre kelimenin hangi dilden geldiği kesin olarak tespit edilememiştir, ama tüm bu karşılıklar Rumcadan geliyor olabilir: < *Rum. αποβαρο apóbaro* "dara". Fakat Eren kelimeye, < *Ar. ¢abra* > *Kürt. abré* kökenini vermiştir. Dankoff'a göre Azerîcede *arve* olarak yaşayan kelime, < *Erm. apray* (< *Ar. ¢abra* > *Kürt. abré*) kökenlidir. Bu verilere ve kelimenin

¹¹ el Kaşgârî, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III**, çeviren Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941), 250; Klaus Röhrborn, **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1, a–agrıg**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977), 36; Räsänen, 1969, 2b; Clauson, 1972, 6a.

¹² Tietze, 2002, 75b.

¹³ Tietze, 2002, 78a.

derlendiği yörelere bakacak olursak kelimenin dilimize Ermeniceden girdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Kelimenin Ermeniceye de Arapçadan girdiği anlaşılıyor.¹⁴

abramak (-i) *hlk.* 1. Fırtınalı havalarda gemiyi ustalıkla yönetmek. 2. *mec.* Başarmak, bir işi becermek. || **YER: DerS 28b** "İdare etmek, kullanmak." İstanbul gemicileri, Tr "Becermek, hakından gelmek, başarmak, üstesinden gelmek." Kü, Sn, To, Tr, Gm, Sv "Bir şeye hakim olmak." Tr "Korumak, muhafaza etmek, kollamak." Es, Sm, Tr "Zor durumdan kurtarmak." İst "Yetişmek, büyümek, kendini koruyacak duruma gelmek, kurtarmak." Tr "Ancak yetmek, kâfi gelmek, idare etmek." Gm, Tr "Eksiği tamamlamak." To, Gm || **TarSØ** || **KÖKEN:** *abra-mak*. Tietze, < *ET oprā-* "Büyümek, sıhhatçe zayıflamak, yıpranmak." kökenini verip kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için Räsänen'e göndermiştir; fakat Tietze, Räsänen'in < *Moğ. abu-ra* "Retten, beschützen." etimolojisini düşünmemiş olmalıdır. Bunun yanında Eren, kelime ile ilgili olarak *Moğ. abura-* "yönetmek, yardım etmek, korumak" kökenini verir. Eren'in etimolojisi, gerek semantik açıdan gerekse de kelimenin diğer Türk dillerindeki kullanımını göstermesi bakımından (Kum. *abra-*; Yak. *abrā-* ~ *abirā*; Çuv. *upra-*) daha isabetlidir. Zira gemiyi böyle bir ortamda ustalıkla yöneten kişi hayat kurtarıyor demektir. Eren'in bu karşılıkları Räsänen'den aldığı anlaşılıyor.¹⁵

abraş *sf. Ar. abrāş* 5. *hlk.* Çilli, çopur yüzlü, gözleri açık renk olan. 6. *a. hlk.* Atın tüysüz yerlerine görülen uyuza benzer bir hastalık. || **YER: DerS 28b** "Çilli ve çopur yüzlü, sarı saçlı, açık renk gözlü adam." Çkl, Isp, İz, Es, Çkr, Sn, Ar, Gaz, Ng, Kn, İç "El ve yüzde, beyaz lekeler halinde olan bir çeşit deri hastalığı." Hat, Ng¹⁶ || **TarSØ** || **KT 23a** "1. Alaca benekli (at). 2. Tüysüz yerlerinde uyuz gibi bir illeti olan (at). İlet-i mezkûre, baras." || **KÖKEN:** < *Ar. abraş* "benekli, rengarenk".¹⁷

¹⁴ Tietze, 2002, 80a; Eren, 1999, 1b; Robert Dankoff, **Armenian Loanwords in Turkish**, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995), 20/24.

¹⁵ Tietze, 2002, 80a; Räsänen, 1969, 2b; Clauson, 1972, 14a; Eren, 1999, 1b; Ferdinand D. Lessing, **Mongolian English Dictionary**, (Los Angeles: University of California Press, 1960), 6b *abura-* "to save, rescue, help, deliver, preserve life; to protect."

¹⁶ DerS'de, 6 numaralı anlama en yakın bu anlam bulundu, bahsi geçen anlamın aynısı yok.

¹⁷ Eren, 1999, 1b; Anderas Tietze, "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch".

Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü, der. Mehmet Ölmez (İstanbul: Simurg, 1999): 264/8; Mustafa S. Kaçalın, **Niyazi: Nevâ'î'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğâtu 'n- Nevâ'iyye ve 'l-İstîşâdatu 'l-Cağâtâ'iyye**, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 94 "Cins ata ıtlak olunur."; Räsänen, 1969, 2b; Francisci à Mesgnien Meninski, **Thesaurus**

abril Nisan. || **KÖKEN:** Kelime, TürS¹¹ 138a'da "april İng. april hlk. Nisan" şeklinde kayıtlı; fakat bu kelimenin *abril* şekli son baskıya alınmamıştır. Karşılaştırma açısından sözlüğün önceki baskılarına bakacak olursak, *abril* şeklinin TürS⁸-3a, TürS⁹-5b, TürS¹⁰-4b' de geçtiğini görürüz. Her üç baskıda da köken olarak Rum. gösterilen kelimeye örnek cümle olarak "Kork abrilin beşinden, öküzü ayırır eşinden." atasözü verilmiştir. Buna göre kelimenin sözlüğe sekizinci baskıdan itibaren girdiği anlaşıyor. *April* varyantına bakacak olursak, kelimenin bu şekli ile sadece TürS¹¹ ve TürS⁹ 'da yer aldığını görürüz. Dokuzuncu baskıda kelime, "april is. İng. Nisan ayı, abril." şekliyle kayıtlıdır. Dankoff'tan alınan veriler ve DerS 30a-31a/b' ye göre kelimenin:

abril (Ba, To, Gr, Tr, Gm, Rz, Ezc, Mr, Sv, Yz, Ky, Nş, Kn, İç), *abil* (Tr), *abrél* (Kr, Ezm, El, Sv), *abril* (Es, Kc, Çr, To, Or, Tr, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Bt, Sv, Yz, Ank, Ky, Rize İli Ağızları 309), *abrol* (Ezc), *abrul* (Mn, Çkl, Es, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ezc, Dy, Sv, Ky, Nğ), *arbul* (Ada), *arbul* (Sv) "Nisan"; *abril* (Uş) "nisan ayında açan çiçekli bir ot"; *abril* (Af) "mevsim fırtınası"; *abrul* (Ant) "eski martın sonunda olan ve çok soğuk yapan bir fırtına"; DerS 391a *avril* (Rz), *avrul* (Gr) "nisan"; *avril beşi* (Kr) "beş nisan" varyantlarını da görürüz. TarS¹ 2'de *abril* şeklinde kayıtlı kelime, Meninski'de *abril* biçimi ile geçmektedir. Yukarıda adı geçen TürS⁸, TürS⁹ ve TürS¹⁰ baskılarında, belirttiğimiz gibi kelimeye köken olarak Rum. verilmiştir. Kaynaklara bakacak olursak: Meyer, < Rum. *aprilis*; Tietze, < *Erm. April* < *EErm. April* < *Rum. Απρίλης aprilis* < *Lat. aprilis* [< *aperire* 'açılmak' fiilinden]; Eren, < *Rum.*; Nişanyan, < *Rum.*; Kubbealtı, < *Erm.*; Dankoff, < *Erm.* kökenlerini görürüz. Kelimenin asıl kökeni için Webster şu bilgiyi verir: "Middle English *April, Averil, Aperil*; from Old French & Latin; Old French *avril*, from Latin *aprilis*, probably of Etruscan origin; akin to Etruscan *apru*, perhaps from Greek *Aphrō*, short for *Aphrodite* Greek goddess of love.". Kelimenin Türkçeye Ermeniceden mi yoksa Rumcadan mı girdiğini, derlenen yörelere bakarak tespit biraz güçtür. Dankoff; *april, april, aprul* biçimlerini diğer varyantlardan ayırarak Rumca kökenli sayarken; Eren, /b/ li biçimlerin Türkçeye Ermeniceden geçtiğinin düşünülebileceğini belirtmiştir. Tietze/Tekin'e göre TarS'deki *abril* biçimi Lat. *aprilis* kelimesinin Anadolu Rumcasında aldığı şekilden gelmektedir. Kelimenin yörelere dağılım şekli, nispeten bu tespitleri doğrulamaktadır, fakat bu hususta kesin

Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae Lexicon Turcico - Arabico - Persicum, (Viennæ, 1680), 26; "dapple grey, pie-bald (horse), spotted red and white" Steingass, 1892, 7a.

konuşmak güçtür. Bütün bu veriler ortada iken, önceki TürS baskıları ve sayılan diğer kaynaklar bir yana, Cem Dilçin'in etimolojik amacı olmayan Yeni Tarama Sözlüğü'nde bile kelimeye < *Rum. abrilios* kökeni verilmişken¹⁸, TürS¹¹'de kelimeye İng. köken verilmesi düzeltilmesi gereken bir veridir. Kaynaklarda, ilk kullanımına 16. yüzyıl Edirne Şer'iyye Sicilleri'nde rastlanan bir kelimenin İngilizceden halk diline geçmiş olması pek mümkün değildir. Sonuç olarak, *abril* biçimi daha aslı olduğu için tekrar sözlüğe alınmalı ve köken bilgisi < *Erm.* < *Rum.* şeklinde düzeltilmelidir. Kelimenin kutsal metinler aracılığı ile Yunancadan Ermeniceye geçtiği düşünülebilir.¹⁹

abu ünl. (*abu:*) *hlk.* Şaşma ve korku bildiren bir söz: *Abu, neler oluyormuş!* || **YER:** **DerS 26b.** "Şaşma ve korku ünlemi." Af, Uş, Brd, Isp, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Ks, Çkr, To, Gm, Kr, Ezm, Ml, Gaz, Hat, Sv, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg || **TarS¹ 2** "Hayret ve korku ünlemi; â, ây, aman!" || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi açıklamak için henüz bir nazariye olmadığını söylemiştir. Ancak bu kelimeyle ilgili Louis Bazin'in bir yazısı olduğunu biliyoruz. Basın'e göre ağızlardaki *aba*, *abab*, *abao*, *abav*, *abov*, *abo*, *abu*, *abuh*, *abi*, *abiv*, *abay*, *abey*, *abaru*, *abarı*, *abarih* gibi türevler belki *aba* "anne" ile ilgilidir, mesela *aba+aru* gibi bir çözümleme; *abaru*, *abarı*, *abarih* gibi biçimleri belki izah edebilir. Özellikle acıyla karşı karşıya kalınca, ağızlarda *ana*, *anam oy* gibi anneye sığınma bildirir kelimelerin istem dışı telaffuz edildiğini iyi biliyoruz, bu da bu teoriyi mantıklı kılıyor. Basın, yine başka bir ihtimal olarak eskicil **āpa* "amertume, poison" üzerinde de durmuştur. Bu varsayılan biçimin varlığına kanıt olarak Yakutçada ve *Barlık Yazıtı*'nda geçen kimi biçimleri karşılaştırmıştır. Gerek fonetik gerekse de semantik açıdan ilginç açıklama ve karşılaştırmaları barındıran bir yazıyla karşı karşıya olduğumuz açıktır. Ben bu

¹⁸ Türk Dil Kurumu, **Yeni Tarama Sözlüğü**, düzenleyen: Cem Dilçin (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 13.

¹⁹ Dankoff, 1995, 25; Meninski, 1680, 26; Gustav Meyer, **Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, (Wien, 1893), 68; Tietze, 2002, 80b; Eren, 1999, 1b; Nişanyan, 2008, 2b; İlhan Ayverdi, **Ayverdi, 2006, Lugatı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1 (A-G)**, 2. bs. (İstanbul: Ayverdi, 2006, Neşriyatı, 2006), 150b; Noah Webster, **Webster's Third New International Dictionary of The English Language Unabridged**, (Springfield, Massachusetts, U.S.A.: Merriam-Webster, 2002), 107a; Andreas Tietze, Talât Tekin, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar", **Erdem**, c. 5 s.13. (1990): 286.

görüşleri de kabul edilebilir bulmakla beraber, ekspresif bir yapı ile karşı karşıya olabileceğimizi de düşünüyorum.²⁰

abullabut *sf. hlk.* 1. Kaba saba ve anlayışsız (kimse). 2. Biçimsiz ve kötü giyinen, giyimine özen göstermeyen (kimse). || **YER: DerS 21b** "Kaba, anlayışsız, vurdumduymaz." **abilobut** Yz, Sv, Ada **abulabut** Af, Kü **abulobut** Sv, Nğ, Kn²¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi isabetli olarak, *apul apul* (*yürü-*) ile karşılaştırır. Zira zihnen dengesiz kişilerin bu şekilde yürüdüğünü biliyoruz. Eğer bu kelime *apul apul* ile ilgili ise benzerlik ilgisi bu yönde kurulmuş olabilir. *Apul* kelimesi ile ilgili olarak Kaçalin, ($< \bar{a}p + "l"$) çözümlemesini yaparak kelimeyi *abşak* "paytak, apışları ayırık" kelimesi ile karşılaştırır. Hamza Zülfikar, *abil abil yürümek* biçimini yansıma olarak saymıştır. Nişanyan, kelimenin tanıklandığı, Türkçe en erken kaynak olarak *Lugat-ı Garîbe*'yi (1889) belirtip, köken için *Ar. *abū'l-labūt* "çifte atan hayvan" açıklamasını yapar. Bana göre, gerek Tietze'nin gerekse de Nişanyan'ın etimolojileri semantik açıdan izah gerektirmektedir. Özetle, kelimenin kökeni ile ilgili kesin konuşmak kolay görünmemektedir.²²

abuzambak *sf. hlk.* Garip sözler söyleyen, tuhaf hareketlerde bulunan (kimse). || **YER: DerS 35b.** "Güldürücü ve tuhaf söz söyleyen, tuhafılık yapan kimse." Sv || **TarSØ** || Kelimenin DerS 19b'de **abuzambak (I)-1** "Saçma sapan, gelişi güzel, ileri geri, boş söz." Vn, Sv kaydı da mevcut. Aynı kelimenin hem bir işe hem de o işi yapan kişiye ad olduğunu görüyoruz; fakat burada asıl ilginç olan bu kelimenin bu anlamda sadece Sivas'tan (Gürün) derlenmiş olması. Ancak Eren'in *Sırça Köşkte* yazı dizisinde kelimeye dair bir düzeltmeye rastlamadığımı da belirtiyim. || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, $< Ar. abū zamzaḡ$ a.m.²³

acar *sf. Ar. ˁacar 3. hlk.* Yeni. || **YER: DerS 38a.** "Yeni" Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Ba, Es, Bo, İst, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Rz, Ar, Ezm, Ezc, Tn, El, Gaz, Mr, Hat, Sv, Krş, Yz, Ank, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ed, Krk, Ada./Osm. Ağızları 453 || **TarSØ** || **KÖKEN:** $< Ar. ˁacar$ "Kalın, kuvvetli; dolu; ham." Tietze, kelimenin

²⁰ Louis Bazin, "A Propos De L'exclamation Anatolienne Abao!", **Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny**, hazırlayanlar Janos Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Meedut Mansuroğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958): 39-49; Tietze, 2002, 79b.

²¹ Bu anlam için, bu şekiller haricinde *abur* varyantı da bulundu; ayrıca *abullabut* şekli DerS'de daha çok: *iri, şişman, hantal; ahmak, budala, sersem, aptal; iki tarafına sallanarak yürüyen* anlamlarıyla kayıtlı.

²² Tietze, 2002, 81b; Kaçalin, 2006, 123 ve 219; Nişanyan, 2009, 2b; Hamza Zülfikar, **Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler İnceleme-Sözlük**, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), 296.

²³ Tietze, 2002, 82a.

Arapça etimolojisi doğruysa bunun, *ham* anlamından kaynaklandığını belirtir. Zira, ağızlarda *acerleşmek* yani "yenileşmek" anlamı çok yaygındır. Bu etimolojinin doğruluğu açıktır.²⁴

acarlaşmak Son baskıda "Acar duruma gelmek." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin sekizinci baskıyla sözlüğe girdiğini, sekiz dokuz ve onuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerS 41a** "Yenileşmek" Rz²⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *acar+la-ş-mak* || → acar.

Acem Son baskıda, önceki baskılarla karşılaştırdığımızda, kelime hlk. ibaresinin bulunmadığını ve önceki baskılarda alt madde olan *Acem kılıcı gibi* deyiminin *Acem* maddesinden ayrılarak -hlk. ibaresi almadan- *Acem kılıcı* maddesine alt madde olduğunu görürüz. Bu iki biçimin maddelendirilmesinde, hemen hemen her bir baskının birbirinden farklılıklar arz ettiği, bu hususta belli bir standart olmadığı anlaşılmaktadır, eğer bu hususta bir sistematik varsa açıkçası ben çözebilmiş değilim. || **YER: DerSØ** || Diyarbakır Ağzı 147a. || **TarSØ** || **KT 24a** "1. Arap olmayan akvâm ve ümmemin umumuna ıtlak olunur Arap'ın gayrı, fasîh Arabî söylemeyen adam: Arap ve Acem: a'râb ve a'câm. 2. Bilhassa İranlı, İran ahalisinden adam. Fars halkından: *Bizim acem tanıdığımız adamların çoğu Türkmen'dir.*" || Kelimenin ilk olarak *Mukaddimetü'l- Edeb*'de "Acemi yabancı, Arap olmayan." anlamı ile geçtiğini biliyoruz. Kelime; "işinde tecrübesiz, toy" anlamıyla Meninski'de de mevcuttur. || **KÖKEN:** Tietze'nin verdiği < *Ar. 'acam* "Arap olmayan veya Arapçayı iyi bilmeyen, barbar." kökeninin yanında Nişanyan'ın daha ilginç açıklaması da dikkate değer: "< *'acam* ٢٢٤ Arapça bilmeyen, barbar, yabancı, özellikle İranlı ~ Aram. *agamah* ٢٢٨ halk, kavim, özellikle yabancı kavim, Romalı < Aram. *agam* ٢٢٨ anne. Yahudi Aramîcesinde 1. kavim 2. yabancı, kâfir, barbar anlamına gelen her iki sözcüğün, *agama* (acem) ve *'ummâtâ* (ümme), 'anne' anlamına gelen bir kökle alakalı olması ilgi çekicidir."²⁶

²⁴ Tietze, 2002, 84a; Tietze, "Direkte arabische", 291/135; Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü**, Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 57; Meninski, 1680, 3219; "hard, rough" Steingass, 1892, 837a.

²⁵ Aynı kelimenin *İnsan, hayvan veya bitki kuvvetlenmek, gürbüzleşmek, gelişmek, boy atmak* anlamı DerS 41a'da daha yaygındır.

²⁶ Nuri Yüce, **Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḥmūd Bin 'Omar Bin Muhammed Bin Aḥmed Ez-Zemaḥşari El-Hvârizmi: Mukaddimetü'l-Edeb**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 32 8/1; Tietze, 2002, 85a; Meninski, 1680, 3223; "a barbarian (not born Arabian); barbarians; a Persian;

Acemce öz. *a. hlk.* **1.** Farsça. **2.** *sf.* Bu dille yazılmış olan. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *Acem+ce* || → Acem.

acırğa *a. (acı'rga) hlk.* Yaban turpu. || **YER: DerS 53a** "Yabani turp." Sv || **DerS 4405a** "Turp" Ky || **TarSØ** || **KT 25a** "Yaban turpu denilen bir cins nebat." || **KÖKEN:** < (Çağ.) *acırğa* < *Moğ. acırğa(n)* "stallion, before names of other animals it signifies the male animal.". Clauson, bu kelimeyi *adgır 47b* maddesine göndermiş; isabetle, köken olarak da Moğolcaya göstermiş²⁷; fakat "horse-radish" anlamının *fahl/fucl* karışıklığından dolayı Şeyh Süleyman Efendi ve Şemsettin Sami tarafından yanlış anlaşıldığını belirtmiştir.²⁸ Eren'e göre, kelimenin "yaban turpu" anlamında ağızlarda yaşadığı, Clauson'un gözünden kaçmıştır, dolayısıyla bahsi geçen sözlüklerde düzeltilmesi gereken bir yanlışlık da yoktur. Zira, Çağatayca sözlüklerde bu kelimenin "aygır" anlamının yanında "yaban turpu" anlamı da mevcuttur, ağızlardaki bu anlam, yanlışlık olmadığına kanıttır.²⁹ *Aygır* kelimesi üzerinde Doerfer, Eren ve Hauenschield etraflıca durmuştur, ayrıca bu kaynaklara bakılabilir. *Acırğa* kelimesinin Türk dillerindeki karşılıkları için bkz. *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden* (*Armoracia rusticana* / *Raphanus raphanistrum*). Kelimenin "yabani turp" anlamında sadece bir yöreden derlenmiş olması ilginçtir; fakat daha da ilginç Clauson'un kelimeye verdiği karşılıktır: *Horseradish* (at turpu) sadece bir çeviri karşılığı değildir, "yaban turpu" için İngilizcede böyle bir kelime olduğunu Webster: "1.a: A tall coarse white-flowered herb (*Armoracia lapathifolia*) native to Europe and widely cultivated. b: the pungent root of horseradish. c: Kerguelen Cabrage. 2. a condiment made of the grated root of the horseradish plant often moistened with vinegar or a similar sustance." kaydından anlıyoruz. Yani aynı bitki için çok farklı iki dilde aynı benzerlik ilgisinin kurulmasını, dilbilimciler için dikkate değer bir veri olarak değerlendirebiliriz.³⁰

Persia" Steingass, 1892, 837b; <http://www.nisanyansozluk.com/?k=acem&x=-1185&y=-174> [06.01.2014].

²⁷ Lessing, 1960, 62b: "Stallion, before names of other animals it signifies the male animal."

²⁸ Ignaz Kúnos, *Sejy Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, (Budapest: 1902), 4a; Şemseddin Sami, *age*, 25a; Muhammad Mahdi Xan, *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language*, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson (London: 1960), 32v 5.

²⁹ Hasan Eren, "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. VIII (Mart 1950): 150-151.

³⁰ Clauson, 1972, 31a; Eren, 1999, 2a; Hasan Eren, "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, c. I (2002): 142; Doerfer, 1965, 185/648; Eren, 1999, 27a; Ingeborg Hauenschield, *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari : eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003),

acı sakız *a. hlk.* Çam sakızı. || **YER: DerS 53a** "Çam sakızı." Isp, Dz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *acı* + *sakız* < *ET açığ* "bitter" < *hāçı-*.³¹ Kelimenin DLT'de "ekşi" anlamıyla geçtiğini biliyoruz. Clauson, *acı*k biçiminin sonundaki *-k*' nin fiilden isim türeten bir ek olabileceğini, fakat buna dair erken dönemlerde bir izin mevcut olmadığını belirtip kelimenin ilk tanıklandığı eski Uygur metinlerinden ikileme örnekleri de verir. Röhrborn, yaygın görüşün yanında, W. Bang'ın **atsı-* "wie ein Pferd sein", **atsı-g* etimolojisini de aktarmıştır, bana göre bu görüşü kabul etmek mümkün değildir; kelimenin Uygur metinlerindeki kullanımı ile ilgili olarak da buraya bakılabilir. Talat Tekin, *acı-* fiilinin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.³²

acı su, -yu *a. hlk.* İçindeki minerallerin etkisiyle tadı sert olan kuyu suyu veya maden suyu: *Acı su sabunu köpürtmez.* || **YER: DerS 53a** "Maden suyu." Isp, Dz, Ay, Brs, Es, Bo, Sk, Zn, Ks, Sn, Sm, To, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Ezc, Bt, Dy, Tn, Sv, Ng, Mg || **TarSØ** || *acı+ su* || → *acı sakız*.

acışmak TürS¹ 3a'da "1. Acı duymak, muztarip olmak. 2. Birbirine acımak." anlamları ve DD kaydı ile kayıtlı kelime diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 53b** "Üzülmek, acı duymak, kederlenmek: *O kadar acışma, ölenle ölünmez.* " Mr, Hat, Ky, Niğde ve köyleri, Ada, Ada./Osm. Ağızları 453 || **DerS 4405a** "Acı duymak, üzülmek." Af, Mersin Ağzı 17b || **DD¹ 69a** "Birinin felâketiyle herkes müteellim olmak." Çkr || **TarS¹ 7** "Ağrımak, acıyı kendi organı üzerinde duymak." || **KÖKEN:** *acı-ş-mak* || → *acı sakız*.

acı yavşan *a. hlk.* Tüylü dalak otu. || **YER: DerS 54a** "Yavşan otu, veronica denilen ve kaynamış suyu ağırlara ilaç olarak kullanılan bir bitki." Uş, Isp, Brd, Kü, Es, Hat, Kn, Ant, İç, Mersin Ağzı 18a || **TarS¹ 7** "Veronika denen bitki, pelin." || **KÖKEN:** *acı* + *yavşan* < *ET yavçan* "wormwood, Artemisia". Clauson, ödünç kelime olabileceğini söyleyerek, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını verir. Kaşgarlı, *yapçan* biçimini vermiştir. Kaçalin, [*yabçan*] şeklinde köken vermiş, herhangi bir

11; Ingeborg Hauenschild, **Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden : mit den deutschen, englischen und russischen Bezeichnungen**, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989), 25a ve 137a; Webster, 2002, 1093a.

³¹ Talat Tekin, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, (Ankara: Simurg Yayınları, 1995), 172. **hāçı-** (Hal. hāçu-t-; Tkm. āca-; Az., Tür. ācı-); **hāçig** (Hal. hāçug; Tkm. ācı; Az., Tür. acı).

³² Clauson, 1972, 21b; Röhrborn, 1977, 40b; Räsänen, 1969, 4a; Marcel Erdal, **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I**, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 179; Nadelyayev, 1969, 4b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", **International Journal of Central Asia Studies**, c. 1 (Korea, 1996): 247/6; Gerhard Doerfer, **Khalaj Materials**, (Bloomington: Indiana University Publications, 1971), 290.

çözümleme yapmamış ve ayrıca kelimenin Moğ. karşılığı *şıbak* biçimini vermiştir (bu biçim için bkz. Lessing, 1960, 693b ve Mukaddimetü'l-Edeb). Räsänen'e göre kelime, <*yabı-ş-gan biçiminden gelmiştir. Eren de bu görüşe, Türkçede *yapış-* kökünden birçok bitki adı bulunduğunu belirterek nispeten sıcak bakar. Ben de bu etimolojiye katılıyorum. Doerfer; Ramstedt' in, *yavşan'* ı Moğ. *cuulan <*cawlan biçimiyle birleştirmesini eleştirir. Kelime ile ilgili ayrıntılı değerlendirme için ayrıca Eren, 1999, 444b ve "Botanica im Dīwān luḡāt at-Turk" e; kelimenin diğer Türk dillerindeki yayılışı için Hauenschild, 1989, 157b ve 166b'ye (Teucrium polium / Veronica) bakınız.³³ || → acı sakız.

acur "Delikli örgü, gözenek." anlamlı kelimenin ilk baskıdan itibaren sözlükte (TürS¹ 3b) yer aldığını biliyoruz. Ancak kelime hlk. ibaresini TürS⁸ 7a'dan itibaren almış, aynı kelimeye TürS⁹ ve TürS¹⁰'da da hlk. ibaresi verilmesine rağmen kelime son baskıdan tamamıyla çıkarılmış; aynı anlam *ajur* maddesinde işlenmiştir. || **DerSØ** || **ADØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fr. *ajour* "içinden ışık görünen" (Tietze, 2002, 122a). Nişanyan'a göre kelimeye dair en erken Türkçe örnek, 1930 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ndeki bir reklamdır: *İpekli çoraplar - güzel cins ve ajur bagetli*.³⁴

acurlu "Ajurlu" anlamlı kelimenin ilk baskıdan itibaren (TürS¹ 3b) sözlükte yer aldığını biliyoruz. Ancak kelime hlk. ibaresini TürS⁸ 7a'dan itibaren almış, aynı kelimeye TürS⁹'da da hlk. ibaresi verilmesine rağmen kelime son baskıdan tamamıyla çıkarılmış; aynı anlam *ajur* maddesinde işlenmiştir. || **DerSØ** || **TarSØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** *acur+lu* || → acur.

acuze Son baskıda "Huysuz, çirkin, yaşlı kadın, cadı karı." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskıların tümünde yer alan kelimenin, sadece sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığı görülüyor. || **DerSØ** || **ADØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ar. *acūze*. "an old woman".³⁵

³³ Clauson, 1972, 872a; Atalay, 1941, 37; Kaçalin, 2011, 1040; Räsänen, 1969, 175b; Eren, 1999, 444b; Gerhard Doerfer, **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, IV**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1975), 223/1924; Ingeborg Hauenschild, "Botanica im Dīwān luḡāt at-Turk", **Journal of Turkology**, Vol. 2 Number 1 (Summer 1994): 81; N. N. Poppe, **Zemahşerî: Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**, çeviren Mustafa S. Kaçalin (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 138a.

³⁴ <http://www.nisanyansozluk.com/?k=ajur> [04.12.2013].

³⁵ Steingass, 1892, 837b; Tietze, 2002, 90b.

açacak, -ğı a. 3. hlk. Anahtar. || **YER: DerS 55b** "Anahtar." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, Ba, Çkl, Kü, Es, Ks, Bo, Zn, Çr, Rz, To, Or, Ar, Kr, Ezc, Sr, Dy, El, Sv, Yz, Ank, Krş, Ng, Ada, Kn, İç, Mg, Ed, Krk, Kırşehir Yöresi 460b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aç-acak* < *ET aç-* "to open". Ağızlarda "anahtar" anlamı için bu kelime haricinde *açkı, açar, açkış* biçimlerinin de kullanıldığını ve kelime kökünün yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... [Usı]n süñüğün açdımız." Tunyukuk Kuzey 4. Räsänen bu kök için, < **haç-* yapısı vererek, Fin. *panç* "öffnen" birleştirmesini yapmıştır. Räsänen'e göre Sırp. *hacik* "offen, frei" biçimi de Türkçeden alınmadır. Kaçalın, Räsänen'in verdiği yapıyı kabul etmiştir. Talat Tekin, bu fiilin Altay Dillerindeki karşılıklarını işlemiştir.³⁶

açar Kelimenin "İştah açmak için yenilen ya da içilen şey, aperitif." anlamı, ilk baskıdan altıncı baskıya kadar DD ibaresi ile, yedinci baskıdan onuncu baskıya kadar da hlk. ibaresi olmadan TürS'de yer almıştır. Son baskıda bu anlamın çıkarılarak yerine "ön içki" anlamının verildiğini görüyoruz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 69b** "Turşu, aparatif." Gaz || **KT 26a** "İştah açmaya mahsus turşu vesaire" || **KÖKEN:** *aç-ar* || → *açacak*.

adını bağışlamak hlk. Kendi adını başka bir kimseye söylemek: *Adınızı bağışlar mısınız ?* || **DerSØ** || **ADØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ad+ı+n+ı* + *bağışlamak* < *ET at* "name" < *āt*.³⁷ Clauson, bu kökün esasen "klan adı" anlamından genişleyerek bugünkü anlamlarını kazandığını söylemiştir. Kökün yazıtlarda sıkça kullanıldığını biliyoruz: "... Türük beğler Türük ātın ıttı ..." Bilge Kağan Doğu 7. Kelime ile, yazıtlarda, bilhassa eski Uygur metinlerinde ve KB'de yaygın ikilemeler kurulduğunu görüyoruz: *at bag* "ad san", *at belgü* "isim işaret", *at küü* "ad şan", *at yol* "şan şöhet"; *at çav* "ün şöhet", *atlıg külüg* "adlı şöhetli", *atlıg mañallıg* "Ünlü, namlı, şanlı", *atlıg yüzlüg* "Asil, saygın" ve ötesi...³⁸

³⁶ Clauson, 1972, 18b; Räsänen, 1969, 3b; Kaçalın, 2011, 894; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 247/5; Röhrborn, 1977, 37b; Nadelyayev, 1969, 3b; Tekin, 2010, 88.

³⁷ Tekin, 1995, 172. (Orhon Yazıtları āt, DLT āt, Tkm. āt, Yak. āt, Az., Tür. ād).

³⁸ Clauson, 1972, 32b ve 33a; Räsänen, 1969, 30b; Klaus Röhrborn, **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 4, asankelig-ayat-**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1988), 247a; Nadelyayev, 1969, 64b; Tekin, 2010, 40; Serkan Şen, "Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler", (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 40 ve 42; Saadet Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978): 46; Zuhul Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 7 (1997): 28.

adaklamak (*nsz*) *hlk*. Küçük çocuk yürümeye başlamak. || **YER: DerS 62a** "Küçük çocuk yeni yürümeye başlamak." Isp, Brd, Bt, Kn, İç, Mğ, Mersin Ağzı 18b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *adak+la-mak* < *ET adak* "leg, foot". Clauson, kelimenin yapısı ile ilgili bir izah getirmemiştir. Kelimenin yazıtlarda, meşhur bir deyim içinde geçtiğini biliyoruz: "...Türük bodun adak kamşatdı." Kül Tigin Kuzey 7. Kelimeyle ilgili görüşleri toparlayan Eren'den kelime ile ilgili, özetle şu bilgileri öğreniriz: Yaygın bir inanca göre, Türkçe *at-* (**ad-*) kökünden gelir: *at-* + *-(a)k* eki. Poppe, Türkçe *ayak* (< *adak*) ve Moğolca *ayağ* (< **padak* "Ende, Unterlauf eines Flusses") sözlerini Kor. *padak* "the sole of the foot" biçimiyle birleştirmiştir. Buna karşılık Räsänen, *ayak*'ı Kor. *padak* biçimiyle birleştirmiştir. Severtyan, Nemeth'in açıklamasını verdikten sonra *ayak*'ı birtakım Moğolca biçimlerle karşılaştırmıştır. Doerfer, Halaçça *hadāq* biçimine dayanarak **padāk*: (veya **padāk*) biçiminden yola çıkmıştır. Eren ayrıca, kelimenin diğer anlamlarını da vermiştir.

Hamilton, [**ad-/yad-* "yere yaymak, sermek" (krş. DLT *yadım* "halı, yer örtüsü); *yat-* "yatmak" : *yağ-* "yağmak"? < **ya*, "yere yaymak"?) + edilgenlik ve sonuç bildiren fiilden isim eki *-q* = "yere yayılan şey"?] kökenini verdikten sonra ikinci ünlünün uzun olabileceğini belirterek kelimeyi Kor. *padak* "ayak tabanı" ile karşılaştırmıştır. Bu etimolojiyi gerçekten düşündürücü bulduğumu belirtiyim, ancak sözbaşı *y'* nin kaybı biraz daha izah istiyor. Zaten Hamilton da bu etimolojide tereddütlü görünmektedir. Fakat, Röhrborn'un, emin olmasa da aynı etimolojiyi verdiğini görüyoruz: < *ad-*, *yad-* "[auf der Erde] ausbreiten" *ad-ak* (?). Nişanyan'da sadece < **hadak* açıklaması vardır. Kubbealtı, *ET adak* > *adak* > *ayak* < *at-* [**ad-*] *ak* gelişimini vermiştir. Tietze'de sadece < *ET adak* bilgisi verilmiştir. Talat Tekin, kelimenin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.³⁹

adaklanmak (*nsz*, *-le*) *hlk*. Nişanlanmak. || **YER: DerS 62a** **adağlamak**, **adağlanmağ** "Kız nişanlanmak." Kerkük || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ad+a-k+la-n-mak* < *adak* "vakit, mevsim; adak, nezir" (Kelimenin Çağataycada aynı zamanda "vakit" anlamına da geldiğini Kaçalin, 2011, 894'ten öğreniyoruz.) < *ET ata-* "to call out" (Clauson, 1972, 42a) || → adını bağışlamak.

³⁹ Clauson, 1972, 45a; Eren, 1999, 26a; Räsänen, 1969, 5b; Severtyan, 1974, 103/104; Doerfer, 1971, 290; James Russell Hamilton, **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara**, çeviren Ece Korkut, İsmet Birkan (Ankara: Simurg Yayınları, 1998), 163; Röhrborn, 1977, 45a; Nadelyayev, 1969, 8b; Nişanyan, 2009, 45b; Ayverdi, 2006, 219b; Tietze, 2002, 233a; Tekin, 2010, 50; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 247/8; Doerfer, 1971, 290.

adaklı 2. a. hlk. Nişanlı. || **YER: DerS 62b** "Nişanlı kız." Kütahya, Bo, Kr, Kerkük, Karapapak Türkleri. || **TarS¹ 14 adahlu** "Nişanlı, yavuklu." || **KÖKEN:** *ad+a-k+l* || → adını bağışlamak.

adaksız sf. 2. hlk. Nişanlı olmayan. || **DerSØ || ADØ || TarSØ || KÖKEN:** *ad+a-k+sız* || → adını bağışlamak.

adam a. Ar. ādem 9. hlk. Eş, koca. || **DerSØ || TarSØ⁴⁰ || KÖKEN:** < Ar. *Ādam* < İbr. "toprak". Nişanyan kelimeyle ilgili, en erken örneğin görüldüğü yer olarak KB'yi (ādem) gösterip şu açıklamayı yapmıştır: "~ Ar. *ādam* ʾāḏ [ʾAdm] ~ İbr. ʾādām אָדָם a.m. =? İbr. ʾādamā אָדָמָה toprak. 'Toprak' kavramıyla ilişkisi için krş. Lat. *homo* (insan) = *humus* (toprak). ". Kelimenin "toprak" ile bağlantısını Kaçalin'de daha açık görürüz: [< Ar. *aʿdam* < ʿ-d-m < Ar. olmayan bir dilden "deri, kabuk, deri altı (kara et).] Kaçalin'e göre insana yer kabuğundaki topraktan yaratılmasından ve etinin toprak renginde olmasından dolayı bu ad verilmiştir. Nitekim âdemoğlu kendi boyu kadar derinliğe kök salan yeryüzündeki bitkilerle beslenir, yeryüzünde yaşar ve ölünce kendi boyunca derinliğe gömülür.⁴¹ İnsanın yerle tabîî teması onun iki metre derinliğine kadar olan kısmıyladır. İşte yeryüzünün bu kısmına *adim* ve bu kısmından yaratılan konuşan canlısına *ādam* denir. *Ādam* "işlenmiş toprak" yanında *Georg* (Yun. *georg* "toprağı işleyen") adını da konuyla ilgisi dolayısıyla hatırlatmak gerek; zira Hz. Adem bir çiftçi idi.⁴²

adamlık TürS¹¹ 26b'de "adamlık 1. İnsanlık. 2. Yabanlık." şeklinde kayıtlı kelimenin hlk. ibaresi almayan ikinci anlamı için önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın yedinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini, yedinci baskı haricinde sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını; ancak bu anlamdan hlk. ibaresinin onuncu baskıda çıkarıldığını görürüz. || **YER: DerS 63a** "Düğün veya bayramlarda giyilen elbise, yabanlık." Isp, Dz, Mn, Ba, Brs, Kü, İst, Sm, El, İç, Krk, Tk || **TarSØ || KÖKEN:** *adam+lık* || → adam.

adamsız 3. sf. hlk. Erkeksiz, kocasız. || **DerSØ || TarSØ || KÖKEN:** *adam+sız* || → adam.

⁴⁰ TarS'de kelimenin bu anlamı yok.

⁴¹ Bu mevzuyla ilgisi bakımından bir ekleme: Amerikalılar mezar için "grave" kelimesinden çok "six feet under" deyişini kullanır, ki six feet, ortalama bir insan boyudur (1.8288 metre).

⁴² Tietze, 2002, 98b; Nişanyan, 2009, 4b; Kaçalin, 2006, 116; "brown, dusky, tawny, mulatto" Steingass, 1892, 29a.

aday TürS¹ 7a'da "Her hangi bir hizmet veya iş için kendini ileri süren veya başkaları tarafından ileri sürülen kimse." anlamı ve DD kaydı ile kayıtlı kelime, diğer tüm baskılarda hlk. ibaresi olmadan işlenmiştir. Bunun, kelimenin günlük dilde yaygınlaşmasından kaynaklandığını düşünüyorum. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 71b** "Namzet, nezir." Kn || **KÖKEN:** *ad+ay* || → adını bağışlamak.

afur tafur *a. hlk.* Çalım. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *afra tafra* tabiriyle olan benzerliğe rağmen bu tabirin çıkış noktasını ikinci unsuru bulunan *tafur* "çalım" [*< Ar. tavr*] kelimesinde görmek herhâlde doğru olacaktır. Kubbealtı'da da benzer bir izah görürüz.⁴³

aga Son baskıda bu kelimeyi göremiyoruz. Kelime sadece yedi, dokuz ve onuncu baskılara alınmıştır. TürS⁷ 15b'de bu kelimeye hlk. ibaresiyle verilen "Babacan, mert, kalender (kimse)." anlamını başka hiçbir baskıda göremiyoruz. Ancak, *aga* kelimesinin bu anlam ve hlk. ibaresi olmadan "ağa" anlamıyla dokuz ve onuncu baskılarda işlendiğini de hatırlatalım. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *< Moğ. ākā* "older brother, senior, elder older".⁴⁴ Schönig, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Tuna da benzer karşılıkları verdikten sonra kelimenin Eski ve Orta Türkçede bulunmadığını belirtir. Räsänen de Türk dillerindeki biçimleri verdikten sonra kelimeyi, Moğ. *aqā* ve Tung. *akā* ile karşılaştırmış, fakat kelimeye köken vermemiştir. Röhrborn, kelimeye Moğ. köken vermiş, fakat Hamilton'un (*< Çin.*) ve Caferoğlu'nun (*< ag-* "nach oben geben") etimolojilerini de aktarmıştır. Bu etimolojiler, özellikle ikinci görüş bana göre zorlamadır. Özönder de kelimeyi Moğ. *aqā* ile karşılaştırmış, kelime ve Türk dillerindeki karşılıkları üzerinde genişçe durmuştur. Lessing'de kelimeye şu karşılıklar verilmiştir: *axa* "older brother, senior, elder, older". Saadet Çağatay da Moğ. kökenli olarak gördüğü kelimeyi ünvan ve rütbe isimlerinde kullanılması yönüyle işlemiştir.⁴⁵ Doerfer, kelimeyi her yönüyle çok geniş bir biçimde ele almıştır. Doerfer'e göre kelime, Türkçeden; Farsçaya, Suriye Arapçasına, Gürcüceye, Bulgarcaya, Sırpçaya, Rumcaya, Rusçaya; Farsçadan Urduçaya, Türkçe veya Sırpçadan Macarcaya, Macarcadan Slovakçaya geçmiştir. Rybatzki, kelimenin Türkçe ve Moğolcada ünvan olarak kullanımı üzerinde genişçe durmuştur. Eren, kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Tietze ve Kubbealtı yukarıda

⁴³ Tietze, 2002, 106a; Ayverdi, 2006, 36a; "...mode, manner, condition, state..." Steingass, 1892, 821b.

⁴⁴ Tekin, 1995, 169. [Monguorca āGa "babanın ağabeyisi" *< *āqa* (Moğ. *aqā*) = Tkm. *āğa* "ağabey" *< *āqa*].

⁴⁵ Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", 324.

verilen bilgileri çok kısa işlemişlerdir. Kelimenin ağızlarda daha çok seslenme biçiminden bozulmuş olarak bu anlamda kullanıldığını değerlendirmekteyim. Kelimenin bir akrabalık adı olarak, Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 148.⁴⁶

ağa a. 6. hlk. Koca. || **DerSØ** || **TarSØ**⁴⁷ || → aga.

ağacalık TürS¹ 9a ve TürS² 11b' de "Bahşiş, ihsan." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelime diğer baskılardan hiçbirine alınmamıştır. || **YER: DerS 79b** "Bir iş yapana ücretinden başka verilen şey, para. " Çorum ve köyleri, Ama, Mr, Yz, Ank, Ky, Ng || || **DD¹ 72b** "İhsan, bahşiş." Ama || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağa+ca+lık* || → aga.

ağartı a. 2. hlk. Süt, yoğurt, peynir, ayran gibi yiyecek vb. içecekler. || **YER: DerS 83a** "Süt, yoğurt, ayran v.b. ürünler." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, Kc, İst, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezc, Ezm, Mş, El, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Ng, Ada, Krk, Elazığ Yöresi 231a, Erzincan Yöresi 409a, Mersin Ağzı 19a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ağar-tı* < *ākar-* < *ET āk*⁴⁸ "white" ?

Clauson, *ak* kelimesinin ET'de hayvan renklerini belirtmek için kullanıldığını, bugünkü "beyaz" anlamı için ise *ürün* kelimesinin kullanıldığını belirtir.⁴⁹ Her iki tarzda kullanım için yazıtlarda örnekler mevcuttur: "... ak adgırıg..." Kül Tigin Doğu 36 / "... Alp Şalçı ak atın binip teğmiş." Kül Tigin Doğu 40 / "... Kül Tigin Azman akıg binip oplayu teğdi." Kül Tigin Kuzey 5 / "... sarıg altu]nın ürün kümüşin ..." Bilge Kağan Kuzey 11.

Clauson'a göre ET'de normal niteleme sıfatı için, yaygın olarak *ürün* kelimesi kullanılmasına rağmen eski Uygurca "civil" metinlerdeki *ak kışın az* "your white winters are rare" şeklindeki kullanım o dönem için tek örnek olarak not edilmelidir. Doerfer'e göre *ak* kelimesi Türkçeden Farsçaya, Arapçaya ve bazı Sibiryalı dillerine

⁴⁶ Claus Schönig, **Mongolische Lehnwörter im Westghusischen**, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000), 64; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Mogolca Kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**. c. XVIII (1976): 282; Räsänen, 1969, 13a; Klaus Röhrborn, **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 2, agrıglan- – anta**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979), 78b; F. Sema Barutçu Özönder, **‘Ali Şir Nevāyi: Muḥākimetü ‘l-Luğateyn İki Dilin Muhakemesi**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996), 52; Lessing, 1960, 59b; Gerhard Doerfer, **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, I**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 133/22; Kaçalin, 2011, 894; Nadelyayev, 1969, 48a; Tietze, 2002, 109a, Ayverdi, 2006, 38a; Rybatzki, 2006, 45a; Ölmez, 2001, 194.

⁴⁷ DerS ve TarS'de bu anlamda yok.

⁴⁸ Tekin, 1995, 171. **āk** (DLT āk, Tkm. āk, Az. ağ); **ākar-** (Tkm. āğar-, Az., Tür. ağar-).

⁴⁹ Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında *ürün* kelimesinin "Süt ve süt ürünlerine verilen genel ad." ve "Süt, yoğurt, ayran vb. nesneler." anlamları taşıdığını da ekleyelim.

geçmiştir. Doerfer; Menges'in, *Tür. ak < *haq < Çin. pak [bag]* ve Benzings'in: *Tür. aq < Toh. ārki* etimolojilerini eleştirmiştir. Kelime ile daha geniş kaynak listesi için Rybatzki'ye bakılabilir.

Ağartı kelimesi ile ilgili olarak; Tietze, Kubbealtı ve Mehmet Ölmez; kökeni "ak" a giden etimolojiyi benimsemişlerdir. Fakat, Brendemoen, *ağartı* kelimesini, *ağırmak* "süt mayalanmak veya belki peynir için fermantasyondan geçerek kıvama gelmek" ile karşılaştırmıştır.⁵⁰ Ben de bu görüşü destekleyen bir veri sunmak istiyorum: DLT'de kayıtlı *ağartgu* "şerbet gibi buğdaydan yapılan içki, bir çeşit buğday birası" kelimesini Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Dankoff/Kelly, kelimeyi *ağartgu* (?) "a type of beer" şeklinde okumuştur. Kelimeyi Räsänen, **ağirt-gu* "eine Art Weizenbier" şeklinde maddelendirmiş, Tel. - Şorca *abırtkı* "eine Art bier aus Gerste"; Hak. *abırtgı*, Oyrotça *urtkı*, Moğ. *agar-ça(g)*, *agar-mag* "Maische"; *ağarça* (<*abarty) "eine Art Quark" karşılıklarını vermiştir. Bu karşılıklara Lessing'deki *ağarca(n)* "a kind of sour cottage cheese made from milk left after distillation og milk liquor" kaydını da ben eklemek isterim. Ancak Clauson'da böyle bir kök veya kelimeye denk gelmediğimi de belirteyim. Semantik açıdan bakılınca yaygın etimolojide sıkıntılar olduğunu görürüz. *Ağar-* yani beyazlamak, aslı beyaz olmayan maddelerin beyaza dönüşümünü ifade etmek için kullanılır. Bahsi geçen ürünlerin hepsinin ilk hâli süttür ve biz zaten beyaz olan bir maddenin tekrar beyaza dönüşümünü bildiren bir etimoloji ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla kelimemizi *ak* köküne götüren etimoloji -en azından semantik olarak- kabul edilemez. Kaşgarlı'nın verdiği kelimenin kökeni gerçekten de Brendemoen'in verdiği anlamı yüklenen bir fiile bağlanıyorsa, iş daha mantıklı bir hâle bürünmektedir. Çünkü bahsi geçen ürünler hep fermantasyon (mayalanma) yoluyla meydana gelmektedir. Gerek Kaşgarlı'da gerekse de Räsänen'de verilen *bira* anlamlı kelimelerin de mayalanma yoluyla oluştuğunu, Lessing'in verdiği kelimenin de "ekşiyerek o hâle geldiğini" hesaba katacak olursak taşlar yerine oturur. Fakat Räsänen'in verdiği **ağirt-* fiiline diğer Türk dillerinde rastlamadığımı, kimi Türk dillerinde, bizdeki *ağartı* ve varyantlarının aynı anlamda kullanıldığını da ekleyeyim. Yine de Räsänen ve Lessing'deki verilerden hareketle ben bu kelimenin - kökün Moğ. olabileceğini düşünüyorum. Başka bir ihtimal olarak kelimenin *ağ-* "değişmek, başkalaşmak,

⁵⁰ Bernt Brendemoen, "Doğu Karadeniz Ağızlarının Söz Varlığı ve Sözlükleri", **Kebikeç**, s. 7-8 (1999): 77-83.

bozulmak, meyletmek, dönmek" ile de ilgili olabileceği düşünülebilir. Çünkü sonuçta sütün bir şekilde başkalaşması veya belli bir biçime girmesi söz konusudur.⁵¹

ağdalık Son baskıda "Pekmez yapmaktan başka işe yaramayan üzüm." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara bakacak olursak; kelimenin yedinci baskıyla sözlüğe girdiğini, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 87a** "Pekmez yapmaktan başka işe yaramayan üzüm." Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *ağda+lık < ağda < Ar. (Suriye dial.) 'akīda* "düşümlemek, koyulaştırmak.". Eren, *akide* biçiminin yazı diliyle, *ağda* biçiminin ise halk dili yoluyla Türkçeye geçtiğini, bu yüzden bu biçimleri açık bir *doublet* örneği olarak değerlendirmemiz gerektiğini belirtmiştir. Bu arada kelimenin bu anlamının sadece bir yöreden derlenmiş olması ilginç bir veri olarak not edilebilir.⁵² Türkçede bu tür *doublet* örnekleri için Hasan Eren'in yazısına bakılabilir.⁵³

ağdık TürS¹ 9b'de, "1. Hata, kusur. 2. Fazla ağır." anlamları ve DD kaydıyla mevcut kelime diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 87a** "Hatalı, kusurlu, eksik: *İnsanın daima ağdık tarafını ararlar.*" Kü, Ba || **DerS 87b** "Ağır, fazla: *Vapur ağdık eşya almıyor.*" || **DD¹ 73b** "Fazla ağır." Tk || **TarS¹ 31 ağduk** "Karışık, bozuk, kusurlu, fena, ters, aksak." || **KÖKEN:** *ağ-dık < ET ağduk* "stranger, foreigner". Clauson bu kelimeyi *ağ-* "yükselmek, tırmanmak" fiilinden ayırmıştır. Bu çeşit bir ayrımı Hamilton'da da görmekteyiz. Hamilton'a göre Uygur metinleri müstensihlerinin, isimlerinin önüne bir alçakgönüllülük işareti olarak getirdikleri *ağduk* "bozuk, yozlaşmış" sıfatının kökü olan *ağ-* fiilinden *ağsa-*, *ağna-*, *ağtar-* gövdeleri de türemiştir. Daha geniş tartışma için bkz. *ağdırmak* maddesi.⁵⁴

ağdırmak Son baskıda kelimenin "2. Aşağı inmek, yük veya terazide denge bozularak bir yanı ağır gelmek." anlamında hlk. ibaresi göremiyoruz. TürS'nin tüm baskılarında bulunan bu anlama yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskılarda

⁵¹ Clauson, 1972, 75a; Doerfer, 1965, 84/504; Räsänen, 1969, 12b; Rybatzki, 2006, 44b; Nadelyayev, 1969, 48a; Ayverdi, 2006, 63b; Tietze, 2002, 122a; Mehmet Ölmez, "Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c.19 (2009): 229; Atalay, 1941, 9; Maḥmūd al-Kāşyarī, **Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at- Turk) Part III**, Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly ([Cambridge]: Harvard University Office of the University Publisher, 1985), 6; Tekin, 2010, 48, 50 ve 60; Räsänen, 1969, 8b; Lessing, 1960, 13a.

⁵² Tietze, 2002, 110b. Eren, 1999, 6a; Tietze, "Direkte arabische", 294/145; Ayverdi, 2006, 39b; Nişanyan, 2009, 8a; "a fundamental article of religion, faith" Steingass, 1892, 859a.

⁵³ Hasan Eren, "Türkçe' de Doublet Örnekleri", **Türk Dili**, s. 523 (Temmuz 1995): 731-736.

⁵⁴ Clauson, 1972, 80b; Atalay, 1939, 99; Hamilton, 1998, 164a ve 156..

hlk. ibaresi getirilmiştir. || **YER: DerS¹102b** "Aşağı inmek, yük veya terazide denge bozularak bir yanı ağır gelmek." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Ama, To, Or, Gm, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Nş, Kn, İç, Ant, Mğ [~ ağmak] || **TarS¹ 30** "Kaldırmak, yukarı çıkarmak, yükseltmek." || **KÖKEN:** *ağ-dır-mak* < *ET ağtur-* (??) < *ET ağ-* "to rise (from somewhere ablative), to climb (up something dative)" < *āğ-*.⁵⁵ Biz, *ağ-* fiilini yazıtlarda iki şekilde görürüz: "... anta buzdum yışka ağdı." Bilge Kağan Doğu 37; "Yokaru, at yete, yadağın, ıgaç tutunu ağturtum." Tunyukuk Kuzey 1. Her iki örnekte de anlamın "tırmanmak" olduğunu görüyoruz. Clauson, *ağ-* maddesinde, Kaşgarlı'nın toplu biçimde verdiği "değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek" anlamını "yükselmek" anlamlı maddeden ayırmış ve yine Kaşgarlı'nın verdiği *ağduk* "bozuk, belirsiz, değişik" maddesiyle karşılaştırmıştır. Clauson bu çeşit bir kayıt olmasa bile ayırdığı anlamların (değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek) "yükselmek" ile birleştirilemeyeceğini belirtir. Ayrıca "to lean over to one side" (bizim kelimemizi ilgilendiren anlam) anlamlı *ağ-* fiilinin, erken dönemlere ait bir kaydı olmasa da modern Türk dillerinde çok yaygın olduğunu, hatta bazı dillerde bu bahsi geçen fiilin "to faint" anlamı ve kognatlarının da bulunduğunu; ancak tüm bu anlamları barındıran *ağ-* fiili ile, "yükselmek" anlamlı *ağ-* fiilini birleştirmenin zor olduğunu belirtir, bahsi geçen anlamların belki Kaşgarlı'nın verdiği ikinci anlamla ilişkilendirilebileceğini (bkz. Osmanlıca XIV. yüzyıl *ağınçsız* ve *ak-*) de ekler. Röhrborn'da da aynı durumu görmekteyiz. Röhrborn, *ag-* (I) "sich verändern, die Form wechseln" ile *ag-* (II) "nach oben gehen, emporsteigen" maddelerini ayırmıştır. Buradan, "değişmek" anlamıyla oluşan örneklerin Uygur metinlerinde daha yaygın olduğunu da anlıyoruz. Tietze'de, *ağ-* fiili her ne kadar köken olarak aynı maddeye gönderilse de "yükselmek" ve "eğilmek" anlamlarının ayrı ayrı maddelendirildiğini görüyoruz. Kubbealtı' da bu ayrımı göremeyiz, orada her iki anlam tek maddede toplanmıştır. Özetle, "aşağı inmek" anlamındaki *ağ-* fiili, "yükselmek" anlamlı ET fiille birleştirilemez ve ET'de kullanılan *ağtur-* fiilinin bizim incelediğimiz *ağdırmak* ile hiçbir ilgisi de yoktur. Konu derinlemesine ele alınana kadar, en başta verdiğim etimolojiyi tereddütlü görmek isabetli olacaktır.⁵⁶

⁵⁵ Tekin, 1995, 171. (DLT āğ-; Tkm. āğ-).

⁵⁶ Clauson, 1972, 77a ve 82a; el Kaşgârî, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IV Dizin "Endeks"*, hazırlayan Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1943), 9; Röhrborn, 1977, 61b; Tietze, 2002, 109a; Ayverdi, 2006, 40a; Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation A Functional*

ağırcanlı *sf. (ağı'rcanlı) 4. hlk.* Gebe (kadın). || **YER: DerS 91a** "Gebe, yüklü, doğurması yakın." Ordu ve köyleri, Gr, Ezm ~ ağır ayak || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağır + canlı < ET ağır*⁵⁷ "basically 'heavy' in the physical sense, hence metaphore in two contrary meanings: 1. important, valuable, sincere. 2. burdensome, grievous, painful". Kelime; yazıtlarda, bahsi geçen her iki anlamla da mevcuttur: " [K]aşım kağan [üçün] ağır taşığ yoğun ığ ..." Bilge Kağan Güney 15 / "... bunça ağır törüğ..." Bilge Kağan Doğu 2.

Clauson, kelime ile ilgili herhangi bir tahlil yapmamış, kelimenin karşılıklarını ve tanıklandığı eserleri vermiştir. Eren, < *ağ-(ı)r* tahlili ile "Türkçede ağ- 'ağır gelmek' olarak kullanılır. Ağızlarda *ağdıık* 'dengesiz, eğik, bir yana devrik (yük)', *ağdıırık* gibi birtakım türevler de geçer." açıklamasını yapmıştır. Kubbealtı: < *ET ağır < ağ-mak* "yükseltmek, ağır gelmek" tahlilini vermiştir. Tietze, gayet isabetli bir şekilde herhangi bir tahlil vermemiştir. Zira, Eren ve Kubbealtı'nın verdiği ağ-fiilinin "ağır gelmek" anlamı üzerinde bir önceki maddede durmuştuk, keşke Eren ve Kubbealtı bu anlamdaki kökün nereden geldiğini de yazmış olsalardı. Zira ne Räsänen ne de Röhrborn'da kelime ile ilgili bir tahlil göremedim. Fakat Kaçalin, kelimenin fiilden gelmemesi gerektiğini söyleyip, ağ- ile karşılaştırma yapmayı ihmal etmeden **āl+ğır* tahlilini yapmıştır. Bu tahlilin benim için biraz daha ayrıntı gerektirdiğini belirteyim, en azından **āl* isim kökünün anlamı gibi mesela... Özetle; *ağır* kelimesi için, ağ- kökü bana göre kabul edilemez, bu durumda kelimeyi *ağır* biçiminden daha geriye götürmek zor görünmektedir.⁵⁸

ağırlık, -ğı a. 11. hlk. Çeyizini düzmek için damadın geline verdiği para, kalın (II). || **YER: DerS 4407b** "Başlık parası." Af, Mersin Ağzı 19b || **TarS¹ 40** "Mehri muaccel." || **KÖKEN:** *ağır+lık < ET ağırlık* "honour, respect; in modern languages 'weight, difficulty, heavy baggage' and in Osmanlı 'wedding gifts from the bridegroom to the bride". Clauson'daki örneklerden anladığım kadarı ile kelimenin ne Uygur metinlerinde ne de DLT'de "hazine, değerli eşya" anlamı vardır (bkz. Röhrborn, 1977, 68b; Atalay, 1943, 10). Dolayısıyla Clauson'un verdiği < *ağır* kökenini düşündürücü buluyorum. Ben, "kalın, değerli eşya, hazine" anlamlı *ağırlık* kelimesinin yine aynı anlama gelen *ağılık* kelimesi ile karşılaştırılabileceğini, bu iki

Approach to the Lexicon Vol. II, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 553; Ölmez, 2009, 229; Tekin, 2010, 74 ve 88.

⁵⁷ Tekin, 1995, 171. (Uyg. Br. āgār; Az. āğur; Çuv. yivır).

⁵⁸ Clauson, 1972, 88b; Eren, 1999, 3b; Ayverdi, 2006, 40b; Röhrborn, 1977, 65b; Räsänen, 1969, 8a; Kaçalin, 2006, 132; Sevortyan, 1974, 85; Nadelyayev, 1969, 18b; Tekin, 2010, 62, 80.

kelimeyi birleştirmenin mümkün olabileceğini düşünüyorum. Türkçenin ses gelişim kaideleri bu birleştirmeye ne kadar izin verir bilemiyorum, ancak semantik açıdan bakılınca "kalın, değerli eşya, hazine" anlamıyla "ağır" kökünü birleştirmekte doğal görünmeyen hususlar var. Çünkü bu tarz değerli şeyler yükte hafif ancak pahada ağırdır. Acaba bu eşleştirmede kastedilen "pahada ağırlık" mı; belki de bu çeyizi düzen taraf için masraf ve yük olduğu için kelimeyle mecaz ilgisi kurulmuştur, veya yükte ağırlık kastediliyordur, zira Osmanlı döneminde orduyla beraber sefere götürülen devlet hazinesine de "ağırlık" dendiğini biliyorum. Yine, "başlık parası, çeyiz" anlamı için Dede Korkut'ta "kalınlık" kelimesinin kullanıldığını da biliyorum. Özetle, kelime ve bu anlamı, Türk dillerindeki denkleri ile genişçe karşılaştırılmadığı sürece, bu tür semantik zorluklar kelimeyi "ağır" kökenine tereddütsüzce götürmeyi zorlaştırıyor. Son olarak, bu hususta Kaçalin'in açıklamasını aynen aktarıyorum: "**ağır**: Unutulmuş bir sözcüğün unutulmamış yakın bir benzerine yakıştırma sonucu ortaya çıkmış olmalı; *ağı kaznak*' tan⁵⁹ *ağır hazine*. Yapısı bakımından krş. *alar* "ala" (< *ala+r*)". Bu açıklama benim "ağırlık" düşüncem ile de benzerlikler arz ediyor, o yüzden ben, bu görüşü de kandırıcı buluyorum. || → ağırcanlı.⁶⁰

ağızlamak (-i) *hlk.* **3.** Bir işi kolaylamak. || **YER: DerS 97a** "Bir işe başlayıp kolaylamak, işi sonuna getirmek." Isp, Brd, Gaz, Kn, İçel köyleri ~ağızlatmak. || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağız+la-mak* < (DLT) *ağızla-* < ET *ağız* "the mouth in an anatomical sense; hence the mouth (of a river) or any sort of aperture" < *āğiz*.⁶¹ Clauson, *ağızla-* fiili için şu örnekleri aktarmıştır: "ol arıknı ağızladı. / ol kulin ağızladı." (o kölesine vurdu). Bu örneklerden kelimenin ET anlamının farklı olduğunu, bugünkü anlamın mecaz yoluyla oluştuğunu anlıyoruz. *Ağız* kelimesi ile ilgili görüşleri toparlayan Eren'den özetle şu bilgileri öğreniyoruz: Kelime; Nemeth'e göre -z ekiyle yapılmış bir türevidir. Ramstedt, *ağız*'ı Kor. *aguri* "mouth" biçimiyle birleştirmiştir. Poppe, Moğolca *ağur* "Dampf, Zorn" biçimini de saymıştır. Egorov, Çuvaşça *savar*'ın belli başlı karşılıklarını vermiştir. Clauson, sözlüğünün Suffixes bölümünün sonunda *ağız*'daki -z'yi bir "ending" olarak değerlendirmiştir. Brockelmann *ağız*'ın sonundaki -z'yi ikili organların adlarında kullanılan bir formans olarak değerlendirmiş, *göz*, *boynuz*, *omuz*, *diz* gibi örnekleri tanık olarak vermiştir. Kononov da, *ağız*'daki -z' yi bir ek saymıştır. Sevortyan, belli başlı açıklamaları

⁵⁹ Reşid Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, I, Metin**, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947), 121/1034.

⁶⁰ Clauson, 1972, 93b; Kaçalin, 2006, 172; Ayverdi, 2006, 42a; Nadelyayev, 1969, 20.

⁶¹ Tekin, 1995, 171. (Uyg. Br. āgiz, Az. ağız, Çuv. šivar).

gözden geçirmiştir. Biz, Brockelmann'ın görüşünün Gabain tarafından da dillendirildiğini biliyoruz. Gabain, "artık canlı değil" kaydı düşülmüş, ikilik bildirir +z eki başlığı altında *kögüz* "göğüs", *biz* "biz", *siz* "siz", *müyüz* "boynuz", *tiz* "diz" kelimeleriyle birlikte *köz* "göz" kelimesini de vererek, bu kelimelerin eklerinin *māñiz*, *ağız*, *boguz* kelimelerinden türetilmiş olduklarının kuvvetle savunulabileceğini ileri sürmüştür. Erdal, bu hususta şimdiye kadar kandırıcı bir etimoloji olmamasına rağmen içinde *köz* kelimesinin de bulunduğu *boguz*, *yüz*, *kögüz*, *tiz*, *agız* biçimlerinin gerçekten de vücut azaları için kullanılan bir ikilik formu olabileceğini belirtir. Ancak Talat Tekin, bahsi geçen ek hususunda: "Türkçe *göz*, *diz*, *omuz* sözcükleri eski ikilik eki {+z} ile türemiş iseler; **gö* < **kö* nedir, *di* < **ti* nedir ve **om* nedir? Bunlar kandırıcı olarak açıklanmadan söz konusu türemeler kabul edilemez. Çünkü bir türeme kuramı ileri sürerken yalnızca eki saptamak yetmez, kökü de açıklamak gerekir." eleştirisini yapmıştır. Tietze ve Kubbealtı kelime ile ilgili tahlil vermezken, Nişanyan, < *Ana Türkçe* **āgır* biçimini vermiştir. Röhrborn ise, Hamilton'un *ag+ız* tahlilini (?) tereddütle aktarmıştır. Hamilton, *ağız*'ın *ag/an*'da türemiş olabileceğini söyler.⁶²

ağızlık, -ğı *a. 7. hlk.* Yemiş küfelerinin üzerine yapraklı dallarla yapılan kapak. **8. hlk.** Dokumacılıkta çözgünün açılıp kapandığı ve içinde mekiğin geçtiği yer. **9. hlk.** Bir şeyin başladığı yer. **10. hlk.** Huni. || **YER: DerS 98b** "Sepet veya küfe ağzını kapatmak için konulan ot, dal." Kc, Gaz || **DerS 99a** "Dokuma tezgâhında mekiğin işlemesi için bırakılan çözgü aralığı." Uş, Brd, Dz, Ba, Brs, Bil, Kc, Zn, Ks, Çr, Ama, Or, Sv, Yz, Nğ, Kn, Ant, Mğ, Ed ~*ağızlâ*. || **DerS 98a** "Bir şeyin başladığı yer." Isp, Brd, Dz, Bil, Ama, Ant, Kn, Mn, Ank || **DerS 98a** "Huni." Ay, Ama, Gümüşhane ilçe ve köyleri, Kr, Ezc, Sr, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz || **TarS¹ 45** "Başlangıç." || **KÖKEN: ağız+lık** || → ağızlamak.

ağlamsamak "Ağlar gibi olmak, ağlamaklı olmak." anlamlı kelimenin yedinci baskıya kadar TürS'ye alındığını; hatta yedinci baskıda sözcüğe hlk. ibaresinin de getirildiğini biliyoruz. Ancak sözcük; sekiz, dokuz, on ve on birinci baskılara alınmamıştır. || **YER: DerS 101b** "Ağlıyacak gibi olmak, ağlamaklı olmak." Ba || **TarS¹ 47 ağlamsamak** "Ağlar gibi yapmak, ağlar hale gelmek." || **KÖKEN: ağla-**

⁶² Clauson, 1972, 98; Räsänen, 1969, 8b; Sevortyan, 1974, 81-83; Röhrborn, 1977, 69a; Nadelyayev, 1969, 21a; Nişanyan, 2009, 8b; Annamari von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**, çeviren Mehmet Akalın (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 46; Erdal, **OTWF I**, 326; Talat Tekin, "Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* Üzerine Bir Eleştiri (III)", **Çağdaş Türk Dili**, s. 83 (Şubat 1995): 2 ; Hamilton, 1998, 160.

msa-mak < *ET ıgla-* "to weep" < *ıgla-*⁶³ < **ıg-*. Bu fiilin yansıma kökenli olduğu açıktır. Hamza Zülfikar da bu kök ve türevlerini yansıma kökenli olarak saymıştır. Clauson, Maniheist metinlerden başlayarak bu gövdeyle ilgili örnekleri vermiştir.⁶⁴

ağlamsı TürS¹¹ 50a' da "Ağlamaklı." anlamıyla mevcut kelime hlk. ibaresi yoktur. Daha önceki baskılardan sadece TürS⁷ 22b'de kelime DS kaydı vardır. || **YER:** **DerS 101b** "Ağlıyacak hale gelmiş, ağlamaklı." Dz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağla-msı* || → ağlamsamak.

ağman "Eksiklik, kusur, ayıp." anlamlı kelimeyi; birinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci baskılarda DD ve DS ibareleriyle görüyoruz. İkinci, sekizinci, dokuzuncu, onuncu baskılarda bulunmayan kelimenin son baskıdan da çıkarıldığını görüyoruz. || **YER:** **DerS 104b** "Kusur, hata, eksik taraf, kabahat, ayıp, örgensel kusur, hastalık: *Ağmansız adam olmaz.*" Isp, Brd, Es, Çankırı ve çevresi, Sn, Ama, To, Ank, Ng, Kn, İç, Ant || **DerS 4409a** "Kusur, eksik." Af, Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, 2002, 113a'da bu kelimeye soru işareti konularak herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bana göre ise, bu kelime *ağdı* maddesinde bahsi geçen *ağ-* "değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek" fiili ile ilgili olmalıdır [< ağ-man]. Yani DerS'de kelimeye örnek olarak verilen cümle belki şu şekilde anlaşılmalıdır: *Ağmansız adam olmaz* = *Kusursuz (yamuksuz) adam olmaz.* || → ağdı.

ağnanmak "Ağnamak." anlamlı kelime ilk baskıda hlk. ibaresi olmadan ve yedinci baskıda da DS ibaresiyle mevcuttur. Ancak kelimenin, son baskı dahil diğer baskılara alınmadığını görüyoruz. || **YER:** **DerS 106b** "Hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak." Uşak köyleri, Isp, Brd, Ay, İz, Mn, Balıkesir ve çevresi, Çkl, Bil, Es, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çorum ve çevresi, Ama, To, Trabzon ve çevresi, Gm, Mr, Hat, Yz, Ank, Ant, Mğ || **DerS 4409a** "Hayvan, sırtüstü yatıp yuvarlanmak." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağna-n-mak* < *ET ağna-* "to roll on one's back" < *āğna-*.⁶⁵ Clauson, *ağna-* eylemini "hapax" olarak nitelendirdiği *ağan* biçimi ile karşılaştırmıştır. Clauson'un köken olarak Clauson, 'daki *ağ-* fiilini (Atalay, 1939, 173) düşünmemesi gerçekten ilginçtir. Zira Räsänen, bu kelimeyi Tkm. *āγ* "sich verändern" maddebaşında işlemiştir. Bu uzun ünlülü kökü biz, Tekin, 'de de görmekteyiz: *āg-* "değişmek,

⁶³ Tekin, 1995, 175. (Uyg. ıgla-, yığla-; Tkm. āgla-).

⁶⁴ Clauson, 1972, 85b; Erdal, **OTWF II**, 451; Zülfikar, 1995, 292.

⁶⁵ Tekin, 1995, 171. (Tkm. āğına-, Yak. āḡḡa-).

başkalaşmak, çevrilmek" (Tkm. āg-; DLT āg). Dolayısıyla Kaçalın bu verilerden hareketle, kelime için < āg-,n+a- çözümlemesini yapmıştır. Röhrborn ise AY'den örnekler verir. Hamilton'un da aynını düşündüğüne dair *ağduk* maddesinde durmuştuk. Mehmet Ölmez'in de işlediği bu örneklerle göre, en eski dönemden bugüne sözcük, "hayvanlar için -balıklar dahil- yatıp yuvarlanmak, dönmek, debelenmek" anlamlarına gelir: *ol on mıñ balıklar.. agtarılı tonhtarılı agnayurlar erti* "o on bin balık.. aktarıla dönderile yuvarlanıyorlardı", *bo muntag körksüz agnayur yatagma* "öylesine çirkin yuvarlanıp yatan (insan)", *balıkça agnayur ...* "balık gibi yuvarlanıp ...", *küyök tönörge osuglug agnayur biz* "yanık kütük gibi yuvarlanıp duruyoruz", *buyroklar kamag kara bodun suvdın ünmiş balık teg yığlayu sıgtayı maru berü agnatılar* "...emirler ve bütün halk sudan çıkmış balık gibi ağlaya sızlaya sağa sola yuvarlanıp durdular.", *örtlög yalınlarta takı agnamazkan* "... (henüz) ateşli alevlerde yuvarlanmaya başlamadan...".⁶⁶

ağrık TürS⁷ 23a' da "1. Ağrı, sancı, yel. 2. Sayrılık." anlamları ve hlk. ibaresiyle görülen kelime, son baskı da dahil hiçbir baskıda yoktur. || **YER: DerS 110a** "Ağrı, sancı, yel: *Belime bir ağrık yerleşti.*" Or, Bt "Hastalık: *Köyün sığırlarında ağrık var.*" Gümüşhane ilçe ve köyleri || **TarS¹ 55** "Ağrılı, ağrıyan." || **KÖKEN:** *ağrı-k* < *ET ağrığ* "pain, painful" < *ağrı-* "to be or become heavy but usually to be in pain or painful" < *hāğrı*-⁶⁷ < *ağır*. *Ağrı-* fiilinin *ağır* kökünden geldiğini biliyoruz. Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak *ağrığ* kelimesiyle ilgili örnekler verir.⁶⁸ || → ağır canlı.

ağrıklı "Ağrılı." anlamlı kelime ilk baskıda hlk. ibaresi almamış bir biçimde mevcuttur. Kelime ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı baskılarda vardır; ancak bahsi geçen baskılarda kelimeye "ağrılı" anlamı verilmemiştir. TürS⁷ 23a' da hlk. ibaresi ve "ağrılı" anlamıyla bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılardan çıkarılmıştır. || **YER: DerS 109b** "Hastalıktan kurtulamıyan kimse, hastalıklı, ağrılı sızılı." Brd, Dz, Ba, Çkl, Kc, Sm, Ama, Or, Sivas ve köyleri, Ky, Kırk || **DerS 4409a** "Hastalıklı." Sivas ve çevresi, Kayseri ve çevresi || **TarS¹ 56**

⁶⁶ Ölmez, 2009, 230; Ayverdi, 2006, 50a; Clauson, 1972, 87b ve 77a; Röhrborn, 1977, 71b ve 72a; Kaçalın, 2006, 146; Nadelyayev, 1969, 22a; Sevortyan, 1974, 75; Räsänen, 1969, 7b; Tekin, 1995, 171; Hamilton, 1998, 156.

⁶⁷ Tekin, 1995, 172. [Uyg. Br. āgri-, Hal. hāgru-, Tkm. āğır- (< āğrı-)].

⁶⁸ Clauson, 1972, 90a; Räsänen, 1969, 8a; Nadelyayev, 1969, 22b; Erdal, **OTWF I**, 179, Röhrborn, 1977, 72a.

"Acıyan, ıstırap veren." || **KÖKEN:** *ağrı-k+lı* < *ET ağrılığ* "suffering from pain or illness" bkz. Clauson, 1972, 93a. || → ağır canlı.

ağrınmak "Gücenmek, kırılmak." anlamına gelen kelime birinci ve ikinci baskılarda DD ibaresiyle, yedinci baskıda ise hlk. ibaresiyle mevcuttur. Ancak bu kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılara alınmamıştır. || **YER: DerS 111a** "İncinmek, gücenmek, kırılmak." Brd, Brs, Es, Gaz, Sv, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ağrı-n-mak* || → ağır canlı.

aha e. hlk. İşte: *Bizim köy aha şuracıkta!* || **YER: DerS 121b** "İşte, orada, hemen şurada, bu." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Bursa ve çevresi, Kü, Es, Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Çankırı köyleri, Çr, Sn, Sm, Amasya köyleri, To, Or, Giresun ve köyleri, Tr, Rize ve çevresi, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Vn, Bt, Tn, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Gümüşhane ve köyleri, Diyarbakır Ağzı 147b, Aybastı 115, Ada./Osm. Ağızları 454, Erzurum Ağzı 113a || **TarS¹ 62** "İşte." || **KÖKEN:** Tietze, "Bunun gibi kısa nidaların menşeiini tesbit etmek imkânsızdır." der; zira karşılaştırılınca diğer dillerde de aynı anlam için benzer kelimelerin kullanıldığı da görülmektedir (örneğin: İng. *aha* "Used to express surprise, triumph or derision."). Bu yüzden Dankoff 'ta, bu ünlemin Ermeniceden alıntı olarak gösterilmesi bence kabul edilemez.⁶⁹ Kelimenin Türkçedeki eski bir varyantı *ahı* kelimesi için bkz. Kaçalın, 2006, 174.

ahacık e. (aha'cık) hlk. İşte. || **YER: DerS 122a** "İşte, orada, hemen şurada, bu." Af, Uş, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, Kü, Es, Kc, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Mg, Ada./Osm. Ağızları 454 || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aha+cık* || → aha.

ahırlamak (nsz) hlk. Hayvan ahırda uzun süre kalıp hamlaşmak. || **YER: DerS 130b** "Hayvan uzun zaman ahırda kalarak hamlaşmak." Dz, Gaz, Ank || **TarSØ** || **KT 36a** "(Hayvan) ahırda çok yatıp hamlamak." || **KÖKEN:** *ahır+la-mak* < *Fa. āḥūr* "At yemliği."⁷⁰

⁶⁹ Tietze, 2002, 114a; Webster, 2002, 44b; Dankoff, 1995, 18/10.

⁷⁰ Tietze, 2002, 117b; Stanisław Stachowski, **Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü** **Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen**, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998), [27]-91/10; Andreas Tietze, "Persian Loanwords in Anatolian Turkish", **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch** **Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**, der. Mehmet Ölmez (İstanbul: Simurg, 1999), 133/7; Marzanna Pomorska,

ahi (II) a. (ahi:) *Ar. ahi hlk.* Kardeş. || **YER: DerS 129a** ~*āhe/ahiy* "Kardeş." Kr, Mr || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre kelimedeki ünlülerin kaideye uymamasından dolayı kelimenin kökeni, ET *akı* "Cömert." ile değil *Ar. ahī* "Kardeşim." tabiri ile ilgilidir. Nişanyan'da da aynı kökeni buluruz: < *Ar. ʾaḫī* عَخِي [ʔAχw] kardeşim < *Ar. ʾaḫ* عَخ erkek kardeş (= İbr., Aram. ʾaḫ נַח a.m.). Buna göre, kelimenin kökeninin sözlükte doğru verildiği anlaşıyor.⁷¹

ahiret kardeşi "İnanç ve ibadette birbirinden ayrılmayan ve bu ilişkiyi ahirette de sürdüreceklerini düşünen kadınlar." anlamlı kelime; birinci baskıdan sekizinci baskıya kadar, *hlk.* ibaresi almaksızın alt madde olarak işlenmiştir. Dokuzuncu baskıya yine *hlk.* ibaresi olmadan, ancak ayrı bir madde olarak alınan kelimeyi, TürS¹⁰ 43a'da *hlk.* ibaresiyle görüyoruz. Son baskıda ise kelime mevcut değildir. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. āhira* "... the invisible world ...".⁷²

ahnıt "1. Sakat, hasta, kötürüm. 2. Akılsız, aptal." anlamları ve DS ibaresiyle sadece TürS⁷ 25a' da bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 132b** "Sakat, hasta, kötürüm, zayıf." Dz, Mr, Ky, Ada || **DerS 133a** "Akılsız, aptal." Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

ahraz sf. Ar. aḥres hlk. 1. Dilsiz (kimse). **2.** Sağır ve dilsiz (kimse). || **YER: DerS 133b** "Dilsiz, sağır ve dilsiz." Bo, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gaz, Mr, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İçel köyleri, Ada./Osm. Ağızları 454 || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. aḥras* "dumb; having no echo (mountain); thick (milk) ".⁷³

ahret kardeşi a. hlk. Kan bağı olmaksızın birbirlerini manevi olarak kardeş sayan kimselerden her biri. || **DerSØ** || **TarSØ** || → ahiret kardeşi.

ahretlik, -ği a. 3. hlk. Besleme kız, beslek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ahret+lik* || → ahiret kardeşi.

Kelimenin TürS¹¹ 56a' daki "Ahret kardeşi olan kadınlardan her biri." anlamında *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın sadece TürS¹⁰ 44b'de *hlk.* ibaresi aldığını görürüz.

"New-Persian Loanwords in Anatolian-Turkish Dialects (1)". **Studia Turcologica Cracoviensia**. s.1 (1995): 93; "a stable, stall; litter or straw laid under cattle" Steingass, 1892, 26b.

⁷¹ Tietze, 2002, 117b; Nişanyan, 2009, 9a; Ayverdi, 2006, 55b; "my brother" Steingass, 1892, 27a.

⁷² Tietze, 2002, 118a; Nişanyan, 2009, 9a; Ayverdi, 2006, 56b; Steingass, 1892, 25a.

⁷³ Tietze, 2002, 119b; Ayverdi, 2006, 59b; Steingass, 1892, 25a.

ahtapot *a. Rum. 2. hlk.* Genellikle burun zarı üzerinde çıkan bir çeşit ur, polip: *Genzinde de herhâlde ahtapot olacaktı ki boynunu uzatıp derin derin nefes alırdı.* - *R. N. Güntekin* || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 37b** "Seretâna müşabih bir nevi çıban" || **KÖKEN:** < *Rum. oktō* "sekiz" + *podión* "ayak.". Tıp terimi olarak Fransızcada *polype* "ahtapot" bu urlar için de kullanıldığı için Türkçede buna XIX. yüzyıldan itibaren "ahtapot" denmeye başlandı. Tietze, kelimeyi sözlüğünde *ıhtopot* maddesine göndermiştir.⁷⁴

aile *a. (a:ile) Ar. ʿaʿile 4. hlk.* Eş, karı. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. ʿāʾila*.⁷⁵

ailecek *zf. (aile'cek) hlk.* Ailece: *Cumartesi sabahı olduğu gibi gene ailecek oturmaya gitmişlerdi anneannesine.* -E. Şafak. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aile+ce+(o)k*⁷⁶ || → aile.

aka *a. hlk.* Ağabey. || **YER: DerS 135b** "Ağabey, büyük kardeş." Af, Dz, Bil, Bo, Sm, Or, Gr, Tr, Gm, Mr, Krş, Kn, Ant, Mersin Ağzı 20b || **DerS 4410b** "Ağabey." Mn || **TarSØ** || → aga. krş. Rybatzki, 2006, 45b.

Kelimeye; birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü baskılarda verilen "Bazı Türk ağızlarında 'ağa' kelimesinin bir başka söylenişi." anlamı, son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılarda mevcut değildir. Bahsi geçen anlam, üçüncü ve dördüncü baskılarda hlk. ibaresi de almıştır.

akağan "Kolaylıkla fikir değiştiren, mütelevvin." anlamı ve DD kaydıyla TürS¹ 13b'de kayıtlı kelime son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda mevcut değildir. || **YER: DerS 137b akagan** "Çabuk meyleden, sebatsız, maymun iştahlı." Hat⁷⁷ || **DD¹ 81a akagan** "Seciyesiz, mütelevvin, maymun iştahlı." İst. (Bir Antakyalıdan) || **TarS¹ 67** "Çok akan." || **KÖKEN:** *ak-ağan* < *ET ak-* "to flow of any kind of liquid from tears to rivers". Clauson, Uygur Budist metinlerinde *ak-* kökünün, teknik bir terim olan Sans. *srū-* ve türevlerinin çevirisi için kullanıldığını, kökün ikincil bir form olabilecek *ık-* "mit dem Strom fahren" biçimine dair izler bulunduğunu belirtir. Talat Tekin, *ak-* fiilini Altayca ortak bir öge olarak işlemiştir (~ Moğ. *aki-* "to advance, progress, move forward").⁷⁸

⁷⁴ Tietze, 2002, 346a; Nişanyan, 2009, 9b; Ayverdi, 2006, 60b; Meyer, **age**, 21.

⁷⁵ Tietze, 2002, 121b; Nişanyan, 2009, 10a; Ayverdi, 2006, 62b.

⁷⁶ +*cek* (< ca+ok) yapısı için bkz. Gabain, 2007, 105.

⁷⁷ asıl varyant *akak II*.

⁷⁸ Clauson, 1972, 77b; Röhrborn, 1979, 78a; Nadelyayev, 1969, 48a; Räsänen, 1969, 12b; Sevortyan, 1974, 118; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 251/19; Kaare Grønbech, **Komanisches**

akak, -ğı *a. hlk.* **1.** Yatak. **2.** Irmak, dere, çay, küçük akarsu. **3.** Suyun ivinti yeri. **4.** Eğimi, inişi fazla olan yer. || **YER: DerS 137a** "Mecra, yatak, kuru sel yarıntıları, dere yatağı." Isp, Çkl, Gr, Ed, Krk || **DerS 138b** "Irmak, dere, çay, küçük akarsu." Brs, Ed, Tk⁷⁹ || **DerS 137a** "Çağlayan, ırmak veya dereye suyun hızlı aktığı yer: Akakta yüzme." Dz, Or || **DerS 137b** "Eğimi, inişi fazla olan yer, meyilli, eğimli." Gm, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-ak* || → akağan.

akarca *a. hlk.* **3.** Kemik veremi. || **YER: DerS 139b** "Kemik veremi." Uş, Isp, Brd, Dz, Ba, Kü, Es, Ks, Tokat ve çevresi, Sv, Yz, Ky, Ng, Kn || **DerS 4410b** "Kemik veremi." Af, Sv, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-arca* || → akağan.

Son baskıda kelimenin; "Küçük akarsu", "Sürekli işleyen çiban, fistül", "Kaplıca" anlamlarında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda: "Küçük akarsu" anlamına; iki, üç, dört, beşinci baskılarda DD; yedinci baskıda da DS ibaresi,

"Sürekli işleyen çiban, fistül" anlamına; bir, dört, beşinci baskılarda DD; yedinci baskıda da DS ibaresi,

"Kaplıca" anlamına yedinci baskıda DS ibaresi geldiğini görüyoruz (kelime yedinci baskıyla sözlüğe girmiş).

İlk altı baskıda DD ibaresiyle yer alan "Akıntılı hastalık" anlamını, son baskı da dahil olmak üzere, sonraki hiçbir baskıda göremiyoruz [**DD¹ 81b** "Bir çeşit seyelânlı ve öldürücü bir hayvan hastalığı." Sm].

akbakla *a. (a'kbakla) hlk.* Kuru fasulye. || **YER: DerS 4410b** "Kuru fasulye." Ks || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak+bakla* || Latince terminolojideki adı "Phaseolus vulgaris" olan bu bitkinin Türk dillerindeki karşılıkları için bkz. Hauenschild, 1989, 125/855. || → ağartı.

akbasma *a. (a'kbasma) hlk.* Katarakt. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak+basma* || → ağartı.

ak basmak "Göze beyaz leke inerek görme yetisini yitirmek." anlamına gelen kelimeye yedinci baskıya kadar TürS'de rastlamıyoruz. Yedinci, sekizinci ve

Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, (Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942), 172.

⁷⁹ asıl varyant *akar*.

dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi alan kelime, onuncu ve on birinci baskıda tekrar sözlükten çıkarılmıştır. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak + basmak* || → ağartı.

akcilim "Kaolin." anlamı ve DD kaydıyla TürS¹ 14a'da mevcut kelimeye, son baskı dahil diğer hiçbir baskıda rastlamıyoruz. || **YER: DerS 145a** "Su geçirmiyen, gri renkli, killi toprak, kaolen." Or, Gr || **DD¹ 82b** "Kaolen." Gr || **TarSØ** || *ak+cilim* || → ağartı.

akıl doktoru *a. hlk.* Psikiyatr. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *akıl + doktoru* < *Ar. ʿaql* || Nişanyan: *Ar. aql* عَقْل [#ʕl masdar] a.m. < *Ar ʿaḳala* عَقَلَ 1. dizginledi, gem vurdu, 2. akıl süzgecinden geçirdi, akıl yürüttü, krş. İbr. [#ʕl] (rehin etme, haczetme) açıklamasını yapmıştır; ayrıca Nişanyan'a göre kelimenin ilk tanıklandığı yer Kutadgu Bilig'dir.⁸⁰

akındırık, -ğı *a. hlk.* Reçine, çam sakızı, akma. || **YER: DerS 158b** "Çamsakızı, reçine." To, Or, Gr || **DerS 4411b** "Çamsakızı, reçine." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-ındı+rık* < (DLT) *akındı* "a stream" bkz. Clauson, 1972, 88b. || → akağan. Eski kaynaklarda kelimeye rastlanmamıştır.

akıngan "Su yürümüş (ağaç)." anlamı ve DD kaydıyla TürS¹ 15a'da mevcut kelimeye, son baskı dahil diğer hiçbir baskıda rastlamıyoruz. || **YER: DerS** "Su yürümüş ağaç." Sn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-ı-n-gan* || → akağan.

akıtma *a. 4. hlk.* Enli bilezik. || **YER: DerS 154a** "Enli bilezik" Ur, Gaz, Mr || **TarSØ**⁸¹ || **KÖKEN:** *ak-ıt-ma* || → akağan.

Kelimenin "Sarkıt, istalâktit." anlamı son baskıda bulunmamaktadır. Bu anlam için önceki baskılara bakacak olursak, TürS¹ 15a haricinde, son baskı dahil hiçbir baskıda bu anlamı göremeyiz. Bu anlama DerS, TD, AD veya TarS'de de rastlayamadığımızı da ekleyeyim; fakat bu anlam DD'de mevcuttur: **DD¹ 81b** "Stalâktit." Çkr.

akkın "Düz ve engelsiz." anlamı ve DD kaydıyla birinci ve ikinci baskıda bulunan kelime; son baskı dahil diğer baskıların hiçbirinde mevcut değildir. || **YER: DerS 155b** "Az meyilli, düzgün, engebesiz yol veya toprak." Isp, Burdur ve köyleri, Dz, Ba, Çkl, Kü, Es, Ng, İç, Ant, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-kın* || → akağan.

⁸⁰ Tietze, 2002, 127b; Nişanyan, 2009, 11a; Ayverdi, 2006, 68a; Arat, 1979, 14; "... intellect, reason, discrimination; heart, mind ..." Steingass, 1892, 858b.

⁸¹ bu anlamda yok.

akma *a. 2. hlk.* Reçine, çam sakızı, akındırık. || **YER: DerS 158b** "Çamsakızı, reçine." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Çkl, Kü, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 22a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-ma* || → akağan.

akman "1. Temiz. 2. Afif, kendinin olmayan bir şeye el uzatmaktan, hatta böyle bir şüpheye yok açacak hareketten bile çekinen, cinsel işlerde ahlak kurallarına bağlı olan (kimse)." anlamları bulunan kelimeye son baskıda sadece "Bozulmamış, saf, temiz." anlamları verilmiştir. Kelimeye sadece TürS¹ 15b'de DD ve TS ibareleri getirilmiştir. Son baskıda yapılan bu değişikliğin -hlk. ibaresinin kaldırılması hariç-isabetli olduğunu düşünüyorum. Çünkü birinci baskıda kelimeye verilen ikinci anlam TarS, DerS veya DD' de mevcut değil. Birinci baskıdaki anlamın başında bulunan TS ifadesi de "türlü yayınlardan derlenmiş veya lugat kolunca bulunmuş söz" anlamını taşır, ki bu da anlamın halk arasında yaygın olup olmadığı hususunda muğlak bir durum teşkil etmektedir. || **YER: DerS 159a** "Temiz, beyaz, güzel." Ks, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak-man* || → ağartı.

aksakal Son baskıda kelimenin "Ermiş, evliya." anlamında hlk. ibaresi göremiyoruz. Kelimenin bu anlamına yedinci baskıya kadar rastlamayız. Yedinci baskıda DS ibaresi alan anlam, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi almıştır. On ve on birinci baskıda ise bu anlamdan hlk. ibaresi çıkartılmıştır. || **YER: DerS 161a** "Evliya, ermiş." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak + sakal* || → ağartı.

aksu, -yu *a. hlk.* Katarakt. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 42b** "Gözlere arız olur bir maraz." || **KÖKEN:** *ak + su* || → ağartı.

aktutma "Albumin işleme hastalığı." anlamına gelen kelimeye son baskıda hlk. ibaresi yoktur. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin sadece ikinci, üçüncü ve dördüncü baskılarda DD ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 163b** "Albümin hastalığı." Kn, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak + tutma* || → ağartı.

ak yel *a. hlk.* Güneyden esen rüzgâr, lodos. || **YER: DerS 165a** "Lodos, güneyden esen yel." Af, Çkl, Brs, Kc, Bo, Sk, Ks, Çkr, Sm, Or, Sv, Ank, Ada, Ed, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak + yel* || → ağartı.

Ak Yıldız *öz. a. hlk.* Çoban yıldızı. || **YER: DerS 165b** "Akşama yakın doğan parlak yıldız, çoban yıldızı, sabah yıldızı." Dz, Ba, Ks, Çr, Ezc, Sv, Mğ, Ed || **DerS 4412b** "Çobanyıldızı." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ak + yıldız* || → ağartı.

al (II) Son baskıda "Aldatma, düzen, tuzak, hile." anlamıyla yer alan kelimeye hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimeye son baskıda esk. ibaresi getirilmiştir. Daha önceki baskılara baktığımızda; sadece sekiz ve dokuzuncu baskılarda kelimeye hlk. ibaresinin getirildiğini görürüz. || **YER: DerS 165b** "Hile, tuzak." To, Or, Gr, Tr, Ks, Çr, Sm, Ama, Af, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Kü, Bil, Es, Kr, Ezc, Mr, Sv, Ank, Ky, Kn, Ant, Mğ || **DerS 4412b** "Aldatmaca; Düzen, Tuzak." Tr, Af || **TarS¹ 79** "Hile." || **KÖKEN:** < *ET al* "device, method of doing something"> *āl*.⁸² Clauson'da farklı anlamlarda (hile, düzen, tuzak; kırmızı; ön, yan) üç tane *al* maddesi görürüz. Clauson'a göre *a:l* şeklinde hecelendiği kesin olan iki biçim vardır, üçüncünün olup olmadığı ise şüphelidir. Hatta Clauson bu üçüncünün -eğer erken periyotta gerçekten bu anlama gelen bir kelime varsa- muhtemelen "ön" anlamındaki *al* olabileceğini belirtir. Clauson'a göre kelime, asıl olarak "device, method of doing something" anlamı taşır. Burada bahsedilen "çıkış yolu, çare, çözüm" tanımı yine Clauson'a göre "neutral" bir mahiyettedir; dolayısıyla bu yol onurlu olabileceği gibi onursuzca da olabilir. Anlaşılan odur ki, sonraları yerleşen "deceit, guile, dirty trick" anlamları, ilk anlamın "onursuzca" kısmından türemiştir. İlk dönemlerde kelimenin ikilemelerde kullanıldığını görüyoruz: *al altag* "usül, tarz, hile"; *al çeviş* "yol, hüner, hile" ve *allig çevişlig*. Bu ikilemelerin kullanımı ile ilgili ayrıntı için öncelikle bkz. Röhrborn ve Şen.

Şemseddin Sami ve J. Redhouse' nin, sözlüklerinde bu kelimeyi "hile" den bozulmuş sayarak Ar. ve Fa. kökenli göstermeleri kabul edilemez. Doerfer'e göre Farsçaya geçen kelime Eski Çuv. yoluyla Macarcaya da geçmiştir.⁸³

ala sf. 3. hlk. Açık kestane renginde olan, ela (göz). **4. a. hlk.** Kekliğin boynundaki siyah halka. || **YER: DerS 167a** "Açık kahverengi, ela (göz hakkında)." Brd, Dz, İz, Bo, İst, Ks, To, Gm, Rize köyleri, Kr, Vn, Gaz, Hat, İç || **DerS 167b** "Kekliğin boynundaki siyah halka." Dz || **TarS¹ 80** "Elâ." || **KÖKEN:** < *ET ala* "parti-coloured, dappled, mottled, spotted, blotchy"> *āla*.⁸⁴ Clauson; Doerfer'den, genellikle kelimenin kuş, hayvan bitki isimleriyle oluşturulan tamlamalarda tamlayan olduğu bilgisini aktarır, kelimenin tanıklandığı eserlerden örnekler verir; ancak kelimeye

⁸² Tekin, 1995, 171. (DLT āl, AH āl, Tkm. ālda-).

⁸³ Clauson, 1972, 120b; Doerfer, 1965, 93/516; Röhrborn, 1979, 83b; Räsänen, 1969, 14b; Hamilton, 1998, 165a; Nadelyayev, 1969, 31b; Sevortyan, 1974, 125; Atalay, 1943, 17; Tietze, 2002, 135b; Ayverdi, 2006, 85b; Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, 43b; Sir James W. Redhouse, **A Turkish and English Lexicon New Edition/Kitâb-ı Ma'ânî-i Lehce**. (Constantinople, 1890); 179b

⁸⁴ Tekin, 1995, 171. (IB āla, Tkm. āla).

dair herhangi bir tahlil yapmaz. Räsänen'de, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarının verilmesi ve Moğ. *alag* "bunt" ile karşılaştırmanın haricinde bir tahlil görmeyiz. Röhrborn, Tietze ve Kubbealtı'da da herhangi bir çözümleme yoktur. Nişanyan, < ? ET *al* + ? şeklinde bir açıklama yapmış; +*A* ekinin belki Türkçe renk adlarına eklenen +*Il* ekinin dissimile edilmiş biçimi olabileceğini belirtmiştir. Kelimenin *al* ile ilgisi olduğuna katılıyorum, ancak ekin mahiyeti ile ilgili tahmini çok zayıf bulduğumu belirtiyim. Kaçalın'ın de, < *al+a* "kırmızılı" ve < *al+a* tahlillerinden buna benzer bir çözümlemeyi benimsediği anlaşıyor. Doerfer'e göre kelime Moğolca, Rusça, Kafkas ve Balkan dillerine Türkçeden geçmiştir. Lessing'de *alag* "multicolored, parti-colored, spotted, variegated, motley, heterogenous, of many kinds" şekliyle kayıtlı kelime, Türkçeye tekrardan Moğolcadan girmiştir. Talat Tekin kelimenin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Schönig ve Tuna'ya göre kelime bugün, "alaklamak, allak bullak, alak bulak kılmak, alak belek, alak malak" gibi örneklerde yaşamaktadır. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır.⁸⁵

alabacak *sf. (ala'bacak). hlk.* **1.** Ayağında şekil olan (at, eşek v.b.). **2. mec.** Ara bozucu, döneke, uğursuz (kimse). || **YER: DerS 171b** "Bacakları benekli; beyaz renkli hayvan." Isp, Brd, Dz, Kü, Es, Çkr, Çr, Or, Sv, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Ant "Dört ayağının bilekten yukarı kısmı beyaz at." Niğde ve köyleri. || **DerS 172a** "Ahlâksız, ara bozucu, döneke, uğursuz adam." *Alabacaklık edip de bu işi bozma.* Brd, Ank, Kn, İç, Ant, Mg, Mersin Ağzı 22b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala* + *bacak* || → *ala*.

alabık "İkiyüzlü, mürâi." anlamına gelen kelime son baskıda bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü baskıda kelimenin DD kaydıyla bulunduğunu görürüz. Kelime diğer baskılarda mevcut değildir. || **YER: DerS 174a** "İkiyüzlü, ara bozan kimse (çocuk oyunlarında)." Gr || **DD¹ 87a** "Münafık, iki yüzlü, mürâi." Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? DD, bu kelimeyi *alağız* maddesine göndermiş; ama *alağız* ile *alabık* arasındaki ses ilişkisini ben açıklayamıyorum. DerS 170b'de *ala ağız* "Ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, döneke" anlamları verilen biçiminin varyantı olarak görünen *alağız* için, Tietze'de verilen < Rum. *λογαχ logás* kökeni, durumu daha karışık hâle getirmektedir. Anlam

⁸⁵ Clauson, 1972, 126a; Räsänen, 1969, 15a; Röhrborn, 1979, 90b; Tietze, 2002, 136b; Ayverdi, 2006, 86a; Nişanyan, 2009, 15a; Kaçalın, 2006, 226; Doerfer, 1965, 95/518; Kaçalın, 2011, 896; Lessing, 1960, 26b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 253/24; Schönig, 2000, 60; Tuna, 1976, 282; Nadelyayev, 1969, 32b; Sevortyan, 1974, 129; Atalay, 1943, 18; Rybatzki, 2006, 93b.

bakımından mükemmel bir uyumun söz konusu olması *alabık* için sanki bir yanlış derleme durumunu işaret etmekte; ancak *Sırça Köşkte* yazı dizisinde böyle bir veriye rastlamadığımı belirteyim; yine de bu hususta, Hasan Eren'in DerS'yi teferruatlı bir biçimde elden geçirmedeğini de gözden uzak tutmamalıyız. Derlenen yörelere bakılınca da *alağız* için Rum. köken su götürmüyor; hatta bu Rum. biçimin halk etimolojisiyle husule geldiği de anlaşılıyor. Ancak ben *alabık* biçiminin yanlış derlenmiş bir veri olduğunu düşünüyorum.⁸⁶

alaca Bu kelimenin "Meyvelere, genellikle üzüme düşen ben." anlamında son baskıda hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin bu anlamının sadece TürS⁷ 36a'da DS ibaresi aldığını görürüz. Ayrıca bu anlamın sözlüğe yedinci baskıyla beraber girdiği de anlaşılıyor; daha önceki baskılarda kelimenin bu anlamına rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 175a** "Üzüme düşen ben." Af, Uş, Isp, Burdur ve çevresi, Denizli köyleri, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Es, Ks, Çorum ve çevresi, To, Vn, Mş, Ml, Ur, Mr, Sv, Yozgat köyleri, Ank, Ng, Kn, İç, Ant, Mersin Ağzı 23a || **DerS 4411a** "Üzüme düşen olgunlaşma belirtisi, ben." Af, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala+ca* || → ala.

alaca aş a. hlk. Aşure. || **YER: DerS 176a** "Aşure." Af, Dz, Brs, Kü, To || **DerS 4415a** "Aşure." Dz, Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala+ca + aş* || → ala.

alacalanmak (nsz) 3. hlk. Eriyen karlar arasından yer yer toprak görünmek: *Tarlalar alacalandı.* || **YER: DerS 177b** "Eriyen karlar arasından yer yer toprak görünmek." Çkr, Ar || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala+ca+la-n-mak* || → ala.

alaçık, -ğı a. hlk. 1. Üzeri dal ve hasırla örtülmüş kulübe, çardak: *Pamuk ırgatları alaçıkların önüne oturmuşlar, koza çekiyorlardı.* -Y. Kemal. **2.** Keçeden yapılan çadır. || **YER: DerS 178b** "Üzeri dal veya hasırla örtülen çoban evi, tarla, bostan, bağ kulübesi, çardak." Es, Af, Isp, Brd, Mn, Çkr, Çr, Ama, To, Gr, Erzurum ve çevresi, Ağ, Vn, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Kırşehir Yöresi 461b ~alacık, Ada./Osm. Ağızları 454, Mersin Ağzı 23a || **DerS 179b alacık** "Çul veya keçeden yapılan çadır." Brd, Mğ || **TarS¹ 83** "Göçebe çadırı." || **KÖKEN:** *ala+çık ?* < *ET alaçu* "tent, hut". Kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını derli toplu bir biçimde veren Clauson'a göre, modern dillerdeki söz sonu *-k* türemesi, kelimenin alıntı olduğunu düşündürebilir. Kelimenin Uygur metinlerinden beri kullanıldığını

⁸⁶ Tietze, 2002, 139a.

biliyoruz, bu hususta ayrıntı için bkz. Röhrborn. Doerfer'e göre kelime, Türkçeden; Farsça, Arapça Moğolca, Rusça ve bazı Kafkas dillerine geçmiştir. Eren'in kelime ilgili açıklamasından özetle olarak şu bilgileri öğreniriz: Kelimeyi; Brockelmann, *ala* "bunt" (?) kökünden *-çu* ekiyle yapılmış bir türev olarak açıklamıştır. Sevortyan'a göre *alacık ~ alaçık ~ alaçu* vb. biçimleri **alañ ~ *alağ ~ *alav ~ *ala* kökünden *-çu* ve *-çık* ekleriyle kurulmuş küçültmelerdir. Doerfer, *alaçuk* biçiminin sonundaki *-k*' yi küçültme eki olarak değerlendirmiş, *-çu* veya *-açu* ekinin Türkçede kullanılmadığını göz önüne alarak *alaçu* biçiminin ölmüş bir dilden kalma bir kültür alıntısı olduğunu dile getirmiştir. Bu bilgilere rağmen Eren, kelime için, "kökenini bilmiyoruz" demiştir. Tietze, kelime ile ilgili olarak (<**alak* 'kulübe' + *çuk* 'küçültme eki') etimolojisini verir. Fakat Mehmet Ölmez, bu tahlil için, bugüne değin bu çeşit bir sözcüğün, bu anlamda, herhangi bir kaynaktan görülmediğini belirtir ve kelimeye dair açıklamaların hiçbirini doyurucu olmadığı için Doerfer'in görüşüne katılmak gerektiğini söyler.⁸⁷ Bana göre Türkçe olduğu kesin olan kelimeyle ilgili daha fazla bilgi için, sayılan kaynaklar haricinde ayrıca Hasan Eren'in⁸⁸, Ulla Johansen'in⁸⁹ yazılarına bakılabilir.

ala gün *a. hlk.* Yazın güneş bulut arkasında kaldığında oluşan gölgeli durum. || **YER: DerS 187b** "Yazın güneş buluta girdiği zamanki gölgeli hava." Bo, Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala* + *gün* || → *ala*.

alakarga *a. (ala'karga) 2. hlk.* Saksagan. || **YER: DerS 176b** "Saksagan" Mn, Ba, Çkr, Gr, Gümüşhane çevresi, Ar, Ezc, El, Sv || **TarS¹ 82** "Saksagan." || **KÖKEN:** *ala* + *karga* || → *ala*.

ala sulu *sf. hlk. 1.* Yeni olgunlaşmaya başlamış (yemiş). **2.** İyi pişmemiş (yemek). || **YER: DerS 199a** "Yeni olmaya başlamış meyva." Isp, Brd, Dz, Mr, Yz, Ank, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ || **DerS 4414b** "Olgunlaşmaya başlamış meyve." Af || **DerS 199a** "İyi pişmemiş, yarı sulu yemek." Isp, Burdur ve çevresi, Dz, Yz, köyleri, Ank, Nğ, Kn, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala* + *sulu* || → *ala*.

⁸⁷ Clauson, 1972, 129b; Röhrborn, 1979, 91a; Doerfer, 1965, 97/519; Eren, 1999, 7a; Tietze, 2002, 138b; Ölmez, 2009, 231; Ölmez, 2001, 194.

⁸⁸ Hasan Eren, "Sırça Köşkte... II", *Türk Dili*, s. 489 (Eylül 1992/II): 200-201.

⁸⁹ Ulla Johansen, "Alaçyq", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966): 286-305. [[Türkçesi: Alper Keleş, "Alaçyq", **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**, s. 12 (Bahar 2013): 195-207.]

alaşman "Melez, kanı karışık." anlamı ve DD ibaresiyle TürS¹ 17b'de kayıtlı kelime, son baskı dahil hiçbir baskıda mevcut değildir. || **YER: DerS 200b** "Karışık, melez." Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye etimolojik sözlüklerde rastlayamadım; ancak kelimenin *ala* ile ilgili olduğu açık. Kelimenin yapımının *delişmen* kelimesine benzediğini düşünüyorum. Tietze'nin *delişmen* için verdiği (< *deli* + -ş okşama eki + anlamı zayıflatan -*men* eki) çözümlemesi bu kelime için de geçerlidir: < *ala* + -ş okşama eki + anlamı zayıflatan -*men* eki. || → *ala*.

alata "Sürüye uymıyan, başı boş." anlamı ve DD ibaresiyle TürS¹ 17b'de kayıtlı kelime, son baskı dahil hiçbir baskıda mevcut değildir. || **YER: DerS 200b** "Sürüye katılmayan zayıf, hasta hayvan." Mr, Sv, Ky, Nş, Kn, İç, Mğ, Mersin Ağzı 24a (burada bir de *galata* varyantı var.) || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye elimdeki kaynaklarda denk gelemedim. Ancak krş. Tietze, Tekin, 1990, 288 ve Tietze, 2002, 143b *aladu*, *alıdu*, *alat*, *aladı*, *alada* "acele"; Schönig, 2000, 62 *alaşa* "huysuz at"; Schönig, 2000, 62 *alat malat* "altüst, karmakarışık". DerS'de kelimenin diğer varyantları: *alita*, *alta*, *aluta*.

alatav *sf. (ala'tav) hlk.* Az tavlı, yarı yaş yarı kuru olan (toprak). || **YER: DerS 201a** "Yarı yaş, yarı kuru toprak, az tavlı yer." Mğ, Dz, Af, Uş, Isp, Brd, Ay, İz, Ba, Kü, Bil, Es, Zn, Ks, Çkr, Çr, Ama, Ank, Ky, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ala* + *tav* || → *ala*.

alaten *sf. (ala'ten) hlk.* Cüzzamlı. || **DerSØ** || **TarS¹ 88 ala tenlü:** Abraş. || **DDØ** || **KÖKEN:** *ala* + *ten* || → *ala*.

alay (I) Kelimenin "Bütün, hep." anlamı birinci baskı hariç tüm baskılarda mevcuttur; ancak bu anlam bahsi geçen baskılardan sadece TürS¹⁰ 66b'de hlk. ibaresi almıştır. Son baskıda ise, hlk. ibaresi bir yana; bu anlam sözlükten tamamen çıkarılmıştır. || **YER: DerS 203b** "Hep, bütün: *Onların alayını tanırım.*" Gaz, Sv, Ky, Nğ, Ada./Osm. Ağızları 454 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: *alay* < *Rum. αλλαι alayi* < *Bizans Rum. αλλαιον allágon* 'Askerî kıt'a' [/allag/ 'değiştirmek, nöbetleşmek' fiil kökünden].⁹⁰

⁹⁰ Tietze, 2002, 144a.

alay malay *zf. 2. hlk.* Olduğu gibi, gelişi güzel. || **YER: DerS 204a** "Olduğu gibi gelişigüzel." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: *alay* + *malay* < [echoword tipi tekrar] || → *alay*.⁹¹

alaz a. hlk. Alev, yalaz. || **YER: DerS 205a** "Alev." Uş, Ba, Kü, Es, Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Çkr, Çorum köyleri, Ama, To, Gr, Kr, Sv, Yz, Ada, İç || **DerS 4414b** "Alev." Af, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelime eski kaynaklarda geçmemektedir. Tietze'ye göre, J. Deny bu kelimeyi Türkçe sayar ve *yalaz* > *alaz* şeklinde bir gelişme kurgular. Ancak Tietze, bir sonraki *alaza/yalaza* maddesinde, bu biçimlerden hareketle, kelimenin Türkçe sayılması durumunda izahının güç olacağını belirtir. Zaten Doerfer de, Deny'nin bu tezi aleyhine deliller ortaya koymuştur. Nişanyan, < *yal-* + *+Az* tahlilini verip kelimeyi "yalap yalap" örneği ile karşılaştırmıştır. ET'de **ya-l-* "to blaze, burn, shine" kökünün varlığını biliyorum (bkz. Clauson, 1972, 918a); ancak bu kökten türemiş; *yalın*, *yalav* [<*ya-l+a-gu], *yalaz* [<*ya-l+az], **ya-k-*, **ya-n-*, *yalabı-* gibi biçimlerden, sadece *yalaz* biçimindeki sözbaşı y'nin kayba uğraması bana göre düşündürücüdür. Belki sözbaşı y kaybına uğramış bu biçime, kimilerine göre *alev* kelimesinin kökeni olduğu düşünülen *yalav* da eklenebilir, fakat *alev* kelimesindeki *l* nin ince telaffuzu, bana göre bu kelimeyi Türkçe kökenli saymamak için yeterli bir sebeptir, o yüzden bu ekleme kabul edilemez. Hatta Doerfer'in kelimeyi Türkçe kökenli görmemek için saydığı sebeplerden, kendi ifadesi ile "en ciddi" olanını aktarayım: "Kelime sadece İran ile temasın olduğu bölgede varken, bu temasın olmadığı bölgelerdeki dillerde (Yakutça, Çuvaşça gibi) yoktur." (Yeri gelmişken Kubbealtı sözlüğünde *alev* kelimesinin kökeninin tereddütü de olsa Türkçe *yalav* olarak gösterildiğini de belirtmek gerek.) Özetle, bu kelimenin etimolojisi ile ilgili kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün görünmemektedir.⁹²

alaza a. hlk. Dökülen tohumlarla ertesi yıl kendiliğinden çıkan tahıl, soğan vb. || **YER: DerS 205a** "Dökülen tohumlarla ertesi yıl kendiliğinden çıkan tahıl, soğan v.b." Uş, Isp, Mn, Ba, Zn, Ky, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Tietze ve Eren kelimenin kökenine dair bir açıklama getirememektedir.⁹³

⁹¹ Tietze, 2002, 144b.

⁹² Tietze, 2002, 145a; Gerhard Doerfer, **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, III**, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965), 357/1354; Nişanyan, 2009, 16a; Clauson, 1972, 918a; Ayverdi, 2006, 100b.

⁹³ Tietze, 2002, 145a; Eren, 1999, 8a.

alazlama "1. Alazlamak işi. 2. Vücutta kızılık veya kızıl lekeler belirmesi durumu." anlamlarına gelen kelime, son baskıda hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskıların tümünde işlenen bu kelimeye sadece sekizinci ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi getirilmiştir. || **YER: DerS 206b** "Kağıt çalı ve otlı yakılan ateş." Bo, Yozgat köyleri "Birdenbire yanıp geçiveren kaba alev." Niğde ve köyleri || **DerS 206a** "Yüzde ve vücutta çıkan çibanlar, kızartılar." Uş, Kc, Sk, Ks, Çkr, Çorum çevresi, Or, Tr, Ezm, Sv, Yz, Ank, Nğ, Kn || **TarS¹ 90** "Yılancık hastalığı." || **KÖKEN:** *alaz+la-ma* || → alaz.

alazlamak (-i) hlk. **1.** Bir şeyin yüzünü alevden geçirmek, aleve tutmak. **2.** Sızlatmak, yakmak, acı vermek: *İspirto tatlı bir hararetle midesini alazladı.* -R. H. Karay. || **YER: DerS 206b** "Bir şeyi ateşe tutup çekmek, alev yalamak, hafifçe yakmak." İz, Mn, To, Es, İst, Çkr, Ar, Kr, Ezc, Sv, Yz, Ank, Sk, İç, Kerkük⁹⁴ || **TarSØ** || **KT 46b** "1. Alevde kızartmak veya ütölemek. 2. Kızgın demirle yakmak, keyyetmek." || **KÖKEN:** *alaz+la-mak* || → alaz.

alazlanmak (nsz) hlk. **1.** Alazlama işine konu olmak. **2.** İnsan derisinin üstünde kızılık veya kızıl lekeler belirmek. || **YER: DerS 207a** "Hafifçe ısınmak." Ks, Yz || **DerS 207a** "Vücut sıcaktan kızarmak" İz, Brs || **TarSØ** || **KT 46b** "1. Alevde kızarmak. 2. Kan hararetinden kızılık peyda etmek." || **KÖKEN:** *alaz+la+n+mak* || → alaz.

albasma a. (*a'lbasma*) hlk. Albastı. || **DerS 207b** "Loğusa kadınlarda görülen bir hastalık, loğusa humması: Aman loğusayı yalnız bırakmayın al basar." Uş, Burdur çevresi, Çkl, Kü, Kc, İst, Çorum ve çevresi, Ama, Or, Gümüşhane köyleri, Ar, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yozgat köyleri, Ank, Ky, Nğ, Kn, İç, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *al + basma*. Räsänen'de, kelimenin diğer Türk dillerindeki karşılıkları verilmiştir, bu hususta bu kaynağa bakılabilir. Bu kelimenin varyantlarından *albastı* biçimi Doerfer'e göre Rusçaya geçmiştir, bu kelime için de oraya bakılabilir. Abdülkadir İnan'a göre kelimenin *al* kısmı kesinlikle kırmızı rengi ifade etmektedir. Çünkü bahsi geçen *al ruhu* pek derin bir geçmiş çağlarda ateş kültü ile bağlı olmuş ve ve hâmî bir Tanrı sayılmıştır. Türk hurafelerine göre ruhlar *ak*, *kara*, *sarı*, *kuba-esmer* diye renklere ayrılırlar; *Albastı* ile beraber *Karagastı* da vardır. Herhâlde *al* rengi de

⁹⁴ Kelimenin ikinci anlamı DerS'de yok.

ruhlardan birinin rengini göstermiştir.⁹⁵ Talat Tekin ise *al* "spirit, evil spirit", *al* in *albasti* "evil spirit", DLT *alvür-* "to jump down one's throat with words seeking a quarrel" (<*al+bī-r-), Moğ. *albin* "demon, devil, evil spirit, sprite"; *albid-* "to be possessed by an evil spirit" biçimlerini karşılık olarak vermiştir.

Al "kırmızı" kelimesi için şunları söyleyebiliriz: *ET al* "scarlet" < *āl*.⁹⁶ Clauson'a göre kelime Moğolca ve Rusçaya da aynı anlamıyla geçmiştir. Clauson'un, ilk örneklerini Maniheist metinlerden verdiği kelimenin Uygur metnindeki kullanımı için bkz. Röhrborn. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır. Kaşgarlı, kelimenin ilk anlamı olan "turuncu" rengi çok iyi örnekleyen bir tanım verir: "Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu ipek kumaştır, turuncu renge dahi *al* denir." Doerfer'e göre kelime Farsça, Arapça, Rusça, Kafkas ve Balkan dilleri, ve Moğolcaya geçmiştir. ET'de aynı renk için *kızıl* kelimesinin de kullanılması bana sanki bu iki kelimenin ifade ettiği renkler arasında ton veya anlam farkı olduğunu düşündürüyor. Zira Kaçalın'e göre *kızıl*, renk bildirmesinin yanında aynı zamanda "kıymet" de bildiren bir sözcüktür (kızıl deve, kızıl altın gibi...). Bence Azerîcede altın için "kızıl" kelimesinin kullanılmasını da belki bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir.⁹⁷ Son olarak, *albasma* biçiminin, bir hastalık için isim olarak kullanılırken, yine DerS'de geçen *al basmak* biçiminin bahsi geçen hastalanma eyleminin ismi olmasını gerçekten ilginç buluyorum. Ayrıca diğer Türk dillerinde yaygın şeklin +*bastı* olduğunu da belirtelim, buna rağmen DerS'de, *al bastı* biçimi çok az bölgeden derlenmiştir.

aldanca "Avunmayı sağlayan şey." anlamı ve DS ibaresiyle TürS⁷ 39a' da bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda bulunmamaktadır. || **YER:** **DerS 209b** "Avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz: *Üzüntülü günlerimde bir aldanca bulamadım.*" Ed, To || **TarSØ** || **KÖKEN:** *alda-n-ca* || → *al* (II).

⁹⁵ Räsänen, 1969, 14b; Doerfer, 1965, 109/524; Abdülkadir İnan, "Al Ruhı Hakkında", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, s.1 (Temmuz 1933): 160-167.

⁹⁶ Tekin, 1995, 171. (DLT *āl*, Tkm. *āl*, Har. *āl*).

⁹⁷ Clauson, 1972, 120b; Röhrborn, 1979, 83b; Rybatzki, 2006, 78b; el Kaşgârî, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II**, çeviren Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940), 81; Doerfer, 1965, 94/517; Kaçalın, 2006, 164; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 253/22.

aldangıç, -cı *a. hlk.* Üzeri ot veya kumla örtülmüş çukur, tuzak. **YER: DerS 209a** "Üzeri ot veya kumla örtülmüş çukur, tuzak, hile." Ay || **TarSØ**⁹⁸ || **KÖKEN:** *alda-n-gıç < ālta-*⁹⁹ || → al (II).

algı (II) *a. hlk.* **1.** Kazanç, alacak. **2.** Rüşvet. **3.** *ekon.* Vergi. || **YER: DerS 212b** "Kazanç, alacak." Dz, Ng, Mg, Ed "Rüşvet." Gaz, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *al-gı < ET al-* "to take". Clauson, kökün birçok deyimde ikinci unsur olarak kullanıldığını, ancak birinci unsur olarak kullanıldığı bazı durumlarda bu yapının kısaltıldığını belirtmiştir: *alıp barmak ~ aparmak; alıp kelmek ~ akkelmek; alıp kêtme~ akketmek; alıp kirmek ~ akkirmek* gibi (bu yapılar için bkz. Räsänen). Kökün, yazıtlarda ve Uygur metinlerinde kullanıldığı anlamlar için yine Clauson'a bakılabilir. Ancak, *algı* kelimesi bu anlamda -tabii ki- eski kaynaklarda geçmemektedir.¹⁰⁰

algı (III) *a. hlk.* Haşhaş sütünü toplamakta kullanılan kaşık. || **YER: DerS 212a** "Haşhaş kozasını çizip akan sütü almaya yarıyan aygıt." Af, Isp, Brd, Dz, Kü, Çkr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *al-gı* || → algı (II).

algın *sf. hlk.* **1.** Cılız, zayıf, hastalıklı. **2.** Birine gönül vermiş, tutkun, vurgun. || **YER: DerS 213a** "Renksiz, cılız, zayıf, hastalıklı, yılgın." Uş, Isp, Dz, Çkl, Kü, Es, Çkr, Çr, To, Dy, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yozgat ve köyleri, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Tk **DerS 213b** "Sevdalı, âşık, vurgun." Isp, Brd, Es, Yz, Ky, Ng || **TarS¹ 100** **algun** "Aklı alınmış, meczup." || **KÖKEN:** *al-gın* || → algı (II). Ayrıca krş. Ölmez, 2009, 231 ve Tietze, 2002, 151b.

alıcı *a. 5. hlk.* Azrail. || **YER: DerS 215b** "Azhail." Ay, Ba, Kü, Es, Isp, Ks, Sv, Kn, İç || **DerS 4415b** "Azhail." Af || **TarSØ**¹⁰¹ || **KÖKEN:** *al-ıclı* || → algı (II).

alıcı kuş *a. hlk.* Avcı kuş. || **YER: DerS 215b** "Atmaca." Af, To, Gm, Kr, Ezc, Vn, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve çevresi, Yz, Ank, Ng, Kn, Ada, İç || **TarS¹ 101** "Avını kaçırmıyan, avcı." || **KÖKEN:** *al-ıclı + kuş* || → algı (II).

alık (II) "1. Hayvan çulu. 2. Eskimiş giyecek." anlamlarına gelen bu kelime son baskıda bulunmamaktadır. Önceki baskılara bakacak olursak; kelimenin yedinci

⁹⁸ TarS¹ 93 *aldaguç* "Aldatıcı".

⁹⁹ Tekin, 1995, 171. (Tkm. ālda-).

¹⁰⁰ Clauson, 1972, 124b; Räsänen, 1969, 15a; *al-* fiili için ayrıca bkz. Nadelyayev, 1969, 32a; Röhrborn, 1979, 84b; Sevortyan, 1974, 127; Atalay, 1943, 17; Räsänen, 1969, 14b.

¹⁰¹ bu anlamda yok.

baskıya kadar bu anlamlarla TürS'de bulunmadığını görürüz. Yedinci baskıyla sözlüğe giren bu anlamlara sadece onuncu baskıda hlk. ibaresi getirilmiş, diğer baskılarda bu kelime hlk. ibaresi almamıştır. || **YER: DerS 216a** "Eğer, semer, palan, hayvanın beline konulan eski çul." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Bursa köyleri, Es, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Ar, Mr, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Kütahya Yöresi 243b, Mersin Ağzı 25a || **ZTS 5** "Eğer yerine kullanılan hayvan çul ya da keçesi." Ada || **DerS 216b** "Kirli ve eski çamaşır: *Çıkar gayri şu alıkları.*" Af, Isp, Dz, Çr || **TarS¹ 101** "1. Geysi giyecek. 2. Eyer altına konan ter bezi." || **KÖKEN:** Kubbealtı, kelimenin kökünün bilinmediğini belirtir. Tietze, kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Eren, eski Kıpçakçada *aluk* biçiminde geçen kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtir. Ancak bana göre, kelimenin DLT'de geçen *alığ* "herşeyin kötüsü (Oğuz ve Kıpçakça)" ile ilgili olduğu açıktır. Zira bu tür işler için eskimiş bez parçaları kullanılır. Clauson'un verdiği örneklerden ve Kaşgarlı'nın notundan, kelimenin, Türkçenin Batı kolunda kullanıldığı anlaşıyor. Kelimenin günümüzde "aptal" anlamına geldiğini de biliyoruz. Clauson bu kelimeyi *ayığ* kelimesinin sinonimi olarak göstermiştir. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.¹⁰²

alımçı *a. hlk.* Tahsildar. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *al-ım+cı* < *ET alımçı* "creditor with some implication of activity in the collection of debts". Clauson, kelimenin sadece Teleütçede yaşadığını tereddütle aktarır; ancak Clauson TürS'deki kaydı gözden kaçırmış olmalıdır; zira kelime, ilk baskıdan itibaren TürS'de mevcuttur; ancak kelimenin sözlüğe hangi kaynaktan girdiği belirsizdir. Kelimeyi ilk olarak Uygur metinlerinde görmekteyiz. Kaşgarlı, kelimeyi bir atasözünün içinde "alacaklı" anlamıyla aktarmıştır: "alımçı arslan bərimçi sıçgan".¹⁰³ || → algı (II).

alınlık, -ğı *a. hlk.* 1. Kadınların alınlarına taktıkları altın veya gümüşten süs eşyası. 2. Yapılarda cephe süsü. || **YER: DerS 219b** "Kadınların alınlarına taktıkları altın veya gümüşten süs eşyası." Gümüşhane köy ve ilçeleri || **TarSØ** || **KT 49b** "1. Alevde kızarmak. 2. Kan hararetinden kızılık peyda etmek." || **KÖKEN:** *alın+lık* < *ET alınlıg* "usually preceded by a qualifying Adj., 'having a ... forehead". Clauson'un verdiği örneklerle bakılırsa kelimenin eski metinlerde sıfat olarak kullanıldığı, bu anlamı taşımadığı görülüyor. Benzerlik, bugünkü sıfat yapım ekinin arkaik şekli

¹⁰² Eren, 1999, 9a; Ayverdi, 2006, 103a; Clauson, 1972, 135b; Atalay, 1939, 64; Doerfer, 1965, 116/535; Eren, 2002, 153.

¹⁰³ Clauson, 1972, 146b; Atalay, 1939, 75 ve 409; kelimenin Uygur metinlerindeki kullanımı için ayrıca bkz. Röhrborn, 1979, 93a; Nadelyayev, 1969, 35a.

kaynaklanıyor olsa gerek. Kelimenin tek bir yöreden derlenmesi de ilginç. DerS'deki "Kitabe, levha, tabelâ; Kapının üstü (eşik karşıtı); Hayvanlara vurulan başlığın alın kısmı" anlamları, maddedeki ikinci anlamı karşılamadığı için ikinci anlamın DerS'de geçmediği anlaşılıyor. TarS¹ 102'de ise bu anlam için en yakın *alın bağı* "Kadınların alınlarına bağladıkları altın ve gümüşlü süs bağı." maddesi mevcuttur.

ET alın "forehead" < *ālin*.¹⁰⁴ Clauson'a göre kelime, *al* "front, facing, prior position" kökü ile ilgilidir. Kelime için Kaçalın < *hāl*+*'n* "ön" ve < *āl*+*'n* "tepe, ön, huzur" çözümlemelerini verir. Röhrborn kelimeye, < **al* kökünü verir, kelimenin Uygur metinlerindeki kullanımı için yine buraya bakılabilir. İbrahim Taş kelimeye < **hāl* kökeni vererek; Tekin'deki Çağ. *allığa* (< **al*+*ı*+*ğa*), *allında* "önünde" (< **āl*+*ın*+*da*) karşılaştırmalarını yapar. Kubbealtı ve Tietze herhangi bir tahlil vermezken, Nişanyan'da < Ana Türkçe **hālın a.m.* < **hāl* "ön" tahlilini görürüz. Görüldüğü gibi tüm tahliller ET **āl* / **hāl* köküne gitmektedir. Hamilton ise, bahsi geçen köke eklenen +*n* 'nin; *boyun*, *beyin*, *qarın*, *āgin*, *burun*, *erin* vb. gibi beden içindeki organlar için kullanılan ve belki de Moğolcadaki -*n* 'nin karşılığı olan bir ek olabileceğini belirterek, bu örneklerle Touen-houang'da bulunmuş Hotanca-Türkçe bir el yazmasındaki organ adlarını da eklemiştir. Bu açıklamayı da gayet kandırıcı bulduğumu belirtiyim.¹⁰⁵

alız "1. Zayıf. 2. Çirkin." anlamları ve DD ibaresiyle TürS¹ 20b'de kayıtlı kelime son baskı dahil hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 221b** "Zayıf, cılız." Af, Isp, Brd, Dz, Es, Zn, Çkr, Vn, Ky, Kn, Ada, Ant, Mğ || *Çirkin* anlamına TarS, DerS, AD, DD ve TD'de rastlanmadı; ama kelimeye DD kaydı var. || **TarSØ** || **KÖKEN:** Bu kelimeye elimdeki etimolojik sözlüklerde denk gelemedim. *Algın* kelimesinin anlamı göz önünde bulundurulduğunda bu kelimenin de *al*- fiili ile ilgili olduğu (krş. *algın* maddesi) düşünülebilir. (Sevortyan, 1978, 132 bu şekilde düşünüyor; *alız*, *algın*, *alaz* kelimelerini birleştiriyor; ama ben bu görüşe katılmıyorum). Evvela, bana göre bu kelimedeki "çirkin" anlamının ikincil olduğunu; yani bu anlamın birinci anlamdan mecaz yoluyla türemiş bir anlam olduğunu belirtiyim. Ben köken için ilk anlamı göz önünde bulunduruyor ve bu kelimenin Uygur metinlerinde geçen *alañ* "zayıf" kelimesi ile ilgili olduğunu düşünüyorum. Clauson, *alanad*- "to become weak, to lose

¹⁰⁴ Tekin, 1995, 172. [Hal. hā^anl(ı), Tkm. ālin].

¹⁰⁵ Clauson, 1972, 147b ve 149a; Kaçalın, 2011, 897; Kaçalın, 2006, 308; Röhrborn, 1979, 93a; İbrahim Taş, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 65; Nişanyan, 2009, 18b; Hamilton, 1998, 73 ve 257 ; Tekin, 1995, 172.

one's strenght" fiilinin Turfan Texte V'te doğru biçimde okunduğunu, hatta bu gövdenin causative yapısı *alaṇaḍtur-* ile de, bu okumanın/biçimin doğrulandığını belirtir ve ortaya **alaṇ* biçimini koyar. Bu biçime dair erken bir iz olmadığını; ancak bu yapının Hak., Tuv., Kırg., Kaz. gibi dillerde kullanılan *alan* "confused, disconcerted, uncomfortable" ve Osmanlı sahasında kullanılan *alan talan/alan taran* yapılarında yaşıyormuş gibi "göründüğünü" belirtir. Kelime üzerinde Hamilton da durmuştur. Hamilton, geçen *al(a)ṇu-* biçiminin *al(a)ṇ* sıfatından fiil yapma eki *-u-* ile türediğini (tıpkı *tar+u-* "daralmak, büzülmek" gibi), ancak *al(a)ṇ* sıfatının "aptal, salak" anlamındaki *alaṇ/alaq/alıḡ* ile ilgili olabileceğinden Bang & Gabain kadar emin olmadığını belirtir. Hamilton'a göre bu kelime *yalaṇ/yalıṇ* "çıplak, yoksun, yalnız" ile ilgilidir, muhtemelen *al-* fiilinden türemiş olması gereken *yalaṇ/yalıṇ* kelimesi *yalṇız/yalṇus* "yalnız, münferit" ile *yalṇuk* "yaratık, birey" kelimelerini vermiş olabilir. Talat Tekin ise *alanad-* "to become weak, lose one's strenght" < **alaṇ-ad-*, *alaṇ-u* < *alaṇur-* fiilini Altayca ortak bir öge olarak görmüş ve bunun dengi olarak Moğ. *aljiya-* "to be (come) tired, exhausted, weary; to be troubled; Hal. *aljā-* < **aldiga-* gibi biçimleri vermiştir. Röhrborn, bahsi geçen yapılarla ilgili kesin konuşmamış, Bang & Gabain ve Clauson'un görüşünü aktarmıştır. Räsänen ise; Kaz. *alaṇ* "unruhig" Uyg. *alaṇ-u* "erschöpft sein" ve Uyg. *alaṇ-ad* "sich erschöpfen" gibi birçok yapıyı (içlerinde "aptal" anlamı taşıyanlar da var) Moğ. *alaṇ* "verwundert, zweifelnd, unentschlossen" kökenine götürmüştür. Eğer Räsänen'in tespiti doğru ise erken periyotta Türkçeye Moğolcadan geçmiş bir kelime ile daha karşı karşıyayız demektir. Ben en azından "aptal" anlamı taşıyan yapılar için bu ihtimali mümkün görüyorum, ancak "zayıflamak" anlamlı biçimlerin bu Moğ. biçimden gelemeyeceğini düşünüyorum.¹⁰⁶ Peki bu *alaṇ* sıfatı nasıl *alız* biçimine dönüşmüştür? Ben, *alaṇu-* fiiline eklenen *-z* fiilden isim yapım eki ile meydana getirilmiş *alaṇu-z* biçimini tasarlamaktayım. Gabain, 2007, 55/135'e göre, bu ek artık canlı değildir ve sıfat da yapar. [krş. Tietze, 2002, 21: *-(ı)z:* fiilden sıfat yapan ek]. Dolayısıyla: **alaṇ+u-z* > **alṇuz*¹⁰⁷ > **aluz* > *alız*.

alkarısı *a. (a'lkarısı) hlk.* Lohusalara musallat olarak onları boğduğuna inanılan görüntü, çarşamba karısı. || **YER: DerS 222b** "Loğusa ve yeni doğmuş bebeklere

¹⁰⁶ Kemal Eraslan, **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012), 549b; Hamilton, 1998, 90 ve 133; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 254/26 ; Gabain, 2007, 259b; Clauson, 1972, 149b; Röhrborn, 1979, 91b; Nadelyayev, 1969, 33b; Räsänen, 1969, 16a.

¹⁰⁷ ET'de bu çeşit ünlü düşmeleri bilinen bir hadisedir: *yalṇguk* > *yalṇuk* (Clauson, 1972, 930b) gibi...

musallat olarak onları boğduğu sanılan ve samanlıkta dolaşarak atların yelesini ördüğüne inanılan görüntü." To, Gm, Ezm, Ezc, Sivas ve çevresi, Elazığ Yöresi 231a, Keban-Baskil 183 || **TarSØ** || **KÖKEN:** *al + karısı* || → albasma.

almak, -ır (-i) aldı *hlk.* "Söylemeye başladı." anlamında kullanılan bir söz: *Aldı Kerem, Aldı Köroğlu.* || **DerSØ** || **TarSØ**¹⁰⁸ || → algı (II).

Almancı *öz. a. hlk. 2.* Avrupa'da genellikle de Almanya'da çalışan Türk vatandaşı: *Yoo öyle söyleme, bizim ne mallarımız var, gâvurlarinkinden güzel, şu Almancıya gittim de...* E. Işinsu. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *Alman+cı < Fr. Allemand.* krş. Tietze, 2002, 157a.

almaşık Kelimenin "İki ya da daha çok şeyin sıralamalarında değişiklik olan." anlamının sözlüğe yedinci baskıyla beraber DD ibaresiyle girdiği anlaşıyor; ancak daha önceki baskılarda kelime mevcut değil. Ayrıca son baskı dahil diğer baskılarda bu anlamın *hlk.* ibaresi almadığı da görülüyor. Kelimenin "Almaşlı olarak işleyen, mütenavip, alternatif." anlamını ise bir, iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda DD kaydıyla görüyoruz; fakat son baskı dahil diğer baskılarda bu anlamdan *hlk.* ibaresi kaldırılmıştır. || **DerS 227b** "Değiştirerek kullanılmak üzere çifte veya arabaya koşulan yedek hayvan." Gaz || **TarSØ** || **DD¹ 97a** "Nöbetle kullanmak suretiyle arabaya veya yüke alıştırılan hayvan." Gaz || **KÖKEN:** *al-maş-ık* || → algı (II).

alnaç, cı *a. hlk.* Cephe. || **YER: DerS 276b** "Karşı, ön taraf, gözönü, her taraftan görülebilen yer, meydan, açıklık." Af, Isp, Brd, Mn, Es, Bo, İst, Ank, Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *alın+aç* || → alınlık. krş. Tietze, 2002, 157b.

Altıkardeş "Kuzey Kutbu yönünde, Büyükayı'nın karşısında bulunan takımyıldız, Zatülcürsi." anlamındaki kelime son baskıda *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara bakacak olursak; ilk baskıya alınmayan kelimenin iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda DD ibaresiyle yer aldığını görürüz. Fakat kelimedden diğer baskılarda bu *hlk.* ibaresi çıkarılmıştır. || **YER: DerS 230b** "Zatülcürsi, altıkardeş takım yıldızı." Tr, Gümüşhane ve köyleri, Rz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *altı + kardeş < ET altı "six".* Clauson bu kelime hakkında pek açıklama yapmaz. Eren ise belli başlı görüşleri toparlamıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁸ bu anlamda yok.

¹⁰⁹ Clauson, 1972, 130b; Eren, 1999, 9a; Sevortyan, 1974, 141; Doerfer, 1971, 290.

altlık, -ğı *a.* 2. *hlk.* Hayvanların altına yayılan ot veya saman. 3. *hlk.* Arabaya koşulan atların yolları kirletmemesi için kuyruğunun altına yerleştirilen torba. || **DerSØ || TarSØ || KÖKEN:** *alt+lık* < *alt* < **al*. Clauson' daki *altın* biçimi bizi **al* şekline götürüyor; ancak Clauson bu kelimeyi **alttın* şeklinden büzülme sonucu oluşmuş sayarak, *alt* biçimini *ast* ve *al* şekillerinden ayırıyor. Bunu desteklemek için *astın* "altta, aşağıda" ve *üstün* "üstte, yukarıda" biçimlerini de aynı şekilde **asttın*, **üsttün* yapılarına dayandırıyor; hatta *alçak* kelimesinin de **altçak* biçiminden gelmiş olabileceğini belirtiyor.¹¹⁰ İbrahim Taş, bu görüşe karşı çıkarak *alt* biçiminin *altın* biçimine göre daha yeni olduğunu ve *altın* biçiminden yanlış çözümleme sonucu ortaya çıkmış olabileceğini belirtiyor. Bence de bu görüş kabul edilemez; eğer arkaik bir *ast* biçiminden bahsedecek olursak yazıtlardaki "üze kök Teñri asra yağız yer kılıntukta" cümlesini, yani /t/ sız *asra* biçimini nereye oturtacağız? Kaçalin'de, **as+t* tahlilini görmekteyiz; Röhrborn ise, *altın* kelimesini < **al* köküne götürmüştür. Nişanyan, < Ana Türkçe **al* kökenini vermiştir. Aynı etimolojiyi Talat Tekin de vermiştir. Özetle, mevcut veriler *alt* kelimesine köken olarak **al* biçimini işaret etmektedir.¹¹¹

alyon "Çok zengin (kimse)." anlamına gelen kelimeye son baskıda *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin dokuzuncu baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görüyoruz. Fakat kelimenin *hlk.* ibaresini sadece dokuzuncu baskıda aldığı anlaşılıyor. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** Abdülmecid devrinde İstanbul'da yaşayan zengin Fransız bankeri *Antoine Alleon*'un isminden.¹¹²

amaç Kelimenin, "Ulaşmak istenilen sonuç, maksat." ve "Hedef." anlamlarının birinci ve ikinci baskıda DD ibaresiyle yer aldığı anlaşılıyor. Diğer baskılarda bu anlamlara *hlk.* ibaresi getirilmemiştir. Bu durumun; artık kelimenin günlük dilde yaygınlaşmış olmasından kaynaklandığını, ve dolayısıyla son baskıda bu anlamlara *hlk.* ibaresinin getirilmemesinin isabetli olduğunu değerlendiriyorum. || **YER: DerS 235b** "Gaye, erek, hedef." Uş, Isp, Dz, Mn, Ba, Çkl, Es, Sk, Sm, To, Or, Gm, Ezc, Sr, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn || **TarS¹ 117** "Hedef, nişangâh." || **KÖKEN:** < *ET amaç* "hedef, nişangâh". Clauson ve Doerfer, kelimenin çok çok eski bir devirde

¹¹⁰ *alçak* kelimesi ile ilgili yaygın görüş < **al* "alt, dip" şeklindedir; ancak Kaçalin, 2006, 153'te < **al-t+sa-k* tahlilini görürüz.

¹¹¹ Clauson, 1972, 130a; Taş, 2011, 34; Kaçalin, 2011, 902; Röhrborn, 1979, 110b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 252/21; Nişanyan, 2009, 19b.

¹¹² Tietze, 2002, 160b.

Farsçadan alındığını belirtmişlerdir. Kubbealtı da bu görüşü aktarır. Ancak Nişanyan ses değişimini izaha muhtaç bulsa da *um-aç* çözümlemesini vererek Fa. biçimin de Türkçeden alındığını savunur. Tietze de, J. Deny'nin görüşünü ve bahsi geçen görüşleri aktarmıştır. Räsänen, Farsça köken vermekle beraber "bu sözcüğün etimolojisinin güç olduğunu" da eklemeyi ihmal etmemiştir.¹¹³

amanın *ünl. hlk.* Korkma ve şaşma sözü. || **YER: DerS 236b** "Korku, dehşet, hayret, üzüntü, sevinç bildirir ünlem: *Amanın! Nasıl iş o, nasıl yaptın bunu?* "Ky, Kn, İç, Mğ, Mersin Ağzı 26b || **DerS 4417b** "Korku, coşku, sevinç bildirir, ünlem." Af, Yz, ve köyleri, Ada./Osm. Ağızları 455 || **TarSø** || **KÖKEN:** *aman+(ı)n ~ (ı)ndı < Ar. amān* "being safe and secure; security; safety, peace, tranquillity, protection...".¹¹⁴

amansız hastalık, -ğı *a. hlk.* Kanser: *Ölümünden birkaç ay evvel o amansız hastalığın elinde bir kale harabesi gibi yıkılmıştı.* -İ. A. Gövsa. || **DerSø** || **TarSø** || **DDø** || **KÖKEN:** *aman+sız + hastalık* || → *amanın*.

Amerikanca *öz. a. hlk.* **1.** Amerika Birleşik Devletleri'nde kullanılan İngilizce, Amerikan İngilizcesi. **2. sf.** Bu dille yazılmış olan. || **DerSø** || **TarSø** || **DDø** || **KÖKEN:** *Amerikan+ca < İt. Americano.* krş. Tietze, 2002, 165b. (TürS¹¹ *Amerikan* maddesine Fr. köken vermiş).

an (II) *a. hlk.* İki tarla arasındaki sınır. **YER: DerS 240a** "İki tarla arasındaki sınır, set şeklindeki ayrıntı." Af, Uş, Isp, Burdur ve köyleri, Denizli ve köyleri, Ay, İzmir ilçe ve köyleri, Ba, Çkl, Eskişehir ve köyleri, Brs, Kü, Bil, Bo, Sm, Ank, Nş, Ky, Niğde ve çevresi, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Kırşehir Yöresi 461a, Uşak İli Ağızları 370b, Mersin Ağzı 27a || **TarSø** || **KÖKEN:** Tietze ve Eren kelimeye köken vermezken, Nişanyan ve Kubbealtı sözlüklerinde kelimeyi hiç göremiyoruz. Elimdeki etimolojik sözlüklerde rastlayamadığım kelimeyi Kıpçakçada tespit ettik: **an** "Hudut, sınır; iki tarla arasındaki dar yolcuk." (El-İdrâk Haşiyesi). Kıpçakçadan kelimemizle ilgili olabilecek başka bir kayıt: **aŋ** "Engel" (Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk). Bunlardan başka, Yudahin'de kayıtlı **anğ I** : "Çukur, sel yeri, selin açtığı yol" ve ötesi kayıtlar da dikkat çekicidir. Çağatayca sözlüklerde kelimemizi göremiyoruz. Kıpçakça metinlerde geçen bu kelimenin bir ihtimal Azerîcede olması beklenirdi; ama Azerîcede bu kelimeyi bulamadım. Kıpçakça etkisini az çok gördüğümüz Doğu

¹¹³ Atalay, 1939, 52; Ayverdi, 2006, 124a; Tietze, 2002, 161a; Nişanyan, 2009, 20b; Clauson, 1972, 156a; Doerfer, 1965, 124/552; Nadelyayev, 1969, 41a; Räsänen, 1969, 18b.

¹¹⁴ Steingass, 1892, 97b; Tietze, 2002, 162a.

Anadolu illerini DerS'de göremememiz daha başka bir ayrıntı. Kamus-ı Türkî, Burhan-ı Katı, Redhouse'de de kelimeye dair bir iz yok. Altıncı baskıyla beraber TürS'ye giren ve şu an için bir köken veremediğimiz kelime (anlam demek belki daha doğru olur), esaslı bir tetkiki hak ediyor. Bulmacalarda da sık sık karşımıza çıkan ilginç bir kelimeyle karşı karşıya olduğumuz çok açık.¹¹⁵

anacıl *sf. hlk.* Anasına düşkün (çocuk). || **YER: DerS 244b** "Babadan çok anneyi seven, anneye düşkün olan çocuk." Isp, Brd, Uş, Dz, Mn, Ba, Brs, Kü, Ky, Ada, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ana+cıl* || < *ET ana* "mother". Clauson'a göre kelime ilk olarak Uygur metinlerinde görülür ve sonraları kelimenin alışılmadık biçimleri de (anne) görülür. Doerfer'e göre kelime; Farsça, Moğolca (?), Afganca, Urducaya geçmiştir. Kaçalin: "Tür. *ana* 'anne' < = Palaca, Hititçe *anna* = Mac. *anya* Ög 'anne'; Önce ≈ sonra, Oğuz ≈ Kıpçak olmamalı. Belki Türkçe ≈ alıntı olabilir." açıklamasını yapmıştır. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır.¹¹⁶ Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 118.

anadut "Ekin ve ot demetlerini arabaya yüklemeye veya harmanı aktarmaya yarayan uzun saplı, üç dişli, ahşap araç." anlamlı kelime son baskıda hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara bakacak olursak; kelimenin altıncı baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görürüz; önceki baskılarda kelime mevcut değildir. Yedinci baskıdaki DD ibaresi haricinde de kelimeye diğer baskılarda hlk. ibaresi getirilmemiştir. || **YER: DerS 247a** "Ekin demetlerini arabaya koymaya ve harmanı aktarmaya yarıyan, üç, dört, beş, yedi çatalı olabilen, uzun saplı aygıt, dirgen, yaba." Isp, Çkl, Brs, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sinop ve çevresi, Sm, Amasya köyleri, Tokat köyleri, Tr, Gr, Ar, Ezc, Ml, Mr, Sv, Yozgat ve köyleri, Ank, Krş, Kayseri ve köyleri, Nş, Niğde ve köyleri, Kn, Ada, Erzincan Yöresi 409b || **ZTS 6** [alalat, algar, anadal, anadat, anadot, anaduz, ananat, anazit, aninat, annat] : "Buğday saplarını destelemeye, arabaya yüklemeye, harmanı aktarmaya yarayan üç, dört, beş ve daha çok çatalı, uzun saplı tahta araç." (Güllüce *Gümüshacıköy, Boğaköy -Amasya; Ateşli *Delice, Güzel, Adalıkuzu, Karamanlar *Güdül -Ankara; Emeğil *Pınarbaşı -

¹¹⁵ Tietze, 2002, 169a; Eren, 1999, 11b; Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 9a; K. K. Yudahin, **Kırgız Sözlüğü I (A-J)**, Türkçeye çeviren Abdullah Taymas (Ankara: TDKC, 1945), 33a.

¹¹⁶ Clauson, 1972, 169b; Doerfer, 1965, 130/567; Kaçalin, 2011, 931; Nadelyayev, 1969, 43a; Severtyan, 1974, 147; Röhrborn, 1979, 129a; Rybatzki, 2006, 124b.

Kayseri) [alalat] : (*Emirdağ -Afyonkarahisar) [algar] : (Salman *Akkuş -Ordu) [anadal] : (Yenikent *Aksaray -Niğde) [anadat] : (Gençali *Senirkent, Dereköy *Uluborlu, Gönen -Isparta) [anadot] : (Üreyil -Kütahya) [anaduz] : (Meyvebükü, Akbaş *Güdül -Ankara) [ananat] : (İlyaslı -Uşak; Celiptaş *Yalvaç -Isparta; *Kemalpaşa -İzmir; Dutluca, Esnemez, *Kuzfındık -Eskişehir) [anazıt] : (Yurtbeyi *Çankaya, Sarıdeğirmen *Haymana -Ankara) [aninat] : (Kırba -Uşak) [annat] : (Değirmendere -Afyonkarahisar; Kırba -Uşak) || **TarSø** || **KÖKEN:** < Rum. *αναδο'τι αναδο'τι*. a.m.¹¹⁷

anak "Öğrenilmiş şeyleri akılda tutmak yetisi, bellek, hâfıza." anlamına gelen kelime son baskıda bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin birinci ve ikinci baskıda DD ibaresiyle yer aldığını görürüz; ancak bu baskılar haricinde kelime, diğer baskıların hiçbirinde mevcut değildir. || **YER: DerS 249a** "Hafıza, bellek." Balıkesir köyleri, Ada || **TarSø** || **KÖKEN:** Tietze'nin deyimiyle "neologismus" bir kelime ile karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Kelimenin, her ne kadar alışılmadık bir yapıda da olsa, ET *añ* "düşünce, idrak" ismine getirilmiş küçültme eki +*Ak* ile veya yine ET *añ*- "hatırlamak, aklına getirmek" [< āñ-]¹¹⁸ fiiline getirilmiş fiilden -yine Tietze'nin ifadesiyle- *nomen loci* yapan -*Ak* ekinden (binek, sunak, avlak gibi) türemiş olmasını da muhtemel görüyorum; ancak yine de tekrar edeyim, bu, pek yaygın bir kelime değil. krş. *ansız* ve *andaç* maddeleri.¹¹⁹

analık, -ğı a. 5. hlk. Üvey ana. || **YER: DerS 249b** "Üvey anne." Af, Uş, Isparta köyleri, Burdur ve köyleri, Denizli köyleri, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bolu ve köyleri, Sk, İst, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Trabzon köyleri, Gümüşhane ilçe ve köyleri, Rz, Ar, Kars köyleri, Ezm, Erzincan ve köyleri, Vn, Bt, Sr, Tn, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve çevresi, Yz, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ed, Tk, Krk, Kıbrıs, Uşak İli Ağızları 370b || **DerS 4418a** " Üvey ana." Af || **TarS¹ 123** "Üvey ana." || **KÖKEN:** *ana+hk* || → anacıl.

anarı "Karşı taraf." anlamına gelen kelime son baskıda bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin birinci ve ikinci baskıda DD ibaresiyle yer aldığını görürüz; ancak bu baskılar haricinde kelime, diğer baskıların hiçbirinde

¹¹⁷ Tietze, 2002, 171a; Andreas Tietze, "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**, der. Mehmet Ölmez (İstanbul: Simurg, 1999): 210/12; Eren, 1999, 11b.

¹¹⁸ Tekin, 1995, 171. (Tkm. āñ-).

¹¹⁹ Clauson, 1972, 168a.

mevcut değildir. || **YER: DerS 252b** "Karşı taraf, karşı yaka: *Anarı yemyeşildir.*" Af, İç "Öteye, öte taraf, öte: *Anarı dur.*" Kr, Ağ, Ama, Brd, Arpaçay 389b || **TarS¹ 123 aṇaru** "Öte, ileriye doğru, o bir taraf " || **KÖKEN:** *an + aru < ET aṇaru "onwards" < *aṇ+aru.* (Clauson, 1972, 190). Talat Tekin' göre **an*, eski *ol* "o" zamirinin çekim durumlarında kullanılan çekim gövdesi, yani *oblique stem*'idir.¹²⁰ Anladığım kadarıyla bu, bugün kullandığımız şahıs zamiri köklerinin aslında birer gövde olduğu ve **an* zamirinin sadece hâl eki alma durumunda kullanıldığı anlamına gelmektedir. Bu hususta Kotwicz'in makalesine bakılabilir.¹²¹ Kelimenin Türk dillerinde sontakı olarak kullanımı için de bkz. Li, *Türk Dillerinde Sontakılar*.¹²²

anasını sat! (veya **satayım**) *hlk.* Önem verme (vermem), aldırma (aldırmam), umursama (umursamam) anlamında kullanılan bir söz. || **DerSØ || TarSØ || DDØ || ana+sı+n+ı + sat || → anacıl.**

anası turp (veya **sarımsak**), **babası şalgam** (veya **soğan**) *hlk.* Ne olduğu belirsiz kimselerin çocuğu. || **DerSØ || TarSØ || DDØ || → anacıl.**

anaz "Hasım." anlamına gelen kelime son baskıda bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin sadece birinci baskıda DD ibaresiyle yer aldığını görürüz; ancak bu baskı haricinde kelime, diğer baskıların hiçbirinde mevcut değildir. || **YER: DerS 254a** "Düşmanlık, garaz, kin: *Kimseye anazım yok.*" Ada || **TarSØ || KÖKEN:** Belki bir yanlış derleme, belki de a.m. *garaz* kelimesinin varyantı?

andaç Kelime son baskıda "1. Ajanda. 2. Yadigâr:" anlamıyla ve *hlk.* ibaresi olmadan mevcuttur. Önceki baskılara baktığımızda ilk göze çarpan, madde açıklamasının baskıdan baskıya ciddi değişiklikler arz ettiğidir. Ayrıca kelimenin yedinci baskıya kadar DD ibaresi aldığını da görmekteyiz. Ancak sekizinci baskıdan itibaren kelimeye *hlk.* ibaresi getirilmediği anlaşıyor. || **YER: DerS 256a** "Hatıra, hediye, armağan." Af, Isp, Brd, Mn, Balıkesir ve çevresi, Kü, Bo, Çkr, Sm, Or, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 28a || **DerS 4418b** "Anı, armağan." Ky || **DerS 256b** "Ölmüş aile büyüklerinin hatırası sayılan insan veya

¹²⁰ Tekin, "Zeynep Korkmaz'ın Gramer", 11.

¹²¹ Władysław Kotwicz, *Les Pronoms Dans Les Langues Altaïques*, (Kraków: Nakładem Polska Akademja Umiejętności, 1936), 46.

¹²² Yong-Söng Li, *Türk Dillerinde Sontakılar*, (İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2004), 72.

eşya." Gr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *an-daç*. Tietze'ye göre kelime *neologismus*'tur ve *an-* köküne getirilen ekin mahiyeti belirsizdir. || → anak.¹²³

andık, -ğı *a. hlk.* Sırtlan. || **YER: DerS 259b** "Sırtlan" Af, Uş, Isp, Dz, İz, Mn, Balıkesir ve çevresi, Çkl, Brs, Kü, Ng, Es, Bil, To, Kn || **DerS 4418b** "Sırtlan" Af || **TarS¹ 148** "Sırtlan" || **KÖKEN:** Kelimeyi en erken Sanglax'da tespit edebildim. Eren'e göre kelimenin kökeni bilinmemektedir. Räsänen'de de bir açıklama göremiyoruz. Tietze Ø.¹²⁴

andırak İlk dört baskıda "Unutulmaması gereken şeyler için konulan nişan." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelime; son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılara alınmamıştır. || **YER: DerS 260b** "Anıt." Sv || **TarSØ** || **DD¹ 103a** "Abide, hatıra, nişan." Sv || **KÖKEN:** *an-dır-ak* || → anak.

andız Son baskıda, "1. *a.* Yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç: *Andız katranı*. 2. Servi: *İki yanda uzun boylu narin andızlar sıralıydı*.-C. Uçuk. 3. Kırlarda yetişen yabani bir otun kökü." anlamlarıyla yer alan kelimede *hlk.* ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin yedinci baskıda DS, dokuzuncu baskıda *hlk.* ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 260b** "Yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç (meyvasından pekmez yapılır)." Af, Dz, İz, Ky, Kn, Gaz, Mr, Ada, İçel köyleri, Ant, Mg, Mersin Ağzı 28b || **TarS¹ 148** "Kökü ilaç olarak kullanılan bir bitki, razıyane." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *aṇdız* "a medicinal shrub, elecampane (imula helenium)". Clauson'daki verilerden, kelimenin ilk kez *DLT*'de tanıklandığını anlıyoruz. Hauenschild'deki kayıtlardan kelimenin diğer Türk dillerinde de kullanıldığını biliyoruz (Azerîce, Başkurtca, Yakutça, Kazakça, Kırgızca, Kırım Tatarca, Nogayca, Tatarca, Türkmence, Uygurca, Özbekçe) bu da kelimenin Türkçe kökenli olduğunu hemen hemen kesinleştirmektedir. Räsänen'de, soru işaretiyle de olsa kelimeye *aṇdy* "umzingeln" kökeni verilmiştir. Bu arada, kelimenin DerS 261a'daki "iffetsiz kadın, kadınlar arasında kullanılan hafif küfür" anlamlarındaki kayıtları gerçekten ilgi çekici bir veri olarak kaydedilmeli. Zira bu ağaç arsızdır, her yerde yetişir.¹²⁵

angiç, -cı *a. hlk.* Harman zamanı fazla sap yüklemek için öküz ve at arabalarının iki tarafına takılan parmaklık. || **YER: DerS 265a** "Harman zamanı, fazla sap yüklemek

¹²³ Tietze, 2002, 175a.

¹²⁴ Muhammad Mahdi Xan, *age*, 51v 22; Eren, 1999, 12b; Räsänen, 1969, 20a.

¹²⁵ Sevortyan, 1974, 150; Atalay, 1939, 115; Nadelyayev, 1969, 47a; Hauenschild, 1989, 92/605; Hauenschild, 1994, 29; Räsänen, 1969, 21a; Clauson, 1972, 178b.

için öküz ve at arabalarının iki tarafına konan tahta parmaklıklı kanat." Uş, İz, Ba, Çkl, Brs, İst, Sv, Ank, Kn, Ed, Kırıkkale, Tk || **TarSØ** || **KT 58b** " Çitten döşemesiz araba " || **KÖKEN:** Eren, kelimenin kökeni ile ilgili şunları söyler: "Türkçe ağ- 'aşağı inmek, yukarı çıkmak' kökünden geldiği anlaşıyor. **ağın-gıç* >> *angiç*. Türkçede -*gıç* (-giç, -guç, -güç), alet adlarının yapımında kullanılan bir ektir. Anlam bakımından *angiç* 'merdiven, merdiven basamağı' biçiminin 'parmaklık, kanat' anlamını alması normaldir.". ancak kelime ET kaynaklarda yoktur.¹²⁶ || → ağdık.

angın *sf. hlk.* Ünlü, anılmış, meşhur. || **YER: DerS 266a** "Ünlü, tanınmış, namlı, şöhretli, soylu." Isparta köyleri, Mn, Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *ET yaŋku* "an echo." Tietze, bu bağlantıyı kurduktan sonra (/y/ > Ø fenomeni) için J. Deny' e göndermiştir. Ancak bence bu kelime ET *aŋ-* "hatırlamak, aklına getirmek" ile ilgili olmalıdır: *an-gın*.¹²⁷ || → anak.

anık (I) Son baskıda "Hazır." anlamı ve esk. ibaresiyle kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimeyi tüm baskılarda görürüz; fakat kelime yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 268a** "Hazır, mevcut, var." İç, İst, Sinop ve çevresi || **TarS¹ 153** "Mevcut, hazır." || **KÖKEN:** *anık* < *ET anuk* "ready" < **anu-* "to be prepared, made ready" < *ānu-*.¹²⁸ Clauson, *anu-* fiilinin, sadece Uigurische Sprachdenkmäler'de (şüpheli bir okumayla) tespit edilebildiğini belirtir. Röhrborn, bahsi geçen okumayı hatalı sayarak, bu fiil tabanını **anu-* şeklinde almıştır. Kelimenin örnekleri bizi, her ne kadar eski kaynaklarda tanıklanmasa da, **anu-* köküne götürüyor. Doerfer'e göre *anık* kelimesi Farsçaya da geçmiştir.¹²⁹

anıklamak Son baskıda "Hazırlamak." anlamı ve esk. ibaresiyle kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, kelimeyi diğer tüm baskılarda görürüz; fakat kelime sadece sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi

¹²⁶ Eren, 1999, 13a.

¹²⁷ Clauson, 1972, 949a; Tietze, 2002, 177a.

¹²⁸ Tekin, 1995, 171. [Uyg. Br. ānutul-; Çuv. yandı, yamıt "hazır" (*ānut)].

¹²⁹ Clauson, 1972, 171a ve 182b; Doerfer, 1965, 131/569; Klaus Röhrborn, **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 3**, anta-*asanke*, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981), 159b; Sevortyan, 1974, 151; Nadelyayev, 1969, 46a; Atalay, 1939, 93; Erdal, **OTWF I**, 228; Gabain, 2007, 54/127.

almıştır. || **DerSØ**¹³⁰ || **TarS¹ 171 anuklamak** "Hazırlamak." || **KÖKEN:** *anık+la-mak* || → anık (I).

anıl "1. Yapılması düşünülen şey, maksat. 2. Acele etmeden ve iyice düşünerek iş gören, müteenni." anlamlarıyla TürS¹ 27a'da; ilk anlamı DD, ikinci anlamı DD ve TD kaydıyla bulunan kelime, son baskı dahil hiçbir baskıya alınmamıştır. Ayrıca TürS¹ 27a'daki ibarelerin hilafına DD¹ 104a'da iki numaralı anlamı bulamıyoruz. || **YER:** **DerS 269b** "Amaç, erek." Mn, To "Yavaş, ağır." Bo || **TarS¹ 171 aṇul** "Yavaş, sakin, hafif." || **KÖKEN:** Tietze'te göre < *ET amul* "quiet, mild, equible, peaceable, even-tempered". Clauson, bu kelimenin insanlar ve genellikle yerler için kullanıldığını belirtir, Uygurcadan başlayarak örnekleri sıralar. Räsänen kelimeyi Moğ. *amur* "ruhig, Ruhe" ile karşılaştırmıştır, bu biçime Clauson da dikkat çekmiş, ancak erken periyotta Türkçede Moğ. alıntı olmadığını da belirtmiştir. Mehmet Ölmez, Moğ. biçimle ilgili görüşleri toparlamıştır. Talat Tekin, Altay dillerinde ortak öge olarak işlediği kelimeyi < **ami-l-* "to be quiet or calm, be at peace" köküne götürüp Moğ. *amu-* "to rest, relax, to feel contentment or joy; to be relieved" ile karşılaştırmıştır. Bahsi geçen **ami-* kökünü Erdal'da da görürüz. Röhrborn, kökenini Moğ. gösterdiği bu kelime ve türevleri üzerinde genişçe durmuştur.¹³¹

anıştırmak Son baskıda "Bir şeyi açıkça söylemeyip üstü kapalı anlatmak, dolaylı anlatmak, ima etmek, ihsas etmek." anlamıyla yer alan kelime DD ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimeyi birinci baskıdan yedinci baskıya kadar DD ibaresiyle görürüz. Ancak yedinci baskıyla beraber kelime hlk. ibaresi göremeyiz. || **YER:** **DerS 270b** "Üstü kapalı anlatmak, sezdirmek, ihsas etmek." Ama, Tokat ve çevresi, Or, Gr, Gm, Gaz, Sv || **DerS 4420a** "Sözle ya da davranışlarla anımsatmak, sezdirmek." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *an-ıştır-mak* || → anak.

annaç "Alnaç." anlamı ve DD ibaresiyle TürS¹ 28b' de bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda bulunmamaktadır. Ancak son baskıda; DerS'de "annaç" kelimesinin varyantlarından biri olan "alnaç" kelimesinin hlk. ibaresi ile yer aldığını da belirtelim. || **YER:** **DerS 275b** "Karşı, ön taraf, gözönü, her taraftan

¹³⁰ DerS'de kelime için: "1. Vurmaya niyet etmek, korkutmak kasdiyle vuracakmış gibi yapmak. 2. Tereddüt etmek, karar verememek. 3. Yöneltmek, nişan almak." anlamlarını görüyoruz.

¹³¹ Clauson, 1972, 160b; Tietze, 2002, 184b; Räsänen, 1969, 19a; Nadelyayev, 1969, 42b; Taş, 2011, 146; Röhrborn, 1979, 117a; Erdal, **OTWF I**, 330; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 256/32; Ölmez, 2001, 196; Moğ. *amu-* Lessing, 1960, 40.

görülebilen yer, meydan, açıklık." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, Kü, Es, Bo, Ks, Çkr, Çr, Sm, Amasya ve köyleri, To, Gr, Tr, Gm, Diyarbakır çevresi, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve çevresi, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, Ant, İçel köy ve aşiretleri, Mğ, Ada./Osm. Ağızları 455 || **DerS 4419b** "Karşı." Uş, Kü, Hat || **TarS¹ 166** "Karşı." || **KÖKEN:** *Alnaç* kelimesinin dissimilation'a uğramış biçimi. || → alınlık.

ansız *sf. 1. hlk* Anlayışsız, akılsız. || **YER: DerS 279b** "Anlayışsız, akılsız." Nğ, Ada **TarS⁰ 132** || **KÖKEN:** *an+sız* < *ET anşız* "without understanding" < *ET *an* "understanding, intelligence" < *ān*.¹³² Clauson'a göre *an* kelimesine dair en erken kayıt Sanglax'tadır; ancak *anla-* örneğinden bu kökün çok daha eskicil olduğu anlaşılmaktadır ve *anla-* fiiline dair en erken kayıtlar Uyğur metinlerindedir. Clauson, günümüz Türkçesindeki *ansızın* "aniden" kelimesini de bu yapı ile birleştirmiştir. Ancak Erdal, *anla-* "to understand" biçiminin tam olarak ET bir fiil olmadığını belirtir. Clauson'un *anla-* ile ilgili verdiği runik örneklerin aslında uydurma, tek Uyğurca örneğin de büyük ihtimalle yanlış okuma olduğunu, *anla-* fiilinin -her ne kadar eskicil olsa da- Batı Türkçesinde oluşturulduğunu, Hal. *anla-* fiilinin ise belki Azerîceden alındığını söyler (hakeza Kaşgarlı da *anğla-* fiili için "Oğuzca" demiştir). Talat Tekin, *anla-* fiilinin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.¹³⁴

apala "Abla." anlamına gelen kelimenin, dokuzuncu baskı haricinde, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda yer almadığı anlaşıyor. Dokuzuncu baskıda kelimeye hlk. ibaresinin getirildiğini de ekleyelim. || **DerS⁰** || **TarS⁰** || **DD⁰** || **KÖKEN:** < *abla* kelimesinin varyantı. || → aba (I).

aparmak (-i) 1. Alıp götürmek: *Geçme namert köprüsünden, ko aparsın su seni.* - Evliya Çelebi. **2.** *argo* Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak: *Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıkla aparmıştı.* -H. Taner. || **YER: DerS 285a** "Götürmek, alıp götürmek." Isp, İz, Mn, Ama, Gm, Rz, Kr, Ezc, Vn, Bt, Dy, Mş, Tn, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Sv, Kn, Ada, Kerkük "Alıp götürmek." Arpaçay 389a "Aparmak, götürmek." Diyarbakır Ağzı 148a "Götürmek" Elazığ

¹³² TarS'de kelime için "Ansızın, birden bire, nâgehan." ve "Onsuz, o olmadan." anlamlarını görüyoruz.

¹³³ Tekin, 1995, 171. (Tkm. ān).

¹³⁴ Clauson, 1972, 190b ve 165b; Erdal, **OTWF II**, 429; Atalay, 1943, 27; Doerfer, 1965, 130/565; Nadelyayev, 1969, 47a; Tietze, 2002, 182a; Nişanyan, 2009, 28b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 258/38.

Yöresi 231a "Götürmek." Urfa Merkez Ağzı 255b "Götürmek, habersiz götürmek." Malatya İli Ağızları 387a "Götürmek." Çüngüş-Çermik 237b, Kars İli Ağızları 372 || **4420b** "Götürmek" Kr || **TarS¹ 153** "Götürmek, alıp götürmek." || **KÖKEN:** < *alıp bar-*.¹³⁵ || → algı (II).

apartmak "Aparma işini yaptırmak." anlamlı kelimenin son baskıda hlk. ibaresi almadığı görülüyor. Önceki baskılara bakarsak kelimenin onuncu baskıya kadar sözlüğe girmediğini görürüz. TürS¹⁰ 107b'de kayıtlı kelime hlk. ibaresi de vardır, ancak bu ibare son baskıda çıkarılmıştır. || **YER: DerS 285b** "Çaldırtmak." Isp, Brd || **TarSØ** || **KÖKEN:** *apar-t-mak* || → algı (II).

apaz (I) a. hlk. Avuç. || **YER: DerS 285b** "Avuç, avuç dolusu" Mn, Sinop ve çevresi, Ama, Kn, Mğ || **TarSØ** || **KT 60b** "1. Kapalı avuç, müşt. 2. Kapalı avuca sığan miktar: *Bir apaz buğday.*" || **KÖKEN:** ~ *apas* ~ *hapas* < *Erm. ap*' + -s (muayyen harf-i tarif).¹³⁶

apışak sf. hlk. Bacaklarını açarak yürüyen, ayrık bacaklı. || **YER: DerS 287a** "Bacaklarını açarak yürüyen, ayrık bacaklı." Uş, Brd, Dz, Es, Ba, Brs, Kc, Bo, Mğ || **TarS¹ 179** "Ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan." || **KÖKEN:** *apış-ak* < ? Bu fiile dair Meninski'de bir iz görüyoruz; ancak kaynaklarda bu fiilin kökenine dair doyurucu bir açıklamaya rastlamıyoruz.¹³⁷

apışık sf. hlk. 1. Yorgun, güçsüz. 2. Şaşkın. 3. Kuyruğunu apış arasına alarak yılgın yılgın giden (hayvan). || **YER: DerS 288a** "Yorgun, güçsüz, şaşkın." Af, Isp, Brd, Dz, Mn, Gm, Dy || 3 numaralı anlam DerS de yok || **TarS¹ 179** "Ayakları birbirine yakın ve bacakları açık olan." || **KÖKEN:** *apış-ık* || → apışak.

apışmak (nsz) 3. hlk. Oturmak, bacakları ayırarak çömelmek. || **YER: DerS 288b** "Oturmak, bacakları ayırarak çömelmek." Isp, Brd, Dz, Ay, Ba, Çkl, Brs, Es, Bo, Ks, Sm, Mğ || **DerS 4421a** "Çömelmek." Af || **TarS¹ 178** "Apışlarını açmak." || **KÖKEN:** *apış-mak* || → apışak.

april a. hlk. Nisan. || **YER: DerS 31a** "Nisan." Sn, Kn, İç || **TarSØ¹³⁸** || → abril.

aralamak (-i) 3. hlk. Bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek. || **YER: DerS 295b** || "Bitkilerin fazla dal ve çubuklarını kesmek, seyrekleştirmek,

¹³⁵ Räsänen, 1969, 15a; Sevortyan, 1974, 218; Ölmez, 2009, 232; Tietze, 2002, 186b.

¹³⁶ Tietze, 2002, 187a; Dankoff, 1995, 23/37; Eren, 1999, 14a.

¹³⁷ Tietze, 2002, 187b; Räsänen, 1969, 22a; Nişanyan, 2009, 31b; Meninski, 1680, 33.

¹³⁸ Tars'de *abril* şekli var.

budamak." Isp, Dz, Brd, Uş, Ay, Mn, Ba, Kü, Brs, Rz, Kn, Mğ || **TarSØ**¹³⁹ || **KÖKEN:** *ara+la-mak* < (DLT) *arala-* "to be, or go, between; to mediate" < *ET ara* "between" < *āra*.¹⁴⁰ *Arala-* fiilini eski metinlerde bu anlamı ile tabii ki göremeyiz, ancak bu fiille ilgili, herhâlde en ilginç anlamı DLT'de görürüz: "ol ikki kişiyi araladı." (o iki kişiyi barıştırdı). *Ara* sözcüğü yazıtlardan beri kullanılmaktadır: "...ekin ara kişi oğlu kılınmış." Bilge Kağan Doğu 2 ve ötesi. Clauson, *ara* kelimesinin gramatik olarak konumunu tesbit etmenin zor olduğunu; erken dönemlerde "between (two places), among (a number of people)" anlamında bir edat olarak kullanılırken, Kaşgarlı'nın kelimeyi isim olarak kabul ettiğini belirtir. *Ara* kökü ve *arala-* fiili üzerinde, özellikle Uygur metinlerindeki kullanımı üzerinde, Röhrborn uzunca durmuştur. Kelimenin *ar-* "arasından geçmek, arasına girmek, çapraz geçmek" fiiline eklenen eylem zarfı eki ile türetildiği, yaygın ve geniş kabul gören bir etimolojidir, ben de bu çözümlemeyi benimsiyorum. Doerfer'e göre Farsça *arā-qatī* "Pause, Rast der berittenen Kuriere nach einem länge ren Ritt" biçimi Türkçeden alıntıdır.¹⁴¹

aralanmak Kelime TürS¹¹ 143a'da "**aralanmak** 1. Biraz açılmak, aralık olmak. 2. Araya zaman girmek. 3. Gitmek, uzaklaşmak, yanından ayrılmak." anlamlarıyla kayıtlıdır. Fakat son baskıda kelimenin *seyrelmek* anlamı bulunmamaktadır. Bu anlam önceki baskılardan; yedi, sekiz, dokuz ve onuncusunda hlk. ibaresiyle mevcuttur. || **YER: DerS 296b** "Seyrelmek." Bo || **TarSØ** || **KT 62a** "1. Tek ve تنها olmak. 2. Seyrekleşmek." || **KÖKEN:** *ara+la-n-mak* || → aralamak.

aram "Aralık." anlamıyla birinci ve ikinci baskıda DD ibaresiyle bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 297b** "Aralık, fasıla." Es || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. ārām* "dinlenme, istirahat, sükunet".¹⁴²

aramak Kelimenin "Belayı kendine çekmek." anlamını son baskıda göremiyoruz. Daha önceki baskılara baktığımızda bu anlamın dokuzuncu baskıya kadar TürS'de tutulduğunu görürüz. Dokuz, on ve on birinci baskılarda bu anlam yoktur. Ayrıca bu anlama iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda hlk. ibaresinin getirildiğini de görmekteyiz. || **YER: DerS 4422a** "Bela bulmaya çalışmak, aranmak." Af || **TarSØ** ||

¹³⁹ bu anlamda yok.

¹⁴⁰ Tekin, 1995, 173. (Hal. hā^ara; Tkm. āra; Yak. āra).

¹⁴¹ Clauson, 1972, 196a ve 231a; Erdal, **OTWF II**, 430; Kaçalın, 2011, 899; Kaçalın, 2006, 308; Röhrborn, 1981, 170; Hamilton, 1998, 166b; Taş, 2011, 110; Nadelyayev, 1969, 50; Sevortyan, 1974, 162; Nişanyan, 2009, 32b; Doerfer, 1965, 23/443; Tekin, 2010, 62; Atalay, 1939, 308.

¹⁴² Tietze, 2002, 191b.

KÖKEN: *ara-mak* < (DLT, *Sanglax*) *arka-* "to search, investigate" < *ārga-*.¹⁴³ Her ne kadar ses değişikliği açıklanamasa da *ara-* fiili için bu etimoloji ittifakla kabul görmektedir.¹⁴⁴

aranç "Dava." anlamındaki kelimeyi iki, üç ve dördüncü baskılarda DD ibaresi ile görmekteyiz. Fakat bu kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda bulunmamaktadır. || **YER: DerS 298a** "Dâva." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ara+nç* || → aramak.

arap, -bı *a. hlk.* **1.** Fotoğrafın negatifi. **2.** Fellah. || **DerSØ**¹⁴⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. °Arab* "... an Arab ... ".¹⁴⁶

arasıl "Koşut, paralel." anlamıyla birinci ve üçüncü baskıda DD ibaresiyle bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 300a** "Paralel, koşut." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ara+sıl* || → aralamak.

arda *a. hlk.* **1.** İşaret olarak yere dikilen çubuk. **2.** Maden üzerine kazıma yapmak ve çıkırıktaki çevrilen şeyleri yontmak için kullanılan çelik kalem. **3.** Ardıl. || **YER:DerS 302b** "Yere dikilen nişan değneği." İz "Çıkırıkcı kalemi" İz¹⁴⁷ || **TarSØ** || **KT 63b** "Çıkırıkcı kalemi." "1. Vaktiyle bazı çavuşların elde tuttıkları uzun değnek: *Ardalı çavuş*. 2. Nişan için dikilen değnek." || **KÖKEN:** Tietze, <? *ardalu* şeklinde bir köken verdikten sonra kelimenin daha eski bir devri aksettirdiği hâlde kaynaklarda bulunamadığını belirtir.¹⁴⁸

ardaklamak TürS¹ 32a' da "Hayvan terbiye etmek, (hayvanı) yetiştirmek, tedribetmek." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 303a** "Hayvan terbiye etmek." (Kazan Tatarları) Brs || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye etimolojik sözlüklerde denk gelemedim. Ancak şu karşılaştırmalar bize bir fikir verebilir: DLT, *artla-* "enseyi tokatlamak, sille vurmak" (Clauson, bu yapıyı *ard* ile ilgili görüyor); Lessing, *ardag* "Inexperienced, unskilled, untrained (of horses), pampered (of children); Kazan Tatar Sözlüğü, *ardak* "değer, saygı"; Yudahin, *ardakta-* "ihtiram etmek, saymak, alâkadar olmak" (*attı baksanğ ardaktap coogo berbes tar cerde* "ata alâka ile bakarsan, o seni

¹⁴³ Tekin, 1995, 171. (Tkm. *āra-*, Gag. *āra*).

¹⁴⁴ Atalay, 1939, 283; Clauson, 1972, 217a; Tietze, 2002, 189b; Nişanyan, 2009, 32b; Ayverdi, 2006, 156a.

¹⁴⁵ bu anlamda yok.

¹⁴⁶ Steingass, 1892, 842a; Tietze, 2002, 189b.

¹⁴⁷ *ardıl* anlamı DerS de yok.

¹⁴⁸ Tietze, 2002, 193a.

zor dakkada düşmana vermez"); Ramstedt, *ardag mörn* "ein wildes, zu feuriges pferd". Bence kelime Moğ. *ardag* ile ilgili görünüyor.¹⁴⁹

ardaklanmak (*nsz*) *hlk*. Ağaçlarda mantarların sebep olduğu çürümeye uğramak. || **YER: DerS 303a** "Ağaç içten çürümek." Sk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *arda-k+la-n-mak* < *ET arta-* "to putrefy, ferment, go bad". *Arta-* fiilinin özellikle eski Uygur metinlerinde çok sık geçtiğini, ikilemeler oluşturduğunu biliyoruz. Clauson bu fiili, örnek kullanımlar vermek haricinde daha geriye götürecek bir tahlil yapmaz. Hamilton kelimenin -aslen Bang/Gabain'e ait olan- DLT'de "değersiz şey" anlamıyla verilen *arsu*'daki **ar+ta-* şeklinden türemiş olabileceği görüşünü dillendirmiştir. Yine Hamilton, *arta-* fiilinin, belki de *ar-* "yorulmak" (=aşırıya kaçmak) + ettirgenlik pekiştirme eki *-t-* şeklinde türemiş olan *art-* fiilinin *-a-* ile pekiştirilmiş bir varyantı olabileceğini de belirtmiştir. Ancak bu görüşleri Röhrborn tereddütle aktarmıştır. Erdal ise, Gabain/Bang'ın hipoteziyle ilgili olarak, **ar* şeklinde bir yapının olmadığını, bu hipoteze temel olan, DLT'deki "arsu" kelimesini de aynen Dankoff/Kelly ve Clauson gibi *ärsü* şeklinde okumanın daha doğru olacağını belirtmiştir. İbrahim Taş ve Kemal Eraslan da *arta-* fiilini daha geriye götürecek bir tahlil yapmamışlardır. Dolayısıyla *ardaklanmak* kelimesini en fazla *arta-* fiiline götürebiliyoruz.¹⁵⁰

ardelek TürS¹ 32a' da "İlgili olan kelime görülmediği veya orada bulunmadığı hâlde, gıyaben." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 304a** "Arkadan kötülüğüne konuşma" Ant¹⁵¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Gelen ekin mahiyeti açıklanamasa da kelimenin ET *art* "the nape of the neck, a mountain pass or col" (Clauson, 1972, 200a) ile ilgili olduğunu düşünüyorum. Ağızlarda, art ünlülü taban veya gövdelere ön ünlülü eklerin gelebildiğini gösterir örnekler de biliniyor, kelimemizi de bu türden bir örnek olarak sayabiliriz. krş. *argıt*.

ardılmak (*-e*) *hlk*. **1.** Birisinin sırtına asılmak. **2.** Sataşmak, çatmak. || **YER: DerS 304b** "Abanmak, yaslanmak, dayanmak, yüklenmek." Af, Uş, Isp, Burdur ve köyleri,

¹⁴⁹ Atalay, 1941, 443; Caluson, 1972, 209b; Lessing, 1960, 51a; Yudahin, *age*, 42b; G. J. Ramstedt, *Kalmükisches Wörterbuch*, (Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae III, 1935), 13a.

Mustafa Öner, *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 27a.

¹⁵⁰ Clauson, 1972, 208a (*arta-*) ve 237b (*ersü*); Hamilton, 1998, 167a; Röhrborn, 1981, 205; Erdal, *OTWF II*, 457; Taş, 2011, 137 ve 204; Eraslan, 2012, 553; Räsänen, 1969, 27b; Nadelyayev, 1969, 56a; Maḥmūd al-Kāşgarī, *age*, 26 (*ärsü*).

¹⁵¹ asıl varyant *ardalaydan*.

Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Bil, Es, Bo, Ks, Çr, Çkr, Sn, Or, Ank, Kn, İç, Ant, Mğ, Ed, Tk, Krk || **DerS 306a** "Sataşmak, çatmak, karşı gelmek." Isp, Kü, Es, To, Or || **TarS¹ 186** "Üstüne atılmış olmak, dolanmış olmak." || **KÖKEN:** *ard-ı-l-mak* < (DLT) *artil-* "to be loaded" < *art-* "to load (something Acc.) onto (something Dat.); to load (an animal, etc.) with; to put (something exempli gratia an arm) round (something exempli gratia a neck" < *ārt-*.¹⁵² Clauson, *art-* kökünü sadece Anadolu ağızlarında ve TarS'deki iki kayıttı, *ardıl-* kökünü ise DLT ve OT metinlerden tanıklamıştır. Talat Tekin, *art-* fiilinin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.¹⁵³

argın Son baskıda kelimenin "1. Bitkin. 2. Zayıf. 3. Beceriksiz." anlamlarında hlk ibaresi bulunmadığını görüyoruz. Önceki baskılara baktığımızda "Yorgun, zayıf, bitkin." anlamlarının tüm baskılarda bulunduğunu; ancak bu anlama sadece yedinci baskıda hlk. ibaresi geldiğini görürüz, diğer baskılarda hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bence de TürS'de bu anlama hlk. ibaresi getirilmesine gerek yoktur; zira kelimenin bu anlamı artık günlük dilde yaygınlaşmıştır. "Beceriksiz." anlamının da yine sadece yedinci baskıda hlk. ibaresi aldığını görmekteyiz. Ancak bu anlamın "Yorgun, zayıf, bitkin." anlamları kadar günlük dilde yaygın olmadığını da kabul etmeliyiz; ki bu anlam sadece bir yöreden (Kn) derlenmiştir. || **YER: DerS 311b** "Yorgun, zayıf, bitkin." Sm, Ezc, Kn, Malatya İli Ağızları 387a "Beceriksiz" Kn || **DerS 4423a** "Yorgun, bitkin." Af || **TarS¹ 192** "Yorgunluk, yorgun." || **KÖKEN:** || *ar-gın* || → arık (II).

argıt, -dı a. hlk. 1. Geçit, boğaz, dağ boğazı, derbent. 2. Keklik tutmakta kullanılan, tahtadan kapanların yan taraflarına bağlanan ağaç parça. || **DerS 311a** "Dağ beli, geçit, boğaz." Mn, Kn || **DerS 311b** "Keklik tutmak için tahtadan yapılan kapanların yan taraflarına bağlanan ağaç parçası." Isp || **TarSØ** || **KT 64a** " Dağ beli, geçit, boğaz." || **KÖKEN:** Kelimeye kaynaklarımda denk gelemedim. Fakat krş. Çağ. *argadal* "dağ beli, geçidi" (Özönder, **age**, 68; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 37r10) ? Çünkü DerS'de birinci anlam için asıl varyant *argıdaal* veya *argadal* ve ayrıca krş. Eraslan, 2012 552b **ar-t* "geçit"?

Kaçalin, kelimenin Çağataycadaki anlamı üzerinde durmuştur. Kaçalin'e göre *Argadal* kelimesi aslında 'hile, oyun, düzen' (Lessing, 1960, 52a) anlamındadır ve

¹⁵² Tekin, 1995, 172. (Tkm. *ard-*, Yak. *irt-*).

¹⁵³ Clauson, 1972, 201b ve 209a; Atalay, 1939, 244, 250 ve 231; Erdal, **OTWF I**, 315; Nadelyayev, 1969, 57a; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 261/48.

argada- 'gönlünü yapmak, tatlı sözlerle kandırmak, dil dökmek; yaltaklanmak; yatıştırmak, avutmak, dindirmek, rahatlatmak; ikna etmek, ayartmak, baştan çıkarmak' (Lessing, 1960, 52a) ile ilişkilidir. Dolayısıyla Abuşka'daki anlamda değil, madde başında bir yanlışlık olmalıdır. Belki kelime *arag* 'dere veya ırmağın kurumuş yatağı; bir dağın eğimli yerlerinde yağmurun açtığı hendekler' (Lessing, 1960, 47b) + *tal* 'düzlük arazi, bozkır, yaban' (Lessing, 1960, 771a) veya *horgudal* 'korunma, sığınma, barınma; barınak, sığınak, korunak' (< *horguda-* 'sığınmak, sığınağa girmek, saklanmak; bir yerde uzun zaman kalmak, bir yere bağlanmak' Lessing, 1960, 965b) ile ilgili olabilir. Bu verilere göre kelimenin birinci anlamına -kelimenin asıl varyantının *argıdaal* olduğunu da hesaba katarsak - Çağ. *arğadal* kökeni vermemiz gerekiyor. İkinci anlam ile Moğ. *argada-* 'gönlünü yapmak, tatlı sözlerle kandırmak, dil dökmek; yaltaklanmak; yatıştırmak, avutmak, dindirmek, rahatlatmak; ikna etmek, ayartmak, baştan çıkarmak' kökü arasındaki semantik uyum çok açıktır, dolayısıyla ikinci anlamın kökeni de belki bu şekilde değerlendirilmeli ve bu iki anlam ayrı maddelendirilmelidir (ancak belki bu görüş zorlama olabilir, çünkü kuş için kurulan tuzak da aynen bir geçit şeklinde olsa gerek).¹⁵⁴

arık, -ğı (I) a. hlk. 1. Ark: *Arıka çimdim de geldim diye fısıldadı.* -C. Uçuk. **2.** Fide veya fidan dikilen yer. || **YER: DerS 315a** "Su yolu, ark." Af, Uş, Isp, Burdur ve köyleri, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kc, Ks, Tn, Gaz, Hat, Sv, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ, Tk, Uşak İli Ağızları 370b || **DerS 315b** "Fide veya fidan dikilen yer." Isp, Brd, Dz, Ant || **DerS 4423a** "Suyolu." Af, Gaz || **TarS¹ 214** "Su cedveli." || **KÖKEN:** < (DLT) *arık* "an irrigation canal" < *ārık*.¹⁵⁵ Clauson kelime ile ilgili herhangi bir çözümleme yapmamıştır. Kaşgarlı'da kelimeyi "ırmak" anlamı ile görmekteyiz: "Agılda oğlak togsa arıkda otı öner. Bu sav, 'azık için kaygı çekme' diyecek yerde de kullanılır." Eren'deki verilerden özetle şu bilgileri öğreniriz: Barandeev, kelimeyi yanlışlıkla Türkçe *yarık* biçimiyle birleştirmiştir. Göçebelerin savunma sistemlerinde arklardan yararlandıklarını seslendiren Ligeti'ye göre, Mac. *tirok* Kum. veya Peçenekçeden kalma öğeler arasında yer alamaz. Doerfer de kelime üzerinde genişçe durmuş; kelimenin Türkçeden Farsça, Kürtçe, Balkan ve Kafkasya dilleri, Rusça, Moğolca ve Macarca'ya geçtiğini belirtmiştir. Kaçalın, kelimenin tahlilini < *ār-'k* şeklinde vermiştir. Ancak ben bu tahlilin biraz izahat istediğini düşünüyorum. Nişanyan, < *ET* **ar-Ik* "yarmak, kesmek" şeklinde bir tahlil vermiştir. Bana göre bu tahlil kabul

¹⁵⁴ Kaçalın, 2011, 899.

¹⁵⁵ Tekin, 1995, 172. [Tkm. *ārık* (krş. Mac. *árok* a.m. < Tür.)].

edilemez. Kelimeyi *yar-* fiili ile ilişkilendirmek için, sözbaşı *y-*'nin "yarık" kelimesinde muhafaza edilirken bu kelimeye neden düştüğünün izahı, en azından bu tür bir örnek gerekmektedir. Kubbealtı, kelimeyle ilgili herhangi bir tahlil vermezken, Tietze sadece Menges'in "belki bir İran dilinden alınmış olabilir" görüşünü aktarmıştır.¹⁵⁶

arık (II) TürS¹¹ 149a'da "Zayıf, cılız, kuru, sıska." anlamı ile kayıtlı kelime hlk. ibaresi yoktur. Önceki baskıların hepsinde yer alan kelime; yedi, sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk., onuncu baskıda da esk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 316a** "Zayıf, cılız, sıska." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Çkl, Balıkesir ve çevresi, Brs, Kü, Bil, Es, Sk, Bo, İst, Zn, Ks, Çkr, Çorum ve köyleri, Sm, Sn, Ama, To, Ordu köyleri, Gr, Tr, Gm, Ar, Rz, Kars ve çevresi, Ezm, Ağ, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Nş, Nğ, Konya ve köyleri, Ada, İç, Ant, Mğ, Krk, Kıbrıs || **DerS 4423a** "Cılız, sıska." Ank || **TarS¹ 214** "Zayıf, cılız."¹⁵⁷ || **KÖKEN:** < *ET aruk* "exhausted" < *ET ar-* "to be tired, exhausted, weak" < *ār-*.¹⁵⁸ Clauson'a göre kelime, "yorulmak" anlamı fiilden türemiştir ve günümüzde genellikle *arık* şekli kullanılırken, biz, Uygur metinlerinde kelimenin *arok* şeklini görürüz. Röhrborn, Kubbealtı, Tietze, Kaçalın, Hamilton, Eraslan ve Erdal da bu yaygın etimolojiyi [< hār-'k] benimsemişlerdir. Kaşgarlı, *arık* kelimesinin Oğuz ve Kıpçak dillerinde kullanıldığını söylemiştir. Erdal'a göre kelimeye ait ilk tanıklama, son keşiflerle, Clauson ve Röhrborn'un verdiği Uygur metinlerinden eskiye, Taryat Yazıtları'na gitmektedir: "k(a)n (a)rok Og(u)z bod(u)n (a)ltı" Taryat Yazıtı Kuzey 1. Talat Tekin, *ar-* fiilinin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.¹⁵⁹

arınak, arınaç TürS¹ 32b' de "Yıkanılıp arınan yer, hamam." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 320b arınak** "Yıkanma yeri, gusülhane." Tr, Sv || **DerS 321a arınaç** "Kurna, duş yeri." Sv || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *arı-n-ak* || → arı sili.

¹⁵⁶ Clauson, 1972, 214a; Atalay, 1939, 65; Eren, 1999, 17a; Doerfer, 1965, 52/469; Kaçalın, 2011, 900; Dankoff, 1995, 161/A3; Nadelyayev, 1969, 51b; Tietze, 2002, 194b; Nişanyan, 2009, 34a; Ayverdi, 2006, 161b; Doerfer, 1971, 291.

¹⁵⁷ Tietze/Tekin'e göre TarS'deki *arığ* şekli çıkarılmalıdır; çünkü bu "arığ et" ibaresinde, kelime sonundaki *k*'nin iki ünlü arasında tonlulaşmış şeklinden alınmıştır; kelimenin *aruk* ve *arık* olarak iki şekli vardır, bkz. Tietze, Tekin, 1990, 291.

¹⁵⁸ Tekin, 1995, 172. hār-, (DLT ār-, Tkm. ār-, Hal. hār-, Yak. īr-/ır-).

¹⁵⁹ Clauson, 1972, 214a; Röhrborn, 1981, 201a; Erdal, **OTWF I**, 228; Kaçalın, 2011, 900; Atalay, 1939, 66; Nadelyayev, 1969, 52b; Tietze, 2002, 203b; Ayverdi, 2006, 161a; Hamilton, 1998, 167b; Eraslan, 2012, 553a; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 258/40; Rybatzki, 2006, 150a. (Ayrıca, Mehmet Ölmez ve Mustafa Kaçalın'ın bu kelime ile ilgili yaygın etimolojiden farklı, yeni bir etimoloji önerisi olduğunu, sayın Mehmet Ölmez hocamdan duyduğumu da ifade etmek istiyorum.).

arı sili *sf. hlk.* Tertemiz. || **YER: DerS 313b** "Temiz, tertemiz, saf, iyi" İz, Ks, Mş, Ur, Dy, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ky, Ada, Ant, İç, Ada./Osm. Ağızları 455 || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET arıĝ* "clean, pure" (*āriĝ*¹⁶⁰) < *ET arı-* "to be, or become clean, pure" < *āri-*.¹⁶¹ Clauson'a göre *arıĝ* kelimesi günümüzde bazı dillerde ikinci hecede fonetik değişikliklere maruz kalmıştır. *Arıĝ* kelimesinin yazıtlarda çok meşhur bir atasözünde geçtiğini biliyoruz: "Yanalım; 'arıĝ ubutı yeĝ', tedi." Tunyukuk İkinci Taş Batı 2. Doerfer'e göre kelimenin *ārun* (*arı-ĝun*) şekli Farsçaya geçmiştir. Röhrborn, *arı-* kökeninden getirdiği kelime üzerinde genişçe durmuştur. Bu yaygın etimolojiyi Clauson, Erdal, Gabain, Eraslan, Kaçalın ve Räsänen'de de görürüz. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır. *Arıĝ silig* ikilemesinin eski Uygur metinlerinde çok sık kullanıldığını da biliyoruz, yine Uygur metinlerinde geçen *arıĝ turuk* ikilemesinin de (*arı duru*) Hatay yöresinde sıkça kullanıldığını biliyorum. Ancak eski Uygurcada kullanılan bu tür ikilemeler (*arıĝ silig*, *arıĝ süzük sogık*, *arıĝ süzük*, *arıĝ turug süzük*, *arıĝ turuk*, *arıĝ yürün*, *arış arıĝ*, *arıĝ ıduk*) arasında bana göre en ilginç olanı, "ap arıĝ süp süzük" tür.¹⁶²

arış (II) a. hlk. Çözü. || **YER: DerS 1771a eriş** "Dokuma tezgâhlarında uzunluğuna atılan ip, arış, boy ipliği: *Halının erişi çok kaba.*" Af, Brd, Dz, İz, Ba, Çkl, Brs, Es, Kc, Bo, Ks, Çkr, Çr, Ama, Or, Tr, Gm, Ezm, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, İç, Mg, Ed, Krk, Tk || **ZTS 65 eriş** "Halı ve kilim tezgâhlarındaki atkı iplikleri" Uş, Ng¹⁶³ || **TarS¹ 208** "Dokumalarda tezgaha uzunlamasına serilen iplik." || **KÖKEN:** < *ET arış* "the warp of a woven fabric". Clauson, bu kelimeyle beraber *arkağ* ve *arğaç* kelimelerinin de kayıp **ar-* fiilinden türediğini, fakat ön ünlülü biçimlerin bu hususta şüphe uyandırdığını belirtir. Bazı Uygur metinlerinden (?) örnekler veren Clauson'a göre kelime Teleütçe *örüş*, Kırg. *eriş* ve TT *eriş* biçimleriyle yaşamaktadır. Kelimeye Röhrborn'da denk gelmeme sebebi herhâlde kelimenin Uygur metinlerinde *erüşi* şeklinde geçiyor olmasındandır. DLT'de kelimeyi: "arış arkağ: eriş argaç demektir" şeklinde görürüz. Tietze kelimeye [**ar-ış*] şeklinde bir çözümleme

¹⁶⁰ Tekin, 1995, 172. (Koyb. *ārīh*, *ārāh*).

¹⁶¹ Tekin, 1995, 171. [Uyg. Br. *āri-*, *ārri-* (krş. Kırg. *ārçı-* 'temizlemek')].

¹⁶² Clauson, 1972, 213b ve 229a; Doerfer, 1963, 130/19; Röhrborn, 1979, 82a; Erdal, **OTWF I**, 179; Gabain, 2007, 56; Eraslan, 2012, 552a; Räsänen, 1969, 25b; Nadelyayev, 1969, 51b; Atalay, 1943, 32; Kaçalın, 2011, 900; Tekin, 2010, 90; Şen, 2002, 32; Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", 45; Rybatzki, 2006, 148a.

¹⁶³ DerS 324a'daki "Eski dokumacıların kullandıkları bir ölçü" anlamı *arış* kelimesinin bu madde ile hiçbir ilgisi yok, çünkü bu kelime hem anlam hem de köken olarak farklı (< Fa. *ereş-eriş* "kulaç") o yüzden bu kısmı dikkate almadım. Kelimemiz DerS'de *eriş* olarak geçiyor.

yapmış; ancak *ar- "dokumak" fiilini şüpheli bulmuştur. Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtmiştir.¹⁶⁴

arjantin *a. hlk.* Büyük bira bardağı. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fr. Argentine* < *Lat. argentum* "gümüş" [asıl manası gümüşlü (memleket)].¹⁶⁵

arkaç, -cı *a. hlk.* 1. Ağıl. 2. Dağ sırtlarında davarların yatırıldığı düz, rüzgar almayan kuytu yer. || **YER: DerS 325a** "Ağıl." Ay, Ba, Brs, Sn, Ky || **DerS 309b** "Davarların açıkta toplu olarak yattıkları yer, düz dağ sırtları." Af, Es, Bo, Çr, Amasya köyleri, Gr, Tr, Mr, Yz, Ankara köyleri, Krş, Ky, Nş, Konya köyleri, Ada, İç || **TarSØ**¹⁶⁶ || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye "Dağlarda kuytu, siper yer." anlamı vermiştir. Tahlil için [< arka+(a)ç] şeklini verir. "Ağıl" anlamı ile Tietze'nin verdiği anlam semantik olarak zaten yakındır. Bu yüzden bu köken iki anlamı da karşılar. Ancak kelimeye eski metinlerde rastlayamıyoruz.

< *ET arka* "the back of a person, animal, or thing...". Clauson, Maniheist Uygur metinlerinden itibaren kelime ile ilgili örnekler verir; ancak bir çözümleme yapmaz. Sevortyan *ar- "yüklenmek" kökenini vermiştir. İbrahim Taş, Ana Türkçe < **hārt*¹⁶⁷ yapısını vererek, kelimeyi Moğ. *aru* "art, arka, geri; kuzey, kuzeye ait; bir tabaka veya kitap yaprağının arka yüzü, arka sayfa" ile karşılaştırmıştır. İbrahim Taş'ın bu karşılaştırmayı Talat Tekin'den aldığı anlaşılıyor. Kaçalın, *ar+ka* "destek" şeklinde bir tahlil verir. Nişanyan, *ET* < *art+ka* < Ana Türkçe **hārt* şeklinde bir tahlil vermiş; *art* "arka" adı ve *arka-* "peşinden gitmek" fiili arasında anlam bakımından bariz bir ilişki olsa da yapısal bakımdan -varsa bile- bu ilişkinin açık olmadığını söylemiştir. Doerfer, "yardım" anlamı *arka* kelimesinin Farsçaya geçtiğini söylemiştir. Ben, Talat Tekin ve Nişanyan'ın tahlillerini kabul edilebilir buluyorum.¹⁶⁸

arkalıç, cı *a. hlk.* Arkalık. || **YER:** Kelimenin bu şekli TarS veya DerS'de kayıtlı değil. DerS^{1310a}'da *argalac* ana maddesi altında *arhalanç*, *arhalıh*, *arhalık*, *arkaçlık*, *arkalaç*, *arkalık*, *arkaluk*, *arkanaç*, *arkılaç* varyantları "Hamal semeri, sırta yük alınacağı zaman konulan çul, çuval, keçe parçası, altlık." anlamıyla kayıtlı iken

¹⁶⁴ Clauson, 1972, 239a; Tietze, 2002, 195a; Atalay, 1939, 61; Ayverdi, 2006, 162.

¹⁶⁵ Tietze, 2002, 196b.

¹⁶⁶ bu anlamda yok.

¹⁶⁷ Tekin, 1995, 173. *hārt* "art, arka, dağ beli", (Hal. hārt, Tkm., Gag. ārt, Yak. ārtık; Az., Tür. ard).

¹⁶⁸ Tietze, 2002, 197a; Clauson, 1972, 215a; Röhrborn, 1981, 195b; Sevortyan, 1974, 170; Doerfer, 1963, 123/14; Kaçalın, 2006, 308b; Nişanyan, 2009, 35a; Taş, 2011, 39; Lessing, 1960, 54b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 261/46; Doerfer, 1971, 291.

TarS¹ 217'de *arkaluc* "Arkalık, hamal semeri" kaydını görüyoruz. Dolayısıyla bu varyantın sözlükte neden madde başı olduğu net değil ? || **KÖKEN:** *arka-la-(a)ç* krş. Tietze, 2002, 197a. || → arkaç.

arkamak TürS¹ 33b' de "Arkasını kesip kuşatmak." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 115b** "Sarmak." Kn || **KÖKEN:** *arka-mak* || → aramak. Kelime ilk bakışta *arka* ile ilgili görünebilir; ancak *-mak* eki bu ihtimali ortadan kaldırıyor. Ben *art+ka-* şeklinde bir tahlil düşünüyorum; ancak *+ka-* genişlemesinin günlük dilde pek örneği yoktur; ben ET'den örnekler aktaracağım: *emge-*, *irinçke-* "acımak, merhamet etmek", *yarlıgka-*, *yıtişka-* "koklamak".¹⁶⁹ || → ardelek.

arkıt *a. hlk.* Köy evlerinde kapıların arkasına konulan kalın kuşak. || **YER:** **DerS 327a** "Köy evlerinde kapıların arkasına konulan kalın kuşak." Kn, Mersin Ağzı 31b || **TarSØ** || **KÖKEN:** ~ *argıt*. Eren, kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtir.¹⁷⁰

arklan TürS¹ 32a' da "Küçük ark, gelişigüzel açılmış ark." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerS 327b** "Ufak ve düzensiz su yolu." Es, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin *ark* ile ilgili olduğu açık; ancak hayvan adlarına eklenen *+lan* eki dışında ben başka bir isimden isim yapım eki bilmiyorum, kelimemize gelen mahiyeti belirsiz bu ekin, Dil Devrimi sırasında ET eklerden hareketle kullanıma sokulmak istenmiş olabileceğini değerlendiriyorum. || → arık (I).

armak "Gücü tükenmek, yorulmak." anlamı ve DD ibaresi ile sadece birinci ve ikinci baskıda bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerSØ** || **DD¹ 116a** "Âciz kalmak." İzmir ve köyleri || **TarS¹ 224** "Yorulmak, yorgun düşmek." || **KÖKEN:** *ar-mak* || → arık (II).

arpağan *a. hlk.* Yabanî arpa. || **YER:** **DerS 330b** "Yabani arpa." İz, Ezm || **TarSØ** || **KT 66b** "Yulafa müşabih bir nebat, yaban arpası." || **KÖKEN:** *arpa+ğan* < (DLT) *arpagan* "wild barley". Clauson, DLT ve Sanglax'taki kayıtları verir. Eren'e göre *+gan* ekinin, fiil köklerinden yapılan türevlerde kullanılan *-gan* ekiyle karıştırılmaması gerekir. Kaçalin, *+gan* eki genişlemesi üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Rybatzki *arpa* kelimesini ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili

¹⁶⁹ Eraslan, 2012, 114; Gabain, 2007, 92.

¹⁷⁰ Eren, 1999, 18a.

kaynakları genişçe sıralamıştır. Kamil Stachowski kelime üzerinde her yönüyle en geniş biçimde durmuştur.¹⁷¹

Arpa hakkında Eren'in verdiği bilgilere göre kelimenin, bilimsel yayınlarda Hint-Avrupa dillerinden alındığı sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin Nemeth, *arpa*'nın Hint-Avrupa dilleriyle ilişkisinden söz etmiştir. Bu yoldaki görüşleri Doerfer değerlendirmiştir. Clauson kelimenin, Hint-Avrupa dillerinden kalma (Toharca?) bir alıntı olduğunu bir olasılık olarak seslendirmiştir ve Doerfer'in vurguladığı gibi, bu biçimler kültür alıntısından başka bir şey olamaz. Kelime Türkçeden Macarcaya *arpa* olarak geçmiştir. Moğolca *arbai* 'avoine, orge' biçimi de Türkçeden alınmıştır.¹⁷²

arşımak "Hızlı ve açık adımlarla yürümek." anlamlı kelime sadece birinci ve ikinci baskıda mevcuttur. İlk baskıda hlk. ibaresi konulmayan kelimeye ikinci baskıda DD ibaresi getirilmiştir. Bu baskılar haricinde kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılarda göremeyiz. || **YER: DerS 333a** "Hızlı ve açık adımlarla yürümek."¹⁷³ Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** *arş+ı-mak* < *arş* (askerî komut) "haydi, ileri" < *Fr. marche!* "yürü". Tietze'ye göre baştaki /m/ düşmesi Rusçada da vardır.¹⁷⁴

artağan *sf. hlk.* **1.** Alışıldan veya beklenilenden artık verimi olan bereketli. **2.** Çoğalan, fazlalaşan, artımlı. || **YER: DerS 333b** "Çoğalan, fazlalaşan, bereketli (pirinç, fasulye, nohut, mercimek v. b. hakkında)" Isp, Çr, Gaz, Mr, Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** *art-ağan* < *ET art-* "to become bigger, increase; to be, or become, excessive." Kelimeye eski metinlerde rastlayamıyoruz.

< *art-*: Clauson, biri "yüklenmek" diğeri "çoğalmak" anlamlı bu iki kökü dikkatle ayırmıştır. *Art-* fiilinin -okunuşu kaotik de olsa- ilk kez Yenisey Yazıtları'nda tanıklandığını da eklemiştir. Nişanyan'a göre bu fiil, *art/arka* grubuyla bağlantılı ayrı bir fiildir. Ancak Nişanyan'ın verdiği uzun ünlülü **ārt-* köküne Tekin, 1995 'te rastlamadığımı da belirtiyim. Nişanyan zannedersen bu fiili *art* ismi ile birleştirdiğinden uzun ünlülü yapıyı vermiş. Talat Tekin'e göre: Tür. *art* "to increase,

¹⁷¹ Clauson, 1972, 200a; Kaçalin, 2006, 123; Kaçalin, 2011, 531; Sevortyan, 1974, 177; Atalay, 1939, 140; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 36v 26; Rybatzki, 2006, 142a; Kamil Stachowski, **Names of Cereals in the Turkic Languages**, (Kraków: Książka dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 10 ve 13.

¹⁷² Eren, 1999, 19a.

¹⁷³ asıl varyant *arşınlamak*.

¹⁷⁴ Tietze, 2002, 201a, krş. Meyer, *age*, 70.

grow bigger" = Moğ. *arbid-*, *arbiji-* "to grow in number, increase, multiply, accumulate".¹⁷⁵

artıklamak (*nsz*) *hlk*. Yemekte artık bırakmak. || **YER: DerS 335a** "Yemekte artık bırakmak." Af, Uş, Brd, İz, Mn, Ks, Çr, Sn, Sm, Ar, Kr, Kn, İç, Ant || **TarSØ**¹⁷⁶ || **KÖKEN:** *art-(i)k-la-mak* || → artağan.

artım *a. hlk*. Artış. || **YER: DerS 335b** "Çoğalma, bereket." Gm, Vn, Kerkük || **DerS 4424b** "Bereket." Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *art-ım* || → artağan.

artist *a. 2. hlk*. Eğlence yerlerinde gösteri yapan kimse. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fr. Artiste* [*art* 'sanat' + *ist* 'birçok serbest meslek isimlerine takılan ek'].¹⁷⁷

artmak, -ğı (I) *a. hlk*. Büyük heybe. || **YER: DerS 336a** "Büyük heybe." Af, Dz, İst, To, Mr, Ng, Ant, Mg || **TarSØ**¹⁷⁸ || **KÖKEN:** *art-mak* || → ardılmak (*-mak* genişlemesi için bkz. Kaçalin, 2006, 140).

arvana "Dişi deve." anlamına gelen kelime son baskıda bulunmamaktadır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimeyi sadece iki, üç ve dördüncü baskılarda görürüz. Diğer baskılarda bu kelime mevcut değildir. || **YER: DerS 337b** "Dişi deve." " Çkr, Çr, Ng || **TarS¹ 242** "Dişi deve." || **KÖKEN:** < *Fa. arvāna* "a wild violet; a kind of camel". Şçerbak, Menges'ten *arvā+āna* etimolojisini aktarmıştır. (Karl Menges'in, Türkçede *deve* için kullanılan isimleri ele aldığı yazısına maalesef ulaşamadım; ancak güncelliğini koruyan bir yazı olduğu için künyesini dipnotta veriyorum, çalışmamızda geçen ve *deve* ile ilgisi olan kelimeler için bu yazıya bakılabilir.).¹⁷⁹

asım takım *a. hlk*. Takı. || **YER: DerS 343a** "Kadınların takındıkları süs eşyası." Af, Es, Brs, Sv, Sm, Ng, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *as-ım* + *takım* < *ET as-* "to hang, suspend." Bu çeşit bir ikilemeye eski metinlerde denk gelemedim; ancak ikilemenin yapılaş tarzı kesinlikle Uygur metinlerindeki ikilemeleri anımsatıyor. Clauson, köke

¹⁷⁵ Clauson, 1972, 201b; Nişanyan, 2009, 36b; Severtyan, 1974, 181; Röhrborn, 1981, 205a; Nadelyayev, 1969, 55b; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 261/47.

¹⁷⁶ bu anlamda yok.

¹⁷⁷ Tietze, 2002, 202a.

¹⁷⁸ bu anlamda yok.

¹⁷⁹ Räsänen, 1969, 28a; Tietze, 2002, 204a; Şemseddin Sami, *age*, 67b; Steingass, 1892, 40a; A. M. Şçerbak, "Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v tyurskih yazıkah", *İstoričeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov*, (Moskva 1961): 105; Karl Menges, "Die Wörter für 'Kamel' und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen", *Ungarische Jahrbücher*, XV (1935): 517-528.

dair Uygur metinlerinden ve diğer eserlerden örnekler vermiştir. Talat Tekin, bu kökü Altay dillerinde ortak bir öge olarak işlemiştir.¹⁸⁰ Kelimeyi; beş, altı, yedi ve sekizinci baskılarda *asım* maddesinin alt maddesi olarak görüyoruz. Diğer baskılarda ise bu madde ayrı işlenmiştir.

askılık, -ğı *a. 3. hlk.* Asılıp saklanacak sebze, meyve. || **YER: DerS 344b** "Asılıp saklanacak sebze, meyva." Isp, Dz || **TarSø** || **KÖKEN:** *as-kı-lık* || → asım takım.

askıntı Kelimenin son baskıdaki "Karşı cinsi rahatsız eden (kimse)." anlamında *argo* kısaltması vardır. Daha önceki baskılara bakacak olursak; bu anlamın sadece yedi, dokuz ve onuncu baskılara alındığını; bu baskılardan da sadece yedinci baskıda *hlk.* ibaresi aldığını görürüz. Kelimenin bu anlamı, diğer baskılarda mevcut değildir. Bu anlamın DerS, DD ve TarS'de bulunmadığını da hesaba katarsak, kelimeye son baskıda *hlk.* ibaresi konulmamasını isabetli bulabiliriz. Bana göre yedinci baskıda kelimeye *hlk.* ibaresi konması açık bir hatadır. || **YER: DerSø** || **TarSø** || **KÖKEN:** *as-t-ntı* > *askıntı*.¹⁸¹ || → asım takım.

aslık *sf. hlk.* Kısır olan (kadın veya dişi hayvan). || **YER: DerS 345a** "Kısır kadın veya dişi hayvan." Ky || **TarS¹ 245 aslık (aslak)** "Kadınlık organı bitişik olup karı koca olamıyan kadın." || **KÖKEN:** Kelimenin yukarıda verilen anlamı haricinde DerS'de "Kızlık zarı yırtılmamış, Kesilmeye muhtaç kızlık zarı, Tam oluşmamış kızlık zarı, Üreme organı noksan kadın." anlamları da kayıtlıdır. Sadece Afyon'dan derlenmiş "Aslık işiyle uğraşan kişi." maddesini de zikretmek faydalı olacaktır sanırım. Tietze, sözcüğün "kızlık zarı kesilmeğe muhtaç olan (kız)" anlamını verir, fakat bu kelimenin etimolojisi açık değildir, der. Kubbealtı ise; "< *arslık* < *ET arsalık*; -lık ekiyle türetilmiş bir kelime olduğu anlaşılmakla beraber *arsa* kökünün anlamı bilinmemektedir." açıklamasını yapar. Kubbealtı bu etimolojiyi EDPT'den almıştır. Ancak ben, *arsalık* biçimini DerS veya TarS'de bulamadım. Sadece DerS'de Kütahya'dan derlenmiş, "Kızlık zarı güç açılan: Ahmet'in kızı arsıkmış." anlamındaki *arsık*; Afyon'dan derlenmiş "Gerdeğe girdiği gece kocası ile cinsî münasebette bulunduğu halde kızlığını kaybetmiyen kız." anlamındaki *arslık* kayıtlarını aktarabiliyoruz. Şemseddin Sami *aslık* kelimesi için şu tanımı vermiştir: "Ālet-i tenâsülü nâkıs olup tezevvüç ve tenasüle yaramayan (karı), retkâ=Bu noksân-ı tabîf:

¹⁸⁰ Clauson, 1972, 240b; Nadelyayev, 1969, 59b; Räsänen, 1969, 28b; Kaçalın, 2011, 901; Röhrborn, 1981, 223a; Sevortyan, 1974, 192; Atalay, 1939, 173; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 262/50.

¹⁸¹ Tietze, 2002, 211a; Ayverdi, 2006, 181b.

Aslık illeti". DLT'de *arsalık* kelimesini, "Hem erkekliği hem dişiliği bulunan bir hayvan, Oğuzca." tanımıyla bulmaktayız. Ancak ben, *aslık* kelimesi ile DLT'deki *arsalık* biçimini birleştirmeye semantik nedenlerden ötürü sıcak bakmıyorum; birbirinden çok farklı anlamlar ile karşı karşıyayız, benzerlik belki *aslık* kelimesinin varyantlarından kaynaklanıyor olabilir. Yine de bu verilere göre kelime hapax olmaktan çok uzaktır, fakat kelimenin sadece Batı (Oğuzca)'da kullanıldığı da anlaşılıyor. Clauson'un yaptığı birleştirmenin aksine ben bu kelimenin yine Kaşgarlı'da öğrendiğimiz *as* "cariyelere verilen bir ad" kelimesi ile ilgili olduğunu düşünüyorum, ki bu kelimenin Hemçik-Çırgakı Yazıtı'nda geçtiğini de biliyoruz.¹⁸² Şu şekil bir yapı tasarlamaktayım: [*< as+lık* "cariyelik, cariyeye yapılmaya yarar."]. Şemseddin Sami'nin kelimeye verdiği tanımı ve cariyelerin eski zamanlardaki fonksiyonunu göz önünde bulundurursak, bu tahlil değerlendirilebilir.¹⁸³

aşak TürS¹ 38a' da "İki boruyu birbirine bağlayan bilezik, rakor." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 349b** "İki su borusunu birbirine bağlayan kısa boru." Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aş-ak* || → aşırma.

aşçı a. 3. hlk. Yemek yenilen dükkan, aşevi, lokanta. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aş+çı* < *ET aşçı* "a cook" < *ET aş* "food" < *āš*¹⁸⁴ < ?

< *aşçı*: Clauson'un verdiği kelimenin anlamı tabii ki farklıdır (yemek yapan kişi). Clauson tereddütle de olsa kelimenin günümüzde sadece Anadolu sahasında yaşadığını belirterek Uygur metinlerinden başlamak üzere örnekler verir.¹⁸⁵

< *aş*: Kelimenin en eski dönemlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Clauson kelimenin, OT'den itibaren Farsça *āš* "çorba" ile karıştırıldığını belirtir. Doerfer'e göre aslen Orta Farsça *āš*'tan, çok eski bir devirde Türk dillerine geçen kelime, Arapça, Gürcüce, Rusça ve bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Röhrborn'un, Bang'dan aktardığı < **a-* "wachsen oder essen" etimolojisi bence zorlamadır. Kamil Stachowski'ye göre kelime günümüz Türk dil ve diyalektlerinde, genel olarak gruplamak gerekirse, üç farklı anlama gelecek şekilde kullanılır: 1. "soup", "pilaff"; 2. "food, nourishment"; 3 "cereal", "grain". Kamil Stachowski kelimeye Fa. köken

¹⁸² Talat Tekin, "Hemçik-Çırgakı Yazıtı", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 9 (1999): 6.

¹⁸³ Tietze, 2002, 211b; Ayverdi, 2006, 185b; Clauson, 1972, 238b; DerS 332a-b; Şemseddin Sami, **age**, 72a; Atalay, 1939, 80 (as); Atalay, 1939, 159 (arsalık).

¹⁸⁴ T Tekin, 1995, 172. (DLT āš, Har. āš, D. Tür. āš).

¹⁸⁵ Clauson, 1972, 257a; Nadelyayev, 1969, 63a; Röhrborn, 1988, 242b.

vermiştir. Kelimeyle ilgili olarak, Stachowski haricinde Eren de derli toplu bilgiler verir, buna göre: Ramstedt kelimeyi, Moğ. *alisun* 'des pois fauches' (<*ali 'grain') ve Kor. *al* 'seed, grain, corn' biçimleriyle birleştirmiştir. Doerfer de Orta Farsça *aş* 'meat, victuals; soup, pottage' biçimi üzerinde durmuştur. Ona göre, Orta Farsçada Türkçe alıntılara rastlanmaz. Buna karşılık Eski Türkçede Farsça alıntılarının geçtiği bir gerçektir. Räsänen, Ramstedt'in birleştirmelerini olduğu gibi vermiştir. Sevortyan *aş*'ın Orta Farsça *aş*'tan geldiğini bir olasılık olarak dile getirmiştir. Daha sonra Sevortyan sözlüğünde de *aş*'ın büyük bir olasılıkla İranca *aş*'tan alındığını yazmıştır. Rona-Tas, Ramstedt' in birleştirmelerini benimsemişse de, Poppe'nin Türkçe *aş* ~ Moğolca *alisun* birleştirmesine katılmadığını dile getirmiştir. Ligeti Farsça *aş*'ın Türkçeden alındığını bildirmiştir. Uygur metinlerinde *aş* kelimesi ile birçok ikileme kurulduğunu da biliyoruz, biz en bilinenini verelim: *aş içkü*. Nadelyayev'de bahsi geçen "aş başçısı" örneğinin ilgimi çok çektiğini de belirteyim. Son bir not: Hatay yöresinde *aş* denince akla "çorba" anlamı kesinlikle gelmez, akla gelen, genellikle bulgurdan yapılmış hafif cıvık kıvamdaki pilav çeşitleridir. Kelimenin Türk dillerindeki anlam dağılımının ayrıntısı için Cereals'a bakılabilir.¹⁸⁶

aş damı *a. hlk.* Bazı bölgelerde yemek pişirilen yer, mutfak. || **YER: DerS 351b** "Mutfak." Uş, Isp, Brd, Ay, İz, Mr, Kn, Ant || **DerS 4426a** "Mutfak." Kn || **TarS¹ 264** "Matbah." || **KÖKEN:** *aş* + *damı* || → aşçı.

aşhane *a. (aşha:ne) Tür. aş* + *Fa. hāne* **2. hlk.** Mutfak. || **YER: DerS 352a** "Mutfak" Gr, Rz, Ar, Ky, Ng¹⁸⁷ || **TarSØ** || **KT 73b** "Aş evi, mutfak." || **KÖKEN:** *aş* + *hane* < *Fa. aşhāna* "a kitchen, a cook's shop".¹⁸⁸ || → aşçı.

aşık kemiği Son baskıda "1. Çift tırnaklı hayvanların ön dizlerinde bulunan bir eklem kemiği. 2. İnsanın ayak bileğindeki çıkıntılı kemik." anlamlarıyla verilen kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır; bu hususta önceki baskılara baktığımızda kelimeye sadece yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresinin getirildiğini görürüz. || **YER: Malatya İli Ağızları 387b** || **DerS 362b** *aşşığ* ve ötesi varyantlar;

¹⁸⁶ Clauson, 1972, 253b; Doerfer, 1965, 59/481; Röhrborn, 1988, 237a; Sevortyan, 1974, 210; Nadelyayev, 1969, 61b; Räsänen, 1969, 29b; Stachowski, Kamil, 2012, 14; Eren, 1999, 23b; Taş, 2011, 26; Doerfer, 1971, 291; +ç eki için bkz. Erdal, **OTWF I**, 111; ayrıca krş. Hasan Eren, "Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek", **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye 3-10 Eylül 1988**, (Türkiye): 478-483.

¹⁸⁷ Bu kelime DerS'de, *aş damı*'nın varyantı olarak görünüyor; ancak bu maddelerin ayrılması gerekiyor, zira köken farkı (aşhane Farsçadan alıntı) bu birleştirmeye imkan vermez.

¹⁸⁸ Räsänen, 1969, 366a; Tietze, "Persian Loanwords", 134/11; Eren, 1999, 24a; Andreas Tietze, "Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars", **Zeitschrift für Balkanologie**, Jahrgang XVIII/2 (Wiesbaden 1982): 161/6.

ancak *aşık* şeklinde bir varyant yok. "Aşık kemiği." || **DD¹ 121a** "Diz kapağı." İz, Dz, Mn || **TarS¹ 267** "Aşık." || **KÖKEN:** *aşık* + *kemiği* < (DLT) *aşuk* "the ankle joint of a man or animal." Clauson'a göre günümüz Türk dillerinde genellikle kullanılan *aşık* şekli yanında başka fonetik değişikliklere uğramış varyantlar da vardır. Kelimenin "oyun" anlamı üzerinde de duran Clauson, herhangi bir çözümleme vermemiştir. Kelimeye Kaşgarlı, "insanın topuk kemiği" anlamı vermiştir. Doerfer'e göre kelime Arapça ve bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Räsänen, Moğolca *alçu* "die flache Seite eines Spielknöchels" denkliğini verirken Moğ. *alçı* > Tür. *alçı* < ? *al* "die niedrige Seite" gelişimini tereddütle vermiştir. Kaçalin kelimeyle ilgili, iki farklı eserinde [**alçu-k*] ve [**aşı-k* "aşıkçık"] etimolojilerini vererek, bu oyunu Lidyalıların bulduğunun söylendiğini de aktarır. Ancak ilk aktardığım etimoloji daha günceldir. Talat Tekin, kelimeyi Moğolca ve Altay dillerindeki denklikleri ile karşılaştırmıştır. Nişanyan ise kelimenin anlamca *aş-* (geçmek?) veya *aşağı* kelimeleriyle ilgili olabileceğini; ancak yapı bakımından bu ilişkiyi kurmanın zor olduğunu söyler. Tietze ise Vambéry'den, bu kemiğin dört yüzünün adlarının Türk ve Moğol halkları tarafından ortak kullanıldığı bilgisini aktarır.¹⁸⁹

âşık, -ğı *a.* ve *s.* **~lısı** *hlk.* Çok seveni, düşkünü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aşık*+*lı*+*sı* < *Ar.* *ʿāşık* "a lover, innamorato, sweetheart...".¹⁹⁰

aşıрма *a.* **4. hlk.** küçük kazan, kova, bakraç. || **YER: DerS 355b** "Kova, bakraç" İsp, Dz, İst, Sn, Ama, To, Gr, Ezm, Sv, Ank, Krş, Ky, Nş, Kn, Ada || **TarSØ¹⁹¹** || **KÖKEN:** *aş-ır-ma* < *OT aşur-* < *ET aş-* "to cross mountain etc." < *āş-*.¹⁹² Clauson fiilin "geçmek" anlamını verir; fakat bunların haricinde XV. yüzyıl Osmanlı sahasındaki "taşma" anlamını da ekler, burada *aşur-* fiiline rastlasak da *aşıрма* kelimesini eski metinlerde göremeyiz. Zira Clauson'da gördüğümüz *aşur-* fiilini Röhrborn'da bulamıyoruz; bu, Erdal'a göre muhtemelen Röhrborn'un bu okuyuşu kabul etmediği içindir, bu da *aşur-* gövdesini 14. yüzyıldan önceye götüremeyeceğimiz anlamına gelir. (?)

¹⁸⁹ Clauson, 1972, 259a; Doerfer, 1965, 64/485; Kaçalin, 2011, 902; Kaçalin, 2006, 159; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 264/53; Nişanyan, 2009, 41; Räsänen, 1969, 30b; Nadelyayev, 1969, 64b; Atalay, 1939, 66; Tietze, 2002, 216a; Moğolca *alçu* "Depression on the side of an anklebone." Lessing, 1960, 29a; Özönder, **age**, 97; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 42r 5; Rybatzki, 2006, 174b.

¹⁹⁰ Steingass, 1892, 829b; Tietze, 2002, 216a.

¹⁹¹ bu anlamda yok.

¹⁹² Tekin, 1995, 172. (DLT *āş-*, Tkm. *āş-*, Yak. *ās-*).

< *āṣ-* : Clauson bu fiile anlam olarak "to cross mountain etc." anlamını vermiştir. Gerçekten de yazıtlarda bu kökü, bu anlamda, Tunyukuk'un meşhur motivasyon konuşmasında görürüz: "... Altun yışıġ aṣa keltimiz ..." Tunyukuk İkinci Taş Batı 2. Uygur metinlerinde de genelde bu anlamla karşılaşırız. Räsänen, kökün türev ve Türk dillerindeki karşılıklarını verdikten sonra bu kökü Moğolca *al-qu* "schreiten" ve *al-us* "über, weit jenseits" ile karşılaştırıp < **āl* kökenini vermiştir. Ancak bu etimoloji pek yaygın değildir. Fiilin Altay dillerindeki karşılıklarını Talat Tekin daha geniş ele almıştır. Etimolojik sözlüklerde genellikle kökün uzun ünlülü hâli verilmiştir. Ben de bu görüşü benimsiyorum. Ayrıca bu kök, tarihî metinlerde *aṣnu*, *aṣun-*, *aṣuk-*, *aṣru* gibi bilinen yapıları oluşturmakta kullanılmıştır, kök ve bu kelimelerin tarihî metinlerdeki kullanımı için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.¹⁹³

aşıt, -dı *a. hlk.* 1. Siper, kuytu yer. 2. Aşılacak yer. 3. Dağ geçidi. || **YER: DerS 357b** "Siper, kuytu yer." Isp, Tk "Dağ ve tepelerin üzerinden arka kısma aşılacak yer." Sm, Rize köyleri, Ar, Ml, Gaz, Ank, Nğ, Nş, Kn, İç || **DerS 4427a** "Geçit." Ky || **TarS¹ 267 aṣut** "Aşılacak yer, bel, geçit." || **KÖKEN:** *aṣ-ut* < (Mehmet Ölmez'e göre: **aşırt* < **aṣ-ur-ut*).¹⁹⁴ || → aşırma.

aşketmek "Hızla vurmak." anlamına gelen kelimenin TürS¹¹ 'de bulunmadığını görüyoruz. Daha önceki baskıların tümünde yer alan kelimenin iki, üç, dört, beş, altı, sekiz ve dokuzuncu baskılarda *hlk.* ibaresi aldığı anlaşıyor. || **DerS 359b aşkitmek** Nğ || **DerS 353a aşgetmek** Yz || **DerS 4427b aşgetmek** Af, Gaz || **TarS⁰**¹⁹⁵ || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, 1900'lü yıllardan önceki kaynaklarda rastlanmayan kelimenin; kökeni belli, aşk ile ilişkisi de açık değildir.¹⁹⁶

aṣna "Aşına." anlamına gelen kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. Daha önceki baskılara bakacak olursak; kelimenin *hlk.* ibaresi ile üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuzuncu baskılarda bulunduğunu görürüz. || **DerS⁰** || **TarS⁰** || **DD⁰** || **KÖKEN:** < *Fa. āṣinā* "a friend, companion comrade, acquaintance".¹⁹⁷

atak (I) *sf.* 2. *hlk.* Geveze. || **YER: DerS 364b** "Geveze, mübalâğacı." Af, Isp, Burdur ve köyleri, Dz, Ay, İz, Mn, Çankırı ilçe ve köyleri, Çkl, Ks, Bo, Kc, Kü, Brs,

¹⁹³ Clauson, 1972, 255a; Erdal, **OTWF II**, 719; Röhrborn, 1988, 240a; Räsänen, 1969, 30a; Nadelyayev, 1969, 62a; Sevortyan, 1974, 212; Atalay, 1939, 173; Tekin, 2010, 90; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 263/52; Moğolca *alġu yabuku* "ağır yürümek" için bkz. Poppe, 2009, 13b.

¹⁹⁴ Ölmez, 2009, 233; benzer yapıdaki *-t* 'li biçimler için bkz. Erdal, **OTWF I**, 308.

¹⁹⁵ bu anlamda yok.

¹⁹⁶ Tietze, 2002, 218b.

¹⁹⁷ Steingass, 1892, 66b; Räsänen, 1969, 30b; Pomorska, 1995, Tietze, "Persian Loanwords", 134/12.

Sn, Or, Gr, Ng, Kn, Ant, Mg, Ed || **DerS 365a** "Yalancı." Af, Isp, Sn, Ky **TarSØ** || **KÖKEN:** *at-ak* < *ET at-* "to throw, to shoot." *Atak* kelimesine eski metinlerde rastlamıyoruz. Clauson, bu fiilin çeşitli anlamları üzerinde durmuş, bu anlamların tanıklandığı eski metinlerden örnekler vermiştir. Daha geniş örnekler için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.¹⁹⁸

atbalığı *a. (a'tbalığı) hlk.* Su aygırı. || **YER: DerS 367a** "Su aygırı." Çkl, İst || **TarSØ** || **KT 76a** "Afrika'nın büyük nehirlerinde yüzen cesim bir çâr-pâ ki lisân-ı Yunanî (hipopotam) yani ırmak atı denilir." || **KÖKEN:** *at+balığı* < *ET at* "Horse." Clauson, bunun haricindeki eski şekilleri (yılki, yunt) sayar, kelimenin bazı modern dillerde "iğdiş edilmiş hayvan" anlamında kullanıldığını bildirir. Kelimenin yazıtlarda çok sık kullanıldığını biliyoruz, bu hususta Pennti Aalto'nun yazısına bakılabilir. Eren kelime ile ilgili belli başlı görüşleri toplamıştır: "Macarların ata verdikleri *ló* adı eski bir Türk dilinden kalma bir alıntıdır. Bu adın ET *ulağ*'dan geldiği anlaşıyor. Rusçada ata verilen *loşad*' adının da Türk diyalektlerinden alındığını biliyoruz. Moğolca *morin* de Rusçaya *merin* olarak geçmiştir. Eski Türkçede ata *yunt (yant)* adı da verilirdi.". Röhrborn, kelimenin Uygur metinlerindeki örneklerini genişçe ele almıştır. Doerfer'e göre de kelime bazı Balkan dillerine geçmiştir.¹⁹⁹

atık Kelimenin "Süt veya yoğurt çalkalamaya yarar küçük yayık." anlamı TürS¹¹'de bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın daha önceki tüm baskılara alındığını görürüz. Ancak bu anlam sadece yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 369a** "Yoğurt çalkalanan küçük yayık." Mn || **TarSØ** || **KT 78a** " Süt ve yogurt çalkamaya mahsus küçük yayık." || **KÖKEN:** *at-(ı)k* || → atak.

atımcı "Pamuk atıcısı, hallaç." anlamına gelen kelimenin son baskıda hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin sadece birinci baskıda DD ibaresi aldığını, diğer baskılarda kelimeye hlk. ibaresinin getirilmediğini görürüz. || **YER: DerS 368b** "Hallaç."²⁰⁰ Uş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *at-ım+cı* || → atak.

¹⁹⁸ Clauson, 1972, 36a; Nadelyayev, 1969, 65b; Sevortyan, 1974, 199; Atalay, 1943, 47; Röhrborn, 1988, 254a; Räsänen, 1969, 31a.

¹⁹⁹ Clauson, 1972, 33b; Nadelyayev, 1969, 65b; Röhrborn, 1988, 252b; Eren, 1999, 24a; Kaçalin, 2011, 902; Doerfer, 1965, 4/413; Sevortyan, 1974, 197; Atalay, 1943, 45; Hauenschild, 2003, 29; Doerfer, 1971, 291; Pentti Aalto, "Zu den Pferdenamen der Orchon Inschriften", **Finnish-Ugrischen Forschungen**, c. 29 (1946) Helsinki: 127-133. [Türkçesi: Erhan Aydın, "Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine", **Türk Dili**, s. 587 (Kasım 2000): 453-457.]

²⁰⁰ asıl varyant *atıcı*.

atkı *a. 5. hlk.* Büyük yaba. || **YER: DerS 4428b** "Büyük yaba." İsp || **TarSØ** || **KÖKEN:** *at-kı* || → atak.

atlangıç, -cı *a. hlk.* Atlama taşı. || **YER: DerS 371a** "Eşik" Kc "Tarlalardan geçen kestirme yollar üzerine rastlıyan tarla sınırı ağlarına ters A şeklinde yapılan 2-3 basamaklı merdiven geçit." Kc, Bo, Zn || **DerS 370b** "Çaydan geçebilmek için aralıklarla konulan iri taşlar." İz, Brs, Kü || **TarSØ** || **KÖKEN:** *at+la-n-gaç* || Tietze'ye göre *atla-* fiili *at+la-* biçiminde tahlil edilmeli ve *at* ismiyle birleştirilmelidir. Bu görüşü Nişanyan ve Kubbealtı da kabul eder. Ancak Clauson bu etimolojiyi şüpheli bulmaktadır. Kaşgarlı, *atlan-* gövdesi için "Herhangi bir şeye çıkmak da böyledir." açıklamasını yapmıştır. Ancak kesin olan *-gaç* ekinin alet isimleri yapan bir ek olduğu, *-la* genişlemesinin de öncesinde bir isim kökü gerektirdiğidir.²⁰¹ || → atbalığı.

atmık, -ğı *a. hlk.* Meni. || **YER: DerS 365a** "Meni, döl." Kc || **TarSØ** || **KÖKEN:** *at-mık* || → atak.

atom *a. 2. hlk.* Yaprakları üst üste sarılı topak marul. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *ERum. atomos*.²⁰²

avar TürS¹ 42b' de "Sebze, göveri." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 375b** "Tarladaki sebze." İz, Md, Mr, Ank, Konya ve köyleri, Ada, İçel ve köyleri, Mersin Ağzı 34b || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? DerS'de *avarık*, *avarlık* gibi varyantlar görmekteyiz. Hatay'da, sebze yetiştirilen ve suya daha kolay erişim imkanının bulunduğu yerlere *avarlık* adı verildiğini de ben biliyorum. Derlenen yörelerin çoğunun Arapça etkisine açık yerler olması, kelimenin alıntı olma ihtimalini akla getiriyor. Tietze, kelimeye köken vermemiştir.²⁰³ Eren ve Kubbealtı Ø. Bana göre ise: *ab-gar* "su işleyen"?

avara (II) Önceki baskılarda "1. İşe yaramaz, kötü. 2. Üzerinde döndüğü ve kendisini taşıyan milden bağımsız olarak çalışan mekanizma." anlamlarıyla yer alan kelimenin yedinci baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşıyor. Son baskıdaki *avara* maddesinde, bahsi geçen anlamlardan ikincisine İtalyanca köken verilmiş, kökeninin Farsça olduğunu bildiğimiz birinci anlam ise *avare* maddesine taşınmıştır. Ancak

²⁰¹ Tietze, 2002, 223b; Nişanyan, 2009, 43a; Ayverdi, 2006, 207a; Clauson, 1972, 58a; Atalay, 1939, 256.

²⁰² Tietze, 2002, 225b.

²⁰³ Tietze, 2002, 228b.

avare kelimesinin halk ağzındaki biçimi olan *avara* maddesi son baskıdan çıkarılmıştır. || **YER: DerS 376b** "İşe yaramaz, verimsiz, kötü, bozuk, iyi olmıyan her şey." Isp, Mn, Ba, Çkl, Bursa ve çevresi, Kü, Bilecik ve köyleri, Es, Kc, Zn, Çkr, Çorum ve köyleri, Sm, Amasya ve köyleri, Or, Erzincan ve köyleri, Trabzon ve çevresi, Ezm, Vn, Bt, El, Md, Ank, Ky, Ng, Kn, Mğ, Erzurum Ağzı 113b || **TarS¹ 281** "Kötü, âdi, bayağı." || **KÖKEN:** < *Fa. āvāra* "destitute of name or character".²⁰⁴

avgın Duvarı suyun geçmesi için bırakılan delik veya üstü kapalı su yolu. || **YER: DerS 380b** "Üstü kapalı veya açık su yolu, ark, bahçe duvarlarında açılan su deliği." Ay, İz, Es, Bo, Çr, Mş, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ed, Mersin Ağzı 35a || **DerS 381a** "Kapalı su yollarında, su almak için açılan delikler." Ky || **TarS¹ 282 avgun** "Yer altındaki su yolu." || **KÖKEN:** < *Fa. abgūn* "yer altındaki su yolu". Tietze'ye göre bu kelimenin ilk kısmı Farsça *āb* "su" olabilir, fakat ikinci kısmın aslı belli değildir. Steingass'taki *āb-gūn* maddesinde biz farklı bir anlam görmekteyiz. Mütercim Asım, *āb-gūn* kelimesi için şu açıklamayı yapar: "Vāz-gūn vezninde. Bir azim ırmak adıdır. Harezm vilayetinden akıp Gilan denizine dökülür. Nişastaya dahi āb-gūn derler maruftur. Buğday özünden yapıp helva pişirirler ve ahar yaparlar. Āb-mānend manasına da gelir ki suya benzer demek olur. Zira gūn renk manasına geldiği gibi şibh ve mānend manasına da gelir. Levn itibarıyla āsumāndan dahi kinaye olunur." Bana göre bu açıklamadan anlaşılıyor ki kelimenin ikinci kısmı "gibi, benzer" anlamı veren bir ektir, veya kelime bu anlamda, tanımda bahsi geçen ırmaktan benzerlik ilgisiyle kullanılmaktadır. Ağızlarda bu kelimeye benzer başka bir Farsça kelime daha kullanılmaktadır: *ābkand* [< *āb* "water" + *kandan* "to dig"].²⁰⁵

Ancak bu kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. İlk dokuz baskıya alınan kelime; yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır.

avlak TürS¹ 43a' daki *avlak* maddesinde DD ibaresiyle verilen "Avlamağa iyi alıştırmış (köpek)." anlamı son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 389a** "Avlanmayı bilen hayvan." Gaz || **TarS⁰ 206** || **KÖKEN:** *av+lak* < *ET avla-* "to hunt (wild game)" < *ET av* "wild game" < *āv*.²⁰⁷ Bu

²⁰⁴ Steingass, 1892, 117a; Tietze, 2002, 228a; Tietze, "Persian Loanwords", 135/14; Tietze, Tekin, 1990, 292/58; Nişanyan, 2009, 44b.

²⁰⁵ Tietze, 2002, 229a; Tietze, Tekin, 1990, 292/61; Ölmez, 2009, 233; Eren, 1999, 25a; Tietze, "Persian Loanwords", 131/1; Steingass, 1892, 9b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 5b.

²⁰⁶ bu anlamda yok.

²⁰⁷ Tekin, 1995, 171. (DLT āw, Tkm. āv).

kelime için alışılmadık bir anlam ile karşı karşıya olduğumuz açık; zira normalde bu kelimenin "avlanılan yer" anlamı daha yaygındır; ancak +*lak* ekinin hayvan adları türettiğini de biliyoruz: *bağır(t)lak* "yaban ördeği" (aradaki /t/ türeme gibi görünüyor); *büğelek*, *çaylak* gibi... ET'de *avlak* kelimesine rastlayamıyoruz; ancak Clauson'da iki farklı anlamda (1. to hunt 2. to crowd, to surround) *avla-* (< *avala-*) gövdesi görmekteyiz. Birinci gövde *av* isminden türemişken ikincisi *av-* "to crowd round" kökünden türemiştir. Uzun ünlülerin anlam farkı meydana getirmesine bir örnek daha... Clauson, *av* kelimesiyle ilgili tarihî metinlerden örnekleri sıralar. Kaşgarlı'ya göre bu kelimeye Türkler *aw*, Oğuzlar *av* derler. Talat Tekin, *av* kelimesinin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.²⁰⁸

avlaz TürS¹ 43a' da "Ava meraklı olan, av meraklısı." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 389b** "Av meraklısı." Dy || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin *av* ile ilgili olduğu çok açık. Ancak kelimeye gelen ekin mahiyeti biraz izah istiyor. Bize göre kelimeye eklenen +*laz* eki benzer anlam ve işlevdeki +*lak* ekinin bir varyantı; hatta bu iki ek bazı kelimelerde nöbetleşiyor, *avlak/avlaz* haricinde -şimdilik-: *bağırtlak/bağırtlaz* "yabanî ördeğe benzeyen, gece çok öten, koyu kurşunî renkli bir av kuşu" (DerS 479b); *götlek* "Kalçası büyük ve düşük kimse"/*götlez* "Kısa ve tıknaz kimse" (DerS 2165a); *gövmek* "Ham (meyve için)"/*gövmek* "Tamamıyla sararmamış yeşil (ekin için kullanılır)" (DerS 2170a-b) örneklerini verebiliriz. || → *avlak*.

avrat, -dı Ar. *‘avret a. hlk.* 1. Kadın: *Avrat var, arpa unundan aş yapar; avrat var buğday unundan keş yapar.* 2. Karı, eş. || **YER:** "Kadın." Güney-Batı Anadolu Ağzları Ses Bilgisi 104b || **KÖKEN:** < Ar. *‘avrat*. Arapça, "(özellikle kadının) örtünmesi gereken yerleri" anlamına gelen sözcük, kullanımda muhtemelen ET *urağut* (kadın) ile birleştirilmiştir. Nişanyan'ın bu görüşü Räsänen'den aldığı anlaşılıyor.²⁰⁹ Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 237.

avunç Son baskıda "Avunç, teselli." anlamıyla yer alan kelime, hlk. ibaresi almamıştır. Daha önceki baskılara baktığımızda kelimenin ilk baskıdan sekizinci baskıya kadar TD ibaresi aldığını, sekizinci baskıdan itibaren ise kelimedeki bu ibarenin çıkarıldığını görürüz. Ancak ben TD'de kelimeye denk gelemedim. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **ADØ** || **TDØ** || **KÖKEN:** *avun-ç* < (DLT) *avinç*

²⁰⁸ Clauson, 1972, 3b ve 10b; Atalay, 1939, 32; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 246/2.

²⁰⁹ Tietze, 2002, 203b; Nişanyan, 2009, 45a; Tietze, "Direkte arabische", 258; Räsänen, 1969, 32b.

"friendliness, kindness" (Clauson, 1972, 12b; Atalay, 1939, 132; Atalay, 1941, 449). Clauson'a göre kelime Farsçaya geçmiş, daha sonra Farsçadan Osmanlıcaya *üvenç* olarak geçmiştir, dolayısıyla Redhouse'de kelimeye Fa. köken verilmesi hatadır.

< (DLT) *avın-* "to enjoy oneself, be happy; to be friendly, kind; to take pleasure in something" < **abı-* [< *ābin-*].²¹⁰ Gövdedeki *-n-* eki bizi bu yapıya götürüyor. Sevortyan'ın ve İbrahim Taş'ın fazladan **āb-* kökü verdiğini ekleyeyim, ki bu görüş de gayet mantıklıdır. Kökün eski metinlerdeki kullanımı için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.²¹¹

avunmak (*nsz*) **3. hlk.** (hayvan) Gebe kalmak. || **YER: DerS 383a** "Dişi hayvan gebe kalmak, döl tutmak." Af, Isp, Brd, Dz, Kü, Ks, Sm, Ama, To, Or, Gümüşhane köyleri, Ar, Kr, Ezc, Ml, Sv, Yz, Ky, Nş, Ng, Ada, İç, Ant, Krk || **TarSø**²¹² || **KT 82a** "1. Oyalanmak, iğfal edilmek. 2. (İnek vesaire) gebe kalmak." || **KÖKEN: avun-mak** || → avunç.

avurlamak TürS¹ 43b' de "Bir şeyi yaptırmak için korkutarak zorlamak, tehdidetmek." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 396a** "Tehdit etmek." Ada || **TarSø** || **KÖKEN: ?**

ayak, -ğı a. 8. hlk. Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste. || **DerSø** || **TarSø**²¹³ || **DDø** || → adaklamak.

ayak tutmak hlk. 1. Mâni yarışmalarında karşısındakine uyması gereken uyağı vermek. || **YER: DerS 405a** "Öncülük etmek, söz açmak" Sv || **TarSø** || **KÖKEN: ayak + tutmak** || → adaklamak.

ayağı almak hlk. Halay oyunlarında ayağı tempoya uydurmak. || **YER: DerS 398a** "Halayda ayağı tempoya uymak. To || **TarSø** || **KÖKEN: ayak+ı + almak** || → adaklamak.

ayağını (veya ayaklarını) öpeyim hlk. yalvarırım anlamında kullanılan bir söz. || **DerSø** || **TarSø** || **DDø** || **KÖKEN: ayak+ı+n+ı + öpeyim** || → adaklamak.

²¹⁰ Tekin, 1995, 171. (Uyg. Br. āwinil-, Tkm. āvun-).

²¹¹ Tietze, 2002, 231b; Clauson, 1972, 12b; Ayverdi, 2006, 218a; Röhrborn, 1988, 278b; Räsänen, 1969, 2b; Özönder, **age**, 108; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 52v 17; Atalay, 1943, 51; Nadelyayev, 1969, 69b; Taş, 2011, 187; Sevortyan, 1974, 66; Erdal, **OTWF II**, 591.

²¹² bu anlamda yok.

²¹³ bu anlamda yok.

ayakçak, -ğı *a. hlk.* **1.** Merdiven, merdiven basamağı. **2.** Dokuma tezgahı ayaklığı, ayaklık. **3.** Çocukların, cambazların ayaklarına takıp yürüdükleri çifte sırık. || **YER: DerS 401a** "Merdiven, merdiven basamağı." Erzincan ve köyleri, Ba, Kü, Bo, To, Kr, El, Ml, Sv, Yz, Ank, Ky, Kn, İç, Malatya İli Ağızları 388a || **DerS 400b** "Dokuma tezgâhı pedalı." Ks, Amasya ve köyleri, To, Ank, Nğ, İç || **DerS 401b** "Çocukların ve cambazların boylarını yükseltmek için ayaklarına takıp gezdikleri sırık." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayak+çak* || → adaklamak.²¹⁴

ayakman TürS¹ 45a' da "Nalın." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 404a** "Takunya, nalın." Ay, Mn, Ba, Çkl, Sv, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayak+man* || → adaklamak.

ayaktaş *a. hlk.* Omuzdaş. || **YER: DerS 402a** "Eş, zevce." Sn, Ordu ve köyleri, Tr, Rz, Ant || **TarS¹ 302** "İşlerini el birliğiyle yapanlardan her biri. || **KÖKEN:** *ayak+daş* (aynı ek için krş. yoldaş, arkadaş ve ötesi...) || → adaklamak.

ayal Son baskıda "Karı, eş." anlamı ve esk. ibaresiyle bulunan kelimedede hlk. ibaresi yoktur. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin ilk baskıdan yedinci baskıya kadar hlk. ibaresi aldığını görürüz. Fakat bu ibareyi yedinci baskıyla beraber diğer baskılarda göremeyiz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 83b** "Karı, zevce" || **KÖKEN:** < *Ar* *ʿiyāl* عيال [çoğ.] "bakmakla yükümlü olunanlar, çoluk çocuk" < *Ar* *ʿiyyal* عيال "bağımlı aile fertlerinin her biri".²¹⁵

ayalamak Önceki baskılara baktığımızda, sözlüğe alınma hususunda belirli bir düzen göremediğimiz "El ayasıyla toplamak." anlamlı bu kelime son baskıda bulunmamaktadır. Ayrıca bu kelimenin altı ve yedinci baskılarda hlk. ibaresi aldığını da ekleyelim. || **YER: DerS 4432b** "Harman yerinde kalan artıkları ayalama ile toplamak." Ank, Mersin Ağzı 36a²¹⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *aya+la-mak* < *ET* *aya* "the palm of the hand" < *hāya*.²¹⁷ Kelimenin Uygur metinlerinden itibaren kullanıldığını biliyoruz. Clauson'a göre bu kelime zamanla bazı dillerde Moğ. *alakan* ve *Ar. keff* ile yer değiştirmiştir. Röhrborn, Uygur metinlerinden örnekler verir.

²¹⁴ +çak eki için bkz. Erdal, **OTWF I**, 44; Taş, 2011, 25; Hamilton, 1998, 252; János Eckmann, **Chagatay Manual**, (Bloomington: Indiana University Publications, 1966), 32; Gabain, 2007, 43/46; ancak en geniş bilgi için bkz. Kaçalın, 2006, 160.

²¹⁵ Nişanyan, 2009, 278a; "family, children, domestics; a wife" Steingass, 1892, 875a.

²¹⁶ Kelimenin DerS'deki benzer anlamlarını da vermek uygun olacaktır: *El ayası ile süpürmek, Sahip çıkmak, benimseyip kendine mal etmek, Ayalama ile kar küremek.*

²¹⁷ Tekin, 1995, 173. (Tkm. āya; Sarı Uyg. haya, hayan).

Räsänen, < **pāṇa* kökeni verdiği kelimeyi Tung. *haṇa*, Fin. *pivo* ile karşılaştırır. Talat Tekin, kelimenin Altay dillerindeki karşılıklarını daha genişçe işlemiştir. Dede Korkut'ta kelimenin "sapan taşılığı" anlamında kullanımını biliyoruz, bunu da ilginç bir not olarak eklemek isterim.²¹⁸

ayamak TürS¹ 45a' da "Korumak, iyi kullanmak, saygı göstermek." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 406a** "Uz kullanmak, kayırmak, korumak." Isp, To, Or, Gr, Ml, Mr, Sv, Krş, Ky, Ng, Nş, Konya ve köyleri, İç, Ant, Mg || **DerS 406b** "Saygı göstermek, saymak." Krş || **TarS¹ 311** "Saygı göstermek, saygı ile anmak." || **KÖKEN:** *aya-mak* < *ET aya-* "to treat with respect, to honour; to preserve, to look after it carefully".²¹⁹

ayazlandırılmış rakı a. hlk. İnaniş'a göre sıtma tedavisinde kullanılmak üzere rakının açılarak açık havada bekletilmiş biçimi. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *ayaz+la-n-dır-ı-l-mış + rakı* < *ET ayas* "bright, cloudless." Clauson'a göre söz sonu -s kesin değildir; bu durum Uygurca için de geçerlidir. DLT'de -s görürüz ancak Kaşgarlı olumsuzluk ekini de -mas şeklinde heceler. Bu belki diyalektlere mahsustur. Clauson kelimenin tanıklandığı eserleri Uygurcadan başlayarak vermiş; ancak çözümleme yapmamıştır. Räsänen'de *ajaz* (< **ajaṛ* < ?**hajaṛ*) kurgusunu görürüz. Sevortyan, Kazakça *ayık-* "hell verden" yapısından hareketle **ay* ~ **ay-* kökenini vermiştir. Röhrborn; Doerfer ve Sevortyan'ın görüşlerini aktarır. Doerfer'e göre kelime Mordvin ve Mari dillerine geçmiştir. Nişanyan, Starostin'in Ana Türkçe < **aṇaṛ* krş. Alt. *aṇaṛ* ve Tung. *haṇḡa* (ayaz) etimolojisini aktarmıştır. Son olarak Eren'in açıklamalarını özetlemek istiyorum: OT'de *ayas* olarak da geçer. Ancak, çağdaş diyalektlerdeki biçimler ve özellikle Çuvaşçada kullanılan *uyar* biçimi göz önüne alınırsa, bu sözün sonundaki ünsüzün *z* olduğu açık olarak anlaşılır. Eski Kıpçakçada da *ayaz* olarak kullanılır. < *ay* + -(a)*z* eki. Kelime Rumcaya da geçmiştir.²²⁰

²¹⁸ Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 266/59; Clauson, 1972, 267a; Räsänen, 1969, 10b; Röhrborn, 1988, 289a; E.V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvu) "B"*, (Moskva: 1978), 100; Atalay, 1939, 85; Nadelyayev, 1969, 25b.

²¹⁹ Clauson, 1972, 267b.

²²⁰ Clauson, 1972, 276a; Räsänen, 1969, 11b; Sevortyan, 1974, 102; Klaus Röhrborn, *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 5, ayatıl- – ämgäklig*, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1994), 299a; Doerfer, 1965, 170/628; Nişanyan, 2009, 46a; Nadelyayev, 1969, 27b; Tietze, 2002, 237b; Eren, 1999, 26b.

aycıl TürS¹ 45b' de "Aya benzer, ay gibi olan." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 135b** "Aya mensup, ay gibi." Dy || **KÖKEN:** *ay+cıl* <ET *ay* "the moon" < *āy*.²²¹ En eski devirlerden beri bilinen kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Lağzın yıl bişinç ay yiti otuzka yoğ ertürtüm." Bilge Kağan Güney 10. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.²²²

ayıcı Kelimenin TürS¹¹'de bulunmayan "Kaba saba ve hoyrat kimse." anlamını daha önceki tüm baskılarda görmekteyiz. Bu anlama iki, üç, dört, beş, altı, yedi ve sekizinci baskılarda hlk. iabresi de getirilmiştir. Kelimenin DerS, DD, TarS ya da eski sözlüklerde geçmediğini de hatırlatalım; fakat kelime mecaz ilgisiyle halk ağzında bu anlamı kazanmış olsa gerek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayı+cı* < ET *adığ* "bear". Clauson, Moğ. dengi *ötege* ile karşılaştırsa da bu sözün Türkçede bir alıntı olarak kullanılmadığını belirtir. Kelimenin ilk geçtiği yeri IB olarak belirleyen Clauson kelimeyle ilgili bir tahlil vermemiştir. Kaşgarlı'ya göre Oğuz, Kıpçak, Yağma dillerinde *ayığ* şekli kullanılır. Kaçalin'de de herhangi bir tahlil görmeyiz. Nişanyan, Clauson'un verilerini tekrar eder. Kelimenin kökeninin bilinmediğini söyleyen Eren'e göre Türklerin bu hayvana duyduğu saygıdan dolayı *ayı* adı birçok diyalekte yerini euphémique birtakım kavramlara bırakmıştır, örneğin Kıpçaklar *ayığ* adını kullandıkları gibi, ayıya *apa* adını da veriyorlardı. Bu adın diyalektlerde 'ata', 'ana', 'büyük kardeş', 'büyük kız kardeş' gibi anlamlara geldiğini görüyoruz. Eren'in bahsettiği mevzunun Şaman Türklerdeki "ayı kültü" ile ilgili olduğunu *aba* maddesinde belirtmiştik. Doerfer, ET *adığ* = Moğ. *edugan* "Herde" birleştirmesini yapmış, ancak bunun kesin olmadığını da eklemiştir. Hauenschild'in aktardığına göre; Sevortyan, *ayq-* (*ay-q-) "çok yaşlı olmak" temelinden hareketle kelimenin **ad-* ~ **ay-* kökleriyle ilişkisi olabileceğini hatta kelimenin bazı dillerde "çok yaşlı adam" anlamından dolayı, *apa* ismi yerine kullanılmasının aradaki semantik bağı kanıtladığını da belirtmiştir. Fakat biz daha önce bu kullanımın Şamanizm'deki "ayı kültü" temelli olduğunu aktarmıştık. Dolayısıyla bu görüş biraz zorlama gibi görünüyor. Yine Hauenschild, Kaşgarlı'dan öğrendiğimiz "ayı yavrusu" anlamlı *merdek* kelimesini de hapax olarak nitelendirir. Räsänen, Moğ. *aduğu-sun* "Tier, Haustier" kelimesini şüpheyile karşılaştırır. Talat Tekin, kelimenin Altay dillerindeki

²²¹ Tekin, 1995, 173. (Hal. hā^ay, DLT āy; Tkm. āy).

²²² Clauson, 1972, 265a; Doerfer, 1965, 627; Nadelyayev, 1969, 24b; Räsänen, 1969, 10a; Röhrborn, 1988, 281a; Tekin, 2010, 78, Atalay, 1943, 52.

karşılıklarını vermiştir. Özetle, verilere göre kelimeyi *adıg* biçiminden daha geriye götüremeyeceğimiz anlaşıyor.²²³

ayılmak (*nsz*) *hlk*. Ayılmak, kendine gelmek, uyanmak, aklı başına gelmek. || **YER: DerS 417b** "Ayılmak, uyanmak, aklını başına almak, intikal etmek." Dz, Es, Çorum ve çevresi, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tn, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Nğ, Nş, Kn, Ada, İç, Ada, Mersin Ağzı 36b || **TarS¹ 319** "Ayılmak" || **KÖKEN:** *ayık-mak* < (*DLT*) *adıg* "sober" < **ad-* "to make someone sober, sober that is not drunk" < *ād-*.²²⁴ Kelimenin **ad-* kökünden geldiği açıktır. Clauson'a göre kelime, bazı günümüz dillerinde Fa. *hüşyār* kelimesi ile yer değiştirmiştir. Ancak günümüz Türk dillerinde çoğunlukla *ayık* şekli kullanılır. Kaçalın yaygın etimolojiyi verdikten sonra, **ad-* "açmak" = **od-* "açmak" tespitini de yapmıştır. Talat Tekin, filin Altay dillerindeki karşılıklarını vermiştir.²²⁵

ayınğa Son baskıda "Kaçak tütün, tütün." anlamıyla işlenen kelime *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin beşinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görüyoruz. Ancak sözcük, sadece yedinci baskıda DS ibaresi almış. || **YER: DerS 418b** "Kaçak tütün, tütün." Af, Isp, Burdur ve köyleri, Denizli ve köyleri, Mn, Ba, Brs, Kü, Bil, Es, Kc, Bolu ve köyleri, Zn, Kastamonu ve çevresi, Çkr, Sv, Ky, Ank, Kn, İç || **DerS 4434b ayınğa** "Kaçak tütün." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Eren ve Tietze kelimeye köken vermemiştir. Bana göre, krş. DD¹138a daki *ayingeç* "zakkum ağacının çiçeği" ve DD¹ 137b deki *ayınğa* "deve" ?

ayınğacı Son baskıda "Kaçak tütün satıcısı." anlamıyla işlenen kelime *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin beşinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görüyoruz. Ancak sözcük, sadece yedinci baskıda DS ibaresi almış. || **YER: DerS 418b** "Tütün kaçakçısı: *Dün, pazarda ayınğacılarla kolcular arasında bir çarpışma oldu.*" Dz, Kü, Zn, Ank, Krş, Kn || **DerS 4434b ayınğacı** "Kaçak tütün satan kimse." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayınğa+cı* || → *ayınğa*.

ayınğacılık Son baskıda "Aydınğacının yaptığı iş." anlamıyla işlenen kelime *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin beşinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görüyoruz. Ancak sözcük, sadece yedinci baskıda DS

²²³ Clauson, 1972, 45b; Nadelyayev, 1969, 10a; Kaçalın, 2011, 904; Röhrborn, 1994, 301a; Nişanyan, 2009, 46b; Atalay, 1943, 6; Sevortyan, 1974, 112; Hauenschild, 2003, 14; Atalay, 1939, 480; Räsänen, 1969, 6a; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 249/12.

²²⁴ Tekin, 1995, 171. (Tkm. *âyıl-*, Hal. *âyıl-*).

²²⁵ Clauson, 1972, 46a; Kaçalın, 2011, 905; Nişanyan, 2009, 46b; Tietze, 2002, 237b; Atalay, 1939, 63; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 247/7.

ibaresi almış. || **YER: DerS 419a** "Tütün kaçakçılığı." Kü, Bil || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayinga+cı+lık* || → *ayinga*.

aylamak (-i) *hlk*. **1.** Beklemek. **2.** (*nsz*) Sürmek, devam etmek. **3.** (-de) Ayı dolduran bir süre geçirmek, aylarca kalmak. || **YER: DerS 424b** "Beklemek" Sm "Ayı dolduran bir zaman geçirmek, aylarca kalmak." Sv, İç "Devam etmek." Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ayla-mak* < *OT ayla-* < *āyla-*.²²⁶ EDPT'de bu tür bir köke rastlayamıyoruz. Kelimeyi Ali Şir Nevayî'nin verdiği meşhur "yüz fiil" arasında görmekteyiz. *Aylanmak* kelimesi hakkında Özönder özetle şu bilgileri vermiştir: "Kelime Türk lehçe ve şiveleri için ortak bir kelimedir: Kırg. *aylan-* 'dönmek, deveran etmek, dolaşmak. 2. dönmek (değişmek) 3. keffaret olmak; Kaz. *aynal-*; Nog. *aylan-*; Kum. *ailan-*; Tat. *äylän-*; Başk. *äylän-* ... (ve ötesi)".

Kaçalin, kelime ile ilgili olarak < *āy+la-* tahlilini vermiştir. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullandığımız "bir yerde eğleşmek" ve türevlerinin de bu kökenden geldiği anlaşıyor. Zira Räsänen, *ajla-* maddesini **āglä-* "verzögern, aufhalten" ile karşılaştırmıştır.²²⁷

aylanmak (*nsz*) *hlk*. Bir yerin çevresinde dolanmak. || **YER: DerS 425a** "Gezmek." Afyon köyleri, Kn || **TarS¹ 330** "Dönmek, devretmek." || **KÖKEN:** *ayla-n-mak* || → *aylamak*.

aylatmak TürS¹ 47a' da "Bir şeyin veya bir yerin etrafında döndürmek, dolaştırmak." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 139b** "Döndürmek." Af || **KÖKEN:** *ayla-t-mak* || → *aylamak*.

aymak, -ar (*nsz*) *hlk*. **1.** Kendine gelmek, aklı başına gelmek, ayılmak: *Bırak gece yarısı hoşbeşi Allah aşkına, aydım artık gidip yatayım.* -S. F. Abasıyanık. **2.** (-i) *mec*. Gerçeği anlamak. || **YER: DerS 426a** "Ayılmak, kendine gelmek" Uş, İz, Ba, Çkl, Kü, Es, Kc, Bo, İst, Ks, Çkr, Krk, Çr, Sm, Gaz, Ank, Kn, Ed, Kırklareli ve çevresi || **TarS¹ 330** "Ayılmak." || **KÖKEN:** *ay-mak* || → *ayılmak*.

²²⁶ Tekin, 1995, 172. (Tkm. *āyla-n-*).

²²⁷ Özönder, *age*, 108; Kaçalin, 2011, 905; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 55v 9; Räsänen, 1969, 12a ve 37b; Kaçalin, 2006, 164.

aynaz (I) *a. hlk.* Bataklık. || **YER: DerS 428b** "Sulu yer, bataklık." Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren, kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler. Tietze ve Kubbealtı Ø.²²⁸

ayraç Kelimenin son baskıdaki "Cümle içinde geçen bir sözü, metin dışı tutmak için o sözün başına ve sonuna getirilen yay veya köşeli biçimde işaret, parantez." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin tüm baskılarda olduğunu ve bu baskılardan sadece beş ve altıncısında DD ibaresi olduğunu görürüz. Ancak ben DD'de böyle bir kelimeye denk gelmedim. Kelimenin günlük dile mâl olduğunu düşünürsek, kelimeye hlk. ibaresinin bulunmamasının isabetli olduğunu değerlendiriyorum. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *ayır-aç* < *ET ağır-* "to separate" < **ağı-*. Fiil ilk olarak Yenisey Yazıtları'nda tanıklanmıştır. Clauson, Moğ. *ajira-* "to part, from (people), return home" biçimini Türkçeden alıntı saymıştır.²²⁹ Fakat Talat Tekin, /d/ foneminin Türkçenin hiçbir döneminde /t/ ya da /i/ ünlüsü önünde /c/ye dönüşmediğini, bu durumun Moğolcaya özgü bir durum olduğunu, dolayısıyla bu iki yapının sadece denkleş oluğunu belirterek Sevortyan'ın da bu iki yapıyı birlikte vermesini eleştirmiştir.²³⁰ İbrahim Taş fiile **ağı-* kökenini vermiştir. Kaçalin de **ağı-* kökünü vermiş; ancak bahsi geçen Moğolca yapıyla karşılaştırma yapmayı ihmal etmemiştir. Röhrborn, *ağır-* biçimini **ad-* biçiminin faktitifi sayar. Erdal, **ad-* veya **ağı-* arasında bir tercih yapmaz; ancak **adX-* biçiminin muhtemelen **ad-* yapısını gerektirdiğini de ekler.²³¹

ayran delisi Son baskıda "1. Bön, safdil. 2. Hevesli." anlamlarıyla yer alan kelimeye hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda: "Hevesli" anlamının onuncu baskıda sözlüğe girdiğini ve hlk. ibaresi aldığını; "Bön, safdil." anlamının da birinci baskı hariç tüm baskılarda hlk. ibaresiyle bulunduğunu görürüz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 86b** "Ahmak, bön" || **KÖKEN:** *ayran* + *delisi* < (DLT) *ayran* "Butter milk." < Clauson, bir ihtimal *ayr-* (*ağır-*) şeklinde bir çözümleme düşünülebileceğini; ancak bu çeşit bir tahlilin yanlış olacağını söyler. Kaçalin, Talat Tekin'in < *ayra-n* etimolojisini aktarır. Räsänen, kelimenin Türk dillerindeki

²²⁸ Eren, 1999, 29b.

²²⁹ krş. Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle*, (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2007), 70b.

²³⁰ Talat Tekin, "E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*, I: Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasniye, Akademiye Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Izdatel'stvo 'Nauka', 767 s., Moskva 1974". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. (1975-1976): 283; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 249/13.

²³¹ Clauson, 1972, 66b; Taş, 2011, 197; Kaçalin, 2011, 905; Röhrborn, 1977, 52b; Erdal, **OTWF II**, 535.

karşılıklarını verdikten sonra kelimeyi Moğ. *ajir-ag* "Kumyss aus Kuhmilch" ile karşılaştırır ve bu kelimenin Yakutçaya geçtiğini söyler; tereddütlü olarak da < *Tür. ayır-* < *ağır-* "trennen" etimolojisini verir. Doerfer'e göre kelime Moğolca, Farsça, Macarca, Kafkas ve Balkan dillerine de geçmiştir ve Doerfer'in aktardığı etimolojilerin hemen tümü *ayır-* kökeni ile ilgilidir. "Ayran içtik ayrı mı düştük" deyişi bana göre kelimenin *ayır-* ile bağıını ispata yetmektedir.²³² || → *ayraç*.

ayrıç, -cı *a. hlk.* Yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer. || **YER: DerS 430a** "Yol kavşağı, iki yolun ayrıldığı yer." Mn, Brs, Ks, Kars köyleri, Sv || **TarS¹ 330** "İki yolun ayrıldığı yer." || **KÖKEN:** *ay(i)r-ıç* || → *ayraç*.

aytar *TürS¹ 48a'* da "Bir kuruma veya gazeteye gerektikçe haberler verip yazı yazan kimse, muhabir." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS** "Haberci." Çkr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ay(it)-ar* < ET'den bildiğimiz bu fiil kökünden neologismus bir kelime türetildiği anlaşıyor. Çünkü ET biçimin günümüze *bu* şekilde ulaşması imkansız.

ayvan *a. hlk. 1.* Eyvan. || **YER:** "Eyvan." Diyarbakır Ağzı 149a, Keban-Baskil 184 || **DerS 433a** "Balkon, hayat, salon, teras, sundurma, saya." Or, Rz, Ar, Erzincan köyleri, Vn, Dy, Elazığ ve köyleri, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. ayvān* "a sofa; a portico, open gallery, verandah..."²³³

ayvaz *a. 1. hlk.* Koca, erkek, eş. ~ **kasap hep bir hesap** *hlk.* Ha öyle ha böyle, ikisi de bir. || **YER: DerS 433b** "Koca, erkek eş" Brd, Dz, Ba, Kü, Ordu ve köyleri, Trabzon ilçe ve köyleri, Gm, Tn, Mr, Sv, Mğ, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *İvaz* ? Tietze, kelime ile ilgili pek bir açıklama yapmaz. Nişanyan ise kelimeye Ar. عوض "bedel verme, yerine bir şey koyma, bir şeyin veya birinin yerine geçen bedel" kökenini vererek bu kelimenin kişi adı olarak kullanıldığında Türkçe "Satılmış" adının eş değeri olduğunu belirtir. Kelimenin kökeni net değildir.²³⁴

azap (II) Son baskıda "Anadolu' nun birçok bölgesinde çiftlik uşağı." anlamıyla yer alan kelimedede *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Ancak daha önceki tüm baskılarda kelimenin *hlk.* ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerS 435a** "Bir yıllık tutulan

²³² Clauson, 1972, 276a; Kaçalın, 2006, 238; Nadelyayev, 1969, 30b; Räsänen, 1969, 12b; Atalay, 1939, 120; Ayverdi, 2006, 235a; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 267/62.

²³³ Eren, 1999, 29b; Tietze, "Persian Loanwords", 135/15; Steingass, 1892, 134a; Pomorska, 1995, 94.

²³⁴ Tietze, 2002, 245a; Nişanyan, 2009, 278a.

erkek hizmetçi, uşak." Çkl, Zn, Çr, Ama, To, Sm, Or, Md, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. ʿazāb* "bekar genç".²³⁵

azı a. 2. hlk. Öküz arabalarında ön ve arka yastıkları dingile bağlayan ağaç çivi. || **YER: DerS 438a** "Öküz arabalarının arka ve ön yastıklarını dingile bağlayan ağaç çivi, yögrüğe çakılan ağaç çivi, kravatı dingile bağlayan çiviler, kağı arabası dingilinin dengesini temin etmek için kertilmiş ağaç, kağı arabasında ekseni çeken dişler." Af, Brd, Dz, Çkl, Kü, Bil, Es, Kc, Ank, Ky, Ng || **DerS 4436b** "Kağıda tekerlekleri birleştiren, ekseni iki yandan tutan ağaç çivi." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET azıg* "a large tooth or tusk of a human being or animal, originally canine tooth later usually molar." Kelime eski bilimsel yayınlarda sıklıkla Moğ. *arağa* biçimiyle birleştirilmiştir. Ancak Clauson; Doerfer'in, Moğ. *arağan/ara'a* biçiminin ET'den kalma bir alıntı olduğu görüşünü aktarır. Doerfer kelimeyi, *az-* "yoldan sapmak" kökenine götürür ve *azıg* şeklini "farklı bir yoldan gelen diş" anlamıyla düşünür. Tabii ki bu görüş biraz zorlamadır. Ancak Nişanyan'ın da bu görüşü kabul ettiğini görüyoruz. Severtyan kelimeyi **azı-* "çiğnemek" kökenine götürür, ancak benim bildiğim kadarıyla Türkçede böyle bir fiile dair iz yoktur. Eren, kelime ile ilgili bilgileri toplu bir şekilde verir. Talat Tekin, kelimenin Altay dillerindeki karşılıklarını verir. Özetle, kelimenin Türkçe olduğu görüşü, Doerfer'in tespitinden sonra yaygınlaşmıştır. Kelime Türkçeden Farsçaya da geçmiştir. Rybatzki, kelimeyle ilgili kaynakları genişçe vermiştir.²³⁶

azıklı Son baskıda kelimenin "Yoksulları doyuran." anlamında *mec.* ibaresi vardır. Önceki baskıların tümünde yer alan bu anlama, sadece yedinci baskıda DS ibaresi getirilmiştir. Bu verilerden, son baskıdaki *mec.* kısaltmasının isabetli olduğu anlaşılıyor. || **YER: DerS 438b** "Aç doyuran." İz, Mn || **TarSØ** || **KT 89a** "Az görüp beğenmemek, istihfaf etmek." || **KÖKEN:** *azık+lı* || → azıklık.

azıklık, -ğı a. hlk. 1. Azık olarak ayrılan veya hazırlanan yiyecekler. **2.** Azık koymaya yarayan kap veya torba. **3. hlk.** Hemen yemek üzere, harman zamanından önce biçilip savrulan ekin. || **YER: DerS 444b** "Azık." Isp, Kn || **DerS 438b** "Hemen yemek üzere, harman zamanından önce biçilip savrulan ekin." af, Isp, Brd, Gm, Dz, Mn, Kü, Rz, Ng, Ant || **DerS 439a** "İçine azık konulan torba, kab." To, Sv || **TarSØ** ||

²³⁵ Tietze, 2002, 247a; "bachelor, spinster" Steingass, 1892, 846b.

²³⁶ Clauson, 1972, 283a; Doerfer, 1965, 55/474; Räsänen, 1969, 33a; Severtyan, 1974, 96; Eren, 1999, 30a; Talat Tekin, "Altaic Etymologies: I", 268/64; Röhrborn, 1994, 320b; Nadelyayev, 1969, 72b; Nişanyan, 2009, 48b; Rybatzki, 2006, 174a.

KÖKEN: *azık+lık* < *ET azuk* "properly food for a journey for man or beast" < *āzuk*.²³⁷ *Azuk* kelimesinin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Biziñ sü atı toruk, azukı yök erti." Kül Tigin Doğu 39.

Clauson, kelimenin eski metinlerde tanıklandığı örnekleri toplamıştır, ancak bir çözümleme vermemiştir. Doerfer'e göre kelime Farsça, Urduca, Rusça, Kürtçeye geçmiştir. Sevortyan, önceki *azı* maddesinde de bahsi geçen **azı-* "çiğnemek" kökünü bu kelime için de kullanmış [**azı-* (a)k], ağızlarda kullanılan *azzık* şekli için de şu gelişimi kurgulamıştır: **azılık* > **azlık* > **azzık*. Röhrborn, Sevortyan'ın görüşünü aktarmıştır. Bana göre kelimeyi çözümlemeyip *āzuk* şekliyle kabul etmek en doğrusudur.²³⁸

azmak, -ğı (I) *a. hlk.* **1.** Küçük su birikintisi, gölcük. **2.** Bataklık. || **YER: DerS 441a** "Akarsu kenarlarında yağmurdan sonra tarlalarda, yollarda görülen küçük su birikintisi, gölcük, su toplanan çukurcuk." Af, Isp, Brd, Dz, Mn, Kü, Bil, İst, Zn, Or, Ml, Kn, Selanik || **DerS 441b** "Bataklık, sazlık, büyük su birikintisi." Isp, Denizli ve köyleri, Aydın ve köyleri, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Sm, Gr, Sv, Kn, Ant, Muğla ve köyleri, Ed, Krk, Tk || **TarS¹ 351** "Yapışkan çamurlu bataklık." || **KÖKEN:** *az-mak* < *ET az-* "to go astray, to lose one's way" < *āz-*.²³⁹ Kelimeyi bu anlam ve şekille eski metinlerde göremiyoruz. Ancak Kaçalın yine DerS'de geçen "akarsuyun denize döküldüğü yer" anlamı *azmak* için < *ağızmak* kökenini vermiştir. Ancak bu tahlil, bence, bizim kelimemiz için geçerli olamaz; çünkü tek yolu ve amacı denize ulaşmak olan su, sonuçta yolunu "şaşırp" bir yerde birikmiştir. *Az-* kökünü "yoldan çıkmak" anlamıyla yazıtlardan beri görmekteyiz; kök, yazıtlarda çok yaygın olduğu için örnek vermiyorum. Clauson, kökle ilgili olarak, eski metinlerden örnekleri toplamıştır, ayrıca buraya ve verdiğim kaynaklara bakılabilir. *Az-* ile *yaz-* "günah işlemek" arasındaki ilişki de tartışılmaktadır.²⁴⁰

azmak (II) Son baskıda kelimenin "Yolunu kaybetmek, şaşırmak." anlamını göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamı, sadece yedinci baskıda ayrı bir maddede DS ibaresi ile görürüz, diğer baskılarda bu anlam yoktur. || **YER: DerS**

²³⁷ Tekin, 1995, 172. [Tkm. āzık (< İranî)].

²³⁸ Clauson, 1972, 283a; Doerfer, 1965, 56/475; Atalay, 1939, 66; Nadelyayev, 1969, 73b; Röhrborn, 1994, 327a; Sevortyan, 1974, 98; Tekin, 2010, 48.

²³⁹ Tekin, 1995, 173. (IB āz-, DLT āz-, Tkm. āz-, Hal. hāz-).

²⁴⁰ Clauson, 1972, 279a; Räsänen, 1969, 33a; Röhrborn, 1994, 318b; Atalay, 1943, 56; Taş, 2011, 167; Nadelyayev, 1969, 72a; Sevortyan, 1974, 94; Kaçalın, 2006, 141.

441b "Yolunu kaybetmek, şaşırarak, kaybolmak." Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Yusufeli-Uşum 190 || **TarS¹ 352** "Yolu kaybetmek, yolu şaşırarak." || → azmak (I).

baba bucağı "Baba ocağı." anlamı verilen kelimenin son baskıda hem alt madde olarak işlendiğini hem de hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. Daha önceki baskılara bakacak olursak bu kelimenin ikinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görürüz. Dokuzuncu baskıya kadar alt madde olarak işlenen kelime, dokuzuncu baskıyla ayrı bir maddeye alınmış, onuncu baskıda ise ayrı maddede ele alınan kelimeye hlk. ibaresi de getirilmiştir; ancak onuncu baskı haricinde de kelimenin başka hiçbir baskıda hlk. ibaresi almadığını da görmekteyiz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *baba + bucağı* < *Baba* kelimesiyle ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Bir akrabalık adı olarak, bu kelimenin kimi kaynaklarda *Fa. bābā* kökenli, bir babywords olduğu düşünülmektedir. Ancak birçok dilde, kelimenin benzerlerinin kullanılması bu görüşü çürütür. Bana göre de kelimenin babywords grubundan olduğu açıktır; ancak *Fa.* köken hususunda kesin konuşmak mümkün değildir. Kelimenin benzerlerinin yayılışı Doerfer ve Rybatzki'de çok geniş işlenmiştir, bu hususta bu kaynaklara bakılabilir. Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 112.²⁴¹

babaç, -cı a. hlk. Erkek kümes hayvanlarının en iri ve yaşlı olanı: *Bir yillanmış ağaca anaç derler, babaç demezler.* -B. Felek. || **YER: DerS 448a** "Kümes hayvanlarının erkeği, erkek kuş." Dz, İz, Mn, Ba, Brs, Es, Kc, Sm, To, Mr, Hat, Ky, Ed, Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baba+ç* || → *baba bucağı*. *Babaç* kelimesine eski metinlerde rastlayamıyoruz. Kelimenin bu anlamı almasının kümesteki en yaşlı tavuklara verilen *anaç* adından kaynaklandığını düşünüyorum.

babaçko Son baskıda "Güçlü, gösterişli, iri yarı (kadın)." anlamıyla yer alan kelimedeki hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin; ikinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini ve yedinci baskıya kadar da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. Ancak kelimedeki bu ibare yedinci baskıdan itibaren kaldırılmıştır. || **YER: DerS 452b** "İri, büyük (insan veya hayvan)." Ba²⁴² || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Slavo-Makedonca *babaçko* "iri yarı ve kuvvetli adam".²⁴³

²⁴¹ Tietze, 2002, 253a; Räsänen, 1969, 53a; Nadelyayev, 1969, 76a; Nişanyan, 2009, 49a; Sevortyan, 1978, 10; Doerfer, 1965, 228/678; Rybatzki, 2006, 181a.

²⁴² asıl varyant *babi*.

²⁴³ Tietze, 2002, 253a.

babalı (II) *sf. hlk.* Zaman zaman sinir nöbeti geçiren. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 91b** " Sarası ve bir nevi cinneti olan (zenci)." || **KÖKEN:** *baba+lı* || → baba bucağı (Muhtemelen argo.).

babalık 2. *hlk.* Üvey baba: *O sırada babalığını anımsıyordu kötü bir düşü anımsarcasına ve kızgınlıktan tepesi atıyordu.* -M. Uyguner. **3. hlk.** Kaynata. || **YER:** **DerS 451a** "Üvey baba." Af, Isp, Ay, Ba, Çkl, Brs, Es, İst, Sk, Zn, Çr, To, Or, Gr, Gümüşhane ve çevresi, Kr, Erzincan ve köyleri, El, Dy, Tn, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ky, Ng, Ant, Kn, İç, Mg, Ed, Krk, Tk, Kıbrıs || **DerS 450b** "Kayınbaba." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Çkl, Es, Zn, Sm, Ama, To, Ordu ve köyleri, Gr, Tr, Hat, Sv, Yz, Kn, Ant, Mg, Ed || **DerS 4438a** "Kayınbaba." || **TarSØ** || **KT 91b** "3. Üvey peder. 4. Kayınpeder." || **KÖKEN:** *baba+lık* || → baba bucağı.

babuk TürS¹ 50b'de "Omurgayı meydana getiren kemiklerden her biri, omur, fıkra." anlamı ve DD ibaresiyle kayılı kelimeye, son baskı da dahil, diğer hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER:** **DerS 454b** "Omurganın her bir kemiği, omur." Brd || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *babık* < Sırpça-Hırvatça *pápak* "hayvan tırnağı".²⁴⁴

baça a. Fa. bāce 3. hlk. Çatı penceresi. || **YER:** **DerS 455a** "Pencere, tavan penceresi, dumanın çıkması ve evin ışık alması için toprak damlarda açılan delik." Sm, Gr, Tr, Kars köyleri, Ezc, Dy, Sv, Ank, Kn || **TarS¹ 360** "Işık deliği, pencere." || **KÖKEN:** < *Fa. bāca* < *bād-ca* [< *bād* "rüzgar" ve *cah/cā* "yer"] Eren'e göre kelime Bulgarca ve Sırpçaya da geçmiştir.²⁴⁵

bacanak, -ğı a. 2. hlk. Dost, arkadaş. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Moğ. baca* "kızkardeş, bacı" + *-nak*. Kelimenin etimolojisi ile ilgili genel görüş, verdiğimiz yöndedir. Tietze, Eren, Nişanyan, Kubbealtı, Doerfer hep bu görüşü dillendirmişlerdir. Sadece Sevortyan, *Moğ. baca* ile *bacı*'nın birleştirilmesine karşı çıkmıştır. Nişanyan ise *+nak* ekinin mahiyetinin bilinmediğini söyler. Ancak Mehmet Ölmez, bu hususta benzer türetime sahip olduğu düşünülen *kırnak* "cariye" örneğini vermiş, Clauson'a göre de bu kelimenin Ar. *ğurnūq* ile ilişkili olduğunu

²⁴⁴ Tietze, 2002, 254a; Andreas Tietze, "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache", **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**, der. Mehmet Ölmez (İstanbul: Simurg, 1999): 24/156.

²⁴⁵ Tietze, 2002, 255a; Nişanyan, 2009, 49a; Eren, 1999, 31a; Ayverdi, 2006, 249b; Tietze, 1982, 161/7.

aktarmıştır. Bulgarca *badžanak* Sırpça *badžanak* biçimleri Türkçeden geçmiştir. Kelimenin bir akrabalık adı olarak Türk dillerindeki yayılışı için Li, 1999, 301.²⁴⁶

bacandırmak TürS¹ 50b' de "Bacanmak işini yaptırmak." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 457a** "İdman yaptırmak: *Koşudan evvel atı bacandırmalı.*" Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bacan-dır-mak* < ?

bacanmak TürS¹ 50b' de "Bir işi en iyi şekilde yapabilecek hale gelmek üzere çalışmalarda bulunmak, idman yapmak." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 457a** "İdman yapmak, hazırlanmak." Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bacan-mak* || → bacandırmak.

bacı 3. hlk. Büyük kız kardeş, abla. || **DerSØ**²⁴⁷ || **TarS¹ 362** "Hemşire." || → bacanak. Bir akrabalık adı olarak kelimenin Türk dillerinde yayılışı için Li, 1999, 169.

badal a. hlk. 1. Merdiven. **2.** Kardan veya çamurdan oluşan çukur: *Derince bir badala girdik; sol ayağımı içeri çektim, debriyaja bastım.* -N. Üstün. || **YER:DerS 461b** "Merdiven, merdiven basamağı." Isp, Çkl, Ks, Çorum ve köyleri, Sn, Sm, Ama, Tekirdağ ve köyleri, Or, Gr, Ezc, Sv, Yz, Ank, Kayseri köyleri, Kn, Adana köyleri, Ordu Yöresi 335b || **DerS¹462a** "Kar veya çamurda donmuş, kurumuş, derin tekerlek ve ayak izi." Ks, Çkr, Sn, Or, Gr, Ezc, Yz || **DerS 4439a** "Merdiven." Ama, Aybastı 118 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, buradaki iki anlamı ayrı maddede göstermiş: "merdiven basamağı" anlamı için < *İt. pedale* "ayakla hareket ettirilen tahta ?" kökenini verirken; "kardan veya çamurdan oluşan çukur" anlamı için bir açıklama yapmamıştır.²⁴⁸

badas a. hlk. Harman kaldırıldıktan sonra yerde kalan toprak, çöp ve samanla karışık tahıl taneleri, harman döküntüsü. || **YER:DerS 463b** "Hububat kaldırıldıktan sonra harman yerinde kalan toprak, çöp ve samanla karışık taneler, harman döküntüsü." Af, Uş, Isparta köyleri, Brd, Kü, Eskişehir köyleri, Ank, Krş, Ng, Kn, İç, Antalya ve

²⁴⁶ Tietze, 2002, 255b; Nişanyan, 2009, 49a; Mehmet Ölmez, "Sözlerin Soyağacı (2)", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, s. 1 (Bahar 2013): 265; Ayverdi, 2006, 250a; Eren, 1999, 31b; Räsänen, 1969, 54a; Sevortyan, 1978, 26; Doerfer, 1965, 231/682; Doerfer, 1971, 294.

²⁴⁷ DerS'de; *bacey, bacci, baci, baco, baji* varyantları var.

²⁴⁸ Tietze, 2002, 256a. Fakat; diğer kaynaklarda kelimeye rastlayamadım.

çevresi, Mğ, Kırşehir Yöresi 463a, Mersin Ağzı 38b || **DerS 4439a** "Harman kalktıktan sonra kalan artıklar." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, Eren, Clauson, Räsänen, Nişanyan Ø; Kubbealtı ise kelimeye köken vermemiştir. Kelimenin DerS'de bir de *badaz* varyantı var, ve söz sonu /z/ Rum. kökeni düşündürüyor. Ancak elimdeki kaynaklarda bunu doğrulayacak bir veriye denk gelemedim.

badıç TürS¹¹ 224a' da "Bakla, fasulye, bezelye vb. taze sebzelerde, içinde tohumların sıralanmış bulunduğu kabuk, baklamsı meyve." anlamıyla kayıtlı kelimeye hlk. ibaresi konulmamıştır. Önceki baskıların tümünde yer alan kelimeye TürS⁵-72b; TürS⁶-81b; TürS⁸-125b; TürS⁹-191b baskılarında hlk. ibaresi getirilmiştir. Diğer baskılarda hlk. ibaresi yoktur. || **YER:DerS 466a** "Yeşil sebzelerin çiçekten hemen sonraki küçük hali." To, Gr, Gm, Gaz, Sv "Fasulye, bakla, mercimek gibi taze sebzelerin yeşil kısmı, tohum yatağı." Gm, Gaz, Mr "Fasulye, bakla gibi sebzelerin kabuksuz içi, tohumu." Ml || **TarSØ** || **KÖKEN:** (*Vicia faba*) < *Erm. patič* "seed-vessel, husk, pod".²⁴⁹

badı a. hlk. Ördek. || **YER:DerS¹469a** "Ördek." Brs, Kü, Bil, Kc, Sk, İst, Çr, Sn, To, Ank, Krş, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Erm. bad* "ördek" krş. *Ar. baṭṭ*.

Tietze bu kökenle birlikte Ar. karşılaştırmayı yaparken, Kubbealtı sadece Ermenice kökeni vermiştir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.²⁵⁰

badik, -ği a. hlk. 1. Ördek. **2.** Palaz. **3. sf.** Kısa boylu: *Badik kızların yanı sıra perçemli öğrenciler geçiyordu.* -S. F. Abasıyanık. || **YER: DerS¹469a** "Ördek." Brs, Kü, Bil, Kc, Sk, İst, Çr, Sn, To, Ank, Krş, Ant || **DerS¹469b** "Kaz ve ördek yavrusu." Dz, Çkl, Brs, Çr, Sm, Ama, To, Ky || **DerS¹460a** "Kısa boylu, ufak yapılı, cüce, bodur, tıknaz." Isp, Ay, İz, Mn, Kn, Ant || **TarSØ** || → *badı* (Ancak Tietze'ye göre kelimenin kökeni bilinmemektedir. Zülfikar kelimeyi yansıma olarak düşünür. Bana göre kelime *badı* biçiminin varyantıdır; zira DerS'de deki kayıtlar bu yöndedir.).²⁵¹

badiklemek (nsz) hlk. Ördek gibi iki yana sallana sallana yürümek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *badik+le-mek* || → *badı*. krş. Zülfikar, 1995, 299.

²⁴⁹ Dankoff, 1995, 124/606; Eren, 1999, 32b; Tietze, 2002, 257b; Hauenschild, 1989, 167/1140; Atalay, 1939, 295'teki "asma çardağı" anlamlı *badıç* kelimesini de not etmeliyiz.

²⁵⁰ Tietze, 2002, 258a; Ayverdi, 2006, 252b; Zülfikar, 1995, 299.

²⁵¹ Tietze, 2002, 258a; Zülfikar, 1995, 299.

badikleşmek (nsz) *hlk.* Ördek gibi sağa sol yalpa vurarak yürüme eğilimi göstermek: *Bütün bütün badikleşerek yokuşu inmeye başladı.* -Ö. Seyfettin. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *badik+le-ş-mek* || → badi.

bağa *a. hlk.* **1.** Kaplumbağa. **2.** Deniz kaplumbağasının kabuğu. **3.** Kaplumbağa kabuğu: *Bağanın ne olduğunu biliyorsun değil mi Meryem, kaplumbağanın sırtını kaplayan kabuktur.* -E. Işinsu. **4.** Ur. **5.** *sf.* Kaplumbağa kabuğundan yapılmış veya bu kabuğu andırır biçimde olan: *Bağa gözlük.* || **YER: DerS 473a** "Kaplumbağa" Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Kü, Es, Bo || **DerS 472b** "Boğazda deri altında olan şiş, guatr." Isp || 2,3,5. anlamlar DerS'de yok. || **TarS¹ 362** "Kaplumbağa." || **KÖKEN:** < *ET bāka*²⁵² "frog, tortoise". Clauson'a göre kelime, günümüz Türk dillerinde ufak tefek değişikliklerle, ancak aynı anlamda yaşamaktadır: *kurbaka, baka çanak, taş bakka, kaburçaklu baka, kablu baka*. Kelime, Uygur Budist metinlerinden başlamak üzere (*müiyüz baka*) kullanılır. Clauson kelimeye dair herhangi bir çözümleme vermemiştir. Räsänen'de kelimenin Macarcaya geçtiği bilgisini ve Moğ. *baqa* karşılaştırmasını görürüz. Hem Sevortyan hem de Şcerbak, kelimeyi, kurbağanın çıkardığı yansıma **baq* sesine götürür. Hamza Zülfikar da kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.²⁵³

bağan *a. hlk.* **1.** Düşük. **2.** Ölü doğan kuzunun derisi. || **DerS¹ 473b bağana** "Yeni doğmuş çocuk, üç yaşına kadar olan çocuklara verilen ad." Balıkesir ve çevresi, Brs, Ar, Ezc || **DerS¹ 474a bağanak** "Doğum vakti gelmeden hayvan karnından çıkarılan yavru." Sm || **TarS Ø** || **KÖKEN:** Tietze kelimeyi *bağana/baganak* olarak maddelendirmiştir; ancak köken hakkında aydınlatıcı bilgi vermez. Räsänen sadece kelimenin Sırpçaya geçtiğini bildirip Kaz. karşılık vererek, *bāki* "Fell eines einjährigen Lammes." ile de karşılaştırmıştır. Kamus-ı Türki'de kelime kayıtlıdır; Ş. Sami: "Bundan menkul olarak Fa. bâğâne." notunu düşmüştür. Şeyh Süleyman Efendi; *bağana* biçimi için: "kuzu, hadde ırmemiş jauru, kemale irişmemiş bere ve toklu"; *bağana (bağna)* için "kuzu derisi, bere; Rusije ve Irande *karaküli* tsmije ederler. İranların başlarına gejdikleri kalpak budur."; *bağanak* için: "mogulların külahlarına ve libaslarına tıkdıkları bir nevi dan tila ve nişan dir." anlamlarını vermiştir. *Dictionnaire Turk Oriental* 'de de benzer açıklamalar görürüz. Elimdeki

²⁵² Tekin, 1995, 172. (Hal. *bāka*, Tkm. *bāğa*, Az. Tür. *bāğa*).

²⁵³ Clauson, 1972, 311b; Räsänen, 1969, 58a; Sevortyan, 1978, 40; Hauenschild, 2003, 49; Zülfikar, 1995, 300; Şcerbak, **agm**, 152.

Fa. kaynaklarda bu çeşit bir kelimeye denk gelemedim; ancak kelimenin Çağatay sözlüklerinde geçmesi, Türk dillerinde pek yaygın olmaması bana göre Fa. kökenli olma ihtimalini artırıyor.²⁵⁴

bağda *a. hlk.* Ayağa vurulan, ipten, ağaçtan veya demirden yapılan köstek. || **YER: DerS¹476b** "Kement, bağ, düğüm." Gm, Ant || **TarS¹ 365** "Güreşçi çelmesi, sarma." || **KÖKEN:** *bağ+da-(ğ) < ET bağ* "bound, tie, belt" < *bāğ*²⁵⁵ < *bā-*.²⁵⁶ Kelimenin "çelme" anlamı DerS'de daha yaygındır, TarS'de ise sadece "çelme" anlamını bulmaktayız. Clauson'da *bağda* kelimesini değil de *bağda-* fiilini görürüz. Tietze/Tekin; *bağda* kelimesinin aynı zamanda fiil gövdesi olarak da kullanıldığını, ancak *bağda* adının da aynı eylemden -ğ eki ile türetilmiş daha eski **bağda-ğ* biçiminden geliyor olabileceğini belirterek bu duruma örnek olarak *yama > yama-ğ* biçimini vermiştir. *Bağ* kelimesi hakkında şu bilgileri verebiliriz: Clauson, kelimenin erken dönem politik terminolojide "konfederasyon" anlamına geldiğini, kelimenin ilk olarak Yenisey Yazıtları'nda tanıklandığını bildirmiştir. Eren, kelime için hemen çoğu otoritenin kabul ettiği çözümlemeyi vermiştir: < *ba-* 'bağlamak' + -ğ eki. Ben de bu tahlili kabul ediyorum. Doerfer'e göre kelime Moğolcaya da geçmiştir.²⁵⁷

bağdalamak *(-i) hlk.* **1.** Düşürmek için ayağını birinin ayaklarına takmak, çelme atmak. **2. sp.** Güreşte rakibe ayak sarması takmak. || **YER: DerS 477a** "Çelme takmak." Isp, İz, Sv, Kn, Tk || **TarS¹ 365** "Güreşte çelme takmak." || **KÖKEN:** *bağda-la-mak* || → bağda.

bağdan TürS¹ 51b' de "Bağlanma veya yapışma yeri, iltisak noktası." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 483b** "İki şeyin birbiriyle birleştiği yer, kavşak." Ada²⁵⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Bana göre: *bağ* + Fa. *dān* "tutan" (ek hakkında bkz. BK 151b

²⁵⁴ Tietze, 2002, 260a; Sevortyan, 1978, 42; Räsänen, 1969, 55a; Dankoff, 2008, 68; Meninski, 1680, 671; Redhouse, 1890, 329b; Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhale Ölmez, Süer Eker, **Türkmence-Türkçe Sözlük**, (Ankara: Simurg Yayınları, 1995): 42b; **Azərbaycan Dialektoloji Lügəti I Cild A-L**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999): 27b; Şemseddin Sami, *age*, 93b; Kúnos, 1902, 19; Pavet de Courteille, **Dictionnaire Turk-Oriental**, (Paris:1870), 151.

(bir de direk anlamında Moğ. *bağana* var, bazı Türk dillerinde de o kelimenin yaygın olduğu görülüyor, ancak bu başka bir kelime olmalı.).

²⁵⁵ Tekin, 1995, 172. (Tkm. *bāğ*, D. Tür. *bāğ*, Tkm. *bāğ-la-*, Eyn. *bāğ-la-*).

²⁵⁶ Tekin, 1995, 172. (Hal. *vā^a*, Yak. *bāy-*, Tkm. *bā-ğ*).

²⁵⁷ Andreas Tietze, Talat Tekin, "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 4 (1994): 160/91; *bağ* Clauson, 1972, 310b; Eren, 1999, 32b; Räsänen, 1969, 55a; Nadelyayev, 1969, 77a; Doerfer, 1965, 254/705; Sevortyan, 1978, 13; Erdal, **OTWF I**, 182; Ölmez, 2013, 265; Atalay, 1943, 59; Hamilton, 1998, 172a.

²⁵⁸ asıl varyant *bağlantı*.

"Zarf-ı mekân-ı mahsus olur, *kalem-dân* ve *kif-dân* gibi. *Sitân* ile farkı hususiyettedir. Dân mazrufa mahsus, sitan ale'l-umumdur.") || → bağda.

bağdaşmak Son baskıda kelimenin " Çocuk oyunlarında arkadaş olmak." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin bu anlamının tüm baskılarda olduğunu görürüz; ancak bu anlamın sadece yedinci baskıda DS kaydı aldığını görürüz. || **YER: DerS 464a** "Bir iş veya oyun için anlaşmak, uzlaşmak, eş tutmak, ortaklaşmak, arkadaş olmak." Uş, Çkl, Kü, Kc, Kc, Bo, Ks, Ks, Sn, Ama, Gm, Mr, Sv, Ng, İç²⁵⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bağda-ş-mak* || → bağda.

bağıldak Son baskıda, hlk. ibareli "bağırdak" maddesine gönderilen kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskıların tümünde gördüğümüz kelimenin yedinci baskıdan itibaren hlk. ibaresi aldığı da anlaşılıyor. Kimi baskılarda iki kelimenin birden maddelendirildiği de göze çarpmakta. Ancak, "bağıldak" biçiminin "bağırdak" biçiminin varyantı olduğu açık. Ayrıca *bağıldak* kelimesini DerS veya TarS'de bulamadığımı da eklemek istiyorum. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 94a** "Bağırdak." || → bağırdak.

bağırdak, -ğı a. hlk. 1. Beşikteki çocuğun düşmemesi için beşiğe sarılıp bağlanan, kumaştan yapılmış enli bağ, bağıldak. **2.** Kadınların âdet zamanında bağladıkları bez, bağıldak. **3.** Yaklaşık 30 santimetre eninde bir metre boyunda, uçlarında birer metre kaytanı olan, astarlı, ipek ve sırma işlemeli kumaş, bağıldak. || **YER: DerS 478a** "Çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak." Isp, Af, Brd, Denizli köyleri ve ilçeleri, Ay, Mn, Balıkesir ve çevresi, Çkl, Brs, Es, İst, Ks, Zn, Çr, Sm, Ama, To, Or, Trabzon ilçe ve köyleri, Gm, Rize ve köyleri, Van, Bt, Ank, Kn, Ed, Kerkük || 2 ve 3. anlamlar DerS'de yok. || **TarS¹ 370** "Beşik bağı." || **KÖKEN:** *bağır+dak* < (DLT) *bağırdak*. Clauson, kelime için "garment or wrapping to protect the liver" anlamını verip Osmanlı sahası için de "swaddling clothes, a girth to hold a baby in the cradle" anlamını verir. *Bağıldak* biçiminin OT döneminde ortaya çıktığını da ekler. Clauson'da, kelimenin Türk dillerinde birçok anlama geldiğini görüyoruz. Yaygın görüş, kelimenin *bağır* "karaciğer" kökünden türediğidir. Doerfer'e göre bu kelime "wattiertes Kleidungsstück unter dem Panzer" anlamıyla Farsçaya, Türkçe veya Farsça aracılığıyla da Arapçaya geçmiştir. Yaygın görüş bu iken Kaçalin'in *bağıltak* "Başta ve gövdede zırh altına giyilen pamuklu kaftan"

²⁵⁹ asıl varyant *badaşmak*.

kelimesine Farsça köken vermesini düşündürücü buluyorum, belki de Kaçalın /l/ 'li biçimin Farsçadan tekrar Türkçeye girdiğini kastetmiştir?²⁶⁰ || → bağrı yufka.

bağışık *sf. hlk.* **1.** Herhangi bir ödevin veya yükümlülüğün dışında kalan, muaf. **2.** *tıp* Bazı mikroplara karşı aşı veya doğal yolla direnç kazanmış olan: *Çiçek aşısı, çiçek hastalığına karşı insanı bağışık kılar.* || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bağış-ık.* Nişanyan'a göre kelime, *bağışla-* fiilinin kökenine dair yanlış bir varsayıma dayanarak türetilen Yeni Türkçe *bağış-* kökünden türetilmiştir.²⁶¹

bağla TürS¹ 52b' de "Derelerin, çayların su seviyesini yükseltmek için önlerine çekilen duvar, bütet, bent, sed." anlamı ve DD ibaresi ile bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 482a** "Akarsuların seviyesini yükseltmek, suları toplamak veya başka yöne çevirmek için yapılan bent." Nevşehir ve çevresi²⁶² || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye etimolojik sözlüklerde -bu anlamda- denk gelemedim. Kelimenin *bağla-* fiili ile ilgisi çok açık ve kelime, *bağlağa* biçiminden kısaltma/varyant gibi duruyor. Zira Hatay'da biz bu tür yapılara *bağlama* diyoruz. DD 153b'de *bağlağa, bağlağı* gibi varyantlar da var. Dolayısıyla: < *bağ+la-(ğa)* || → bağda.

bağlam Son baskıda kelimenin "Deste." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin bu anlamının tüm baskılarda olduğunu görürüz; ancak bu anlamın yedinci baskıdan itibaren, artık hlk. ibaresi almadığı anlaşılıyor. || **YER: DerS 481b** "Deste, demet, tutam." Isparta ilçe ve köyleri, Dz, Kü, Es, Bo, Ks, Gm, Ar, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Ng, Kn, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bağ+la-m* || → bağda.

bağlı *sf. 7. hlk.* Halk inanışına göre, büyü etkisiyle cinsel güçten yoksun edilmiş (erkek). || **YER: DerS 484a** "Büyülü, erkeğin büyülenerek cinsi bakımdan iktidarsız olması." Es, Or, Trabzon ve köyleri, Gümüşhane ve çevresi, Ml, Ng, Kn, Krk || **TarS¹ 375** "Erkekliği bağlanmış olan." || **KÖKEN:** *bağ+lı* || → bağda.

bağrı yufka Son baskıda kelimenin "Yufka yürekli." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin sekizinci baskıyla sözlüğe girdiğini görürüz; ancak kelime sadece dokuz ve onuncu baskıda hlk. ibaresi

²⁶⁰ Clauson, 1972, 319a; Doerfer, 1965, 297/750; Atalay, 1939, 502; Räsänen, 1969, 55b; Sevortyan, 1978, 17; Kaçalın, 2011, 906; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 125v 6; Steingass, 1892, 193a.

²⁶¹ Nişanyan, 2009, 50b.

²⁶² asıl varyant *bağlama*.

almıştır. || **YER: DerS 485b** "Yufka yürekli, merhametli." Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Es, Bo, Ks, To, Gümüşhane ve köyleri, Ezc, Mr, Sivas ve çevresi, Yz, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bağır+ı + yufka* < ET *bağır* "the liver". Clauson, 1972, 317a.

bakacak (I) TürS¹ 54a'da "1. Pencere. 2. Ayna. 3. Gözetleme yeri. 4. Balkon 5. Manzarası güzel." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 489b** "Bir tepede çevresinin en iyi görülebildiği yüksek yer, gözetleme yeri." Çkl, Es, Kc, Bo, İst, Ks, Sm, Ama, Or, Ar, Ezm, Ezc, Mğ, Ed "Balkon" Brs, Çkr, Ed "Pencere." Ks "Güzel, manzaralı: *Ne bakacak ördek. Evleri var bakacak, O yar beni yakacak.*" Brs, İst || **DerS 491a** "Ayna." Çkl || **ZTS 17** "Ayna." (Yurfındık, İnönü -Eskişehir) || **DerS 4441a** "Çevreyi en iyi gören yer, gözetleme yeri." Sv, Kayseri ve çevresi || **TarS¹ 382** "Her tarafı görebilecek yer, tarassut yeri." || **KÖKEN:** *bak-acak* < ET *bak-* "to look at (someone or something Dat.)". Clauson, köke dair DLT'den başlayarak örnekler verir. Ancak biz, bu fiil köküne dair, Nadelyayev'de Altun Yaruk'tan, Erdal'da ise daha başka Uygur metinlerinden örnekler görürüz.²⁶³

bakaç Son baskıda "1. Dürbün. 2. Vizör." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda bu hususta tam bir karmakarışık durum görürüz. İlk dört baskıda kelime DD ibaresi vardır. Kelime beş ve altıncı baskılarda sözlüğe alınmamıştır. Yedinci baskıda kelime DS, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi görürüz. Ancak onuncu baskıda kelimedden hlk. ibaresi çıkarılmıştır. || **YER: DerS 489b** "Dürbün." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bak-aç* || → bakacak.

bakanak, -ğı a. hlk. Geviş getiren hayvanların ayaklarının arkasındaki körelmiş tırnak, kemik çıkıntısı. || **YER: DerS 490b** "Geviş getiren hayvanların körelmiş tırnakları." Isp, Brd, Dz, İz, Ba, Brs, Kü, Es, Ml, Hat, Ank, Krş, Ky, Kn, Ada, Krk || **TarS¹ 382** "Çatal tırnaklı hayvanların tırnakları." || **KÖKEN:** < ET *bakanak* "the frog in a horse's hoof". Clauson, bu kelimenin *baka* "kurbağa" kelimesinden, aynen İngilizcede olduğu gibi, mecaz bağlantısı ile geldiğini belirtir. Fakat Räsänen kelimeyi Kazakça *bağı* "ayak bileği" kelimesine bağlar. Besim Atalay, *bakanak* biçimiyle birlikte; *bakayak, bakanuk, bakayuk* şekillerini de vermiş; okuyuşla ilgili

²⁶³ Atalay, 1943, 61; Clauson, 1972, 311a; Nadelyayev, 1969, 81b; Erdal, **OTWF II**, 591; Sevortyan, 1978, 38.

olarak; ister *y*'li ister *n*'li okunsun, TT' deki *bakanak* ve Doğu Türkçesindeki *bakay* biçimlerinin varlığının bu iki okuyuşu da onayladığını belirtmiştir. Dankoff/Kelly *baqānak* ve *baqāyuk* biçimlerini *baqa* "frog" maddesinde toplamıştır. Özetle, Räsänen'in etimolojisi semantik açıdan bence daha uygundur.²⁶⁴

bakı *a. 3. hlk.* Fal. || **YER: DerS 492a** "Fal." İz || **TarS¹ 383** **bakıcı** "Falcı." || **KÖKEN:** *bak-ı < (DLT) bakığ* "a glance, look." Kelime DLT'de "bakma, bakış" anlamıyla vardır, kelime "fal" anlamını o devirde göremeyiz. Clauson bu kelimeyi hapax olarak saymıştır. ET'de "fal" anlamı için "ırk" kelimesinin kullanıldığını biliyoruz.²⁶⁵ || → bakacak.

bakılmak Son baskıda "Bakma işine konu olmak." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin ilk baskıdan itibaren sözlükte olduğunu görüyoruz; ancak kelimeye sadece üçüncü baskıda hlk. ibaresi getirilmiştir. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *bak-ı-l-mak* || → bakacak.

bakıncak, -ğı *a. hlk.* Nişangâh. || **YER: DerS 492b** "Nişangah." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bak-ın-(a)cak* || → bakacak.

bakındı *ünl. (ba'kındı) hlk.* "Bak hele, olacak şey mi?" anlamlarında şaşma bildiren bir söz. || **YER: DerS 492b** "Bak şimdi." Brs || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bakındı ← bak hındı ← bak hindi ← bak indi ← bak imdi ← bak şimdi* || → bakacak.

bakınmak (*nsz, -e*) **2. hlk.** Muayene olmak. || **YER: DerS 492b** "Doktora muayene olmak, tedavi olmak." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Es, Kc, Zn, Çr, Sm, Ama, To, Maraş ve çevresi, Sv, Yz, Ng, Kn, Ant, Kıbrıs || **DerS 4441a** "Doktora görünmek, gözetiminde olmak." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bak-ı-n-mak* || → bakacak.

bala *a. hlk.* Yavru, çocuk. || **YER: DerS 496a** "Çocuk, yavru, küçük." İz, Mn, İst, Brs, Ama, To, Kr, Van, Bt, Sv, Ank, Bulgaristan, Kn, Ada, Tk, Kerkük, Kars İli Ağızları 372 || **TarS¹ 382** "Yavru." || **KÖKEN:** *< (DLT) bala* "a young bird, the young of an animal, a human child" *< bāla*.²⁶⁶ Kelimenin zamanla "kuş yavrusu" anlamından "çocuk" anlamına geçtiği anlaşıyor. Kelimenin ilk tanıklandığı DLT'den, Kaşgarlı'nın verdiği atasözünü aktarmak istiyorum: "Kuş balası kusunçığ, it

²⁶⁴ Clauson, 1972, 316b; Räsänen, 1969, 58a; Tietze, 2002, 265b; Atalay, 1941, 177; Maḥmūd al-Kāşyarī, **age**, 65.

²⁶⁵ Clauson, 1972, 313b; Atalay, 1939, 373.

²⁶⁶ Tekin, 1995, 172. (Tkm. bāla).

balası oxşancığ." Räsänen bu biçimle beraber Altayca *pala* ve Kazakça *balapan* biçimlerini de sayar. Sevortyan'ın aktardığı etimolojiler kabul edilemez. Kaçalın kelime için bir çözümleme yapmamıştır. Ancak kelimeyle ilgili en derli toplu bilgiyi Sevortyan, Şçerbak ve Hauenschild'in verdiğini de kabul etmeliyiz. Günümüz Türk dillerinde kelime çoğunlukla "küçük çocuk" veya "genel anlamda çocuk" anlamlarını karşılamaktadır. Bir akrabalık adı olarak kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 193.²⁶⁷

balaban *sf. hlk.* **1.** İri, büyük. **2.** Nazik. **3.** *esk.* Şişman, gürbüz (kimse, çocuk). **4.** *a. hay. b.* Atmaca, doğan vb. yırtıcı bir kuş: *Yavru balaban bakışlı.* -Karacaoğlu. || **YER: DerS 496b** "Büyük, iri." Isp, İz, Mn, Balıkesir ve çevresi, Brs, Kü, Es, İst, Çr, Sm, Amasya çevresi, To, Ar, Ank, Kn || **2.** anlam DerS'de yok ancak DD 157b'de bu anlam için *balaman* varyantı var || "Şişman, gürbüz (kimse, çocuk)" Isp, Mn, Bil, Zn, Ks, Sn, To, Gr, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Ng "Doğan (alıcı kuş.)" Dz, İz, Sm, Mr, Ur, Ank, Kn, İç, Ed || **TarS¹ 386** "Çakır doğan, üsküflü doğan." || **KÖKEN:** Bu maddede ciddi problemler olduğunu görüyoruz. Kesin olan şudur ki bu anlamlar (belki de birkaçı) köken farkı nedeniyle bir arada bulunmamalıdır. Bu konuyu biraz açmak istiyorum: Kubbealtı, bu kelimenin, "bataklıklarda yaşayan, balıkçıla benzeyen, iri gövdeli, bacakları kısa bir kuş" ve "Türkmenler arasında kullanılan bir çeşit çalgı" anlamlarını ayrı ayrı maddelendirmiş; "gezdirilip oynatılan ayı", "büyük davul tokmağı" ve "iri, büyük cüsseli (insan veya hayvan)" anlamlarını da -bu üç kelimenin kökü kesin olarak belli değildir notunu düşerek- tek bir maddede toplamıştır. Burada, Kubbealtı'nda verilen anlamların bizim maddemizden farkını tartışmayacağım. Ancak görülüyor ki bu anlamların ayrılması gerektiğini bir tek ben düşünmüyorum. Bana göre Tietze'nin verdiği *Fa. bālābān* "Davul." kökeni, "şişman, gürbüz kimse" anlamını karşılıyor; bu yüzden bu anlam bu kökenle birleştirilmeli (Steingass, 1892, 149b: *bālā-bān* "a drum").

Bir önceki maddede Räsänen'in verdiği, *bala* kelimesi ile Kaz. *balapan* "ein junges Vögelchen" birleştirmesini hatırlayalım; Kırgızcada da bu kelimeyi aynı anlamda görüyoruz (bkz. Yudahin, **age**, 82b), +*ban* ekinin mahiyetini anlayamasak da bu kelimenin de *bala* ile ilgili olduğu açıktır. Bu anlam için Karacaoğlu'dan verilen "*Yavru balaban bakışlı*" örneği her şeyi açıklıyor zaten...

²⁶⁷ Clauson, 1972, 332b; Räsänen, 1969, 59b; Nadelyayev, 1969, 80a; Kaçalın, 2011, 906; Hauenschild, 2003, 50; Atalay, 1941, 232; Sevortyan, 1978, 47; Doerfer, 1971, 294; Şçerbak, **agm**, 108.

"İri, büyük" anlamıyla alakalı olarak, Yudahin'de, kökeni Farsça verilmiş *balban* "pehlivan, güreşçi: *balbanga tüş-* : güreşmek, mübarezeye çıkmak" maddesini görüyoruz. Fakat böyle bir kelimeyi Steingass'ta bulamadığımı da belirtiyim; acaba Yudahin bu kelimeye Farsça kökeni neye göre verdi? Bu bilinmezlik ve semantik uyumsuzluk, "iri, büyük" anlamını bahsi geçen *balban* ile birleştirmeyi imkansız kılıyor. Ancak Şemseddin Sami'de bulunan: *balaban* "Bulgarcadan me'huz olup lisân-ı mezkûrede ayıya derler. 1. Gezdirilip oynatılan ayı: *Ne toplandınız, balaban mı oynuyor?* 2. İri cüsseli insan veya hayvan: *Balaban adam.* 3. Büyük davul tokmağı." maddesi meseleyi açıklığa kavuşturuyor, yani Şemseddin Sami'ye göre "iri, büyük" anlamı için de Bulgarca kökeni verilmelidir. Bildiğim kadarı ile Ş. Sami, Balkan kökenlidir (Fraşerî), o yüzden verdiği bu köken mutlaka dikkate alınmalıdır. "Nazik" anlamının kökenini bilmiyorum; bu anlamın DerS'de geçmiyor oluşu sanki verdiğimiz bu anlamlardan biriyle mecaz yoluyla oluştuğunu işaret etmekte; ancak bu anlamların içeriğinin bu mecaz ilgisini pek kuramadığımı da kabul etmek lazım.²⁶⁸

balada, bulada "Altı aylık piliç." anlamına gelen kelimenin ikinci baskıyla sözlüğe DD ibaresiyle girdiği, sonraki tüm baskılarda yer aldığı anlaşılıyor. Ancak ikinci baskı haricinde, son baskı da dahil olmak üzere, kelimedeki *hlk.* ibaresi göremeyiz. || **YER: DerS 497a balada** "Altı aylık piliç." Kn || **DerS 821b bulada** "Cıvciv" Es, Kn²⁶⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Rum. *πουλαδα puláda* a.m.²⁷⁰

balarmak TürS¹ 56a' da "Çocuk büyüüp erinliğe yaklaşmak, mürahik olmak." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 499b** "Büyümek, yetişmek, kanlanmak, canlanmak." Dz, Mn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin *bala* "çocuk" ile ilgili olduğu düşünülebilir: *bala+r-mak*. Fakat bahsi geçen *+(a)r-* eki genellikle renk adlarına gelip, dönüşüm ifade ediyor: *sarar-*, *morar-*, *karar-*, *bozar-* gibi; aslına bakılırsa burada da bir dönüşüm söz konusu... Diğer ihtimal de *bala-* tabanından *-r* genişlemesini düşündürüyor. Ancak ben, Türkçede bu çeşit bir kök veya gövde hatırlamıyorum. || → *bala*?

²⁶⁸ Tietze, 2002, 269a; Ayverdi, 2006, 270a; Nişanyan, 2009, 52b; Yudahin, **age**, 82b ve 83a; Şemseddin Sami, **age**, 99b; Räsänen, 1969, 59b; Steingass, 1892, 149b; daha farklı görüşler için Sevortyan, 1978, 49; ayrıca bkz. *bala* maddesi.

²⁶⁹ asıl varyant *bülüç*.

²⁷⁰ Tietze, 2002, 269a; Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 236/222.

balçak, -ğı a. hlk. 1. Kabza. **2.** Kabzanın demir siperi. || **YER: DerS 501a** Mr, Ada, Çkl || **TarS¹ 388** "Kılıç sapı." || **KÖKEN:** TürS¹¹ 242b' de "**balçak** 1. Kabza. 2. Kabzanın demir siperi." ve TürS¹¹ 254a'da "**barçak** Kılıç kabzasının siperi." maddeleri ayrı ayrı işlenmiştir. Köken verilmeyen bu iki kelimededen *barçak* hlk. ibaresi almazken *balçak* hlk. ibaresi almıştır. Tuna ve Schönig'e göre Moğ. kökenli bu kelimenin, verilen şekillerden hangisi ikincil şekil ise aslî olana gönderme yapılmak suretiyle köken de verilerek düzeltilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde iki farklı kelimenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki; Hasan Eren, Schönig'in birleştirdiği bu üç biçimin (*barçaq, balçaq, baldaq*) arasında bir bağlantı kurulmasını güç, hatta olanaksız görür.²⁷¹ DerS 527a *barçak* [İz]; DerS 501a *balçak* [Berit ve Gâvurdağı Yörükleri, İç, Ada, Çkl]; TarS¹ 388 *balçak* kayıtları, ağızlarda *balçak* varyantının daha aslî veya yaygın olduğunu göstermektedir.²⁷²

baldırak, -ğı a. hlk. 1. Don, pantolon vb. giysilerin dizden aşağı olan bölümü. **2.** Kılıç kayışının aşağı uzanan parçası. || **YER: DerSØ || TarSØ || KT 99b** "Don ve şalvar paçası, baldıra gelen yeri" || **KÖKEN:** Eren'e göre *baldır* + (a)k küçültme eki < *ET baltır* "the calf of the leg". Eren' göre kelime eski sözlüklerde "bitki gövdesi" anlamında da kullanılır. Nişanyan, < *ET bal* + ? "*bağlanmak*" < *ba-* + *Il* "*bağlamak*" şeklinde bir tahlil vermiştir. Kubbealtı, kelimenin kökünün belli olmadığını söyler. Räsänen'de kelime **baltur* şeklinde maddebaşı yapılmıştır. Bu şekli Sevortyan'da da görürüz. Kaşgarlı'daki "baldır" şekillerinin hiçbirisi bu anlamı taşımaz.²⁷³

baldırgan a. hlk. 1. Baldıran. **2.** Şeytintersi. || **YER: DerS 502b** "Baldıran." Kü, To, Ağ, Ur, Gaz || **TarSØ || KT 99b** "Ağıotu, şevkerân, tahmâ" || **KÖKEN:** ~ *baldıran*. Kelimeyi EDPT'de bulamayız. Tietze kelimeye, Alm. *baldrian* kökeni verir ve karşılaştırma için Sevortyan'a gönderir. Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler. Nişanyan < *baltır* "bitki gövdesi" + *gan* tahlilini verir; 14. yüzyıldan itibaren kaydedilmiş OLat. > Fr. > İng. > Alm. > Rus. *valeriana officinalis* adı ve türevleriyle ilişkisinin açık olmadığını da ekler. Hauenschild'in verdiği Latince karşılıklardan (*Conium maculatum* ve *Ferula assafoedita*) Batı dillerindeki benzer

²⁷¹ Hasan Eren, "Türkçede Moğolca Kalıntılar - Claus Schönig, Mongolische Lehnwörter im Westogusischen Wiesbaden 2000, VI+210 s. Turcologica 47", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, c. I (2003): 175.

²⁷² Schönig, 2000, 66; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler", **Türkiyat Mecmuası**, c. XVII (1972): 215-216; Lessing, 1960, 80b; Räsänen, 1969, 60a; Sevortyan, 1978, 52.

²⁷³ **baldırak** Eren, 1999, 36a; **baldır** Clauson, 1972, 334a; Räsänen, 1969, 61a; Nadelyayev, 1969, 81a; Nişanyan, 2009, 53a; Eren, 1999, 35b; Sevortyan, 1978, 54.

kelimelerin, aynı bitki olmadığını anlıyoruz, bu da Tietze'nin aktardığı Almanca köken ihtimalini zayıflatıyor. Räsänen, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını verir, kelimenin Rusça ve Macarcaya geçtiğini belirtir ve kelimeyi Moğ. *balçırğana=baldargana* "heracleum dissectum" ile de karşılaştırır. Ancak kelimenin Türkçeden Rusçaya geçme verisi Nişanyan ile ters düşen bir bilgidir. Bu kelimenin kökeninin bilinmediğini varsaymak en doğrusu olacaktır sanırım.²⁷⁴

balı TürS¹ 56b' de "Büyük kardeş, ağabey." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 504a** "Büyük kardeş: *Balı beni size götür.*" Ml, Ezc || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fa. *bālū* "a uterine brother".²⁷⁵

balk "Kimi vakit geceleri ufukta görülen parıltı." anlamındaki kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin sözlüğe ikinci baskıyla DD kaydıyla girdiğini görüyoruz. Üçüncü ve dördüncü baskılarda da DD kaydıyla yer alan kelime diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 507a** "Gece açık havada ufkun herhangi bir yönünde görülen parıltı." Kayseri köyleri || **TarSØ** || → balkımak.

balkı 2. sf. *hlk.* Güzel, süslü, parlak. || **YER: DerS 507b** "Çok güzel (insan hakkında)." Kn || **TarS¹ 391** "Güzel, parlak, süslü." || **KÖKEN:** Kelimeyi EDPT'de bulamıyoruz. Tietze, kelime ile ilgili bir açıklama getirmez, sadece: "kelimenin okunuşu ve gösterilen mana şüphelidir." der. Tietze/Tekin, TarS'deki kelimenin okuma yanlışı olabileceğini belirtir. Kelimenin tek bir yöreden derlenmesi de düşündürücüdür. Fakat Eren'in *Sırça Köşkte* yazı dizisinde bu kelime ile ilgili bir düzeltmeye raslamadığımı da belirteyim. Ben bu kelimenin *balkı*- "parlamak" ile ilgili olduğunu düşünüyorum: [< balkı-(g)]²⁷⁶ ? || → balkımak.

balkımak (*nsz*) *hlk.* 1. Parlamak, parıldamak. 2. Şimşek çakmak. 3. Su halkalanmak, dalgalanmak. 4. Organ, kesik kesik ağrımak, sancımak. || **YER: DerS 507b** "Parlamak, parıldamak, göz alıcı güzel olmak." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, İst, Bo, Çr, Ama, Ur, Gaz, Mr, Ng, Kn, Ada, Ant, Mg "Şimşek çakmak." Af, Kü, To, Es, Çr, Ur, Gaz, Hat, Sv, Yz, Krş, Ng, Kn, Ada, Ed || **DerS 508b** "Su halkalanmak, dalgalanmak." Mn, Kn "Kesik kesik ağrımak, sancımak." Gaz || **TarS¹ 391**

²⁷⁴ Tietze, 2002, 270b; Räsänen, 1969, 61a; Sevortyan, 1978, 55; Hauenschield, 1989, 55a ve 76a; Nişanyan, 2009, 53a; Ayverdi, 2006, 271a; Lessing, 1960, 80b; krş. Meyer, **age**, 28.

²⁷⁵ Steingass, 1892, 151a; Tietze, 2002, 271b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 48a "Ata ve ana bir karındaşa denir ki öz karındaş tabir olunur."

²⁷⁶ Tietze, Tekin, 1994, 161/105; Tietze, 2002, 273a.

"Parlamak, ışık saçmak, lemean etmek." || **KÖKEN:** Kelimeye EDPT'de rastlayamıyoruz. Tietze, kelimenin çözümlemesini *balk/bark* + başka dillerden alınan isimlerden fiil yapmak için kullanılan *+ı- eki* olarak verir. [*< Ar. barḳ*] Daha sonra bu durum için *şavkı-*, *zarı-* karşılaştırmalarını, Türkçe isimler için de *bayı-* karşılaştırmalarını yapar. Kubbealtı da benzer bir etimoloji verir: [*< balk* "ışık, parıltı" ? dan *balk+ı-mak*]. Kaçalin, *balḳı-* *< barḳ+ı-* *< Ar. b-r-ḳ* "şimşek çakmak, parıldamak, yalabımak" açıklamasını yapar.²⁷⁷

balkır *a. hlk.* 1. Parıltı. 2. Şimşek. || **YER: DerS 508b** "Parıltı." Brs, İst || **DerS 507a** "Şimşek." Kn, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *balḳı-r* || → balkımak. krş. Tietze, 2002, 273a.

ballıdarı *a. (ballı'darı) hlk.* İncir. || **YER: DerS 510a** "İncir." Bo, Sv, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bal+lı + darı < bal < ET bal < Çin. mir.* Clauson, bu kelimenin çok erken dönemlerde bir Hint-Avrupa dilinden alındığı görüşünün genellikle kabul gördüğünü belirtir (Çin. *mi*, Orta Çin. *miit*, Kuzeybatı lehçelerinde *mir*). Mehmet Ölmez, Clauson'un görüşünü daha somut hâle getirmiştir. Ölmez'e göre sözbaşı *m*-'nin eski dönemde kolay kolay kabullenilememesinden dolayı *mir*'in *m*' si *b-* olmuştur, *r*' nin *l* ile yer değiştirmesi de zaten bilindik bir durumdur. Kubbealtı, kelimenin kökeninin kesin olarak bilinmediğini söyler. Nişanyan kelimeyi, Moğ. *bal* ile karşılaştırır. Räsänen kelimeye *< Sans. madhu* kökenini verir. Tietze'de de köken olarak Hint-Avrupa dilleri verilmiştir. Eren, kelime hakkında derli toplu bir açıklama yapmıştır, özetleyecek olursak: Ramstedt, Kor. *pal* 'arı' biçimini vermiş, *bal*'ın Çince'den geldiğini de bildirmiştir (Çince **pat*). Yaygın bir inanca göre, *bal* eski çağlarda Hint-Avrupa dillerinden alınmıştır (Lat. *mel*, Sans. *mádhu*). Menges, *bal*'ın Hint-Avrupa kökeninden geldiği yolundaki savlara katılmamıştır. Ona göre, *bal* Türk diyalektlerinde 'çamur' olarak kullanılan *balık*'taki **bal*'dan gelir.²⁷⁸

banak, -ğı *a. hlk.* Ekmek parçası, lokma. || **YER: DerS 515b** "Lokma, ekmek parçası." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Zn, Ks, Sn, Sm, Çr, Gaz, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky || **DerS 4443a** "Lokma." Uş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ban-ak < (DLT) ban-* "to dip". *Banmak* biçimine bu anlamda Clauson'da rastlamıyoruz. Clauson, *ban-* fiilinin *man-* ve *mal-* biçimlerini de verir. Kaşgarlı'da *man-* biçimini görürüz. Nişanyan bu fiilin, Türkçede

²⁷⁷ Tietze, 2002, 282b; Ayverdi, 2006, 273b; Kaçalin, 2006, 268.

²⁷⁸ Clauson, 1972, 330a; Ölmez, 2013, 265; Ayverdi, 2006, 269b; Nişanyan, 2009, 52b; Eren, 1999, 34b; Severtyan, 1978, 47; Räsänen, 1969, 59a; Tietze, 2002, 268b; Atalay, 1943, 64.

sonu *-n* ile bittiği hâlde geçişli olan tek fiil olduğunu söyler. Aynı bilgiyi Tietze ve Sevortyan'da da görürüz. Kubbealtı *man-mak* biçimini verir.²⁷⁹

bank Kelimenin gerek anlamlandırılmasında gerekse de *hlk.* ibaresi almasında baskılar arasında ciddi farklar olduğunu görüyoruz. İkinci baskıyla beraber sözlüğe giren "Bazı bölgelerde banka müdürü gibi belirtme gruplarında banka kelimesinin yerine kullanılır." anlamı, onuncu baskıya kadar ufak tefek değişikliklerle muhafaza edilmiştir; anlam, ikinci ve üçüncü baskılarda *hlk.* ibaresi de almıştır. Sonraki baskılarda *hlk.* ibaresi almayan bu anlamın onuncu baskıda sözlükten çıkarıldığı anlaşıyor. Son baskıda ise kelime bu anlamı yine göremeyiz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fr. banque* a.m.²⁸⁰

banlamak (*nsz*) *hlk.* 1. Horoz ötmek. 2. Bağırarak. || **YER: DerS 521b** "Horoz ötmek." Kr, Van, Bt, Mş, Gaz "Bağırarak, haykırmak." Es, Kr, Gaz, Ank || **TarS¹ 398** "Yüksek sesle bağırarak." || **KÖKEN:** *ban+la-mak* < *Fa. bang* "bağırma". Clauson'a göre kelime ses taklididir; ancak Clauson *b-* /*-ŋ* kombinasyonu Karahanlıcada çok olağandışı olduğu için bu kelimenin Farsçadan alıntı olabileceğini de söyler. Tietze/Tekin ve Kaçalın'e de göre kelime Farsça kökenlidir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma kökenli saymıştır.²⁸¹

bar (IV) a. *hlk.* Ateşten, mide bozukluğundan, ağızda, dil ve dişlerde meydana gelen acılık, pas. || **YER: DerS 523a** "Ateşten, miğde bozukluğundan, ağızda, dil ve dişlerde hasıl olan acılık, sarı tortu, pas." Isp, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gm, Ezc, Vn, Bt, Tn, El, Ur, Gaz, Hat, Sv, Krş, Kn, İç, Kerkük || **TarS¹ 400** "Kir, pas." || **KÖKEN:** < *Erm. p'ar* "garment, shirt, foetal sac, film of an egg; pellicle, cuticle, film, husk, mar thin film taht forms on surface of vinegar or wine that is turning to vinegar".²⁸²

barak, -ğı a. *hlk.* 1. Tüylü, kıllı çuha. 2. Bir cins tüylü av köpeği. || **YER: DerS 524a** "Çok tüylü köpek." İst, Ada, Krk || 1. anlam DerS'de yok || **TarSØ** || **KT 103a** "Uzun tüylü, uzun kıllı (çuha, kebe yahut at, av köpeği)." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *barak* "a long haired dog". Clauson, Kaşgarlı'nın verdiği bilgileri aktarmıştır. Dankoff'a göre

²⁷⁹ Clauson, 1972, 348a; Ayverdi, 2006, 278a; Nişanyan, 2009, 54b; Tietze, 2002, 275b; Sevortyan, 1978, 79; Nadelyayev, 1969, 81b; Atalay, 1940, 30.

²⁸⁰ Tietze, 2002, 276b.

²⁸¹ Clauson, 1972, 346a; Tietze, Tekin, 1994, 162/109; Kaçalın, 2006, 309a; Tietze, 2002, 275b; Atalay, 1941, 355; Zülfikar, 1995, 303; "voice, sound, noise, cry, clamour" Steingass, 1892, 152b.

²⁸² Eren, 1999, 39a; Tietze, 2002, 278a; Dankoff, 1995, 145/734; Hasan Eren, "Türkçemizdeki Ermenice Alıntılar Üzerine", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, c. 1995/II s. 524 (Ağustos 1995): 880.

kelime Farsçadan alıntıdır. Doerfer'e göre Farsçaya, Moğolcaya, Ermeniceye ve Bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Rybatzki, kelimenin İran dillerinden alındığını aktarır. Eren'in verdiği bilgilere göre de, *barak* Türkçeye büyük bir olasılıkla İran dillerinden geçmiştir. Ramstedt Türkçe ve Moğolca biçimleri ortak bir kökten getirmeyi denemiştir. Macar ağızlarında kullanılan *bereg* biçimi Kumancadan kalma bir alıntıdır. (Dankoff'un, eski İran tanrılarının birinin gökyüzüne çıkarken bindiği köpeğe de bu adın verildiğine dair bir yazısı olduğunu biliyorum; ancak bu makaleye maalesef ulaşamadım, yine de yazının künyesini veriyorum).²⁸³

baran Önceki baskılarda kelimenin iki anlamını görmekteyiz: "1. Bağda omça sırası. 2. Sebze fidesi ve üzüm çubuğu ekmek için hazırlanan çukur." Son baskıda, kelimedede, bu iki anlamı da göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda; birinci anlamın ilk baskıdan yedinci baskıya kadar sözlüğe alındığını, yedinci baskıda anlamın hlk. ibaresi de aldığını, sekizinci baskıdan itibaren kelimenin sözlükten çıkarıldığını görürüz. İkinci anlamı ise sadece yedinci baskıda hlk. ibaresiyle görürüz, diğer baskıların hiçbirinde bu anlam mevcut değildir. || **YER: DerS 525a** "Üzüm, meyve ağaçları ve bitkilerin dizisi." Dz, Çkl, Kr, Ezc, El, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ada "Sebze fideleri, üzüm çubuğu ekmek için hazırlanan yer, çukur." Ezc, Sv || **TarSØ || KÖKEN:** < *Erm. paran* "cord, row of vines, furrow".²⁸⁴

barçak "Kılıç kabzasının siperi." alamındaki kelime tüm baskılarda mevcuttur ve sadece yedinci baskıda hlk. ibaresi almıştır. Diğer baskılarda hlk. ibaresini göremeyiz. || **YER: DerS 527a** "Kılıç kabzasının siperi." İz || **TarSØ || KT 103a** "Yahut balçak. Kılıç kabzasının eli muhafaza etmeye mahsus siperi." || → balçak.

bardak, -ğı a. 4. hlk. Toprak testi. **YER: DerS 528a** " Toprak testi, küçük testi." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, İst, Ks, Sm, Ama, Rize köyleri, Ar, Vn, Bt, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ng, Kn, İç, Muğla ilçe ve köyleri, Krk, Mersin Ağzı 41a || **TarS¹ 400 bardak, (bartak)** "Testi." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *bart* "su içmek için kullanılan bardak" + *-(a)k* küçültme eki. Hemen tüm kaynaklar bu tahlilde birleşmiştir. *Bart* biçiminin DLT'de geçtiğini biliyoruz. Kaşgarlı'ya göre bu kelime

²⁸³ Clauson, 1972, 360a; Dankoff, 1995, 160/A4; Rybatzki, 2006, 263a; Eren, 1999, 39a; Doerfer, 1965, 280/728; Räsänen, 1969, 626; Atalay, 1939, 377; Hauenschild, 2003, 55; ayrıca bkz. Robert Dankoff, "Baraq and Burāq", *Central Asiatic Journal*, XV.2 (1971): 102-117.

²⁸⁴ Dankoff, 1995, 125/610; Tietze, 2002, 278b; Redhouse, 1890, 319a.

Oğuzcadır. Nişanyan'a göre *bardak* biçimi ilk kez Mukaddimetü'l-Edeb'de tanıklanmıştır. Räsänen'e göre kelime Rusçaya geçmiştir.²⁸⁵

barhana *a. Fa. bār + ḥāne hlk.* **1.** Kafile, küçük kervan, göç. **2.** Göç eşyası, ev eşyası. || **YER: DerS 531a** "Grup, takım, kafile, kalabalık, göç, küçük kervan, aile fertleri." Uş, Isp, Dz, Mn, Es, Çkr, Ama, To, Gr, Gm, Ar, Ezm, Ezc, Vn, El, Ml, Ur, Mr, Sv, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Ant, Mg, Kerkük "Ev eşyası." Brs, Ar, Vn, Sv, İç || **TarS¹ 401** "Göç eşyası" || **KÖKEN:** < *Fa. bār-ḥāna* [*bār* "yük" ve *ḥāna* "ev"]²⁸⁶

barı *a. hlk.* Çit. || **YER: DerS 531b** "Bahçe duvarı, çit, avlu duvarları üzerine konulan çalı çırpı, harçsız yapılan duvar, tarla sınırı, tarlaların alt yanına çekilen taş set, siper." Isp, Brd, Kü, Es, Or, Ur, Ank, Krş, Kn, İç, Ant, Mersin Ağzı 41a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. bārū* "duvar"²⁸⁷

barış görüş olmak *hlk.* Her türlü dargınlığı unutarak barışmak. **YER: DerS 533a** "Barışıp yeniden dost olmak." Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *bar-(ı)ş* < *ET barış* "going" < *ET bar-*. Clauson, aslında "gidiş" anlamına gelen kelimenin erken periyotta ilk olarak "barış keliş" yapısında görüldüğünü, Osmanlı sahasında ise genellikle çok daha farklı bir anlam kazandığını (mutual agreement) belirtir. *Barış görüş olmak* deyiminde de ET "barış keliş" yapısının etkisi açıkça görülüyor. Türkçede eski *bar-* kökü *var-* olarak kullanılır. Buna karşılık *bar-* kökünden gelen *barış* türevinde *b'nin* olduğu gibi kaldığı göze çarpıyor.²⁸⁸

basak, -ğı *a. hlk.* Merdiven. || **YER: DerS 536b** "Merdiven, el merdiveni, merdiven basamağı, iskele." Mn, Çkl, Es, Bo, Sk, Zn, Ks, Sn, Sm, Ank, Ed || **DerS 4445a** "Merdiven, basamak." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bas-ak* < *ET bas-* "bo press, crush, oppress, make a surprise attack". Kelimeye eski metinlerde rastlayamıyoruz; ancak *bas-* kökünün en eski zamanlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Doerfer'e göre; *bāsmīš* "unterdrücken" biçimi Farsçaya, *basu-* "mepriser, faire peu de cas, humilier;

²⁸⁵ Tietze, 2002, 280a; Clauson, 1972, 358; Räsänen, 1969, 64; Sevortyan, 1978, 65; Eren, 1999, 40b; Atalay, 1939, 341; Poppe, **Mukaddimetü'l-Edeb**, 98a.

²⁸⁶ Tietze, 2002, 281a; Tietze, Tekin, 1994, 163/114; "a tent, or cloth stretched upon poles under which goods and baggage are kept from rain..." Steingass, 1892, 142a.

²⁸⁷ Tietze, 2002, 281b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 51a "hisar ve kale manasıdır"; "a wall, rampart, bulwark, fortification; a fort; a tower; battlements; embrasures" Steingass, 1892, 143a.

²⁸⁸ Clauson, 1972, 369b; Tietze, 2002, 281b; Ölmez, 2013, 266; Eren, 1999, 40b; Sevortyan, 1978, 73.

insulter" biçimi de Moğolcaya geçmiştir. Ancak Räsänen'de, Moğolca *basu-* "beleidigen, bedrücken" biçimini karşılık olarak görürüz.²⁸⁹

basar (II) *a. hlk.* Merdivenin ayakla basılan yüzeyi. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ**
|| **KÖKEN:** *bas-ar.* Kelimenin *bas-* ile ilgili olduğu çok açık. EDPT'de aynı kelimeyi "garlic" anlamı ile görmekteyiz. Clauson'a göre, DLT'de de geçen bu kelime ya hapax ya da alıntıdır. Çünkü normalde bu anlam için o dönemde kullanılan kelime *sarmusak*. Bu verilerden kelimenin bu anlamda ET'de kullanılmadığını anlıyoruz.²⁹⁰
|| → basak.

basarna Son baskıda "1. Bir cismin bir yanını kaldıraçla yükseltme işi. 2. *den.* Dalyanın kapak yeri." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi yoktur. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin kelimenin ikinci baskıdan itibaren sözlüğe girdiğini ve bütün baskılarda yer aldığını görürüz. Ancak kelimeye sadece yedinci baskıda DS ibaresi konmuştur. || **YER: DerS 538a** " Manivela, küskü, destek, kaldıraç." Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Ama, To, Or, Gr "Dalyanın kapak yeri. (balıkçılar arasında kullanılır)" İst || **TarSØ || KÖKEN:** < *Rum. (Karadeniz dial.) πασαρίνα (pasarína)* a.m. < *İt. (Venedik dial.) passarin* "tüfekdeki tetik".²⁹¹

baskıç TürS¹ 60b' de "Merdiven basamağı." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 536b** " Merdiven, el merdiveni, merdiven basamağı, iskele." Brs²⁹² || **TarS¹ 409** "Merdiven. " || **KÖKEN:** *bas-kıç* < *bas-gıç* || → basak.

baskısız *sf. hlk.* Terbiyesiz, ahlaksız. || **YER: DerS 543b** "Terbiyesiz, ahlâksız." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, Kü, Es, İst, Ks, Amasya ve çevresi, Or, Gm, Ezc, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Ng, Mg || **TarSØ || KÖKEN:** *bas-kı-sız* || → basak.

basma *a. 8. hlk.* Gübre, tezek. || **YER: DerS 544a** "Gübre, tezek." Brd, Gm, Kr, Ezc, Vn, Dy, Sv, Ky || **TarSØ || KÖKEN:** *bas-ma* || → basak.

bastı Kelimenin "bastırma" anlamı dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi ile mevcuttur. Ancak son baskı dahil, diğer hiçbir baskıda kelime bu anlam işlenmemiştir. || **YER: DerSØ || DDØ || TarSØ || KÖKEN:** *bas-tı* || → basak.

²⁸⁹ Clauson, 1972, 370b; Doerfer, 1965, 245/696; Nadelyayev, 1969, 85a; Räsänen, 1969, 64a; Sevortyan, 1978, 74.

²⁹⁰ Clauson, 1972, 347b; Atalay, 1939, 360.

²⁹¹ Tietze, 2002, 285a.

²⁹² asıl varyant *basak*.

bastık, -ğı a. hlk. Pestil. || **YER: DerS 546b** "Pestil" Brs, Çkr, Tr, Ezc, Dy, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Kn, Ky, Malatya İli Ağızları 388b, Diyarbakır Ağzı 149b || **TarS¹ 406 Basdık** "Üzüm şirasını kaynatıp içine nişasta bulamakla yapılan pelte." **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *Erm. basdeg* < *EErm. pasteg* < *Rum. πασθηλος pastilos* < *İt. pastello* seyri söz konusudur. Dankoff'a göre *pestil* biçimi Türkçeye Rumcadan girmiştir. Doerfer, kelimenin Türkçeden; Arapça (Suriye), Farsça ve Kürtçeye geçtiğini söyler. Fakat Eren, Doerfer'in verdiği Halaçça *bastuq* "süß-speise - tatlı yiyecek" biçimini düşündürücü bulur. Kubbealtı kelimeye: < *Erm.* < *Rum.* köken verir. Bence, bu gıdanın yapılış tarzını göz önünde bulunduracak olursak *bas-* kökenini göz ardı edilmemeli; ancak Ermenice biçimin de halk etimolojisi yoluyla Türkçe *bas-* fiiline yaklaştırılmış olma ihtimali daha ağır basmaktadır, ayrıca *bastık* kelimesinin derlendiği yerlerin çoğunluğunun, zamanında Ermenilerin yaşadığı yerler olduğunu da hesaba katmalıyız.²⁹³

bastırık, -ğı a. hlk. 1. Kapıyı arkadan bastırmak için kullanılan ağaç dayak. 2. Ağırlık, yük. || **YER: DerS 547b** "Kapıyı arkasından bastırmak için kullanılan ağaç dayak." Krş, Ng || **DerS 547a** "Ağırlık, yük, baskı." Af, Es, Mr, Krş, Kn, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bas-tır-ık* || → basak. Räsänen'e göre kelime Rusçaya geçmiştir.²⁹⁴

bastırma Kelimenin "bastı" anlamının son baskıda olmadığı görülüyor. Diğer baskılara bakılırsa, sözlüğe -hlk. ibaresi olmaksızın- yedinci baskıyla giren bu anlamın, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresiyle, onuncu baskıda yine hlk. ibaresi almadan yer aldığını görmekteyiz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *bas-tır-ma* || → basak.

bastırmak (-i) 11. hlk. Kümes hayvanlarını kuluçkaya yatırmak. || **YER: DerS 548b** "Kümes hayvanlarını kuluçkaya yatırmak." Isp, Kc, Zn, Ama, Mr, Kn, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bas-tır-mak* || → basak.

başa TürS¹ 62b' de "1. Ağabey, balı. 2. İleri gelen." anlamları ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS**

²⁹³ Dankoff, 1995, 123/604; Tietze, 2002, 288a; Eren, 1999, 4b; Doerfer, 1965, 240/690; Ayverdi, 2006, 289b; Andreas Tietze, "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch** Anadolu Türkçesindeki Yunanca, Slavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü, der. Mehmet Ölmez (İstanbul: Simurg, 1999): 379/332.

²⁹⁴ Räsänen, 1969, 64b.

549b "Ağabey." İz, Mn, Ba, Brs "İleri gelen: *Memleketin başaları toplanmış.*" İz || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze ve Tietze/Tekin, kelimeyi *paşa* ile karşılaştırmış; Kaçalın, *baş* + "küçültme, eşitlik, aitlik anlatan; anlamı pekiştiren" *a* eki açıklamasını yapmıştır. Kelimenin ikinci anlamının *paşa* ile ilgili olduğuna katılıyorum; ancak bana göre kelimenin birinci anlamı < *baş+ağa* biçimiyle ilgili olmalıdır.²⁹⁵

başak, -ğı a. 2. hlk. Tarlalarda, bağlarda dökülmüş veya tek tük kalmış olan ürün. || **YER: DerS 550b** "Tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüler." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Es, Çr, Sm, Ama, To, Ordu ve ilçeleri, Giresun köyleri, Tr, Ezc, Bt, Gaz, Hat, Sv, Ky, Ng, Kn, Ant, Mg || **TarS¹ 418** "Mahsûl devşirildikten sonra dal ve sap üzerinde kalmış olan artıklar." || **KÖKEN:** (DLT) *başak* < *baş+ak* (isim kökü + küçültme eki +ak) "a small head". Clauson'a göre kelimenin erken dönemlerdeki anlamı "okun başı" iken, kelime sonraları mısır ve buğday vb. için kullanılan, bilinen anlamı da kazanmıştır. Kaşgarlı da "temren" anlamını verir. Yukarıda verdiğimiz tahlili Kaçalın'de de görürüz. Eren'e göre; Radloff'a borçlu olduğumuz bu tahlil, çoğu otorite tarafından da kabul edilmektedir.²⁹⁶

başaklamak (-i) hlk. Tarlalarda, bağlarda kalmış döküntüleri toplamak. || **YER: DerS 551b** "Tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüleri toplamak." Af, Isp, Brd, Ay, İz, Ba, Çkl, Kü, Kc, Zn, Ks, Çkr, Or, Ezc, Bt, Mr, Ank, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baş+ak+la-mak* || → *başak*.

baş vermek hlk. Değiş tokuş yaparken üste bazı şeyler vermek. || **YER: DerS 553b** "Değiş tokuşta (trampa) üste birşey vermek" Kr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baş+a vermek* || → *baş bağlamak*.

baş bağlamak hlk. Nişanlanmak. || **DerS 4446b** "Nişanlamak." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baş* + *bağlamak* < *ET baş*. Clauson, "baş" ve "yara" anlamlarına gelen bu kelimeyi her ne kadar Kaşgarlı "baş" şeklinde kaydetse de bunun kesinlikle bir hata olduğunu belirtir. Zira "baş" anlamına gelen eski *baş*'ın Yakutçası *bas*, Türkmencesi ise *baş*' tır. "Yara" olarak kullanılan eski *bāş*'in²⁹⁷ Yakutça karşılığı *bās*, Türkmence karşılığı ise *bāş*'tır. O nedenle Kaşgarlı Mahmud'un *baş* yazımları yanlıştır.

²⁹⁵ Tietze, 2002, 290a, Tietze, Tekin, 1994, 163/142, Kaçalın, 2006, 183. krş. *baş bağlamak*.

²⁹⁶ Clauson, 1972, 378b; Kaçalın, 2011, 908; Eren, 1999, 43a; Nadelyayev, 1969, 87b; Atalay, 1939, 378; Sevortyan, 1978, 89.

²⁹⁷ Clauson, 1972, 375a; Nadelyayev, 1969, 86b; Räsänen, 1969, 64b; Hamilton, 1998, 167; Eren, 1999, 41b; Doerfer, 1965, 250/704; Doerfer, 1971, 294; Sevortyan, 1978, 85; Atalay, 1943, 72 ve 73; Eren, 2002, 130.

Kelimenin yazıtlardan beri muhtelif anlamlarda kullanıldığını, eski metinlerde "baş, başkan, uç, sınır" gibi anlamlara geldiğini görüyoruz. Räsänen kelimeyi Moğolca **ba* ile karşılaştırmıştır. Hamilton'un, bu kelimenin uzun ünlülü olabileceğini aktarması düzeltilmeye muhtaçtır. Tür. *baş* ~ Çuv. *pus* (ET *ş* ~ Çuv. *l* olması gerekirken?) denkliliğini veren Eren, kelime üzerinde genişçe durmuş, kelimeyle ilgili hemen tüm görüşleri derli toplu bir biçimde vermiş, özellikle Ramstedt'in ortaya attığı ve sonradan da *lç* > *ş* ve *lc* > *ş* şekline de dönüşen *baş* < *balç* kuramını değerlendirmiştir. Doerfer'e göre kelimenin "başı" biçimi (*aşçıbaşı* gibi kelimeleri oluşturan), Türkçeden; Farsça, Arapça (Suriye), Rusça ile bazı Kafkas ve Balkan dillerine de geçmiştir. Ancak Eren, Doerfer'in Çuvaşça *pus* biçimine ilişkin açıklamasını tartışmaya açık bulur.²⁹⁸

baş bezi *a. hlk.* Mendil. || **DerSØ** || **TarS¹ 421** "Baş örtüsü." || **KÖKEN:** *baş* + *bezi* || → baş bağlamak.

baş bıçağı *a. hlk.* Ustura. || **YER: DerS 555a** "Ustura." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Kü, Es, Bo, Rz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baş* + *bıçağı* || → baş bağlamak.

baş göz etmek *hlk.* evlendirmek. || **DerS 4447a** "Evlendirmek." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baş* + *göz* + *etmek* || → baş bağlamak.

baş göz olmak *hlk.* evlenmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *baş* + *göz* + *olmak* || → baş bağlamak.

başını çatmak *hlk.* Baş ağrısını önlemek için alnın üstünden arkaya doğru eşarp vb. şeyleri çepeçevre bağlamak. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *baş*+*ı*+*n*+*ı* *çatmak* || → baş bağlamak.

başlak Kelimenin "Başlama yeri." anlamının DD ibaresi ile birinci ve ikinci baskıda; "Ortaksız, hissesiz." anlamının ise yine ilk iki baskıda (birinci baskıda DD kaydı, ikinci baskıda DD kaydı olmaksızın) yer aldığını görüyoruz. Son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılarda bu kelimeye rastlamayız. DD'de kelimenin bu anlamı için soru işareti konulmuş. Gerek kelimenin derlendiği yerin İstanbul olması gerekse de kelimenin alışılmadık anlamı, uydurma bir kelime ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Dolayısıyla bu anlamın sözlükten çıkarılmasını isabetli buluyorum. ||

²⁹⁸ Clauson, 1972, 375a; Nadelyayev, 1969, 86b; Räsänen, 1969, 64b; Hamilton, 1998, 174a; Eren, 1999, 41b; Doerfer, 1965, 250/704; Doerfer, 1971, 294; Severtyan, 1978, 85; Atalay, 1943, 72 ve 73; Eren, 2002, 130.

YER: DerSØ || DD¹ 172a "Diybâçe, mukaddeme." İst '?' || **TarSØ || KÖKEN:** *baş+lak* || → baş bağlamak.

başmal Son baskıda "Sermaye." anlamıyla bulunan kelimedede hlk. kısaltması yoktur. Önceki baskılara bakacak olursak; kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu, ilk baskıdan altıncı baskıya kadar da DD ibaresi aldığını görürüz. Yedinci baskıdan itibaren kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerS 564b** "Anamal, anapara." Ama, Bt || **DD¹ 172b** "Sermaye." Vn || **KÖKEN:** *baş + mal* || → baş bağlamak.

baştak TürS¹ 64a' da "Kendi başına buyruk, bağımsız, müstakil." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS** "Müstakil (ev)." İst²⁹⁹ || **DD¹ 172b** "Kendi başına, müstakil, faili muhtar." Bil, İst || **TarSØ || KÖKEN:** *Başlak* kelimesinin varyantı. || → baş bağlamak.

bat a. hlk. Kurşun boruların ağzını açmakta kullanılan, şimşirden yapılmış, ucu sivri bir çeşit takoz. || **YER: DerS 568a** "Kurşunculukta kurşun boruları işlemekte kullanılan şimşirden yapılmış bir aygıt." İst || **TarSØ || KÖKEN:** Tietze, köken olarak < *İng. butt* a.m. demiş; Kubbealtı < *Ar. baṭṭ* "deşmek" kökeni vermiş. Kubbealtı'nın etimolojisi daha kabul edilebilir görünüyor. Kelime sözlüğe ikinci baskıdan itibaren DD kaydıyla girmiştir. Kelimenin sadece İstanbul'dan derlenmiş olmasını düşündürücü buluyorum; ancak Eren'in *Sırça Köşkte* yazı dizisinde kelimeyle ilgili herhangi bir düzeltmeye rastlamadığımı da belirtiyim. Kelimenin kökeni hakkında kesin konuşmak güç görünüyor.³⁰⁰

batar a. hlk. Zatürre. || **YER: DerS 569b** "Zatürre." Ada, İç || **TarSØ || KÖKEN:** Kubbealtı: "bat- fiilinin isim fiil ekiyle kalıplaşmasıyla oluşmuştur." açıklamasını yapar. Eren ve Tietze kelimeyi sözlüklerine almamıştır. Kubbealtı'nın açıklaması, bu çeşit sancı veya ağrıların vücutta batma hissi uyandırdığı düşünülürse gayet yerindedir; ancak ben Türkçede *-ar* biçiminde bir isim-fiil eki bilmiyorum. < *ET bat-* to descend and disappear".³⁰¹

²⁹⁹ asıl varyant *başlak*.

³⁰⁰ Tietze, 2002, 292b; Ayverdi, 2006, 302b.

³⁰¹ Ayverdi, 2006, 303a; Clauson, 1972, 298a.

batsat *zf. hlk.* Ara sıra, seyrek olarak, tek tük. || **YER: DerS 572b** "Arasıra, bazen, seyrek, tek tük." Isp, Brd, Dz, Kü, Sn, Amasya ve çevresi, Kn, Ant, Mğ, Çr || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

battıçık *a. (battı'çıktı) hlk.* 1. Alt geçit. 2. Su kanallarında suyun engeli geçmesi için yapılan düzenek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN: bat-tı + çıktı** || → batar.

bayatsı *sf. hlk.* Bayatlamaya başlamış. || **YER: DerS 578b** "Bayatlamaya yüz tutmuş, bayatımsı." Isp, Brd, Dz, Ay, Kc, Bo, Zn, Ks, Ama, Or, Ezc, Maraş ve çevresi, Sv, Ank, Krş, Nğ, Kn, İç, Ant, Ed || **DerS 4449b** "Bozulmaya yüz tutmuş, tazeliğini yitirmiş." Gaz, Yz, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN: bayat + sı** sıfattan sıfat yapan eki. Kelime ile ilgili olarak muhtelif görüşler vardır: Tietze, *bayat* kelimesini *Ar. bā'it* "qui a passe la nuit, qui est de la veille, rassis (: pain)" kökenine götürmüştür. Doerfer, *bayakı* "önceki" biçimiyle *Bayat* "Tanrı" biçimini birleştirmiş ve ortaya *baya* biçimini koymuştur. Erdal'da da; *baya* "recently, previously, a short while ago" yapısını buradaki tartışmadan ayrı bir konumda da olsa görmekteyiz. Räsänen de kelimeyi *Bayat* "Tanrı" kelimesine bağlamıştır. Eren, Tietze'nin görüşünü aktarmış; Kubbealtı ise Doerfer'in açıklamasından hareketle kelimeyi ET *bayat* "Tanrı, kadim" kökenine götürmüştür. Nişanyan'da ise Arapça köken ve aynı zamanda bu kelimenin Arapçada "gecelemiş nesne" anlamına geldiği bilgisini görüyoruz. Tietze/Tekin, TarS'deki *bayat* kelimesi için: "Allah'ın 'kadim' sıfatı karşılığı; 'Tanrı' anlamında Türkçe bir sözcük olup Arapçadan gelen *bayat* 'eski' sözcüğü ile bir ilgisi yoktur." açıklamasını yapmıştır. Ben, Türkçe *Bayat* kelimesiyle semantik bağ net olmadığı için, kelimenin bahsi geçen Arapça kökenden geldiğini düşünüyorum. İbrahim Taş, Türkçe *bayat* "Tanrı" kelimesini <*bāya "zengin" + t "çokluk eki" şeklinde açıklayan veriler aktarmıştır. Benzer tahlili Kaçalın de vermiştir.³⁰²

bayatsımak (*nsz*) *hlk.* Bayatlamaya yüz tutmak. || **YER: DerS 578b** "Bayatlamak, bayatlamaya yüz tutmak." Ba, Çr, Mr, Çkr, Ank, Nğ, Kn, İç || **DerS 4449b** "Bozulmaya yüz tutmak, tazeliğini bayatlamak." Gaz, Yz, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN: bayat+sı-** (isim/sıfattan benzetme yapan ek) **-mak** || → bayat.

baydalak TürS¹ 65b' de "Çekinimsiz, çekinmezliği saygısızlık derecesine vardır, bir işe gereken önemi vermiyen, lâübalı." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye,

³⁰² Tietze, 2002, 295b; Tietze, "Direkte arabische", 317; Eren, 1999, 44b; Ayverdi, 2006, 306b; Doerfer, 1965, 379/819; Erdal, **OTWF I**, 82; Tietze, Tekin, 1994, 164/122; Clauson, 1972, 385a; Atalay, 1941, 171; Taş, 2011, 80; Kaçalın, 2011, 908.

son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **DerSØ** || **DD¹ 176b** "Açık saçık gezen, lâubali [kadın]." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye etimolojik sözlüklerde denk gelemedim. Bana göre kelime < Moğ. *bajidal* "sein, Wesen, Natur, Aussehen". (Räsänen, 1969, 56b; Ramstedt, 1935, 39; Lessing, 1960, 73b) ile ilgilidir.

bayımak TürS¹ 65b' de "1. Zengin olmak. 2. Gelişip büyümek." anlamları ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 579b** "Zengin olmak: *Cingan göçmeyince bayımaz.*" Ks, Yz, Ank, İç || **TarS¹ 467** "Zengin olmak." || **KÖKEN:** *bay+ı-mak* < *ET bay* "rich, a rich man" < *bāy*.³⁰³ Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... çığay bodunuğ bay kıltım." Kül Tigin Doğu 30. Doerfer'e göre birçok dile geçen kelimenin, zamanla anlam genişlemelerine de uğradığını Clauson'dan öğreniyoruz. Räsänen kelimeyi, Moğ. *bajan* "reich" ile karşılaştırmıştır.³⁰⁴

baylan *sf. hlk.* 1. Zarif, çekici: *O akşam, sesi baylan, hayli edalı bir hanıma dediğim gibi ...* -A. İlhan. 2. Zengin || **YER: DerS 581b** "Ağırbaşlı, uslu, kibar, nazik, edalı, nazlı. Dz, Ay || "çekici" anlamına DerS'de rastlayamıyoruz. || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeyle ilgili, etimolojik sözlüklerde bir bilgiye rastlayamadım. Ancak kelimenin "zengin" anlamındaki *bay* ile ilgili olduğunu düşünüyorum. Çünkü DerS'de, burada verilen anlamlar haricinde "Şımarık, yüzşüz, nazlı, yaramaz, terbiyesiz, arsız, densiz" anlamları -genel geçerliliği olmamakla beraber- hep zenginlikle ilgili kavram ve özelliklerdir. Ayrıca yine DerS'de kayıtlı *baylak* varyantının Arap harfli imlâsı, söz sonu -k'nin rahatlıkla -n şeklinde okunmasına da imkan vermektedir. Belki *baylan* biçimi bu şekilde oluşup yaygınlaşmıştır. || → bayımak.

baylanmak *sf. hlk.* Nazlanmak, şımarık olmak. || **YER: DerS 582a** "Şımarık olmak, nazlanmak." Dz, Mn, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *baylan+mak* || → bayımak.

baymak (*nsz*) *hlk.* 1. Yiyecek baygınlık vermek, mideyi bulandırmak, midede ezinti yapmak. 2. Aldatmak, kandırmak, etki altında bırakmak. 3. Can sıkıntısı vermek, sıkmak, bunaltmak. || **YER: DerS 582a** "Yiyecek baygınlık vermek, mideyi hafifçe bulandırmak, midede ezinti yapmak." Dz, İz, Kü, Es, Kc, Zn, Çkr, Sm, Or, Gr, Ank, Ng, Mğ, Malatya İli Ağızları 389a || **DerS 4450a** "Yiyecek içecek mide bulandırmak, baygınlık vermek." Af, Gaz || **DerS 582b** "Aldatmak, kandırmak, göz boyamak,

³⁰³ Tekin, 1995, 172. (Tkm. bāy, Yak. bāy).

³⁰⁴ Clauson, 1972, 384a; Räsänen, 1969, 56a; Doerfer, 1965, 259/714; Tekin, 2010, 46; Nadelyayev, 1969, 79a; Sevortyan, 1978, 27.

manyetize etmek, tesir altında bırakmak." Isp, Dz, Kü, Bil, Es, Ks, Çkr, Çr, Sn, Amasya ve çevresi, To, Ordu köyleri, Gr, Nğ, Kn "Can sıkmak, bıktırmak, üzmek, canından bezdirmek." Ks || **TarS¹ 469** "Kanmak, inanmak." || **KÖKEN:** *bay-mak*. *Bay-* şeklinde bir fiile ET'de rastlayamıyoruz. Nişanyan'a göre bu kök *bayıl-* fiilinden bir geri türetme gibi olmalıdır. Tietze de *bayıl-* fiili ile karşılaştırma yapmıştır. Ancak yine de kesin bir köken vermek zor görünüyor.³⁰⁵

bayramak TürS¹ 66a' da "Parıldamak." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 584a** "Parlamak: *Bir kumaş aldım yıldız gibi bayır bayır bayırıyor.*" Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** Parlamak fiilinin varyantı olduğunu düşünüyorum.

bebe a. hlk. Bebek, küçük çocuk: *Anam ikiz bebe beklemediği için tek bir kırmızı kurdele hazır etmişti beşiğin başına.* -A. Kulin. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 179b** "Çocuk, bebek." Ank, Ky, İz || **KÖKEN:** < Babywords grubundan.

becelleşmek (nsz) hlk. Cedelleşmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *becel+leş-mek* < *cedelleşmek* < *Ar. cadal* "Münakaşa, kavga."³⁰⁶

becit "1. Lüzumlu, gerekli, önemli, acele. 2. Güç, zor, çetin." anlamlarına gelen ve TürS² -92b'den dokuzuncu baskıya kadar tüm baskılarda yer alan bu kelimenin, onuncu baskı ile son baskıya alınmadığını görüyoruz. Kelimenin yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığı anlaşılıyor. || **YER: DerS 592b** "Lüzumlu, önemli, acele." Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Rz, Ar, Ezm, Ezc, El, Ml, Ur, Sv, Yz, Ky, Nğ, Ada, Ant, Tk, Kıbrıs, Malatya İli Ağızları 389a, Erzincan Yöresi 410b || **DerS 593a** "Güç, zor, çetin." Or || **TarS¹ 472** "Çabuk, acele, derhal." || **KÖKEN:** < *Fa. ba-cid* [*be* ön takısı + *Ar. cidd*] "in earnest; urgent, importunate; diligently, eagerly".³⁰⁷

bedel a. Ar. bedel hlk. Bir ücret karşılığında çalışan kimse. || **YER: DerS 594a** "Uşak, hizmetçi, çoban (bir ücret karşılığında çalışan)." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Erzincan ve köyleri, Sv, Muğla köyleri || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. badal* "change, alteration; substitution; return; requital; retaliation".³⁰⁸

³⁰⁵ Nişanyan, 2009, 59; Tietze, 2002, 294b.

³⁰⁶ Tietze, 2002, 423b.

³⁰⁷ Tietze, 2002, 301a; Ayverdi, 2006, 312b; Tietze, Tekin, 1994, 164/127; Eren, 1999, 46a; Steingass, 1892, 156a.

³⁰⁸ Tietze, 2002, 302a; Ayverdi, 2006, 314a; Steingass, 1892, 164b.

bedirik, -ği *a. hlk.* Temizlenip taranmış ve eğrilmeye hazır duruma getirilmiş yün veya pamuk topağı. || **YER: DerS 595b** "Taranmış, temizlenmiş ve eğrilmeye hazır hale getirilmiş yün veya pamuk yumağı, topağı." Uş, Dz, Ba, Bo, Çr, El, Ml, Mr, Krş, Ada || **DerS 4451a** "Eğirilecek duruma getirilen, taranmış yün yumağı." Ank || **TarS¹ 478** "Eğirilmek için uzunca dürülmüş pamuk lülesi"~ *bedrük* || **KÖKEN:** < *Erm. badruyg* "fitil" krş. *Gür. patruki* a.m. Tietze/Tekin kelimenin asıl kaynağının büyük ihtimalle Gürcüce olduğunu belirtmiştir. Eren'e göre Bulgarca *bedrica*'nın *bedrik*'ten geldiği anlaşılmaktadır.³⁰⁹

bedük *a. hlk.* Çam sakızı. || **DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** < *Erm. bdug* a.m. Dankoff'a göre kelimenin Ermenicedeki asıl anlamı "pot, bud, nipple, udder"; ancak Bläsing'de bu anlamların haricinde "tropfennase von baumharz" anlamını da görmekteyiz. Bu anlamın benzerlik ilgisinden doğduğu anlaşıyor (meme ucunun şekli ve çam ağaçlarının yüzeyinde oluşan çam sakızı birikintisi?). Hatta Dankoff'a göre Harput'tan derlenen *bıdik* "çıkıntı (kulak memesi gibi)" kelimesi bu anlamın da ağızlarda yaşadığını göstermektedir.³¹⁰

bek (I) *sf. hlk.* Sert, katı. || **YER: DerS 600a** "Sert, katı, sağlam, kuvvetli." Isp, Dz, Ay, Ks, Çr, Sn, Sm, Amasya ve çevresi, To, Or, Gr, Tr, Kr, Ezc, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Ant, Malatya İli Ağızları 389a || **DerS 4451b** "Katı, sert, pek." Af || **TarS⁵ 3183 pek** "Katı, sert, sıkı, sağlam." || **KÖKEN:** < *ET bek* "firm, stable, solid". Kaşgarlı, kelimenin *berk* şeklini de vermiş; ancak aslî biçimin *bek* olduğunu ve /r/ nin sonradan türediğini belirtmiştir. Fakat Clauson'a göre mevcut veriler bu durumun tam tersini işaret etmektedir. Kelime eski Uygur metinlerinde tanıklanmıştır. Räsänen kelimeyi Moğolca *beki* "stark, fest" ile karşılaştırmıştır. Talat Tekin /k/ önündeki /r/ kaybını çok zor ama imkansız olmayan bir ses olayı olarak görür ve bu hususta *bärk* > *bäk*; *irklä-* > *iklä-* örneklerini verir.³¹¹

bekenti TürS¹ 67b' de "İki şey arasındaki ilgiyi kesmek için kurulan maddi engel." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 601b** "Set." İz || **TarSØ || KÖKEN:** *bek+e-(i)nti*

³⁰⁹ Tietze, 2002, 304a; Tietze, Tekin, 1994, 164/130; Dankoff, 1995, 124/607; Eren, 1999, 46a.

³¹⁰ Tietze, 2002, 304a; Uwe Bläsing, *Armenisches Lehnwort im Türkisch-türkischen am Beispiel von Hemşin*, (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1992), 28/12; Dankoff, 1995, 129/634.

³¹¹ Clauson, 1972, 361b; Kaçalin, 2011, 909; Nadelyayev, 1969, 95b; Tietze, 2002, 319b; Räsänen, 1969, 68a; Atalay, 1939, 333 ve 349; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Word Formation", *Central Asiatic Journal*, c.38 (1994): 268/73; Doerfer, 1971, 294.

(DerS 601b'deki *beketmek/bekemek* örnekleri *beke-* şeklinde bir gövdeyi tanıklıyor.) ||
→ bek.

bekinmek (*nsz*) *hlk.* 1. İnat etmek, direnmek. 2. Kapanmak, tıkanmak: *Gaz ocağının deliği bekinmiş, açılmıyor.* || **YER: DerS 602b** "İnat etmek, direnmek." Çr, Amasya ve çevresi, Sv, İç, Kerkük "Tıkanmak, sıkışmak: *Gaz ocağının deliği bekinmiş, açılmıyor.* Ks || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bek+i-n-mek* || → bek.

bekitmek (*-i*) *hlk.* Kapamak, tıkamak. || **YER: DerS 602a**³¹² "Kapatmak, tıkamak, örtmek." Kü, Es, Kc, İst, Zn, Ks, Çkr, Sn, Amasya ve çevresi, To, Krş, Kn, İç, Mğ, Mersin Ağzı 45a || **TarS⁵ 3183** **pekitmek** "Sağlamlaştırmak, tahkim etmek, sıkıca bağlanmak, te'kid etmek." || **KÖKEN:** *bek+i-t-mek* || → bek.

beklim TürS¹ 67b' de "Çıdam, sabır." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 604a** "Sabır." Ar || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin *bekle-* fiili ile ilgili olduğunu düşünüyorum: *bekle-y-im.* || → bek.

bel (I) a. hlk. İşaret. || **YER: DerS 604b** "İşaret, nişan." Af, Es, Hat, Sivas ve çevresi, Ank, Krş, Ky, Ng, Ada, İç, Mğ, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** < **bel* "zeichen, merkmal". Tietze, bu kelimeyi ET *belgü* ile karşılaştırmıştır. *Belgü* ve muhtelif varyantlarının işlendiği maddelerde; Clauson, Hamilton gibi araştırmacılar da kelimeyi daha alt bir yapıya götürmez. Kaçalın, Nevayi'de *belgür-* yapısını < *belgü+r-* şeklinde çözümlerken; Kazan Bey'de *belürt-* yapısına < *bel+gü+r-t-* şeklinde bir tahlil yapmıştır. Gabain, +*gu*/+*gü* eki için verdiği örneklerle *bälgü* kelimesini de alarak dolaylı olarak **bel* yapısını işaret etmiştir. Räsänen **bel* şeklinde başlı başına bir madde vermiş, ayrıca Moğolca *belge'* yi de bu köke götürmüştür. İbrahim Taş da *belgü* kelimesine < **bel* kökeni vermiş ve bu kökü Çuv. *pallī* "iz, belgi" < Volga Bul. *belüw+i* "(onun) mezar taşı" < **belig* < **bel+ig* yapılarıyla karşılaştırmıştır. Bana göre ET'de her ne kadar bu çeşit bir yapıya dair örnek bulunmasa da böyle bir kökün varlığı açıktır, her şey bir yana ağızlarda yaşayan bu örnek bu durumun en sağlam kanıtlarından biridir.³¹³

³¹² asıl varyant *beketmek*.

³¹³ Räsänen, 1969, 69a; Tietze, 2002, 308a; Hamilton, 1998, 174b; Kaçalın, 2011, 909; Kaçalın, 2006, 310; Taş, 2011, 38; Gabain, 2007, 52/115; *belge* için bkz. Doerfer, 1963, 216/96; Schönig, 2000, 68.

bel bağı *a. hlk.* Bel kemeri. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bel + bağı < ET bēl* "waist". Kelimenin ilk tanıklandığı yeri IB olarak belirten Clauson'a göre "dağ geçidi" gibi anlamlar daha sonraları ortaya çıkmıştır.³¹⁴

bel bel *zf. hlk.* "Aptalca, anlamsızca, donuk bir biçimde bakmak" anlamlarındaki **bel bel bakmak** deyiminde geçen bir söz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 117b** "Hayretle, şaşkın şaşkın" || **DD¹ 184a** "Aptal aptal, şaşkın şaşkın bakma: *Bolbol yiyen belbel bakar.*" Gaz, Mr || **KÖKEN:** Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.³¹⁵

belce *a. hlk.* İki kaş arası. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** ? Tietze, 2002, 308b'de DerS'den alınmış *belçe* "küçük kürek" diye bir madde var fakat anlam uyumsuz. krş. Tietze, "Persian Loanwords...", 136/22.

belediye nikahı *a. hlk.* Medeni kanuna göre kıyılan resmî nikâh: *Belediye nikâhını daha sonra yapmak üzere imam nikâhını kıydılar.* -E. Bener. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || *< Ar. belediyā.*³¹⁶

belek *a. hlk.* 1. Kundak, çocuk bezi: *Çocuk olsam beleklere belensem.*-Âşık Veysel. 2. Beşiğe konulan yatak. || **YER: DerS 608b** "Kundak, çocuk bezi." Uş, Brd, Dz, Ay, Mn, Çkl, Brs, Kc, İst, Sn, Sm, Kr, Erzincan ve köyleri, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ed, Krk, Malatya İli Ağızları 389a, Kırşehir Yöresi 464a, Elazığ Yöresi 231b; Keban-Baskil 185 || **DerS 4452a** "Çocuk bezi, kundak." Yozgat ilçe ve köyleri || **DerS 609a** "Beşiğe konan çocuk yatağı." Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *< ET belek* "something wrapped up" *< ET bele-* "to swaddle (a child)" *< bēle-*³¹⁷ Clauson, *beleg* maddesinde "sarılıp sarmalanmış" anlamı yanında aslî anlam olarak "hediye" anlamını vermiştir. Erdal, Clauson'un aksine kelimeyi -k'li okumak gerektiğini; zira söz sonu damaksılların Osmanlı Türkçesinde korunduğunu ve Kazakçada da telaffuz edilmediğini belirtmiştir. Kaşgarlı'da da bu kelime için "hediye" anlamı görürüz. Gerek Doerfer'de, gerek Schönig'de, gerek Räsänen'de, gerekse de Tuna'da bu kelimenin Moğ. kökenli olduğunu doğrular kayıtlar mevcuttur, DerS'de de "hediye" anlamıyla derlenmiş kayıtlar görmekteyiz. Hatta Doerfer'e göre *belek* sözü ET'den Moğolcaya geçmiş, sonra *beleg* şekliyle Moğolcadan bazı Türk dillerine geri geçmiştir. Clauson *belek* kelimesi için *bele-* fiilini kök olarak vermiştir. Fiilin anlamını "sarıp sarmalamak" olarak düşününce

³¹⁴ Clauson, 1972, 330a; Nadelyayev, 1969, 93a.

³¹⁵ Zülfikar, 1995, 305.

³¹⁶ Tietze, 2002, 253b.

³¹⁷ Tekin, 1995, 180. (Hal. bi⁶le-).

"hediye" ve "kundaklamak" anlamları anlaşılabilir görünüyor. Çünkü biz genelde hediyeği en güzel şekilde sarıp sarmalarız. *Kundaklamak* için konuşmaya zaten gerek yok. Fakat bu fiilin günümüzde benim bildiğim kadarıyla bir de "bulaşmak, bulanmak" anlamı mevcut. Kaşgarlı'da *bele-* fiilinin bu anlamını da görmekteyiz ve Kaşgarlı, bahsi geçen tüm anlamları bu fiilde birleştirmiş. Ancak yine Kaşgarlı'nın aktardığı *belel-* "batmak, bir şeye bulanmak" biçimini düşündürücü bulduğumu belirtmeliyim, belki bu gövde *bele-* fiilinin dönüşlülük eki almış türemişi, belki de iki farklı *bele-* ile karşı karşıyayız. Zira Besim Atalay, master uyumsuzluklarından dolayı bu *belel-* fiilini *beylel-* şeklinde yazmak gerektiğini belirtmiştir. Sevortyan'ın bu fiili *bula-* ile birleştirdiği biliniyor; ancak bana göre *u > e* değişikliği açıklanması zor bir ses olayı.³¹⁸

belemek *(-i, -e) hlk.* Çocuğu kundaklamak. || **YER: DerS 610a** "Çocuğu kundaklamak, sarmak, beşiğe bağlayarak, sararak yatırmak." Af, Uş, Isp, Burdur ve köyleri, Dz, Ay, İz, Mn, Brs, Es, Bo, Sk, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Kr, Erzincan ve köyleri, Vn, El, Ml, Gaz, Maraş ve çevresi, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İçel aşiret ve köyleri, Ant, Mg, Ed, Krk, Tk, Kerkük, Kıbrıs, Manastır, Malatya İli Ağızları 389a, Ada./Osm. Ağızları 458, Erzurum Ağzı 114a, Mersin Ağzı 45b || **DerS 611a** "Bulamak, bulaştırmak." Uş, Brd, Dz, Balıkesir ve çevresi, Ay, Mn, Brs, Bil, Eskişehir köyleri, Bo, Ks, Ama, To, Or, Ml, Kr, El, Gaz, Mr, Hatay ilçe ve köyleri, Ank, Ng, İç, Ant, Mg, Kıbrıs || **TarS¹ 488** "Kundaklamak." || **KÖKEN:** *bele-mek* || → belek.³¹⁹

belen *a. hlk.* **1.** Bel. **2.** Tepe. **3.** Bayır. **4.** Dağ üzerindeki yüksek geçit, dik dağ yolu. || **YER: DerS 611b** "Tepe, yüksek yer, üzeri yassı tepe, ufak tepe." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Kc, Bo, Ama, Ml, Yz, Krş, Ng, Kn, İç, Ada, Ant, Mg "Sırt, bayır, yamaç, dağ eteği." Dz, Ay, Mn, Ba, Bil, Kc, Ama, Gr, Sv, Yz, Ky, Nş, Kn, Ada, Ant, Mg, Krk, Tk "Dağ üzerindeki yüksek geçit, yol, dönemeçli, dik dağ yolu." İst, Zn, Ks, Çr, Or, Gr, Gaz, Mr, Ky, Ng, Kn, Ed, Mersin Ağzı 45b || **TarS¹ 488** "Dağlık, sarp yer, dağ beli." || **KÖKEN:** Kelimenin kökeni tam olarak belli değildir. Tietze, "üzerinden yol geçen tepe" anlamındaki *belek III* ile ilişkilendirir. *Belek III* maddesinde ise Arap harfli yazıda *belek* kelimesinin *belen* okunabileceği notuyla *bel* + isimden isim yapan +*ak/+ek eki* şeklinde bir tahlil verir. Nişanyan ise kelimeyi "gövdenin orta

³¹⁸ Clauson, 1972, 332b ve 338b; Erdal, **OTWF I**, 230; Räsänen, 1969, 69a; Doerfer, 1965, 413/833; Schönig, 2000, 69; Tuna, 1976, 284; Sevortyan, 1978, 253; Atalay, 1939, 385; Ölmez, 2009, 236.

³¹⁹ krş. Ölmez, 2009, 235.

kısmı" anlamlı *bel* kelimesi ile birleştirmeye çalışmıştır. Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler. Kelimenin ET kaynaklarda geçmemesi durumu daha zor bir hâle getirmektedir. Eski metinlerde "dağ beli" anlamına gelen *argadal* kelimesinin kullanıldığına *argıt* maddesinde değinmiştik.³²⁰

belenmek (-e) *hlk.* 1. Kundaklanmak: *Çocuk olsam beleklere belensem.* -Âşık Veysel. 2. Bulanmak, bulaşmak, örtülmek: *"Kuyunun başında unum elenir / Kaytan bıyıklarım kana belenir"* -Halk Türküsü || **YER: DerS 613a** "Bulaşmak, bulanmak, serpilmek." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Es, Bo, Zn, Çr, Amasya ve çevresi, To, Or, Kr, Van, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ada./Osm. Ağızları 458 || **DerS 4452b** "Bulaşmak, bulanmak." Mn, Gaz, Yz, Ank, Ky, Ada./Osm. Ağızları 458 || **DerS 613b** "Çocuk kundaklanmak, beşiğe sarılarak yatırılmak." Dz, Ay, İz, Es, Ks, Çr, Sn, Amasya ve çevresi, To, Kr, Gaz, Sv, Ng, Kn, İç || **TarS¹ 489** "Kundaklanmak, çocuk kundağa sarılmak." || **KÖKEN:** *bele-n-mek* || → belek.³²¹

belermek (*nsz*) *hlk.* Göz, akı iyice belirecek bir biçimde açılmak. || **YER: DerS 614b** "Göz, haddinden fazla açılmak, açılıp kalmak." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Bil, Çkl, Kü, Es, Amasya ve çevresi, İst, Çr, Sm, Gr, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Nş, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Krk || **DerS 4452b** "Göz çok fazla açılmak, dışarıya fırlamak." Af, Gaz, Yz || **TarS¹ 489** "(Göz) fazla açılıp kalmak." || **KÖKEN:** Tietze, kelimenin, *belir-* "görünür hale getirmek" fiilinin bir varyantı olup olamayacağını sorgular. TarS'de *belermek* haricinde "beleri kalmak, beleni kalmak" varyantlarını da görmekteyiz. Kelime Tietze'nin de vurguladığı gibi DerS'de "Belirmek, meydana çıkmak." anlamını da yüklenen bir varyant; ancak sayılan varyantlar, köken hususunda yardımcı olacak kadar net değil. Mehmet Ölmez'e göre *belir-* ve *beler-* fiilleri ayrı köklere dayanıyor olmalıdır ve *beler-* fiilinin *belgür-* köküne bağlanması da hem fonetik hem de semantik açıdan zorlamadır.³²²

belertmek (-i) *hlk.* Gözünü, akı iyice belirecek bir biçimde açmak. || **YER: DerS 614b** "Gözleri, akını meydana çıkaracak şekilde açmak." Brd, Dz, Ay, Mn, Ba, İz, Kc, Bo, Çkr, Sm, Amasya ve çevresi, To, Gümüşhane ve çevresi, El, Ml, Krş, Ng, Kn, Ed, Krk, Tk, Mersin Ağzı 46a || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *bele-r-t-mek* || → belermek.

³²⁰ Tietze, 2002, 309b; Nişanyan, 2009, 63b; Ayverdi, 2006, 323b; Meninski, 1680, 5965.

³²¹ krş. Ölmez, 2009, 236.

³²² Tietze, 2002, 309b; Ölmez, 2013, 266.

belet TürS¹ 68a' da "Bilikli, ârif." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimeye, son baskı da dahil, hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 615a** "Bilen, tanıyan, vâkıf: *İstanbul'a belet değilim.*" Kars çevresi, Vn, Kars İli Ağızları 372 || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fa. *balad* "kılavuz, yol gösteren" < Ar. *baladī* "yerli, yerin yabancısı olmayan".³²³

beletmek (-i) hlk. Kundaklatmak. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *bele-t-mek* || → belek.

bel evladı (-i) hlk. Bir kimsenin öz çocuğu. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *bel* + *evladı* || → bel bağı.

beli Son baskıda "Evet." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu; ancak hlk. ibaresini sadece üç, dört, beş ve altıncı baskılarda aldığını görürüz. || **YER:** || **DerSØ** || Arpaçay 389b, Erzurum İli Ağızları 40, Kars İli Ağızları 372 || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 118a** "Evet, hay hay." || **KÖKEN:** < Fa. *bale* a.m.³²⁴

belik, -ği a. hlk. Saç örgüsü. || **YER: DerS 617b** "Saç örgüsü." Brd, İz, Mn, Ba, Sm, Ml, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Kn, Ada, İçel aşiret ve köyleri, Antalya ilçe ve köyleri, Mğ, İskeçe, Gümölcüne, Rumeli || **TarSØ**³²⁵ || **KÖKEN:** Bu sözcük Tietze'ye göre < *ET bölük* "kesim" kelimesiyle ilgilidir. Eren de kelimeyi *böl-* ile ilişkilendirir. Fakat dudak uyumuna girmiş bir kelime acaba nasıl düzleşti, keşke bu ses olayına başka örnekler de verilmiş olsaydı. Yine de DerS'de başka bir *belik* varyantı için "bölük, parça, kısım" anlamı verildiğini de not etmeliyiz. Ben bu kelimenin, Kaşgarlı'nın aktardığı "lamba fitili" anlamlı *belik* kelimesi ile ilgili olabileceğini düşünüyorum. Bu kelime Clauson'da *bilik* (?p-) şeklinde geçer ve Clauson, kelimenin *belik* şeklinde okunmasını hatalı sayar. Dankoff/Kelly de kelimeyi *bilik* şeklinde okumuştur. Ancak biz bu kelimeyi Räsänen'de de *belik* şeklinde görürüz ve Besim Atalay da kelimeyi *belik* şeklinde okuma hususunda ısrarcıdır. Köken hususunda ise; Clauson, Räsänen'in aksine kelimenin Farsça *pīlte*

³²³ Tietze, 2002, 310a; "a city, town, hence a guide to others, conductor, escort, convoy" Steingass, 1892, 197b.

³²⁴ Tietze, 2002, 310a; Pomorska, 1995, 96; Stachowski, 1998, [35] 99/36; "yes" Steingass, 1892, 199b.

³²⁵ Kelime TarS'de "Nişane, alâmet, örnek." anlamlarıyla kayıtlı.

ile bağıını şüpheli görür. Eren; Dankoff'un, *belik*'i Erm. biçimlerle birleştirmesine karşı çıkar.³²⁶ || → bölme.

belikleme (-i) *hlk.* Saçları örmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *belik+le-mek* || → bölme.

belinlemek (*nsz*) *hlk.* Birden uyanarak çevresine korku ile şaşkın şaşkın bakmak, irkilmek. || **YER: DerS 618a** "Şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırmak." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ba, Çkl, Kü, Es, Kc, İst, Çkr, Çr, Sm, Amasya köyleri, To, Or, Ezc, Sv, Yz, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Ed, Krk, Tk, Mersin Ağzı 46a || **TarS¹ 492** "Korku ile birden sıçramak, irkilmek." || **KÖKEN:** *belin+le-mek* < *ET belinle-* "to be panic-stricken, terrified" < *ET belin* "panic, terror". Kelime ilk olarak eski Uygurca metinlerde tanıklanmıştır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.³²⁷

bel kemiği "Omurganın beli oluşturan bölümü, oma, amudufikari." anlamıyla son baskıda kayıtlı kelime, *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu; ilk altı baskıda *hlk.* ibaresi de aldığını görürüz. Diğer baskılarda kelimedenden *hlk.* ibaresi çıkarılmıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *bel + kemiği* || → bel bağı.

belleme (II) a. *hlk.* At vb. hayvanların sırtına, eyerin altına konulan keçe, meşin veya kalın kumaş parçası, yapık, yuna. || **YER: DerS 621b** "Binek hayvanını soğuktan korumak için beline sarılan veya eyerin altına konulan keçe, meşinlenmiş keçe." Ba, Af, Dz, Kü, Es, Kc, Bo, Ks, Çr, Sn, Trabzon köyleri, Gümüşhane ilçe ve köyleri, Ezc, El, Ml, Gaz, Hatay köyleri, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Tk, Malatya İli Ağızları 389b, Mersin Ağzı 46b || **DerS 4453a** "Koşum hayvanlarının sırtına örtülen kalın örtü." Af || **TarS¹ 496** "Yelek gibi bele kadar olan elbise." || **KÖKEN:** *bel+le-me* || → bel bağı.

bellilik Son baskıda "Belli olma durumu, bedahet, muayyeniyet." anlamıyla kayıtlı kelime, *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın sadece üç, dört ve beşinci baskılarda DD ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 605a** "İşaret, nişan: *Bizim kuzulara bel ettim.*" Dz, Ay, İz, Ezc, Ml, Gaz, Sv, Kn, İç, Mg,

³²⁶ Tietze 310b; Eren, 1999, 47a; Räsänen, 1969, 69b; Clauson, 1972, 339b; Atalay, 1940, 323; Mahmūd al-Kāşgarī, *age*, 73; Eren, "Türkçemizdeki Ermenice ...", 882.

³²⁷ Clauson, 1972, 343a ve 344b; Nadelyayev, 1969, 94a; Räsänen, 1969, 69b; Atalay, 1941, 370 ve 409; Erdal, **OTWF II**, 433; Zülfikar, 1995, 305.

Mersin Ağzı 46b³²⁸ || **DD¹ 190a** "Marka, nişan, işaret." Gaz, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bel+li+lik* || → bel (I).

ben (I) a. hlk. 3. Saçta, sakalda beliren beyazlık. || **YER: DerS 625a** "Saçta, sakalda beliren beyazlık." Nğ || **DerS 4454a** "Saçta ve sakalda ilk aklık." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET beŋ* "a mole on the face". Clauson'a göre kelime eski Uygurcada ve bazı Türk dillerinde *meŋ* şeklindedir. DLT'de de *meŋ* şeklini görürüz. Räsänen kelimeyi **māŋ* şekliyle maddelendirerek kelimenin Sırpça ve Bulgarca da geçtiğini de belirtmiş, ayrıca kelimeyi Moğ. *menge* "Geburtsfleck (am Körper)" ve bugün de kullandığımız *benek* ile birleştirmiştir. Eren'deki bilgilerden, Räsänen'in bu birleştirmeleri Ramstedt'ten aldığını anlıyoruz.³²⁹

ben (II) a. hlk. Olta veya tuzağa konulan yem. || **YER: DerS 625a** "Oltaya takılan yem." Krş, Mğ || **TarS¹ 502** "Hayvanları avlamak için tuzağa konulan yem." || **KÖKEN:** < *Fa. ban* "dane". Tietze kelimeye Farsça köken verir. Ancak Eren'de köken yerine sadece OT karşılık görürüz. Räsänen kelimeyi *māŋ* biçiminde maddelendirmiş ve Moğolcaya geçtiğini (*meŋ* "lockspeise") aktarmış, ancak bir köken vermemiştir. Clauson kelimeyi *meŋ* "bird seed, small grain" olarak maddelendirmiş, belki de bu kelimenin, *beŋ* kelimesinin asıl anlamı olduğunu ya da sadece başka bir kelime olduğunu ekleyerek ilk tanıklandığı yeri de IB olarak belirlemiştir. Nadelyayev'de, Altun Yaruk'tan da örnek görüyoruz. Kelime DLT'de *meŋ* şekliyle, bir atasözünde geçmektedir: "Kuş tuzakka meŋ uçun ılınur." Bu verilere göre Farsça köken hakkında kesin konuşmak zor görünmektedir.³³⁰

benbenci Son baskıda "Kendini çok öven, hep kendinden söz eden, kibirli, gururlu." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; ikinci baskıyla beraber sözlüğe giren kelimenin sadece iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda DD ibaresi aldığını görürüz. Diğer baskılarda kelime hlk. ibaresi yoktur. || **YER: DerS 625b** "Kendini beğenmiş, kendini öven, gururlu, kibirli, şımarık." Uş, Brd, Dz, Ba, Kü, Es, Çkr, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ben + ben+ci* < *ET ben* "the personal singular pronoun I".³³¹

³²⁸ asıl varyant *bel*.

³²⁹ Clauson, 1972, 346b; Räsänen, 1969, 334b; Eren, 1999, 47b; Atalay, 1941, 359.

³³⁰ Tietze, 2002, 312b; Eren, 1999, 47b; Räsänen, 1969, 334a; Clauson, 1972, 766b; Atalay, 1941, 358; Nadelyayev, 1969, 341a; "...Persian turpentine seed..." Steingass, 1892, 200b.

³³¹ Clauson, 2002, 346a.

bengi (II) *a. hlk.* Ege ve Güney Marmara bölgesinin halk oyunlarından biri. || **YER:** **DerS 628a** "Hareketli bir zeybek oyunu." İz, Ba || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze kelimeye, "Zeybek oyununda çalınan bir çalgı" anlamı vermiş; zira DerS'de kelime bu anlam da var, fakat bir köken vermemiştir.³³² Belki kelime ET *bengü* "eternal, everlasting" ile ilgilidir? krş. Clauson, 1972, 350b.

benildemek (*nsz*) *hlk.* Belinlemek: *Gördü, çaldı saat / Benildeyip uyandınız yataklar* -B. Necatigil. || **YER:** **DerS 619a** "Şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırmak." Dz, Es, Sk, Bo, Zn, Ank, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *benil+de-mek* < **beliñ+de-*³³³ || → belinlemek.

berdel *a. hlk.* ailenin kız ve erkek çocuğunun diğer ailenin kız ve erkek çocuğuyla karşılıklı olarak aynı zamanda evlendirilmesi. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Kürt. berdêl* "değiş tokuş, takas" [*ber* "üzerine, bir şeyin yerine" (edat) + *-dêl* "değişme, bedel".³³⁴

berdelacuz Son baskıda " Halk takvimine göre 9-18 Mart arasında görülen kocakarı soğuğu." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; sekizinci baskıyla beraber sözlüğe giren kelimenin daha önceki baskılarda bulunmadığını görürüz. Kelime sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 25b** "Kocakarı soğuğu ki mart evâhirinde olur" || **DDØ** || **KÖKEN:** < Ar. *bard al-* 'acûz a.m. [*bard* 'soğuk', *al-* harf-i târif, ve 'acûz 'kocakarı']'.³³⁵

bereket *a. Ar. bereket 2. hlk.* Yağmur: *Bereket yağıyor.* || **YER:** **DerS 632b** "Yağmur." Ba || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ar. *baraka*. Ancak, Nişanyan'ın açıklaması da dikkate değer: ~ Ar. *baraka* بركة [#brk] Allah'ın verdiği nimet, bolluk, verimlilik ~ Aram. *bərākā/bərāktā* ברכא/ברכא 1. diz çökerek yapılan dua, 2. nimet, bolluk, verimlilik = İbr. *bərahah* ברכה a.m. < İbr. *berek* ברך diz krş. Akad. *birku* (diz), Ar. *baraka* (deve gibi diz çöktü). Sami dillerinde "diz" anlamına gelen #brk kökünden

³³² Tietze, 2002, 314a.

³³³ Ölmez, 2009, 236; Zülfiyar, 1995, 306.

³³⁴ Nişanyan, 2009, 65b.

³³⁵ Tietze, 2002, 317b.

İbranicede "diz çökerek saygı gösterme" fiili türemiştir. Arapça ad, fiilin Aramîce biçiminden alıntıdır.³³⁶

berenarı *zf. hlk.* Şöyle böyle, az çok, biraz, oldukça. || **YER: DerS 632b** "Şöyle böyle, az çok, oldukça, biraz, üstünkörü." Af, Uş, Brd, Dz, Aydın ve çevresi, İz, Mn, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, Ank, Ng, Kn, Mg, Kütahya Yöresi 244b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *beri* + *aṇaru* < *ET berü* < *bērū*³³⁷ ve [*aṇaru* (< *an+berü*)]. Kaçalin, *bēri* kelimesi için *bē+rü* tahlilini yapmıştır. Bunun haricinde Tietze, baştaki seslerin şahıs zamiri *ben* veya işaret zamiri *bo/bu* kelimelerine bağlanmaya çalışılarak ikinci hecenin yön gösterme eki olarak teşhis edilmesi esasına dayanan bir öneri aktarmıştır. Buradan, Kaçalin'in, Tietze'nin aktardığına benzer bir görüş paylaştığını anlıyoruz. *Beri* kelimesi ile ilgili olarak Sevortyan geniş bir açıklama yapmıştır, ayrıntı için bu kaynağa bakılabilir.³³⁸

beribenzer *sf. hlk.* Sıradan, bayağı, alelade. || **YER: DerS 634b** "Alelade, bayağı, sıradan." Es, Ama, Tokat ve çevresi, Or, Gr, Ezc, Ur, Gaz, Hatay köyleri, Sv, Yozgat ve çevresi, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Ada./Osm. Ağızları 458, Mersin Ağzı 47a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze ve Kubbealtı bir açıklama yapmamış, Nişanyan ve Eren ise kelimeyi sözlüklerine almamıştır. Kelimeyle ilgili olarak ilk düşüncem Fa. *ber* "üst ve fevk manasınadır" + *benzer* birleşmesidir ? İkinci düşüncem ise /r/ ile kurulmuş bir reduplikasyon ile karşı karşıya olduğumuzdur, aynen: *çır-çırpı*, *sür-sümük*, *çır-çırpı* ve ötesi örneklerde olduğu gibi. Ağızlarda *beri* kelimesinin her ne kadar yön ifade de etse "yakın, yaklaşık" anlamında kullanıldığını biliyoruz. Başka bir ihtimal de *beri* "yakın" + *benzer* = "bir şeye hafiften benzeyen?" şeklinde düşünülebilir.³³⁹

berkitmek (-i) Sağlamlaştırmak, tahkim etmek, takviye etmek. || **YER: DerS 603b** "Sağlamlaştırmak, pekiştirmek, sıkıştırmak, sertleştirmek, katılaştırmak." Gm, Kü, Kc, Bo, Or, Kr, Ml, Gaz, Maraş çevresi, Sv, Ank, Ng, Ada, Malatya İli Ağızları 389b, Kars İli Ağızları 373 || **TarS¹ 519** "Sağlamlaştırmak, pekitmek, tahkim etmek." || **KÖKEN:** *berk+i-t-mek* || → bek.

³³⁶ Tietze, 2002, 318a; Nişanyan, 2009, 66a; "a blessing, abundance, prosperity" Steingass, 1892, 177a.

³³⁷ Tekin, 1995, 180. (Anonim Kur'an Tefsiri *bērū*, Tkm. *bēri*, Tuv. *bēr*, Hak. *pēr*).

³³⁸ Clauson, 1972, 190a ve 355b; Kaçalin, 2011, 909; Tietze 318a ve 321a; Sevortyan, 1978, 124.

³³⁹ Andreas Tietze, "Reduplikasyonla ve (r) ile Kurulmuş Çift Sözcükler", **Reşid Rahmeti Arat İçin**, (Ankara: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966): 425; Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", 34; Tietze, 2002, 319a ; Ayverdi, 2006, 337b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 66b.

bertik, -ği a. hlk. 1. Yara, bere. 2. Deride mor leke, çürük. || **YER: DerS 636b** "Yara, bere." Brd, Dz, Ay, Es, Bo, To, Kn, Mğ || **DerS 637a** "Deride mor leke, çürük." Dz, Bo, To || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bert-ik* < *ET bert-* "to injure, hurt". *Bertik* kelimesini EDPT ve Nadelyayev'de göremiyoruz. Ancak Erdal, *bärt-ök* "injured" biçimini eski Uygur metinlerinde tanımlamıştır. Clauson'a göre *bert-* fiili ilk olarak Maniheist metinlerde tanıklanmıştır, bunun yanında Clauson kök için herhangi bir çözümleme yapmamıştır. Hamilton'da bu kök için [**bä-* "sert olmak" + pekiştirme eki *-r-* + ettirgenlik eki *-t-*] şeklinde bir tahlil görürüz. Hamilton bu fiil haricinde; *bäk*, *bärk* "sıkı, sağlam, sert, güçlü", *bez* "etin içindeki sert cisim", *bänäk* "tane, sertleşmiş tanecik", *mäj* "kuş yemi, yüzdeki ben, derideki siğil, sert tanecik", *mängü* "sonsuz, anıt (sabit kalacak nitelikte, sürekli)" kelimelerinin de **bä-* fiiline dayandırılabilceğini düşünmekte, bu çeşit bir fiilin varlığının kanıtlanması durumunda *bäk* kelimesinin *bärk* biçiminin kısaltması olduğu düşüncesinden de vazgeçilebileceğini söylemektedir. Bu fiile dair bir kanıt olmasa da bu görüşü çok değerli bulduğumu belirtmek isterim. İbrahim Taş, *bert-* fiilini **ber-* "yaralamak" biçimine götürürken; Räsänen bu fiili Moğ. *berte-* "einen Knochen verrenken" ve *berte-ge* "beschädigen" biçimleriyle karşılaştırmıştır. Kaşgarlı için *bert-* fiili "bir kimsenin bir şeyi belirsiz olarak yaralaması veya kırması" eylemidir, ben bu tanımlı da dilbilim açısından değerli bulmaktayım. Çünkü bu tanım gösteriyor ki ET'de *kır-* veya *yarala-* anlamları için derecelendirme olduğunu gösteren fiiller mevcut. Bana göre, günümüzde kullandığımız *yara bere* ikilemesi İbrahim Taş'ın tahlilini doğrulamaktadır.³⁴⁰

bertilmek (nsz) hlk. 1. İncinmek, burkulmak: *Sağ kolumdaki bir lif, o zaman bertilip kopmuş olmalıydı.* -N. Eray. 2. Berelenmek, yaralanmak. 3. Morarmak, çürümek. || **YER: DerS 637b Bertmek** "Berelenmek, yaralanmak." Or Kn, Nğ "Morarmak." İç || **TarS¹ 523 Bertinmek** "Burkulup incinmek." || **KÖKEN:** *bert-i-l-mek* || → bertik.

bertmek, -er (nsz) hlk. Bertilmek. || **YER: DerS 637b** "İncinmek, burkulmak." İz, Balıkesir ve çevresi, Kü, Ur, İç, Mğ, Çkl || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bert-mek* || → bertik.

beserek, -ği a. hlk. İki hörgüçlü deve ile boz devenin melezi olan tüylü devenin erkeği. || **YER: DerS 639a** "Tüylü ve besili erkek deve, dişi boz deve ile erkek buhur

³⁴⁰ Clauson, 1972, 358b; Nadelyayev, 1969, 96b; Taş, 2011, 205; Hamilton, 1998, 136 ve 175b; Erdal, OTWF I, 230; Atalay, 1941, 425; Räsänen, 1969, 71a; Moğ. *berte-* ve *bertege* için Lessing, 1960, 100b.

devenin çiftleşmesinden doğan erkek deve, damızlık deve." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Gaz, Hat, Ank, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Ada./Osm. Ağızları 458, Mersin Ağzı 47b || **TarS¹ 524** "Tüylü ve besili erkek deve, hecin." || **KÖKEN:** < *Moğ. besereg* "mongrel, half-breed, crossbreed, hybrid; bastard, of unstable character, a friend who has turned enemy, a person who keeps to himself, a business doomed to failure". Schönig, Räsänen, Tietze/Tekin, Clauson ve Ramstedt kelimenin Moğolcadan alındığını kabul etmiştir. Eren, etimolojik sözlüğünde sadece görüşleri aktarmış, ancak kesin bir köken vermemiştir.³⁴¹

beslek, -ği a. hlk. Besleme, hizmetçi, ahretlik. || **YER: DerS 640a** "Besleme, hizmetçi, evlatlık." Ay, Brs, Kc, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Amasya ve çevresi, To, Ordu ve köyleri, Gr, Gm, Ar, Ezc, Sv, Kn, Uşak İli Ağızları, Ordu Yöresi 336a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *besle-k* < *besi+le-* < *besi* < *Fa. bas* ? *Beslek* kelimesine ben eski metinlerde denk gelemedim. *Besle-* fiili için Räsänen, *Fa. bas* "yeter, kafi"+ *le-* yapısını vermiştir. Tietze, Räsänen'in bu etimolojisini aktarmış, ancak Osmanlıcadaki *bēsle-* kullanımını düşündürücü bulmuştur. Nişanyan'a göre *besle-* fiilinin ilk tanıklandığı yer Codex Cumanicus'tur ve bu fiil Oğuz/Kıpçak grubu dillerine özgüdür. ET'de bu fiilin anlamını yüklenen *igid-* fiilinin biliyoruz. Kubbealtı, kelimenin kökünün bilinmediğini söyler. Bu hususta Sevortyan'ın da başka izahları vardır.³⁴²

beş Kelimenin son baskıdaki "İlkokul." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın dokuzuncu baskıyla sözlüğe girdiğini görürüz. Ancak bu anlam sadece dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *ET bēš* < *bēš*³⁴³ "five". Kelimenin en eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Ancak kelimenin Hint-Avrupa dillerinden alındığına dair görüşe (=Sans. *pañça*) katılmıyorum. Belki krş. Toh. B *piś* ?³⁴⁴

beşme a. hlk. 1. Her çubuğu ayrı ayrı beş renkte olan, yollu bir kumaş türü. 2. Tabaklanmamış ham deri. 3. Çıkrıkçı tezgâhının kütüğü. || **TarSØ** || **DerSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** TürS¹¹ 318a' da bu kelimeye tek maddede " hlk. 1. Her çubuğu ayrı ayrı

³⁴¹ Lessing, 1960, 100b; Schönig, 2000, 69; Räsänen, 1969, 71b; Tietze, Tekin, 1994, 165/141; Şçerbak, **agm**, 106; Eren, 1999, 48a; Clauson, 1972, 184a **ingen** maddesi.

³⁴² Tietze, 2002, 323a; Räsänen, 1969, 71b; Nişanyan, 2009, 67a; Ayverdi, 2006, 341a; Sevortyan, 1978, 120.

³⁴³ Tekin, 1995, 182. (Orhon Yazıtları *beş, biş*; Uyg. Br. *bēš*; Tkm. *bēš*; Yak. *bies*).

³⁴⁴ Clauson, 1972, 376a; Nadelyayev, 1969, 95b; Doerfer, 1975, 271/N 43; Eren, 1999, 48a; Doerfer, 1971, 295; Hamilton, 1998, 175b.

beş renkte olan, yollu bir çeşit kumaş. 2. Tabaklanmamış ham deri. 3. Çıkrıkçı tezgâhının kütüğü." anlamları verilmiştir. Kelimenin DerS ve TarS'de kaydının olmaması çok ilginçtir. Türkçe Sözlüğe ne zaman girdiğine ve önceki baskıların yukarıda verdiğimiz anlam dağılımlarına bakacak olursak:

TürS¹-, 72b'de 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS²-, 99b'de 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS³-106a'da 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS⁴-98b'de 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS⁵-99b'de 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS⁶-111b'de 1 ve 3. anlamlar tek maddede;

TürS⁷-145a'da 1 ve 3. anlamlar tek maddede esk. ibaresiyle;

TürS⁸-176a'da 1 ve 3. anlamlar tek maddede esk. ibaresiyle, 2. anlam ayrı bir maddede;

TürS⁹-277a'da 1 ve 3. anlamlar tek maddede, 2. anlam ayrı maddede esk. ibaresiyle,

TürS¹⁰-251b'de her üç anlam da ayrı maddelerde kayıtlıdır.

Kelime ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Tietze, kelimeyi etimolojik sözlüğüne almamıştır. Eren, 1999, 49a'da "Çıkrıkçı tezgahının kütüğü" anlamı *beşme*² için "Kökenini bilmiyoruz." demiştir. "Tabaklanmamış ham deri" anlamı *beşme*³ için < *Fa. başma* "undressed leather" kökenini vermiştir. Kubbealtı, Eren'in söylediklerini tekrar etmiştir. KT'de "Çıkrıkçı tezgahının kütüğü" anlamıyla kayıtlı kelime için "delikli *beşme*" örneği verilmiştir. BK'de: "Reşme vezninde. Ham deriye denir ki henüz sepilenmemiş ve debagat olunmamış ola. Çeşmek ve çeşmezen tabir olunan taneye dahi derler. Edviye-i ayna ithal ederler. Bazıları bu manada Arabîdir dediler." şekliyle kayıtlıdır. Meninski' deki "Peşme: Çeşmek didükleri göz otı." kaydı, Mütercim Asım'ın son anlamını bütünler bir kayıttır. Redhouse ' de *beşme* maddesinde kelime Türkçe kabul edilerek "The post of a turner's lathe." anlamı verilmiştir. Verilen bilgilere göre ben, bir numaralı anlamın *beş* kelimesine benzerlik ile ilgili olduğunu düşünüyorum. İkinci anlam Eren'in de belirttiği gibi Farsça

kökenlidir.³⁴⁵ Üçüncü anlamın kökeni hakkında konuşmak şu durumda zordur. Kelimenin DerS'de kayıtlı olmaması bu kökenleri derlenen bölgelere göre kontrol etmemize imkan bırakmasa da semantik açıdan baktığımızda üç farklı kelimeyle karşı karşıya olduğumuz açıktır. Bu yüzden kelime aynen onuncu baskıda olduğu gibi üç farklı maddede ele alınıp iki numaralı anlama köken olarak Farsça gösterilmelidir.³⁴⁶

betelmek Sadece ikinci ve üçüncü baskıda DD kaydı ile gördüğümüz "Karşı gelmek, kafa tutmak." anlamlı kelime sözlüğün hiçbir baskısında bulunmamaktadır. || **YER:** **DerS 645b** "Kafa tutmak, surat asmak, sert, kaba davranmak." Nş, Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bed+el-mek* < *Fa. bed* "kötü, düşmanca".³⁴⁷

beze (II) TürS¹¹ 325b'de " Hamur topağı, pazı." anlamı ve Rum. kökeni ile kayıtlı kelimedede hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Aynı kelimededen türemiş "hamur topağı yapmak" anlamı verilen *bezelemek* maddesinde hlk. ibaresi vardır. Önceki baskılara bakacak olursak:

TürS¹ -; Ø

TürS²-101b, beze yok, bezelemek bu anlamda yok;

TürS³-107b, beze hlk. değil, bezelemek bu anlamda yok;

TürS⁴-100a, beze hlk. değil, bezelemek bu anlamda yok;

TürS⁵-101a, ikisi de hlk. değil;

TürS⁶-113a, ikisi de hlk. değil;

TürS⁷-148a, ikisi de hlk. değil;

TürS⁸-179b, ikisi de hlk. değil;

TürS⁹-283b, ikisi de hlk. değil;

TürS¹⁰-257b, bezelemek hlk.; beze hlk. değil,

kayıtlarını görürüz. Her iki kelimenin bu anlamda DerS 649b ve 650b de kayıtlı olduğunu da belirtmekte fayda var. Buna göre kelimelerden birinin hlk. olarak

³⁴⁵ Eren, 2002, 49a; Şemseddin Sami, **age**, 125b; Meninski, 1680, 834; Redhouse, 1890, 376b; Steingass, 1892, 189b.

³⁴⁶ Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 79a ve 142b'de verilen *çeşmek*, *çeşmezen* kelimeleri problemle ilgili bize bir ışık tutmamaktadır.

³⁴⁷ Tietze, 2002, 325b; "bad, wicked, naughty; evil, calamity, wickedness" Steingass, 1892, 160b.

gösterilirken diğerinin gösterilmemesi düzeltilmesi gereken bir çelişkidir. || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye köken olarak *Rum. μα'ζα μάza* "Masse, Teig; ein grobes Backwerk." kelimesini vermiş. Fakat bana göre buradaki *beze* kelimesi "yağ bezesi" anlamında kullandığımız *beze* ile ilgili, ki onun da kökeni *Ar. bayḏa* "husye", asıl anlamı "yumurta". Ancak çoğu kaynakta Rumca kökenin kabul gördüğünü de belirtmeliyiz. Kaçalin ise kelime için üç ihtimal belirtmiştir:

1. < *Rum.* ??

2. < *Ar. bayḏ* "yumurta(msı)"

3. < *bez+e* < *ET bēz* "etle deri arasındaki bez; çıban; kabarcık" (Atalay, 1941, 123; Gabain, 2007, 267b; Şemseddin Sami, **age**, 128a).³⁴⁸

bezekçi a. 2. hlk Gelinleri süsleyen kadın. || **YER: DerS 650b** "Gelin süsleyen kadın." İz, Sv || **TarS¹ 532** "Süsliyen." || **KÖKEN:** *beze-k+çi* < *beze-* < *bedze-* [< *bediz+e-*] < *ET bediz* "ornamentation". Yazıtlarda *bediz* kelimesi haricinde *bedizçi* ve *bedizet-* biçimlerini, Muhakemetü'l-Lugateyn'de *süslen-* eylemi için, *bizen-* haricinde *yasan-* fiilini de görürüz. Räsänen *bediz* kelimesini Moğ. *beder*, *bider* "Streifen, Linien" kelimeleri ile karşılaştırmış, Türkçe *bedār* biçiminin Moğolcadan alındığını belirtmiştir. Özetlemek gerekirse tüm kaynaklar *beze-* fiilinin *bedze-* biçiminden büzülme yoluyla meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Kaşgarlı'da da *beze-* biçimini görürüz.³⁴⁹

bezelemek (-i) hlk. Hamur topağı yapmak. || **YER: DerS 650b** || Ada **TarSØ** || **KÖKEN:** *beze+le-mek.* || → *beze* (II).

bezeli 2. hlk. Bezeği olan, bezekli. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** ? Gerek bu kelime gerekse de kelimenin anlamında sıkıntılar olduğunu düşünüyorum. Kelime 1983 baskısıyla sözlüğe girmiştir, önceki baskılarda bu kelime yoktur. 1983 baskısının, Derleme Sözlüğü'nün Türkçe Sözlük'e en çok kelime veren baskısı olma özelliği taşıdığını biliyoruz; ancak bu kelimeye bu anlamıyla DerS veya TarS'de rastlayamıyoruz, acaba bu kelime sözlüğe nereden girdi? İkinci olarak, kelime ile verilen anlamlar arasında sıkıntı olduğunu görmekteyiz. Kelimeye birinci anlam

³⁴⁸ Tietze, 2002, 329b; Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 231/172; Charalambos Symeonidis, **Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen.** (Thessaloniki: 1976), 83; Eren, 1999, 327b; Ayverdi, 2006, 352b; Kaçalin, 2006, 183.

³⁴⁹ Kaçalin, 2011, 910; Özönder, **age**, 156; Nadelyayev, 1969, 97a; Clauson, 1972, 310a ve 390a; Taş, 2011, 82; Erdal, **OTWF II**, 418; Räsänen, 1969, 67b; Atalay, 1941, 263; Sevortyan, 1978, 105.

olarak verilen "bezeli olan" anlamı çok muğlaktır, burada kastedilen *beze* hangi *beze*; zira önceki maddelerde üç ayrı *beze* görmekteyiz? Kelimenin iki numaralı anlamından yola çıkacak olursak (bezeği olan, bezekli), kastedilen kelimenin *bezek* (süs, ziynet) olduğu anlaşılıyor. Biz DerS'de, hem *bezeli* hem de *bezekli* kelimelerine "süslü, bezenmiş" anlamlarının verildiğini görüyoruz; o hâlde neden bu anlam yerine "bezeği olan, bezekli" gibi garip bir tanım verilmiş? Garip diyorum çünkü daha önce incelediğimiz maddelere bakılırsa, TürS'de, kelimelere (özellikle DerS ve TarS'den alınmışsa) verilen anlamların gerek DerS gerekse de TarS'de verilen anlamlar ile hemen aynı olduğu görülecektir. Üçüncü bir husus; madem bu kelimeyle "süslü, bezenmiş" anlamı kastedilmiş, o hâlde neden daha önce verilen *beze* kelimelerinde "süs" anlamı göremiyoruz; her halükarda ilk anlamın (bezeli olan) kastettiği, önceden verilen üç maddeden birinin anlamını yüklenmeli, yani "I. gudde, II. hamur topağı, III. bir pasta türü" anlamlarından birini... Buradan; ilk anlamın, bu anlamlardan hangisini kastederse kastetsin bu maddeden ayrılması gerektiği sonucu çıkıyor. İki numaralı anlamın tahlili şu şekildedir: *beze(k)+li* || → bezekçi.

bıcıl *a. hlk.* 1. Aşık kemiğinin altında bulunan küçük bir kemik. 2. Bu kemikle oynanan bir oyun. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 128b** 1. "Aşık kemiğinin altında bulunur bir küçük kemik" 2. "Bu kemikle oynanılan bir zar oyunu." || **KÖKEN:** "Kökünü bilmiyoruz." açıklamasını yapan Eren'den öğrendiğimiz bilgilere göre: Doerfer, Fa. *bucul* 'Knöchel' biçimiyle birleştirdiği kelimenin, Çağ. *bucul* 'osselets pour jouer' (ve Özb. *bujul*) biçimlerinden alındığını (? işaretiyle) ileri sürmesine ve Farsça yazımda göze çarpan tutarsızlığın, *bucul'un*, Türkçe olduğuna işaret ettiğini dile getirmesine rağmen, kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğini düşünmüştür. Türkçede kullanılan *bıcıl* biçimi Doerfer'in gözünden kaçmıştır.³⁵⁰

bırcırgan *a. hlk.* Boru biçimindeki maden parçaların içini düzleştirip parlatmakta kullanılan alet. || **DerS 655a** "Çelik matkap" Brs || **TarSØ** || **KT 128b** "Demir delikleri cilâ ve per-dâht etmeye mahsus demirci aleti." || **KÖKEN:** Bana göre kelime, bahsi geçen aletin sesinin yansıması *bırcır* ile +*gan* ekinden meydana gelmiştir.

bıçık, ğı *a. hlk.* Sel veya dere yatağı. || **YER:** **DerS 655b** "Sel yatağı, dere, dere yatağı." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Çkl, Es, Çkr, Çr, Ank, Krş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ed || **TarS¹ 544 bicük** "Selin yırttığı yer, sel yolu." || **KÖKEN:** Mehmet

³⁵⁰ Eren, 1999, 50a; Doerfer, 1965, 269/720; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 95a.

Ölmez'e göre < *bıç-uk*. Ölmez, ayrıca TarS'deki verinin *bıçık* şeklinde okunması gerektiğini de ekler.³⁵¹

< *ET bıç-* "to cut". Fiili yazıtlarda görüyoruz: "Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı." Bilge Kağan Güney 12. Clauson, bazı modern dillerde kök ile türemiş biçimler arasında vokalizasyon açısından büyük uyumsuzluklar olduğunu (*bıç-* ve *bıçak* gibi) belirtir; ancak fiilin orijinal formunun kesinlikle *bıç-* şeklinde olduğunu da ekler.³⁵²

bıçılğan *a. hlk.* **1.** Azmış, yayılmış yara. **2.** Hayvanların tırnak kökünde oluşan yara. || **YER: DerS 656b** "Kadınların meme uçlarında, çocukların ayaklarında, hayvanların ayak parmaklarıyla bileklerinde ter, pislik, çamur v.s. sebeplerden ileri gelen sulu yara." Uş, Isp, Dz, Ay, Es, Ks, Amasya ve çevresi, Or, Gaz, Sv, Ank, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 48a || **DerS 4456b** "Ayak parmakları arasında terden oluşan pişik, yara." Af || **TarS¹ 536** "Hayvanların ayaklarında hasıl olan yara, çatlak." || **KÖKEN:** *bıçıl-gan* < (*DLT*) *bıçılğan* "cracks, both in the hands and feet and in the ground". Clauson, bu kelimeyi hapax olarak nitelendirir. Kaşgarlı'da ise aynı anlamda bir de *bıçıl* kelimesi vardır. Eren'e göre kelime *ET bıçıl-* "kesilmek, bıçılmak" fiilinden *-gan* ekiyle yapılmıştır. Tietze, *bıçılğan-* "egzama olmak" şeklinde bir fiil vermiş; ancak bunun tek bir kişinin kullandığı bir kelime (idiolect) olduğunu söylemiştir (çünkü sadece A. Vefik Paşa'dan tanıklanmış). Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.³⁵³ || → bıçık.

bıçkı Son baskıda kelimenin " Bağ budamaya yarayan dişli bıçak." anlamında *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Bu anlamın sözlüğe yedinci baskıda DS kaydı ile girdiği anlaşıyor. Sekiz ve dokuzuncu baskılarda da *hlk.* ibaresi alan kelimedenden, onuncu baskıda *hlk.* ibaresi çıkarılmıştır. || **YER: DerS 658a** "Bağ budamaya yarayan dişli bıçak." Ama, To, Sv || **TarSØ** || **KT 128b** " Testerenin büyüğü, tahta yaran maruf dişli alet, minşâr; ön bıçkısı= Önden kullanılan incesi; art bıçkısı= sonradan kullanılan kalını. ||Şam bıçkısı= Tarakı aleti." || **KÖKEN:** *bıç-kı* < *ET bıçgu* "saw or other cutting instrument". Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak örnekleri sıralar.

³⁵¹ Ölmez, 2009, 236.

³⁵² Tekin, 2010, 78; Räsänen, 1969, 73a; Sevortyan, 1978, 158; Atalay, 1943, 87.

³⁵³ Clauson, 1972, 295b; Atalay, 1939, 519 ve 480; Tietze, 2002, 331a; Eren, 1999, 50b; Ölmez, 2009, 236; Zülfikar, 1995, 308.

Ancak Nadelyayev'de, Clauson'un *Kuanşı im Pusu*'dan verdiği örneği göremiyoruz.³⁵⁴ || → bıçık.

bıçkın Kelimenin son baskıdaki " 1. Külhanbeyi, kabadayı." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılarda bu hususta ciddi farklar vardır. Tüm baskılarda bulunan bu anlam; iki, üç, dört, beş ve altıncı baskıda hlk. ibaresi almışken diğer baskılarda bu ibareyi göremiyoruz. || **YER: DerS 658a** "Kabadayı, hovarda, serseri." Kü, Kc, İst, Ks, Ml, Ezc, Kn, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bıç-kın* || → bıçık.

bıldır *zf. (bı'ldır) hlk.* Geçen yıl, bir yıl önce: *Bıldırdan beri tembel, ağır gölgelerin sessizce dolaştığı yolları aceleci şekiller doldurmuş.*-R. H. Karay. || **YER: DerS 4457a** "Geçen yıl." Malatya ve çevresi, Gaz, Yz, Erzincan Yöresi 410b, Elazığ Yöresi 231b, Erzurum Ağzı 114b, Erzurum İli Ağızları 43, Edirne İli Ağızları 260, Malatya İli Ağızları 389b, Kırşehir Yöresi 464b, Ordu Yöresi 336a, Aybastı 119 || **TarS¹ 538** "Geçen yıl." || **KÖKEN:** Kelimeye Radloff'tan beri "*bir yıldır* biçiminin büzülmeye uğramış şekli" açıklaması yapıldığını biliyoruz. Ancak Clauson bu açıklamayı -kendi ifadesini aktarayım- "preposterous" sayarak kabul etmemiştir.³⁵⁵

bilkımak (*nsz*) *hlk.* Bozulmak, yumuşamak, zedelenmek, erimek. || **YER: DerS 666a** "Çürümeye, erimeye yüz tutmak, bozulmak, yumuşamak, zedelenmek, sulanmak, yara iltihaplanmak." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Ks, Sm, Sn, Or, Gr, Ml, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.³⁵⁶

bıtrak Dokuzuncu ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi ve "Kırlarda yetişen yabancı bir otun dışı dikenli tohumu." anlamıyla bulunan kelimeyi son baskı da dahil olmak üzere başka hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 671b** "Kırlarda yetişen yabancı bir otun dışı dikenli tohumu." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Kü, Es, Kc, Zn, Ks, Çr, Ama, To, Sn, Gm, Ezc, Gaz, Ml, Mr, Hat, Sv, Krş, Ank, Ng, Ada, İç, Ant, Mg, Mersin Ağzı 48b || **TarS¹ 722 butrak** "Üç köşeli diken." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *buturgak* "a tree which has split and is bound round to save it from collapse". Clauson, alışkanlık veya tekrar eden işleri oluşturan/ifade eden -*gak* ekinin *butur-* yapısını gerektirdiğini; ancak *butur-* şeklinde bir yapı olmadığını, eğer *tutur-* biçiminden türemiş *tuturgak* şeklinde bir kelime olsaydı, bunun daha kolay

³⁵⁴ Clauson, 1972, 294a; Atalay, 1940, 69.

³⁵⁵ Tietze, 2002, 332a; Clauson, 1972, 334a; Räsänen, 1969, 74a; Ölmez, 2009, 237; Atalay, 1939, 456; Doerfer, 1971, 295.

³⁵⁶ Zülfikar, 1995, 313.

açıklanabilir olduğunu; ancak Radloff'un kaydettiği *buturğak* "a tree which has split and is bound round to save it from collapse" kelimesinin belki bu çeşit bir formu doğrulayabileceğini belirtmiştir. Hauenschild, *buturğaq* (Lat. *pistacia vera*) için, EDPT'deki açıklamaları verdikten sonra DerS 806b'deki *buturğaç* "Haşarı, yaramaz, eğlence, gezme düşkünü." biçiminin dolaylı olarak ortaya çıkardığı *butur-* "yaramazlık yapmak" fiilini ve yine DerS'de geçen *buturak*, *butrak*, *buturak dikenli* "Ekinler içinde biten, yapışkan dikenli bir ot."; *pıtırak*, *pıtrak*, *pıtırğan* "Dikenli tohumu insanların giysilerine, hayvanların tüylerine yapışan bir ot." biçimlerini vermiştir. (Kelimenin Nadelyayev'de geçmediğine dair Hauenschild, 1994'teki kayıt düzeltilmelidir.) Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Hauenschild, 1989, 169b/1150: *Xanthium*.³⁵⁷

bızbız *a. hlk.* Davula sol elle vurulan ince değnek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** Kelime, Tietze'ye göre ses taklididir. Ancak Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini söyler. Hamza Zülfikar kelimayı işlememiştir.³⁵⁸

bibi *a. hlk.* Hala. || **YER: DerS 677a** "Hala." Uş, Af, Dz, Ay, İz, Brs, Çkl, Bil, Es, Kc, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Van, Dy, Mş, Tn, El, Ml, Ur, Md, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Kars İli Ağızları 373, Malatya İli Ağızları 390a, Diyarbakır Ağzı 150a; Keban-Baskil 185, Yusufeli-Uşum 195, Erzincan Yöresi 411a, Erzurum Ağzı 114b, Ordu Yöresi 336b, Mersin Ağzı 49a || **TarS¹ 542** "Hanım, hanımefendi." || **KÖKEN:** Kaçalın, kelimeye köken vermez. Tietze, Kubbealtı, Räsänen kelimenin çocuk diline ait olduğunu belirtmiştir. Doerfer kelimenin; Farsça kökenli olabileceği ve bebek diline ait olabileceği görüşlerini aktarır; ancak kesin konuşmaz. Ben kelimenin bebek diline ait olduğunu düşündüğüm için Doerfer'in tespit ettiği geçişleri pek dikkate almıyorum; çünkü bu çeşit kelimeler her dilde olabilir, bunların kimden kime aktarıldığını tespit neredeyse imkansızdır; sadece bu verileri karşılaştırma için kullanabiliriz. Mesela Steingass'taki *bībī* "a lady, a matron, wife, mistress of the house" maddesi de böyle bir veridir, buna bakıp ödüncleme hususunda çıkarım yaparsak bence yanılırız. Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 140.³⁵⁹

³⁵⁷ Clauson, 1972, 309a; Tietze, 2002, 402a; Atalay, 1939, 502; Nadelyayev, 1969, 130a; Hauenschild, 1994, 41.

³⁵⁸ Tietze, 2002, 333b; Ayverdi, 2006, 357a.

³⁵⁹ Kaçalın, 2011, 910; Doerfer, 1965, 379/820; Tietze, 2002, 335a; Räsänen, 1969, 75a; Ayverdi, 2006, 359b; Steingass, 1892, 215a; Sevortyan, 1978, 127.

bıcık, -ği *a. hlk.* **1.** Meme **2.** Meme başı. || **YER: DerS 681a** "Meme, meme başı." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Kc, Ks, Ama, Or, Ml, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Kıbrıs || **DerS 4458b** "Meme." Isp || **TarS¹ 544** "Meme." || **KÖKEN:** Tietze, 2002, 336a ve Ölmez, 2009, 237? Ancak bana göre bu kelime yansıma kökenlidir.

biçme Kelimenin son baskıda "Yontulmuş yapı taşı." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılarda bu anlam sadece iki ve üçüncü baskılarda DD kaydıyla mevcuttur. Diğer baskılarda bu anlama rastlamayız. Bu anlamın uzunca bir aradan sonra sözlüğe tekrar girdiği anlaşıyor. || **YER: DerS 684a** "Yapı taşı." Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *biç-me* || → bıçık.

bilecen *sf. hlk.* **1.** Her şeyi bilen, her şeyden anlayan. **2.** Bilgiçlik taslayan, ukala. || **YER: DerS 691a** "Bilgin" İz, Gr, Ama, Gaz, Hat, Siv "Bilgiçlik taslayan." Uş, Dz, İz, Ama, Ml, Sv, Kn || **TarS¹ 552** "Her şeyi bilen, anlıyan." || **KÖKEN:** *bil-ecen* < *ET bil-* "to know". *Bilecen* kelimesini eski metinlerde göremeyiz. Ancak *bil-* fiili en eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. Kök hakkında geniş bilgi için, verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.³⁶⁰

bilek damarı *a. hlk.* Nabız. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 133a** "Nabız" || **DDØ** || **KÖKEN:** < *ET bilek* "wrist". Clauson kelimeyle ilgili olarak herhangi bir tahlil vermez. Kubbealtı kelimeye *bil* "bel" + *ek* küçültme eki tahlilini yapmıştır. Bu tahlili Nişanyan'da da görürüz. Räsänen kelimenin Moğ. *bile* "Handgelenk" ve Tung. *bīlən* "Handgelenk" karşılıklarını vermiş; ancak herhangi bir tahlil vermeyerek sadece **bāl* ? **bīl* "Taile" kelimesiyle karşılaştırmıştır. Aslında bu *bel* bağlantısı, Kubbealtı ve Nişanyan'ın verdiği tahlilin de dayanak noktasıdır. Ancak yine de ben bu tahlile ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini düşünüyorum.³⁶¹

biliş *a. 2. hlk.* Bildik, tanıdık. || **YER: DerS 693b** "Tanıdık" Brd, Dz, İz, Ant, Ks, Ama, Kn, İç || **DerS 4459b** "Tanıdık, bildik." Af || **TarS¹ 562** "Bildik, tanıdık, dost, aşına." || **KÖKEN:** *bil-iş* < *ET biliş* "an acquaintance, friend". Kelime, aynı anlamda eski metinlerde mevcuttur. DLT'de de hemen hemen yakın bir anlam görürüz.³⁶² || → bilecen.

³⁶⁰ Clauson, 1972, 330b; Nadelyayev, 1969, 98b; Räsänen, 1969, 75b; Sevortyan, 1978, 137.

³⁶¹ Clauson, 1972, 338b; Räsänen, 1969, 76a; Ayverdi, 2006, 366a; Nişanyan, 2009, 72a; Ölmez, 2013, 267; Atalay, 1943, 385; Sevortyan, 1978, 145; Nadelyayev, 1969, 99a.

³⁶² Clauson, 1972, 344b; Atalay, 1939, 367.

bilişmek (*nsz, -le*) **2. hlk.** Öğrenmek. || **YER: DerS 694a** "Öğrenmek." Kn || **TarSØ** || **KT 134a** " Birbirini bilmek veya öğrenmek, tanışmak, muarefeli çıkmak veya muarefe peyda etmek: *Kim olduğunuzu birbirimize sorarak biliştik.*" || **KÖKEN:** *bil-i-ş-mek* || → bilecen.

binar TürS¹ 78b' de "Kalinca dilme." anlamı ve DD ibaresi ile kayıtlı kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda rastlamıyoruz. || **YER: DerS 695b** "Taban tahtalarının çivilendiği ağaç." To, Ama, Sv "Çift kanatlı pencere çerçevelerinin ortasına çakılan çıta." Gm "Bir yere konulan destek." Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye etimolojik sözlüklerde denk geledim. Ancak bu kelimenin Tietze'de geçen *birnar/bordınar* "bir ağaç cinsi, Juniperus sabina" < Rum. *πριναρί prinári* ile ilgili olduğunu düşünüyorum. Tietze'ye göre kelime DD ve AD 312a'da *pınar, pırnal, piynar* [Güney Anadolu, Seyhan] biçimleriyle geçmektedir. *Bordınar* "bir çeşit gemi direği" kelimesine ise Seyahatname'de sık denebilecek oranda rastlıyoruz. Dankoff bu kelimeyi DerS 740'daki *bordana* "Düz direk, kereste." [Sn, Or, Gr] ile karşılaştırmış, köken olarak da Tzitzilis'e [< *πρότονον τό* "Tau, Kabel"] göndermiştir. İlgili sözlüklerde tüm bu verileri birleştirmek gerektiğini değerlendiriyorum.³⁶³

billur a. (l ince okunur) Ar. billūr 4. hlk. Koç yumurtası. || **YER: DerS 695a** "Erkeklik bezi." Sm || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. billūr* < *EHint. vaiḍūrya* "cam gibi berrak bir taşın adı" ? Kelimenin bu anlamının benzerlik ilgisinden geldiği açık; ancak köken ile ilgili, kaynaklarda farklılıklar var. Evvela, görüldüğü gibi TürS¹¹ kelimeye Ar. köken vermiş. Ancak Tietze, *billor* "cam bardak" anlamlı kelimeyi *billur* maddesinden ayırarak bu kelimeye Ar. köken; *billūr* "kristal" maddesine ise Fa. köken vermiştir. Tietze'nin, verdiği Fa. köken bilgisini, K. Menges'ten aldığını anlıyoruz. Kubbealtı, bu şekil bir anlam ayırımına gitmeden anlamların tümünü tek maddede toplayarak kelimeye Fa. köken vermiş. Nişanyan'ın Ar. köken ve Fa. karşılık verdiğini görüyoruz. Räsänen'in verdiği Rumca köken herhâlde saydıklarımızın en ilginç olsa gerek. Bana göre kelimedeki */l/* 'nin ince telaffuzu (TürS de bu şekilde okunması gerektiğini söylemiş zaten) kelimenin dilimize Farsçadan girdiğini göstermek için yeterli bir sebep. Zaten bahsi geçen kaynaklarda kelime eski Hint dillerine kadar da götürülüyor. Dolayısıyla sözlükteki bu köken

³⁶³ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 227; Tietze, 2002, 333b; Dankoff, 2008, 76; Christos Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, (Wien: 1987), 108/437.

bilgisi düzeltilmelidir, belki bu hususta Tietze'nin yaptığı gibi bir madde ayırımına da gidilebilir.³⁶⁴

bini *a. hlk.* **1.** Binme işi: *Bu hayvan biniye gelmez.* **2.** Kapı, dolap vb. şeylerin, kanatları kapandığında kalan aralığı örtebilmek için bu kanatların kenarına çakılan çıta. || **YER: DerS 696a** " Kapıların, pencerelerin örtülen tarafına çakılan ve bir çıkıntı yapan çıta." Isp, Ba, Ank, Kn, Ed || DD ve DerS'de birinci anlam yok || **TarSØ**³⁶⁵ || **KÖKEN:** *bin-i* < *ET bin-* "to mount, or ride" < *bīn-*.³⁶⁶ *Bini* kelimesine eski metinlerde rastlamasak da, *bin-* fiilinin en eski zamanlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Yazıtlarda da çokça geçen bu fiil kökünün Clauson'a göre *min-* / *mün-* şekilleri de vardır, ki Kaşgarlı'da da *m-* 'li biçimi görürüz. Erdal'a göre, Orhon Türkçesi'nde *bin-*; IB'de *min-*; Karahanlı ve Uygur Türkçesinde *mün-* biçimleri tespit edilmiştir. Räsänen, fiili, Fin. *mennä* "gehen" ile karşılaştırmıştır.³⁶⁷

binit (II) *a. hlk.* Hamur durumundaki ekmeklerin, fırına atılmadan önce içine konulduğu oyuk gözlü tahta. || **YER: DerS 696a** "Ekmek olacak hamurların (bezelerin) konulduğu ağaçtan, gözlü bir araç." Or, Uşak İli Ağızları 372a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. πινάκωτη pinakōtī*. Tietze'ye göre kelimenin DerS ve başka kaynaklardaki diğer varyantları şunlardır: *pinavut*, *pinavut*, *pinevet*; *pineyet*, *pineyit*, *pinet*, *benevat*, *bivet*, *binet*, *menevüt*, *miniget*, *miniyet*, *minyet*, *minet*. Aslında kelime aynı zamanda *bin-* fiili ile de ilgiliymiş gibi görünüyor, hatta Mehmet Ölmez; "ekmek hamuru taşınan düz tahta tablo; at, eşek, katır" anlamıyla işlediği bu kelime için < *bin-üt* tahlilini vermiştir. Bu tahlil de gayet isabetlidir; çünkü bahsi geçen tahta, sonuçta hamuru taşıma işi görüyor; yine de ben bu tahlilin daha çok "at, eşek, katır" anlamlarını karşılıyor olduğunu düşünüyorum, çünkü Tietze'nin Rumca köken için verdiği tanım gayet açık: "Brett, auf dem Brot zum und vom Backofen getragen wird.". Belki kelimenin varyantlarının *binit* ile benzerliği de sorgulanabilir; ancak ben, Eren'in "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler" adlı yazısında, Tietze'nin yaptığı bu birleştirmeye dair bir düzeltmeye rastlamadım. Muhtemelen *binit* kelimesi halk etimolojisi yoluyla ortaya çıkmış, ancak bu durum

³⁶⁴ Tietze, 2002, 345b; Ayverdi, 2006, 369a; Nişanyan, 2009, 73a; Räsänen, 1969, 76a.

³⁶⁵ TarS'de kelime bu anlama yok; zaten mevcut anlam da Tietze, Tekin, 1994, 166/151'de düzeltilmiş.

³⁶⁶ Tekin, 1995, 183. (DLT *min-*, Yak. *min-*).

³⁶⁷ Clauson, 1972, 348a; Erdal, **OTWF II**, 801; Atalay, 1940, 30; Räsänen, 1969, 338b; Nadelyayev, 1969, 100b.

kelimenin Rumca kökenli olduğu gerçeğini tabii ki değiştirmez, kelimenin ve varyantlarının derlendiği yöreler de bunu destekler mahiyette.³⁶⁸

bir boy Son baskıda "1. Aynı boy. 2. Bir insan boyu uzunluğunda olan. 3. Bir kez." anlamlarıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin onuncu baskıda hlk. ibaresi aldığı görülüyor. Daha önceki baskılarda hlk. ibaresini göremiyoruz. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bir + boy < ET bir "one" < bīr.*³⁶⁹ Kelime en eski devirlerden beri kullanılmaktadır. Clauson, kelimenin eski metinlerdeki farklı kullanılış ve anlamlarına dair örnekler vermiştir. Hamilton, kelimeyi Toharca *par-/pär-* (*parwe/pärvet* "birinci") ile karşılaştırmıştır. Räsänen, Ramstedt'in Moğ. *būri* "alles, vollständig" karşılaştırmasını aktarmıştır. Bu birleştirmeyi eleştiren Doerfer'e göre kelime Farsça, Rusça ve bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Kaçalin'e göre, kelime aslında sıfattır ve "önde bulunan, en eski olan" anlamına gelen birçok Hint-Avrupa terimleri ile hısımdır: (*pruo, pruvyas, pruvu, primus, prismo, fruma, pramos, primas...*).³⁷⁰

bir dolu *sf. hlk.* Birçok. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bir + dolu* || → bir boy.

bire, bre Kelimenin "Bazı bölgelerde 'be' yerine kullanılır." anlamı, son baskıda hlk. ibaresi almamıştır. İlk dört baskıda bu anlama hlk. ibaresinin getirildiğini görüyoruz. || **YER: DerSØ** || Yusufeli-Uşhum 196 || **TarS¹ 587** "Hey! ey! be! aman!" || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Rum. vré a.m. < mōré* "ahmak!" [*mōròs* sıfatının vocativus hâli]. Fakat yine Tietze'ye göre bu etimoloji, kelimenin Türkçedeki eskiliği bakımından esaslı bir tetkike muhtaçtır. Kelime üzerinde duran Semih Tezcan da bu görüşü dillendirmiştir.³⁷¹ Nişanyan'a göre ise çeşitli Balkan ülkelerinde kullanılan benzer ünlemlerle etimolojik ilişki olasılığı zayıftır. Kubbealtı, kelimeye dair "ses taklidi" açıklamasını yapmakla yetinmiştir.³⁷²

bişek, -ği a. hlk. Yayık dövmede kullanılan araç. || **YER: DerS 705b** "Yayık dövmede kullanılan ağaç." Isp, İz, Mn, Kc, Çkr, Ama, Sm, Sn, Mr, Kn, Ada, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 53a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren'e göre, ET **biş-* (*bış-*) "(yayıkta)

³⁶⁸ Tietze 348b; Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 236/216; Ölmez, 2009, 237; Eren, 1999, 54a.

³⁶⁹ Tekin, 1995, 183. (Tkm. bir, birik-; Yak. bir).

³⁷⁰ Clauson, 1972, 353b; Hamilton, 1998, 176a; Räsänen, 1969, 76b; Doerfer, 1965, 383/822; Kaçalin, 2006, 111; Gabain, 2007, 75; Nadelyayev, 1969, 101a; Sevortyan, 1978, 146.

³⁷¹ Semih Tezcan, **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 17-19.

³⁷² Tietze, 2002, 384b; Nişanyan, 2009, 80a; Ayverdi, 2006, 415a; Meyer, **age**, 40.

dövmek" kökünden geldiği açıktır. Bu kök diyalektlerde *bış-* (> *pış-*) olarak kullanılır. Örnek olarak, Kırgızcada *bış-* (*may bış-*) "(yayıkt) dövmek" olarak geçer. Ancak ben EDPT'de böyle bir köke rastlamadım. Belki bu biçim, Kaşgarlı'nın *pış-* fiili için verdiği anlamlardan biri olan "kımız tulumunu olması için sallamak" anlamı ile birleştirilebilir. Fakat bu fiili de EDPT'de bulamadım; ancak krş. Maḥmūd al-Kāšgarī, **age**, 74?³⁷³

bişi *a. hlk.* Çörek, tatlı bir ekmek türü. || **YER: DerS 705b** "Çörek, bayramlarda yapılan yağlı, tatlı ekmek, saç ekmeği." Isp, İz, Mn, Kc, Çkr, Ama, Sm, Sn, Mr, Kn, Ada, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 53a || **TarS¹ 611** "Yağda kızartılmış çörek." || **KÖKEN:** *ET bışığ* "ripe, mature; ripeness, maturity". Clauson ET kelimeye her ne kadar bu çeşit bir anlam vermese de, Kaşgarlı'nın "her pişen nesneye de böyle denir" tanımı bugünkü anlamı biraz karşılıyor. Fakat kelimenin ET'deki yaygın anlamı "pişmiş" tir, ve isimden çok sıfat görevinde kullanıldığı örnekler göze çarpmaktadır.³⁷⁴

bitek Son baskıda "Verimli." anlamıyla kayıtlı kelime de hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Ancak kelimeyi; ilk baskıda TD, sonraki dört baskıda DD ibaresiyle görüyoruz. Ancak yedinci baskıdan itibaren kelimedeki hlk. ibaresinin çıkarıldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 708b** "Verimli." Af, Isp, Brd, Dz, Mn, Ba, Kü, Bil, Es, İst, Zn, Ks, Çr, Mr, Hat, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Krk || **TarS¹ 615** "Bitki biten yer." || **KÖKEN:** *bit-ek* || → bitik.

bitik *sf. 3. hlk.* Yapışık, dolaşık, ekli. || **YER: DerS 710b** "Yapışık, dolaşık, ekli, tüm, donmuş, katılaşmış." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Bo, Çkr, Kc, Ank, Krş, Ng, Kn, Ant, Mğ || **TarS¹ 619** "Bitişik." || **KÖKEN:** *bit-ik* < *ET büt-* "to become complete". *Bitik* kelimesi, en azından bu anlamda, eski metinlerde geçmez; ancak Hamilton'daki *bütüg* "bütün, tüm, dokunulmamış, (yara için) kapanmış, iyileşmiş" kelimesini bu tespitten ayrı tutmak gerekir. Çünkü Hamilton'un verdiği "kapanmış, iyileşmiş" anlamının bizim kelimemizin "yapışık" anlamından bana göre hiçbir farkı yoktur. İlk bakışta *bitik* kelimesinin, kazandığı anlama göre "bitişik" şeklinde olması gerekiyormuş gibi görünebilir; ancak bu çeşit örnekler halk dilinde yaygındır, ve Hamilton'daki örnek, belki de bu tür kullanımların eskicilliğini

³⁷³ Eren, 1999, 54b; Atalay, 1943, 473.

³⁷⁴ Clauson, 1972, 378b; Atalay, 1939, 373; Ölmez, 2009, 238; Räsänen, 1969, 76b; Erdal, **OTWF I**, 183.

göstermektedir ? (mesela Hatay yöresinde *kalkık/kalkmış* yerine *kakık* biçiminin kullanımı gibi ?).

< *bit-*. Clauson'a göre *bit-* fiili anlam yönünden iki zıt yönde (sona ermek ve başlamak) ilerlemiştir. Fiilin ünlüsü ilk dönemlerde yuvarlaktır ve Nişanyan'a göre orijinal ünlünün günümüzde korunduğu tek örnek "bütün" kelimesidir. Fiilin ET'deki kullanım şekil ve örnekleri hakkında geniş bilgi için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir. Ayrıca krş. Moğ. *büte-* ve Doerfer, 1965, 267/719.³⁷⁵

bitirmiş *sf. hlk.* 1. Bir bilim dalında veya başka bir alanda bilginin doruğuna ulaşmış (kimse). || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bit-ir-miş* || → bitik.

bitmiş *a. hlk.* Bir şeyin son fiyatı. || **YER: DerS 712a** "Sonu, en son fiyatı." Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bit-miş+i* || → bitik.

bizlemek (*-i*) *hlk.* Ucu çivili değnekle hayvanı dürtmek. || **YER: DerS 714b** "Ucu sivri bir deynekle insanı, hayvanı dürtmek." Isp, Brd, Dz, Sm, Nş, Kn, İç, Ant || **KÖKEN:** *biz+le-mek* < *bīz*³⁷⁶ "çelikten yapılmış sivri uçlu ve ağaç saplı araç" [*<bī+z*] < Çin. *pyi/pi* "dagger". Eren, kelimeyle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır: "Ramstedt, Moğ. *birim* 'Ahle, Pfriem' biçimiyle birleştirmişse de, Joki ve Doerfer, bu birleştirmeye ses bakımından karşı çıkmışlardır. Räsänen'in, *bī* 'Schneide' + *yez* 'Messing' açıklaması düşündürücüdür."

Räsänen'in verdiği *bī* kelimesi üzerinde Kaçalin genişçe durmuş, *biz* kelimesi için *bi+z* "(ağaç) saplı keskin sivri alet" tahlilini yapmıştır. Bu kelime (*bi*), Talat Tekin'e göre Çince'den alıntıdır. Talat Tekin'in bu hususta çok sağlam kanıt ve veriler sunduğunu da ifade edeyim.³⁷⁷ Kaçalin'e göre, kökeni, bahsi geçen *bi*'ye giden diğer biçimler şunlardır: *bi+le-* "keskinleştirmek, sivrileştirmek"; *bi+lük* "keskin, sivri alet kabı" [=ok sadağı]; *bi+t+i-* "keskin, sivri aletle oymak" [=biti- "yazmak"]; *bi+çak* "çakı, delici ve kesici alet".³⁷⁸

bizlengiç, -ci *a. hlk.* Ucu çivili değnek. || **YER: DerS 714b** "Ucu çivili sopa, üvendere." Isp, Ml, Mr, Nş, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ, Kıbrıs, Mersin Ağzı 54a || **ZTS 24**

³⁷⁵ Clauson, 1972, 298b; Nişanyan, 2009, 74a; Nadelyayev, 1969, 133b; Räsänen, 1969, 93b; Hamilton, 1998, 180b ve 160; Erdal, **OTWF I**, 176; Sevortyan, 1978, 152.

³⁷⁶ Tekin, 1995, 183. (Tkm. *biz*, Blk. *biz*).

³⁷⁷ Talat Tekin, "Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 7, (1997): 169.

³⁷⁸ Eren, 1999, 55a; Doerfer, 1965, 311/760; Sevortyan, 1978, 130; Räsänen, 1969, 75a; Kaçalin, 2006, 162.

"Övendirinin ucundaki çivi." Isp || **TarSØ** || **KT 140a** " Bızlangıç." || **KÖKEN:** *biz+le-n-giç* || → bizlemek.

boduç, -cu a. hlk. Ağaç veya topraktan yapılmış küçük su kabı. || **YER: DerS 718b** "Çam ağacı veya topraktan yapılmış küçük testi, yuvarlak, kulpsuz testi." Af, Uş, Isp, Brd, Denizli ilçe ve köyleri, Mn, İz, Ay, Brs, Kü, Bil, Bolu İlçe ve köyleri, İz, Çkr, Çr, Ks, Zn, Sn, Sm, Ama, To, Or, Rz, Gr, Ezc, Sv, Yz, Ant, Mğ, Nş, Ng, Krş, Ky, Ank, Ed, Krk || **DerS 4462a** "Toprak testi." Nş, Kn, Uşak İli Ağızları 372a || **TarS¹ 627** "Emzikli su kabı, çömlek." || **KÖKEN:** Eren, kelimeyle ilgili olarak, "kökenini bilmiyoruz" der. Fakat Tietze < (DLT) *butık* "deriden su kabı, küçük kırba" kökenini verir. Bence bu birleştirme, ses açısından özellikle de semantik açıdan, biraz daha izaha muhtaçtır.³⁷⁹

boğak, -ğı a. hlk. Anjin. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 140b** " Boğaz hastalığı." || **KÖKEN:** *boğ-ak*. Kelimeye eski metinlerde rastlanmadı; ancak kelimenin *boğ-* fiili ile ilgili olduğu çok açıktır. < *ET boğ-* "to strangle, choke". Clauson'a göre bu fiil günümüz dillerinde bazı fonetik değişikliklere uğramıştır: (*b-* / *p-*; *oğ-* / *-o-* / *-u-*). Räsänen, Moğ. *boğō* "binden", Tung. *bōk* "zurückhalten", Mac. *fúl* "ersticken" karşılaştırmalarını yapmıştır.³⁸⁰

boğanak, -ğı a. hlk. Sağanak, bora. || **YER: DerS 722b** "Sağanak, şiddetli yağmur." Af, Isp, Es, Brd, Ama, Or, Dz, Gr, Gaz, Ezc, Dy, Mr, Ur, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Nş, Krş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Rumeli || **TarS¹ 627** "Sağanak." || **KÖKEN:** *boğ-anak* < (Çağ.) *boğnak* "stifling, deluges of rain" Clauson, Sanglax'taki kaydı verir. DLT'de buna benzer yapıda *bognaklan-* "bulut parça parça olmak" şeklinde bir kayıt vardır.³⁸¹ || → boğak.

boğasak, -ğı a. hlk. Boğaya gelmiş veya boğa isteyen inek. || **YER: DerS 724a** "Boğaya gelmiş, boğa isteyen inek, dana." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, İst, Bo, Çkr, Gr, Rz, Ezm, Ml, Mr, Hat, Ky, Krş, Ada, İç, Ant, Mğ, Ed, Tk, Krk || **DerS 4462a** "Boğa isteyen inek." Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boğa+sa-k* < *ET būka*.³⁸² Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... Toruk būkalı semiz būkalı ırakda bilser..." Tunyukuk Batı 5. Doerfer'e göre kelime Fa., Moğ., Mac. ile bazı

³⁷⁹ Eren, 1999, 55b; Tietze, 2002, 364b; Clauson, 1972, 302a.

³⁸⁰ Clauson, 1972, 311b; Räsänen, 1969, 78a; Nadelyayev, 1969, 109a; Sevortyan, 1978, 164; Atalay, 1943, 98.

³⁸¹ Clauson, 1972, 316b; Atalay, 1940, 274; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 36v 8.

³⁸² Tekin, 1995, 179. (Orhon Türkçesi buuka, Tkm., Az. buğa, Tür. boğa).

Balkan ve Kafkas dillerine de geçmiştir. Yine Doerfer'e göre Moğ. *buğu* "Hirsch" ile Tür./Moğ. *buka* birleştirilemez; bu görüşü Clauson da dillendirmiştir. Räsänen'de de Moğ. *buqa* "Stier" karşılığını göürüz. Mehmet Ölmez'e göre *buka* ile *buğra* arasında fonetik olarak bir bağ kurulamaz. Nişanyan'a göre evcil hayvan isimleri alanında Tür. ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki benzerlik ilgi çekicidir: ESlav. *byku* (boğa), Kelt. *bukko*, Avesta *būza-* (teke), İng. *buck* (teke, erkek geyik) < HAvr. **bhugo-* (çift toynaklı hayvanların erkeği).³⁸³

boğasamak (*nsz*) *hlk.* İnek boğa istemek veya boğaya gelmek. || **YER: DerS 725a** "Boğaya gelmek, inekler (çiftleşmek için) boğa istemek." Isp, Brd, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Ar, Ml, Ky, Ng, Kn, İç, Ed, To, Krk || **TarS¹ 627** "İnek boğa istemek." || **KÖKEN:** *boğa+sa-mak* || → boğasak.

boğmaca Son baskıda "Genellikle çocuklarda öksürük nöbetleriyle kendisini gösteren bulaşıcı bir hastalık." anlamıyla kayıtlı kelime *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Kelime önceki baskılardan sadece iki ve üçüncüsünde *hlk.* ibaresi almıştır. || **YER: DerSØ || DDØ || TarSØ || KT 141a** "Boğazı tıkar gibi olan bir nevi şiddetli öksürük: *Boğmaca öksürüğü.*" || **KÖKEN:** *boğ-ma+ca* || → boğak.

boğaz ola *hlk.* "Afiyet olsun, yarasın, bereketli olsun" anlamında kullanılan bir iyi dilek sözü. || **YER: DerS 728a** "Afiyet olsun, yarasın." Ank || **DerS 4462a** "Yarasın, afiyet olsun." Isp || **KÖKEN:** *ET boğuz* "throat" < *boğ-z* krş. Moğ. *bogu-* "bağlamak, boğmak, iliştmek, bohçalamak, sarıp sarmalamak, dolamak.". Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Bodun boğuzı tok erti." Tunyukuk Güney 1.

Clauson, "hamile" anlamına gelen başka bir *boğaz* kelimesinden de bahseder. İbrahim Taş kelimeyi **bogu-* "boğmak" köküne götürmüştür. Räsänen'de ise *boğ-* "erwürgen" kökenini görürüz. Kaçalin, *boğ-z* tahlilini verir. Gabain'in bahsettiği, bu tür organ isimlerine gelen ikilik bildirir +z eki üzerinde daha önce durmuştuk. (bkz. *ağızlamak* maddesi). Nişanyan, Kubbealtı ve Erdal da köken olarak *bog-* fiilini vermiştir. *Boğaz* ~ *boğuz*'un *boğ-* kökünden geldiği düşüncesine katılmayan, özellikle -z ekinin ikili organ adlarında geçtiğini göz önünde tutarak *boğaz* (ve ağız) gibi biçimlere ait açıklamaları eleştiren Doerfer'e göre kelime; Fa., Ar. ile bazı

³⁸³ Clauson, 1972, 312a; Doerfer, 1965, 299/752; Hauenschild, 2003, 39; Räsänen, 1969, 87a; Nişanyan, 2009, 76a; Nadelyayev, 1969, 125a; Atalay, 1941, 226; Ölmez, 2013, 267; Hamilton, 1998, 179a.

Balkan ve Kafkas dillerine de geçmiştir. Kelimeyle ilgili en derli toplu verileri Eren aktarmıştır, burada sadece Eren'in tahlilini vermek istiyorum: "Türkçe *boğ-* kökünden geldiği açıktır: *boğ-* + *-(u, a)z* eki."³⁸⁴ || → boğak.

boğulmak (*nsz*) 4. *hlk.* Kumarda hileli oyun sonunda her şeyini yitirmek: *Kumarbaz tabirince boğulmak demek, hile ile soyulup soğana çevrilmek demektir.* -R. C. Ulunay. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boğ-u-l-mak* || → boğak.

boğunuk *sf. hlk.* 1. Kısık, boğuk. || **YER: DerS 731a** "Sıkıntılı, kısık, boğuk, kapalı, donuk." Sm, Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boğ-u-n-uk* || → boğak.

boğurdak "Soluk borusu, soluk yolunun gırtlakla bronşlar arası, şırıyanışezen." anlamlı kelimeyi sadece iki, üç ve dördüncü baskıda DD ibaresiyle görmekteyiz. Son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılara kelime alınmamıştır. || **YER: DerS 731a** "Gırtlak." Af, To, Kn || **TarS¹ 634 boğurtlak** "Gırtlak, boğaz." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *boğuz* "boğaz", [/r/ > /z/], + *-lak*.³⁸⁵ || → boğak.

bolalmak (*nsz*) *hlk.* Bollaşmak. || **YER: DerS 734b** "Genişlemek, çoğalmak." Dz, İz, Bo, Nğ || **TarSØ** || **KT 141b** "Bollanmak, genişlenmek, tevessü etmek." || **KÖKEN:** *bol+al-mak* < *bol* ? Tietze'ye göre kelime eski kaynaklarda geçmediği için kelimenin kökeni hakkında bir şey söylemek mümkün değildir ve a.m. Fa. *bul'*un Türkçeden alınıp alınmadığı kesin değildir. Doerfer'e göre, kökeni net olmayan kelimenin Sans. *bahula* ile ilişkisi ikna edici şekilde izah edilememiştir, ve kelime bazı Balkan dillerine de geçmiştir.³⁸⁶

bolarabilmek (*nsz*) *hlk.* Bolarma imkânı veya olasılığı bulunmak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bol+ar-a bil-mek* || → bolalmak.

bolarmak (*nsz*) *hlk.* Bol duruma gelmek. || **DerSØ** || **DD¹ 218a** "Genişlemek, çoğalmak." Gm, Yz, Ba || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bol+ar-mak* || → bolalmak.

bol bolamat *zf. hlk.* Bol bol, döke saç, geniş: *Beğenmiyorsan kazan da bol bolamat bizi besle bakalım.* -H. R. Gürpınar. || **YER: DerS 734b** "Bol bol, döke saç, geniş." Mn, Çkr, Ks, Ama, Sm, Gm, Ezc, Kr, Mr, Sv, Ank, Ky, Kn, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bol + bolamat* || → bolalmak.

³⁸⁴ Clauson, 1972, 322a; Taş, 2011, 169; Sevortyan, 1978, 167; Räsänen, 1969, 78b; Nadelyayev, 1969, 110a; Kaçalın, 2011, 912; Erdal, **OTWF I**, 326; Doerfer, 1965, 344/792; Nişanyan, 2009, 76a; Ayverdi, 2006, 393a; Lessing, 1960, 111a; Eren, 1999, 56a; Doerfer, 1971, 295.

³⁸⁵ Tietze, 2002, 366b; Sevortyan, 1978, 184.

³⁸⁶ Tietze, 2002, 367b; Doerfer, 1965, 311/761; "much, very, many" Steingass, 1892, 195b.

bol bulamaç *zf. hlk.* Bol bol, pek çok: *Bol bulamaç kazanıyor sandıklarımızın çoğu sıkıntı içindedirler.* -H. R. Gürpınar. || **YER: DerS 735a** "Bol bol, döke saça, geniş." Brs, Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bol + bulamaç* || → bolalmak.

bolice *a. İbr. hlk.* Yahudi kadını: *Balat kapısından girdim içeri / Boliçeler oturmuş iki geçeli.* -Halk türküsü. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 141b** "Yahudi kadınlarına verilen unvandır, kokana ve madama gibi." || **KÖKEN:** TürS¹¹ 375a'da "*İbr. hlk. Yahudi kadını.*" şeklinde kayıtlı madde, aynen TürS⁸ 207b ve TürS⁹-325a'da olduğu gibi "*İbr. boletz a. hlk. Yahudi kadını.*" şeklinde genişletilmelidir. Tietze ve Kubbealtı'nda kökeninin belirsiz olduğu ifade edilen kelime, Eren'in sözlüğünde yoktur.

bor (I) *sf. hlk.* İşlenmemiş, taşlık, sert, ekilmemiş (toprak), borak. || **YER: DerS 737a** "Taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla." af, Isp, İst, Ama, Tn, Ml, Mr, Gaz, Hat, Sv, Ank, Ky, Krş, Kn, Ada, İç, Ant, Kerkük, Elazığ Yöresi 231b, Ada./Osm. Ağızları 459, Mersin Ağzı 55b || **TarS¹ 637** "Sürülmemiş, otsuz, pek toprak." || **KÖKEN:** < *bör*³⁸⁷ < *Moğ. boro*. Tietze, kelimenin Moğol ve Türk dillerinde yaygın olup, ET kaynaklarda geçmemesinden dolayı Moğolca kökenli olabileceğini söyleyerek, Anadolu ağzlarında kullanılan varyant için de şu etimolojiyi önermektedir: < *Rum. πορι pōri* < *ERum. πορος pōros* "yumuşak taş" ve *Erm. pur* < *EErm. bur* "alçı, kireç". Dankoff, ağzılarda kullanılan *pur* biçiminin < *Erm. bur* "lime, plaster" kökeninden geldiğini belirtmiştir. Bu açıklamalara katılmadığımı belirteyim. Eren, kelimenin diğer Türk dillerindeki karşılıklarını şöyle sıralamıştır: Kaz. *bor* "tebeşir"; KKlp. *por* "tebeşir"; Kırg. *bor* "tebeşir" (ağzılarda kireç olarak da kullanılır.); Tat. *bur / ak bur* "tebeşir"; Başk. *ak bur* "tebeşir"; Bar. *bor / ak por* "tebeşir"; Çuv. *pur / pură* "tebeşir"; Eski Kıpçakça *bor* "kireç". Fakat Eren kelimenin kökeninin karışık olduğunu da belirtmiştir. Schönig, genişçe ele aldığı *kelimeye* < *Moğ. boro* "grau" kökeni vererek; kelimeyi, ağzılardaki biçimler ile de birleştirmiştir (ayrıca bkz. Lessing, 1960, 121a *boru* "Grey, brown; dark, swarthy (face); plain, simple, ordinary, coarse, rough."). Aynı açıklamayı Tuna'da da görmekteyiz; ancak kelime üzerinde en geniş Schönig durmuştur. Tietze/Tekin, TarS'deki *bor*'un aslının Kürt. *bor* "ekilmemiş arazi; yalnız çalılık ve fundalık yer" olabileceğini düşünmektedir. Kelime üzerinde Uwe Bläsing de geniş bir biçimde durmuştur. Kelimenin gerek ağzılardaki gerekse de Türk dillerindeki yayılışını veren

³⁸⁷ Tekin, 1995, 177. (Tkm. *bör*, Yak. *buor*).

Bläsing, kelimenin Aramice karşılığı ile olan benzerliği üzerinde durmuştur. Bu verilerin özellikle Tietze/Tekin'in savını güçlendirdiği de söylenebilir. Bana göre Ermenice, Rumca, Kürtçe, Zazaca, Aramice şekiller düşündürücü olsa da kelimenin kökenini Moğolca olarak kabul etmek daha uygun olacaktır.³⁸⁸

borak *sf. hlk.* Bor. || **YER: DerS 737a** "Taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla." İz || **TarSØ** || **KT 142b** " Ziraata gayr-i sâlih, sure-zâr (yer)." || → bor.

borani *a. Fa. bûrâni hlk.* Pirinçli, yumurtalı, yoğurtlu ıspanak vb. sebze yemeği. || **YER: DerS 739a** "Bulgur veya pirinçle pişirilen sebze üzerine yoğurt dökülerek yapılan yemek." Dz, İz, Mn, İst, Bo, Sm, Gm, Ar, Ezm, Vn, El, Ur, Sv, Yz, Ada, Ant, Mğ, Tk, Krk³⁸⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye son baskıda, görüldüğü üzere Fa. köken verilmiştir. Tietze ve Kubbealtı da kelimeyi Fa. kökenli göstermiştir. Dankofftaki bilgilerden, kelimenin Ermenicede kullanıldığı da anlaşılıyor. Mütercim Asım, *burani* kelimesinin, Türklere ait olduğunu bildiğimiz *Buğra Hanı* adlı yemeğin muharrefi olabileceğine dair bir rivayet aktarmıştır. Kelimenin ağızlardaki kullanım alanının yaygınlığından dolayı bu tespitin beni düşündürdüğünü belirtiyim. Ancak Faruk Sümer, Ebu İshak'ın *Divan*'ında; *borani* ve *börek* ayrıca zikrolunduğu için bu rivayetin doğru olmadığını; ancak yine bu *Divan*'dan, Türklere ait birçok yemek adının Farsçaya geçtiğinin anlaşıldığını belirtmiştir.³⁹⁰ Okuma Sözlüğü'nde kaydını göremesek de kelimenin Seyahatname'de geçtiğini biliyoruz. Evliya Çelebi kelimeyi daha çok bir nesneyi yoğurda bulamak anlamında (*bûrânî etmek*) kullanmıştır.³⁹¹ İbn-i Batuta Seyahatnamesi'nde de kelimeye rastlıyoruz: "Türkler iyi karakterli, kuvvetli ve cesur insanlardır. Bazı vakitlerde "burhani" (=borani) denilen hamur işini yerler. Bu yemek, küçük küçük kesilmiş hamur parçalarıdır aslında. Bunlar, ortalarından birer delik açılarak tencereye oturtulur. Pişirildikten sonra

³⁸⁸ Tietze, 2002, 370b; Dankoff, 1995, 31/77; Eren, 1999, 57a; Schönig, 2000, 72; Tietze, Tekin, 1994, 168/161; Räsänen, 1969, 80b; Lessing, 1960, 121a; Sevortyan, 1978, 192; Tuna, 1972, 216; Uwe Bläsing, "Aramäisches im Wortschatz des anatolischen Türkisch", **DS-NELL VI**, no 1 (2004): 47-66.

³⁸⁹ Kelimenin DerS'de muhtelif varyantları olduğunu ve bu varyantların da daha çeşitli yemekleri karşıladığını görüyoruz.

³⁹⁰ Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destanî Mahiyetde Eserler", **AÜDTCF Dergisi**, c. XVII, s. 3-4 (1959): 376.

³⁹¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi X. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu - Dizini**, hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 270b.

üzerine yoğurt dökülüp içilir."³⁹² Özetle, kelimenin kökenini Fa. göstermek isabetli olacaktır; ancak verilere göre bu kökenin daha esaslı tetkike muhtaç olduğu da açıktır.³⁹³

boru değil *hlk.* Azımsanacak, küçümsenecek, önem verilmeyecek şey değil. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boru* + *değil* < *ET borğuy* "trumpet". Kelimenin Uygur metinlerinden beri kullanıldığını biliyoruz. Fonetik yapısını "kaotik" bulan Clauson, kelimenin alıntı olabileceğini düşünür. Söz sonu -y ile eski ve yeni diyalektlerde kullanılan biçimleri ses açısından düşündürücü bulan Eren de, kelimenin komşu dillerden alıntı olabileceğini belirtmiştir. Doerfer, kelimenin geçtiği belli başlı komşu dilleri sıralamıştır.³⁹⁴

borusu ötmek *hlk.* Sözü geçmek, yetkisi olmak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boru*+*su* + *ötmek* || → *boru değil*.

bostana *a. hlk.* Domates, soğan, yeşil biber ve pul biberin nar ekşisi ve sirke ile karışımından yapılan sulu salata: *Burada domates, biber, soğan. Şöyle ince ince doğrayıp yap bakalım bir bostana.* -A. Özakin. || **YER:** **DerSØ** || **DDØ** || Urfa Merkez Ağzı 256b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar.* (Suriye dial.) *būstāne* "küçük bahçe".³⁹⁵

bostan gölgeliği *a. hlk.* Bağ ve bahçelerde gölgelenmek veya yağmurdan korunmak için yapılan, üstü örtülü, basit gölgelik: *İşte bunda bir kurt yeniği var diye bu gece uyumamış, kuyu başındaki bostan gölgeliğinde beklemişti.* -Ö. Seyfettin. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa.* *bustān/būstān* [*bū* "güzel koku" + *stān/istān* mekan eki].³⁹⁶

boşanmak (-den) *hlk.* 7. Sıyrılmak, kurtulmak: *Sabırsız ellerle acele acele üst başından boşandı ve çıplak olarak denize atladı.* -Halikarnas Balıkcısı. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarS¹** 639 "Boşalmak, boş kalmak." || **KÖKEN:** *boş*+*a-n-mak* < *ET boşu-*

³⁹² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi I**, çeviren A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004): 467.

³⁹³ Tietze, 2002, 371a; Ayverdi, 2006, 399a; Steingass, 1892, 206a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 95b; Dankoff, 1995, 172/E22.

³⁹⁴ Clauson, 1972, 361a; Eren, 1999, 58b; Doerfer, 1965, 286/735; Atalay, 1941, 241; Sevortyan, 1978, 194.

³⁹⁵ Tietze, 2002, 373a.

³⁹⁶ Tietze, 2002, 373a; Stachowski, 1998, [37] 43/103; Räsänen, 1969, 81b; "a garden, a kitchen-garden, a green spot..." Steingass, 1892, 207a.

"to free oneself, to be freed" < *bōš* (< **bōšun-*)³⁹⁷. ET'deki anlamın halk ağzında korunduğu anlaşıyor.³⁹⁸

boya *hlk*. Yazmak için kullanılan mürekkep. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET boduğ* < *bođu-* "to dye". Clauson bu fiil için **bod* (Manichaica II'den *kara boy* "kara boyalı") kökünü tasarlamıştır. Kaçalın, Genel Türkçe *bodü-* ve Oğuzca *boya-* (< **boda-*) biçimlerinin farklı olması gerektiğini söyler. Räsänen, kelimeyi Moğ. *buda-* "malen, färben", *buda-g* "anzustreichende" biçimleriyle karşılaştırmıştır. Tietze'ye göre bu ismin aynı zamanda fiil olarak kullanılması Türkçeye uymayan bir gelişmedir. Mehmet Ölmez'e göre ise *bodü-* ~ *bodu-* biçimleri *renk* sözcüğü ile ilgili olmalıdır ve Maitrisimit'te geçen *öñ bod* ve *bodugın bodü-* ifadeleri buna güzel bir örnektir.³⁹⁹

boydak, -ğı *a. hlk*. Yüğü olmayan yaya. || **YER: DerS 745b** "Yüğü olmayan yaya." Isp, Dz, Ay, Kü, Es, Kc, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Ezc, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** ~*baydak* < *Ar. baydak* < *Pehl. payādak* "Satrançta piyade."⁴⁰⁰

boymul Kelimenin "Atmaca ve doğana benzeyen bir tür yırtıcı kuş." anlamlı *moymul*' un varyantı olduğu anlaşıyor. Ancak bu biçim sadece onuncu baskıda mevcuttur, diğer baskılarda kelimeye rastlamıyoruz. || **YER: DerS 746b** "Boynu siyah koyun." Gr, Or "Boynunda beyazlık bulunan hayvan. " Aybastı 120 || **TarS¹ 649** "1. Boynu halka gibi vücudunun renginden başka renkte olan hayvan veya kuş. 2. Doğan cinsinden yırtıcı bir kuş." || **KÖKEN:** < *ET buymul* "having a white neck". Clauson'a göre kelime, DLT haricinde genellikle kuş adı olarak kullanılmıştır. Kelimenin ilk olarak IB'de tanıklandığını biliyoruz. Çağataycada bu kuş için Moğ. *küykenek* kelimesi kullanılmıştır. Eren, Clauson tarafından verilen *buymul* ve *muymul* biçimlerini düşündürücü bulur. Ancak Nadelyayev'de de kelimelerin bu biçimde maddelendirildiğini görüyoruz. Dankoff/Kelly kelimeyi *boymul* olarak okumuştur.⁴⁰¹

³⁹⁷ Tekin, 1995, 177. [Uyg. booş, DLT bōš, Yak. bīhan- "kurtulmak, boşanmak"(< **bōšun-*)].

³⁹⁸ Clauson, 1972, 377b ve 383a; Atalay, 1940, 142.

³⁹⁹ Clauson, 1972, 300a ve 302a; Kaçalın, 2011, 914; Räsänen, 1969, 77b; Ölmez, 2013, 268; Tietze, 2002, 375a; Nadelyayev, 1969, 107b; Sevortyan, 1978, 178; Erdal, **OTWF I**, 184; Atalay, 1943, 98.

⁴⁰⁰ Tietze, 2002, 296a; "a road-guide, a foot soldier; a pawn at chess; a commander; a falcon"

Steingass, 1892, 218b.

⁴⁰¹ Clauson, 1972, 386a; Eren, 1999, 297a; Atalay, 1941, 176; Ölmez, 2009, 239; Nadelyayev, 1969, 121a ve 347b; Maḥmūd al-Kāšyarī, **age**, 77.

boynunu kırmak *hlk.* Çekip gitmek. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || *boyun+u+n+u + kırmak* || → boyun olmak.

boyun bağı *a. hlk.* Gömlek yakasının altından geçirilip süs olarak bağlanan uzun, enlice kumaş parçası, kravat: *Arkadaşım boyun bağı ve yakasını çözdü, göğsünü açtı.* -P. Safa. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || *boyun + bağı* || → boyun olmak.

boyunduruk parası *a. hlk.* Bir mahalleden veya köyden başka yere gelin götürülürken, kaynatanın, gelinin ayrıldığı yerin delikanlılarına verdiği bahşiş: *On lira boyunduruk parası ayırmışsınız, bizim hiç kahrımız yok mu?* -M. Ş. Esendal. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boyun+duruk + parası < ET boyunduruk "a yoke (put on the neck of a draught animal)"* || → boyun olmak.⁴⁰²

boyun olmak *hlk.* kefil olmak. || **YER: DerS 748a** "Kefil olmak." amasya ve köyleri, Rize ve köyleri, Ar, Ezm, Kr, Vn, Dy, Gaz, Hat, Ada || **TarS¹ 654** "Kefil olmak, üzerine almak." || **KÖKEN:** *< ET boyun "the neck" < bōyin.*⁴⁰³ Eren'e göre kelimenin *boy* [*< boŋ+(ı)n*] kökeninden geldiği açıktır. Räsänen kelimeyi Moğ. *mojinoy* "Wamme", Tung. *mənən* "Hals", Kor. *moŋe* "Kummet" biçimleriyle karşılaştırmıştır. Organ adlarına geldiği varsayılan *+n* eki üzerinde *alınlık* maddesinde durmuştuk.⁴⁰⁴

boza olmak *hlk.* Utanmak, bozum olmak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Buradaki "boza" kelimesi, bizim bildiğimiz "darıdan yapılmış hafif içki" anlamındaki Fa. kökenli *būza* kelimesiyle değil de, Tietze'deki "bozaki olmak" maddesiyle, daha doğrusu *boz-* fiili ile ilgilidir. Tahlil olarak *< boz-a + olmak* yapısını verebiliriz.

< buz- "to destroy, damage". Bu fiilin yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz; ancak yazıtlarda daha çok "orduyu yenilgiye uğratmak" anlamı görmektediriz. Günümüz dillerinde çoğunlukla /u/ 'lu şekillerin kullanıldığını belirten Clauson, yazıtlardan başlayarak ET metinlerden örnekler vermiştir. Räsänen çeşitli karşılaştırmalar yapmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰² Clauson, 1972, 387a; Atalay, 1941, 179; Sevortyan, 1978, 182; Doerfer, 1971, 295.

⁴⁰³ Tekin, 1995, 177. (DLT böyn-ı, böyn-in; Yak. mōy, mōyn).

⁴⁰⁴ Clauson, 1972, 386b; Räsänen, 1969, 80a; Eren, 1999, 59b; Nadelyayev, 1969, 110b; Sevortyan, 1978, 180; Doerfer, 1971, 295.

⁴⁰⁵ Clauson, 1972, 387a; Tietze, 2002, 377b; Räsänen, 1969, 91a; Nadelyayev, 1969, 130a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 105a.

bozlamak (*nsz*) *hlk.* Deve bağırarak. || **YER: DerS 752b** "Deve acı acı bağırarak." Mn, Nş, Nğ, Ada, İç, Mğ || **TarS¹ 661** "Bağırarak, böğürmek." || **KÖKEN:** *boz+la-mak* < (*DLT*) *bozla-* "(of a camel) to bellow". Clauson kelimenin, "gri" anlamındaki *boz*'dan daha başka bir **boz* kökenine gittiğini belirtir. Bana göre bu **boz* kelimesi ses taklidi. Zira insanların üzüntü, matem vs. kaynaklı çıkardıkları sesler için de Dede Korkut'ta bu fiilin kullanıldığını biliyoruz: "kaşın ana, ne ağlarsın, qarşum alup ne bozlarsın?". Bu hususta Tietze ile aynı düşüncüyü paylaşıyoruz.⁴⁰⁶

bozmacı *a. hlk.* Eski şeyleri alıp bozarak parça parça satan kimse. || **DerSØ || DDØ || TarSØ || KÖKEN:** *boz-ma+cı* || → boza olmak.

bozumca *a. hlk.* Kurşun rengine iri bir kertenkele. || **YER: DerS 753a** "Kuyruğu uzun, başı küçük, siyah renkli ve sarı benekli iri bir kertenkele." Çkl || **TarSØ || KÖKEN:** < *Fa. buzmaca* "iri kertenkele". Eren'e göre Tür. *bozumca* biçimi halk etimolojisi yoluyla oluşmuştur.⁴⁰⁷

boz yel *a. hlk.* Lodos. || **YER: DerS 753a** "Güney batıdan esen yel." Isp, Af, Dz, İz, Es, Nğ, Kn, Ed || **TarSØ || KÖKEN:** *boz + yel* < *ET boz* "grey". Eren'deki bilgilere göre: Gombocz, Türkçe *boz* ile Moğolca *bora*'yı ortak bir "Altayca" öge olarak birleştirmiştir. Ramstedt de *boz* ile *bora* biçimlerini sıklıkla birleştirmiştir. Poppe de bu birleştirmeye katılmıştır. Doerfer *boz* ile *bora*'nın Altaycadan kalma ortak bir öge sayılamayacağını vurgulamış, renk adlarının (özellikle at renklerinin) kolaylıkla bir dilden başka bir dile geçtiğini dile getirmiştir. Ona göre, Bang'ın ve Laude-Cirtautas'ın Türkçe *mor* biçimini *boz* sözüyle birleştirmeleri de ses bakımından olanaksızdır. Räsänen Ramstedt'e uyarak Türkçe *boz* sözünü Moğolca *bora* biçimiyle birleştirmiştir. Clauson, Moğolca *boro* biçiminin Türkçe *boz*'dan kalma çok eski bir alıntı olduğunu bildirmiş, Sevortyan da belli başlı savları gözden geçirmiştir.⁴⁰⁸

bozyürük Son baskıda " Üstü hafif benekli, başı küçük, kuyruğu kalın ve kısa, zehirsiz ve zararsız bir yılan." anlamıyla kayıtlı kelime *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. İkinci baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşılan kelime, bu baskıdan itibaren tüm baskılarda yer almıştır; ama sadece dokuzuncu baskıda *hlk.*

⁴⁰⁶ Clauson, 1972, 392a; Tietze, 2002, 378 b; Kaçalın, 2006, 75; Atalay, 1941, 291.

⁴⁰⁷ Eren, 1999, 60b.

⁴⁰⁸ Eren, 1999, 60a; Ölmez, 2013, 268.

ibaresi görürüz. || **YER: DerS 753b** "Üstü hafif benekli, uzun bir yılan." Uş, Isp, Dz, Ay, Ba, Çkl, Sm, Kn⁴⁰⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *boz + yürük* || → boz yel.

böce *a. hlk.* Bit. || **YER: DerS 754b** "Bit." Dz || **TarSØ**⁴¹⁰ || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi *böcek* maddesine gönderip < *bög+çek* (küçültme eki) etimolojisini vermiştir. < (DLT) *bög* < *bō*⁴¹¹ "a poisonous spider, tarantula". Clauson, kelimenin çeşitli Türk dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Görüldüğü gibi kelimenin ET'deki anlamı bugünkünden farklıdır. Hatta Clauson, DLT'de kelimeye verilen "al-tatāt" karşılığının Arapçada sıradan örümcekler değil, zehirli örümcekler için kullanılan bir kelime olduğu tespitini de yapar. Kaşgarlı'da *bög* haricinde bir de *böy* biçimini görmekteyiz; ancak Kaşgarlı *bög* biçimini daha aslı görür. Räsänen kelimeyi Moğ. *böge-sün* "Laus, Ungeziefer" ile karşılaştırmış, ayrıca "büvelek" kelimesini de *bög* ile ilişkilendirmiştir. Hasan Eren *büvelek* biçimini *gök* kelimesinin bir türevi saymıştır⁴¹², verilere göre bu tespitin düzeltilmesi gerektiği anlaşıyor. *Bög* kelimesinin İngilizce *bug* "böcek" ile benzerliği ilginçtir. Ben, bu kelimenin yansıma kökenli olduğunu düşünüyorum, yani kelime, böcek görünce çıkarılan iğrenme sesinden geliyor olabilir.⁴¹³

böcek, -ği *a. hlk.* Kelebek, kurt ve tırtılın dışında kalan küçük hayvancıklar: *Artık onun yalnızca bir böcek ısırtığı olduğunu düşünüyordum.* -O. Pamuk. || **DerSØ**⁴¹⁴ || **TarSØ** || **DDØ** || → böce.

böcelenmek (*nsz*) *hlk.* Tahıl böceklenmek. || **YER: DerS 755a** "Tahıl bitlenmek." İz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *böce+le-n-mek* || → böce.

böcü *a. hlk.* 1. Kurt. 2. Böcek. 3. Çocukları korkutmak için söylenen ve hayalet, hortlak vb. hayalî varlık: *Ferace ile böcü gibi çıkacak değilim ya.* -H. R. Gürpınar. || **YER: DerS 755a** "Kurt." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Çkr, Ks, Ur, Mr, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 59a || **DerS 4464a** "Kurt." Af "Böcek." Af || **DerS 753b** "Korkunç böcek, korkunç yaratık." Dz, Ba, Brs, Ks, Krk || **TarS**¹ **663** "Umacı, öcü." || → böce.

⁴⁰⁹ asıl varyant *bozyörük*.

⁴¹⁰ *böcek* anlamında var.

⁴¹¹ Tekin, 1995, 183-184. **bō** "örümcek" (DLT *bög*, *böy*; Kırg. *bō*, *böy*; Tkm. *möy*) ve **böçek** (Tkm. *möcek* kurt, Tür. *böcek*).

⁴¹² Hasan Eren, "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri", **Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny**, hazırlayanlar Janos Eckmann, Ağah Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958): 87.

⁴¹³ Clauson, 1972, 323b; Tietze, 2002, 379b; Atalay, 1941, 131 ve 141; Räsänen, 1969, 82b ve 83a.

⁴¹⁴ bu anlamda yok.

böke TürS¹¹ 396b'de "1. Kahraman, güçlü kimse. 2. Şampiyon." anlamları ile kayıtlı kelimeye hlk. ibaresi getirilmemiş ve kelimenin kökeni de belirtilmemiştir. Önceki baskıların tamamında yer alan kelimenin ilk anlamı dört, beş, altıncı baskılarda DD, yedinci baskıda TD ibaresi almış; ikinci anlamı ise iki, üç, dördüncü baskılarda DD, yedinci baskıda TD ibaresi almıştır. **YER: DerS 767a** "Güçlü, elebaşı, pehlivan yapılı." Ur, Kilis, Gaz, Mr, Hat, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Moğ. *bökö*. Clauson, Schönig, Tuna ve Lessing gibi kaynaklardan kelimenin kökeninin Moğ. *bökö* "wrestler" olduğu anlaşıyor. Kelimenin *Tes Yazıtı*'nda şu şekilde geçtiğini biliyoruz: "... [t]eñri kılıntokta uygur kagan olormış böke ulug k[agan ermiş]." (mavi gök yaratıldığında Uygur Hakanı tahta çıkmış. Ejderha gibi yüce bir hakan imiş).⁴¹⁵ Clauson, Kaşgarlı'nın verdiği bilginin aksine kelimenin ilk anlamının "güçlü savaşçı" olduğunu, daha sonra metafor yoluyla "büyük yılan" anlamının ortaya çıktığını iddia eder. Ancak tarihteki hemen tüm toplumlarda bu sürecin tam tersine işlediğini biliyoruz; yani öne çıkan herhangi bir özelliğinden dolayı güçlü ve özel hayvanların isimleri savaşçılara mecaz yoluyla aktarılmıştır, dolayısıyla bu tespit kabul edilemez. Ayrıca kelimenin yazıtlarda geçmesi, erken dönemde de Türkçeye Moğolcadan kelime geçtiğini göstermesi bakımından önemlidir. Hauenschild, "büyük yılan" anlamını karşılayan kelimenin -muhtemelen- *böke* değil de *büke* olduğunu, bunun sebebinin de yılanların karakteristik özelliği olan *bük-* fiili ile açıklanabileceğini belirtmiştir. Bu, ilginç; ancak tartışılır bir görüştür. Doerfer'e göre kelime Türkçeden bazı komşu dillere de geçmiştir. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır. Son olarak şunu da belirteyim ki, bu kelimenin meşhur Uygur kağanlarından birinin adı olan *Bögü* ile bir ilgisi yoktur; *Bögü*, "bilge" anlamına gelen apayrı bir kelimedir.⁴¹⁶

böle a. hlk. Kuzen. **YER: DerS 767b** "Teyze çocuğu." Af, Dz, İz, Mn, Es, Brs, ank, Krş, Nş, Kn, İz, Krş, Kırşehir Yöresi 465a "Amca oğlu." İz, Krş "Hala çocuğu." Nş, Ng "Genel olarak amca, dayı, hala çocuğu." Kn || **DerS 4464a** "Teyze oğlu." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Moğ. *böle* "Vetter, Söhne zweier Schwestern".⁴¹⁷ Kelimenin

⁴¹⁵ Mehmet Ölmez, **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük**, 2. bs. (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013): 270.

⁴¹⁶ Clauson, 1972, 324b; Schönig, 2000, 77; Tuna, 1976, 286; Lessing, 1960, 126b; Atalay, 1941, 227; Poppe, **Mukaddimetü'l-Edeb**, 26a; Hauenschild, 2003, 78; Doerfer, 1965, 349/803; Sevortyan, 1978, 211; Räsänen, 1969, 83b; Nadelyayev, 1969, 116a; Rybatzki, 2006, 235b.

⁴¹⁷ Räsänen, 1969, 84a; Li, 1999, 182; Lessing, 1960, 147a.

Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 182. Kelimenin Schönig veya Tuna tarafından işlenmemesini de ilginç buluyorum.

bölme a. 4. hlk. Kalın ağaç gövdesinden odun veya tekne yapmak için ayrılan tomruk. || **YER: DerS 768b** " Kalın ağaç gövdesinden odun yahut tekne yapmak için ayrılan tomruk." Af, Isp, Kü, Es || **TarSØ** || **KÖKEN:** *böl-me* < (Çağ.) *böl-* "to divide, seperate, distinguish" < *böl-*⁴¹⁸. Clauson, Tunyukuk Yazıtı Batı 5 ve 6. satırlardaki "... toruk būkalı semiz būkalı ırakda bilser, semiz būka, toruk būka teyin bilmez ermiş ..." cümlesindeki *bilser* kelimesinin Radloff ve Thomsen tarafından *bilser*; Ramstedt tarafından *bünser* okunduğunu; ancak fotoğraflardan açıkça anlaşıldığı üzere bu kelimenin *bölser* okunması gerektiğini iddia ederek, *böl-* fiilini yazıtlara kadar götürmektedir. Yani Clauson'un okuyuşuna göre cümle şöyle bir anlam kazanıyor: "eğer birisi semiz boğa ve zayıf boğayı uzaktan ayırmaya çalışsa..." Ancak Talat Tekin kelimeyi "bilser" şeklinde okumuş, cümleyi de şu şekilde vermiştir: " (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa..." Clauson'un belirttiği fotoğrafların mahiyetini bilmiyorum, fotoğrafları görmeden bu görüşlerin herhangi birine taraf da olmayacağım; ancak hem ET'de bu anlam için kullanılan *adır-* fiilinin varlığı (zira, Türkçede *böl-* fiilinin, "iki şeyi tefrik etme" anlamını karşılamak için kullanılması pek yaygın değildir), hem de bahsi geçen cümlelerin devamındaki "teyin bilmez ermiş" ifadesinde *bil-* fiilinin, bir koşut parçasıymış gibi kullanılması beni düşündürüyor. Ayrıca, bu konunun tartışmalı olduğu apaçık ortada iken, sözlüğünün *bölmek* maddesinde fiilin ilk tanıklandığı yeri yazıtlar olarak gösteren Nişanyan bu hususta düzeltme yapmalıdır, bence o kısımda en azından bir soru işareti olmalıydı. Son olarak, Räsänen'in yaptığı Moğ. *belek* "Geschenk" birleştirmesini de ekleyeyim; ancak bu birleştirmede de sıkıntı olduğunu düşünüyorum.⁴¹⁹

börkenek, -ği a. 2. hlk. Yağmurdan veya soğuktan korunmak için giyilen ucu sivri boşluk, külah. || **YER: DerS 770a** "Yağmurdan, soğuktan korunmak için başa alınan, başlık, örtü, külah." İz, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ank, Krş, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *börk+enek*. Tietze, "belki kepenek 'keçede üstlük' kelimesinin tesiri altında" notunu düşerek bu tahlili vermiştir. Eren'de de aynı tahlili görürüz. Ancak Eren *börkenek* maddesinde "geviş getiren hayvanların midelerinin ikinci bölümü" ve "yağmurdan,

⁴¹⁸ Tekin, 1995, 184. [Tkm. *böl-*, Tür. (lehçe) *bölme* "oda"].

⁴¹⁹ Clauson, 1972, 332a; Nişanyan, 2009, 79b; Nadelyayev, 1969, 117b; Räsänen, 1969, 84a; Sevortyan, 1978, 214.

soğuktan korunmak için giyilen başlık, külah" anlamlarını beraber vermiştir. Tietze ise bu anlamları ayrı maddelendirip farklı kökenler vermiştir. Kelimenin kökü olan *börk*'ün eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz.⁴²⁰ krş. Kaçalın, 2006, 229.

börtmek, -er (-i) hlk. 1. Az pişirmek, haşlamak. 2. Kabarmak, şişmek: *Har har soluyorlardı, sıcaktan dilleri börtmüştü.* -F. Baykurt. || **YER: DerS 771b** "Az haşlamak." Kü, Mersin Ağzı 59b || **DerS 4464b** " Haşlamak, hafif pişirmek, yakmak." Af || İki numaralı anlam DerS'de yok || **KÖKEN:** Bu çeşit bir fiile ET'de denk gelemedim; ancak Tietze bu fiili, *bört* "yarı kurumuş meyve; çürük, yarı hazırlanmış pekmez" kelimesi ile karşılaştırmış, *bört bört bört-* yapısını da *bört-* fiilinin takviyeli varyantı olarak almıştır. Fakat sonuçta bu iki kelime arasındaki bağlantının açıklanmaya muhtaç olduğunu da eklemiştir. Kubbealtı, kelimenin kökünün belli olmadığını belirtmiştir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁴²¹

börttürmek (-i) hlk. Börtme işi yaptırılmak. || **YER: DerS 4464b** "Haşlamak, hafif pişirmek, yakmak." Af, Zn, Ank || **TarS¹ 670** "Az pişirmek." || **KÖKEN:** *bört-türmek* || → börtmek.

börtü böcek, -ği a. hlk. Çeşitli böcekler. || **YER: DerS 756b** " Böcek, akrep, çıyan, örümcek v.s " Es, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze kelimeyi *böcü börtü* ile karşılaştırmıştır -zira bu varyant DerS'de daha yaygındır- ancak herhangi bir köken de vermemiştir. Kubbealtı ise "kökü belli değildir" açıklamasını yapmıştır.⁴²²

börtülmek (nsz) hlk. Börtme işine konu olmak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bört-ü-l-mek* || → börtmek.

böylecene zf. (böyle'cene) hlk. Böylece. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *böyle+ce+n+e* < *böyle* < Kubbealtı ve Tietze, [*bu/bo* + *ile*] tahlili verirken; Nişanyan, [*bunlayü* < *bu* + *LAYU*] tahlilini verir.⁴²³

böylesine "Böylesine." anlamlı kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Kelime dördüncü baskıdan itibaren tüm baskılarda mevcut; ancak sadece onuncu baskıda

⁴²⁰ Tietze, 2002, 382a; Eren, 1999, 61a; Clauson, 1972, 362a; Doerfer, 1971, 295.

⁴²¹ Tietze, 2002, 382a; Ayverdi, 2006, 414a; Zülfikar, 1995, 319.

⁴²² Tietze, 2002, 382a; Ayverdi, 2006, 414a.

⁴²³ Tietze, 2002, 382a; Ayverdi, 2006, 414a; Nişanyan, 2009, 80a; krş. Sevortyan, 1978, 107.

hlk. ibaresi almış. || **YER: DerS 773b** "Böylece, bu biçimde, böylelikle." Bo⁴²⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *böyle+me+si+n+e* || → böylecene.

buğul buğul zf. hlk. Buğu çıkararak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *buğul + buğul < (DLT) bu "steam" < bū.*⁴²⁵ Clauson *buğu* kelimesinin en eski formu olarak *bū* biçimini verir, kelimenin neredeyse sinonimi olan *bus* ile bağını da pek muhtemel görmez. Kubbealtı, "kökü belli değildir" açıklamasını yaparken Nişanyan, Fa. *būy* ile benzerliğini dudak büzme hareketinden esinlenmiş ekspresif bir kaygının eseri olarak görür. Kelimenin ilk tanıklandığı yer DLT'dir.⁴²⁶

buğur a. hlk. Buğra. || **YER: DerS 781b** "Erkek deve." Isp || **TarS¹ 684** "Erkek deve, iki hörgüçlü deve." || **KÖKEN:** ? krş. ET *buğra*. Eren; kelimeyi, *buğra* kelimesi ile karşılaştırsa da herhangi bir köken vermemiştir. Ancak anladığım kadarıyla *buğur*, *buğra* kelimesinin bir varyantından çok, ayrı bir kelime gibi duruyor. Zira Seyahatname'de kelime, "dişi deve" anlamıyla geçiyor, Dankoff da kelimeyi Fa. *arvana* ile karşılaştırıyor. Kaçalın, *buğra* kelimesi için *buğ_{ur}+a < buğur* tahlilini vermiştir. *Buğra* kelimesi ile ilgili olarak ayrıca bilgi için, verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.⁴²⁷

buhar olmak hlk. Yok olmak, kaybolmak: *Sanki buhar olup göğe çekilmişlerdi.* -S. Ayverdi. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *buhar + olmak < Ar. buḥār "vapour steam, exhalation, fog, mist..."*.⁴²⁸

bukağı Son baskıda kelimenin "Kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek." anlamında hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda; bu anlamın ilk baskıdan itibaren tüm baskılarda olduğunu, ancak sadece yedinci baskıda bu anlama hlk. ibaresi geldiğini görüyoruz. || **YER: DerS 662b bıhağı** "Kaçmaması için hayvanların ayağına takılan zincir, demir köstek." || **TarS¹ 685** **bukağı** "Hayvanın ayağına vurulan köstek." || **KÖKEN:** *< ET bukağı "fetter, leg-iron, handcuff" < *buka-*. Maniheist metinlerden başlayarak örnekler veren Clauson, **buka-* kökünü Doerfer'den aktarmıştır. Kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını

⁴²⁴ asıl varyant *böylecemen*.

⁴²⁵ Tekin, 1995, 179. [DLT bū; Çağ, Tür.(TarS) bug; Tkm. būğ; Tür. buğu].

⁴²⁶ Clauson, 1972, 292a; Ayverdi, 2006, 419b; Nişanyan, 2009, 81b; Atalay, 1941, 206; Sevortyan, 1978, 229; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 104b.

⁴²⁷ Clauson, 1972, 317b; Kaçalın, 2006, 184 ve 310b; Sevortyan, 1978, 235; Eren, 1999, 62b; Hauenschield, 2003, 73; Räsänen, 1969, 86a; Nadelyayev, 1969, 120b; Doerfer, 1965, 295/747; Ayverdi, 2006, 419a; Dankoff, 2008, 77; Şçerbak, **agm**, 104.

⁴²⁸ Tietze, 2002, 389b; Steingass, 1892, 158a.

veren Räsänen'e göre kelime Macarcaya geçmiştir. Kaşgarlı, kelime için "hırsızların ellerine vurulur" tanımını yapar. Erdal, *bukağula-* kelimesinin AY'de *bäklä-* fiili ile ikileme oluşturduğunu bildirir. "Beklemek bukagulamak" ikilemesi için Şen, "bağlayıp zincire vurmak" karşılığını vermiştir. Doerfer'e göre kelime Moğ., Mac. ve bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Tietze, Doerfer'den *bukağılık* "at ayağının dar olan alt tarafı (bukağının vurulduğu kısım)" kelimesini de aktarır.⁴²⁹

bukağulamak (-i) *hlk.* Hayvanın ayağına bukağı takmak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 150b** "Bukağı vurmak, pâyvândla bağlamak." || **KÖKEN:** *bukağı+la-mak* || → bukağı.

bukağılık, -ğı *a. hlk.* Hayvanların ayağına bukağı takılacak yer, bilek. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 150b** "Atın art ayaklarının bileği ki bukağı vurulan yerdir." || **KÖKEN:** *bukağı+lık* || → bukağı.

bukanak, -ğı *a. hlk.* Ayak. || **YER: DerS 663b** "Ayak, bilek, diz eklemi." Dz, İç || **TarS Ø** || **KÖKEN:** *buka-nak* < Tahlildeki *-nak* ekinin mahiyeti belirsiz de olsa kelimenin **buka-* fiili ile ilgili olduğu, *bukağılık* kelimesinin türetim ve anlam mantığına yakınlığı açıktır. || → bukağı.

bula *a. hlk.* Yenge, amca veya dayı karısı. || **YER: DerS 666b** "Yenge, amca, dayı karısı." Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi *billa/bula* ve *abla/abula* kelimeleriyle karşılaştırmıştır. Buradan Tietze'nin **TarS¹ 686** "Abla, hizmetçiye göre evin hanımı." kaydından da faydalandığı anlaşılıyor. Tietze/Tekin'de de Meninski'deki bir kayıttan hareketle *bula* sözcüğünün 17. yüzyıldaki biçiminin *abula* ya da *abla* olduğu bilgisini görürüz. Fakat bizim kelimemiz *abla* kelimesinden ayrı olsa gerek; zira Yong Song Li, Gagavuzca *bulü* "ağabeyin karısı, gelin (oğlun karısı), amca karısı, dayı karısı, yaşlı kadına seslenme biçimi" < *Bul. būlyā* "yenge, orta yaşlı evli kadın" kelimesini ağızlardaki "bula" ile karşılaştırmıştır. Derlenen yöreye bakılırsa Li'nin verdiği Bulgarca köken daha isabetlidir. Ancak Räsänen, kelimenin Bulgarcaya Türkçeden geçtiği görüşündedir; hatta Räsänen bunun haricinde Sırpça ve Rumca karşılıklar da vermiştir. Açık konuşmak gerekirse Räsänen'in verdiği karşılıklar, Li'nin tezini Tietze/Tekin'in tezine karşı zayıflatıyor. Tietze'nin aktardığı örneklere bakılırsa kelimenin neredeyse tüm Balkan ülkelerine yayıldığını

⁴²⁹ Clauson, 1972, 314a; Räsänen, 1969, 87a; Nadelyayev, 1969, 112b; Erdal, **OTWF II**, 433; Doerfer, 1965, 277/725; Sevortyan, 1978, 248; Atalay, 1939, 446; Şen, 2002, 60; Tietze, 2002, 390b; Ayverdi, 2006, 421a.

görüyoruz. Tietze, başka Türk dillerinde bilinmeyen kelimenin, kökünün belli olamayacağını savunarak, 1642 yılında yazılmış bir Rum. kaynağa dayanarak -kesin konuşmamak kaydıyla- kaynakta *μπουλα búla* "yüzü örtülü Türk kadını" anlamıyla geçen kelime için [muhtemelen *baboúla* (bamboúla?) "bostan korkuluğu"] kökenini öneriyor.⁴³⁰

bulak, -ğı *a. hlk.* Kaynak, pınar. || **YER: DerS 785a** "Kaynak." Af, İz, Mn, Ks, Amasya ve köyleri, To, Sm, Or, Gr, Kr, Ağ, Vn, Bt, El, Ank, Krş, Ky, Ada || **DerS 4465b** "Pınar." Vn || **TarS¹ 687** "Kaynak, pınar, çeşme." || **KÖKEN:** < *ET bulak* "a spring (of water)." < *bula-* "fliessen, hervorströmen" ?? Evvela, kelimenin DLT'de olmamasının beni şaşırttığını ifade etmek istiyorum. Eski Uygurca "civil" metinlerden ve KB'den örnekler veren Clauson, kelimeyi *bınar* ve *yul* ile karşılaştırıp Doerfer'e gönderir, ancak bir çözümleme yapmaz. Räsänen kelimeyi *bula-* "fliessen, hervorströmen" fiiline bağlamış, kelimenin Moğolcaya da *bula-g* şeklinde geçtiğini belirtmiştir. Ben, EDPT'de böyle bir *bula-* fiiline rastlamadım; ancak Gabain'in dizininde kelime bu anlamda aynen mevcut. Kaçalın de, dizininde kelimeyi çözümlememiştir. Kelimeyi aynen Räsänen gibi *bula-* "fließen" fiiline bağlayan Doerfer'e göre kelime; Fa., Moğ., Rus. ve bazı Kafkas dillerine geçmiştir. Ayrıca Doerfer, Räsänen'in bu kelime ile karşılaştırdığı Moğ. *bulga-* "mischen, trübe machen" ve *bulag* "Quelle" kelimelerinden sadece ikincisini isabetli bulur, Ramstedt'in "kelime suyun çıkardığı sestten taklit yoluyla oluşmuştur" tezini de -haklı olarak- eleştirir. Her şeye rağmen, özellikle Clauson'un, gönderme yaptığı Doerfer'deki *bula-* kökenini vermemesi düşündürücüdür. Dolayısıyla *bula-* fiilinin ET'deki yeri esaslı bir tetkike muhtaçtır.⁴³¹

bulunak "Her zaman bulunabilen, azrak (nadir) karşıtı." anlamındaki kelimeye sadece ikinci, üçüncü ve dördüncü baskıda, DD kaydıyla rastlayabiliyoruz. İkinci baskıda sözlüğe giren kelime diğer baskılarda yoktur. || **YER: DerS 790a** "Çok bulunan." Gaz, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bul-u-n-ak* < *ET bul-* "to find". bkz. Clauson, 1972, 332a.

⁴³⁰ Tietze, 2002, 391b; Li, 1999, 277; Räsänen, 1969, 87b; Tietze, Tekin, 1994, 168/168; Meninski, 1680, 29; Tietze, 2002, 332b; Dankoff, 2008, 77.

⁴³¹ Clauson, 1972, 336a; Räsänen, 1969, 87b; Kaçalın, 2011, 915; Nadelyayev, 1969, 121b; Doerfer, 1965, 355/809; Sevortyan, 1978, 257; Gabain, 2007, 270a; Tietze, 1982, 164/22.

buluşak "Buluşulacak yer." anlamındaki kelimeye ilk dört baskıda DD kaydıyla rastlıyoruz. Diğer baskılarda bu kelime mevcut değildir. || **YER: DerS 790b buluşağ** "Buluşma yeri." Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bul-u-ş-ak* || → bulunak.

buncağız *sf. hlk.* **1.** Bu kadar, bu kadarcık. **2.** Bu zavallı, bu küçücük: *O zaman dedem anneme demiş ki buncağıza biz bakalım.* -E. Şafak. || **YER: DerS 792a** "Küçük, az, kısa, hafif." Kr || **TarS¹ 697** "Bu kadar." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: *bu+n+cağız*⁴³² < *ET bo "this"* < *bō*.⁴³³

bunmak, -ar (*nsz*) *hlk.* Beğenmemek, azımsamak, küçümsemek. || **YER: DerS 793b** "Beğenmemek, azımsamak, küçümsemek." Ba, İst, To, Or, Gr, Mr, Ng, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** Clauson köken olarak, ET *bun-* "to be mentally deranged or disturbed" verip; bunun Anadolu ağızlarındaki *bonul-* "to be feeble-minded" ve *bunmak* "to be dissatisfied" kelimeleriyle de bağlantılı olabileceğini ekler. Bu fiili DLT'de, *karı er munda* "ihtiyar adam saçmaladı" ve KB'de *ukuşluğ kişi kör karısa muna* "akıllı kişi yaşlanınca bunar (=olmayacak hareketler yapar?)" örneklerinde görürüz. Anlaşılan odur ki, genellikle bir tutulan iki farklı fiille karşı karşıyayız. Zira Mehmet Ölmez de, ET *bun ~ muñ* ile *bun- ~ mun-* şekillerini ve bunların ağızlardaki türevlerini iyi ayırt etmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Mehmet Ölmez'e göre ET'de *mun-* az da olsa birkaç metinde görülür: Budist Uygur metinlerinden Maitrisimit'te *tana muna yorıglılar bar* ve Maniheist metinlerde *azmış munmuş*. Bu verilere Nadelyayev'deki *ažun qarip-mu muna* ve *javlaq şemirsä muna hem azar* örneklerini de ben eklemek istiyorum. Räsänen *mun-* fiili için "Krankheit, Fehler" anlamlarını vermiş; *mun-a* "kusurlu olmak fiilini de bu kökle birleştirmiştir, Orta Türkçede "schwatzen" anlamına gelen bu fiilin Gabain'deki *mün-e-* "tadeln, schuld sein" ile bir ilgisi olup olmayacağını da sormuştur. Bana göre, ağızlardaki *bunmak* kelimesinin "azımsamak, küçümsemek" anlamı ile bahsi geçen *mun-* fiilinin "saçmalamak" anlamı gayet rahat birleştirilebilir; zira bir şeyi olduğundan az veya küçük görmek aynı zamanda "saçmalamak" tır.⁴³⁴

burcu "Güzel koku, ıtır." anlamındaki kelimenin ikinci baskıyla sözlüğe girdiği anlaşıyor. Son baskıda *hlk.* ibaresi almayan ve tüm baskılarda bulunan kelimenin iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda DD kaydı aldığı anlaşıyor. Diğer baskılarda

⁴³² Tietze, 2002, 395b.

⁴³³ Tekin, 1995, 177. (Uyg. boo; Uyg. Br. bo, bho, po; DLT bō; Tkm. bū).

⁴³⁴ Clauson, 1972, 348a; Ölmez, 2009, 240; Nadelyayev, 1969, 348a; Atalay, 1940, 30; Arat, 1947, 44/294; Räsänen, 1969, 89a.

kelimede hlk. ibaresi yoktur. || **YER: DerS 4466a** "Güzel, hoş koku." Ank || **TarS¹ 706 burca burca** "Güzel kokuyu anlatmak için kullanılan bir zarf." || → buğul buğul.

burcumak (nsz) hlk. Güzel koku yaymak. || **YER: DerS 795a** "Koku çıkarmak." Es || **TarSØ** || **KÖKEN:** *burcu-mak* < *ET bur-* "to steam, to be fragrant" < *bū*. *Burcumak* kelimesine ET'de rastlamıyoruz; ancak bu kelimenin *bur-* < *bū* ile ilgili olduğu açıktır. *Bur-* fiili ve ET'deki örnekleri için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.⁴³⁵ || → buğul buğul.

burgan Sadece ikinci baskıda "Mengene sapı. anlamı ve DD kaydıyla rastladığımız kelimeyi son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 797a** "Mengene sapı." Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

burma a. **6.** hlk. Musluk. **7.** hlk. Eğrilmek için bükülmüş yün. **8.** hlk. Yaşken burularak kurutulan ot: *Arabacılık, sararsın burmayı, çalarsın kamçıyı, haylarsın hayvanı geçer gidersin.* -A. Rasim **9.** hlk. Kuru incir. || **YER: DerS 800a** "Eğirilmek üzere bükülmüş yün." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ur, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ky, Krş, Ng, İç, Ant || **DerS 800a** "Yaşken burulup kurutulan ot." Isp, Brd, Dz, Ezc, Ml, Ur, Gaz, Mr, El, Ml, Sv, Ng, Kn, Ant || *kuru incir* anlamı DerS'de yok. "Muskuk" Erzurum Ağzı 115a || **TarSØ** || **KT 155a** "6. Musluk, lüle" || **KÖKEN:** *bur-ma* < (*DLT*) *bür-* "to twist, wind round, screw together". Clauson'a göre fiil en başta, kesinlikle ön ünlülü idi; ancak modern dillerde farklı anlamlara gelen hem ön hem de art ünlülü bazı şekiller arasında, (TT *bur-* ve *bürü-* gibi) anlam yönüyle büyük uyumsuzluklar vardır.⁴³⁶

burtlak, -ğı a. hlk. Taşlık, çalılık yer. || **YER: DerS 801b** "Taşlık, çalılık yer." Brs || **TarSØ** || **KT 155a** "Taşlık, çakıllık (yer)." || **KÖKEN:** Eren, -ve tabii ki Kubbealtı kelimeye "domuz yavrusu" anlamı verip, etimoloji vermemiştir. (Eren'in verdiği anlamın karşılığı olan *burtlak*'ın yansıma kökenli olduğunu düşünüyorum.) krş. Eren, 1999, 64a; Ayverdi, 2006, 400b. Ancak bizim bu kelime *burt-* "buruşmak" veya bu yansıma ses ile ilgili olmasa gerek? Tietze, kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Bana

⁴³⁵ Clauson, 1972, 355a; Räsänen, 1969, 89a; Nadelyayev, 1969, 125b; Erdal, **OTWF II**, 500; Taş, 2011, 105.

⁴³⁶ Clauson, 1972, 355a; Sevortyan, 1978, 264; Räsänen, 1969, 89a; Nadelyayev, 1969, 132b.

göre bu kelime Moğ. *burtag* "taşlık engebelik yer" ile ilgilidir. Kelimenin göçmenlerden derlenmiş olması da kuvvetle muhtemel.⁴³⁷

buru *a. hlk.* Sancı, buruntu. || **YER: DerS 802a** "Sancı." Mr, Ky || **TarS¹ 713** "Ağrı, sancı." **KÖKEN:** *bur-u* || → *burma*.

burunluk, -ğu *a. hlk.* Burunsak. || **YER: DerS 804b** "Anasını emmemesi için buzağının burnuna geçirilen başlık." Kc || **TarSØ** || **KÖKEN:** *burun+luk* < *ET* *burun* "the nose". ET'de rastlamadığımız bu kelimeye, gerek ET gerekse de Türk dillerinde en yakın *burunduk*, *burunduruk*, *burundak* kelimeleri vardır. Bahsi geçen kelimeler aynı anlamda olmasa da genel anlamda hayvanları kontrol eden bir mekanizmayı ifade ederler. TarS'de bu kelimeye benzer *burunduk*, *burunduruk*, *burunsalık* kayıtlarını görürüz. DerS'de *burunluk* kelimesinin asıl ve daha geniş varyantı *burunsak*'tır. *Burun* kelimesi ile ilgili olarak genel olarak şu bilgileri verebiliriz: Eren'e göre diyalektlerde kullanılan *bura-* / **bur-* "kokmak, koku vermek" kökünden *-(u)n* ekiyle yapıldığı açıktır. Ayrıca kelimenin, gerek eski eserlerde gerekse de günümüz Türk dillerinde "önce, eskiden, ilk başta" anlamı da mevcuttur.⁴³⁸

burunsak, burunsalık Son baskıda "1. Hayvan yavrusunun anasından süt emmesini önlemek için burnuna geçirilen başlık, burunsalık, burunluk. 2. Hayvanların burunlarına geçirilen ip, burunsalık, burunluk." anlamlarıyla bulunan kelimedede hlk. ibaresi yoktur. Tüm baskılarda bulunan bu kelimenin, sadece yedinci baskıda DS ibaresi aldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 804a** "Anasını emmemesi için buzağının burnuna geçirilen başlık." Isp, Ama, Gr, Ezc, Mr, Sv, Mğ || **DerS 804b** "Hayvanların burunlarına takılan ip." Or, Sv, Ky, Mğ || **ZTS 27 burunsalık** " 1. Buzağıları süttten kesmek için burunlarına takılan çivili demir. (İlyaslı -Uşak) 2. Hayvanların fazla ekin yemelerini önlemek için burunlarına takılan demir kafes. (Üreyil -Kütahya) 3. Buzağının süt emmelerini önlemek için ineklerin memelerine takılan tel, ip ya da meşin araç. (Üreyil -Kütahya) 4. At başlığının hayvanın burnu üzerine düşen bölümü. (*Yalvaç, *Senirkent -Isparta; *Bor -Niğde) [burunluk] : (*Aksaray -Niğde)" || **TarS¹ 717 burunsalık** "1. Hayvan başlığının burunu üzerine gelen parçası.

⁴³⁷ Özönder, *age*, 69; Lessing, 1960, 142a; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 132v 9; Kaçalın, 2011, 913; Räsänen, 1969, 81a.

⁴³⁸ Clauson, 1972, 366b; Kaçalın, 2011, 915; Räsänen, 1969, 90a; Nadelyayev, 1969, 126a; Sevortyan, 1978, 269; Eren, 1999, 64a; Doerfer, 1971, 295; Taş, 2011, 34 ve 47; Doerfer, 1965, 290/738.

2. Bir şey yemesine engel olmak için hayvanın ağız ve burunları üzerine geçirilen şey." || **KÖKEN:** *burun+sak* || → burunluk.

buruntu *a. hlk.* Buru, sancı, bağırsak bozukluğu: *Sus! Buruntu geçiriyorum, azıcık kıpırdansam falya.* -H. R. Gürpınar. || **YER: DerS 802a** "Sancı." Gaz || **DerS 4466b** "Sürgün, bağırsak bozukluğu." Isp || **TarSØ** || **KT 156a** "Bağırsakları burar gibi karında hissölunan şiddetli veca, Burma." || **KÖKEN:** *bur-untu* || → burma.

buydurmak *(-i) hlk.* Dondurmak, çok üşötmek: *Diz boyu çamur, ince çadır, yüreği buyduran soğuk, keyfe yetmez.* -A. Kutlu. || **DerSØ** || **TarS¹ 723** "Dondurmak." || **KÖKEN:** *buy-dur-mak* < (DLT) *bud-* "to die of cold". Clauson, bu fiilin günümüzde sadece Anadolu ağızlarında yaşadığı bilgisini tereddütle vermiştir. Fiil, DLT'de "soğuktan ölmek" anlamındadır. Bu fiilin normal bir "donma" ifade etmediğini iyi biliyorum, zira Hatay yöresinde de Kaşgarlı'nın verdiği "soğuktan ölmek" anlamı yaşamaktadır. *Buy-* fiili ile *buz* arasında bir ilişki olup olmadığı, bu iki yapıyı karşılayan **bu* biçiminin varlığı Türkologlarca tartışılmıştır, ancak ET'de böyle bir biçimi destekleyen bir veri bulamayız. Ayrıntılı bilgi için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.⁴³⁹

buyma Son baskıda "Buymak işi." anlamıyla kayıtlı kelimede *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Kelime yedinci baskıdan itibaren tüm baskılarda mevcuttur; ancak sekiz ve dokuzuncu baskılarda *hlk.* ibaresi almıştır. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *buy-ma* || → buydurmak.

buymak, -ar *(nsz) hlk.* 1. Çok üşömek. 2. Soğuktan donarak ölmek. || **YER: DerS 809a** "Donmak, üşömek." Kü, Bo, Ks, Çr, Çkr, Ml, Ank, Kn, Ada || **DerS 4466b** "Soğuktan donacak duruma gelmek, çok üşömek." Uş, Ml, Gaz, Yz, Ky, Malatya İli Ağızları 390b, Ordu Yöresi 337a, Aybastı 121, Mersin Ağzı 65a || **TarS¹ 724** "İnsan ve hayvan soğuktan donmak." || **KÖKEN:** *buy-mak* || → buydurmak.

buynaz TürS¹ 93b' de "Soğuşa dayanamıyan." ve DD kaydıyla kayıtlı kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 808a** "Çabuk üşöyen." Mn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *buy-naz* ? || → buydurmak.

buyur Son baskıda buyurmak maddesinin alt maddesi olan "anlamadım, sözünüzü tekrarlayınız, anlamında kullanılan bir seslenme sözü." anlamının *hlk.* ibaresi

⁴³⁹ Clauson, 1972, 298b; Ölmez, 2009, 240; Erdal, **OTWF II**, 642; Eren, 1999, 65a; Sevortyan, 1978, 242; Atalay, 1941, 439; Tietze, 2002, 402a.

almadığı görülüyor. Bu anlamın önceki baskılarda, ilk baskıdan dokuzuncu baskıya kadar, hlk. ibaresi aldığı görülüyor. Ancak bu ibare onuncu baskıdan itibaren kalkmış. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < (DLT?) *buyur-* "to order, to command". Clauson, *buyruk* kelimesinin geçmişi hesaba katılacak olursa, bu yapının da çok eski olması gerektiğini belirtmiştir. Kaçalin'e göre sözcük henüz çözülmüş değildir; ancak sözcüğün iki çözümü olabilir: Birincisi, *buy+*^u *r-* "işletmek, çalıştırmak" < *buy* "iş, nesne" [*buy-*^u *rka-n-* "hırslanmak" Yudahin, **age**, 152a]'ın yardımıyla *buy+*^u *r-* "İş vermek" biçiminde anlaşılabilir. İkincisi, *buy-*^u *r-* "vermek" < *buy-* "vermek" (< *bū-*) şeklinde anlaşılabilir. Ben, Kaçalin'in birinci açıklamasını daha kandırıcı buluyorum.⁴⁴⁰

buzlu cam *a. 2. hlk.* Televizyon ekranı. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *buz+lu* < (DLT) *buz* "ice" < *būz*.⁴⁴¹ Clauson'a göre kelime ilk olarak DLT'de görülür. Eren'e göre kelimenin Moğ. *mösün* ~ *mölsün* "buz" biçimiyle birleştirilmesi yanlıştır. Kaçalin, kelimeye *bū-z* şeklinde bir tahlil vermiştir. Doerfer'e göre *buzluq* biçimi Fa. ve Rus. gibi dillere geçmiştir.⁴⁴² krş. *buydurmak* maddesi.

buzluğan *a. hlk.* Üzerinde buz eksik olmayan yüksek dağ tepesi. || **YER: DerS 811a** "Buzu eksik olmayan tepe." Rz || **TarSØ** || *buz+lu+ğan* → buzlu cam.

buzulamak "Buzağılamak." anlamı ve DS ibaresiyle yedinci baskıda kayıtlı kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 676b** "Doğurmak (İnek hakkında)." Ant⁴⁴³ || **TarS¹ 734** **buzalamak** "Buzağılamak, hayvan doğurmak." || **KÖKEN:** *buzu+la-mak* < *buzağı+la-mak* < *ET buzagu* "a calf". Kelime ilk olarak IB'de tanıklanmıştır. Clauson'a göre, Moğ. *birağu* erken dönemden kalma bir alıntıdır. Hamilton Tür. *buzagu* ile Moğ. *birağu* "bir iki yaş arasındaki dana" [< *bir* ?] ile karşılaştırmıştır. Kelime ile ilgili birçok görüş dillendirilmiştir, bu görüşleri Eren derli toplu olarak vermiştir. Bang'ın; kelimenin *buz-* veya *buza-* "böğürmek" kökünden -ğı/-ğu ekiyle türediğine dair açıklamasını akla gayet yakın buluyorum. Bu görüşü Sevortyan'da da görürüz. Räsänen, kelimeye

⁴⁴⁰ Clauson, 1972, 387b; Räsänen, 1969, 87a; Tietze, 2002, 402b; Kaçalin, 2006, 113.

⁴⁴¹ Tekin, 1995, 179. (DLT *būz*, Tkm. *būz*, Yak. *mūs*).

⁴⁴² Clauson, 1972, 389a; Räsänen, 1969, 91a; Nadelyayev, 1969, 130a; Eren, 1999, 65a; Doerfer, 1965, 336/786; Doerfer, 1971, 296; Sevortyan, 1978, 238; Kaçalin, 2011, 977.

⁴⁴³ asıl varyant *bızlamak*.

Moğ. ve Tung. karşılıklar vermiştir. Hauenschield, kelimeyle ilgili görüş ve örnekleri toparlamıştır.⁴⁴⁴

büğemek (-i) *hlk.* Suyu önüne bent yaparak toplamak. || **YER: DerS 762a** "Suyun önüne bent yapıp toplanmasını sağlamak, göl haline getirmek." Dz, Çkl, Ks, Ky, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 65b || **TarS¹ 735** "Önünü engel ile tutarak suyu yükseltmek." || **KÖKEN:** *büğ-e-mek* < *ET böğ-* "to collect, gather together (people or things) and to collect, or dam up (running water)". Tietze/Tekin TarS'deki kelimenin *büğmek* değil *böğ-* şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir. Ben, Clauson'un verdiği örneklerin hiç birinde *büğ-* biçimini görmedim; ancak Besim Atalay fiili *bük-* şeklinde, Dankoff/Kelly *bög-* şeklinde okumuştur. Ağızlarda *büğ-* biçimi olabilir; ancak Clauson'un da belirttiği gibi fiil OT döneminde *böge-* hâlini almıştır, dolayısıyla Tietze/Tekin'in düzeltmesi isabetlidir. Bu hususta Eren'in de aynı düşünceyi paylaştığını biliyoruz: "Yerel ağızlarda *böğemek* (> *büğemek* > *büvemek*) 'suyu önüne bent yaparak toplamak' anlamında yaygın olarak kullanılır."⁴⁴⁵

büget *a. hlk.* Gölet. || **YER: DerS 763b** "Su birikintisi, gölcük, bataklık." Isp, Mr, Ada || **TarS¹ 736** "Su bendi, akar çayda suyun biriktiği çukur yer." || **KÖKEN:** *büğ-e-t* || → *büğemek*.

bük TürS¹¹ 422b 'de, "1. Dönemeç. 2. Akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar, bükçük. 3. Ovada veya dere kıyısında çalı ve diken topluluğu. 4. Böğürtlen." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. İkinci baskıdan itibaren sözlükte bulunan kelime sadece yedinci baskıda DS ibaresi almış. || **YER: DerS 814b bük I** "Ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu." Ay, Kü, Es, Kc, İst, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Ezm, Ezc, Dy, Ml, Gaz, Sv, Ank, Ada, İç, Mğ, Malatya İli Ağızları 391a, Erzincan Yöresi 411b, Ada./Osm. Ağızları 460, Mersin Ağzı 65b || **DerS 815a** "Böğürtlen." Kü, İst, Çkr, To, Ur, Gaz, Mr, Ank **bük II** "Akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar." Dz, İz, Bil, Bo, İst, Gr, Tr, El, Ml, Mr, Ank, Kn, Ada, İç, Ant || **DerS 815b bük III** "Dönemeç." Af, Isp, Ba, Kü, Bil, Bo, Çr, Ar, Ky, Ng, Kn, Ant, Mğ, Ed || **TarS¹ 738** "Sık çalılık, fundalık." || **KÖKEN:** Kelimenin "dönemeç" anlamı ET *bük* "corner" kelimesiyle ilgilidir. EDPT'den, bu kelimenin ilk olarak IB'de tanıklandığını öğreniyoruz. Kaşgarlı bu kelimeye "Arguca" demiştir. TürS¹¹ 'de

⁴⁴⁴ Clauson, 1972, 391a; Hauenschield, 2003, 77; Eren, 1999, 65b; Sevortyan, 1978, 239; Räsänen, 1969, 74b; Ölmez, 2013, 269; Hamilton, 1998, 180b.

⁴⁴⁵ Clauson, 1972, 324a; Tietze, Tekin, 1994, 169/175; Atalay, 1940, 19; Maḥmūd al-Kāşyarī, *age*, 78; Eren, 1999, 66b.

kelimeye verilen iki, üç ve dördüncü anlamların da (DLT) *bük* "thicket" ile ilgili olduğu anlaşıyor. DLT'de bu kelime için "ağaçlık yer" tanımı verilmiştir. Anladığım kadarı ile bugünkü *böğürtlen* kelimesinin kökeni de bu kelimeye gidiyor. Gerek Clauson, gerek Räsänen, gerekse de Nadelyayev -hatta DLT- bu anlamları iki ayrı maddede işlemiştir. Dolayısıyla TürS¹¹ 'de de birinci anlam ayrı; iki, üç ve dördüncü anlam ayrı maddelendirilmelidir.⁴⁴⁶

büklük TürS¹¹ 422b 'de, "Bük." anlamıyla bulduğumuz kelime hlk. ibaresi almamış. Yedinci baskıyla sözlüğe girdiği anlaşılan kelimenin yine sadece yedinci baskıda DS ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerS 815b** "Çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer." İst, Zn, Çr, Sm, Ezc⁴⁴⁷ || **TarS¹ 739** "Meşcere, ağaçlık yer." || **KÖKEN:** *bük+lük* || → bük.

büklüm a. 2. hlk. Dönemeç, viraj. || **YER: DerS 816b** "Dönemeç." İç || **TarS¹ 739** "Kıvrım." || **KÖKEN:** *bük-(ü)-l-üm* < (DLT) *bük-* . Kaşgarlı bu fiil için "kapan-, sin-" ve "usan-" şeklinde iki farklı anlam verir. Clauson'a göre DLT'deki "eğmek" anlamındaki *bük-* fiili geçişsizdir; ancak sonraları görülen bu fiilden türemiş pasif *bükül-* biçimi, aslında fiilin geçişli olduğunu göstermektedir. Nişanyan da, Clauson'un da belirttiği gibi, *bük-* fiilini ET periyodunda "bükülmek, eğilmek" anlamında geçişsiz; Codex Cumanicus'tan sonraki periyotta "bükmek" anlamında geçişli göstermiştir. Ancak Nişanyan'ın verdiği **bü-* + *Ik-* "burmak, bükmek" tahlili tartışmaya açıktır.⁴⁴⁸

büküntü a. 3. hlk. Dönemeç, viraj. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bük-üntü* || → büklüm.

büngüldemek "Su yerden kaynayarak çıkmak." anlamı ve DD ibareli kelime sadece ikinci baskıda mevcuttur. Son baskı dahil hiç bir baskıda kelimeye rastlamıyoruz. || **YER: DerS 823b** "Su topraktan kaynamak." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Es, İst, Bo, Çkr, Çr, Amasya ve köyleri, To, Or, Gr, Tr, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 66b || **DerS 4468a** "Su güçlü, gürültülü akmak, fişkırmak." Nş || **TarS¹ 741** **büğ büğ atmak** "Büngül büngül kaynamak." ||

⁴⁴⁶ Clauson, 1972, 324a; Atalay, 1939, 333 (ayrıca bkz. 233 ve 260); Räsänen, 1969, 91b;

Nadelyayev, 1969, 131b.

⁴⁴⁷ asıl varyant *bük II*.

⁴⁴⁸ Atalay, 1940, 18; Clauson, 1972, 324a; Nişanyan, 2009, 84b; Nadelyayev, 1969, 132a; Sevortyan, 1978, 290; Erdal, **OTWF II**, 657.

KÖKEN: *büingül+de-mek*. Kelimenin ses taklidi olduğu açıktır. Hamza Zülfikar da kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁴⁴⁹

bürgü *a. hlk.* 1. Baş örtüsü. 2. Çarşaf. 3. Atkı. 4. İnce perde. || **YER: DerS 825a** "Baş örtüsü." Af, Uş, Isp, Dz, Ay, İz, Es, Bolu ve köyleri, İst, Zn, Çkr, Çr, Sn, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, Mg || **DerS 826a** "Çarşaf, çar." Brd, Mn, Ba, Çkl, Brs, İst, Ks, Çr, Ar, Ank, Kn, İç, Ant, Ed, Krk, Tk, Kırşehir Yöresi 466a || **DerS 826b** "Atkı." Ay || **DerS 826b** "Örtü, peçe." Af, Bil, Ks, Ank, Ng || **TarS¹ 742** "Baş örtüsü." || **KÖKEN:** *bür-gü* || → *burma*. krş. Tietze, 2002, 406b.

bürük Son baskıda " 1. Çarşaf, baş örtüsü. 2. Duvak." anlamlarıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Dokuzuncu baskıyla beraber sözlüğe giren kelimenin onuncu baskıda hlk. ibaresi aldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 825b** "Baş örtüsü." İst, Ks, Çorum ve köyleri, Sm, To, Or, Gr, Gm, Ar, Ezc, Ml, Mr, Sv, Yz, Ky, Ng, Kn || **DerS 826b** "Çarşaf, çar." Çkl, Es, İst, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Or, Tr, Kr, Bt, Sv, Yz, Ank, Ada "Yeldirme." Mn⁴⁵⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *bürü-(i)k* || → *burma*. krş. Tietze, 2002, 407a.

büyükana *a. hlk.* Büyük anne. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *büyü-k* < *ET bedü-*. Bu fiille ilgili Clauson eski Uygurcadan başlayarak örnekler verir ve kelimenin sinonimi olan *uluğ* ile arasındaki farkın; *büyük*: fiziksel anlamda büyük, *uluğ* "yüce" şeklinde olduğunu da ekler. *Büyük* kelimesinin Öngin Yazıtı'nda geçtiğini yine Clauson'dan öğreniyoruz. Räsänen, *bädü-* fiilini Moğ. *büdügün* "grob, dick" ile karşılaştırmıştır. Erdal, Clauson'un Uygur metinlerinden verdiği örneklerle eklemeler yapar. Kaçalın, *bed+ü-k* şeklinde bir çözümleme yapmıştır. Akrabalık bildiren *büyükana* kelimesinin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 104.⁴⁵¹

büyürek *sf. hlk.* Biraz büyük. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *büyü-k+rek* || → *büyükana*.

büzüktaş Kafa dengi arkadaş, kafadar. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *büz-ük+taş* < *büz-* Tietze, *büz-* "etrafını daraltarak sıkıştırmak" biçiminin ET *bür-* fiilinin varyantı olduğunu söyler (*r* > *z* değişimi). *Büzüktaş* kelimesini de *büzük II*

⁴⁴⁹ Zülfikar, 1995, 321.

⁴⁵⁰ tüm bu anlamları karşılayan *bürük* kelimesinin asıl varyantı *bürgü*.

⁴⁵¹ Clauson, 1972, 299b ve 302b; Räsänen, 1969, 67b; Erdal, **OTWF I**, 230; Kaçalın, 2006, 310b; Nadelyayev, 1969, 91a; Sevortyan, 1978, 288; Doerfer, 1971, 294.

maddesinde verdiği "makat" anlamı ile ilişkilendirir. Bu veriye göre kelimenin argo olduğu anlaşıyor.⁴⁵²

cacık (II) Kelimenin "Bir tür ot." anlamı son baskıda bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda bu anlamın dokuzuncu baskıda sözlüğe girdiğini, onuncu baskıda da kelimeye hlk. ibaresi getirildiğini görüyoruz. || **YER: DerS 839b** "Semizotu." Es "İlkbaharda tarlalarda biten ve yenilebilen otlar." Es, Gaz, Sv, Ank, Nş, Ng, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, Kubbealtı ve Eren kelimeye köken vermemiştir. Eren, kelimenin Rum. ve Kürt. karşılıklarını vermiştir. Nişanyan Fa. *jāj* "Çeşitli yemeklik yabancı otlara verilen ad, kendinden yetişen her türlü nebat"; Kürt. *jaj* "yemeğe katılan bir ot, carum carvi" kelimelerini vermişse de köken hususunda kesin konuşmamıştır. Verilere göre, kelimeye bir köken veremiyoruz. Bu bitkinin Türk dillerindeki karşılıkları için bkz. Hauenschield, 1989, 132/902: *Portulaca oleracea*.⁴⁵³

cafcāf Fa. *cāfcāf* 2. sf. hlk. Ağız kalabalığı ile bir şeyi elde eden, şirret. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** TürS'de kelimenin birinci anlamı "Gösteriş, şatafat." olarak verilmiş. Bu anlamı karşılayan *cafcāf* kelimesi için Tietze, "Ar. *cafcāfa* 'tüylerini kabartmak (kuş hakkında)' fiilinden yapılmış bir isimden veya *şatafat* kelimesinin bir refleksi."; Kubbealtı "Ar. *cafcāfa* '(kuş) tüylerini kabartmak'tan" açıklamasını yapmışlardır. TürS'deki ikinci anlamı bu iki sözlükte de bulamıyoruz. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Nişanyan ise evvela kelimenin Meninski'deki "hercai, fahişe" anlamını daha sonra da Lehçe-i Osmanî ve KT'deki "ağzı kalabalık" anlamını vererek kelimeyi Fa. *cāfcāf* "çok süslü kadın, fahişe" ile karşılaştırmıştır. Bana göre ise buradaki ikinci anlam Ar. *cafcāf* "a violent wind, doting, talkative; the noise of a marching army" ile ilgilidir. (Steingass, 1892, 365b). Özetle ilk anlam Ar. *cafcāfa* "tüylerini kabartmak", ikinci anlam ise Ar. *cafcāf* "talkative" şeklinde köken verilerek ayrılmalıdır (Ancak nihayetinde kelimenin ikinci anlamının yansıma olarak düşünülmesi gerektiği de açık.). İsmi saydığım diğer eserlerin de bu kelimenin ikinci anlamının kökenini benim verdiğim bilgiye göre güncellemeleri gerektiğini düşünüyorum.⁴⁵⁴

⁴⁵² Tietze, 2002, 409a; Sevortyan, 1978, 294.

⁴⁵³ Tietze, 2002, 411b; Ayverdi, 2006, 443b; Eren, 1999, 67a; Dankoff, 2008, 79; Nişanyan, 2009, 87a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 391a.

⁴⁵⁴ Tietze, 2002, 412a; Ayverdi, 2006, 444a; Zülfikar, 1995, 324; Nişanyan, 2009, 87a; Meninski, 1680, 1553; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 107b *cāf cāf*: "Asıl *cāf* o karıya denir ki bir

cafcıflı Son baskıda "Gösterişli, fazla çık, şatafatlı; Karışık, gürültülü patırtılı, tehlikeli." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin tüm baskılarda olduğunu; iki, üç, dört, beş, altıncı baskılarda hlk. ibaresi de aldığını görürüz. Ancak diğeri baskılarda, kelime hlk. ibaresi yoktur. || **YER: DerS 994b** "Gösterişli, renkli, parlak." Ks⁴⁵⁵ || **TarSØ** || **KT 161b** "Cafcaflı şatafatlı, muşa'ça', mutantan." || **KÖKEN:** *caf* + *caflı* || → *cafcıf*.

cağ (I) *a. hlk.* Parmaklık, korkuluk. || **YER: DerS 841b** "Parmaklık, korkuluk." İz, Ar, Kr, Ezc, Bt, El, Ml, Dy, Sv, Ank || **TarSØ**⁴⁵⁶ || **KÖKEN:** < *Erm. cağ*.⁴⁵⁷ Meşhur "cağ kebabı" ndaki "cağ"ın da buradan geldiğii anlaşılıyor.

cağ (II) *a. hlk.* Büyük bez veya deri torba, cav. || **YER: DerS 841a** "Büyük bez veya deri torba, tuluk." Es, Bil, Ba, Zn, Çkr, Çr, Sn, Mr, Ank, Krş, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Mac. zsák* < *Alm. sack* < *Lat. saccus* < *ERum. sákkos* < *Asur. şaşku*.⁴⁵⁸ Burada verdiğim köken Tietze'ye ait. Ancak Eren, -ve doğal olarak da Kubbealtı-kökenin bilinmediğini söylemiştir. Dankoff, sözlüğünün *cağ* maddesinde < *Mac. zsák* kökenini teredditle vermiş; ancak Tietze'nin bu hususta etraflıca bir araştırma yaptığını anlaşılıyor; bana göre Tietze'nin verdiğı köken gayet sıhhatli.⁴⁵⁹

cağ (III) *a. hlk.* 1. Lavabo, banyo. 2. Hamam, duş, banyo vb. yerlerde atık suyun akmasını sağılayan delik. || **YER: DerS 841b** "Lavabo, banyo." Zn, Çr, Ama, To, Or, Kr, El, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Nğ || 2. anlam DerS'de yok. || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. cāh* "kuyu".⁴⁶⁰

cahil *sf. (ca:hil)* 3. *hlk.* Deneysiz, genç, toy (delikanlı veya kız): "Esasta batıl itikatlara inanmış cahil bir kızcağızdı." -R. H. Karay. || **YER:** "Genç delikanlı" Arpaçay 390a, Malatya İli Ağızları 391a⁴⁶¹ || **TarSØ** || **KT 162a** " Genç, tecrübesiz,

kocaya kanaat etmeyip her gün eřhās-ı müteaddide talebinde ola. Tekrarından tekit hasıl olmakla *cāf* *cāf* başı açık orospuya itlak olunur."

⁴⁵⁵ asıl varyant *coşcoşlu*.

⁴⁵⁶ TarS'deki *cağ* maddesinde bu anlam yok; ancak Dankoff, *Erm.* kökenle bu anlamı da birleştirmiş.

⁴⁵⁷ Tietze, 2002, 412b; Ayverdi, 2006, 444b; Dankoff, 1995, 95/444; Bläsing, 1992, 30/17; Tietze, 1982, no 23 ve 37; Dankoff, 2008, 79.

⁴⁵⁸ Tietze, 2002, 412b.

⁴⁵⁹ Tietze, 2002, 412b; Eren 67a; Ayverdi, 2006, 444b; Dankoff, 2008, 79.

⁴⁶⁰ Tietze, 2002, 412b; Eren 67a; Tietze, "Persian Loanwords", 137/25; Ayverdi, 2006, 444b; "a well, pit; a prison, dungeon; a snare" Steingass, 1892, 387a; Mütercim Asım Efendi, **Burhān-ı Katı**, 127a.

⁴⁶¹ Kelime bu şekliyle DerS'de mevcut değıl; ancak benzer anlam *cahal* maddebaşıyla kayıtlı.

acemi: *O cahil bir çocuktur.*" || **KÖKEN:** < *Ar. cāhil* جَاهِل "bilmeyen" < *Ar. cahila* جَاهِلَة "bilmedi". Nişanyan'a göre kelimenin ilk tanıklandığı yer AH'dir.⁴⁶²

canavar 4. a. Fa. cānāver hlk. Kurt, domuz vb. cana kıyan yaban hayvanı. || **YER:** **DerS 854b** || "Domuz." Ama || **DerS 4469a** "Kurt." Sv, Kayseri ve çevresi, Ank, Krş, Kırşehir Yöresi 466a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. cānvar/cānvār* "living, alive, quick; an animal; a fierce beast; a wild boar; a bird".⁴⁶³

candarma "Jandarma." anlamındaki kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. Üçüncü baskıyla beraber sözlüğe giren kelime sonraki tüm baskılarda hlk. ibaresi ile mevcuttur. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || Erzurum İli Ağızları 53, Keban-Baskil 186, Uşak İli Ağızları 372b, Yusufeli-Uşhum 201 || **KÖKEN:** < *Fr. gendarme* < *Fr. gens d'arme* "silahlı adamlar" < *Fr. gens* (bir miktar) adam (< *Lat. gens, gent-* "soy, kavim") + *Lat. arme* "silah".⁴⁶⁴

canevi Son baskıda "1. Kalbin altındaki bölge. 2. En duyarlı yer, yürek, kalpgâh." anlamıyla bulunan kelime hlk. ibaresi almamıştır. Her iki anlamın da tüm baskılarda yer aldığını görüyoruz. Birinci anlam yedi, sekiz, dokuz ve onuncu; ikinci anlam ise dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER:** **DerS 855b** "Kalbin altı, göğüs kemiğinin bittiği yer." Af, Gaz "İnsanın en nazik yeri." El || **DerS 4469a** "Yürek, yüreğin olduğu bölge." Af, Mn, Ank || **TarS² 750** "Kalb, yürek." || **KÖKEN:** *can + evi* < *Fa. cān*. "soul, vital spirit; mind, self, life...".⁴⁶⁵

can tahtası a. hlk. Göğüs kemiği. || **YER:** **DerS 858a** "Göğüs kemiği." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Es, Çr, Or, Tr, Gm, Sv, Kn, Ant || **TarSØ** || *can + tahtası* || → canevi.

car (I) a. hlk. 1. Çağrı, tellal ile duyurma. 2. İlan. 3. Tehlike durumu. || **YER:** **DerS 859b** "Çağrı, tellâl ile duyurma." Gaz "Tehlike hali, imdat, yardım." Ml, Gaz, Sv, Ank, Ky, Malatya İli Ağızları 391a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Moğ. car* "written order or instruction, announcement, advertisement" (< *Tür. *yar, yarlık* "yazılı emir veya yönerge, talimat, çağrı, bildiri, ilan, duyuru). Dankoff'a göre Farsçada da mevcut bu kelime, Erm. kökenlidir; ancak bu tespit kabul edilemez. Kaçalin, Abuşka'daki *car* maddesinde, kelimeye Moğ. köken ve "Padişah tarafından sefer için orduya gelen haber." tanımını vermiştir. Buradan, kelimenin eski devirlerde askerî terminolojiye

⁴⁶² Nişanyan, 2009, 87b; "ignorant, illiterate, barbarous; uncivilized, rude, ill-mannered, silly... " Steingass, 1892, 354a.

⁴⁶³ Tietze, 2002, 416a; Pomorska, 1995, 97; Stachowski, 1998, [40]/104/49; Steingass, 1892, 353b.

⁴⁶⁴ Nişanyan, 2009, 281b.

⁴⁶⁵ Tietze, 2002, 415b; Stachowski, 1998, [39]/103/48; Steingass, 1892, 352a.

girdiğini de anlıyoruz. Kelimenin Moğolcadan Farsçaya *cār* ve *cārcı* biçimlerinin geçtiğini belirten Doerfer, kelimeye "Proklamation, Heroldsruf, Ausrufung; oft Mobilmachungs- befehl" anlamı vererek şu sıralamayı yapmıştır: *Tür. < Moğ. < Tür. Kaçalin, bu sıralamayı Moğ. *car* < (< Tür. *yar, yarlık "yazılı emir veya yönerge, talimat, çağrı, bildiri, ilan, duyuru) şeklinde daha da somut hâle getirmiştir.⁴⁶⁶

car (II) a. hlk. Kadınların örtündükleri çarşaf, zar. || **YER: DerS 859a** "Çarşaf, siyah üstlük." Af, Isp, Dz, İz, Kü, Bo, Ks, İst, Gm, Ezm, Mr, Kn, İç || **TarS² 830** "Baş örtüsü, çarşaf." || **KÖKEN:** < *Ar. izar* "grosser Schleier, in den die Frauen den ganzen Körper einhüllen".⁴⁶⁷

carcar sf. (ca'rcar) hlk. Geveze, yaygaracı. || **YER: DerS 847b** "Geveze, dedikoducu." Dz, İz, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Ama, Sn, Or, Gr, Tr, Rz, Mr, Ng, Kn, Ant || **TarSØ || KT 165b** " Lüzumsuz yere çok söyleyen. Geveze, ağzı durmaz." || **KÖKEN:** Ses taklidi kelimelerden.⁴⁶⁸

carcur Kelimenin "Şarjör" ün halk arasındaki söyleniş biçimi olduğunu biliyoruz; son baskıda bulunmayan kelimenin daha önceki tüm baskılarda bulunduğu görülüyor. Bunlardan beş, altı, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda kelimenin hlk. ibaresi de aldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 860b** "Şarjör." Af, Isp, Dz, Ay, Çkr, Ama, Sm, Or, Tr, Ml, Mr, Sv, Ng, Ant || **TarSØ || KÖKEN:** < *Fr. chargeur* "yükleyici" < *Fr. charger* "yüklemek".⁴⁶⁹

carcur (II) a. (ca'rcur) hlk. Fermuar. || **YER: DerS 860b** "Fermuar." Af, Isp, Brd, Dz, Ba, Es, Ar, Yz, Tk || **TarSØ || KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.⁴⁷⁰

carlamak (nsz) hlk. 1. Bağırarak konuşmak. 2. Çok söylemek. 3. Nara atmak, haykırmak. 4. (-i) İlan etmek, duyurmak. || **DerSØ || TarSØ || KT 166a** "Car car etmek, çok söylemek, gevezelik ve lafazanlık etmek" 2. "Tellâllik etmek." 3. "Tellâl vasıtasıyla ilân etmek, tellâl çağdırtmak." || **KÖKEN:** *car+la-mak* < Ses taklidi kelimelerden. Ancak kelimenin dördüncü anlamı *car (I)* maddesi ile ilgilidir, dolayısıyla anlamın bu maddeden çıkarılması gerektiğini düşünüyorum. Belki *car (I)*

⁴⁶⁶ Kaçalin, 2011, 917; Doerfer, 1963, 277/146; Tietze, 2002, 418a; Dankoff, 1995, 96/448; Eren, 1999, 68a; Schönig, 2000, 107; Tuna, 1976, 287; Lessing, 1960, 1037a; Farsça *cār* için bkz. Steingass, 1892, 349a.

⁴⁶⁷ Tietze, 2002, 418a; Dankoff, 2008, 80; Tietze, "Direkte arabische", 263/3; Eren, 1999, 68a.

⁴⁶⁸ Tietze, 2002, 418b.

⁴⁶⁹ Nişanyan, 2009, 586a.

⁴⁷⁰ Tietze, 2002, 418b.

maddesinin de ses taklidi olduğu düşünülebilir; ancak "İlan etmek, duyurmak." anlamı ile "Bağırarak konuşmak." anlamı arasında köken bakımından vurgulanması gereken bariz bir fark olduğu da açık.

cavlamak (I) (*nsz*) *hlk.* Kavlamak, tüyünü dökmek, çıplak kalmak. || **YER: DerS 866b** "Kavlamak, tüyünü dökmek, çıplak kalmak." Isp, Brd, Dz, Kü, Es, Sn, To, Ml, Sv, Nş, Kn, Ant, Mğ || **DerS 4469b** "Tüysüzleşmek, tüyü dökülmek." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *çipla- fiilinin varyantı.⁴⁷¹

caygın *sf. hlk.* 1. Vazgeçip işin ardını bırakan. 2. Dönek. || **YER: DerS 860b** "Vazgeçen, işin ardını bırakan, dönek." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Ba, Çkl, Es, Brs, Bo, To, Or, Tr, Ar, Ezc, Sv, Kn, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cay-gın* < *cay-*. Kelime köküne ET metinlerde rastlayamadım. Ancak Nişanyan'a göre bu kök, Dede Korkut'ta geçen *çay-* "dön-, vaz geç-" fiilinden gelmektedir. Nişanyan fiilin basit biçimini ET *çāntur-* "caydır-" (DLT) ile karşılaştırmıştır. [< *çaw-(u)n-tur-mak] ?⁴⁷²

cazgır 2. *hlk.* Fitneci. || **YER: DerS 870b** "Cadı, fitneci." Af, Brd, Ba || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. şadgīr* [Ar. *şadd* "kuşak" ve *Fa. -gīr* "tutan"]. Verilen köken Tietze'ye aittir. Eren ve Kubbealtı köken için bir açıklama yapmamıştır. Nişanyan'a göre kelime, Tür. *cazgırda-* "bağırıp çağırmak, gürültü etmek" < ses taklidi *caz* + *glr-* şeklinde bir tahlille açıklanabilir. Ben de bu kelimenin yansıma kökenli olduğunu düşünüyorum.⁴⁷³

cebbar (*cebba:r*) *Ar. cebbār 2. sf. hlk.* Becerikli, açığöz (kadın). || **YER: DerS 871a** "Becerikli, açığöz, cesur." Mn, Gr, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. cebbār* "a tyrant, oppressor; proud, haughty; powerful, the Almighty..."⁴⁷⁴

cebel (I) *a. hlk.* 1. Sahipsiz, boş toprak. 2. Ekilmemiş tarla, ekime elverişli olmayan yer. || **YER: DerS 872a** "Sahipsiz, boş toprak." Bur "Ekilmemiş tarla." Erzincan ve köyleri "Ekime elverişli olmayan yer, bozkır." Çkl, Sv, İç, Ant, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. cabal krş. Fen. gbl* "sınır, taşra, uzak ülke", *İbr. gəbōl* "sınır".⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Tietze, 2002, 420b.

⁴⁷² Tietze, 2002, 421a; Nişanyan, 2009, 89a.

⁴⁷³ Tietze, 2002, 421b; Eren, 1999, 68b; Ayverdi, 2006, 459b; Nişanyan, 2009, 89a.

⁴⁷⁴ Tietze, 2002, 422a; Ayverdi, 2006, 460b; Steingass, 1892, 355a.

⁴⁷⁵ Tietze, 2002, 422b; Ayverdi, 2006, 461a; Nişanyan, 2009, 89b; "a mountain; a lord, prince; a wealthy man" Steingass, 1892, 355b.

cedelleşmek (-le) *hlk.* 1. Tartışmak, münakaşa etmek, becelleşmek, cebelleşmek. 2. Uğraşmak, çabalamak, becelleşmek, cebelleşmek. || **YER:** Erzurum İli Ağızları 54 || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. cadal* "münakaşa, kavga".⁴⁷⁶

cefakar *sf.* (*cefa:kâr*) *Ar.* *cefā* + *kār* 2. *hlk.* Eziyet çeken, cefakeş. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. cafā* "katılık, sertlik, kabalık, acımazlık" + *Fa. kār* "yapan, eden". (Kelimenin asıl anlamı "cefa eden" olmalıdır; ancak "cefâ-keş" yerine halk dilinde bu anlam ortaya çıkmış olmalı?).⁴⁷⁷

cennet kuşu 3. *hlk.* Çok küçükken ölen çocuk. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. canna* (asıl manası bahçe) ~ *Aram. gannā/ganntā* גַּנָּה/גַּנְתָּה bahçe < *Aram. #gnn* גִּנְנָה koruma, kapatma, etrafını çevirme (= Akad. *ganānu* korumak, etrafını çevirmek) krş. Yun. *parádeisos* (kutsal kitapta anılan cennet) < EFa. *pairidaeza* (etrafı çevrili yer, bahçe). Akad. *gannu* (bahçe) Aramîceden alıntıdır.⁴⁷⁸

ceren *a.* Moğ. *hlk.* Ceylan: *Dedim akça ceren çölde ne gezer.*-Karacaoğlan. || **YER:** **DerS 884a** "Ceylan." Gaz, Hat, Ky, Ada || **TarS² 761** "Ceylan, ahu." || **KÖKEN:** < *Moğ. jeger(e)n* "antelope". Doerfer'e göre kelime, Fa. ve Türk. yoluyla bazı komşu dillere de geçmiştir. Kaçalin, < *ceger+(e)n* tahlilini vererek, *çeren*: "kızıl kahverengi, kestane renginden dolayı" açıklamasını yapmıştır. Aynı görüşü Rybatzki de dillendirmiştir. Ayrıca krş. ET *yegren* "chestnut as the colour of a horse coat".⁴⁷⁹

cıbil *sf. hlk.* 1. Çıplak. 2. Yoksul, parasız, geçim darlığı çeken. || **YER:** **DerS 907b** "Çıplak." Mn, Brs, Kü, Es, İst, Gr, Gm, Kars ve ilçeleri, Ant, Kütahya Yöresi 245b, Erzurum Ağzı 115a, Erzurum İli Ağızları 56, Mersin Ağzı 69a || **DerS 892b** "Geçim darlığı çeken, yoksul, züğürt." Uş, Denizli ve ilçeleri, İz, Ba, Kü, Tr, Artvin ve ilçeleri, Kars ve ilçeleri, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Yz, Kn || **DerS 4470b** "Parasız, yoksul." Ml || **TarS² 763 Cıbir** "Müflis, fakir."⁴⁸⁰ || **KÖKEN:** < Hem Tietze hem de

⁴⁷⁶ Tietze, 2002, 423b; Ayverdi, 2006, 463a; "altercatiton, contention, disputation; fight, battle, encounter" Steingass, 1892, 358a.

⁴⁷⁷ Tietze, 2002, 424a; Ayverdi, 2006, 463b; "a tormentor, oppressor" Steingass, 1892, 365a.

⁴⁷⁸ Tietze, 2002, 429b; Nişanyan, 2009, 91b; "a garden, set with trees; paradise, heaven " Steingass, 1892, 373b.

⁴⁷⁹ Schönig, 2000, 114; Tuna, 1972, 218; Lessing, 1960, 1043b; Doerfer, 1963, 301/171; Ölmez, 2001, 206; Tietze, 2002, 430b; Ayverdi, 2006, 474b; Kaçalin, 2011, 923; Eren, 1999, 69b; Clauson, 1972, 914a; Rybatzki, 2006, 322b; Şçerbak, **agm**, 133.

⁴⁸⁰ Kelimenin DerS'de de daha yaygın şekli *cıbir* olduğu için TarS'deki bu varyantı aldım. Belki kökene yardımcı olacak bir şekildir, belki *l/r* durumu da olabilir.

Kubbealtı, "çıplak kelimesi ile aynı kökten; fakat aralarındaki münasebet tam anlaşılmıyor." açıklamasını yapmıştır.⁴⁸¹

cııldak *sf. hlk.* Çıplak. || **YER: DerS 907b** "Çıplak." Zn, Or, Nğ || **TarSØ** || *cııl+dak* || → cııl.

cıcık Son baskıda "1. Süs. 2. Dersi soyulmuş et. 3. İç organlar." anlamıyla kayıtlı kelimedede hlk. ibaresi göremiyoruz. Kelime yedinci baskıda DS ibaresiyle beraber sözlüğe girmiş, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi almıştır. Ancak onuncu baskıda kelimededen hlk. ibaresinin çıkarıldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 894b** "Güzel." Gr, Ezc, Ada, İç || **DerS 895a** "Süs." Ks, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Mr, Sv, Ank "Derisi soyulmuş et." Brd, Kn "İç organlar." Dz || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze kelimenin "süs" anlamını ayrı maddelendirmiş, bu anlama köken vermemekle beraber *incik boncuk/cıncık boncuk/cıncık boncuk* karşılaştırmalarını yapmıştır. Ben de bu anlamın ekspresif bir ifade olduğunu düşünüyorum. Diğer anlamlar için Tietze yine köken vermemiş, *iç* köküyle teşkil edilmiş Çağ. *içāk* ile *cıcığı çık-* biçimleriyle karşılaştırma yapmıştır. Kubbealtı ise "kelimenin kökünü bilmiyoruz" demiştir. Hamza Zülfikar kelimenin "süs" anlamını yansıma olarak değerlendirmiştir.⁴⁸²

cıdağı a. hlk. 1. Atın iki omzunun arası. 2. Derin, işleyen yara, büyük çiban. || **YER: DerS 907b** "Derin, işleyen yara, büyük çiban (genellikle at ve eşeklerde görülür)." Ama⁴⁸³ || **TarS² 764 Cıdav** "Hayvanın omuz başında semer veya eğer vurmasından hasıl olan yara." || **KÖKEN:** < Moğ. *cidüü* "Kaşıntılı cilt hastalığı." Tietze, Radloff'un kelimeyi sadece Osmanlıca için kaydettiğini belirterek; Kürt. *cideu* "plaie au dos d'un cheval faite par la selle", Erm. *citağ* "ulcère á l'échine des chevaux", Gür. *cidao* "withers" karşılaştırmalarını yapmıştır.⁴⁸⁴

cıdak "Mızrak." anlamına gelen kelimenin son baskıda olmadığı anlaşıyor. Kelimenin dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almaksızın sözlüğe girdiğini, onuncu

⁴⁸¹ Tietze, 2002, 435b; Ayverdi, 2006, 485a

⁴⁸² Tietze, 2002, 436a; Ayverdi, 2006, 485a; Zülfikar, 1995, 333.

⁴⁸³ Kelimenin ilk anlamı bu imla ile DerS'de yok, fakat başta *cıdav* olmak üzere gerek bir gerekse de ikinci anlamın muhtelif varyantlarına rastladık.

⁴⁸⁴ Tietze, 2002, 436b; Ayverdi, 2006, 485a.

baskıda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ**⁴⁸⁵ || **KÖKEN:** < ET *çyda* "Speer, Lanze" < Moğ. *cida* "Lanze, Pike, Wurfspiess".⁴⁸⁶

cıgara Kelimenin "Sigara." kelimesinin halk ağzındaki söylenişi olduğunu biliyoruz. Ancak önceki tüm baskılarda bulunan kelime son baskıya alınmamıştır. Kelime; sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerS 900a** "Sigara." Dz, Erzurum Ağzı 115a, Erzurum İli Ağzları 56, Urfa Merkez Ağzı 257a, Ordu Yöresi 338a, Çüngüş-Çermik 239b || **TarSØ || KÖKEN:** < *Fr. cigare* "tütün yaprağına sarı tütün çubuğu, puro" ~ *İsp. cigarro* a.m. ~ *İsp. sicar* "tütün içmek" < *Maya. sic* "duman, tütün".⁴⁸⁷

cık ünli. hlk. "Yok, olmaz" anlamında kullanılan bir söz. || **YER: DerS 905b** "Yok, hayır anlamında ünlem." Af, Dz, Ay, Çkl, Bo, Zn, Ks, Or, Ank, Mğ || **TarSØ || KÖKEN:** Dil çaklatma sesinden yansıma.⁴⁸⁸

cılık sf. 4. hlk. Sözünün eri olmayan. || **YER: DerS 912b** "Sözünün eri olmayan." Isp, Çr, To, Ur, Gaz, Hat, Yz, Ada, İç, Ant, Mğ, Krk || **TarSØ**⁴⁸⁹ || **KÖKEN:** Yansıma kökenli *cılık* "bozulmuş, kokmuş" sözcüğünün, mecaz yollu kullanımından bu anlamı kazandığı anlaşıyor.⁴⁹⁰

cılıkava sf. hlk. Kurdun veya tilkinin ense postundan yapılan (kürk): *Sırtına da almış cılıkava kürkü / Köroğlu söyledi üç beyit türkü* -Halk türküsü. || **DerSØ || TarS² 896** "Kurdun ense kökünden yapılan kürk" || **KÖKEN:** < *Bulg. cılıkava* < *Rum. < Sl. *vilk-avā* [*vilk* "kurt "] kökenini veren Tietze'ye göre kelime asıl şekli halk etimolojisi ile bu biçimi almıştır. Şemseddin Sami'ye göre ise kelime Ar. *cild kafā* biçiminden gelmektedir. Tietze'nin bu hususta daha etraflıca araştırma yaptığı anlaşıyor; ancak Çağ. *çilyava* "kızıl tilki, ruba, kursak" (Kúnos, 1902, 45), yine Çağ. *çalğava* "renard rouge, pelisse faite avec se peau" (Courteille, 1870, 287) kayıtları çok düşündürücüdür. Çağatayca döneminde Balkan dillerinden bir alıntının olabileceğini zannetmiyorum, bu verilerin Tietze'nin gözünden kaçtığı da anlaşıyor. Bana göre bu kelime Türkçeden Balkan dillerine yayılmış olmalıdır. Kelimenin

⁴⁸⁵ Bu varyanta bu kaynaklarda rastlamadım; ancak TarS² 763 ve DerS 960a'da bu anlamda *cıda/cida* varyantlarını görmekteyiz. *Cidak* varyantının sözlükten çıkarılması isabetli olmuş, ancak kelimenin son baskıda hiç bulunmaması bir o kadar yanlış.

⁴⁸⁶ Räsänen, 1969, 106; Tuna, 1972, 219; Tietze, 2002, 436b; Eren, 1999, 70a; Ramstedt, 1935, 108b (*džid*); Schönig, 2000, 117; Lessing, 1960, 1049a (zıda).

⁴⁸⁷ Nişanyan, 2009, 557a; krş. Meyer, **age**, 85.

⁴⁸⁸ Tietze, 2002, 437a.

⁴⁸⁹ TarS'de bu anlamda yok.

⁴⁹⁰ Ayverdi, 2006, 486a; Tietze, 2002, 437b; Meninski, 1680, 1641; Zülfikar, 1995, 337.

etimolojisi de belki DLT *çal* "karışık renkli, ala renkli, kır" (Atalay, 1943, 132) + Ar. *kafa* ile ilgili olmalıdır.⁴⁹¹

cımbar *a. hlk.* **1.** Çımbar. **2.** Filiz. || **YER: DerS 1175a** "Dokuma tezgâhlarında bezi gerdirmek için kullanılan iki tarafı dişli bir aygıt." Krş, Mersin Ağzı 70a || **DerS 915a** "Filiz, sürgün." Ama, Çr, To, Gm || **TarSØ** || **KT 209a** "Çulhaların dokudukları bezi gerip düzeltmek için kullandıkları alet ki iki ucu tırnaklı yassı bir demir sopadan ibarettir." || **KÖKEN:** < Fa. *çîn-ber* "Buruşukluk gideren.".⁴⁹²

cımbarlamak *(-i) hlk.* Dokunmakta olan halının veya bezin kenarını cımbarla geriye almak. || **YER: DerS 915a** "Dokunmakta olan halının yahut bezin kenarını cımbar denilen aletle geriye almak." Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cımbar+la-mak* || → cımbar.

cınak TürS¹ 104b'de "Hayvan pençesi." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiç bir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 935b** "Tırnak, pençe." İst, Gaz, Mr⁴⁹³ || **TarS² 771 cıynak** "Yırtıcı kuş ve hayvan tırnağı." || **KÖKEN:** *Cırnak* kelimesinin varyantı. || → cırnak.

cıncık, -ğı *a. hlk.* **1.** Bardak, kadeh, tabak vb. sırçadan veya porselenden yapılan şeyler, züccaciye. **2.** Bilye: *Bir de en çok cıncık oynardı.* -E. Işınsu. || **YER: DerS 918b** "Camdan ve porselenden yapılmış şey." Dz, İz, Ba, İst, Gm, Ezm, Erzincan ve köyleri, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve ilçeleri, Yz, Ank, Ky, Nş, Niğde ve ilçeleri, Kırşehir Yöresi 466b, Ada./Osm. Ağızları 461, Mersin Ağzı 70a || **DerS 918b** "Bilya." Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *inci boncuk* > *cinci boncuk* > *cincik boncuk* > *cıncık boncuk*'tan kısaltma yoluyla *cıncık*. Eren'e göre elliptique bir biçim olduğu açıktır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁴⁹⁴

cıngıl (I) *a. hlk.* **1.** Küçük üzüm salkımı. **2.** Boncuk, gümüş veya altın para ile yapılmış, başlığa veya giysiye takılan süs. || **YER: DerS 920b** "Küçük üzüm salkımı, üzüm salkımındaki küçük salkımcıklar." Af, Isp, Dz, İz, Mn, Ba, Es, El, Hat, Sivas ve ilçeleri, Yozgat ve ilçeleri, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, İç, Krk, Malatya İli Ağızları 392a, Mersin Ağzı 70a || **DerS 4471a** "Küçük üzüm salkımı." Ml, Ng || **DerS 921b** "İnci, boncuk, gümüş ve altından yapılmış süs eşyası." Isp, Brd, Dz, Tr, Gm, Sv, Krş, Ky, İç, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze kelimeye, buradaki ikinci anlamı vermemiş,

⁴⁹¹ Tietze, 2002, 437b; Ayverdi, 2006, 486a; Dankoff, 2008, 83; Şemseddin Sami, **age**, 177b.

⁴⁹² Ayverdi, 2006, 486a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 144b [Fa. *çîn* "büklüm, buruşuk"]; Steingass, 1892, 406a.

⁴⁹³ asıl varyant *cırnak*.

⁴⁹⁴ Eren, 1999, 70b; Ayverdi, 2006, 486a; Zülfikar, 1995, 339.

birinci anlam içinse < *Rum. ατσιγγανο atsīngano* "Dalcık, kurutulduktan sonra üzüm salkımının üstünde kalan dal (asıl manası çingene)" kökenini vermiştir. İkinci anlamın mecaz yollu benzetme olduğu anlaşılıyor. Eren'e göre *cıncık* biçiminin bu kelime ile birleştirilmesi yanlıştır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁴⁹⁵

cırcır *a. hlk.* 1. Pamuk kozalarının pamuğunu ve çekirdeğini birbirinden ayıran çıkırık. 2. Ağustos böceği. 3. Fermuar. || **YER: DerS 927b** "Pamuk kozalarının pamuğunu ve çekirdeğini birbirinden ayıran çıkırık." Brs, Bo, İst, Ks, Gr, Ama, Ar, El, Ml, Ur, Sv, Kn, Ant || **DerS 926a** "Ağustos böceği." Af, Isparta ve ilçeleri, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Es, Kc, Bo, Zn, Çr, Tokat ve ilçeleri, Or, Gm, Rz, Ar, Kr, Erzincan ve köyleri, Sv, Yz, Ada, Krk || **DerS 861a** "Fermuar." To, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Nğ, Kn, Mersin Ağzı 70b⁴⁹⁶ || **TarSØ** || **KT 178a** "Orak çekirgesi." || **KÖKEN:** *cır+cır* < Ses taklidi kelimelerden.⁴⁹⁷

cır cır *a. 2. hlk.* İshal. || **YER: DerS 928a** "İshal, sürgün." Ba, İst || **TarSØ** || → cırcır.

cırdaval *a. hlk.* Meşe dalından yapılan ucu demirli, uzun cirit değneği. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 178a** "Uzun ve ucu demirli cirit." || **KÖKEN:** Kubbealtı ve Eren'e göre kelimenin kökü belli değildir; Tietze ve Nişanyan kelimeyi sözlüklerine almamıştır. Ben kelimenin Moğ. *cıda/cida* "mızrak" ile ilgili olduğunu düşünüyorum: < *cıda* + Moğ. *vul* eki veya *cıda* + Moğ. *mal* eki.⁴⁹⁸

cırlak, -ğı *a. hlk.* 1. Cırcır böceği. 2. *sf.* Hoşa gitmeyen, çok belirgin renk. || **YER: DerS 926b** "Ağustos böceği." Isp, Brd, Çkl, Brs || 2. anlam DerS'de yok. || **TarSØ** || **KT 178a** " " || **KÖKEN:** *cır+lak* || → cırcır.⁴⁹⁹

cırlamak (*nsz*) *hlk.* İnce ve usandırıcı ses çıkarmak. || **YER: DerS 932b** "İnce ses çıkararak ağlamak." Dz, Bo, Zn, Ama, Or, Tr, Gm, Ay, Ba, Gm, Ur, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cır+la-mak* || → cırcır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Tietze, 2002, 438b; Tietze, Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 213/30; Eren, 1999, 70b; Ayverdi, 2006, 497a; Zülfikar, 1995, 339.

⁴⁹⁶ asıl varyant *carcur*.

⁴⁹⁷ Zülfikar, 1995, 342.

⁴⁹⁸ Ayverdi, 2006, 486b ve Eren, 1999, 71a Räsänen, 1969, 106b; Ramstedt, 1935, 108; Tuna, 1972, 219; Lessing, 1960, 1049a.

⁴⁹⁹ Zülfikar, 1995, 343.

⁵⁰⁰ Zülfikar, 1995, 344.

cırlayık, -ğı *a. hay. b. 2. hlk.* Ağustos böceği. || **YER: DerS 927a** "Ağustos böceği." Isp, Brd, Dz, Brs || **TarS² 770** "Ağustos böceği." || **KÖKEN:** *cır+la-y-(i)k* || → *cırcır*.⁵⁰¹

cırmalamak (-i) *hlk.* Tırmalamak. || **YER: DerS 933a** "Tırmalamak." Uş, Isp, Brd, Dz, İz, Ba, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Ks, Çkr, Sm, Ama, To, Gm, Ar, Kr, Ezm, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ng, Kn, İç, Ed, Krk, Tk, Erzurum İli Ağızları 57 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *tırnak* > *cırnak* gelişmesine kıyasen ortaya çıkmıştır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁰²

cırmık, -ğı *a. hlk.* Tırnak izi. || **YER: DerS 935a** "Tırnak izi." Isp, Ks, Kr, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *tırmık* ?⁵⁰³ krş. Zülfikar, 1995, 345 ?

cırnak, -ğı *a. hlk.* Yırtıcı hayvan tırnağı. || **YER: DerS 935b** "Tırnak, pençe." Af, Isp, Dz, İz, Es, Bo, İst, Zn, Ks, Çr, Ama, To, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Bt, Ml, Gaz, Sivas ve ilçeleri, Yz, Ankara ve ilçeleri, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Kırşehir Yöresi 467a, Mersin Ağzı 71a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *tırnak* kelimesinin ilk ünsüzünün belki *cır-* "yırtmak" fiilinin tesiriyle /c/ 'ye değişmesi. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁰⁴

cırnaklamak (-i) *hlk.* Tırmalamak. || **YER: DerS 934b** "Tırmalamak." Ama, Ezc, Ml, Ar, Kn, Uşak İli Ağızları 373a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cırnak+la-mak* || → *cırnak*.

cıvmak (-den) *hlk.* Sekmek, değip geçmek, vurup sapmak: *Kurşun taşa değmiş, sonra taştan cıvmış, Dursun Hoca'ya değmiş.* -M. Ş. Esendal. || **YER: DerS 1201a** "Atılan mermi hedeften aşmak." Es, Ama || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cıv+mak*. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁰⁵

cızık, -ğı *a. hlk.* 1. Çizgi. 2. İz. || **YER: DerS 948b** "Çizgi." Ama, To, Or, Kr, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Ng, Kn, Ada, Ant "İz." Ama, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cız-(i)k* < *ET cız-* "to scratch". Clauson'a göre fiil, Uygur metinlerinden başlayarak kullanılır; ve zamanla anlam genişlemesine de uğramıştır. Nişanyan, < *Ana Türkçe

⁵⁰¹ Tietze, 2002, 439b; Ayverdi, 2006, 486b; Zülfikar, 1995, 344.

⁵⁰² Tietze, 2002, 439b; Zülfikar, 1995, 345.

⁵⁰³ Ayverdi, 2006, 487a.

⁵⁰⁴ Tietze, 2002, 440a; Zülfikar, 1995, 345.

⁵⁰⁵ Zülfikar, 1995, 350.

çıβ+Iz- şeklinde bir köken verip Moğ. *cirug* "çizgi, çizim" karşılaştırması yapmıştır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁰⁶

cızıktırmak (-i) *hlk.* Yazmak, karalamak. || **YER: DerS 949b** "Yazmak, karalamak." Sm, Dz, Ba, Ama, Gm, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cız-ık-tır-mak* || → cızık.

cız sineği *a. hay. b. hlk.* Bir tür bügelek. || **YER: DerS 946a** "Sığır sineği, bügelek." Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** *cız + sineği* < Ses taklidi kelimelerden. Zülfikar 354.

cicik, -ği *a. hlk.* İnsan veya hayvan memesi. || **YER: DerS 958b** "Meme." Af, Dz, Çkl, Çr, Sm, Tokat ve ilçeleri, Gr, Or, Ar, Ezc, Bt, Ml, Sivas ve ilçeleri, Yz, Ank, Ky, Ordu Yöresi 338b || **DerS 4472a** "Meme." Ky, Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze şöyle bir açıklama yapmıştır: "Symeonodis'e göre Rum. *τσιτσι tsitsi* 'Meme, et.' < *ERum. τιθιον tittion* 'meme' den geliyormuş; fakat N.P. Andriotis'te gösterildiği üzere bu kelimenin birçok dillerde paralelleri vardır.". Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Bence bu kelimenin yansıma kökenli olduğunu kabul etmek daha isabetli olacaktır.⁵⁰⁷

cigara Son baskıda bu kelimeye rastlayamıyoruz. Kelime, sekizinci baskıyla sözlüğe girmiştir. Dokuz ve onuncu baskılarda *hlk.* ibaresi de alan kelimedenden onuncu baskıda bu ibare bulunmamaktadır. || **YER: DerS 900a** "Sigara." Kr⁵⁰⁸ || **TarSØ** || → cıgara.

cilban *a. hlk.* Çok küçük taneli fasulye. || **YER: DerS 908a** "Yabanî bezelye." Hat || **DerS 908a** "Çok küçük taneli fasulye." Sam || **TarSØ** || **KÖKEN:** (*Vicia sativa*) < *Ar. culbān* a.m.⁵⁰⁹

cillop, -bu *sf. hlk.* "Parlak, pürüzsüz, tertemiz" anlamlarındaki cillop gibi deyiminde geçen bir söz. || **YER: DerS 967b** "Pürüzsüz, düz." Brs "Tertemiz." Brs || **TarSØ** || **KÖKEN:** Nişanyan' a göre *cilk* kelimesinin onomatope şeklidir. Fakat bu açıklama bence biraz daha izah istemektedir. Bana göre kelimenin kökeni ile ilgili kesin konuşmak zordur.⁵¹⁰

cinyolu *a. (ci'nyolu) hlk.* Tarlaların arasında görülen verimsiz topraklar. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Ar. cinn* "1. gece karanlığı, 2. bir tür görünmez varlık < *Ar.*

⁵⁰⁶ Clauson, 1972, 432a; Räsänen, 1969, 112b; Nişanyan, 2009, 112b; Zülfikar, 1995, 354.

⁵⁰⁷ Tietze, 2002, 443a; Zülfikar, 1995, 356.

⁵⁰⁸ asıl varyant *cığara*.

⁵⁰⁹ Tietze, 2002, 454b; Tietze, "Direkte arabische", 272/42; Hauenschild, 1989, 167/1141; "pease" Steingass, 1892, 368a (Steingass bu kelimeyi Fa. saymıştır).

⁵¹⁰ Nişanyan, 2009, 95b.

cunūn جنون [master] gizleme, saklama, örtme (= Aram. genyā גניא cîn, görünmez varlık < Aram. גני gizleme, saklama = Aram. גני koruma, çitle çevirme, kapatma)".⁵¹¹

civankaşı *a. (civa'nkaşı) hlk.* Bir tür nakış ve işleme. || **YER: DerS 987b** "Örgü ve dokumada bir nakış örneği."⁵¹² İst || **TarSø** || **KÖKEN:** < *Fa. cavān* "genç, delikanlı".⁵¹³

corum *a. hlk.* 1. Balık akını. 2. Uskumruların büyük balıklardan korkarak kıyıya sığınması durumu. || **YER: DerS 1003a** "Uskumruların büyük balıklardan korkarak sahile sığınması hali." Kc, İst || **TarSø** || **KT183a** "Toplanıp gelme: *Balık corumu*." || **KÖKEN:** Tietze ve Kubbealtı kelimenin kökeni hakkında kesin bir şey söyleyemiyor. Benzeri türdeki denizcilik terimlerinin genelde Rumcadan alındığı düşünülürse, bu kelimenin de Rumca kökenli olma ihtimalini çok kuvvetli görmekteyim. Ancak Tzitzilis, Symeonidis, Kahane/Tietze, Tietze gibi kaynaklarda böyle bir kelimeye rastlamadım.⁵¹⁴

cudam *a. hlk.* Beceriksiz, güçsüz, görgüsüz kimse: *Adam değil cudam!* || **YER: DerS 1009b** "Beceriksiz." Kü, Çkr, Sm, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Ezc, Mğ, Krk || **TarSø** || **KT 183b** " Süflî adam." || **KÖKEN:** < *Ar. (Suriye dial.) jdām* "daulfil" < *Ar. cudām* "cüzzam". Anlam genişlemesi için krş. *Ar. haşba* 'kızamık' > *Tür. haspa* "nazı zor çekilen kadın veya kız".⁵¹⁵

cukka *a. hlk.* Hayvan ve insan memesi. || **YER: DerS 1011a** "Hayvan ve insan memesi." Af, Isp, Dz, To, Mğ || **TarSø** || **KÖKEN:** Kaynaklarda kelimeye rastlamadım; fakat bence kelime -muhtemelen- yansıma kökenli.

Cuma gecesi *a. hlk.* Dinî açıdan ayrı bir önemi olan, perşembeyi cumaya bağlayan gece. || **DerSø** || **TarSø** || **KÖKEN:** < *Ar. cum'a* "toplanma günü".⁵¹⁶

cumbalak, -ğı *a. hlk.* Takla. || **YER: DerS 997a combalak** "Takla." Af, Isp, Brd, Es, Kc, Ank, Kn, İç || **TarSø** || **KT 183b** " Büyük taklak: cumbalağı atmak= Vefat etmek." || **KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.⁵¹⁷

⁵¹¹ Nişanyan, 2009, 95b; "covering, veiling; a demon; an angel; spirit..." Steingass, 1892, 372b.

⁵¹² asıl varyant *civangaşı*.

⁵¹³ Tietze, 2002, 451a; Pomorska, 1995, 97; Nişanyan, 2009, 97a; Ayverdi, 2006, 499a; "young; a young man, youth, lad; a catamite; rice" Steingass, 1892, 376a.

⁵¹⁴ Tietze, 2002, 453a; Ayverdi, 2006, 500b.

⁵¹⁵ Tietze, 2002, 454a; Dankoff, 2008, 85; Tietze, "Direkte arabische", 269/33; "the leprosy; name of a tribe". Steingass, 1892, 358a.

⁵¹⁶ Tietze, 2002, 455a; Nişanyan, 2009, 98b; "a handful; friday..." Steingass, 1892, 371b.

⁵¹⁷ Tietze, 2002, 452b.

cura a. 2. hlk. Bir çeşit küçük atmaca. **3. sf. hlk.** Ufak tefek, gelişmemiş. || **YER: DerS 1018a** "Erkek atmaca." Rz, Mr, Ada, İç || **TarSØ** || **KT 184a** " Bir nevi küçük ve bağırğan atmaca." || **KÖKEN:** < *Fa. curra* "A common name for any male bird or beast, but particularly of a male falcon." **DerS 1017b** "Ufak tefek, gelişmemiş." Isp, Es, Isp, Çr, Sm, Ama, Bt, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ada, İç, Ant, Mğ, Kıbrıs || **TarS² 778** "Cılız, çelimsiz, ufak tefek; küçük, yavru." || **KÖKEN:** < *Fa. curra* "anything small". TürS¹¹'de bu anlamlar haricinde kelimeye ilk anlam olarak "Mızrap ile çalınan iki veya üç teli olan halk sazı." anlamı verilmiştir. Tüm bu anlamları Tietze'de ayrı ayrı maddelendirilmiş olarak görürüz ve Tietze,"saz" anlamını verdiği maddeye *Fa.* kökeni (yine Steingass'taki "name of a musical instrument" anlamından hareketle) tereddütle vermiştir. Ayrı maddelendirme hususunu Eren ve Kubbealtı'nda da görürüz; ancak bu iki sözlükte "saz" anlamlı maddede köken verilmemiştir. Bahsi geçen sözlüklerde bu üç anlamın neden ayrı maddelendirdiğini bilmiyorum; ancak özellikle "saz" anlamının kökeni hususunda -Steingass bir yana- Mütercim Asım'ın, *curre* maddesinde verdiği anlamlar göstermektedir ki "saz" anlamının kökeni de *Fa. curre* ile ilgilidir: "**curre:** Gurre vezninde. Beş manası vardır: 1. Umumen vuhūş-i tuyūrun erkeği, hususen erkek doğandır. Tayin için curre-bāz derler. Bazılar indinde curre-bāz-ı sefittir ki sunkur tabir olunan doğandır gerek erkek gerek dişi olsun. Bazılar indinde toygun tabir olunan doğandır. Bir rivayette curre her nesnenin vasatına yani ne büyük ne küçük olanına ıtlak olunur. 2. Dilâver ve şeci manasıdır. 3. Bir nevi tamburdur ki Türkîde cura tabir ederler. 4. Şiraz kurralarından bir karye ismidir. 5. Çabuk, çâlâk, cüst ve kavi manasıdır." Özetle; TürS'de, üç anlamın birleştirilmesi isabetlidir ve bu anlamların hepsi için rahatlıkla *Fa. curre* kökeni verilebilir.⁵¹⁸

curnal "Jurnal." kelimesinin halk ağzındaki söyleniş biçiminin son baskıda olmadığını görüyoruz. Önceki baskılara bakacak olursak, kelimenin bütün baskılarda bulunduğunu görürüz. Hatta; beş, altı, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda kelimenin hlk. ibaresi aldığını da görmekteyiz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *İt. giornale / Fr. journal* "günlük, günce, günlük gazete" << *Lat. diurnalis* "günlük" < *Lat. dies, diu* "gün" + *alis* << *HAvr. *dyū-* "gün, güneş".⁵¹⁹

⁵¹⁸ Eren, 1999, 73a; Ayverdi, 2006, 503a; Tietze, 2002, 456a; Steingass, 1892, 361a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 125a.

⁵¹⁹ Nişanyan, 2009, 283b.

cücük, -ğü *a. 4. hlk.* Kumes hayvanlarının yavrusu, civciv. **5.** Kuş yavrusu. || **YER:** **DerS 1022a** "Kumes hayvanlarının yavrusu, civciv." Isp, Ba, İst, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Kn, Ada, Malatya İli Ağızları 392b, Erzincan Yöresi 412a, Ada./Osm. Ağızları 462, Ordu Yöresi 339a || **DerS 1023a** "Kuş yavrusu." İst, To, Gm, Ml, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Nş, Ada, İç || **TarS² 780** "Civciv, kuş yavrusu." || **KÖKEN:** Kubbealtı'na göre kelime *Fa. cücek* "Yavru." kökeninden gelmektedir. Ancak Tietze, Bläsing'den: < *Erm. cucik* biçimini aktarır; fakat yansıma kökenli sözcüklerin kökenini belirlemenin pek güç olduğunu da ekler. Dankoff da kelimeyi, kökeni şüpheliler kısmında incelemiştir. Bence Tietze'nin tespiti yerindedir, bu kelimeyi yansıma kökenli kabul etmek en doğrusu olacaktır, bu hususta Nişanyan ve Zülfikar da aynısını düşünmektedir.⁵²⁰

cücümek "Tatlılaşmak." anlamına gelen kelimenin son baskıda bulunmadığını görüyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin ilk dört baskıya alındığını, diğer baskılarda kelimenin bulunmadığını görürüz. İki, üç ve dördüncü baskılarda kelime hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerSØ || TarSØ || KT 184a** "Tatlılanmak, lezzetlenmek." || **DDØ || KÖKEN:** Muhtemelen ekspresif bir ifadeden gelmektedir.

çağa *a. hlk.* Çocuk, bebek. || **YER: DerS 1033b** "Bebek, çocuk." Af, Isp, Ay, Sk, Brs, İst, Çr, Ks, Sm, Ama, To, Or, Tr, Kr, Ezc, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Kn, Ada, Azerbaycan, Erzincan Yöresi 412a, Elazığ Yöresi 232a; Keban-Baskil 187, Malatya İli Ağızları 392b || **TarS² 786** "Yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş." || **KÖKEN:** < Çağ. *çāka*⁵²¹ krş. Moğ. *çaqa* "Kindchen". Kelimeye ET metinlerde rastlayamıyoruz. Burada verilen Çağ. köken ve Moğ. karşılaştırması Räsänen'e aittir. Tietze, Kubbealtı, Mehmet Ölmez de bu etimolojiyi aktarmıştır.⁵²²

çağırmaq (-i) **4. (nsz) hlk.** Yüksek sesle şarkı, türkü söylemek: *Türküler çağırarak tahta siliyor.* - Y. Z. Ortaç. || **YER: Türki çağırmaq** "Türkü söylemek." Erzurum İli Ağızları 61 || **DerSØ || TarSØ⁵²³ || KT 188a** "Yüksek sesle okumak, tegannî etmek: Türkü çağırmaq." || **KÖKEN:** *çağır-mak* < *çaqır-* "to call out, shout" < *çāqır-*.⁵²⁴

⁵²⁰ Ayverdi, 2006, 504b; Tietze, 2002, 454a; Nişanyan, 2009, 99a; Bläsing, 1992, 22/1; Dankoff, 1995, 185/E137; Zülfikar, 1995, 365.

⁵²¹ Tekin, 1995, 172, [Tür. çağa (TarS), Tkm. çāga].

⁵²² Räsänen, 1969, 95a; Tietze, 2002, 462b; Ayverdi, 2006, 512a; Ölmez, 2009, 242; Kúnos, 1902, 37; Lessing, 1960, 157a; Rybatzki, 2006, 282b.

⁵²³ bu anlamda yok.

⁵²⁴ Tekin, 1995, 172. (Tkm. çağır-; Az., Tür. çağır-).

Clauson, 13. yy'dan önce kaydı olmayan bu fiili *çakrış-* ile karşılaştırmıştır. Kaşgarlı *çakrış-* fiilini Oğuzca olarak gösterir. *Çakrış-* fiilini yansıma yapılar içinde ele alan Erdal ise bu tabanın belki de Soğdca a.m. *žȳr-* şeklinden alınmış olabileceğini belirtir. Ancak etimolojik sözlüklerde, ittifakla, bu fiilin yansıma *çar/ça* kökünden türediği belirtilmiştir: < *çar* + *kır-*. Daha sonra /r/ düşmesiyle *çakır-* biçimi ortaya çıkmıştır.⁵²⁵

çağmak, -ar (-e) hlk. Güneş ışığı vurmak: *Ömrüm bir tepeye çağmış gün gibi.*- Karacaoğlu. || **YER: DerS 1037b** "Güneş doğmak." Or, Gr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çağ-mak* || → çavmak.

çağırıcı Kelimeyi son baskıda "1. Çağırma işini yapan, çağırmaq için giden kimse, davetçi. 2. Sahnede oyuncularını takdim eden kimse. 3. Mübaşir." anlamları ile görmekteyiz, ancak kelimedeki hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda bir numaralı anlamı bütün baskılarda görürüz, bu anlam yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. Üç numaralı anlamın ise sözlüğe yedinci baskıdan itibaren girdiği anlaşıyor; ancak bu anlam sadece dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1037a** "Davetçi, davet eden (kimse)." Mğ⁵²⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çağ(ı)r-ıcı* || → çağırmaq.

çakal *Fa. şağāl 3. sf. hlk.* Titiz, huysuz. **4. sf. hlk.** Görgüsüz. || **YER: DerS 1041a** "Titiz, huysuz." Af, Brd, Dz, Ay, Ba, Ks, Çkr, Sn, Çr, To, Or, Gm, Mr, Krş, Ng, Mğ, Krk || 4 numaralı anlam DerS, TarS ve DD'de yok. || **TarSØ**⁵²⁷ || **KÖKEN:** < *Fa. şağāl* < *Sans. şrigāla*. Kelime Avrupa dillerine de Türkçe veya Farsçadan geçmiştir. krş. İng. *jackal*, Fr. *chacal*, Alm. *der Schakal*.⁵²⁸

çakal yağmuru a. hlk. Güneş varken yağan yağmur. || **YER: DerS 1042a** "Güneş varken yağan yağmur." Ba, İst, Or, Gr, Tr, Rz, Gaz, Mr, Ada, İç || **TarSØ** || *çakal* + *yağmuru* || → çakal.

çakır ayaz a. hlk. Açık ancak çok soğuk hava. || **YER: DerS 1044a** "Açık ama çok soğuk hava." İsp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Brs, To, Tr, Rz, Ky, Ant, Mğ || **TarS² 801** "Kar serpintili soğuk." || **KÖKEN:** *çakır* + *ayaz* < (DLT) *çakır* "blue, blue-grey".

⁵²⁵ Clauson, 1972, 410a; Räsänen, 1969, 96b; Ayverdi, 2006, 512b; Nişanyan, 2009, 101b; Erdal, **OTWF II**, 466; Atalay, 1940, 209; Tietze, 2002, 463a; Kaçalın, 2006, 311b.

⁵²⁶ asıl varyant *çağırıcı*.

⁵²⁷ bu anlamda yok.

⁵²⁸ Räsänen, 1969, 96a; Ayverdi, 2006, 514a; Nişanyan, 2009, 102a; Tietze, 2002, 465a; Stachowski, 1998, [42]/106/60; Eren, 1999, 76b; Steingass, 1892, 747b.

Räsänen'e göre kelime Moğ. *čakır* "weisslich, weissäugig" kökenlidir. Clauson, Osmanlıcada kullanılan "çakırdoğan" örneğindeki "çakır" ın her ne kadar burada bahsi geçen *çakır* ile aynıymış gibi görünse de Lat. *sacer* "saker falcon" biçiminden Arapçaya *şaqr* olarak geçen kelimenin bozulmuş hâli olduğunu neredeyse kesin olarak görür. Kaşgarlı, kelimeye "gök gözlü" anlamı vermiştir. Doerfer'e göre kelime Türkçeden; bazı Kafkas ve Balkan dillerine, Moğolcaya, Farsçaya geçmiştir. Kaçalın, kelime için şu tahlili vermiştir: <*çal+kır < çal "ala" + kır "yanık". Nişanyan'a göre kelimenin nihai anlamı "çalık, alaca" olmalıdır ve Moğ. *çogur* "alaca, benekli" Türkçeden alıntı olmalıdır. Hamza Zülfikar *çakır ayaz* biçimini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵²⁹

çakışmak (-le) 3. (nsz) hlk. Söz yarışı etmek: *Saz şairleri çakışıyor.* || **YER: DerS 1045a** "Söz yarışı yapmak." Mr, Ky, Ada, Mğ "İki şairi yarıştırmak." Kn || **TarS² 802** "Birbirini kovlamak." || **KÖKEN:** *çak-ış-mak* < *ET çak-* "to strike fire; (of a snake) to bite; to slander". Clauson, yansıma kökenli olarak gördüğü fiil ile ilgili olarak Uygurcadan başlamak üzere örnekler vermiştir. Kaşgarlı, hem isim hem de mastar olarak gördüğü bu yapı ile ilgili "çakmak, eriştirmek (Oğuzca), kışkırtmak" anlamlarıyla muhtelif örnekler verir. Clauson, bu fiilin Redhouse'de on farklı anlama ayrıldığını da eklemiştir. Räsänen, Tür. *çak-* "Feuer schlagen" fiilini Moğ. *čaki-* "Feuer anschlagen" ile karşılaştırmıştır.⁵³⁰

çakma a. 5. hlk. Deri hastalığı, yara, çıban. || **YER: DerS 1045b** "Deri hastalığı, yara, çıban." af, Uş, Dz, Ay, İz, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Sm, Ank, İç, Krk, Tk || **TarSØ** || *çak-ma* || → çakışmak.

çal a. hlk. Taşlık yer, çıplak tepe. || **YER: DerS 1046b** "Taşlık yer, çıplak tepe." Es, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Ezc, Sv, Yz, Ank, Ky, Kn, Ada, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. çāl* "Ravine.". Tietze'ye göre Türkiye'de bu isimde yirmi beş köy ve mahalle, bir de ilçe vardır. Ayrıca Tietze kelimeyi *çamçal* "müstakhem dağ geçidi" ve *kabçal* "dar geçit, yar" (ikisi de Moğolcadan; bkz. Doerfer, 1963, 183/310 ve 264/386) ile karşılaştırmıştır.⁵³¹

çala "1. Kez, defa. 2. Eski, yıpranmış." anlamlarına gelen kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Birinci anlamın sadece iki, üç ve dördüncü baskılarda DD ibaresiyle

⁵²⁹ Clauson, 1972, 409b; Räsänen, 1969, 96b; Kaçalın, 2011, 920; Kaçalın, 2006, 149; Doerfer, 1967, 77/1090; Atalay, 1939, 363; Nişanyan, 2009, 102a; Zülfikar, 1995, 374.

⁵³⁰ Clauson, 1972, 405b; Räsänen, 1969, 95b; Atalay, 1943, 131.

⁵³¹ Tietze, 2002, 467b; Steingass, 1892, 386b.

bulunduğunu; ikinci anlamın ise sadece birinci baskıda DD ibaresi ile bulunduğu anlaşılıyor. Bu anlamlara diğer baskılarda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1047a** "Bir an, bir ara." Isp, Es, Çr, Kr, Gaz, Sv, Ank, Ng, Hat, İç, Ed, Bulgaristan "Eski, kullanılmış." İz, Esk, İst, Ml, Gaz, Mr, Yz, Ky, Ng, Kn, Adana ilçeleri, Mğ || **YER: DerS 1047a** "Bir an, bir ara." Isp, Es, Çr, Kr, Gaz, Sv, Ank, Ng, Hat, İç, Ed, Bulgaristan "Eski, kullanılmış." İz, Esk, İst, Ml, Gaz, Mr, Yz, Ky, Ng, Kn, Adana ilçeleri, Mğ || **TarSø**⁵³² || **KT 190a** "Yahut çal. Bir isimden evvel kullanılarak onun muttasıl ve şiddetle ve pervasız olarak istimaline delâlet eder." || **KÖKEN:** < çal- + -a zarf fiil eki < ET çal- "to knock down, to throw to the ground". Räsänen'de çala kelimesinin diğer Türk dillerindeki karşılıkları verilmiştir. Kaynaklarda, ittifakla, kelimenin, fiil köküne eklenen zarf fiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana geldiği belirtilmiştir. Clauson çal- fiili için, Uygur metinlerinden başlayarak örnekler verir ve Şemseddin Sami'nin fiil için yaklaşık yirmi anlam verdiğini de ekler. Ancak Clauson'a göre, fiilin asıl anlamı "çarpmak, vurmak" tır.⁵³³

çalacak, -ğı a. hlk. Yoğurt mayası. || **YER: DerS 1047b** "Yoğurt mayası." Af, Dz, Ay, Ba, Çkl, Es, Bo, To, Gm, Sv, Yz, Ank, Kn, Ant, Mğ, Krk || **TarSø** || **KÖKEN:** çal-acak || → çala.

çalgıç, -cı a. 2. hlk. Bahçe süpürgesi, çalkı. || **YER: DerS 1051b** "Bahçe süpürgesi." Sm, Kn, Ada, İç, Mersin Ağzı 77b || **TarSø** || **KÖKEN:** çal-gıç || → çala. krş. Ölmez, 2009, 242.

çalgın a. hlk. 1. Sıcak veya soğuktan gelişemeyerek cılız kalan ekin. **2.** Uzun zaman bakır kapta kalan tadı bozulmuş yemek, çalık. **3. sf.** Kötürüm, inmeli, sakat. || **YER: DerS 1051b** "Sıcak veya soğuktan gelişemeyerek cılız kalan ekin." Isp, Burdur ve ilçeleri, Brs, Kü, Ar, Gaz, Hat, Sv, Ank, Ng, Kn, İç, Ant, Ed, Krk, Mersin Ağzı 77b || **DerS 1052b** "Uzun zaman bakır kapta kalan tadı bozulmuş yemek." Isp, Es, Ng, Ant "Kötürüm, inmeli, sakat." Çkr, Çr, Kr, Ezm, Ezc, Ml, Gaz, Mr, Sv, Krş, Malatya İli Ağızları 393a, Ada./Osm. Ağızları 462 || **KÖKEN:** çal-gın || → çala.

çalık, -ğı sf. 6. hlk. Yan yan giden: Çalık at. || **YER:** DerS'deki "Deli, delimsi; Oynak, terbiyesiz." kayıtları bu anlama yakın ama bu şekilde bir anlam mevcut değil DerS'de. || **TarS² 809 çalık yürümek** "Delice, çırpınarak yürümek." kaydı bu

⁵³² TarS² 804'te çalaca tutulmak "Az kullanılmak" örneği var

⁵³³ Räsänen, 1969, 97a; Tietze, 2002, 468a; Ayverdi, 2006, 517b; Clauson, 1972, 417b; Nadelyayev, 1969, 137a; Doerfer, 1971, 296.

anlamla daha ilgili gibi, fakat aynı anlama TarS'de de rastlanmadı. || **KÖKEN:** *çal-ık* < *ET çalıg* ? || → çala.

Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir. DLT' deki *çalığ* maddesinde Kaşgarlı, "yitik arama, beylerin önemli bir işi çıktığında gelmeleri için köylere, obalara gönderdiği haber" anlamını vermiştir. Erdal ise, EDPT her ne kadar ET'de fiilden isim olarak teşkil edilmiş *çal-ıg* kelimesi için örnek vermemiş olsa da, *Eski Türk Şiiri*'nden şu örneği vermiştir: "çalığ sezikkä çalsıkmışlarka ... mänı berdäçi." Erdal'a göre bu cümledeki kelimeyi DLT'de verilen anlamlarla açıklamak kolay değildir; ancak OT *çalık* "violent, impulsive, quick-tempered, restive, careless" bize bu hususta bir fikir verebilir. Özetle, bana göre kelime ET'de bu anlama yakın olarak mevcuttur.⁵³⁴

çalınmak (*nsz*) 2. *hlk.* İnme inmek. || **YER: DerS 1055b** "İnme inmek." Çkl, İst, Çkr, Çr, Ama, To, Gr, Tr, Gm, Ar, Ezm, Ezc, El, Ml, Gaz, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Ng, Krk || **TarSØ**⁵³⁵ || **KÖKEN:** *çal-in-mak* || → çala.

çalkağı *a. hlk.* Çalkar. || **YER: DerS 1056b** "Pamuk kozasını temizlemekte kullanılan en seyrek kalbur." Dz, İz, Mn, Ba, Gaz, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çalka-ğı* < Räsänen'e göre, *çalka-* fiili; *çal-* "vurmak" ile *çayka-* "çalkalamak" fiillerinin karışımıdır. Tietze'ye göre kelimenin; *çalkavu*, *çalgavur*, *çalkay*, *çalkak* gibi varyantları da vardır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵³⁶ → çala.

çalkak, -ğı *a. hlk.* Çalkar. || **YER: DerS 1056b** "Tahıl elemeğe yarayan alet." Uş, Dz, İz, Ba, Çkl || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çal-ka-k* || → çala.

çalkap TürS¹ 111b' de "1. Göz açıp kapayınca kadar. 2. Bir aralık, kısa bir zaman." anlamı ve DD ibaresiyle bulunan kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1057b** "Bir anda, hemen." Es, Ama, To, Ar, Ezc, Gaz, Ur, Hat, Sv, Kn || **DerS 4475b** "İvecenlikle." Ml, Malatya İli Ağızları 393a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin, hız ifade eden *çal-* fiili + yine hız ifade eden *kap-* fiilinin birleşmesinden teşekkül ettiğini düşünüyorum. || → çala.

çalkar *a. hlk.* Tahıl tanesini yabancı nesnelerden seçmeye veya tohumlukta kullanılacak tahılı ayırmaya yarayan döner kalburlu araç, çalkağı, çalkak. || **YER:**

⁵³⁴ Clauson, 1972, 419b; Erdal, **OTWF I**, 185; Doerfer, 1967, 33/1052; Atalay, 1943, 133.

⁵³⁵ bu anlamda yok.

⁵³⁶ Tietze, 2002, 470a; Räsänen, 1969, 97b; Zülfikar, 1995, 377.

DerS 1058a "Pamuk kozalarını ayıklayan makina" Ay || **TarSØ** || **KT 191b** "Pamuk kozasını tathîre mahsus sepet dolap, çırcır, kuşkinara." || **KÖKEN:** *çal-kar* || → *çala*.

çalkı a. 2. hlk. Tırpan. || **YER: DerS 1058b** "Tırpan." İst, To || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çal-kı* || → *çala*. krş. Ölmez, 2009, 242.

çalma a. 6. hlk. Kibrit. || **YER: DerS 1059b** "Kibrit." İst, Çr, To, Gr, Sv, Yz, Ank, Krş, Kayseri ve ilçeleri, Ng, Ada, İç, Kırşehir Yöresi 467b || **DerS 4476a** "Kibrit." Sv, Ky || **TarSØ**⁵³⁷ || **KÖKEN:** *çal-ma* || → *çala*.

çalmaç, -cı a. hlk. Tahtadan yapılmış kap. || **YER: DerS 1059b** "Tahtadan yapılmış kap." Brs, İst, Zn, Ks, Çkr, Sv, Ank, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çal-maç* || → *çala*.

çalmak, -ar 12. (-i) hlk. Süpürmek, temizlemek: *Tozu çalmak*. || **YER:** Malatya İli Ağızları 393a⁵³⁸ || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ**⁵³⁹ || **KT 192a 12.** "Süpürmek, temizlemek: *Tozu çalmak*." || **KÖKEN:** *çal-mak* || → *çala*.

çaltı a. hlk. Diken, çalı. || **YER: DerS 1062b** "Diken, çalı." Uş, Dz, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Sm, Ama, To, Mr, Hat, Sv, Kn, İç, Ant, Mg, Kıbrıs "3-4 metre yüksekliğinde sarı çiçekli bir çalı türü, kara çalı." Ada./Osm. Ağızları 462 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze , kelimeye köken vermez. Eren, köken vermemekle beraber *çalı* kelimesine benzerliği düşündürücü bulur.⁵⁴⁰

çamaşır sodası a. hlk. Beyaz çamaşırların yoğun veya asitli kirlerini eritmek için kullanılan sodyum karbonat. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fa. cāme* "elbise" *şūy* "yıkayan".⁵⁴¹

çamat, -dı a. hlk. Avlanılmış balıkları elde taşımaya yarar çengel askı. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** 1998 baskısıyla sözlüğe giren kelimenin hangi kaynaktan alındığını tespit edemedim. Tietze, Eren, Kubbealtı Ø. Denizcilik terimi olması nedeniyle kelimenin Rum. olabileceğini düşünüyorum. Georgacas, Kahane/Tietze veya Rumca kelimeleri inceler diğer kaynaklarda bu çeşit bir kelimeye denk gelemedim. Bana göre ise kelime Rum. κρεμάστρα *kremástra* "askı" ile ilgilidir.⁵⁴²

⁵³⁷ bu anlamda yok.

⁵³⁸ Kelimenin Hatay'da da bu anlamda kullanıldığını biliyorum.

⁵³⁹ her üç sözlükte de bu anlam yok.

⁵⁴⁰ Eren, 1999, 77a; Tietze, 2002, 471a. Kelimenin bir yer adı olarak yaygın bir biçimde kullanıldığını görüyoruz.

⁵⁴¹ Räsänen, 1969, 98a; Ayverdi, 2006, 522b; Stachowski, 1998, [43]/107/62; Nişanyan, 2009, 103a; Meninski, 1680, 1561; "washer of clothes" Steingass, 1892, 352a.

⁵⁴² Faruk Tuncay, Λεωνίδας Καπατζάς, Türkçe Yunanca Sözlük, (Atina: 2000): 654b.

çamur *a. 3. hlk.* Yapı işlerinde kullanılan çeşitli malzemeden oluşmuş harç. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 193a** "Gerek çamurdan ibaret ve gerek kireç ile kum veya horasandan mürekkep olsun duvar harcı." || **KÖKEN:** Bu anlamın asıl anlama mecazen ortaya çıktığı açıktır. *Çamur* kelimesi ile ilgili olarak Tietze, Kubbealtı ve Eren'de herhangi bir köken verilmemiştir. Kelimenin Türk dillerindeki karşılıkları için Räsänen'e bakılabilir. Nişanyan'ın, [Ana Türkçe ? + *mIr* "şıp sesi çıkarmak"] açıklaması da doyurucu değildir. Kaçalın'ın kelime ile ilgili tahlil önerisini aynen aktarıyorum: "*çam+gur* 'çamur' (<**çam+gur*, krş. *çamsız*; sözcük tabîi olarak 'sâkin' anlaşılaçağı gibi *çalpak arığ kirsiz münsüz* ile birlikte düşünölünce 'çamursuz, kirsiz' anlamak da mümkün." ⁵⁴³

çandı *a. hlk. 1.* Çivisiz, birbirine geçirilme yöntemine göre kesilmiş hazır kereste: *Evi, ahır, samanlığı babadan kalma, çandı yani çivisiz yapılmış keresteler birbirine geçirilerek yapılmış.* -H. E. Adıvar. **2.** Tahta kapak veya tavan. || **YER: ZTS 33** "Uç kısımları yontularak birbiri üstüne oturtulan ağaçlardan oluşa dikdörtgen biçiminde ağaç ev." Bo || **DerS 1068a** "Kuyuların ve bacaların üzerine kapanan tahta parçalarından yapılan kapak." Sv || **DerS 1068b** "Tavan." İst, Es, Sv, Yz ⁵⁴⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Kubbealtı, Tietze ve Eren kelimeye köken vermemiştir, Mehmet Ölmez ise kelimeyi *çamdı, çandı, çanda* ile karşılaştırmıştır; ancak bu kelimelerin de kökeninin belli olmadığını görüyoruz. ⁵⁴⁵

çandır *sf. hlk. 1.* Karışık, melez. **2.** Aşılanmamış, yaban. || **YER: DerS 1068b** "Karışık, melez." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Mr, Ank, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg || **DerS 1069a** "Aşılanmamış." Ng ⁵⁴⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kubbealtı, Tietze ve Eren Ø.

çangal (II) *a. Fa. çengāl bit. 2. hlk.* Fasulye sıırğı, sırık. || **YER: DerS 1069b** "Fasulye sıırğı, sırık." Dz, İst, Sn, Sm, Or, Gr, Sv, Kn, Mg || **DerS 4476a** "Uzun, ince sırık." Or, Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. çangāl.* "fingers, claws, talons, pounces; a dish made of dates with hot bread and butter..." ⁵⁴⁷

çap (II) Son baskıda "1. Bozuk, eğri, dolaşık, aykırı. 2. Bozuk, eğri, dolaşık, aykırı bir biçimde." anlamıyla yer alan kelimedede hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu anlamın

⁵⁴³ Ayverdi, 2006, 523b; Eren, 1999, 78a; Tietze, 2002, 472a; Räsänen, 1969, 98b; Nişanyan, 2009, 103a; Kaçalın, 2006, 149.

⁵⁴⁴ Birinci anlama DerS'de rastlayamadım.

⁵⁴⁵ Ölmez, 2009, 242.

⁵⁴⁶ Burada verilenler haricinde, DerS'de birçok anlamı olan kelimenin, bir yer adı olarak, yaygın bir biçimde kullanıldığını da görüyoruz.

⁵⁴⁷ Tietze, 2002, 473a; Stachowski, 1998, [48]/112/78; Räsänen, 1969, 99a; Steingass, 1892, 404b.

dokuzuncu baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşıyor. Ancak dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi alan bu anlamdan onuncu baskıda bu ibare kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1072a** "Aykırı, eğri, dolaşık." Sm, Ama, To, Sv, Yz, Ky, Krş, Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fa. *çap* a.m., asıl anlamı "sol".⁵⁴⁸

çapanak Birinci ve ikinci baskıda "Kaçırılmış mal, kaçak mal." anlamı ve DD ibaresiyle bulunan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiç bir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1073a** "Kaçak mal." İz, Gaz || **TarSØ** || **KT 194a** "Kaçırılmış mal, kaçak mal." || **KÖKEN:** *çap-anak* || → *çapar* (II).

çapar (I) a. 4. hlk. Çiçek bozuğu yüz. || **YER: DerS 1074a** "Çiçek bozuğu yüz." Uş, Brd, Ay, To, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ky, Ada || **TarSØ**⁵⁴⁹ || **KÖKEN:** < Fa. *çapār* "çiçek bozuğu, çopur".⁵⁵⁰ krş. Kaçalın, 2006, 194.

çapar (II) a. hlk. Takadan büyük, baş ve kış tarafı yukarı kalkık bir çeşit Karadeniz kayığı. || **YER: DerS 1074a** "Tek direkli kayık." İst, Sm, Or, Gr, Rz || "Baş, kış tarafı sivri ve yukarı kalkık olan mavna" Sm, Or, Gr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çap-ar*. Kubbealtı'na göre ET *çap-* "yüzmek" ten isim fiil ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Tietze'ye göre ise *çap-* "vurmak, (atı) vurarak koşturmak, koşmak, ivmek" fiilinin geniş zaman fiil sıfatıdır. Tekrar şunu belirtiyim ki ben Kubbealtı'nın verdiği türde (*ar*) bir isim-fiil eki bilmiyorum, yine Kubbealtı'nda bahsi geçen ET "yüzmek" anlamlı *çap-* fiilini ise Clauson'da, yaygın anlamların haricinde verilen, DLT'den alınmış örnek cümlelerden birinde görüyoruz. Ancak Clauson -tüm anlamlarıyla birlikte- *çap-* fiilini yansıma kökenli olarak düşünmüştür, Räsänen'in de bu fikirde olduğunu biliyoruz. Kaşgarlı ise bu fiile şu anlamları vermiştir: "yüzmek, arı çamurla sıvamak; (Uygurca) vurmak". Bu fiil, Kaşgarlı'nın verdiği anlamlar dışında, zamanla başka anlamlar da kazanmıştır. Zannedersem Kubbealtı'nın fiile *yüzmek* anlamı vermesindeki hareket noktası DLT'dir, ancak bu fiilin yaygın anlamının zamanla "akın etmek, yağmalamak" olduğunu da belirtelim. Kaşgarlı'nın verdiği anlamların mahiyetine bakınca, Clauson'un yansıma köken düşüncesi, tartışılabilir de olsa mantıklı geliyor; ancak bu hususta kesin konuşmayacağım. Ancak bu fiili Zülfikar'ın

⁵⁴⁸ Tietze, 2002, 474a; "the left side; discordant, inharmonious" Steingass, 1892, 387b.

⁵⁴⁹ bu anlamda yok.

⁵⁵⁰ Tietze, 2002, 475a; Ayverdi, 2006, 526a; Steingass, 1892, 388a; Dankoff, 2008, 88.

yansıma olarak kabul ettiğini biliyoruz. Ayrıca Doerfer'e göre bu fiil "akın etmek" anlamı ile Farsçaya da geçmiştir.⁵⁵¹

çaparız *a. Rum. hlk.* **1.** İçinden çıkılamayacak kadar güç olan, karışık iş. **2. den.** Demir zincirlerinin birbirine dolaşıp karışması. || **YER: DerS 1074b** "İçinden çıkılamayacak karışık iş." Çkl, Or, Gm, Gaz, Ng || **2.** anlam DerS'de yok. || **TarS² 822** "Güç, çapraşık." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre ya Rum. *paçariz* kelimesinin (< İt. *impazzare*) metateze uğramış varyantı ya da, Fa. *çaprāst* "Unsteadiness." kelimesinden gelmektedir. Kubbealtı kelimeye Rum. köken vermiştir. TürS'nin de Rum. kökeni kabul ettiği anlaşıyor.⁵⁵²

çapraz **6. a. hlk.** Kopça, düğme. || **YER: DerS 1077b** "Kopça." Isp, Dz, İst, To, Ar, Kr, Ezm, Ky, Ng, Kn, Sv, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fa. *çaprāst/çapraz* "Silk button, buckle, breast plate, badge, unsteadiness".⁵⁵³

çapula *a. hlk.* Kaba deriden yapılmış ucu sivri ve kıvrık ayakkabı. || **YER: DerS 1078b** "Kaba deriden yapılmış ucu sivri ve kıvrık ayakkabı, yemeni." İz, Bo, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ml, Sv, Kn "Dikişli ayakkabı." Zong.-Bart.-Kar. 183 || **DerS 4476b** "Ayakkabı." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze kelimeyi, Fa. *pāçila* kelimesinin metateze uğramış bir varyantı olarak düşünmüştür. Aynı görüşü Kubbealtı da dillendirmiştir. Mütercim Asım *pāçile* maddesinde: "Bir nevi ayakkabıdır ki kalbur şeklinde ince çubuklardan ve ipten dahi ederler. Yolları kar basıp gidilmez oldukça kılavuzlar ayaklarına giyip yolcunun önüne karı çiğneyerek yol ederler. Türkîde *selbür* derler." tanımını verir. Steingass'ta kelimeyi: *pā-chila* "a snow shoe" şeklinde görürüz.⁵⁵⁴

çapulacı Son baskıda "Çapula yapan veya satan kimse." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, sekizinci baskıyla sözlüğe giren kelimenin, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığını da görürüz. Onuncu baskıda bu ibare kaldırılmıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *çapula+cı* || → çapula.

⁵⁵¹ Ayverdi, 2006, 526a; Tietze, 2002, 475a; Clauson, 1972, 394a; Räsänen, 1969, 99a; Atalay, 1943, 135; Zulfikar, 1995, 380; Doerfer, 1967, 15/1039.

⁵⁵² Tietze, 2002, 475b; Henry and Renée Kahane, Andreas Tietze, **The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin**, (Urbana: University of Illinois Press, 1958), 343; Ayverdi, 2006, 526b; Steingass, 1892, 388a.

⁵⁵³ Stachowski, 1998, [44]/108/65; Steingass, 1892, 388a; Tietze, 2002, 476a; Tietze, "Persian Loanwords", 138/28; Eren, 1999, 80a; Ayverdi, 2006, 527a; Pomorska, 1995, 98.

⁵⁵⁴ Tietze, 2002, 476a; Ayverdi, 2006, 527b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 573b; Steingass, 1892, 228b.

çaput *a. hlk.* **1.** Eskimiş bez parçası, paçavra. **2.** Bez: *Mehmet geldiği zaman mektubu bitirmiş, mumlu çaputa sarmıştı.*-M. N. Sepetçioğlu. || **YER: DerS 1076a** "Eski bez parçası." Af, Dz, İz, Ba, Kü, Es, Bo, İst, Zn, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Tr, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Md, Dy, Tn, El, Ml, Gaz, Mr, Sv, Ank, Ky, Nş, Nğ, Kn, Adana çevresi, İç, Mğ, Erzincan Yöresi 412a || **TarSØ** || **KT 194b** "Libas parçası, donun ağına ve gömlek ve entarinin peşine eklenen müsellesü'sşekl parça: *Don çaputu.* 2. Paçavra, yama, palaspâre." || **KÖKEN:** Tietze kelimeye Fa. *çağbut/çağbūt* (Steingass, 1892, 395b *chaghubut* "Wadding of cotton or the like for quilting or stuffing cushions; stuffed with cotton or wool") kökeni verir. DLT'deki "çaput, şilte" anlamına gelen *çapgut* kelimesini biliyoruz. Clauson, kelimenin belki *çap-* fiilinden türediğini; ancak semantik bağın çok uzak olduğunu ve kelimenin orijinal anlamının "a quilted coat" olabileceğini belirtmiştir. Clauson'un "içi pamuk doldurulmuş zırh" açıklamasını düşündürücü buluyorum.⁵⁵⁵ Doerfer'e göre kelime Farsçaya Türkçeden geçmiştir. Bana göre bu veriler kelimenin Türkçe kökenli olduğunu gösteriyor.⁵⁵⁶

çarkıt *sf. hlk.* Eski, bozuk, sakat. || **YER:DerS 1082a** "Eski, bozuk." Uş, Çr, Ank, Nğ, Ada, İç "Sakat." Hat, Krş || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Tietze, kelimeye köken vermemiştir, Eren ve Kubbealtı Ø.⁵⁵⁷

çaşut *a. hlk.* **1.** Casus: *Ne yapsalar düşman çaşıtları ile haber alıyordu.* - N. Atsız. **2.** Ara bozmak amacıyla söz taşıyan kimse. || **YER: DerS 1085b** "Casus." Isp, Dz, Ay, İz, Kü, Bo, Tr, Gm, Ar, Kr, Ky, Kn "Dedikoducu." Bo, Ky, Ada || **TarS² 833** "Casus." || **KÖKEN:** < *ET çaşut* "delation". Clauson, yine Uygur metinlerinde geçen *çaşur-* fiilinden hareketle **çaş-* kökünü vermiştir. Ancak *çaşut* kelimesinin; özellikle Osmanlı ve Kıpçak sahasında telaffuzunun (-ş- veya -s- ??) kesin olmadığını (nitekim Gabain'de /s/ li biçimler görürüz ?), bunun sebebinin de Ar. *casūs* kelimesinden kaynaklanıyor olabileceğini, anlamının da *çaşut yonağ* ikilemesinden hareketle (*yona-* "delation or false accusation") tahmin edilebileceğini de ekler. Bu ikileme örnekleri için Şen, Erdal ve Nadelyayev'e bakılabilir. Ancak ben kelimenin DLT'de bulunmamasını düşündürücü buluyorum. Erdal, *çaşut* kelimesinin muhtemelen *çaşur-* fiiliyle ilgili olduğunu; ancak yine Uygur metinlerinde geçen *çaşı*

⁵⁵⁵ Sir Gerard Clauson, "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, (1966): 27. (-*gut* eki için de bu yazıya bakılabilir).

⁵⁵⁶ Tietze, 2002, 476a; Atalay, 1943, 135; Clauson, 1972, 396a; Doerfer, 1967, 71/1082; Eren, 1999, 80b; Ayverdi, 2006, 528a; Nişanyan, 2009, 103b; Pomorska, 1995, 98.

⁵⁵⁷ Tietze, 2002, 478a.

(<*çaş-şı) kelimesinin kökünün tanıklanmadığını belirtir. Räsänen hem *çaşı* hem de *çaşur-* yapılarını *çaş-* fiiline götürür. Nişanyan ise *çaşur-Ut* tahlilini verir. Anladığım kadarı ile kelimenin "iftira" anlamından "casus" anlamına geçişi (Kıpçakça, Osmanlıca, Anadolu ağızları) sonralarıdır. Fakat ağızlardaki ikinci anlam, kelimenin eski metinlerdeki anlamını dolaylı da olsa sürdürdüğünü de göstermektedir. Sonuçta casuslar da ara bozmak için yalan söz taşır.⁵⁵⁸

çat (II) a. hlk. İki yolun veya iki derenin birleştiği yer, kavşak. || **YER: DerS 1086b** "İki dere veya iki yolun birleştiği yer." Af, Isp, Dz, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Zn, Ks, Çr, Sn, Sm, Or, Gr, Gm, Ezc, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ng, Kn, İç, Ed, Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeye bu anlamı ile ET rastlayamıyoruz. Tietze'ye göre: "çat, çatış-, filleri ve çatal, çatı isimlerine anlam bakımından yakın olduğu aşikardır; fakat teşekkülü izaha muhtaçtır." Kubbealtı kelimeyi *çat-* fiiline götürür.⁵⁵⁹

çatlatmak Son baskıda kelimenin "Aklını kaçırmak." anlamında, hlk. ibaresi göremeyiz. Tüm baskılarda bulunan bu anlamın; üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuzuncuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığını da görürüz. Kelimedeki bu ibarenin onuncu baskıdan itibaren kaldırılması, bu anlamın günlük dilde yayılmasından kaynaklanmış olabilir. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *çat+la-t-mak* < (DLT) *çat*. Kelimenin ses taklidi olduğu açıktır.⁵⁶⁰

çav (II) a. hlk. At, eşek vb. hayvanların erkeklik organı. || **YER: DerS 1093a** "Hayvanların erkeklik organı." Uş, Isp, Dz, Ay, İz, Çkr, Brs, Kü, Es, İst, Ks, Çkl, Çr, Sm, Ama, Gr, Kr, Ezc, Vn, Ml, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Kn, Ada, İç, Ant, Krk, Tk, Bulgaristan || **TarS² 841** "İnsan ve at, eşek, sığır gibi hayvanların erkeklik âleti." || **KÖKEN:** Kelime ilk baskıdan itibaren TürS'de mevcuttur ve Tietze'de "çavan" maddesinde işlenmiştir. DerS'de, asıl varyantı *çav* olan kelimenin; *çavan*, *çavgın*, *çavın*, *çavır*, *çavun* varyantlarını da görürüz; Mersin Ağzı 81b'de *çavanoz* varyantını da görmekteyiz, buna rağmen Tietze'nin daha az yaygın olan *çavan*'ı neden madde başı yaptığını anlayabilmiş değilim. Tietze, kelimeyi Kürt. *çavan-ı hespi* "at y..ağı" ile karşılaştırır, ancak köken vermez. Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtir. Diğer kaynaklarda kelimeye rastlamadım; ancak

⁵⁵⁸ Clauson, 1972, 431a; Erdal, **OTWF I**, 311, 341; Şen, 2002, 85; Räsänen, 1969, 101a; Nadelyayev, 1969, 141b; Gabain, 2007, 271b; Tietze, 2002, 480a; Ayverdi, 2006, 534b; Nişanyan, 2009, 105a; Dankoff, 2008, 89 (Dankoff'a göre; TarS² 834'te verilen, bu kelime ile ilgili veri hatalıdır.).

⁵⁵⁹ Tietze, 2002, 481a; Ayverdi, 2006, 535a.

⁵⁶⁰ Clauson, 1972, 401b; Atalay, 1939, 320; Zülfikar, 1995, 385.

Şemseddin Sami'nin verdiği *çavun* "Hayvan derisinden veya âlet-i tenâsülünden yapılmış kırbaç" kelimesinin yine bu kelime ile ilgili olduğunu düşünüyorum.⁵⁶¹

çavaş TürS¹ 115b'de "1. Güneş. 2. Güneşli yer." anlamı ve DD kaydıyla kayıtlı kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1093b** "Güneş, güneşlik yer." Dz, Ay, Ay, İz, Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin *çav-* fiili ile ilgili olduğu açık. Belki sondaki *-aş* eki, "kuyaş" a kıyasen? || → *çavmak*.

çavmak, -ar (*nsz*) *hlk.* 1. Güneş doğmak. 2. Dağılıp yayılmak, saçılmak. 3. (*-den*) *mec.* Cıvmak. || **YER: DerS 1094b** "Güneş doğmak." İz, İst, Ama, To, Or, Gr, Ml, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Krş, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg "Güneş bulutların arasından sıyrılmak." Or || **DerS 1095a** "Saçılmak, dağılmak." Gr, Sv, Yz, Ank "Amaçtan şaşmak, yol değiştirmek." Çkl, Brs, İst, Çr, Gaz, Sv, Yz, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Mg "Hızla giderken yön değiştirmek." Ada./Osm. Ağızları 462 || **TarS² 843** "İleri fırlamak, istikametini değiştirmek, sapmak." || **KÖKEN:** Tietze: "Belki *cay-* ve *civ-/çiv-* ile beraber ET *sap-* fiiline bağlı bir gruba dahildir." der; ama köken vermez. Kubbealtı da kelimeye köken vermemiştir. Hamza Zülfikar "kaymak" anlamını yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁶²

çayan *a. hlk.* Akrep, yılan, çıyan, kırkayak vb. zehirli hayvan. || **YER: DerS 1096b** "Akrep." Brd, Or, Sv, Ank, Kn, Ant, Mg "Kırkayak, çıyan." Isp, Brd, Dz, Gr, Gm, Mr, Sv, Ky, Ng, Kn, İç "Yılan." To || **TarSØ** || **KÖKEN:** < ET *çadan* "scorpion". Clauson'a göre kelime Osmanlı sahasında "centipede" anlamı için kullanılmaya başlanmış; "scorpion" anlamı için Ar. *akrep* tercih edilmiştir. Kelime DLT'de *akrep* anlamındadır. Räsänen kelimeyi Moğ. *čaja* "insekt" ile karşılaştırmıştır. Eren'e göre kelime, Moğolcaya *çayan* ~ *çıyan* olarak geçmiştir. Hauenschild'e göre kelimeye DLT ve KB haricinde AY'de de rastlarız: "çibinning çıyanın adakk(a)yaları üze".⁵⁶³

çaydaçıra *a. hlk.* 1. El, ve çevresinde kına gecesi veya düğünlerde, ellerde yanan mum taşınarak oynanan türkölü bir halk oyunu. 2. Bu oyunun müziği. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çay+da* + *çıra* < Çin. *çā*. Räsänen, kelimeye Çince köken

⁵⁶¹ Tietze, 2002, 484b; Ayverdi, 2006, 539a; Şemseddin Sami, *age*, 199a.

⁵⁶² Tietze, 2002, 420a; Ayverdi, 2006, 539a; Zülfikar, 1995, 385.

⁵⁶³ Clauson, 1972, 403a; Räsänen, 1969, 94b; Eren, 1999, 91b; Hauenschild, 2003, 79; Nadelyayev, 1969, 135b; Atalay, 1943, 129; Arat, 1979, 127; Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), 77.

vererek, kelimenin Rusçaya da geçtiğini belirtmiştir. Kaçalın, kelimeyle ilgili kaynakları sıraladıktan sonra kelimeye Çince köken vermiştir. Kubbealtı, kelimenin dünya dilleri arasında dolaşıcı bir kelime olduğunu; Türkçeye de muhtemelen Farsçadan geçtiğini belirtmiştir. Nişanyan'a göre kelimenin Farsçadan mı Rusçadan mı alındığı açık değildir. Tietze kelimenin kökenini Çince olarak vermiştir. Doerfer, kelimenin dünya dillerine yayılışını ayrıntılı bir biçimde vermiştir.⁵⁶⁴

çaykara *a. (ça'ykara) hlk.* Çay kenarında çıkan göze, kaynak, pınar: *Çaykaraların suyu o kadar soğuktur ki dişlerini tıkrdatır.* -Y. Kemal. || **YER: DerS 1097a** "Çay kenarında çıkan göze, kaynak, pınar." Ay, Mn, Çkr, Çr, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Ezm, Ezc, Mr, Sv, Ank, Ng, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Çağ. çay. Eren; Tietze'nin, kelimenin kökenini Çağ. göstermek yoluyla çözmeye çalışmasını eleştirmiş ve Az. çay, Tkm. çāy, Hal. çāy biçimlerini vermiştir. Bu biçimlerin, kelimenin eskicilliğini gösterdiği açıktır; ancak kelimenin kökeni hususunda bize ne katkı sağladığını anlayabilmiş değilim. Nişanyan, kelimenin Ana Türkçeye gittiğini belirtmiş, ancak bir kanıt ortaya koymamıştır. Räsänen'de de Çağ. köken haricinde bir bilgi göremiyoruz. Verilere göre, kelimenin kökeninin açık olmadığı anlaşılıyor.⁵⁶⁵

çaylan TürS¹ 116b' de "Çayın, ırmağın geçit yeri." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1098a** "Akarsuların geçit verdiği yer." Af, Kü, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** çay+lan || → çaykara.

çebiç, -ci *a. hlk.* Bir yaşındaki keçi yavrusu. || **YER: DerS 1099a** "Bir yaşındaki keçi yavrusu." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Sk, İst, Zn, To, Or, Tr, Gm, Rz, Kr, Ezm, Erzincan ve köyleri, El, Adı, Hat, Sv, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, İç, Ant, Kıbrıs || **DerS 1100a** "Bir yaşındaki dişi keçi yavrusu." Dz, Sm, Gr, Gm, Ar, Kr, Ank, Kn, İç, Mg || **DerS 1100b** "Bir yaşındaki erkek keçi." Dz, İst, Çr, Gr, Ezm, Ml, Mr, Kn, Ada, İç, Ant, Kıbrıs || **TarS² 845 çebiç** "Bir yaşamış erkek keçi." || **KÖKEN:** < (DLT) çepiş "a kid more than half grown". Clauson, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını verdikten sonra kelimeyi Fa. çapiş/çapuş; Lat. caper; Keltçe kapero-s ile karşılaştırmış, ancak

⁵⁶⁴ Räsänen, 1969, 95a; Kaçalın, 2006, 112; Ayverdi, 2006, 539b; Nişanyan, 2009, 105b; Tietze, 2002, 485b; Doerfer, 1967, 39/1057; Eren, 1999, 81b.

⁵⁶⁵ Ayverdi, 2006, 540a; Räsänen, 1969, 95a; Eren, 1999, 81b; Doerfer, 1971, 296; Nişanyan, 2009, 105b; Tietze, 2002, 485a; Kúnos, 1902, 37; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 210v 13; Hasan Eren, 1999, "Yeni Bir Etimolojik Sözlük", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. LXXXIX s. 637 (Ocak 2005): 19.

açık bir etimoloji vermemiş, *çepişlen-* biçimini de hapax olarak saymıştır. Kaşgarlı, *çepiş* şeklinde aldığı kelimeye "altı aylık keçi yavrusu" anlamı verir. Kökenin bilinmediğini belirten Eren'e göre kelimenin Latince biçimle birleştirilmesi güçtür; Sçerbak'ın verdiği Farsça biçim de Türk diyalektlerinden Farsçaya geçmiştir. Räsänen ve Kubbealtı'nda da bir köken verilmemiştir. Mehmet Ölmez kelimeyle ilgili verileri sıralamıştır. Doerfer'e göre kelime Farsça, Ermenice ve Gürcüceye de geçmiştir. Bahsettiğimiz verileri toplayan Hausenschild'de de bir köken göremeyiz.⁵⁶⁶

çecik, -ği *a. hlk.* Madenî kulp, halka, çivi. || **YER: DerS 1102b** "Kulp, sap." Af, Çkr, Sn, Or, Ezm "Ağaç veya madeni çivi." Gr, Tr, Ezc, Ank, Ng, İç || **ZTS 36** "Kazanı kulpa bağlayan bölüm." Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** DerS'de *ceceyh*, *cecik*, *cıcık*, *çeçik* gibi varyantları bulunan ve 1998 baskısıyla TürS'ye giren bu kelimeye ET kaynaklarda rastlayamadım. Tietze, kelimeye köken vermemiş; ancak kelimeyi Az. *çāçiy* "süs boncuğu" ile karşılaştırmıştır.⁵⁶⁷

çedene *a. hlk.* Kendirin tohumu. || **YER: DerS 1105b** "Kendir, kenevir tohumu." Çr, Sn, Ama, To, Gr, Kr, Ezm, Ezc, Ağ, Vn, Bt, Sr, Dy, Ur, Sv, Yz, Ky, Ng, Kn, Ada, Çüngüş-Çermik 240a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Fa. caudāna* "Arpa danesi." [*cau* "arpa" *dāna* "tane"]. Fakat yine Tietze'ye göre kelime, Farsçada "kendir tohumu" anlamına gelmediğine göre bu etimoloji şüphelidir. krş. a.m. Az. *çätänä*. Eren ise kelime için: "kökenini bilmiyoruz" der.⁵⁶⁸

çedik, -ği *a. hlk.* 1. Mesh üzerine giyilen sarı pabuç: "*Kavuşu başından düşmüş, çedik pabuçlarından biri ayağından fırlamış.*" -R. N. Güntekin. 2. Terlik. || **YER: DerS 1106a** "Terlik." Ay, İz, Ba, Çkl, Brs, Kc, Sm, Gr, Tr, Ezm, Kn, Ada || 1. anlam DerS'de yok || **TarS² 846** "Koncu kısa çizme, konçlu mesh." || **KÖKEN:** Räsänen'e göre, < *ič* "das innere" + **ātük* şeklinden gelen kelime Rusçaya da geçmiştir. Eren, Räsänen'in bilgilerini aktarmıştır. Tietze de aynı büzülme durumuna işaret ettikten sonra, 16. asırda Türkiye'yi gezen Hans Dernschwau'nın kelimeyi *içzedük* "kadın çizmesi" olarak kaydettiğini de belirtmiştir.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Clauson, 1972, 399a; Eren, 1999, 85b; Tietze, 2002, 497a; Ayverdi, 2006, 556b; Ölmez, 2009, 243; Räsänen, 1969, 105a; Doerfer, 1975, 280/N 74=2019; Steingass, 1892, 388a *çepiş* "a yearling kid"; Hausenschild, 2003, 85.

⁵⁶⁷ Tietze, 2002, 486a.

⁵⁶⁸ Tietze, 2002, 486b; Eren, 1999, 83a.

⁵⁶⁹ Räsänen, 1969, 106a; Eren, 1999, 88a; Tietze, 2002, 486; Ayverdi, 2006, 541b; Kúnos, 1902, 41.

çeğmellenmek (nsz) hlk. Yay veya çengel biçimini almak: "*Kaşın çeğmellenmiş kirpik üstüne / Havada bulutun ağdığı gibi*"- Halk türküsü. || **YER: DerS'de çeğmel** biçimi olmasına rağmen, *çeğmellenmek* mevcut değil. || **DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** Tietze, *çâmel/çeğmel* maddesinde kelimeye herhangi bir köken vermemiştir. Eren ve Kubbealtı Ø. *Çeğmellenmek* kelimesi TürS'ye 1998 baskısıyla hlk. ibaresi olmadan girmiştir. 2005 baskısında kelimeyi hlk. ibaresi ile görmektedir.⁵⁷⁰

çekek, -ği a. hlk. Kayık, mavna ve küçük gemilerin karaya çekildikleri yer: "*Çayın taşması evler kadar çekekteki motorlar için de tehlikeliydi.*" -R. Ilgaz. || **YER: DerS 1109a** "Kayık, mavna ve küçük gemilerin kalafata çekildikleri yer." İst, Sn, Gr || **TarSØ || KÖKEN:** *çek-ek* < (DLT) *çek-* "to pull". Clauson'a göre bu fiilin orijinal anlamı belirsizdir; ancak fiil günümüzde gerek geçişli gerek geçissiz birçok anlama gelmektedir. Kaşgarlı, "kitap noktalamak, alttan kan almak, sıkılan oku çekmek" anlamlarını verir. Räsänen, fiili Kor. *çjek-ta* "to note down, to keep an account, to write" ile karşılaştırmıştır. Nişanyan ise *çekmek* ve *tartmak* kavramları arasındaki ilişkiyi, Lat. *pendere* (çekmek, asmak), *pondus* (tartı) kelimeleri ile karşılaştırmıştır.⁵⁷¹

çekel a. hlk. 1. Küçük çapa. 2. Üvendirenin alt ucunda bulunan, pulluğa yapışan toprağı ayırmaya yarayan demir bölüm. || **YER: DerS 1109b** " Küçük çapa." Bil, İst || **DerS 1109a** " Öğendirenin alt ucundaki demir sıyırğı." Isp, İz, Mn, Ba, Çkl, Brd, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, İst, Çankırı ve köyleri, Sv, Ank, Kn, Ada, Ed, Krk, Tk || **TarSØ || KÖKEN:** < Rum. *τζακελιν tzakélin* "iki uçlu küçük çapa" < Lat. *sarcelum*.⁵⁷²

çekelez a. hlk. Sincap. || **YER: DerS 1109b** "Sincap." Ba, Çkl, Bil, Brs, Kc, Bo, Sk, İst, Ank, Ed, Krk || **TarSØ || KÖKEN:** Eren ve Kubbealtı "kökenini bilmiyoruz" der. Tietze ve Nişanyan kelimeyi sözlüklerine almamışlardır. Bize göre bu kelime Rum. σκίουρος *skíouros* a.m. ile ilgilidir. Kelimenin, derlendiği yöreler ve diğer varyantları bu bağı açıkça ortaya koymaktadır: *çökelez, çakaloz, çekelebüz, çekeles,*

⁵⁷⁰ Tietze, 2002, 472a.

⁵⁷¹ Clauson, 1972, 413b; Nadelyayev, 1969, 143a; Nişanyan, 2009, 106a; Räsänen, 1969, 102b; Atalay, 1943, 139.

⁵⁷² Tzitzilis, 1987, 123/516; Tietze, 2002, 488b; Ayverdi, 2006, 542b.

*çekeleviz, çekelevuz, çekelos, çekeloz, çekenez, çekgaleviz, çöçeler, çökeles, çökelez, çökölöz.*⁵⁷³

çekem *a. hlk.* Yeşil yapraklı, dikensi, ateşe atıldığında çatırdayarak yanan bir bitki. || **YER: DerS 1110b** "Yeşil yapraklı, dikensiz, ateşe atıldığı zaman çıtır çıtır ses çıkaran bir bitki türü." Gm, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Tietze'de bu kelime başka anlamda verilmiş⁵⁷⁴, Eren ve Kubbealtı Ø.

çeki *a. 4. hlk.* Kadınların başlarına bağladıkları örtü. || **YER: DerS 1111b** "Kadınların başlarına bağladıkları başörtüsü: *Başı ağrıdığı zamanlar bağladığı beyaz çekiye çözüp var gücüyle yeniden düğümledi.* -M. İlhan." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Es, Çkr, Çr, To, Hat, Ank, Krş, Nğ, Kn, İç, Mğ || **TarS² 848** "Kadın baş örtüsü." || **KÖKEN:** *çek-i* || → çekek.

çekim Son baskıda bu kelimenin "Güç, takat." anlamını göremiyoruz. Daha önceki baskılara baktığımızda bu anlamın ikinci baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görüyoruz. Bu anlam iki, üç, dört, beşinci baskılarda DD ibaresi, altıncı baskıda ise hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1113a** "Güç, erk: *Kardan üşüdüm, yorulдум, çekimim kalmadı.*" Ank || **TarSØ**⁵⁷⁵ || **KÖKEN:** *çek-im* || → çekek.

çekiş *a. 3. hlk.* Ağız kavgası. || **YER: DerS 1114a** "Ağız kavgası." Isp, Dz, Bo, Zn, Ks, Ama, Or, Gm, Sv, Yozgat ve çevresi, Ordu Yöresi 339b || **TarS² 849** "Münazaa, mücadele." || **KÖKEN:** *çek-iş* || → çekek.

çekişken *sf. hlk.* Çekişmeyi seven, kavgacı (kimse). || **YER: DerS 1114a** "Kavgacı (kimse)." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çek-iş-ken* || → çekek.

çekişmek Kelimenin son baskıdaki "Ağız kavgası etmek." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın ilk baskıdan sekizinci baskıya kadar hlk. ibaresi almadan alt madde olarak işlendiğini görüyoruz. Dokuzuncu baskıda yine alt madde olarak işlenen bu anlama hlk. ibaresi getirilmiştir. Onuncu baskıda ise bu hlk. ibaresini göremiyoruz. || **YER: DerSØ** || Ordu Yöresi 339b, Uşak İli Ağızları 373a, Ada./Osm. Ağızları 462 || **TarS² 850** "Münakaşa etmek, tartışmak." || **KÖKEN:** *çek-i-ş-mek* || → çekek.

⁵⁷³ Eren, 1999, 83a; Ayverdi, 2006, 542b; Yanko Hloros, **Türkçe'den Rumca'ya Kamus-ı Osmani** ض - ل, (Kostantiniye: Patrikhane Matbaası, 1899), 926a.

⁵⁷⁴ Tietze, 2002, 489a.

⁵⁷⁵ bu anlamda yok.

çekişte *a. hlk.* Tuzla terbiye edilmiş yeşil zeytin. || **YER: DerS 1114b** "Tuzla terbiye edilmiş yeşil zeytin." Dz, İz, İst, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. τσακιστή tsakisti* "Ezilmiş (zeytin)".⁵⁷⁶

çekme Kelimenin son baskıdaki " İş yaparken giyilen bir tür şalvar." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu anlamın tüm baskılara da alındığı anlaşıyor. Ancak bunların içinden sadece yedinci baskıda DS ibaresi vardır. Ancak DerS'de kelimeye denk gelemedim. || **YER: DerSØ** || **TarS² 851** "Bir çeşit geysi." || **DDØ** || **ADØ** || **TDØ** || **KÖKEN:** *çek-me* || → çekek.

çelek *a. hlk.* Boynuzu kırık veya eğri hayvan. || **YER: DerS 1119a** "Bir boynuzu kırık hayvan." Isp, Brd, Dz, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Sk, Sn, Sm, Ama, Ank, Mğ, Ed, Krk, Tk, Bulgaristan || **TarSØ**⁵⁷⁷ || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye köken vermemiştir.⁵⁷⁸ Eren ve Kubbealtı Ø.

çelen *a. hlk.* Ev saçağı. || **YER: DerS 1119b** "Evin saçağı." Af, Isp, Brd, Dz, Es, İst, Yz, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, İçel ve çevresi, Ant, Mğ, Kırşehir Yöresi 468a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, < *Fa. şalang* "At çulu." kökenini tereddütlerle verirken, Eren kökenin belli olmadığını söylemiştir. Tietze'nin önerdiği köken semantik açıdan oldukça zayıf görünüyor.⁵⁷⁹

çelgi *a. hlk.* Alna bağlanan yazma, yemeni. || **YER: DerS 1122a** "Alna bağlanan yazma, yemeni." Brd, Isp, Yz, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, Kubbealtı ve Eren Ø.

çelim *a. hlk.* Güç, kuvvet. || **YER: DerS 1124a** "Kuvvet, güç." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Or, Tr, Ezc, Mr, Sv, Ank, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Kıbrıs, Bulgaristan || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *çel-* fiilinden nomen actionis manasında isim yapan *-im* eki. Yine Tietze'ye göre, *çelim* aynı zamanda *çalım* kelimesinin kognatıdır, hatta varyantıdır. Kubbealtı ise < *çalım* < *çal-ı-m* şeklinde bir tahlil vermiştir. Nişanyan da kelimeyi *çalım* kelimesiyle birleştirir.⁵⁸⁰ || → çalacak.

çelmik, -ği *a. hlk.* Buğday ve başakla karışık iri saman. || **YER: DerS 1125b** "Buğday veya başakla karışık iri saman." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Kü || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren ve Kubbealtı kelimeye herhangi bir köken vermez. Tietze ise, < *çal-*

⁵⁷⁶ Tzitzilis, 1987, 129/544; Tietze, 2002, 490b; Ayverdi, 2006, 546b.

⁵⁷⁷ Sözbaşı *ç* > *y* fenomenine *yilek* > *çilek* ve *yintir-* > *çintir-* haricinde şu, başka bir örnek olabilir mi: *çelek/yelek* bkz. TarS² 853?

⁵⁷⁸ Tietze, 2002, 492a.

⁵⁷⁹ Tietze, 2002, 492a; Eren, 1999, 83b.

⁵⁸⁰ Tietze, 2002, 492b; Ayverdi, 2006, 552a; Nişanyan, 2009, 107a; Kúnos, 1902, 42.

ı+mık tahlili yaparak aynı yapıya örnek "çiynemik, kusmuk" karşılaştırmalarını yapar ve bu çeşit genişlemelere ET'den *ügrümük* < *ügrü-* "salla-"; Çağataycadan *kiymük* "giysi" gibi örnekleri de verir.⁵⁸¹ || → çalacak.

çeltek, **-ği** *a. hlk.* Çoban yamağı, yardımcı, uşak. || **YER: DerS 1126b** "Çoban yamağı." Af, Uş, Dz, Çkl, Sv, Yz, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Mğ || **DerS 4477a** "Çoban yardımcısı." Nğ, Kırşehir Yöresi 468a⁵⁸² || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye köken vermemiştir.⁵⁸³ Kubbealtı ve Eren Ø.

çelteşik TürS¹ 119a' da "Üstü kapalı söz, kinayeli." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1127a** "Karışık, anlaşılması zor olan iş." Yz || **TarSØ** || **KÖKEN:** <*çelpes- + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) mânasında sıfat yapan *-ik* eki, bkz. *akık* [ET *çalpaş-* "kirlenmek, boklanmak"].⁵⁸⁴

çem "Yeşilliği bol olan yer." anlamı ve hlk. ibareli kelime sadece dokuzuncu baskıda mevcuttur. Son baskı da dahil olmak üzere kelimeye diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS** "Çayır çimen." Ama, Gaz, Mr, Hat, Ank, Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kaynaklarımda kelimeye rastlamadım; ancak kelimenin *çimen* kelimesinin kısaltılmış biçimi olduğunu düşünüyorum.

çemçe *a. hlk.* Çömçe. || **YER: DerS 1284b** "Kepçe, büyük tahta kaşık." To, Ezc, Bt, Tn, El, Ml, Adı, Sv, Yz, Malatya İli Ağızları 393b, Kırşehir Yöresi 468a, Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı 240a || **TarS² 951 çömçe (çomça)** "Kepçe." || **KÖKEN:** < *Fa. çamça* "a spoon, ladle, skimmer". Clauson'a göre kelime muhtemelen Farsçadan alıntıdır. Kaşgarlı, kelimeyi Oğuzca saymıştır. Räsänen, kelimeye köken vermemekle beraber *çoy* "dökme demir, demir cevheri" ile karşılaştırmıştır. Doerfer'e göre Çağ. *çöm-* "dalmak, çimmek" kökünden gelen kelime Farsçadan birçok dile geçmiştir. Doerfer'in nazariyesini, kelimenin morfolojik yapısından dolayı şüpheli bulan Tietze' ye göre kelime belki *çam* (ağacı)'nın tesiriyle gelişmiştir ve bu kelimeyi açıklama hususunda mesele henüz halledilmiş değildir; ancak aslı ne olursa olsun Anadolu'da kullanılan *çömçe*, birçok ev eşyasının tesmiyeleri gibi Farsçadan alınmıştır; zira bunu, *Fa. küçültme eki -çe* işaret etmektedir. Eren'e göre kelimenin Farsçadan alıntı olduğu anlaşılmaktadır; ancak

⁵⁸¹ Tietze, 2002, 493b; Eren, 1999, 83b; Ayverdi, 2006, 553a.

⁵⁸² Yaygın bir yer ismi olduğu görüldü.

⁵⁸³ Tietze, 2002, 493b.

⁵⁸⁴ Tietze, 2002, 493b; Clauson, 1972, 418.

Eren, Räsänen'in karşılaştırmasının yanlış olduğunu da belirtir. Rybatzki de kelimenin büyük ihtimalle Farsçadan alıntı olduğunu belirtmiştir. Hamza Zülfikar *çomça* kelimesini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁸⁵

çemiç, -ci *a. Erm. hlk.* Dut veya üzüm kurusu. || **YER: DerS 1129a** "Dut kurusu." Brs, Ks, Ama, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Ezc, Sv, Krk, Erzincan Yöresi 412a || **DerS 1129b** "Kuru üzüm." To, Ezc, El, Ml " Kiraz kurusu." Ordu Yöresi 339b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Erm. ç'amiç* "raisin". Tietze, kelimeyi ayrıca Gür. a.m. *çamiçi* ile de karşılaştırmıştır.⁵⁸⁶

çemiş Son baskıda " 1. Sıska, zayıf (kimse). 2. Görgüsüz, kaba (kimse)." anlamıyla gördüğümüz kelimedede *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Bu kelime sadece onuncu baskıda, *hlk.* ibaresiyle, bulunmaktadır. Dokuzuncu baskıdan önceki baskılarda kelimeye rastlamayız. || **YER: DerS 1099b** "Bir yaşındaki keçi yavrusu." Af, Sv⁵⁸⁷ || **TarSØ** || [Sıska, zayıf (kimse)" anlamı DerS'de yok; ancak bu anlamın "Dut veya üzüm kurusu" anlamlarından ortaya çıktığı anlaşıyor.] || → **çemiç**.

çemkirmek (*nsz*) 2. *hlk.* Köpek kesik kesik havlamak. || **YER: DerS 1130b** "Köpek, olduğu yerde kesik kesik havlamak." Uş, Dz, Es, Kc, Bo, Ks, Çkr, Çr, To, Or, Gm, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Ank, Ky, Nğ, Malatya İli Ağızları 393b || **DerS 4477a** "Köpek, kesik kesik havlamak." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çem+kir-mek* < Ses taklidine dayanan ve *-kir-* genişlemesini ihtiva eden fiillerden, Nişanyan'a göre yerel bir ağızdan 20. yüzyılın ikinci yarısında yazı diline geçmiştir.⁵⁸⁸

çemrek *sf. hlk.* Kolları ve bacakları sıvanmış (kimse): *Tepeden turnağa çamura, toza batmış, dize kadar çemrek kalabalığı görenler, bunda bir iş, mühim bir iş olduğunu anlamakta gecikmediler.* -Y. Kemal. || **YER: DerS 1131b** "Kolları veya bacakları sıvalı adam." Es, Ama, Sv, Ky || **TarSØ**⁵⁸⁹ || **KÖKEN:** *çemre-k* < (*DLT?*) *çerme-* "to twist up" kökünden metatez. *DLT*'de bu kökü göremiyoruz; ancak bu kökün *çermel*, *çermeş-*, *çermet-* gibi türevlerini görmekteyiz.⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ Clauson, 1972, 422a; Tietze, 2002, 534a; Eren, 1999, 99b; Atalay, 1939, 417; Ayverdi, 2006, 599a; Doerfer, 1967, 95/1121; Räsänen, 1969, 117b; Nadelyayev, 1969, 155b; Dankoff, 2008, 93; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 209r 19; Rybatzki, 2006, 305b; Zülfikar, 1995, 415; Steingass, 1892, 399a.

⁵⁸⁶ Dankoff, 1995, 119/585; Tietze, 2002, 472a; Eren, 1999, 84a.

⁵⁸⁷ asıl varyant *çebiç*.

⁵⁸⁸ Tietze, 2002, 494b; Nişanyan, 2009, 107b; Ayverdi, 2006, 554a; Zülfikar, 1995, 385.

⁵⁸⁹ bu anlamda değil.

⁵⁹⁰ Atalay, 1943, 142; Clauson, 1972, 430a; Tietze, 2002, 494b; Ayverdi, 2006, 554a; Nadelyayev, 1969, 104b.

çemremek (-i) *hlk.* Kolunu veya paçalarını sıvamak, eteğini toplamak. || **YER: DerS 1132a** "Kolunu veya paçalarını sıvamak, eteğini toplamak." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Es, Kc, Bo, Sm, Çr, Ama, Kr, Dy, Ur, Gaz, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ || **TarS² 854** "Kolu, paçayı, eteği kıvrıp sıvamak." || **KÖKEN:** *çemre-mek* || → *çemrek*.

çemrenmek (*nsz*) *hlk.* 1. Kendi kol ve paçalarını sıvamak, eteğini toplamak. 2. *mec.* Bir işe girişmek için hazırlanmak, paçaları sıvamak. || **YER: DerS 1132b** "Kolunu veya paçalarını sıvamak, eteğini toplamak." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Kü, Es, Bo, Ama, To, Or, Gm, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, Ant, Mğ || **DerS 4477a** "Etekleri toplamak, paçaları sıvamak, hazırlanmak." Mn, Mr, Kırşehir Yöresi 468a || **TarS² 855** "Kolu, paçayı, eteği kıvrıp sıvamak." || **KÖKEN:** *çemre-n-mek* || → *çemrek*.

çemse TürS¹ 119a' da "Öksürürken veya söz söylerken ağızdan fırlıyan tükürük." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1133a** "Öksürürken ağızdan sıçrayan tükürük parçaları." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimenin yansıma kökenli olduğunu değerlendiriyorum.

çençen *sf. hlk.* Geveze. || **YER: DerS 1134a** " Çok konuşan, geveze (kimse)." Brd, Dz, Kc, Ank, Kn || **DerS 4477a** "Geveze." Ml || **TarSØ** || **KÖKEN:** Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁹¹

çene *a. Fa. çāne 5. hlk.* Köşe. || **YER: DerS 1135b** "Köşe." Af, Uş, Dz, İz, Brs, Es, İst, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Ml, Mr, Sv, Ank, Ng, Kn, Ant || **TarS² 855** "Uç, taraf." || **KÖKEN:** Kelimenin organ adı "çene" ye mecazen bu anlamı kazandığını değerlendiriyorum: < *çene*. Eren, Türkçedeki organ adlarının (*ağız, avurt, ayak, boğaz, boyun, burun, göz, kulak* gibi) hep Türkçe köklerden gelmesine dikkat çekerek kelimenin Farsça *çāna/çana* "the lower jaw-bone, the chin" kökenli olduğuna dair yaygın görüşü düşündürücü bulur ve ET'de çeneye *eñek* adı verildiğini de ekler. Tietze ise, < **iç-engek/eñek* kökenini verdikten sonra, *çedik* < *iç edik*; *ç-engek/eñek*; *çağna-* < *ç-ağna*; *çevir* < *ç-evir* karşılaştırmalarını yapar. Fakat bu iki görüşten hangisinin doğru olduğu da net değildir. Tietze'nin bu açıklamasına daha sonra Eren, ciddi eleştiriler getirmiştir. Kubbealtı, kelimeye Fa. köken vermiştir.

⁵⁹¹ Zülfikar, 1995, 386.

Nişanyan, ~ Fa. *çāne* چانه a.m. << EFa. *çanu-* a.m. << HAvr. **genu-* a.m. karşılaştırmalarını yapmıştır. Räsänen kesin bir köken vermemekle beraber [? + **ājāk* + *čākā* "Schläfe"] şeklinde bir açıklama yapar. (Muhtemelen Tietze, bu görüşü biraz daha geliştirmiştir.) Bu görüşlerden hangisini kabul edeceğimi bilmiyorum; ancak Eren'in tespitine katılmamak mümkün değil, hemen tüm organ adları Türkçe iken, *çene* neden alıntı olsun? Bir Hint-Avrupa dili olan İngilizcedeki *chin* "çene" (krş. Alm. das Kinn) kelimesi de bu durumu daha güç hâle getirmektedir: *chin* < OEng. *cinn* ~ OHG. *kinni*, ON. *kinn*, Goth. *kinnus*, Lat. *gena*, Rum. *genys*, Sans. *hanu*.⁵⁹²

çengel iğnesi a. 2. *hlk.* Çengelli iğne. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Fa. *çangal* a.m.⁵⁹³

çenilemek (*nsz*) *hlk.* Canı yanan köpek ağlar gibi acı acı ses çıkarmak. || **YER: DerS 1138a** "Köpek can acısından havlamak, haykırmak." Af, Es, Kc, Çr, Ama, To, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Nş, Ng, Kn, İç, Ant || **TarS² 856** " Köpek acı acı bağırmak." || **KÖKEN:** < (DLT) *çañıla-* (of a dog) "to yelp, howl". Kelimenin ses taklidi olduğu açıktır. Hamza Zülfikar da kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁵⁹⁴

çenteleşmek TürS¹ 119b' de "Sert sert aytışmak, münazaa etmek." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1140a** "Çekişmek, münakaşa etmek." Gaz, Sv, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Ya *çeneleşmek* biçiminin varyantı ya da yansıma kökenli bir kelimeyle karşı karşıyayız? Eğer kelime *çene* ile ilgiliyse söz içi inorganik /t/ türemesi de daha başka bir problematik?

çepel a. 4. *şf. hlk.* Bozuk, kapalı (hava). || **YER: DerS 1141b** "Yağmurlu, bozuk hava." Zn, Or, Gr, Tr, Ml, Nş, Kn || **TarSØ⁵⁹⁵** || **KT 203b** " Karışık fırtına." || **KÖKEN:** Kelimenin "kirli, pis" şeklindeki asıl anlama mecazen bu anlamda kullanıldığı anlaşıyor. Tietze, < Fa. *çapal* kökeni verirken; Eren kelimenin yalnızca TT' de kullanıldığına dikkat çeker ve ağızlardaki *çöpel* varyantından hareketle *çöp+(e)l* yapısını verir. Farsça *çapal* "filthy, nasty, disgusting" biçimini de

⁵⁹² Eren, "Yeni Bir Etimolojik Sözlük", 24; Eren, 1999, 84b; Tietze, 2002, 495a; Räsänen, 1969, 104b; Nişanyan, 2009, 107b; Ayverdi, 2006, 554a; Pomorska, 1995, 99; Webster, 2002, 389c; ET *eyek* için bkz. Clauson, 1972, 183b.

⁵⁹³ Tietze, 2002, 496a; Stachowski, 1998, [48]/112/78; Räsänen, 1969, 99a; Eren, 1999, 84b.

⁵⁹⁴ Clauson, 1972, 426a; Atalay, 1943, 135; Zülfikar, 1995, 386.

⁵⁹⁵ bu anlamda yok.

düşündürücü bulur. Kubbealtı da Eren'in etimolojisini aktarmıştır. Tietze, *çöpel* maddesini de *çepel* kökenine götürür ve *çöpel*'in *çöp* kelimesinin tesiriyle değiştiğini söyler, ki bu bence izaha muhtaç bir açıklamadır.⁵⁹⁶

çepellenmek Son baskıda "1. Çepelli duruma gelmek. 2. Karışıp bozulmak. " anlamlarıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelime, sözlüğe beşinci baskıyla beraber girmiştir. Beş ve altıncı baskıda kelime DD ibaresi de görürüz. Ancak sonraki baskılarda kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerS 1142a** "Karışmak, kirlenmek." Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çepel+le-n-mek* || → *çepel*.

çeper a. hlk. 1. Çit: *Sıra sıra çeperler / Çepere su serperler / Irak yoldan geleni / Terli terli öperler* -Halk türküsü. 2. Ahlaksız, huysuz, geçimsiz kimse. 3. Bağ çubuğu, çalı çırpı. 4. Sebze bahçesi. 5. Zar. || **YER: DerS 1142a** "Çit." Af, Çkl, Bo, Sm, Ama, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Vn, Bt, Md, Dy, Mş, Tn, El, Ml, Ank, Krş, Ky, Ada, Rize İli Ağızları 314, Erzurum İli Ağızları 64, Erzurum Ağzı 115b, Kars İli Ağızları 374, Yusufeli-Uşhum 204 || **DerS 1142b** "Bağ çubuğu." Nğ "Ahlaksız, geçimsiz kimse." Nş, Nğ "Sebze bahçesi." Dz⁵⁹⁷ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre < ET **çeb-* "çevirmek" + geniş zaman eki; krş. *döner, keser, topçeker*. Tietze'nin Türkçe **çeb-* (krş. **çeb-ir-* 'drehen, drehsehn') kökünden geldiği yolundaki görüşünü düşündürücü bulan Eren'e göre, kelime Özbekçeden de Tacikçeye *çäpäri* olarak geçmiştir. Kubbealtı, kelimeye bir köken vermezken, Doerfer'e göre kelime Farsçaya *çapar* "a palisade" olarak geçmiştir. Nişanyan ise "~ Fa./OFa. *çapar/çanbar* 1. kuşak, halka, kasnak, 2. daire şeklinde çadır veya saz kulübe, 3. çit, çevre duvarı, çevirme < Fa. *çapīdan* "dönmek" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Tietze'nin görüşünü çürüten Mehmet Ölmez, *çeper* kelimesinin "*etrafı çevrilmiş, korumaya alınmış (yer, bahçe)" anlamından hareketle, Moğ. *çeber* ile ilgili olup olmayacağına dair bir gözlemde bulunmuştur, ki bana göre bu, hem fonetik hem de semantik açıdan yukarıda sayılan görüşlerden çok daha kabul edilebilir bir görüştür.⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Tietze, 2002, 497a; Eren, 1999, 83b; Ayverdi, 2006, 556b; Steingass, 1892, 388a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 137b; Dankoff, 2008, 90.

⁵⁹⁷ Zar anlamı DerS'de yok.

⁵⁹⁸ Tietze, 2002, 430a; Eren, 1999, 85a; Ayverdi, 2006, 556b; Doerfer, 1967, 50/1064; Nişanyan, 2009, 107b; Ölmez, 2001, 208; Tietze, 1982, 165/28.

çepez *a. hlk.* Bozuk ipek kozası. || **YER: DerS 1143a** "Bozuk ipek kozası." Brs, Sk **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren, kelimeye köken vermemiştir.⁵⁹⁹ Kubbealtı ve Tietze Ø.

çepiç Asıl varyantı *çebiç* olan bu kelimeye son baskıda rastlayamayız. Bu varyantın ilk baskıyla sözlüğe girdiği, yedinci baskıda DS, dokuzuncu baskıda ise hlk. ibaresi aldığı anlaşıyor. Ancak kelimenin sekiz, on ve on birinci baskıya alınmadığını görüyoruz. Kelimenin son baskıdan çıkarılma sebebi, asıl varyantın (çebiç) sözlükte zaten bulunmasından kaynaklanıyor olabilir. || **YER: DerS 1099b** "Bir yaşındaki erkek keçi." Brd, Dz, İz, Ba, Brs, Kü, Es, İst, Ks, Sm, Ar, Md, Tn, Sv, Yz, Nğ, Kn, Ada, Ant, Krk⁶⁰⁰ || **TarS² 845 çebiş** "Bir yaşamış erkek keçi." || → çebiç.

çepin *a. hlk.* Bahçelerde kullanılan küçük çapa. || **YER: DerS 1143b** "Küçük çapa." Ay, Çkl, Brs, Ba, Bil, Es, Çkr, Çr, Ank, Ed, Krk, Tk, Kırşehir Yöresi 468a || **TarS² 858 çepen** "Küçük çapa." || **KÖKEN:** Tzitzilis'e göre kelime, Rum. *τσάπιν tsápin* kökeninden⁶⁰¹; Tietze'ye göre ise < *Slo. tsepin/tsapun* < *İt. zappone* "büyük çapa" [< *zappa* 'çapa' + *İt. augmentativum* eki *-one*] kökeninden gelmektedir. Fakat Eren, Tietze'nin etimolojisini tartışmaya açık bulur.⁶⁰²

çerçi Son baskıda "1. Köy, pazar vb. yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiye eşyası satan kimse. 2. Bazı bölgelerde tuhafiyeci. " anlamlarıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki baskıların tümünde kelimenin hlk. ibaresi olduğu görülüyor. || **YER: DerS 1144b çerçici** "Köy, mahalle ve pazar yerlerinde dolaşarak ufak tefek tuhafiye eşyası satan gezginci satıcı." Af, Isp, Gr, Yz, Kn || **çerçi** "Köy, mahalle ve pazar yerlerinde dolaşarak ufak tefek tuhafiye eşyası satan gezginci satıcı." Malatya İli Ağızları 394a || **TarSØ** || **KT 204a** "1. Ufak tefek satılık eşya. 2. Böyle eşya satan tuhafçı, çerçici." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < Fa. *çarçī* a.m. < *cārçī* "haberci, münadi" [< Moğ. *car* "haber" + *-çi*] şeklinde tahlili olan kelimenin alınma bir kelime olduğu, *-çi* ekinden bellidir, krş. *elçi*; *-çi* ekinin fonksiyonsuzluğu için krş. *çerçici* örneği. Doerfer'e göre ise kelimenin, DLT *çert* "ufak parça, kırıntı" + *çi* eki şeklinde bir tahlili vardır, ve kelime Türkçeden; Farsça, Bulgarca ve Sırpçaya da geçmiştir. Bu tahlili Eren ve Kubbealtı da benimsemiştir (Tietze kendi görüşünün haricinde, Doerfer'in bu görüşünü de mümkün görmüştür.).

⁵⁹⁹ Eren, 1999, 85b.

⁶⁰⁰ asıl varyant *çebiç*.

⁶⁰¹ Christos Tzitzilis, "Balkanische Etymologien", *Academie Bulgare des Sciences, Linguistiques Balkanique XXX.* s. 2 (1987): 107.

⁶⁰² Tietze, 2002, 497a; Tietze, "Slavische Lehnwörter", 6/12; Eren, 1999, 85b; Ölmez, 2009, 243.

Clauson bahsi geçen *çart* kelimesini hapax olarak sayar. Ancak TarS² 869'daki *çert aleti* "Çerçi eşyası, çerçiciye gerek olan şey." kaydı bu tespiti çürütür niteliktedir. Kelimenin ilk tanıklandığı yeri Codex Cumanicus olarak gösteren Nişanyan ise, <=? Moğ. *carçi/caruçi* "hizmetçi, ayak işleri yapan" < Moğ. *caru-* "kullanmak, istihdam etmek" etimolojisini önermiş, eğer bu öneri doğruysa, sözbaşı /c/ sesinin Moğolca veya bir Doğu Türk dilinden alıntıya işaret ettiğini belirtmiştir. Nişanyan'ın görüşüne semantik nedenlerden dolayı ben sıcak bakmıyorum. Tietze'nin görüşünü de tutarlı bulmakla beraber; ben Doerfer'in etimolojisini benimsiyorum (Tietze'nin bahsettiği Moğ. *car* için bkz. *car* (I) maddesi.).⁶⁰³

çermik, -ği *a. hlk.* Kaplıca, ılıca. || **YER:DerS 1147b** "Sıcak su kaynağı, kaplıca." Ba, Kc, Ks, Sm, To, Or, Tr, Ar, Kr, Ezm, Ezc, El, Ml, Sv, Nğ Kn, Mğ Krk, Tk || **TarS² 956 çörmük** "Kaplıca." || **KÖKEN:** < *Erm. çermug* < *EErm. çermuk*. Nişanyan, yaygın etimolojiden biraz daha farklı bir açıklama yapmıştır: "< *Erm. çermig* 'ılıca' (Doğu Anadolu'da) < *Erm. çerm* 'ısı, sıcaklık' ~ *Ar. carm* جرم a.m. ~ *Fa./OFa. garm* گرم a.m. krş. *Fa. garm* (sıcak), *garmiyān* (germiyan, ılıcalar). Ermenice sözcüğün, Arapçalaşmış bir biçimden alındığı muhakkaktır."⁶⁰⁴

çetene Dokuzuncu baskıda "Kendir tohumu." anlamıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiç bir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1106a** "Kendir, kenevir tohumu." Çkr, Çr, Ama, Ezc, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn || **TarSØ** || → çedene.

çevirme *a. 4. hlk.* Dikenlerden, ağaç dallarından yapılmış duvar: *Evlerinin önü yüksek çevirme / Kadir Mevla'm bugünlük de ayırma* -Halk türküsü. || **YER: DerS 1152b** "Etrafı duvarla veya çitle çevrilmiş küçük bahçe." Çr, To, Tr, Gm, Rz, Ar, Ezm, Ezc, Dy, Sv, Ky || **TarSØ**⁶⁰⁵ || **KÖKEN:** *çevir-me* < (*DLT*) *çevür-* "to twist, or turn". Clauson, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını ve tarihî metinlerdeki örneklerini vermiştir. Nişanyan'a göre, eş anlamlı ET *çevür-*, *evür-*, *tevür-* fiilleri arasındaki ilişki açık değildir. Kaçalın, *çevür-* "düğmek" için <*çey-ür- tahlilini

⁶⁰³ Tietze, 2002, 498a; Eren, 1999, 86a; Ayverdi, 2006, 558a; Nişanyan, 2009, 108a; Doerfer, 1967, 60/1075; ET *çart* için bkz. Clauson, 1972, 428; Atalay, 1939, 341.

⁶⁰⁴ Dankoff, 1995, 129/637; Tietze, 2002, 499a; Eren, 1999, 87b; Ayverdi, 2006, 559a; Ölmez, 2009, 243; Dankoff, 2008, 90; Nişanyan, 2009, 108a.

⁶⁰⁵ bu anlamda yok.

vermiştir. Tietze, J. Deny'nin [$\leq$ ç-evür- krş. $\text{çağna} < \text{ç+ağna}$, $\text{çene} < \text{ç-engek}$] açıklamasını aktarmıştır.⁶⁰⁶

çevrimli *sf. hlk.* İşi iyi yöneten, becerikli, idareli. || **YER: DerS 862a** "Canlı, becerikli, eli çabuk." Sv⁶⁰⁷ || **TarSØ** || **KÖKEN:** $\text{çev}(i)r\text{-im+li}$ || → çevirme.

çevrinmek Son baskıda "1. Bir şeyin etrafında saygı ile dolanmak, tavaf etmek. 2. Kendini çevirmek, dönmek." anlamlarıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki tüm baskılarda bulunan kelimeye sadece; iki, üç, dört ve beşinci baskılarda DD ibaresi getirilmiştir. Kelimenin tdk.gov.tr'deki anlamı ve sözlükteki anlamının da uyumsuz olduğunu ekleyelim. || **YER: DerS** "Dönmek: *Başımda bir çevrinme var yeni peydah oldu, bazı arada çevrilip duruyor.*" Çr, Ky⁶⁰⁸, Malatya İli Ağızları 394a || **TarS² 880** "1. Etrafını dolaşmak. 2. Dönmek." || **KÖKEN:** $\text{çev}(i)r\text{-i-n-mek}$ || → çevirme.

çıbarmak TürS¹ 122a' da "Çıban çıkarmak." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 889b** "Yara, iltihap ve su toplamak." Çr, Yz⁶⁰⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** çıbar-mak < ?

çığ a. 2. hlk. Bölme veya paravana. || **YER: DerS 1158b** "Çadırlarda kamıştan yapılmış bölme." Ur, İç, Kerkük || **TarS² 886** "Çadırlarda çubuklardan örülmüş paravana gibi bölme." || **KÖKEN:** < ET çığ "reed". Normalde kelimenin ET anlamı "kamış"; fakat bahsi geçen bölme veya paravanın yapıldığı madde, anladığım kadarı ile zamanla bu aracın adı olmuş. Clauson, kelimenin anlamının genellikle "kamış" olarak anlaşılrsa da bu anlamın aynı vazifeyi gören muhtelif otları da karşılayabileceğini belirtir; zira Kaşgarlı, bu nesnenin sele sazından (çığ otundan) yapıldığını, bunun kamıştan daha ince ve yumuşak olduğunu aktarır. Özönder, bu maddeyi "ak öy" parçalarından birisi olarak sayar. Kelime Çağatay sözlüklerinde de mevcuttur. Räsänen'e göre kelime Rusçaya geçmiştir. Doerfer'e göre ise kelime Farsça, Moğolca, Rusça ve Hintçeye geçmiştir.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ Clauson, 1972, 398b; Nişanyan, 2009, 108b; Nadelyayev, 1969, 145a; Atalay, 1943, 144; Kaçalin, 2006, 311; Tietze, 2002, 502a.

⁶⁰⁷ asıl varyant *carı*?

⁶⁰⁸ asıl varyant *çevrilmek*.

⁶⁰⁹ asıl varyant *çıbarmak*.

⁶¹⁰ Clauson, 1972, 404b. Tietze, 2002, 504a; Eren, 1999, 88b; Räsänen, 1969, 107b; Atalay, 1941, 128; Özönder, *age*, 58; Doerfer, 1967, 130/1155; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 217v 18; Kaçalin, 2011, 924.

çığa (II) a. hlk. Horoz, cennet kuşu vb. kuşların kuyruğundaki tüylerden en uzun ve gösterişli olanı. || **YER: DerS 899a** "Gelinlerin ve genç kızların düğünlerde başlarına süs olarak taktıkları parlak renkli tel veya tüy." Dz || **TarS² 765 cığa** (cığal) " Horoz, ördek, turna gibi hayvanların kuyruklarında uzun tüy" || **KÖKEN:** Tietze' ye göre < *Fa. a.m. cağa/cığa* ile karşılaştırılmalıdır. Fakat Doerfer'e göre kelime ne *Fa.* ne de *Tür.* asıldan gelmektedir. Eren, ~Az. *cığa*, Tkm. *cığa* "sorguç", Kaz. *cığa* "gelin başlığı" örneklerini verdikten sonra *Fa. cığa* "sorguç" biçiminin Türkçeden alındığını savunur; ancak Doerfer, kelimenin Farsçaya hangi dilden girdiği hususunda kesin konuşmaz.⁶¹¹

çığalanmak (nsz) hlk. Atın kuyruğu horoz kuyruğu gibi dikilmek. || **DerSØ || TarSØ** || **KÖKEN:** *çığa+la-n-mak* || → *çığa*.

çağırma (-i) hlk. 1. Çağırma, seslenmek. || **YER: DerS 1161b** "Çağırma, seslenmek." Dz, Ay, İz, Ba, Kü, Bo, Ama, To, Ar, Kr, Vn, Hat, Ank, Ng, Kn, İç, Malatya İli Ağızları 394b, Mersin Ağzı 87b || **TarS² 887** "Davet etmek, çağırma." || **KÖKEN:** *çığır-mak* || → *çağırma*.

çağırtmaç "Tellâl." anlamı ve DD kaydıyla; iki, üç ve dördüncü baskıda gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1162a** "Tellâl." To || **TarSØ || KöKEN:** *çığır-t-maç* || → *çağırma*.

çağırtmak Son baskıda "Çağırtmak." anlamıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin bütün baskılara alındığı anlaşıyor; ancak kelime sadece üç ve dördüncü baskıda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1162a** "Çağırtmak." İç || **TarS² 887** "İlân etmek, ilân ettirmek, bağırma." || **KÖKEN:** *çığır-t-mak* || → *çağırma*.

çıkak Son baskıda " 1. Çıkılacak yer, çıkıt, mahreç. 2. Boğumlanma noktası." anlamlarıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda her iki anlamın da bütün baskılara alındığını görüyoruz. Ancak birinci anlam onuncu baskıya kadar TD, DS, hlk. ibareleri almıştır, onuncu baskıda bu ibarelerden hiç birini göremeyiz. İkinci anlam ise dördüncü baskıdan dokuzuncu baskıya kadar TD, DS ve hlk. ibareleri almıştır. Kelime DD¹ 334a'da mevcut; ancak AD ve TD'de kelimeye denk gelemedim. Bu anlam için onuncu baskıda yine bu

⁶¹¹ Tietze, 2002, 436b; Doerfer, 1967, 9/1029; Eren, 1999, 89a; Dankoff, 2008, 82; Steingass, 1892, 365a.

kısaltmalardan hiçbirini göremeyiz. || **YER: DerS 1165a** "Kaynak, menba." Ay, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çık-ak* < (DLT) *çık-* "to go out, to come out". Bu eylem için yazıtlarda *taşık-* biçiminin kullanıldığını biliyoruz. *Çık-* fiili ile ilgili yaygın kanaat *çık*-< **tış-ık-* < ET *taşık-* yönündedir. Kaçalin'e göre *çık-* şekli daha yenidir; ancak yine de Kaşgarlı bu her iki şekli de biliyordu. Räsänen'de yaygın görüş ile birlikte bu kökün diğer Türk dillerindeki karşılıklarını görürüz. Ancak Clauson, *çık-* fiilinin *taşık-* biçiminden büzülme yoluyla meydana geldiğine dair görüşü "ikna edici" bulmamıştır. Ona göre, *çık-* veya *çıkār-* biçimine 11. yüzyıldan önce rastlanmamış olması şüphesiz ki bir raslantıdan ibarettir. Bu hususta Clauson'a katılmıyorum, bu fiilin *taşık-* biçiminden geldiği çok açık.⁶¹²

çıkra *a. hlk.* Sık çalı. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 208b** "Avlaklardaki girift çalı." || **DDØ** || **KÖKEN:** Eren ve Kubbealtı?⁶¹³ Tietze Ø.

çılan "İri bir çeşit çiğde" anlamına gelen bu kelime, sözlüğün son baskısında bulunmamaktadır. Onuncu baskıdan önceki tüm baskılarda bu kelimeyi -yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi ile- görürüz. Kelimenin DerS ve TarS'de bulunmaması da çok ilginç bir veridir. Kubbealtı, Eren ve Räsänen kelimeye Fa. *çēlān* "the jujube tree" kelimesini köken olarak verir. Tietze, kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Kelimeye Fa. köken veren Eren ayrıca Çuv. *şālan* karşılığını da vermiştir. Schwarz, "Jujube (Zizyphus sativa) : .. dārixī jujube tree" kaydını vermiş; fakat köken vermemiştir. Steingass' ta *chelān/chelāna* maddelerinde "the jujube tree" anlamı verildiğini biliyoruz. KT'de "Unnāb ve asıl Türkçe çiğde denilen meyvenin bahçelerde yetişen terbiyeli ki iri ve pek kırmızı olur."; BK'de "Yâ-yı meçhülle gîlân vezninde unnāb ismidir ki maruf meyvedir. Mutlak demirden düzülmüş âlât ve edevâta dahi çîlân denir. Kapıların kol demiri, reze, sürgü, eyer takımı, üzengi ve uyan aletleri gibi."; Redhouse' de "chîlan: A kind of jujube fruit or zizyphus jujuba." kayıtları kelimenin tekrar sözlüğe alınması gerektiğini göstermektedir. Kelimenin Türk dillerine yayılmaması, Çağatayca ve Yeni Uygurcadaki kullanımı, aynı (veya benzer) meyve için Türkçe *çiğde* (< ET *yigde*) kelimesinin varlığını ve etimolojik sözlüklerdeki verileri üst üste koyunca Fa. köken tartışma götürmüyor. Zira Hauenschield de kelimeyi Fa. kökenli saymıştır. Belki, Eren'in verdiği Çuv. karşılık kafa karışıklığına sebep olabilir; ancak Eren bu hususta gayet kesin konuşmuş,

⁶¹² Clauson, 1972, 405b; Kaçalin, 2011, 924; Kaçalin, 2006, 312a; Atalay, 1940, 116; Räsänen, 1969, 107b; Nadelyayev, 1969, 150a; Eren, 1999, 89a.

⁶¹³ Eren, 1999, 89a; Ayverdi, 2006, 573a.

sağlam veriler aktarmıştır.⁶¹⁴ Aynen Eren gibi, kelimenin Çuvaşçaya direkt Farsçadan değil de başka bir Türk dili aracılığıyla geçmiş olabileceğini değerlendiriyorum.⁶¹⁵

çılbr (II) *a. hlk.* Yulara takılan ip veya zincir. || **YER: DerS 1171a** "Hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir." Brd, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Bil, Es, Bo, Sk, İst, Kn, Mğ, Ed, Krk, Tk || **TarS² 895** "Yular, yular sapı." || **KÖKEN:** < Moğ. *çilbuğur* "le licon, licol pour les che vaux".⁶¹⁶

çımbar *a. hlk.* Dokuma tezgâhındaki kumaşı germeye yarayan iki tarafı dişli araç. || **YER: DerS 1175b** "Dokuma tezgâhlarında bezi gerdirmek için kullanılan iki tarafı dişli bir aygıt." Af, Dz, Brs, Ba, Bo, İst, Mğ, Krk, Tk || **TarSØ** || → cımbar.

çın TürS¹¹ 536a'da esk. ibaresi ve "Doğru, gerçek." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin ilk baskıdan itibaren sözlükte olduğunu biliyoruz. Kelime ilk altı baskıda TD, yedinci baskıda TS, sekizinci baskıda da hlk. ibaresi almıştır. Sonraki baskılarda hlk. ibaresi göremiyoruz. || **DerSØ** (fakat krş. *çınayaz* DerS 1179a) || **TarS² 922** "Sahih, doğru, halis." ayrıca *çin etmek* (çin kılmak) "Doğrultmak, düzeltmek, gerçekleştirmek."; *çin eytmek* "Doğru söylemek."; *çin seher* (çin sabah) "Tan yeri ağarmak üzere olduğu zaman, subh-ı sadık." || **KÖKEN:** < *ET çīn*⁶¹⁷ "true, genuine, truth" < *Çin. chén* a.m. Kelime elimdeki bütün kaynaklara göre, aynı anlamdaki *Çin. chén* (= Sans. *satya, satyatâ*) kelimesinden gelmektedir, kelimeyi Sümerceye götürmek tartışmalı ve gereksizdir. Clauson, eski Uygur metinlerinden başlayarak kelimeyle ilgili örnekleri sıralar. Räsänen, diğer Türk dillerindeki karşılıklarını verdikten sonra kelimeyi Moğ. *çin* "durchaus, sehr, wahr" ile karşılaştırır. Kelimenin, özellikle Eski Uygurcanın karakteristiklerinden biri olan ikilemelerde çok sık kullanıldığını görüyoruz: *çin bışığ* "açık yürekli

⁶¹⁴ Hasan Eren, "Bernd Scherner, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen. Wiesbaden 1977. XXX + 213 s. akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Band XXIX", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, (1978-1979): 276.

⁶¹⁵ Eren, 1999, 89a; Räsänen, 1969, 111a; Ayverdi, 2006, 573a; Henry G. Schwarz, **An Uyghur-English Dictionary**, (Washington: 1992), 367a; Steingass, 1892, 406a; Şemseddin Sami, **age**, 208b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 144a; Redhouse, 1890, 747a; Ingeborg Hauenschield, **Botanica und Zoologica im Babur-name : Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung**, (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2006), 27; ayrıca krş. *çiğde* Hauenschield, 1994, 26. ⁶¹⁶ Eren, 1999, 89b. Lessing, 1960, 182b. Tietze, 2002, 507b, Schönig, 2000, 80; Doerfer, 1963, 309/181; Räsänen, 1969, 108a; Tuna, 1976, 289; Kaçalın, 2011, 925; Özönder, **age**, 88; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 220v 10; Kúnos, 1902, 44.

⁶¹⁷ Tekin, 1995, 103. DLT (Atalay, 1941, 138). Kelimenin uzunluğu modern dil ve diyalektlerde tanıklanmamıştır.

dürüst"; *çın kértü köni* "doğru düzgün"; *çın kértü* "doğru, gerçek"; *çın köni* "doğru dürüst". İkileme biçiminde kullanıma KB'de de rastlarız: *çın bütün* "doğru, dürüst, gerçek"; *çın köni* "doğru, dürüst, gerçek"; *çın yalğan* "doğru yanlış".⁶¹⁸ Ağızlarda ve TürS'de, bana göre sayılan ikilemelerden hiçbir farkı olmayan örneklerle rastlamaktayız: DerS 1179 ve ötesi *çınayaz* "Açık, mehtaplı, çok soğuk hava" [yani soğğun ta kendisi]; TürS¹¹ 537a *çinsabah* "Sabahleyin, çok erken"; TürS¹¹ 536a *çın tutmak* "Doğru olduğunu söylemek". Bu örnekler, kelimenin kullanım tarzının tarihî süreç içinde pek değişmediğini göstermektedir. Ayrıca biz, *çın* kelimesini, kökü Çinceye giden, tarihî kaynaklar ve Anadolu ağızları aracılığıyla bugüne ulaşan *sin* "mezar, kabir, ölüm, kahr, acı" (< Çin. *qin*)⁶¹⁹ kelimesine ek olarak rahatlıkla sayabiliriz.⁶²⁰

çingı *a. hlk.* **1.** Kıvılcım. **2.** Parça, zerre. || **YER: DerS 1180a** "Kıvılcım." Af, Uş, Brd, Ay, İz, Mn, Es, Çr, Ama, To, Kr, Ezc, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Malatya İli Ağızları 394b, Mersin Ağzı 89b || **DerS 1181a** "Parça, zerre." To, Kn, Kıbrıs || **TarSØ** || **KÖKEN:** Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Tietze ve Kubbealtı kelimeye köken vermemiştir. Eren kelimeyi sözlüğüne almamıştır. Ancak Eren, başka bir değerlendirme yazısında, Tzitzilis'te işlenen Rum. *τζίνακιν τό τζινάνιν τό* "Funke" maddesindeki *çiynek*, *zıgnak*, *zınak* "Kıvılcım" biçimlerine DerS'de *çingı* maddesinde toplanmış "kıvılcım" anlamlı verilerin de eklenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶²¹ Bu verilere göre kelimenin Rum. kökenli olduğu anlaşılıyor.⁶²²

çıpar TürS¹ 124a' da "(Hayvanda) Boy bos, biçim." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1183a** "Biçim, şekil (hayvanlar hk.)." Ama, To, Or, Gr || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Rum. *τυπαρί/κωπαρί tipári/kipári* "kalıp".⁶²³

çıra *a. Fa. çerāğ* **3. hlk.** Lamba. || **YER: DerS 1184b** "Lamba." İst, Kr, Ezc, Bt, Md, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, Kars İli Ağızları 374,

⁶¹⁸ Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig'de ...", 33.

⁶¹⁹ Tekin, "Notes on Some", 169.

⁶²⁰ Clauson, 1972, 424a; Räsänen, 1969, 108b; Kaçalin, 2011, 924; Ölmez, 2001, 209; Meninski, 1680, 1699; Ayverdi, 2006, 574b; Nadelyayev, 1969, 148b; Şen, 2002, 86; Atalay, 1939, 339; Atalay, 1941, 138.

⁶²¹ Hasan Eren, "Değerlendirmeler- Christos Tzitzilis- Griechische Lehnwörter in Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, c. LIV s. 432 (Aralık 1987): 335.

⁶²² Tietze, 2002, 509b; Kubbealtı 574b; Tzitzilis, 1987, 125/524; Zülfikar, 1995, 394.

⁶²³ Tzitzilis, 1987, 130/550; Tietze, 2002, 520b.

Keban-Baskil 187 || **TarS² 903** "Işık, kandil." || **KÖKEN:** < *Fa. çirāğ* "a lamp; light; the wick of a candle..." || krş. *çerāğ*.⁶²⁴

çırakma *a. Fa. çerāğ + pā hlk.* Şamdan. || **DerSØ || TarS² 905** "Şamdan." || **KÖKEN:** < *Fa. çirāğpā* "Foot of a lamp, portable lamp." [*çirāğ* "lamp" *pā* "foot"].⁶²⁵

çırçır (II) *a. hlk.* Küçük pınar. || **YER: DerS 1186b** "Yüksekten akan su, küçük çağlayan." Vn, Ml, Sv || **DerS 1184a** "Az akan su." Kü, Sm, El || **TarSØ || KT 210a** "2. İnce bir sesle çağlayarak akan su." || **KÖKEN:** Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶²⁶

çırçır (III) *a. hlk.* Cırcır böceği. || **YER: DerS 927b** "Ağustos böceği." Kn || **TarSØ || KÖKEN:** Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶²⁷

çırpını çırpını Dokuzuncu baskıda "Çırpınarak." anlamı ve hlk. ibaresiyle gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerSØ || TarSØ || KÖKEN:** *çırp-ı-n-ı* + *çırp-ı-n-ı* < *Çırp-* fiili Tietze'ye göre *çarp-* fiilinin varyantıdır.⁶²⁸

çıtak *sf. hlk.* 1. Dağda yaşayan ve geçimini odun satarak sağlayan. 2. Kaba, huysuz, kavgacı. || **YER: DerS 1192a** "Dağda yaşayan ve odun satarak geçinen (kimse)." Kü, Ank, Kn, Tk "Kavgacı, huysuz (kimse)." Isp, İz, Mn, Es, Çkr, Çr, Sn, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ant "Kaba adam." Brs, Kn || **TarSØ || KT 210b** "Lisanı çetrefilce olan Rumeli Türklerine verilen isimdir." || **KÖKEN:** Tietze ve Kubbealtı kelimeye köken vermemiştir. Eren Ø. Ancak bana göre, krş. TarS² 908 *çıtılgı* "birbirlerine girmiş ağaçlık, çalılık, orman."⁶²⁹

çıtlık, -ğı *a. hlk.* Çitlembik. || **YER: DerS 1196b** "Çitlenbik." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Kn, İç, Mğ, Mersin Ağzı 90a || **TarSØ || KT 211a** "Sakız ağacının verdiği kırmızı meyve, bir nevi merlengeç." || **KÖKEN:** Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶³⁰ Tietze ve Eren ve Kubbealtı Ø.

⁶²⁴ Tietze, 2002, 521a; Eren, 1999, 90b; Stachowski, 1998, [50]/114/85; Räsänen, 1969, 109a; Steingass, 1892, 389a.

⁶²⁵ Tietze, "Persian Loanwords", 139/37; Eren, 1999, 90b; Tietze, 2002, 510b; Steingass, 1892, 389b.

⁶²⁶ Zülfikar, 1995, 397.

⁶²⁷ Zülfikar, 1995, 397.

⁶²⁸ Tietze, 2002, 478b; Nişanyan, 2009, 110a; Ayverdi, 2006, 577b.

⁶²⁹ Tietze 512b; Ayverdi, 2006, 577b.

⁶³⁰ Zülfikar, 1995, 403.

çıvgar *a. hlk.* Çift sürmekte veya araba çekmekte olan hayvanlara yardımcı olarak koşulan hayvan. || **YER: DerS 1199a** "Boyunduruğa koşulmuş öküzlerin arkasına yardım olarak koşulmuş bir çift öküz." Ba, Çkl, Kü, Bil, Kc, Bo, İst, Kn, Ed, Krk, Tk || **TarSø** || **KT 211a** "Ziraat çifti, toprağı işlemeye mahsus öküz çifti." || **KÖKEN:** < *Rum. ζευγάρι zevgári* "koşum".⁶³¹

çıvgın *a. hlk.* Şıvgın. || **YER: DerS 1200a** "Ağaçların verdikleri yeni sürgün, filiz." Af, Uş, Isp, Dz, İz, Mn, Ba, Brs, Çr, Sm, Ama, Nğ, Kn, Mğ || **TarSø** || **KÖKEN:** Eren'e göre kelimenin, *çıv-* "(ağaç) filiz vermek" + *gın* şeklinde bir tahlili vardır ve Eren, Dankoff'un *şıvgın* kelimesinin Ermeniceden alındığı yönündeki savını düzeltmeye açık görür. Eren'e göre yerel ağızlarda *çıv-* kökü "ağaç filiz vermek" anlamına geldiği gibi "atlamak, sıçramak" ve "sekmek, çavmak" olarak da kullanılmaktadır. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶³²

çıvlamak "Fışkırarak akmak." anlamındaki kelimeye son baskıda rastlamayız. Kelimenin sözlüğe altıncı baskıyla beraber girdiği anlaşıyor. Yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi alan kelime onuncu baskıda tekrar sözlükten çıkarılmıştır. || **YER: DerS 1200b** "Fışkırarak akmak." Çkl || **TarSø** || **KÖKEN:** *çıv+la-mak*. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶³³

çıvmak, -ar (*nsz*) *hlk.* 1. Atlamak, sıçramak, zıplamak. 2. Cıvmak. || **YER: DerS 1200b** "Atlamak, sıçramak, fırlamak." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Es, Kc, Sm, Ada, Ant, Mğ || **DerS 1201a** "Atılan mermi hedeften aşmak." Es, Zn || **TarSø** || **KÖKEN:** *çıv-mak* || → *cıvmak*.

çızıktırmak (*-i*) *hlk.* Çiziktirmek. || **DerSø** || **TarSø** || **KÖKEN:** *çız-ık-tır-mak* || → *cızık*.

çiçe TürS¹ 124b' de "Hala, (bazı bölgelerde) teyze." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 957b** "Hala." İst, Ks, Ada "Teyze." Ant⁶³⁴ || **TarSø** || **KÖKEN:** < *Çağ. çiçe* a.m.⁶³⁵

⁶³¹ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 219/76; Tietze, 2002, 451b; Eren, 1999, 91a.

⁶³² Eren, 1999, 91a; Dankoff, 1995, 115/559; Tietze, 2002, 513b; Zülfikar, 1995, 403; Eren, "Türkçemizdeki Ermenice ...", 876; ayrıca krş. ET *çav-* Clauson, 1972, 396a.

⁶³³ Zülfikar, 1995, 404.

⁶³⁴ Her iki anlamın da varyantı *cice*.

⁶³⁵ Li, 1999, 170.

çifteli *sf.* 4. *hlk.* Uğursuz. || **YER: DerS 1205b** "Uğursuz." Isp, İz, Çkl, Brs, Or, Gr, Ar, Mğ || **TarSØ** || **KT 212a** "1.Alnında çift nişanı olan (at). Uğursuz, meşum." || **KÖKEN:** *çifte+li* < *Fa. cifta/cufta* "The buttocks the space between the haunches; a kick made by animal with his two hind feet; a knot".⁶³⁶

çiğ "Ceviz veya badem içi." anlamındaki kelime son baskıda yoktur. Kelime sözlüğe ilk olarak, DS kaydıyla yedinci baskıda girmiş, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da *hlk.* ibaresi almıştır. Ancak onuncu baskıda sözcüğün tekrar sözlükten çıkarıldığını görüyoruz. || **YER: DerS 1206b** "Ceviz ve badem içi." Isp, Brd, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çiğ+e* || → *çiğelmek*. (Tahlildeki; küçültme, eşitlik, aitlik anlatan, anlamı pekiştiren *+a* genişlemesi için bkz. Kaçalın, 2006, 183.).

çiğelmek İlk dört baskıda "1. Ne kadar pişerse pişsin, çiğ kalacak bir hal almak. 2. (İplik) kopacak hale gelmek." anlamları ve AD ibaresiyle kayıtlı kelimenin (ancak kelime AD'de kayıtlı değil), son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıya alınmadığını görüyoruz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çiğ-e-l-mek* < (*DLT*) *çig* "moist, raw" < *çik*. Görüldüğü gibi Clauson'da hem "nem" hem de "pişmemiş" anlamı *çig* maddesinde birleştirilmiş. Evvela, Clauson'un madde başına soru işareti koyduğunu belirtelim. Clauson, bu kelimenin orta periyoda kadar tanıklanmadığını, fonetiğinin de epey belirsiz olduğunu, özellikle benzer biçimlerdeki ön ve art ünlü farkının kesin bir birleştirme yapmayı engellediğini belirtir. Clauson'daki bu kafa karışıklığına rağmen gerek Tietze gerekse de Kubbealtı "pişmemiş" anlamındaki *çiğ* kelimesini *çig* biçimine götürmekte sakınca görmemişlerdir. Bu birleştirmeyi Räsänen'de de görürüz. Kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını veren Räsänen; Moğ. *çigig*, *çijig* "dampness" ve Kor. *chjukta* "to be damp" karşılaştırmalarını da yapmıştır. Nişanyan ise bahsi geçen yaygın etimolojiden farklı bir açıklama yapar: < *DLT yig* "pişmemiş (özellikle et)". Nişanyan DLT'de geçen bu kelimedeki /y/ > /ç/ ses değişiminin Doğu Türk dillerinde yaygın olmakla beraber açıklanmaya muhtaç olduğunu da ekler. Bu hususta; *yilek/çilek*, *yintir-/çintir-* örneklerini biliyorum. Ben, Clauson'un birleştirmesini zayıf buluyorum; çünkü "moist" ve "raw" anlamları arasında semantik bir bağ kurabilmiş değilim, ayrıca kelimenin "pişmemiş" anlamının OT periyoduna kadar bir örneğinin bulunmaması da düşündürücü. Nişanyan'ın önerdiği biçimin en azından semantik açıdan mükemmel bir eşleşmesi

⁶³⁶ Tietze, 2002, 515a; Pomorska, 1995, 99; Räsänen, 1969, 126a; Stachowski, 1998, [50]/114/86; Steingass, 1892, 365b.

var; hem de bu biçimdeki ses olayına dair az da olsa örnekler mevcut. (Ancak Hasan Eren'in $y > \text{ç}$ değişimine şiddetle karşı çıktığını da biliyorum, bkz. Eren, 1999, 92b, *çilek* maddesi.) Dolayısıyla ben Nişanyan'ın etimolojisine daha sıcak bakıyorum. *Yiğ* "raw" maddesinde Uygur metinlerinden başlayarak örnekler sıralayan Clauson, bu kelimenin *çig* biçiminin az veya çok sinonimi olduğunu, modern *çiğ* biçimlerinin tümünün ET *çig* kelimesine "gidiyormuş gibi görüldüğünü" belirtir; ancak Nişanyan'ın bahsettiği ses olayına ya da bu çeşit bir ihtimale hiç değinmez.⁶³⁷ krş. *çilemek*.

çiğın *a. hlk.* Omuz. || **YER: DerS 1207a** "Omuz." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Kr, Ezc, Bt, Dy, Adı, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Kerkük, Mersin Ağzı 90b || **DerS 4479a** "Omuz." Isp, Kü || **TarS² 911** "Omuz, omuz başı." || **KÖKEN:** < (*Rabgūzī*) *cigin* "a knot" < *ciğ-*. Clauson; biri ilk kez Rabguzī'de geçen *çig-* kökenli "düğüm" anlamına gelen ve diğeri de "omuz" anlamına gelen iki ayrı *çigin* kelimesinden bahsederek belki de bunların etimolojik olarak aynı kelimeler olduğunu; zira omzun, boyun ve omuz kemiğini birbirine bağlama fonksiyonu üstlendiğini belirtir. Kaşgarlı'da bu formda "ibrişim" ve "üzüm bağlarında biten, hayvanların yediği başaklı bir ot" anlamlarında iki ayrı kelime görürüz; ancak bunlar bizim kelimemizle ilgili değildir. Kaçalın'ın, verdiği < *çig-ⁱn* tahlilinden, Clauson'un yukarıda verilen semantik birleştirmesini kabul ettiğini anlıyoruz. Tietze, kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde vücut kısımları ve akrabalık terimlerinde kaide olduğu üzere kelimenin ikinci hecesinin düştüğünü belirtir. Räsänen belki *čākā* "Schläfe" ile birleştirmeyi düşündüğü kelimeyi Moğ. *čiken* "Ohr" ile de karşılaştırır. Ama bence bu birleştirme ve karşılaştırma tartışmaya açıktır. Doerfer'in, esasen Ramstedt ve Poppe kaynaklı bu görüşle ilgili çok ciddi ve haklı eleştiriler ortaya koyduğunu biliyoruz.⁶³⁸

çiğindirik, -ği *a. hlk.* İki ucuna su kabı, yoğurt tablası vb. taşınacak şeyler asılarak omza alınan ağaç, omuzluk. || **YER: DerS 1208b** "Su taşıyanların kullandıkları omuzluk." Kr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çiğın+dirik* || → *çiğın*.

çiğit, -di *a. hlk.* 1. Pamuk çekirdeği. 2. Çekirdek. || **YER: DerS 1209b** "Çekirdek." Dz, Ba, Çkl, Brs, Bil, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Bt,

⁶³⁷ Clauson, 1972, 413a; Atalay, 1939, 338; Atalay, 1941, 144; Tietze, 2002, 515b; Ayverdi, 2006, 581b; Räsänen, 1969, 107a; Nişanyan, 2009, 110b; *yığ* için bkz. Clauson, 1972, 910b.

⁶³⁸ Clauson, 1972, 415b; Kaçalın, 2011, 925; Tietze, 2002, 486b; Atalay, 1943, 152; Räsänen, 1969, 103a; Doerfer, 1967, 87/1106; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 220r 22; Kúnos, 1902, 41 ve 44.

Tn, El, Ml, Ur, Gaz, Hat, Sv, Yz, Ank, Ng, Kn, Ada, İç, Kars İli Ağızları 374, Mersin Ağzı 90b || **TarSØ** || **KT 212b** " Çığıt" || **KÖKEN:** < (DLT) *çığit* "cotton seed". Clauson bir köken vermeyip kelimenin tanıklandığı kaynakları aktarır. Kaşgarlı'ya göre kelime Argucadır. Tietze de herhangi bir köken vermemiştir. Mehmet Ölmez, DerS'deki 2,3,4 numaralı *çığit* sözcüklerinin de bu kelimeyle ilgili olması gerektiğini belirtir. Eren, kelimenin diğer Türk dillerindeki biçimlerini verdikten sonra, Doerfer'e göre kelimenin, tipik bir kültür sözü olarak Türkçeden çok İran kökenli bir öge olduğunu aktarır. Kelime Çağatay sözlüklerinde de geçer. Nişanyan, kelimenin ilk tanıklandığı tarih olarak 19. yüzyılı gösterdiği ve köken vermediği *çığit* maddesinde, saydığımız bu bilgileri gözden kaçırmıştır, en azından sözlüğündeki bu tarihin düzeltilmesi gerekir.⁶³⁹

çiğnek, -ği a. hlk. Yol üstü. || **YER: DerS 1210b** "Yolüstü, yol uğrağı." Uş, Dz, Mn, Es, Ng, Kn, İç, Mg, Ed, Krk || **TarS² 914** "Çok çiğnenen, üzerinden çok gelinip geçilen." || **KÖKEN:** *çiğne-k* < Çağ. *çayna-* < *çay(i)n+a-*. Tietze, *çiğne-* fiili için Räsänen'den alınmış *çayna-* kökenini vermiştir. Kaçalin de *çayna-* için yukarıdaki çözümlemeyi yapar. Kesin olan şudur ki bu fiil ET kaynaklarda geçmez; DLT'deki *çikne-* fiili büsbütün başka bir fiildir. Nişanyan *çiğne-* fiili için en erken örnek olarak Codex Cumanicus'u verip "yırtıcı hayvanların pençesi" anlamı *çaynak/çıynak* ile karşılaştırır; ancak kendisinin de belirttiği gibi bu hususta anlam ilişkisi açık değildir. Bana göre ise İng. "chew" [< OEng *cēowan* ~ OHG *kiuwan*, ON *tyggja*, OSlav *živati*], Alm. "kauen" gibi örnekler belki bir yansıma köken işaret ediyor olabilir?⁶⁴⁰

çiğnem sf. hlk. Çiğnemlik. || **YER: DerS 1210b** "Bir parça, bir lokma." Brd, İz, Ba, Brs, Kc, Ng || **TarS² 882** "Bir kere çiğnenecek kadar." || **KÖKEN:** *çiğne-m* || → **çiğnek.**

çikirdemek İlk dört baskıda "Ekşiyip fıkırdamak, tahammür etmek." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıya alınmadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1212b** "Pekmez ve yoğurt ekşiyip köpürmek."

⁶³⁹ Clauson, 1972, 414a; Atalay, 1939, 356; Tietze, 2002, 516a; Ölmez, 2009, 244; Doerfer, 1967, 88/1108; Eren, 1999, 92a; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 220r 10; Kúnos, 1902, 44; Nişanyan, 2009, 110b (fakat online sözlüğünde bu düzeltme var).

⁶⁴⁰ Räsänen, 1969, 95b; Tietze, 2002, 502b; Kaçalin, 2011, 922; Atalay, 1943, 152; Nişanyan, 2009, 110b; Kúnos, 1902,37; Webster, 2002, 386b.

Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁴¹

çilemek (*nsz*) *hlk.* **1.** Yağmur çiselemek: *O baharın renkleri, güzellikleri ve ihtirasları bir nisan yağmuru hâlinde çiler dururdu.* -A. Gündüz. **2.** Nemlenmek, ıslanmak. **3.** Bülbül şakımak. || **YER: DerS 1216a** "Yağmur çiselemek." Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Bil, Es, Zn, Ks, Ama, Vn, Ml, Mr, Ky, Ng, Ada, Ant, Mg, Ed, Krk, Tk || **DerS 1216b** "Terlemek, nemlenmek." Zn, Çr, Ama, Yz || 3. anlam DerS'de yok. || **TarS² 920** "Yağmur serpiştirmek." || **KÖKEN:** < (DLT) *çig* "moist, raw" < *çik*.⁶⁴² Clauson, "ham" ve "geceleyin yağın su damlacıkları" anlamlarını beraber maddelendirmiş, ancak kelimenin kökeni husunda kesin konuşmamıştır (bkz. *çiğelmek* maddesi). Tietze ise bu anlamları ayrı maddelendirmiş ve Meninski'deki *çih* biçimini de vermiştir. DLT'de kelimeyi *çi* "yaşlık" olarak görürüz. Räsänen kelimeyi Moğ. *çigig*, *çijig* "dampness"; Kor. *chjukta* "to be damp" ile karşılaştırmıştır. Kaçalin'e göre ise kelime Çince'den gelmektedir: *çiy* "gece yağın su damlacıkları" < *çi* < Çin. *şî*.⁶⁴³

çimçek, **-ği** *a. hlk.* Serçenin küçük bir türü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 214a** "Bir nevi serçe." || **KÖKEN:** ? Kubbealtı kelimeye köken vermemiştir.⁶⁴⁴ Eren ve Tietze Ø.

çimdik, **-ği** *a. 4. hlk.* Tatar böreği. || **YER: DerS 1222a** "Tatar böreği." İst, Gm, Ed || **TarSØ**⁶⁴⁵ || **KÖKEN:** Tietze, *çimdi*- fiilinden nomen actionis yapan *-k* eki şeklinde bir açıklama yaparak kelimeyi *çimcik* ile karşılaştırmıştır. Nişanyan, *çimdik* kelimesi için en erken örnek olarak Meninski'yi göstermiştir. Ramstedt; *çim*, *çimki*-biçimlerini ses taklidi olarak görür. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁴⁶

çimek, **-ği** *a. hlk.* Çimecek yer. || **YER: DerS 1223a** "Banyo, yıkanacak yer, yunak." Nş, Kn, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çim-ek* < *ET çom-* "to sinkle in (water)" ~ *çöm-* "to dive into water". Clauson, Kaşgarlı'nın her iki fiili birbirinden ayırdığını

⁶⁴¹ Zülfikar, 1995, 405.

⁶⁴² Tekin, 1995, 183, *çik* "nemli, rutubetli" (Tkm. *çig*; Az. *çiy*; Yak. *şik*).

⁶⁴³ Clauson 413a; Tietze, 2002, 517b; Meninski, 1680, 1688; Räsänen, 1969, 107a; Atalay, 1941, 207; Kaçalin, 2006, 112.

⁶⁴⁴ Ayverdi, 2006, 585a.

⁶⁴⁵ bu anlamda yok.

⁶⁴⁶ Tietze, 2002, 518b; Ayverdi, 2006, 585a; Nişanyan, 2009, 111a; Zülfikar, 1995, 406; ayrıca *çimdi*-fiili için bkz. Kaçalin, 2011, 925; Ramstedt, 1935, 440a; Kırg. *çimçi*- "çimdiklemek" Yudahin, *age*, 268b; Moğ. *cimki*- "to pinch, tweak, nip; to castrate; to provide with a bound edge" Lessing, 1960, 185b; *çymdy*- "kneifen" Räsänen, 1969, 108b.

belirterek ünlüler arası bu ince farkın, modern dillerde izini sürmenin imkansız olduğunu da ekler. Fiil, Uygur metinlerinden itibaren görülmektedir. Hamza Zülfikar fiili yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁴⁷

çimil İlk iki baskıda "Sıtma aşılıyan sivrisinek, anofel." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıya alınmadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1223b** "Sivrisinek." İst, El, Ml || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'deki *çimilde-* "fısıldamak" maddesine yansıma köken verilmiş. Bizim kelimemizin de yansıma olduğu anlaşıyor. Zülfikar'da da bu yönde kayıtlar mevcut.⁶⁴⁸

çimmek, -er (*nsz*) *hlk.* Suya bütün vücuduyla girip çıkmak, yıkanmak: *Arıkta çimdim de geldim diye fısıldadı.* -C. Uçuk || **YER: DerS 1224b** "Yıkanmak." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Bil, Es, Kc, Bo, Sk, İst, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ağ, Vn, Bt, Dy, Tn, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ed, Tk, Arpaçay 390b, Diyarbakır Ağzı 152b, Erzincan Yöresi 412b, Elazığ Yöresi 232b, Erzurum İli Ağızları 66, Erzurum ağzı 116a, Kırşehir Yöresi 468b, Malatya İli Ağızları 394b, Ordu Yöresi 340a, Kars İli Ağızları 374, Yusufeli-Uşhum 206, Ada./Osm. Ağızları 463, Mersin Ağzı 92a || **DerS 4479b** "Yıkanmak." Isp, Or, Tr, Ml, Gaz || **TarS² 921** "Suya girmek, banyo etmek." || **KÖKEN:** *çim-mek* || → *çimek*.

çinilek İlk dört baskıda "Yankısının çokluğundan sesin iyi anlaşılmadığı yer, akustiği fena yer." anlamı ve DD ibaresiyle kayıtlı kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıya alınmadığını görüyoruz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 355a** "Yankusu çok yer, şeytan yatağı." Ank || **KÖKEN:** Zülfikar, aynı yöreden derlenen benzer anlamlı *çinilemek* kelimesini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁴⁹

çinke "1. Sağlam, sert taş. 2. En ufak parça. 3. Benek." anlamları bulunan kelime son baskıya alınmamıştır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin yedinci baskıyla sözlüğe girdiğini görürüz. Yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskıda ise *hlk.* ibaresi alan kelimedden bu ibare onuncu baskıda çıkarılmıştır. || **YER: DerS 1229a** "Sağlam, sert (taş hk.)." Mr, Ada "Zerre, en ufak parça." Sv, Ky "Benek: *Şu kasenin*

⁶⁴⁷ Clauson, 1972, 422a; Tietze, 2002, 518b; Zülfikar, 1995, 407; Kaçalın, 2011, 926; Atalay, 1940, 26; Nadelyayev, 1969, 153b; Erdal, **OTWF II**, 714; Räsänen, 1969, 115b; Kaçalın, 2006, 231.

⁶⁴⁸ Zülfikar, 1995, 406; Tietze, 2002, 519a.

⁶⁴⁹ Zülfikar, 1995, 408.

yüzü çinke çinkedir." Mr || **TarSØ** || **KÖKEN:** Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Tietze ise kelimeye köken vermemiştir.⁶⁵⁰

çintiyan *a. hlk.* İçi astarlı, uzun kadın donu, kadın şalvarı. || **YER: DerS 1230a**⁶⁵¹ "İçi astarlı kadın donu, şalvar." Ezc, Gaz, Ky, Mersin Ağzı 92b || **TarS² 921** "Kadın şalvarı." || **KÖKEN:** < ? Eren'de; kelimenin Türkçeden Mısır ve Suriye Arapçası ile Sırpçaya geçtiği aktarılır, Tietze' de, Meninski'deki *çiltiyan* biçimi verilir; fakat bu sözlüklerin her ikisi de kelimeye köken vermez.⁶⁵²

çipilti *a. hlk.* Yağmur serpintisi. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁵³

çir *a. hlk.* Kayısı, erik, zerdali vb. meyvelerin kurusu. || **YER: DerS 1234a** "Meyve kurusu." Af, Bil, Es, İst, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Art, Ezc, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Nş, Kn, Ada, Elazığ Yöresi 232b; Keban-Baskil 187, Malatya İli Ağızları 394b, Kırşehir Yöresi 468b || **TarSØ** || **KÖKEN:** Dankoff, < *Erm. ç'ir* "dried fruit" (> Gür.) kökenini verir. Tzitzilis'e göre kelime Rumcadır. Tietze ise kelimenin yayılmış olmasından dolayı aslının tespitinin güç olduğunu belirtir. Kubbealtı *Erm.* köken verirken Eren sadece Tzitzilis ve Dankoff'un görüşünü aktarmıştır.⁶⁵⁴

çirtik TürS¹ 127b' de "Parmak şakırtısı." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1238b** "Parmak şakırtısı." Ur, Sv || **DerS 4479b** " Parmakların çıkardığı ses, şıkırtı." Gaz || **TarS² 925** "Parmak şıklatmadan çıkan ses." || **KÖKEN:** Ses taklidi kelimelerden.

çise *a. hlk.* İnce yağmur, çisenti. || **YER: DerS 1239a** "İnce yağmur." Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Rz, Ar, Kr, Ezc, Sv, Yz, Ky || **TarS² 926** "Yağmur serpintisi." || **KÖKEN:** Tietze 'ye göre, *çise-* fiilinden reduction vasıtasıyla husule gelmiş isim. [<

⁶⁵⁰ Zülfikar, 1995, 408; Tietze, 2002, 520a.

⁶⁵¹ asıl varyant *çinti*.

⁶⁵² Eren, 1999, 94a; Räsänen, 1969, 111b; Tietze, 2002, 520b; Ayverdi, 2006, 587a; Meninski, 1680, 1639.

⁶⁵³ Zülfikar, 1995, 409.

⁶⁵⁴ Dankoff, 1995, 121/592; Tzitzilis, 1987, 124/520; Tietze, 2002, 521a; Ayverdi, 2006, 587a; Eren, 1999, 94b.

çiğse-] Ancak Kubbealtı *çise-g* şeklinde bir tahlil verir, ki bu daha açıklayıcıdır.⁶⁵⁵ || → çilemek.

çisen *a. hlk.* İnce yağmur. || **YER: DerS 1239b** "İnce yağmur." Isp, Brd, Ba, Bo, İst, Krş, Nğ || **TarSØ** || → çilemek.

çişik, -ği *a. hlk.* Tavşan yavrusu. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 215b** "Tavşan yavrusu." || **KÖKEN:** Kelime, Semih Tezcan' a göre, izine Türkmencede rastladığımız *çebşek* "tovşanın çayası" sözcüğünün yanlış okunması suretiyle ortaya çıkan ve daha sonra da sözlüklere yayılan bir "gölge sözcük"tür.⁶⁵⁶

çit (II) *a. hlk.* 1. Pamuktan dokunmuş basma. 2. Baş örtüsü, yazma, yemeni. || **YER: DerS 1240b** "Başörtüsü, yemeni." Mn, Sm, Ama, To, Gr, Gm, Ar, Ezm, Ezc, Dy, Tn, El, Sv, Ky, Nğ, Kn "Basma (kumaş hk.)." Af, Isp, Es, Ks, Çr, Ama, Kr, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Kn, Ada, İç, Kerkük, Malatya İli Ağızları 394b, Erzurum Ağzı 116a, Mersin Ağzı 93a || **TarS² 927** "Bir nevi yerli kumaş, yazma yemeni, basma." || **KÖKEN:** < *ET çit* "flowered silk". Doerfer'e göre ise, < *Fa. çīt* < *Hint. çits* < *Sans. çitrā* "rengarenk". Doerfer; kelimenin, Hintçeden başlayarak dünya dillerine yayılışını ayrıntılı incelemiştir; buradaki bilgilerden kelimenin çok geniş bir alana yayıldığı anlaşıyor, bu tabii ki ticarî ilişkilerin bir sonucudur. Eski çağlardaki ipek ticaretinin yaygınlığı bir yana, Kaşgarlı'nın kelimeye verdiği "Üzerinde alacalı nakışlar bulunan Çin kumaşı" tanımı da bu durumu doğrulamaktadır. Ancak kelimenin günümüze kadar yaşayarak, ağızlarda bu denli yaygın bir biçimde kullanılmasını gerçekten çok ilginç buluyorum. Çünkü Räsänen'in verdiği karşılıklara bakılırsa, kelimenin Türk dillerinde pek yaygın olmadığı, daha çok Güneybatı grubu dillerinde kullanıldığı anlaşıyor.⁶⁵⁷

çitari Bu kelime TürS¹¹ 551b'de: "çitari 1. İzmaritgillerden, üzerinde sarı çizgiler bulunan, en büyüğü yarım kiloyu aşmayan, kılçıklı bir balık. 2. İpek veya pamukla dokunan bir tür çizgili kumaş." şeklinde hlk. ibaresi olmadan verilmiş. Daha önceki tüm baskılarda yer alan kelime, yedinci baskıda DS; sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerS 1241b** "İpek ve ipekle karışık yollu

⁶⁵⁵ Tietze, 2002, 522a; Ayverdi, 2006, 588a.

⁶⁵⁶ Semih Tezcan, "Yaygın Bir Gölge Sözcük: çiçek/çişik", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 3 (1993): 257-266.

⁶⁵⁷ Doerfer, 1967, 129/1153; Atalay, 1941, 120; Meninski, 1680, 6033; Şemseddin Sami, **age**, 215b; Clauson, 1972, 402a; Räsänen, 1969, 112b; Tietze, 2002, 522b; Ayverdi, 2006, 588b; "painted Indian, Persian or Turkish silks, and other cloths..." Steingass, 1892, 405b.

dokuma." İz, Çr, Gaz || **DerS 4479b** "Bir çeşit basma." Isp || **TarS² 927** "Bir çeşit yollu, ipekli kumaş ki yolları çok vakit ayrı ayrı renklerde olur."⁶⁵⁸ || **KÖKEN:** Önceki baskılara baktığımız zaman bu iki anlamın maddelendirilmesinde bir standart göremeyiz: üç, dört, beş, altı ve onuncu baskılarda tek bir maddede işlenen bu anlamlar, yedi ve sekizinci baskılarda iki farklı maddede verilmiştir. Eren, *çitari* maddesinde *balık* anlamını verip köken olarak da Rumcayı göstermiş, *kumaş* anlamını ne bu, ne de ayrı bir maddede ele almıştır. Tietze, *balık* anlamı için *Rum. < κίθαρι κιτάρι* kökeni verip; *kumaş* anlamını ayrı bir maddede, < *Fa. se* "üç" + *tār* "iplik" kökeniyle ele almıştır. Mütercim Asım *setâr* maddesinde kelimeye "Peşedan manasıdır ki cibinlik ve namusiye dedikleri perdedir." anlamı vermiştir; ancak bahsi geçen kelime Ar. *setr* "örtmek" ile ilgili olsa gerektir. Kamus-ı Türkî'deki *setâre* maddesinde ise "Fa. [< *se* 'üç' + *târ* 'tel'] 1. Üç telli bir nevi tambura. 2. Ahenk, nizam." anlamları vardır.

Tietze'nin aktardığı ikinci etimolojide, sözbaşı /s/'nin nasıl /ç/ olduğu belki tartışılabilir (belki kelime yukarıda işlediğimiz *çit* (II) ile de ilgili olabilir?) veya semantik doğrulama açısından, bahsi geçen kumaştaki çizgi sayısı da irdelenmelidir; fakat iki farklı kökene ait iki farklı anlamla karşı karşıya olduğumuz açıktır. Dolayısıyla bu anlamlar, iki farklı maddede ele alınarak *balık* anlamlı kelimeye Rumca, *kumaş* anlamlı kelimeye -ben bu hususta tam emin değilim- Farsça köken verilmelidir.⁶⁵⁹

çiten a. hlk. 1. Saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit. **2.** Kuzu ağılı. || **YER: DerS 1150a** "Saman taşımak için kağınlara konulan büyük sepet." Af, Çkl, Brs, İst, Çr, Sm, Or, Rz, Ed, Krk, Tk, Bulgaristan || **DerS 1242a** "Bahçe ve ağılların etrafına çekilen çit." Es, Ks, Bo || **DerS 1242b** "Buzağı veya kuzu için yapılmış özel ağıl." Af, Bo, Ks, Çkr, Gaz, Ank "Kulpsuz sepet." Ordu Yöresi 340a || **TarS⁰** || **KÖKEN:** Eren' e göre *çit*+(e)n tahlili ile *çit* kelimesinden gelir. Fakat Tietze bu tahlile ihtiyatlı yaklaşır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Kelimenin, "İzmaritgillerden, üzerinde sarı çizgiler bulunan, en büyüğü yarım kiloyu aşmayan, kılçıklı bir balık." anlamına DerS veya TarS'de rastlanmadı. Kelimenin bu anlamına Şemseddin Sami, **age**, 215b'de rastlıyoruz: "Mercan balığına müşabih yüz dirhemlik alaca bir balık.". Kelimenin TürS'ye KT'den girdiğini değerlendiriyorum.

⁶⁵⁹ Eren, 1999, 95a; Tietze, 2002, 512b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 673a; Şemseddin Sami, **age**, 1062a; Demetrius J. Georgacas, "Turkish Common Names of Aquatic Animals (and Congeners) and Fishing Terms of Greek Origin", **Bollettino Dell'atlante Linguistico Mediterraneo**, s. 20 (1978): 128.

⁶⁶⁰ Eren, 1999, 95a; Tietze, 2002, 500a; ayrıca ET *çit* "a fence" için bkz. Clauson, 1972, 401b.

çitmik, -ği *a. hlk.* Üzüm salkımının küçük dalı. || **DerS 1244a** "Küçük üzüm salkımı." Brs || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi bu anlamda almamıştır. Çünkü DerS'de bu anlamdaki asıl varyant *çitim* şeklidir. Sadece bir yöreden derlenmiş şeklin, bu anlamı temsilen sözlüğe alınması düşündürücüdür. Tietze; *çitmik* kelimesini "fiske, küçük miktar" anlamıyla maddelendirerek, kökenini isabetli bir şekilde < *çimdik* kelimesinin metateze uğramış varyantı olarak göstermiştir. Kubbealtı da "üzüm salkımının bir tutamlık küçük salkımcıklarından her biri" anlamını verdiği *çitmik* maddesinde kelimeyi *çimdik* biçiminin metatezi olarak göstermiştir. Semantik açıdan bu açıklamalar gayet isabetlidir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁶⁶¹ || → *çimdik*.

çiyleme Son baskıda "Çiylemek işi." anlamıyla gördüğümüz kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin sekizinci baskıyla birlikte sözlüğe girdiği anlaşıyor. Sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi alan kelimedden onuncu baskıda bu ibare çıkarılmıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ**⁶⁶² || **KÖKEN:** *çiy+le-me* || → *çilemek*.

çiylemek (*nsz*) *hlk.* Yağmur, hafif ve ince yağmak. || **DerSØ** || **TarSØ** || → *çilemek*.

çizin çizin *zf. hlk.* Çizgi durumunda, sırayla: *Turnam gelir çizin çizin / Kanadı boynundan uzun.* -Halk türküsü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || *çiz-in + çiz-in* || → *cızık*.

çocukçu *a. hlk.* Çocuk doktoru. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *çocuk+çu* < *Çağ. çocuk* "domuz yavrusu" < *çōçuk*⁶⁶³ < ?

Kelime üzerinde epeyce durulmuştur. Kaşgarlı kelimeye "domuz yavrusu, her şeyin küçüğü" anlamını vermiştir. Eren, kelimeyle ilgili hemen tüm verileri özetlemiştir. Nişanyan'a göre kelime, çocuk dilinden alınmış ekspresif bir deyimdir. Kaçalın, kelimeyi (<**çōk+çuk*) "küçük (olan) çok(luk unsuru); uşak, ufaklık" tahlili ile açıklar.⁶⁶⁴ Saadet Çağatay'a göre, *çocuk* kavramı için "domuz yavrusu" anlamından hareket etmek insan düşüncesine terstir; zira insan, yavrusu için hep okşayıcı ve sevgi ifade edici sözler kullanır. Çağatay'a göre kelime, eski Uygurcadaki *çoğ* "paket, eşya paketi" biçiminden türemiştir (Atalay, 1941, 128 *çoğ*

⁶⁶¹ Tietze, 2002, 523b; Ayverdi, 2006, 589a; Zülfikar, 1995, 413.

⁶⁶² bu anlamda yok.

⁶⁶³ Tekin, 1995, 177, (Karag. şoyşka; Tkm. cōcuk; Tür. çocuk).

⁶⁶⁴ Tietze, 2002, 525b; Eren, 1999, 90b; Räsänen, 1969, 113a; Clauson, 1972, 400b; Nişanyan, 2009, 113a; Kaçalın, 2011, 995; Kaçalın, 2006, 128; Şçerbak, **agm**, 125; kelimenin DLT'deki anlamı üzerine bkz. Hauenschild, 2003, 87; Eren, 2002, 141.

"Eşya konan heybe, bohça"): *çoğ+çuk* "kundakçık, bohçacık".⁶⁶⁵ Adamoviç; "domuz" un İslamiyet'teki yerinden hareketle, o güne kadarki etimolojilerden çok daha farklı bir öneri ortaya koymuştur: *çocuk* < **çōcuk* < **çowcuk* < **çawcık* < **çağcık* < *çağacık* < Anadolu Ağızları *çağa* "çocuk".⁶⁶⁶ Stachowski'nin, kelimeyle ilgili; biri Adamoviç'in yazısından önce, biri de sonra olmak üzere iki yazısı vardır. Stachowski, 1985 tarihli yazısında, Türkçe *çocuk* sözcüğünün, ne Türkçe *çoçka* "domuz yavrusu" sözcüğünün değişmiş bir biçimi olduğunu ne de Türkçe "çocuk" anlamının "domuz yavrusu" anlamından geliştiğini; bilakis hem *çocuk* hem de *çoçka* sözcüklerinin Ana Türkçe **√çöl* "genç, küçük" biçimindeki bir kökün türevleri olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁶⁷ 2009 tarihli yazısında ise, bir yandan Adamoviç'in yazısını değerlendirmiş diğer yandan da kendi görüşüne eklemeler yapmıştır.⁶⁶⁸ Bu etimolojilerle ilgili olarak kişisel fikrim sorulsaydı, Stachowski'nin görüşünü - yazısında katılmadığım noktalar bulunsa da- benimsediğimi söyledim.

çolun "Balıkçıların kullandığı ağkepçe" anlamı bulunan kelimeye son baskıda rastlayamıyoruz. Kelimenin üçüncü baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşıyor. Üç ve dördüncü baskıda hlk. ibaresi almayan kelimeye; beş ve altıncı baskıda DD, yedinci baskıda ise DS ibarelerinin getirildiği görülüyor. Ancak kelime sekiz ve sonrasındaki baskılarda bulunmamaktadır. || **YER: DerS 1264a** "Balık avlamak için bir sırğa geçirilmiş dört köşe kalbur." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

çopul "Sebze sulamak için yağmur suyu biriktirmek üzere açılan genişçe çukur." anlam ve DD ibareli kelimeyi; iki, üç ve dördüncü baskı haricinde, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda göremeyiz. || **YER: DerS 1269a** "Su biriken yer." Sv⁶⁶⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

çor a. hlk. **1.** Hastalık. **2.** Sığır vebası. || **YER: DerS 1269a** "Dert, keder, hastalık." Af, Isp, Dz, Çkl, Es, Bo, Sm, Ama ve köyleri, To, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Dy, El, Malatya ve köyleri, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Mg,

⁶⁶⁵ Saadet Çağatay, "Türkçede Çocuk Kavramı", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1977**, (1978): 1-3.

⁶⁶⁶ Milan Adamoviç, "Heisst türkisch çocuk wirklich 'Ferkel'?", **Türkbilig**, s.15 (2008): 3-7. [Türkçe çevirisi: Aziz Merhan, "Türkçedeki çocuk sözü gerçekten 'domuz yavrusu' mu demek?", **Türkbilig**, s. 15 (2008): 8-12.].

⁶⁶⁷ Marek Stachowski, "Türkisch çocuk 'Kind' ", **Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook**, volume 57 (1985): 79-88.

⁶⁶⁸ Marek Stachowski, "Once Again On The Etymology Of Turkish Çocuk 'Child' ", **Türkbilig**, s.17 (2009): 116-123. [Türkçe çevirisi: Faruk Gökçe, "Yeniden Türkçe çocuk Sözcüğünün Kökeni Üzerine", **Türkbilig**, s.17 (2009): 124-132.].

⁶⁶⁹ asıl varyant *çoplan*.

Ed "Bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası." Brs, Trabzon ve çevresi, Rz, Ar, Kr, Tn, Ml, Ky, Ng, Kn, Ed, Elazığ Yöresi 232b, Erzurum İli Ağızları 67; Keban-Baskil 187, Malatya İli Ağızları 395a, Kırşehir Yöresi 469a || **DerS 4480a** "Hastalık." Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** Dankoff'a göre, Erm. *č'or* "common cold, animal or plant sickness" (< *Kürt. čor* "disease"). Ancak Tietze, bir köken vermemekle beraber kelimeyi Kürt. *čor* "salgın hayvan hastalığı" ile karşılaştırmıştır, ayrıca Tietze'nin bu karşılaştırmayı Dankoff'un verdiği bilgiden hareketle yaptığı anlaşılıyor. DerS'de kelimeye dair bitki hastalığı adı olarak da kayıtlar mevcuttur, ki bu da Erm. kökenindeki *bitki hastalığı* anlamını da doğrulamaktadır. Eren, kelimeyi Erm. kökenli kabul etmiştir.⁶⁷⁰

çoralamak TürS¹ 130a' da "Kendi suçunu başkasına yüklemek." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1270b** "Yaptığı suçu başkasına yüklemek." Af || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

çorlu *sf. hlk.* Hastalıklı, dertli. || **YER: DerS 1272a** "Hastalıklı, dertli, illetli." Isp, Denizli ve köyleri, Ay, Mn, Çr, Sm, Ama, To, Or, Ar, Kr, Ezm, Dy, Ml, Maraş ve çevresi, Hat, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ant, Krk || **DerS 4480a** "Hastalıklı, sarı benizli." Ml, Ada || **TarS² 943** "Hastalıklı, illetli." || **KÖKEN:** *çor+lu* || → çor.

çotanak, -ğı *a. hlk.* Üzerinde birçok fındık bulunan dal. || **YER: DerS 1274b** "Üzerinde ikiden fazla fındık bulunan dal." Sm, Gr, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeyi Eren, Tietze ve Kubbealtı'da göremiyoruz. Tietze, *çot (II)* "ağaç dallarının gövdeye bittiği yer ve bunlardan iki dal arasında kalan kısım" maddesinde herhangi bir köken vermemiş; Rum. *ciot* "Astknoten" ve Sl. kognatlarının Türkçeden alınmış olabileceğini belirtmiştir. Bläsing'e göre ise kelime belki Erm. *c'ut* "dickes Bündel Früchte, Fruchstiel mit vielen Früchten daran" (so in *kiraz c'utu* 'Fruchtgehänge aus vielen Kirschen' *üzüm c'utu* 'Traubendolde') kelimesiyle ilgili olabilir. Hatta Bläsing bu kelimenin; ağızlardaki; *çot* "sehr dicht"; *çotan* "mit einem Zweig zusammen abgepflücktes Früchtebündel"; *çotanak* "Zweig mit mehreren Haselnüssen"; *çıtımık* "viel, dicht"; *çitmik* "einzelnes Traubenästchen an dem (großen)" (bkz. *çitmik* maddesi) gibi biçimlerle de fonetik ve semantik açıdan bir bağı olabileceğini belirtir ama bu birleştirme hususunda kesin konuşmanın zor olduğunu da ekler. Mehmet Ölmez' in, *çot* "el ve ayağı sakat olan, kötürüm, çolak" kelimesiyle *çot (II)* "Ağaç

⁶⁷⁰ Dankoff, 1995, 121/595; Eren, 1999, 98a; Tietze, 2002, 530a.

dallarının gövdeye bittiği yer, ve bunlardan iki dalın arasında kalan kısım" kelimesini kökence birleştirmesi, maalesef bu hususta bize bir ipucu vermemektedir, zira bahsi geçen kelime apayrı bir kelimedir ve ayrıca onun da kökeni belirsizdir.⁶⁷¹ (DD¹ 343a'daki *çitanak* kaydı belki kelime kökünün *çıt* veya *çot* yansıma sesi olduğunun işareti olabilir. Çünkü sonuçta daldaki o kısım zayıf bölgedir ve zorlayınca *çıt/çot* sesini kuvvetle muhtemel çıkarır: Özetle: *çot+anak* "çıt sesinin çıktığı yer" gibi bir tahlil düşünülebilir mi acaba?).

çöğdürmek (*nsz*) *hlk*. 1. İşemek: *Ayın altında iri bedeniyle dikildi, uzun uzun çöğdürdü.* -O. Kemal. 2. İleri doğru fişkırtmak. || **YER: DerS 1277a** "Fışkırtarak, kavis çizerek işemek." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Kü, Kc, Bo, Çkr, Çr, To, Or, Ezm, Ml, Hat, Sv, Ank, Ky, Ng, İç, Ant, Mg, Bulgaristan || **DerS 1278a** "Su, kan gibi sıvı şeyler basınçla dışarı fişkırtmak." Dz || **DerS 4480b** "İşemek." Isp || **TarS² 943** "İleri doğru fişkırtmak." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *çöğ-* / *çöy-* / *çöv-* fiilinin causative hâli. Ancak, eski metinlerde de geçmeyen *çöğ-* fiilinin kökenini bilmiyoruz. Ben ise bu fiilin ses taklidi olduğunu düşünüyorum.⁶⁷²

çöğmek, -er (*nsz*) *hlk*. Alçalmak, aşağıya inmek. || **YER: DerS 1279b** "Alçalmak, aşağı inmek." Af, Bo, Çkr, Ks, Ama, To, Sv, Yz, Ank, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET* *çök-* "to kneel down, to sink, subside, collapse". Clauson, Maniheizt metinlerden başlayarak örnekleri sıralar. Yazıtlarda geçen *sök-* (... tizliği sökürmüş. Kül Tigin Doğu 2) biçimini de bu fiille birleştirir. Räsänen, fiili Moğ. *čökü* "elend sein" ile karşılaştırır. Nişanyan ise: < ? ATü. **çöy-* a.m. + *Ik-* tahlilini vererek, "Nihai kök belki *çok-* olup, önses /ç/ etkisiyle sesli incelmeye uğramıştır. Aynı anlama gelen **çom-/çöm-* fiili ve *çöp* (tortu) adıyla yapısal ilişkisi açık değildir." açıklamasını yapar. Kaçalın, fiilin daha çok, *çom-* "kişi suya dalmak" ile semantik ilişkisi üzerinde durmuştur.⁶⁷³

çöğüncek, -ği *a. hlk*. Dayanma noktası ortada olan kaldıraç, tahterevalli. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çöğ-ü-n-cek* || → *çöğmek*.

⁶⁷¹ Tietze, 2002, 531b; Uwe Bläsing, **Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet**, (Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1995), 47/12; Ölmez, 2009, 245; ilgisi belki zayıf olmakla birlikte krş. Andreas Tietze, "Einige weitere griechische...", 374/311?

⁶⁷² Tietze, 2002, 532b.

⁶⁷³ Clauson, 1972, 413b; Räsänen, 1969, 117a; Nadelyayev, 1969, 154b; Nişanyan, 2009, 113b; Atalay, 1943, 157; Kaçalın, 2006, 231.

çöğünmek (*nsz*) *hlk.* Bir yanı inerken öbür yanı kalkmak. || **YER: DerS 1280a** "Sallanmak." İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çög-ün-mek* || → çöğmek.

çökelge *a. hlk.* Bataklık, su kenarı, balçık. || **YER: DerS 1281a** "Bataklık, su kenarı, balçık." Es, Çr, Ank, Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *çök-elge* || → çöğmek. Kelimeye gelen *-alga/-elge* eki, bu ekin Moğ. *-lga* ile ilişkisi, bu ekle türemiş kelimelerin Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasındaki dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Batalga'dan Çökelge'ye Anadolu Ağızlarındaki *-alga/-elge* Ekine Dair".⁶⁷⁴

çöksek Birinci ve ikinci baskıda "İngin, basık, münhat." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1282a** "Çökük, alçak." Ml, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** **çökse-k* || → çöğmek.

çömçe *a. hlk.* Tahta kepçe, çemçe. || **YER: DerS 1284a** "Kepçe, büyük tahta kaşık." Dz, Ay, İz, Mn, Çkl, Es, Ama, Gm, Kr, Ezc, Vn, Bt, Dy, Ml, Ur, Gaz, Hat, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ed, Arpaçay 390b, Urfa Merkez Ağzı 257b; Keban-Baskil 188, Malatya İli Ağızları 395b, Kırşehir Yöresi 469a, Kars İli Ağızları 374 || **TarS² 951** "Kepçe." || → çemçe.

çömmek, -er (-e) *hlk.* Çömmek: *Ninem, gözlerini onların gidişlerinden ayırmaksızın yere çömdü.* -T. Dursun K. || **YER: DerS 1287a** "Ayaklar üzerine oturmak, çömmek." Af, Isp, Brd, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Es, Çkr, Kn, Ant, Ordu Yöresi 340b, Ada./Osm. Ağızları 464 || **TarSØ** || *çöm-mek* || → çimek.

çöngül Onuncu baskıya kadar TürS'de yer alan "Ufak bataklık, çamurlu küçük göl." anlamlı kelimeyi on ve on birinci baskıda göremeyiz. Kelimenin; yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da *hlk.* ibaresi aldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 1288b** "Ufak bataklık yer." Brs || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 221b** "Ufak bataklık, çamurlu küçük göl." || **KÖKEN:** Kelimenin Redhuose'de kayıtlı olduğunu biliyoruz (*chungul* "a small hole, a pit, a puddle, a quagmire in which cattle sink") ve sözlüğe de buradan girdiğini tahmin ediyorum. Eren, kelime için "Kökünü bilmiyoruz." demiştir. Kelimenin tek bir yöreden derlenmiş olması düşündürücüdür; ancak Eren'in "Sırça Köşkte" yazı dizisinde bu kelimeye dair bir düzeltmeye rastlayamadım; hatta Eren, ağızlardaki "su birikintisi, bataklık, gölcük" anlamına gelen kelimeleri

⁶⁷⁴ Uwe Bläsing, "Batalga'dan Çökelge'ye Anadolu Ağızlarındaki *-alga/-elge* Ekine Dair", **Dil Araştırmaları**, s. 13 (Güz 2013): 9-36.

sayarken bu kelimeyi de zikretmiştir.⁶⁷⁵ Kubbealtı da kelimeye bir köken vermemiştir.⁶⁷⁶

çöpçatan *a. 2. hlk.* Kimin kiminle evleneceğini önceden kararlaştırıp gerçekleştirdiğine inanılan manevi güç: *Çöpçatan böyle çatmış.* || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 219b** "Mukaddir, kısmet veren." || **DDØ** || **KÖKEN:** *çöp + çatan < ET çöp < Kaşgarlı, kelimeye "şarabın tortusu, her şeyin çöküntüsü, çöp, çör çöp; herhangi bir şeyin çökeli" karşılığını vermiştir, hatta DLT'de bugünkü çör çöp ikilemesinin benzerini de görürüz: "çöp çep kişiler". Tietze, "İnce sap, dal veya tahta parçası." anlamını verdiği kelimeye Fa. *çüb* kökenini verir; bunun ET *çöb* "rüşup, tortu" kelimesi ile karıştığını söyler. Tietze'nin bahsettiği ET kelime, Clauson'da *çöb* şeklindedir, ve burada kelimenin Uygur metinlerinden başlamak üzere kullanıldığını da görürüz. Kelimeyle ilgili belli başlı görüşleri toparlayan Eren, Farsça kökeni şüpheli bulur ve birçok karşılaştırma yaptıktan sonra **çöprek* türevini ön plana çıkarır. Räsänen'e göre kelime, Eski Çuvaşçadan Macarcaya geçmiştir. Nişanyan kelimeyi DLT'deki *çöp* ile birleştirir. Bence bu verilere göre kelimeye Fa. köken vermek oldukça iddialı olacaktır; ancak bahsi geçen ET kelimenin Tietze'nin de belirttiği gibi Fa. *çüb* ile karıştığı da açıktır.⁶⁷⁷*

çöp vergisi *a. hlk.* Çevre temizlik vergisi. || **DerSØ** || **TarSØ** || *çöp + vergisi* || → **çöpçatan**.

çör "1. Ağaç diken. 2. Hastalık. 3. Şeytan." anlamlarına gelen kelime son baskıda yoktur. Kelimenin ilk baskıda sözlüğe girdiği, yedinci baskıyla beraber de sözlükten çıkarıldığı anlaşılıyor. Fakat kelimenin anlamlarındaki ibarelerin baskılar arasında belli bir standardı olmadığını da görmekteyiz. Birinci anlam ilk dört baskıda DD ibaresi almış, beş ve altıncı baskılarda bu ibare bu anlamdan kaldırılmıştır. İki ve üçüncü anlamların ise sadece birinci baskıda DD ibaresi aldığını görmekteyiz. || **YER: DerS 1269b** "Dert, keder, hastalık." Tn, Mğ⁶⁷⁸ "Şeytan" Kr "Yabancı ahlatın diken." Uş, Mğ || **TarSØ** || → **çör**.

çörten *a. hlk.* Dam çevresindeki yağmur sularını oluklardan alıp duvar temelinden uzağa akıtan, saçak kenarlarından dışarı doğru uzanmış ağaç oluk. || **YER: DerS**

⁶⁷⁵ Hasan Eren, "Sırça Köşkte... IV", **Türk Dili**, s. 517 (Ocak 1995/I): 41.

⁶⁷⁶ Redhouse, 1890, 740b; Eren, 1999, 100a; Ayverdi, 2006, 599b.

⁶⁷⁷ Atalay, 1943, 158; Tietze, 2002, 535a; Eren, 1999, 100a; Räsänen, 1969, 118a; Nadelyayev, 1969, 155b; Nişanyan, 2009, 114a; Tietze, "Persian Loanwords", 140/38.

⁶⁷⁸ asıl varyant *çor*.

1293a "Pınar veya damdan su akıtan ağaç veya teneke oluk." Af, Ay, İz, Mn, Brs, Es, Ks, Çkr ve ilçeleri, Çorum ilçe ve köyleri, Sm, Ama, Gr, Ur, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ankara ilçe ve köyleri, Krş, Kayseri ve ilçeleri, Nş, Ng, Kn, İç, Ed, Kırşehir Yöresi 469a, Mersin Ağzı 99a || **TarSø**⁶⁷⁹ || **KÖKEN:** Dankoff'a göre, < *Erm. jordan*, *jordan* "gutter"? Hamza Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Çağ. *çörten* "canal, gouttière; petit poisson ou serpent d'eau venimeux" (Courteille, 1872, 293); yine Çağ. *çürten* "laym, Žedvel; jajla balığı", Çağ. *çürten balığı, çörten gölü*" (Kúnos, 1902, 55) kayıtları *Erm.* kökenin sıhhatini sarsıyor, Çağ. döneminde *Erm.* alıntı nasıl olabilir ki? . Dankoff sadece Sanglax'taki kaydı vermiştir, benim aktardığım diğer veriler Dankoff'ta yoktur. Fa. *chorāba* "water flowing from the bottom of a dam" (Steingass, 1892, 402b) kaydı kelimemizin Fa. kökenli olduğunu gösterebilir. Ermenice biçimin de Fa. kökenli olduğu anlaşılıyor.⁶⁸⁰

çörtü *a. hlk.* Değirmende buğday teknesi oluğu. || **DerSø**⁶⁸¹ || **TarSø** || **KT 220a** "Değirmen taşına tane döken titrek huni" || **KÖKEN:** Kubbealtı kelimeye köken vermemiştir.⁶⁸² Eren ve Tietze Ø.

çötele "Bir tehlikeyi göstermek için dikilen işaretli değnek." anlam ve DD ibareli kelimeyi; iki, üç ve dördüncü baskı haricinde, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda göremeyiz. || **YER: DerS 1296b** "Sınır, tehlikeyi belirten sırık, bez, işaret vb." İç || **TarSø** || **KÖKEN:** ?

çötelemek TürS¹ 131a'da, "Suçlu kimse telâş ve sinirlilik göstermek." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda rastlamayız. || **YER: DerS 1296b** "Suçlu kimse telaş göstermek." To || **TarSø** || **KÖKEN:** *çötele-mek* || → çötele.

çöz *a. hlk.* **1.** Bumbar, bağırsak. **2.** Bumbarın yağı. || **YER: DerS 1299a** "Bumbar, bağırsak." Isp, Dz, Mn, Es, Sm, Hat, Ng, Kn, Ada, İç "Bağırsak yağı." Isp, İz, Mn, Ba, Çkl, Es, Ama, Or, Gaz, Mr, Ky, Ng, Kn, İç, Mersin Ağzı 99b || **TarS² 956** "İşkembe ve bağırsağı kaplıyan yağ tabakası." || **KÖKEN:** Eren ve Tietze?⁶⁸³

⁶⁷⁹ TarS 956'da aynı anlamda *çörten* maddesi var.

⁶⁸⁰ Dankoff, 1995, 130/645; Bläsing, 1992, 19; Tietze, 2002, 531b; Eren, 1999, 101a; Räsänen, 1969, 116b; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 212v 15; Dankoff, 2008, 94; Zülfikar, 1995, 415.

⁶⁸¹ DerS 1295a'da *çörtü* kelimesine "lahana turşusu" anlamı verilmiş.(Bt, Mş) Bu anlamdaki *çörtü* Dankoff, 1995, 121/594'e göre *Erm.* kökenlidir.

⁶⁸² Ayverdi, 2006, 601a.

⁶⁸³ Eren, 1999, 101a; Tietze, 2002, 536b.

çözmek, -er (-i) 7. *hlk.* Çözüğü ipini tezgâha yerleştirmek. || **YER: DerS 1300a** "Çözüğü ipini hazırlayıp tezgâha yerleştirmek." Dz || **TarSØ** || **KT 220a** "4.Bez iplik ve tellerini yumak ve kalemlerden çıkarıp çengellere takarak ulamaya hazırlamak: *Bez çözmek.*" || **KÖKEN:** < (DLT) *çöj-* "Çözmek, gerilmek." Clauson'a göre bu fiil hapax'tır ve /j/ sesi, belki de /c/ sesinden dissimile olmuş, hiç şüphesiz ikincil bir sestir ve muhtemelen orijinal form *çö:c- olmalıdır.⁶⁸⁴

çucu *a. hlk.* Semerci. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren, Kubbealtı ve Tietze Ø.

çullama *a. 2. hlk.* Tavşan ve kuzu eti ile kızartılmış hamur yemeği. || **YER: DerS 1303a** "Tavşan ve kuzu etile kızartılmış hamur yemeği." Ay, İz, Kn, Mğ || **TarSØ** || **KT 221a** " Üstü hamurla örtülerek pişen yemeklere ıtlâk olunur." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < (DLT) *çugla-* "to wrap, pack up" fiilinin metatezi *çulga-* > *çulla-* olsa gerek; zira bu tür yemeklerde et parçaları bir şey ile kaplanmaktadır. (Bu kelimenin, DerS'de, başka çeşit yemeklere ad olan varyantları da vardır ve bu varyantların çoğunda bir şeye bulanma, bir şeyle kaplanma durumu söz konusudur.) Saadet Çağatay'ın; Atalay, 1941, 128'deki *çoğ* "Eşya konan heybe, bohça" için, günümüz dillerinden; Tel. *çū* "kundak, sargı, kefen"; Sarı Uyg. *çoğla-* "bağlamak, bağ çözmek"; Kazan lehçesi *çulga-* ~ *çılga-* "bağlamak, ayak baldırını sıcak tutmak için bezle sarmak" örneklerini verdiğini biliyoruz.⁶⁸⁵ Eren'e göre ise kelimenin, Türkçe *çullamak* "(çul) örtmek" fiilinden yapıldığı açıktır: *çulla-* + *-ma* eki. Verilere göre Eren'in görüşü semantik açıdan zorlama gibi duruyor.⁶⁸⁶

çultar, çultarı Son baskıda "Eyerin veya palanın üzerine örtülen kilim, halı vb. örtü." anlamıyla gördüğümüz kelimedede *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin tüm baskılarda olduğu; ancak sadece yedi ve sekizinci baskıda *hlk.* ibaresi aldığı görülüyor. || **YER: DerS 1304a** "Bir çeşit kilim." Brs, Gr, Gaz, Hat, Sv, Mersin Ağzı 100a || **TarS² 960** "At örtüsü, eyer örtüsü." || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye köken vermemiştir, kelimeyi Meninski'de görüyoruz. Gelen ekin mahiyetini açıklayamıyorum; ancak kelimenin *çul* ile ilgili olabileceğini değerlendiriyorum.⁶⁸⁷

çurlatmak (-i) *hlk.* Hızlandırmak: *Karada güneş ve bal sızan çiçeklerin öz suyu, insanın nabzını âdeta çurlatarak çarptırıyorlardı.* -Halikarnas Balıkçısı. || **DerSØ** ||

⁶⁸⁴ Atalay, 1940, 9; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 212v 27; Clauson, 1972, 400a; Tietze, 2002, 536a.

⁶⁸⁵ Çağatay, "Türkçede Çocuk Kavramı...", 2; Clauson, 1972, 405a: *çuğ* "bundle".

⁶⁸⁶ Tietze, 2002, 539a; Eren, 1999, 101b; Clauson, 1972, 407b: *çuğla-* "to wrap, pack up".

⁶⁸⁷ Tietze, 2002, 539a; Meninski, 1680, 6025.

TarSØ || KÖKEN: Eren, Kubbealtı ve Tietze Ø. Bana göre ise kelime ses taklididir: *çur+la-t-mak*.

çükündür *a. hlk.* Pancar. || **YER: DerS 1307a** "Pancar." Dz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Sm, To, Ezm, Vn, Ur, Dy, Gaz, Ank, Kn, Ed, Krk, Kerkük, Bulgaristan || **DerS 4481b** "Kırmızı pancar." || **TarS² 960** "Pancar." || **KÖKEN:** Beta vulgaris. Eren, Räsänen ve Tietze'ye göre: < *Fa. çukundur* "Beet root.". Fakat Dankoff kelimenin Farsça kökenli olduğunu ancak Türkçeye Ermeniceden girdiğini iddia eder. Doerfer'e göre kelime Farsçadan; Türkçe, Ermenice, Urduçaya; Türkçeden de Bulgarçaya geçmiştir.⁶⁸⁸

çükür *a. hlk.* Bir yüzü balta, bir yüzü kazma olan araç. || **YER: DerS 1307b** "Bir yüzü balta, Bir yüzü kazma olan aygıt." Af, Kn, İç, Ant, Mersin Ağzı 101a || **TarSØ || KÖKEN:** Kelime ile ilgili olarak Eren şu açıklamayı yapar: "Tietze'ye göre, Rumcadan alınmıştır. Bu açıklamayı Tzitzilis de benimsemiştir. Dankoff ise kelimenin Ermeniceden geçtiğini dile getirmiştir Ancak Dankoff'un, Tietze'nin etimolojik açıklamasını gözden kaçırdığı anlaşıyor.". Yine de etimolojik sözlüğünde, Dankoff'un görüşünü veren Tietze'nin, fikir değiştirdiği anlaşıyor. Dolayısıyla kelimenin kökeni: < *Erm. cgur* < *EErm. çkur* "ax".⁶⁸⁹

çülaki *a. hlk.* Kalın kumaş: *Bacağında çülakiden bir külot pantolon, sırtında şayaktan lacivert ceket.* -O. Kemal. || **YER: DerS 1307b** "Kalın kumaş" Ar || **TarSØ || KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *çul* + *aki* "Rum. küçültme eki.". Ayrıca Tietze, Yunan tüccarların kumaş ticaretinde mühim rol oynadığını da eklemiştir ve bu bilgi, verilen etimolojiyi kuvvetlendirmektedir; ayrıca kelimenin Balkan dillerinde bulunmayışı da oldukça yeni bir kelime olduğuna delalet etmektedir.⁶⁹⁰

dadamak İlk üç baskıda "Avı çekmek için bir yere yem dökmek." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1319a** "Kuş, balık avlamak için av yerine konulan yem." Ky⁶⁹¹ || **DD¹ 391b** "Av kuşlarını avlamak için av yerine yem bırakmak." Ky || **TarSØ**

⁶⁸⁸ Eren, 1999, 102a; Tietze, 2002, 538a; Steingass, 1892, 396b; Dankoff, 1995, 162/C3; Doerfer, 1967, 75/1086; Räsänen, 1969, 119a; Stachowski, 1998, [54]/118/97; Pomorska, 1995, 100; Hauenschild, 1989, 32/183.

⁶⁸⁹ Dankoff, 1995, 99/466; Tietze, 2002, 540b; Eren, 1999, 102b.

⁶⁹⁰ Tietze, 2002, 538b; Ayverdi, 2006, 604a.

⁶⁹¹ asıl varyant *dadamak* ve DD'deki *dadamak* kelimesinin anlamının karşılığını DerS'de göremiyoruz. DD'deki *dadamak* kelimesi DerS'de çok farklı bir anlamı karşılayan *dadamık* kelimesinin varyantı

|| **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *ET tatı-* "to taste, to be tasty" < *tāt-*.⁶⁹² *Dada-* biçiminin Meninski'de geçtiğini biliyoruz. Clauson; DLT ve Kutadgu Bilig'de geçen *tatı-* biçimini *tat-* ile ilişkilendirmekte tereddüttedir; fiilden fiil yapan *-ı* ekine dair bir iz olmadığı için bu ekin *-a* şeklinde düşünülmesi gerektiğini söyler, ki incelediğimiz bu kelime de bu hususta iyi bir örnektir. (Tietze bu biçimi; isim veya sıfattan, fiil temeli yapılırken ilave edilen *-e-* genişlemesi saymış, buna örnek olarak da *ada-* fiilini vermiştir?). Kelimenin *tat-* fiili ile ilgili olduğu kesindir; ancak buradaki sıkıntı, bahsi geçen gövdeye köken olarak Tietze'nin isim, Clauson'un fiil tabanı vermesidir. *Tat* ismi ET periyodunda bulunmadığı ve bu ismin *tat-* fiiliyle arasındaki ilişki açık olmadığı için Clauson bu hususta haklıdır. Talat Tekin de, geçişsiz *tatı-* fiilinin isimden fiil eki {+ı-} ile açıklanabileceğini; ancak *tat* biçiminin (o devir için) şimdiye dek tanınlanmış olmadığını belirtir. Eğer Tietze, *dada-* fiilini ET *tatı-* biçimine hiç götürmeden yakın dönemde ortaya çıkan *tat* ismi ile ilişkilendirseydi (*tat+a-*) daha isabetli olurdu. Çünkü Tietze'nin verdiği ET *tatı-* biçimini, yaptığı *tat+a-* tahlili ile açıklayamıyoruz. Verilere göre *tada-* gövdesinin yakın döneme ait bir biçim olduğu anlaşılıyor. *Dadamak* kelimesinin, bu anlamla, sadece bir yöreden derlenmiş olması (Ky) ve bu anlamın DD'de bulunduğu hâlde DerS'de hiç bulunmaması da çok ayrı problemler olarak bir kenarda duruyor.⁶⁹³

dadamık İlk dört baskıda "Av çekmek için dökülen yem." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1319a** "Kuş, balık avlamak için av yerine konulan yem." Bo, Gaz, Mr, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dada-mık* || → *dadamak*.

dadaş a. 3. ünl. hlk. Yakın dostlar için kullanılan bir seslenme sözü. || **YER: DerS 1319b** "Arkadaş, ahbap." Mn, Çr, Gm, Kn⁶⁹⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

dal (II) a. hlk. 1. Arka, sırt. **2.** Kol. **3.** Omuz: *Belikler dalına dökülür gelir / İnce bel üstüne sal ala gözlüüm* -Halk türküsü. **4.** Boyun, ense. || **KÖKEN:** Bu kelime TürS¹¹ 582b'de: "1. Arka, sırt. 2. Kol. 3. Omuz." şeklinde hlk. ibaresiyle; fakat kökeni

görünüyor. ? Birleştirme yapılırken yanlışlık meydana geldiğini düşünüyorum. ? Şu halde DD'de tanımı verilen kelime, bir nesnenin; DerS'de verilen kelime ise bir hareketin ismi olmuş.

⁶⁹² Tekin, 1995, 175. (DLT *tāt-ı-g*; Tkm. *dāt-*; Az. *dad-*; Türk. *tad-*).

⁶⁹³ Clauson, 1972, 452a; Tietze, 2002, 544a; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 274/90; Atalay, 1941, 257; Arat, 1979, 428; Meninski, 1680, 1997; E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obştyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi) "V", "G", "D"*, (Moskva: 1980), 162.

⁶⁹⁴ Kelimenin DerS'de buna benzer başka anlamları da mevcut; ancak maddede verilen anlama en yakın olanı buraya aldım.

belirtilmemiş şekilde kayıtlıdır. Lessing "Shoulder blade, scapula of a sheep used in scapulimancy."; Schönig ve ötesi⁶⁹⁵, bir ve üç numaralı anlamların kökeninin Moğolca olduğunu açıkça ortaya koymaktadır, bu yüzden kelimenin kökeni bu bilgilere göre güncellenmelidir. Fakat bu maddede, üzerinde konuşulması gereken bir husus daha olduğunu düşünüyorum, o da iki numaralı anlam... Evvela *kol* anlamını açıklığa kavuşturmamız gerekiyor sanırım. Burada kastedilen, insan organı olan kol mu yoksa ağaç kolu mu? TürS¹¹ 582a *Dal (I)* 1. "Ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biri." maddesinden, iki numaralı anlamdan kastedilenin ağaç kolu olmadığını anlıyoruz. *Ağaç kolu* anlamındaki *dal* kelimesinin ET *tāl*⁶⁹⁶ kökenine gittiğini biliyoruz. Önüne geldiği kelimeye "Çıplak, yalın." anlamları katan ve kökenini bilmediğimiz *Dal (III)* maddesini de diğer iki madde haricinde belirtmiş olalım. Önceki baskılara baktığımızda da *kol* anlamının verilisinde veya *dal* kelimesinin maddelendirilmesinde farklılıklar olduğunu görüyoruz:

TürS¹-135a *Dal (I)* "Ağacın gövdesinden ayrılan kolların her biri."; *Dal (II)* "Arka." *Dal (III)* "Çıplak, yalın."

TürS²-180a; birinci baskının aynısı.

TürS³-190b; birinci baskının aynısı.

TürS⁴-179a; birinci baskının aynısı.

TürS⁵-180a; birinci baskının aynısı.

TürS⁶-199a; birinci baskının aynısı.

TürS⁷-266a-b; *Dal (I)* "Ağacın gövdesinden ayrılan kollardan her biri." *Dal (II)* "1. Arka, sırt. 2. Kol. 3. Boyun, ense." *Dal (III)* "Çıplak, yalın." *Dal (IV)* "Zaman belirten sözcüklerin başına getirildiğinde sözcüğün anlamını güçlendirir (dalgündüz)."

TürS⁸-331b; yedinci baskının aynısı.

TürS⁹-516b; yedinci baskının aynısı.

TürS¹⁰ - 463a-b; yedinci baskının aynısı.

⁶⁹⁵ Kelime ile ilgili diğer kaynaklar Schönig'de derli toplu biçimde verilmiştir, bütünlüyci bilgiler için ayrıca bkz. Eren, "Türkçede Moğolca Kalıntılar", 178.

⁶⁹⁶ Tekin, 1995, 174. (DLT *tāl*; Tkm. *tāl*; Har. *dāl*).

Bu verilere göre *kol* anlamının yedinci baskıdan itibaren sözlüğe girdiği anlaşıyor. *Dal* kelimesinin TarS⁵ 3703'te *Tal* "Dal." şeklinde kayıtlı olduğunu biliyoruz. Fakat DerS 1333 ve ötesinde, *dal* kelimesinin on üç farklı anlamda kaydını görüyoruz, ve bu anlamlardan biri de bahsi geçen *kol* anlamıdır: [Brs, Çr, Sm, Ezm, Sv, Kn]. (*Dal II*) maddesine yedinci baskıyla eklenen *kol* anlamının buradan geldiği anlaşıyor. Fakat ben, semantik açıdan insan kolunu temsil eden *kol* anlamının; Moğ. kökenli kelimedenden çok Türk. kökenli (*Dal I*) kelimesiyle ilgili olduğunu düşünüyorum. İnsan kolu için, benzerlik ilgisinden hareketle isimlendirme yapacak olsak; *sırt*, *kürek kemiği* anlamını mı, yoksa *ağaç kolu* anlamını mı yüklenen kelimeyi esas alırız? Bu konuda Mehmet Ölmez'in de aynı düşüncüyü *dal (II)* maddesinde "burada kökence iki ayrı sözcük söz konusu olabilir" şeklinde dile getirdiğini biliyoruz.⁶⁹⁷ Tietze ve Kubbealtı'nın da "Kol" anlamını sözlüklerine hiç almamış olmalarının sebebi de bu olsa gerek; yoksa DerS'de bu kadar yöreden toplanmış ve TürS'nin önceki baskılarında defalarca yer almış bir anlamı, bahsi geçen sözlüklerin atlamış olması çok zayıf bir ihtimaldir:

Kubbealtı: Dal I Bir ağaç gövdesinden çıkan kollardan her biri. (< ET tāl)

Dal II Çıplak, yalın.

Dal III Arka, sırt. (< Moğ. dalu)

Tietze: Dal I Ağacın kolu. < ET tāl

Dal II Sırt, arka. < Moğ. dalu

Dal III Çıplak. < ??

Her iki sözlükte de *kol* anlamının verilmediğini görüyoruz. Bu veriler ışığında özetlemek gerekirse, Türkçe Sözlük *Dal (II)* maddesinde kelimeye Moğ. köken verilerek buradaki *kol* anlamı *Dal (I)* maddesine taşınmalıdır.⁶⁹⁸

dal (IV) Kelimenin "Zaman belirten kelimelerin başına getirildiğinde kelimenin anlamını güçlendirir." anlamını son baskıda görüyoruz. Bu anlamın altıncı baskıyla sözlüğe girdiği; yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER:** DerSØ || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** ?

⁶⁹⁷ Ölmez, 2009, 246.

⁶⁹⁸ Lessing, 1960, 226b; Schönig, 2000, 86; Ayverdi, 2006, 618a-b; Tietze, 2002, 549b ve 550a.

dalacan İkinci baskıda "Hırçın." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1335a** "Hırçın, canı tez, titiz." Brd, İz, Çr, Kc || **TarS² 981 dalaşgan** "Kavgacı, döğüşken, münazaa eden." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < Fa. *dil-āzār* "gönül yaralayan", Türk. *dalağan* "ısıran, yaralayan" kelimesinin tesiri altında halk etimolojisi ile husule gelmiştir.⁶⁹⁹ Ben, kelimenin *dala-* ile ilgisini kabul etmekle beraber, bu biçimlerin - özellikle de Farsça biçimin- birleştirilemeyeceğini düşünüyorum; ancak kelimenin bir de *dılacan* varyantı var, bunun da Tietze'nin etimolojisini güçlendirdiğini kabul etmek gerekiyor.

dalak, -ğı a. 4. hlk. Bal peteği. || **YER: DerS 1336a** "Bozulmamış bal peteği, kovanın yanlarındaki küçük beyaz bal peteği." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Kü, Es, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Tr, Ar, Kars köyleri, Ezm, Ezc, Bt, Ml, Sv, Ank, Ng, Ant, Mg, Ed, Krk, Tk || **TarS² 980** "Petek." || **KÖKEN:** < (DLT) *talak* "spleen" < *tāl*.⁷⁰⁰ Kelimeyle ilgili görüşleri toparlayan Eren'e göre: < *tāl* "dalak" + (a)k küçültme eki. Kaşgarlı'ya göre Kıpçaklar dalağa *solak* (veya *sulak*) adını vermişlerdir. Räsänen, kelime ile *solak* ve *talak* biçimlerini birleştirmiştir. Tekin, *talak* ve *sulak* biçimlerini birleştirmiştir. Clauson, *solak* biçimini *talak* ile birleştirmiştir. (dalak vücudun sol tarafındadır). Mehmet Ölmez **tāl* kökünü Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Mançu-Tunguzca bir karşılık olarak işlemiştir. Kelimenin *bal peteği* anlamını benzerlik ilgisiyle kazandığını değerlendiriyorum.⁷⁰¹

dalak kestirmek hlk. Sıtmadan büyümüş dalağı eski bir yöntemle tedavi ettirmek. || **YER: DerS 1336b** "Sıtmadan büyümüş dalağı Şamanlıktan kalma bir usulle tedavi ettirmek." Ng || **TarSØ** || *dalak* + *kestirmek* || → dalak.

dalan a. mim. 2. hlk. Biçim, şekil. || **YER: DerS 1337a** "Şekil, biçim." Dz, Ay, Mn, Es, Çr, Amasya çevresi, To, Hat, Ng, Ada⁷⁰² || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze bu kelimeyi "avlu, hol" anlamıyla alıp kelimeye < Fa. *dālān* (BK *dālān* Dehliz manasınadır ki kapıyla hanenin içerisine gelince aralıktır.) kökeni vermiştir. "Biçim, şekil" anlamı Tietze de yoktur.⁷⁰³ Eren ve Kubbealtı Ø.

⁶⁹⁹ Tietze, 2002, 607a.

⁷⁰⁰ Tekin, 1995, 174. (Yak. *tāl*; Tkm. *dālak*; Hal. *tā^alaq*, *tālaq*).

⁷⁰¹ Eren, 1999, 103a; Atalay, 1943, 563; Clauson, 1972, 495b/826a; Tietze, 2002, 550b; Räsänen, 1969, 457b; Sevortyan, 1980, 137; Doerfer, 1971, 304; Mehmet Ölmez, "Ana Altayca Sözbaşı *d-". **Türk Dilleri Araştırmaları 1991**, (1991): 174; Eren, 2002, 137.

⁷⁰² kelime DerS'de geniz n'si ile.

⁷⁰³ Tietze, 2002, 551a; Räsänen, 1969, 130b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 150b.

dalap olmak Sekiz ve dokuzuncu baskıda "(dişi hayvan, özellikle kısırak) Erkek istemek." anlamı ve hlk. ibaresi ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1334b** "Dişi hayvan çiftleşmek istemek, erkek istemek." Isp, Kü, Bo, Gr, Gaz, Sv, Nğ, Ada, İcel ve köyleri, Mg⁷⁰⁴ || **TarS² 978 dalabımak** "Çarpınmak, çırpınmak, oynayıp sıçramak." || **KÖKEN:** *dalap + olmak < OT talpı-* "to flutter, palperate, pulsate". Clauson'a göre OT'den önce tanıklanmayan bu fiilin daha başka türevleri DLT'de mevcuttur. Tietze ise günümüzdeki biçimin orta hecesinde meydana gelen ünlü türemesini izaha muhtaç bulur. Räsänen'e göre ise bu fiil Moğ. [*< dalba-ji* "breit und flach sein (vom Segel vom Teller); *dalbaga* "breite Fläche", "Flügel der Vögel", "Flosse der Fische"; *dalba-gir* "flach, breit"] kökenlidir. Kelimenin eski metinlerde, genellikle kuşların çırpınmasını veya kanat çırpmasını ifade eder durumlarda kullanılması (mesela: "Yumrığumda dalbıyan şahin kuşum öldi." Kaçalin, 2006, 70) Räsänen'in görüşünü kuvvetlendiriyor. Räsänen'deki bu açıklama Tietze'nin gözünden kaçmış olsa gerek; ancak bu fiili ne Schönig ne de Tuna'da bulabildim. Mehmet Ölmez, bu fiili Ana Türkçe ve Ana Moğolca bir karşılık olarak işlemiştir. Kaçalin, Dede Korkut'ta geçen *dalbı-* fiili için *tal-p-ı-* "çırpınmak" şeklinde bir tahlil vermiştir; ancak o da Moğ. kökenden hiç bahis açmamıştır.⁷⁰⁵

dalbastı *a. (da'lbastı) bit. b. hlk.* Bir tür iri, aşılı kiraz. || **YER: DerS 1340a** "Bir çeşit iri, aşılı kiraz." Zn, To, Sm, Or || **TarSØ || KÖKEN:** *dal+ bas-tı* || → dal (II).

dalda TürS¹ 135b'de "Koruyup kayırma." anlamı ve AD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. Sadece üç ve dördüncü baskıda kelimenin sözlükte yer aldığını; ancak bu anlamın kelimeye karşılık olarak verilmediğini ekleyelim. || **YER: DerS 1597b** "Koruma, esirgeme, himaye." İz, Ezm, Vn, Gaz, Diyarbakır Ağzı 153a⁷⁰⁶ || **TarS² 983** "Gölge, saye." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < Çağ. *dalda* "Başın arkası, herhangi bir şeyin arkası". Tietze bu etimolojiyi verdikten sonra kelimenin oluşumuyla ilgili (Moğ. *dald* "gizli" veya *dal II* + locativus eki) seçeneklerini de belirtir, bugün çok yaygın olan *dulda* varyantını da izaha muhtaç bulur. Hasan Eren'in de, *dalda* ve *dulda* arasındaki ilişkiyi "karışık" olarak nitelendirdiğini biliyoruz. Eren'e göre, *dalda* ile "arka, sırt"

⁷⁰⁴ asıl varyant *dalab olmak*.

⁷⁰⁵ Clauson, 1972, 493a; Tietze, 2002, 551a; Räsänen, 1969, 459a; Ölmez, 1991, 174; Kaçalin, 2006, 312a; Moğ. biçimler için bkz. Ramstedt, 1935, 75; Lessing, 1960, 225a.

⁷⁰⁶ asıl varyant *dulda*.

anlamına gelen *dal*; *dulda* ile "taraf; evin arka ve yan tarafları; dulda; güneşin çok ısıttığı duvar kenarı; siper" anlamlarına gelen *dul* arasında çarpıcı bir yakınlık olduğu açıktır. Ancak Schönig ve Tuna, kelimeyi Moğ. kökenli sayar, her iki biçimi de birleştirir. Mehmet Ölmez, kelimenin ET *yaş*- "gizlemek, saklamak, örtmek" ile ilgisi üzerinde durmuştur.⁷⁰⁷

daldalamak TürS¹ 135b'de "Koruyup kayırmak, himaye etmek." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1341b** "Birisini himaye etmek." Amasya ve çevresi, Rz, Kars köyleri, El || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dalda+la-mak* || → *dalda*.

daldalanmak (-e) *hlk.* Gölgeyi yere saklanmak: *Daldalan daldalan daldan aşağı / Saçları dökülür belden aşağı* -Halk türküsü || **YER: DerS 1341b** "Gölgeyi yere ya da bir adamın himayesine sığınmak." Mn, To, Trabzon ve köyleri, Rize çevresi, Ar, Kr köyleri, Ezm, Vn, Bt, El, Kerkük, Erzincan Yöresi 412b, Erzurum İli Ağızları 70 || **TarS² 1248 duldalanmak** "İltica etmek, sığınmak, siper almak."⁷⁰⁸ || **KÖKEN:** *dalda+la-n-mak* || → *dalda*.

daldız *a. hlk.* 1. Marangozların kullandığı ağaç oymaya yarayan oluklu demir alet. 2. Ağaçtan oyulmuş arı kovanı. 3. Ağaçtan oyulmuş yayık. 4. Petekten bal almak için kullanılan demir kepçe, demir bıçak. || **YER: DerS 1342b** "Marangozların kullandığı, ağaç oymaya yarayan oluklu demir aygıt." Isp, Brd, Dz, İz, Kü, Bo, Tr, Rz, İç, Mğ "Ağaçtan oyulmuş arı kovanı." Uş, Dz || **DerS 1343a** "Ağaçtan oyulmuş yayık." Uş "Petekten bal almak için kullanılan demir kepçe, demir bıçak." Isp, Dz, Ay, Kn, İç, Mersin Ağzı 101a || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren ve Kubbealtı kelimeye köken vermemiştir.⁷⁰⁹ Tietze Ø.

dalgı *a. hlk.* Aymazlık. || **YER: DerS 1344a** "Gaflet." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dalgı* < *ET tal*- "to lose strenght, to lose consciousness, to faint". Bu kökü DLT'de *talğan ig* "sara, tutarık (veya *tutar ig*)" örneğinde görürüz. Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak örnekleri sıralar. Kaçalın'e göre fiilin "yorulmak" anlamı Kıpçak kolu özelliğidir.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Tietze, 2002, 551b; Schönig, 2000, 84; Tuna, 1972, 222; Räsänen, 1969, 131a; Ölmez, 2009, 246; Dankoff, 2008, 95; Lessing, 1960, 225b; Sevortyan, 1980, 138; Ölmez, 1991, 175; Eren, "Türkçede Moğolca Kalıntılar", 177-178.

⁷⁰⁸ Dankoff'a göre, bu biçimin düzeltilmesi gerekiyor, bkz. Dankoff, 2008, 95.

⁷⁰⁹ Eren, 1999, 103b; Ayverdi, 2006, 619b.

⁷¹⁰ Clauson, 1972, 490b; Sevortyan, 1980, 133; Kaçalın, 2011, 1004; Atalay, 1939, 438.

dalgır *a. hlk.* Hare. || **YER: DerS 1344a** "Yıkanan kaplar silinmeden kuruduğu zaman üzerlerinde beliren lekeler, hare." Ama, To || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: *dal* "çıplak" + *kır* (renk) ?? Kelimenin ilk baskıdan itibaren sözlükte olduğu anlaşıyor.⁷¹¹ Eren Ø.

dalınc Son baskıda " 1. Kendinden geçercesine sessiz bir coşkuya dalma, istiğrak, meditasyon. 2. Günlük hayatın sıkıntılarından sıyrılmak amacıyla bağdaş kurarak sessiz ve hareketsiz bir biçimde düşüncelerden uzaklaşma, kendini dinleme, istiğrak, meditasyon." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin maddelendirilmesinde belli bir standart göremeyiz. İlk yedi baskıda kelimeye sadece CK (Cep Kılavuzu) ibaresi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi getirilmiş, onuncu baskıda ise bu ibare tekrar kaldırılmıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **ADØ** || **TDØ** || **KÖKEN:** *dal-ınç* || → dalgı.

dalkıran *a. (da'lkıran) 2. hlk.* Şiddetli esen rüzgâr. || **YER: DerS 1345a** "Çok şiddetli esen rüzgâr." Brd || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dal + kıran* || → dal (II).

dallamak (-i) hlk. Budamak. || **YER: DerS 1346a** "Budamak, seyreltmek." Brd, Çr, Ama, To, Ar, Gaz, Hat, Sv, Yz, Nğ, İç, Mğ || **TarSØ**⁷¹² || **KÖKEN:** *dal+la-mak* || → dal (II).

dam (I) a. 4. hlk. Ahır *At damında çocuğa çok iyi bir yer yapmıştı.* -H. E. Adıvar. || **YER: DerS 1348a** "Ahır." Af, Uş, Isp, Brd, Denizli ilçe ve köyleri, İz, Ba, Brd, Kü, Bil, Kc, Bo, Zn, Kastamonu ilçe ve köyleri, Çr, Sm, Sn, Amasya köyleri, Gr, Gm, Ezc, Tn, Yz, Ank, Nğ, Kn, Ed, Krk, Tk || **DerS 4482b** "Ahır." Af || **TarS² 983** "Ev, üstü örtülü yer, dam." || **KÖKEN:** < *ET tam* "a wall" < *tām*.⁷¹³ Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... bu taşka bu tāmka kop Yollug Tigin bitidim." Kül Tigin Güneydoğu yüzü . Gerek Clauson'da gerekse de DLT'de kelimenin eski anlamının "duvar" olduğunu görüyoruz. Eren, kelimenin ET'den beri kullanıldığını fakat kökeninin açık olarak bilinmediğini, bilimsel yayınlarda < *Sans. tama-* (~Lat. domus) biçiminin sık sık dile getirildiğini; Kor. *tam* ve Moğolca *tama* "wand, maver" gibi biçimlerle de birleştirildiğini aktarır (Eren'in, bu görüşleri Räsänen'den aktardığı anlaşıyor). Kaçalin ise, *tim* < *Çin. tem* < *tien* şeklinde bir köken verir. Hatta

⁷¹¹ Tietze, 2002, 532b.

⁷¹² bu anlamda yok.

⁷¹³ Tekin, 1995, 174, (OY tām, Tkm. dām, DLT ve Az. dām; Hal. dā^am).

Kaçalin, Clauson'un hapax olarak nitelendirdiği *tam* 2 "bolt, door bar" kelimesini de bu kelimeyle birleştirmiştir.⁷¹⁴

Son baskıda bu kelimenin "Tutukevi." anlamında hlk. ibaresi yerine argo ibaresi görmekteyiz. Bu anlama üç, dört, beş, altıncı baskılarda hlk. ibaresinin getirildiği görülüyor. DerS'de "Ceza evi." anlamı da karşımıza çıkıyor.

damız "Ahır." anlamındaki kelimenin ikinci baskı ile birlikte sözlüğe girdiği anlaşıyor. Ancak bu anlam sadece yedinci baskıda DS ibaresi almış, sekizinci baskıdan itibaren de bir daha sözlüğe alınmamıştır. || **YER: DerSØ || TarSØ || KT 230b** "Hayvan üretmeye mahsus dam, hayvan yetiştirecek ahır." || **DDØ || KÖKEN:** *dam+ız* ? Kelimeye gelen ekin mahiyetini açıklayamıyorum, ancak bu kelimenin *dam* ile ilgili olduğu açık. || → *dam*.

damızlık, -ğı 2. a. hlk. Maya: *Peynir damızlığı, yoğurt damızlığı.* || **YER: DerS 1352a** "Pekmez, yoğurt, peynir vb. şeyleri yapmaya yarayan maya." Af, Ui, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Es, Zn, Ks, Sm, Ama, To, Gr, Tr, Ezc, Bt, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Kıbrıs, Malatya İli Ağızları, Ordu Yöresi 341a, Ada./Osm. Ağızları 464 || **TarS² 984** "Maya, yoğurt, peynir, pekmez gibi şeylerin mayası." || **KÖKEN:** < *ET tamız-* (< *tam-* fiilinin causativum hâli) < *tam-* "to drip".? Fiilin ET'de *damlamak* anlamına geldiği anlaşıyor. Ancak Tietze, *damızlık* kelimesinin gelişimini izaha muhtaç bulmaktadır. Ben de açıkçası, fiil gövdesine gelen *+lık* yapım ekini anlayabilmiş değilim. Nişanyan da bu kelimedeki *+llk* ekinin fiile eklenmesi durumunu benzersiz bulur; ancak herhangi bir açıklama yapmaz ve **tamız/*damız* adının kaydedilmediğini belirtir. Ancak Kubbealtı halk ağzı olarak nitelendirdiği *damız* "İçinde hayvan üretilen ve yetiştirilen yer" kelimesini < *Süm. dumuzi* < *İbr. tammuz* "döl tanrısı; bolluk, bereket tanrısı" kökenine götürmüştür. Sümercenin Türkçe ile olduğu varsayılan bağı (daha doğrusu olmayan bağı) bir kenara bırakıp İbranice kökenin doğru olduğunu düşünürsek; İbr. *tammuz* ile ET *damız-* yapılarının halk etimolojisi neticesinde birbirine karıştığını değerlendirmek, fiil gövdesine eklenen *+lık* ekini açıklamaktaki en iyimser yaklaşım olacaktır diye düşünüyorum.⁷¹⁵

⁷¹⁴ Clauson, 1972, 502b; Räsänen, 1969, 459a; Tietze, 2002, 554a. Eren, 1999, 104a; Atalay, 1943, 566; Kaçalin, 2011, 1005; Nadelyayev, 1969, 529b; Tekin, 2003, 52; Doerfer, 1971, 304.

⁷¹⁵ Clauson, 1972, 510a. Tietze, 2002, 556a; Kaçalin, 2011, 1005; Atalay, 1943, 566; Nadelyayev, 1969, 530b; Sevortyan, 1980, 139; Erdal, **OTWF II**, 758; Taş, 2011, 216; Nişanyan, 2009, 118b; Ayverdi, 2006, 626a.

dammak "Ansızın hatıra gelmek." anlamındaki kelimeye ilk baskıdan dördüncü baskıya kadar rastlıyoruz; ancak kelime sadece dördüncü baskıda DD ibaresi almıştır. Sonraki baskılara kelimenin alınmadığı anlaşıyor. || **YER: DerS 1354a** "Akla gelmek, önceden hissetmek, sezmek, ummak." Af, Isp, Kü, Es, Or, Gr, Dy, Ml, Gaz, Hat, Sv, Yz, Nğ, Kn, Ada, İç, Arpaçay 390b || **TarS² 985b** "Damlamak, damla damla akmak." || **KÖKEN:** *dam-mak* || TarS² 985 'te *dammak* "damlamak" var; anlam ilgisiz görünse de bizim kelimemizde kastedilen: "aklıma damdı" = "aklıma damladı, bir anda aklıma geldi" olmalı. || → damızlık.

danacı *a. hlk.* Dana çobanı. || **YER: DerS 1355b** "Çoban, dana çobanı." Ama, Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dana+cı* < *dana*. Räsänen, < *EFa. daenu* "İnek." kökenini şüpheyile verir. Tietze, Räsänen'in görüşünü aktarmıştır. Eren; kelimeyi diğer Türk dilleri ile karşılaştırdıktan sonra Orta Türkçede *tana* biçiminin geçmemesine dikkat çeker, kelimenin yaygın bir görüşe göre Hint-Avrupa dillerinden alındığının düşünüldüğünü söyler (Sans. *dhéna* "sağmal inek"); fakat bu görüşü kusurlu bulur. Çünkü Türk diyalektlerindeki "İneğin erkek yavrusu" anlamına karşılık Sans. "sağmal inek" anlamı söz konusudur ve Mac. *tinó* "ineğin erkek yavrusu, düve" biçimi, Çuvaş özellikleri taşıyan eski bir Türk dilinden kalma alıntıdır. Kubbealtı Eren'in görüşünü tekrarlayarak kelimenin Türkçeden Macarca ve Bulgarcaya geçtiğini aktarır. Nişanyan ise ilginç bir şekilde < *Ana Türkçe *tāna* kökenini vermiştir. Sonuç olarak kelimenin kökeni ile ilgili kesin bir yargıya varmak zordur.

darbız İlk dört baskıda "Toprak nemi." anlamı ve DD ibaresiyle bulunan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiç bir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1368b** "Rutubet, nem." Gaz, Mr, Hat, Yz, Ky, Ada "Nemli toprak." Çr, Mr || **TarSØ** || **KT 232b** "Rutubetli tarla, sulak yer." || **KÖKEN:** < Ar. *tarbīš* "tarlayı sulama".⁷¹⁶

darı *a. bit. b. 3. hlk.* Mısır. || **YER: DerS 1370a** "Mısır, mısır tanesi." Af, Uş, Brd, Dz, İz, Balıkesir ve çevresi, To, Or, Gr, Tr, Gaz, Sv, İç, Mğ, Kerkük, Kıbrıs, Ordu Yöresi 341a || **DerS 4483a** "Mısır." Mn || **TarS⁵ 3764 taru** "Darı." || **KÖKEN:** < *ET tariğ* < *tari-* "to cultivate (ground)." < *tār*-⁷¹⁷ "dağıtmak, yaymak". Clauson'a göre *tari-* fiilinden türemiş bu kelimenin iki temel anlamı vardır: "1. cultivated land which is somewhat somewhat attenuated in the phrase *tariğ tari-*. 2. the produce of

⁷¹⁶ "das Bewässern des Feldes vor der Somersaat; das Festigen des bodens durch Bewässerung" Tietze, "Direkte arabische", 279/72; Tietze, 2002, 563a.

⁷¹⁷ Tekin, 1995, 174. (DLT *tār*-, Tk. *dāra*- "kaçıp gitmek, uzaklaşmak").

cultivated land." Kelimenin ilk tanıklandığı yeri IB olarak gösteren Clauson, Türk dillerindeki karşılıkları verdikten sonra Güneybatı dillerindeki sözbaşı *d-* 'nin Fa. *dārū* "medicine, drug" kelimesinin "gunpowder" anlamında kullanılmasından kaynaklanan bir karışıklıktan ortaya çıkmış olabileceğini de ekler. Tietze, ET *tarıg* kökeni haricinde bir çözümleme yapmamıştır. Nişanyan kelimeyi götürdüğü *tar-* "dağıtmak, yaymak, saçmak" kökünü Moğ. *tara-/tarka-* "dağılmak, saçılmak" ile karşılaştırmıştır. İbrahimTaş, *tarı-* "serpmek, ekmek" kökenini vermiştir. Erdal, Doerfer'in kelimeyi *tar-* "verstreuen" köküne götürmek istemesine karşı çıkar. Räsänen kelimeyi Moğ. *tarijan* "Saat, Getreide, Acker, Korn" ile karşılaştırmış ve Macarcaya geçtiğini (*dara* "greies") belirtmiştir. Bu kelimeyle ilgili en farklı tahlili Kaçalın yapmıştır: < *tar+ı-g*. Kaçalın'ın, Abdülkadir İnan'ın görüşünü benimsediği anlaşıyor. Eren'e göre kelimenin, *tarı-* "(ekin) ekmek" kökünden -g ekiyle yapıldığı açıktır. Kamil Stachowski kelimeyi her yönüyle incelemiştir ve burada birçok farklı açıklamayı bir arada görmekteyiz. Kaynakların çoğunda *tarı-* fiili ön plana çıksa da ben *tarı-* fiilinin Talat Tekin'in verdiği uzun ünlülü *tār-* "dağıtmak, yaymak" fiiline götürülebileceğini düşünüyor, kelimenin kökenini yabancı dillere götüren etimolojileri kabul etmiyorum.⁷¹⁸

darıdünya Ar. *dār + dünyā*. (*da:ridünya:*) *hlk*. Dünya, yeryüzü: *Bu darıdünyada bana ondan başka halis dost kalmadı*. -H. R. Gürpınar. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** <Ar. *dār* "ev" + Ar. *dunya*.⁷¹⁹

darıkmak TürS¹ 138a' da "Darlığa düşmek." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER:** **DerS 1371a** "Başı dara gelmek, sıkışmak." Ama || **TarS² 1013 darsıkmak** "Daralmak, sıkılmak, sıkışmak, bunalmak." || **KÖKEN:** < ET *tarık-* "to be constricted" < ET *tar* "narrow, constricted, confined" < *tār*.⁷²⁰ Hem fiil kökü hem de *tarık-* gövdesinin Uygur metinlerinden beri kullanıldığı anlaşıyor.⁷²¹

dastar "Baş örtüsü." anlamındaki kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. Yedinci baskıda DD ibaresi ile sözlüğe giren kelimenin, sekiz ve dokuzuncu

⁷¹⁸ Clauson, 1972, 537b; Tietze, 2002, 563b; Nişanyan, 2009, 120a; Taş, 2011, 119; Erdal, **OTWF I**, 206; Räsänen, 1969, 464b; Nadelyayev, 1969, 537a; Stachowski, Kamil, 2012, 36; Sevortyan, 1980, 157; Eren, 1999, 105b; Atalay, 1943, 577; Abdülkadir İnan, "Tarla ve Darı Kelimleri Üzerine", **Türk Kültürü**, s. 60 (Ekim 1967): 888-890.

⁷¹⁹ Ayverdi, 2006, 633b.

⁷²⁰ Tekin, 1995, 174, (DLT *tār*; Tkm. *dār*; Yak. *tār*; Hal. *tā'r*).

⁷²¹ Clauson, 1972, 528a ve 540b; Räsänen, 1969, 463a; Nadelyayev, 1969, 536b; Atalay, 1941, 148; Doerfer, 1971, 304.

baskılarda hlk. ibaresi de aldığı; ancak onuncu baskıya bu biçimin alınmadığı anlaşıyor. Kelimenin, son baskıdaki *destar* biçimi tercihindan dolayı sözlükten çıkarıldığı anlaşıyor. Ancak açıkça görüldüğü üzere bu varyant DerS'de daha yaygın. || **YER: DerS 1374b** "Başörtüsü." Af, Isp, Burdur ilçe ve köyleri, Dz, Ay, Es, Sm, Ng, Ky, Konya ilçe ve köyleri, Ant, Mg || **TarSØ** || → *destar*.

davgana *a. hlk.* İnce, dar boyunlu küçük testi, toprak sürahi: *Bu davganalar suyu yahut ayranı o kadar soğuk tutarlardı ki davganası olup da yazın ondan bir tas içen kişi bahtiyar olurdu.* -N. Atsız. || **YER: DerS 1379a** "İnce, dar boyunlu küçük testi, toprak sürahi." Ba, Bil, Ks, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? Tietze, Kubbealtı ve Eren Ø.

dayamak **7. (-i) hlk.** Kapı veya pencereyi ardına kadar açmak. || **YER: DerS 1385b** "Kapı ve pencereyi ardına kadar açmak." Bt || **TarSØ** || **KÖKEN:** < (DLT) *taya-* "to prop (something) up, to lean (it) against (something)." Clauson fiille ilgili olarak pek bilgi vermez; sadece fiilin Güneybatı dillerinde yaşadığını şüpheyile belirtir. Erdal'da; ilk kez DLT'de tanıklanan *taya-* fiilinin sadece Batıda yaşadığını, ancak *tayan-* gövdesinin özellikle Uygur metinlerinde çok sık kullanıldığını bilgisini görürüz, ki bu bana göre biraz ilginç bir durumdur. Nişanyan, < *Ana Türkçe *tāya-* kökenini verir. < *tay+a-* tahlilini veren Kaçalin ise: "Sözcük çözülmüş değildir." der.⁷²²

dayantı *a. hlk.* Dayanıklılık. || **YER: DerS 1386a** "Dayanıklılık (kumaş ve kereste hakkında)." Gaz, Krş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *daya-n-tı* || → *dayamak*.

dayı *a. 2. sf. hlk.* Cesur, yiğit. **3. ünl. hlk.** Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü: *O kadarcık okumaktan kanun anlaşılrsa avukata ekmek mi kalırdı, dayı!* -S. F. Abasıyanık. || **YER: DerS 1388a** "Cesur, babayiğit." Uş, Gaz, Hat || **TarS⁵ 3782** **tayü** "Dayı." || **KÖKEN:** < *ET tağay* "maternal uncle" < *tāy* .⁷²³ EDPT'de karşılık ve örnekler dışında kelime ile ilgili pek geniş bilgi göremeyiz. Doerfer'e göre kelime, Farsça ve Bazı Balkan dillerine de geçmiştir. Ancak genel anlamda kelimenin etimolojisinin tam izah edilmediğini görmekteyiz. Talat Tekin ise **tay* biçimi ve

⁷²² Clauson, 1972, 567b; Atalay, 1941, 274; Erdal, **OTWF II**, 617; Räsänen, 1969, 455a; Tietze, 2002, 569a; Nişanyan, 2009, 100b; Kaçalin, 2006, 159; Sevortyan, 1980, 125.

⁷²³ Tekin, 1995, 175. (Yak. *tāy*, Tkm. *dāy*).

türevleri üzerinde durmuştur.⁷²⁴ Kelimenin bir akrabalık adı olarak Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 124.⁷²⁵

daylak, -ğı a. hlk. 1. Dişi deve. **2. sf.** Çıplak: *Develer daylak / Sevenler aylak / Sen kimin yârisin / Her yanın oynak.* -Halk türküsü || **YER: DerS 1388b** "Dişi deve." Ay, Ky, Ada./Osm. Ağızları 464, Mersin Ağzı 108a || **DerS 1389a** "Çıplak, sivri." Isp, To, Gaz⁷²⁶ || **TarS² 1031** "Yularsız, başıboş, salma deve ve at." || **KÖKEN:** Doerfer'e göre kelime Türkçedir, ve Moğ. *taylağ* Türkçeden Moğolcaya geçmiştir. Ancak tahlil hususunda Doerfer kesin konuşmaz. TarS'deki tanımdan "çıplak" anlamının daha aslı olduğu anlaşılabılır.⁷²⁷

daz sf. hlk. 1. Dazlak. **2.** Çıplak (toprak). || **YER: DerS 1390a** "Saçsız baş, kel." Ba, Bo, Sinop ve çevresi, Ama, To, Kr, Vn, Gaz, Sv, Ank, Ky, Ng, Ada, Tk, Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler, Erzurum İli Ağızları 73, Erzurum Ağzı 116b "Otsuz, çıplak arazi, tepe." Ml, Mr, Yz, Hat, Ada || **TarS² 1031** "Kel, saçsız." || **KÖKEN:** < ET "bald" < *tāz*.⁷²⁸ Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak kelimeyle ilgili örnekler verir ve Mac. *tar* biçiminin L/R diyalekti zamanından kalma bir alıntı olduğunu da ekler. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir. Kelimeyi uzun ünlülü *tāz* biçimiyle maddelendiren Räsänen; Mac. *tar*; Moğ. *tar* "glatzig, kahl", *taraqai* karşılaştırmalarını yapmıştır. Kelime ile ilgili derli toplu kaynaklar için Eren'e bakılabilir.⁷²⁹

debbe a. hlk. Kulplu ve ağzı kapaklı bakırdan su kabı, güğüm. || **YER: DerS 1391b** "Bakırdan yapılmış üstü kapaklı ve kulplu su güğümü." Gr, Gm, Kr, Ezc, Gaz, Ada, İç, Kerkük || **TarS² 1033** "Güğüm; ağzı dar, altı geniş kapaklı yağ kabı." **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Ar. dabba*. Eren de *Ar. dabba* "ÖlgeFáss" kökenini vermiş, Räsänen'in kelimeye < *Fa. dabba* kökeni vererek *debbe*'yi yanlışlıkla eski *tebek*

⁷²⁴ Talat Tekin, "Amca ve Teyze Kelimeleri Hakkında", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (1960): 283-294.

⁷²⁵ Clauson, 1972, 474a; Atalay, 1941, 238; Doerfer, 1967, 196/1176; Özönder, *age*, 56; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 216r 16; Räsänen, 1969, 454a; Kaçalın, 2011, 1003; Sevortyan, 1980, 127; Ayverdi, 2006, 641b.

⁷²⁶ DerS'deki diğer anlamlar: Damızlık erkek deve. 3. Boynunda tüy olmayan pehlivan deve. 4. Deve yavrusu. 5. At, eşek yavrusu. 6. İki yaşında hayvan. / Sakalı, bıyığı çıkmamış delikanlı. 2. İnce, uzun boylu (kimse). 3. Çıplak, sivri. 4. Baldırı, bacağı açık (kimse): Daylak daylak dolaşma. 5. Gelişigüzel büyümüş ve terbiyesiz kalmış, başıboş kimse. / Eşek sıpasının bir yaşını doldurmuşu / Bir yaşından büyük dişi deve.

⁷²⁷ Tietze, 2002, 570b; Doerfer, 1975, 298/N98=2043; Ölmez, 2009, 277; Şçerbak, *agm*, 91; bkz.

Moğ. *taylağ* "Male camel prior to castration, i.e. three to four or five years old." Lessing, 1960, 768b.

⁷²⁸ Tekin, 1995, 103, (Atalay, 1941, 148). Bu uzunluk modern dil ve diyalektlerde tanıklanmamıştır.

⁷²⁹ Clauson, 1972, 570b; Atalay, 1941, 148; Eren, 1999, 106b; Doerfer, 1975, 292/N111=2056; Räsänen, 1969, 467b; Ayverdi, 2006, 642a; Kaçalın, 2006, 257.

biçimi ile birleştirdiğini de aktarmıştır. Ancak kelimeyi Stachowski'de Fa. alıntı olarak görmekteyiz.⁷³⁰

debe TürS¹ 140a' da "Fıtık." anlamı ve DD kaydı ile gördüğümüz kelimeyi, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiç bir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1392a** "Fıtık." Brs, Ar, Kr || **TarS² 1033** "Fıtıklı, kasığı yarık." || **KÖKEN:** < Fa. *daba* a.m.⁷³¹

değim Son baskıda "Liyakat." anlamı ile yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. İlk baskıda TS, dördüncü baskıda da DD ibaresi alan kelime, diğer baskılarda hlk. ibaresi almamıştır. || **YER: DerS 1401a** "Kıymet: *Değimli vilâyet.*" Krş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *değ-im* < *ET tegim* "entitlement, what is due" < *ET tēg-* "to reach". En erken dönemlerden beri çeşitli anlam genişlemelerine de uğrayarak kullanılan fiil kökü yazıtlarda çok yaygın olarak kullanıldığı için örnek vermiyorum. Ancak Uygurca "civil" metinlerinde tanıklanan *teğim*'in eski anlamını günümüzde de koruduğu anlaşılıyor. (ayrıca krş. ayağka teğimliğ "saygıya layık, saygıdeğer").⁷³²

değın (II) a. hlk. Sincap. || **YER: DerS 1446b** "Sincap" Mn || **TarS⁵ 3797** "Sincap." || **KÖKEN:** < *ET teyiñ* "squirrel". Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... kök teyeñin Türuküme bodunuma kazganu birtim..." Bilge Kağan Kuzey 12; Güney 12. Kaşgarlı, kelimeye *sincap* anlamının yanında *samur* anlamı da vermiştir. Clauson'a göre Kaşgarlı'nın verdiği biçim ve anlamda sıkıntı vardır. Eren de, DLT'deki *samur* anlamının düzeltilmesi gerektiğini, o devirde ve çağdaş diyalektlerde bu anlam için kullanılan kelimenin *kiş* olduğunu belirtir. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir. Hauenschild kelimeyle ilgili verileri toplamıştır.⁷³³

değirmek (-e) hlk. 1. Duyurmak, bildirmek, ulaştırmak. 2. Değdirmek, dokundurmak. || **YER: DerS 1401a** "Duyurmak, bildirmek, ulaştırmak." Brd, Çkl, Çkr, Ng "Vurmak, değdirmek, dokundurmak." Isp, Sk, Ng, İç || **TarS² 1041** "Eriştirmek, yetiştirmek, ulaştırmak, duyurmak, bildirmek." || **KÖKEN:** *değ-ir-mek* || → *değim*. [ET'de; biri **teğir-*, diğeri *teğür-* olmak üzere kelimemize benzer iki farklı yapı görmekteyiz. Erdal'a göre anlam yönü problemlili olan **täğir-* fiili; *tägrä* "around", *tägriglä-* ve *täğirmän* (Kaçalın bu kelime ile ilgili olarak farklı düşünür,

⁷³⁰ Tietze, "Direkte arabische", 276/61; Eren, 1999, 106b; Tietze, 2002, 571b. Räsänen, 1969, 134b; Stachowski, 1998, [55]/87/100; Steingass, 1892, 502b.

⁷³¹ Tietze, 2002, 571b; Steingass, 1892, 503b; Räsänen, 1969, 134a.

⁷³² Clauson, 1972, 476a ve 482a; Sevortyan, 1980, 173.

⁷³³ Clauson, 1972, 569a; Atalay, 1941, 370; Eren, 1999, 107a; Doerfer, 1965, 667/1013; Hauenschild, 2003, 202; Sevortyan, 1980, 180; Tekin, 2003, 60 ve 78.

bkz. Kaçalın, 2006, 144) yapılarıyla ilgilidir, fakat bu gövdenin *täg-* ile ilişkisi anlam bakımından şüphelidir, *tegür-* fiili ise hemen hemen bizim kelimemiz ile aynı anlamdadır.].⁷³⁴

değirmi 3. a. hlk. Yemeni, yazma, başörtüsü. || **YER: DerS 1401b** "Yemeni, yazma, baş örtüsü, tülbent." Af, Isp, Es, Bo, Sk, Ezm, Sv, Malatya İli Ağızları 396b || **DerS 4483b** "Yaşmak, yemeni." Mn || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET tegirmi* "round, circular" < **tegir-* "çevirmek" < **teg-*. Fakat Tietze buradaki *-mi* ekine benzer yapıda başka bir iz olmadığını söyler. Biz; *tegre, tegzinç* gibi kelimelerin de **teg-* köküne gittiğini biliyoruz. Kaşgarlı, *tegirme* kelimesi için "çörek, değirmen ve para gibi değirmi olan her nesne" açıklamasını yapar. Kelimenin "başörtüsü" anlamını alması anladığım kadarı ile "çevirmek, dolamak" anlamı ile ilgilidir; zira Kaçalın *diğirmi* kelimesi için şu anlamı verir: "çevrimli, örtüşümlü, karşılıklı, bakışık, simetrik".⁷³⁵

değiş etmek hlk. Bir şey verip yerine başka bir şey almak: *Buğdayı pirinçle değiş etmek.* || **DerSØ** || **TarS² 1044** **değiş eylemek** "Mübadele etmek." || **DDØ** || **KÖKEN:** *değiş + etmek* < (*DLT*) *tegiş* "exchange" < *teg-* fiilinin müşareket hâli.⁷³⁶ || → *değim*.

değişik, -ği 4. a. hlk. Yedek iç çamaşırı, giyecek: *Hiç değişişim kalmadı.* **5. a. hlk.** Çok hastalık geçirerek gelişmemiş çocuk. || **YER: DerS 1402a** "Yedek (iç çamaşırı, giyecek): Çamaşır yıkandı, değişişim yoktu giyeyim." Ar, Ml, Gaz, Ng || **TarSØ**⁷³⁷ || 5 numaralı anlam DerS'de yok. || **KÖKEN:** *değiş-ik* < *ET tegiş-* "to meet one another, to exchange". Beş numaralı anlamla ilgili olarak TürS¹ 141b'de "Sanki periler almış da yerine başkasını getirmiş." örneği kelimenin "farklı" anlamından çok "değiştirilmiş, tahvil edilmiş" anlamını akla getirmekte.⁷³⁸ || → *değim*.

değiş tokuş a. hlk. Değişim: *Onlar hakkında sürekli bilgi değiş tokuşu yapıyorlardı.* -R. Erduran. || **DerS 1401b** **değiş tokuş** "Değiş tokuş, mübadele, alışveriş." Çr, El⁷³⁹ || **TarSØ** || **DD¹ 411b** **değiş dokuş** "Mübadele, trampa: *Ben değiş dokuşu sevmem.*" Gaz || **KÖKEN:** *değiş + tokuş* || → *değim*.

⁷³⁴ Clauson, 1972, 476a ve 485b; Nadelyayev, 1969, 546b; Räsänen, 1969, 468b; Erdal, **OTWF II**, 537 ve 722; Sevortyan, 1980, 173; Atalay, 1943, 592; Kaçalın, 2011, 1011.

⁷³⁵ Clauson, 1972, 486b; Sevortyan, 1980, 178; Tietze, 2002, 577b; Atalay, 1939, 490; Kaçalın, 2006, 144.

⁷³⁶ Clauson, 1972, 487a; Tietze, 2002, 577b; Sevortyan, 1980, 181.

⁷³⁷ bu anlamda yok.

⁷³⁸ Clauson, 1972, 487b.

⁷³⁹ en yakın varyantı aldım, DerS'de daha başka varyantlar da var.

değmede "Pek umulmaz." anlamındaki kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin ilk baskıdan dördüncü baskıya kadar sözlükte yer aldığını, bu baskılardan da iki, üç ve dördüncüsünde de hlk. ibaresi aldığını görürüz. Diğer baskılarda kelime mevcut değildir. || **YER: DerS 1403a** "Umulmaz, inanılmaz anlamında kullanılır: *Gelecek seneye ucuzluk olacak diyorlar, değmede.*" Or, Hat, Sv, Ky, Ng || **TarS² 1047** "1. Her yerde, gelişigüzel yerde. 2. Kolay kolay, her zaman. 3. Her ne zaman." || **KÖKEN: deġ-me+de** || → deġim.

değrek İlk dört baskıda "Çember biçimindeki tekerlek." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1400b** "Yuvarlak." Gaz⁷⁴⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN: < (DLT) tegrek** "the rim of anything".⁷⁴¹ || → deġirmi.

delecek, -ġi a. hlk. Delgeç. || **YER: DerS 1409a** "Ayakkabıcıların deriyi delmek için kullandıkları bir araç, zımba." Rz, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN: del-ecek < ET tel-** "to pierce". Clauson'a göre, *del-* fiili sadece (?) Güneybatı kolunda yaşamaktadır. Diğer dillerde *öt-*, *teş-*, *oy-* gibi yapılar kullanılır. Ancak Kaçalın' e göre, *tel-* / *teş-* arasındaki fark -en azından Türkiye Türkçesinde- Clauson'un bahsettiği *-l-* / *-ş-* nöbetleşmesinden ötedir: "Belki aynı seslerin (ş/l) veya aynı seslerden birinin bulunduğu ikili kelimelerde böyle biraz ± çok, açık ± koyu, hafif ± ağır ayrımını tasavvur etmek mümkün olabilecektir. Bu cümleden olmak üzere *tel-* 'delmek' (Atalay, 1940, 22) daha etkili; ama *teş-* 'deşmek' (Clauson, 1972, 559b) daha hafif. Mesela yara deşilir '(açılan delikten) içi boşaltılır' (karşıdan karşıya) delinmez."⁷⁴²

delepmek (nsz) hlk. Parlamak: *Kaçındasın gelin Ümmü kaçında / Sar'altınlar delebiyor saçında* -Halk türküsü. || **YER: DerS 1410a** "Dalgalanmak." Çkl [**delep** "Hazır, var." Zn] / [**delep delep** "parıl parıl." Mğ] || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kaynaklarımda kelimeye denk geledim. Fakat anlaşılan o ki DerS'deki *delep delep* kaydından gelen bir kelime ile karşı karşıyayız. Zülfikar, *delep delep* biçimini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁷⁴³

delibaş a. (deli'baş) hlk. 1. Koyunlarda ve danalarda görülen tehlikeli bir hastalık. 2. Huysuzluk yapan hayvan. || **YER: DerS 1410b** "Koyunları oldukları yerde, döndüre döndüre öldüren bir hastalık." Ay, İz, Ba, Brs, Es, İst, Tk "Huysuzluk yapan hayvan."

⁷⁴⁰ asıl varyant *deġirmi*.

⁷⁴¹ Clauson, 1972, 485b; Atalay, 1939, 477.

⁷⁴² Clauson, 1972, 490b; Kaçalın, 2011, 967; Sevortyan, 1980, 185.

⁷⁴³ Zülfikar, 1995, 426.

Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *deli+baş* < *ET tēlve* "lunatic, mad" < *tēlü*.⁷⁴⁴ Kelime eski Uygur metinlerinde ikilemelerde kullanılır: *kal tēlve* "şuursuz, kendinden geçmiş, deli". Clauson, kelimenin ilk ünlüsünün kapalı *é* olması gerektiğini belirtir. Kaşgarlı, *telwe* "deli" ve *telü* "ahmak" (Oğuzca) kelimelerini ayrı ayrı vermiştir. Doerfer'de, kelimenin komşu dillere oldukça geniş bir ölçekte yayıldığını görüyoruz. Kelimeyle ilgili dikkatimi çeken husus; etimolojik sözlük ve kaynaklarda kelimenin farklı biçimlerde maddebaşı yapılmasıdır; bu hususta tam bir standart göremedim: Clauson, *tēlve*; Räsänen, **tālig*; Doerfer, *tēlbä*; Nişanyan, *Ana Türkçe *tēlü*; Nadelyayev, *telvā*; Tekin, *tēlü*.⁷⁴⁵

delice 5. a. hlk. Atmaca, şahin. || **YER: DerS 1411a** "Şahin, atmaca." İst, Or, Gr, Ur, Gaz, Mr, Hat, Ank, Krş, Ky, Kn, İç || **TarS² 1066** "Atmaca cinsinden, muymul da denilen yırtıcı bir kuş." || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi bu anlam için, *deldelice/deldelice* maddesine göndererek kelimeye < *Az., Çağ. ve Fa. dalica/daliça* kökenini vermiştir. Doerfer'e göre, *Fa. dālīgā*, Azerîceden alınmıştır. Çağatayca sözlüklerde yine bu kuş için için *delüce toğan* maddesini görmekteyiz. Türk dillerinde "deli" kelimesinden yararlanılarak bilhassa yırtıcı kuşların adlandırıldığını biliyoruz.⁷⁴⁶ krş. *tilbe kuş*, (Özönder, **age**, 67) || → delibaş.

delicik "Gözenek, mesame." anlamındaki kelime son baskıda yoktur. Kelime ilk baskıda DD; iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda da TD ibaresi almıştır. Ancak TD'de kelimeye denk gelemedim. Diğer baskılarda kelimeye rastlamayız. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || TDØ || ADØ || KÖKEN:** *del-i(k)+çik* || → delemek.

delikli 3. a. hlk. Kevgir. || **YER: DerS 1412b** "Süzgeç, kevgir." Ba, Kc, Brs, Yz, Ant, Mersin Ağzı 110b || **TarSØ || KÖKEN:** *del-ik-li* < (*DLT*) *telük* "a hole". bkz. Clauson, 1972, 498a || → delemek.

delme a. 3. hlk. Yelek. || **YER: DerS 1414a** "Yelek, önu işlemeli bir çeşit yelek." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, İst, Zn, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Ml, Gaz, Sv, Yz, Ank, Krş, Nğ, Konya ilçe ve köyleri, Ada, Ant, Muğla ilçe ve köyleri, Ed "Cepken." Ba || **DerS 4484a** "Yelek." Af || **TarS² 1069** "Yelek." **KÖKEN:** *del-me* || → delemek.

⁷⁴⁴ Tekin, 1995, 181. (İbn-i Mühennâ tēli; Anonim Kuran Tefsiri dēlü; Tkm. dēli).

⁷⁴⁵ Clauson, 1972, 493a; Räsänen, 1969, 472a; Doerfer, 1965, 660/1008; Atalay, 1939, 426; Atalay, 1941, 232; Nişanyan, 2009, 125b; Nadelyayev, 1969, 551a; Şen, 2002, 135; Sevortyan, 1980, 214.

⁷⁴⁶ Tietze, 2002, 582a-b; Doerfer, 1967, 204/1189; Kúnos, 1902, 57; Muhammad Mahdi Xan, **age**, 224v 19.

dem *a. Fa. dem 2. hlk.* Pişirilen yemeklerin yenecek kıvamda olması. || **YER: DerS 1415a** "Pişirilen yemeklerin kıvama gelmesi. " Ama, Kerkük || **TarSø**⁷⁴⁷ || **KÖKEN:** < *Fa. dam* "Nefes, soluk, vakit, zaman." (=Sans. *dhāmi/dhamāni* "nefes, soluk, üfleme").⁷⁴⁸

deme *a. 6. hlk.* Atasözü. || **YER: DerS 1416a** "Atasözü." Zn, Ama, To || **TarSø** || **KÖKEN:** *de-me* < *ET te-* "to say". bkz. Clauson, 1972, 433b < *tē-*.⁷⁴⁹

demir kuş "Uçak." anlamı ve hlk. ibareli kelime sadece dokuzuncu baskıda mevcuttur. Diğer hiçbir baskıda kelimeyi göremeyiz. || **YER: DerSø** || **TarSø** || **KÖKEN:** *demir* + *kuş* < *ET tēmir* "iron". Kelimenin yazıtlarda bir yer adının unsuru da olsa geçtiğini biliyoruz: "... Temir kapıgka teği süledimiz." Kül Tigin Doğu 17. Komşu dillere yayılışını veren Doerfer'e göre kelime Moğolcaya Türkçeden geçmiştir. Clauson da, Doerfer'in verilerini aktarmıştır. Räsänen'de, Türkçe ve Moğolca biçimler karşılık olarak verilmiştir. Kaçalin, 2006'da kelime için < **tem-ür* "keser" şeklinde bir tahlil verilmiştir; ancak bu tahlili Kaçalin, 2011'de göremeyiz.⁷⁵⁰

denetlemek Son baskıda "Bir işin doğru ve usulüne uygun olarak yapılıp yapılmadığını incelemek, murakabe etmek, teftiş etmek, kontrol etmek." anlamıyla yer alan kelimedede hlk. ibaresi yoktur. Tüm baskılarda olan kelimeye sadece bir ve ikinci baskıda DD ibaresi getirilmiştir. Diğer hiç bir baskıda kelimeye hlk. ibaresi gelmemiştir; ancak kelimenin zamanla günlük dilde çok yaygınlaştığını da göz ardı etmemeliyiz. || **YER: DerS 1405a** "Gözetlemek, gözlemek, dikkatle bakmak, takip etmek." Es, Ks, Ama, To, Gaz, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Kn⁷⁵¹ || **TarS² 1078 denemek** "Dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek." || **KÖKEN:** *dene-t+le-mek* < (*DLT?*) *teŋe-* "to value" < *ET teŋ* "equal". Kelimenin kökeni hâll edilmiş değildir. Doerfer, kelimenin Çince ile bağımlı şüpheli görürken; Kaçalin, Eraslan, Kubbealtı, Räsänen kelimeye Çince köken vermişlerdir. Clauson ise Çince kökeni kabul etmemektedir. Tietze, meseleye tam olarak temas etmese de, Doerfer'in görüşüne de uygun olarak,

⁷⁴⁷ bu anlamda yok.

⁷⁴⁸ Nişanyan, 2009, 125b; "breath..." Steingass, 1892, 584a.

⁷⁴⁹ Tekin, 1995, 182. (OY te-, ti-, Uyg. Br. tē-, DLT tī-, Tkm. diy-, Yak. die-).

⁷⁵⁰ Clauson, 1972, 508b; Doerfer, 1965, 666/1012; Kaçalin, 2006, 312b; Nadelyayev, 1969, 551a; Schönig, 2000, 179; Ramstedt, 1935, 407a; Lessing, 1960, 800b; Räsänen, 1969, 473a; Sevortyan, 1980, 188; Tekin, 2003, 42.

⁷⁵¹ asıl varyant *dehlemek*.

TT *denk* kelimesinin EFa.'dan bir "Rückwanderer" olabileceğini belirtmiştir. Doerfer'de kelimenin komşu dillere yayılışı işlenmiştir.⁷⁵²

denşirmek (-i) *hlk.* Bir şeyin yapısını veya niteliğini bozmak, tağyir etmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre kelimenin, *değiş-* fiilinin varyantı olduğu anlaşılmaktadır: **deñiş-* → *değiş-*; *geğir-* → *geñir-*; *yüksek* → **yüğsek* veya *yünsek* örneklerinde olduğu gibi.⁷⁵³

deplek TürS¹ 145b' de "Önüne bakmıyarak, dikkatesiz yürüyen." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1430a** "Önüne bakmadan dikkatsizce yürüyen." Çr || **TarS² 1092** "Küçük davul, dümbelek, darbuka." || **KÖKEN:** Tietze "dümbelek, küçük davul" anlamıyla işlediği kelimeye < Fa. *ṭablak* a.m. (*ṭabl* 'davul' + *-ak* küçültme eki; Steingass, 1892, 809b) kökeni vermiştir.; ancak bizim kelimemiz *tep-* ile ilgiliymiş gibi duruyor. Yani "teperek yürüyen" anlamında. Bu biçimde yürüyen kişinin dengesiz hareketlerinden dolayı "dümbelek"e benzetilmesini de -az da olsa ihtimal dahilinde görmeliyiz. Zülfikar *dümbelek* anlamıyla aldığı kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁷⁵⁴

deprenmek (*nsz*) *hlk.* Kımıldamak, hareket etmek, sarsılmak. || **YER: DerS 1396a** "Nüksetmek, tepreşmek, tekrarlamak." Ama⁷⁵⁵ || **TarS² 1095** "Hareket etmek, harekete gelmek, kımıldanmak, sarsılmak." || **KÖKEN:** *depre-n-mek* < ET *tepren-* "to move" < *tepre-* "to move, stir, shake" < ET *tep-* "to kick" < *tēp-*.⁷⁵⁶ Fiil kökü en eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. Clauson sözbaşı *d-/t-* fonemlerinden hangisinin aslî olduğu hususunda tereddütdedir. Räsänen, *tepren-* gövdesini Moğ. *derbe* "flattem" ile karşılaştırmıştır. Erdal, *tepren-* fiilinin Clauson'un verdiği örnekler haricinde tanıklandığı diğer ET örnekleri verir. Tietze, *deprenmek* kelimesini ET *tepre-* fiilinden öteye götürmemiştir. Clauson'un da *tepre-* yapısını *tep-* kökenine götürmediğini biliyoruz; ancak bana göre bu gövdeler *tep-* fiili ile

⁷⁵² Clauson, 1972, 511a ve 516a; Doerfer, 1965, 574/ 941; Kaçalin, 2011, 1013; Räsänen, 1969, 473b; Tietze, 2002, 587b; Nadelyayev, 1969, 551b; Atalay, 1941, 355; Eraslan, 2012, 607b; Ayverdi, 2006, 665a.

⁷⁵³ Tietze, 2002, 588b.

⁷⁵⁴ Tietze, 2002, 572b; Zülfikar, 1995, 427.

⁷⁵⁵ asıl varyant *debreşmek*.

⁷⁵⁶ Tekin, 1995, 181. (Tkm. *dēbşekle-*).

ilgilidir, bu hususta Nişanyan da benim gibi düşünür. Hamza Zülfikar *dep-* fiilini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁷⁵⁷

deri (II) *a. hlk.* 1. Toplantı, düğün. 2. Pazar veya panayır kurulan gün, dernek. || **YER: DerS 1433b** "Toplantı, düğün." Sv, Krş, Ky, Nğ "Panayır, pazar, pazar kurulan gün." Balıkesir ve çevresi, Çkr, Çr, Sn, Ama, To, Ezm, Mr, Ky, Nş, Nğ, Ada || **TarS² 1102** "Derinti, devşirme." || **KÖKEN:** *der-i* < (DLT) *tèrig* < *ET ter-* "to bring together, collect, assemble" < *tēr-*.⁷⁵⁸ Kaşgarlı, kelimenin geçtiği bir atasözü aktarmıştır: "Alp çerigde bilge tërigde." Fiil kökünün ise en eski zamanlardan beri kullanıldığını biliyoruz: "... Yarış yazıda on tümen sü terilti..." Tunyukuk İkinci Taş Batı 1.⁷⁵⁹

derinti *a. hlk.* 1. Toplantı. 2. Gelişigüzel toplanmış eşya. 3. İnsan kalabalığı, güruh. || **YER: DerS 1433b** "Toplantı, düğün." Çkl, Ky || **DerS 1434b** "Şurdan burdan toplanmış (eşya, şey, insan)." Ay, Çr, To, Ama, Ur, Ky || **TarS² 1107** "Şuradan buradan toplanmış insan kalabalığı." || **KÖKEN:** *der-i-n-ti* || → *deri* (II).

dermek, -er (-i) *hlk.* Bir araya getirmek, derlemek, toplamak, devşirmek: *Bir çiçek dermeden sevgi bağından / Huduttan hududa atılmışım ben* -F. N. Çamlıbel. || **YER:** Uşak İli Ağızları 374b, Kırşehir Yöresi 470b⁷⁶⁰ || **DerSØ** || **TarS² 1111** "Toplamak, biriktirmek." || **DDØ** || **KÖKEN:** *der-mek* || → *deri* (II).

derneşik *sf. hlk.* Derli toplu, düzenli. || **YER: DerS 1436a** "Derli toplu, düzgün, düzenli (kimse)." Gaz, Ky, Nğ, Kn "Derli toplu, düzgün, düzenli (yer)." Gaz, Ky, Nğ, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *der-i-n-e-ş-ik* || → *deri* (II).

dert, -di *a. Fa. derd 5. hlk.* Ur: *Boynunda dert çıkmış.* || **DerSØ** || **TarSØ**⁷⁶¹ || **KÖKEN:** < *Fa. dard* "pain, ache, smart, trouble.." ⁷⁶²

⁷⁵⁷ Clauson, 1972, 435b, 443b ve 444b; Räsänen, 1969, 474b; Erdal, **OTWF II**, 618; Nadelyayev, 1969, 546a; Sevortyan, 1980, 195; Taş, 2011, 191; Nişanyan, 2009, 128a; Tietze, 2002, 591b; Zülfikar, 1995, 427.

⁷⁵⁸ Tekin, 1995, 182. [DLT *tīr-*, Tkm. *tīr-*, Koyb. Hak. *tēr-* (Az. *der-* !)].

⁷⁵⁹ Clauson, 1972, 529a ve 543a; Räsänen, 1969, 475a; Nadelyayev, 1969, 553b; Sevortyan, 1980, 204; Atalay, 1939, 388 ; Atalay, 1943; 604; Tekin, 2003, 90.

⁷⁶⁰ Kelime için DerS'de "Ekini biçip toplamak" anlamı verilmiş.

⁷⁶¹ TarS ve ve DerS'de bu anlamda yok.

⁷⁶² Tietze, 2002, 593a; Stachowski, 1998, [58]/90/110; Räsänen, 1969, 136b; Steingass, 1892, 510b; Pomorska, 1995, 101.

destar *Fa. destār a. (desta:rı) 2. hlk.* Örtü. || **YER: DerS 1375a** "Başörtüsü" Tr⁷⁶³ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fa. dastār* "the sash or fine muslim cloth wrapped round the turban...".⁷⁶⁴

desturun Son baskıda " İğrenç veya ayıp bir söz söylemek zorunda kalındığında 'affedersiniz' anlamında kullanılan bir söz." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda bu hususta belli bir standart göremeyiz. Bir, iki,yedi sekiz ve dokuzuncu baskılarda kelimeye hlk. ibaresi getirilmiştir. Üç, beş, altı ve onuncu baskılarda kelime sözlüğe alınmamıştır. Dördüncü baskıda ise kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerSØ** || **TarS² 1122 desturunsuz** "Destursuz, izinsiz." || **KÖKEN:** < *Fa. dastūr a.m.* Bir nida, yani bir nevi emir olan *destur (II)* emirler gibi çoğul da yapabilir, krş. *amanın, haydiyin* vs. Räsänen'e göre kelime, Bulgarca ve Sırpçaya da geçmiştir.⁷⁶⁵

develik, -ği (I) a. hlk. Özellikle Güneydoğu Anadolu'daki evlerin alt katında bulunan, develerin korunduğu veya bağlandığı bölüm. || **YER: DerS 1442b** "Deve ağılı, büyük ahır." Gaz, Hat, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *deve+lik* < (*DLT*) *tevey* "camel" < *ET tebi*. EDPT, Eren, Hauenschild ve Doerfer kelime üzerinde çok geniş durmuştur.⁷⁶⁶

devindirmek Son baskıda "Devinmesine yol açmak." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimeyi ilk baskıdan altıncı baskıya kadar DD ibaresi ile görüyoruz; ancak yedinci baskı ve sonrasında kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **TDØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** *devin-dir-mek* < (*DLT*) *tevin-* "to interlock" < (*DLT*) *tev-* "to impale".? Her iki fiil de DLT'de geçmektedir. Clauson, *tevin-* fiilinin hapax olduğunu belirtmiştir. Nişanyan, kelimenin ağızlarda yaşayan ve daha çok "kaşınmak" anlamına gelen fiilden hareketle türetilip yazı diline aktarıldığını düşünmektedir. Kubbealtı bugünkü *devin-* fiilini *tevin-* biçimine götürmüştür. Ben, bahsi geçen biçimler arasında açıkçası bir anlam ilgisi kuramadım. *Tev-* ve *tevin-* biçimlerine DLT'den önceki dönemde

⁷⁶³ asıl varyant *dastar*.

⁷⁶⁴ Tietze, 2002, 566b; Tietze, "Persian Loanwords", 142/43; Eren, 1999, 109b; Räsänen, 1969, 133b; Steingass, 1892, 521b; krş. Erm. *dastarak* Dankoff, 1995, 40/126.

⁷⁶⁵ Tietze, 2002, 600a; Stachowski, 1998, [59]/91/115; Räsänen, 1969, 137a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 174a; "leave, permission, licence..." Steingass, 1892, 525a.

⁷⁶⁶ Eren, 1999, 110b; Clauson, 1972, 447b; Hauenschild, 2003, 206; Sevortyan, 1980, 313; Doerfer, 1965, 669/1015; Räsänen, 1969, 468a.

rastlamayız. Tietze'nin ifadesi ile "neologismus" bir kelime ile daha karşıya olduğumuz anlaşıyor.⁷⁶⁷

devinmek Son baskıda "Bir cismin, bir noktaya göre, yeri veya durumu değişmek, hareket etmek." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimeyi ilk baskıdan altıncı baskıya kadar DD ibaresi ile görüyoruz; ancak yedinci baskı ve sonrasında kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerS 1443a** "Kımıldamak, hareket etmek: *Sesimi duyuyor hiç devinmiyor.*" Sm, Nğ, Kn || **DerS 4484b** "Kıpırdamak, yerinde duramamak." Isp || **TarS² 1124** "Hareket etmek, uğraşmak." || **KÖKEN: devin-mek** || → devindirmek.

devlet baba a. hlk. Koruyucu, kollayıcı anlamında devleti anlatan bir söz: *Kimsenin devlet babaya, artık yeter, teşekkür ederim, dediği yok.* -F. R. Atay. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN: devlet + baba** < Ar. *davla* "... a state, reign, dynasty... ".⁷⁶⁸

devre (II) zf. hlk. Ters, yanlış bir biçimde: *Sarıldı boynuma ağlama deyi / Hotozumu devre bağlama deyi* -Karacaoğlan. || **YER: DerS 1444b** "Ters, aksi, yolunda olmayan, yanlış (insan ve iş hakkında)." Isp, Dz, Es, Ml, Gaz, Mr, Yz, Ank, Ky, Nş, Nğ, Konya ilçe ve köyleri, Ada "Bir kumaşın ya da herhangi bir şeyin ters tarafı." Isp, Es, Ml, Gaz, Sv, Yz, Ankara ve çevresi, Nğ, Kn, İç, Ant, Mersin Ağzı 113b || **DerS 4484b** "Tersyüz, arka." Hat "Ters, aykırı." Ada./Osm. Ağızları 465 || **TarS² 1126** "Yanlış." || **KÖKEN: Tietze**, kelimeyi *devre IV* maddesine almış ama köken vermemiştir. Kubbealtı?⁷⁶⁹ ErenØ.

devrisi sf. hlk. Bir sonraki, ertesi (gün, hafta, ay, yıl): *"Bizim moruk ertesi güne devrisi der de ondan dilim alışımsı."* -S. F. Abasıyanık. || **YER: DerS 1445a** "Gün, hafta, ay, yıl gibi zamanların bir sonrakini anlatmak için kullanılır, ertesi." Isp, Brd, Ay, İz, Balıksir ve çevresi, Kü, Es, Ks, Erzincan ve köyleri, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve çevresi, Nğ, Kn, Krk, Tk, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 108a, Urfa Merkez Ağzı 258a, Erzurum İli Ağızları 76 || **TarSØ** || **KÖKEN: Tietze**'ye göre: < *devre* "Bir işle alakalı belli bir zaman parçası, dönem." (< Ar. *davra*) + 3. tekil şahıs iyelik eki. Benzer bir yapı için: *ertesi*.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Tietze, 2002, 601a; Nişanyan, 2009, 132a; Clauson, 1972, 435b; Nadelyayev, 1969, 557a; Atalay, 1940, 15; Clauson, 1972, 442a; Atalay, 1939, 147; Ayverdi, 2006, 688b.

⁷⁶⁸ Tietze, 2002, 603a; Steingass, 1892, 546b.

⁷⁶⁹ Tietze, 2002, 604a; Ayverdi, 2006, 691b.

⁷⁷⁰ Tietze, 2002, 604a.

deyiş Kelimenin son baskıda " Halk şiiri, halk türküsü." anlamında hlk. ibaresi yoktur. Bu anlam için ilk baskıdan altıncı baskıya kadar hlk. ibaresinin konulduğunu görüyoruz. Diğer baskılarda hlk. ibaresini göremeyiz. || **YER: DerS 1446b** "Mâni, destan, ağıt, şiir, mısra, şarkı, türkü, gazel." Af, Dz, Mn, Ba, Brs, Ama, To, Or, Rize köyleri, Ar, Ezc, Bt, Sr, Ank || **TarS² 1127** "Söz." || **KÖKEN:** *de-y-iş* ||→ deme.

dığan *a. hlk.* Yağ tavaşı. || **YER: DerS 1450b** "Yağ tavaşı." afyon ilçe ve köyleri, Uş, Isparta ilçe ve köyleri, Brd, Denizli ilçe ve köyleri, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Kü, Ank, Krş, Kn, Ada, Ant, Mg⁷⁷¹ || **DerS 4485a** "Tava." Af, Isp, Kü, Uşak İli Ağızları **374b** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. τηγανί < ERum. τηγανον tēgánon* "Tava."⁷⁷²

dıgdığı *sf. hlk.* Konuşurken r'leri ğ gibi söyleyen (kimse). || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 251a** "*r* harfini ğ gibi telaffuz eden pepeği" || **DDØ** || **KÖKEN:** Ses taklidi kelimelerden.⁷⁷³

dıgdık, -ğı *a. hlk.* Akrabalığın uzak olduğunu anlatan *dıgdığının dıgdığı* deyiminde geçen bir söz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DD¹ 425a** "Uzak akraba." Kn || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *dıgdı* "akraba" ?? Fakat belki *dızdığının dızdığı* "uzak akraba" < belki *bızdık* "çocuk" kelimesi *dızdık* tesiri ile /b/ → /d/ olmuştur? Hamza Zülfikar *dıgdığının dıgdığı* biçimini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁷⁷⁴

dılacan TürS¹ 149a' da "Yerinde durmaz, içi dar, hırçın." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1457b** "Yaramaz, yerinde duramayan, hırçın (kimse)." Brs, İst, Ank || **TarSØ** || → dalacan.

dılak, ğı *a. hlk.* Bızır. || **YER: DerS 1457b** "Kadının cinsiyet organının üst kısmında bulunan pek duygun küçük bir organ, bızır." Çkl || **TarS² 1130** "Kadınlık âleti içinde dılcık ve bızır denilen et parçası." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *tlak* "the clitoris" [< *tl* "dil" + *ak* küçültme eki]. Clauson, kelimenin TT haricinde muhtemelen diğer tüm Türk dillerinde de kullanıldığını; ancak bu tür kelimelerin (içerdiği anlamdan dolayı)

⁷⁷¹ Kelimenin DerS'deki diğer anlamları: 2. Ufak kulplu, süt pişirilen bakraç. 3. Bakır kazan, karavana. 4. Tencere. 5. Kenarlı derin tepsi.

⁷⁷² Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 240/257; Tietze, 2002, 606a; Meninski, 1680, 3110; Eren, 1999, 111a.

⁷⁷³ Tietze, 2002, 606b; Zülfikar, 1995, 428.

⁷⁷⁴ Tietze, 2002, 606b ve 611a. *dıgdığının dıgdığı* için bkz. DerS 1452a; Zülfikar, 1995, 428.

sözlüklere girmediğini belirtir. Kaşgarlı, farklı bir açıdan ele aldığı kelimeyi "Çiğilce" saymıştır. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.⁷⁷⁵

dızman *sf. hlk.* İri yapılı, uzun boylu, şişman: *Dızman bir adam.* || **YER: DerS 1477b** "Uzun boylu, iri yapılı, kocaman, şişman (kimse)." Ay, Brs, İst, Ama, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Bt, Bn, Ky, Tk, Erzurum İli Ağızları 78, Erzurum Ağzı 117a || **TarS² 1139** "İri, iriyarı, cesim." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre : < *Kürt. dijimin* "Düşman". Farsça dengi olan *duşman* kelimesinde olduğu gibi ikinci hece, Türkçedeki sıfat kuvvetlendirici *-man* ekine (krş. kocaman, şişman) benzetilerek manası da büyümüştür. Bläsing de kelimeyi *düşman* < *Fa.*dus-manah* [< **dus-* 'schlecht, übel' und **manah-* 'Seele, Herz, Charakter'] ile birleştirmiştir.⁷⁷⁶

dibek kafalı Son baskıda " Anlayışsız, kaba, budala (kimse)." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresini göremeyiz. Sözlüğe dokuzuncu baskıyla giren bu kelimenin; dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerSØ || TarSØ** || **KÖKEN:** *dibek* + *kafalı* < *dibek*. Tietze'ye göre kelimenin kökeni henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Eren'e göre ise, kelimenin Tür. *döv-* (< *tög-*) "ezmek" kökünden geldiği anlaşılıyor: *döğ-* (> *döv-*) + *-(e)k* > **dövek* > **düvek* (> *dübek*) > *divek* > *dibek*.⁷⁷⁷ || → *döğüç*.

dibelek Birinci ve üçüncü baskılarda "Kökünden, büsbütün." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığı anlaşılıyor. || **YER: DerS 1479a** "Büsbütün, tamamen." Gaz⁷⁷⁸ || **TarS² 1139** "Büsbütün, tamamiyle, ebedî." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < (*DLT*) *tüble-* "bir şeyin dibine varmak" + fiilden sıfat yapan *-k* eki.⁷⁷⁹ || → *dip*.

dibelik Birinci ve üçüncü baskılarda "1. Büsbütün. 2. Sürekli olarak, daima." anlamları ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığı anlaşılıyor. || **YER: DerS 1479a** "Büsbütün, tamamen." Bo, Çr, Ml, Ank, Ky, Kıbrıs || **TarS² 1139** "Büsbütün, tamamiyle, ebedî." || **KÖKEN:** *dibelek* kelimesinin varyantı. || → *dip*.

⁷⁷⁵ Clauson, 1972, 495b; Atalay, 1939, 335 ve 411; Tietze, 2002, 607a; Eren, 1999, 111b; Doerfer, 1965, 543/925; Räsänen, 1969, 478a.

⁷⁷⁶ Tietze, 2002, 611a; Dankoff, 2008, 100; krş. Stachowski, 1998, [63]/95/129; Steingass, 1892, 526b; Uwe Bläsing, "Irano-Turcica Westiranisches Wortgut im türkeitürkischen Dialektmaterial". **Studia Etymologica Cracoviensia**. vol. 2 (1997): 92.

⁷⁷⁷ Eren, 1999, 111b; Tietze, 2002, 612a; Hasan Eren, "Dibek", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, c. 30 s. 277 (Ekim 1974): 761-764.

⁷⁷⁸ asıl varyant *dibelik*.

⁷⁷⁹ Tietze, 2002, 612a; Clauson, 1972, 440b.

dibicesi TürS¹ 150a' da "Hasılı." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1479b** "Lafın kısası, sonucu." Bo, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dip+i+ce+si* || → dip.

didon (I) *a. Fr. dis donc hlk.* **1.** Halkın İstanbul' daki yabancılara, özellikle Fransızlara verdiği ad, didona. **2.** *argo* Züppe. || **YER: DerS 1482b** "Züppe, kendini beğenmiş." Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fr. dis donc* "söyle + züppe".⁷⁸⁰

dikçe İlk altı baskıda "Elemgenin üzerinde döndüğü milli ağaç." anlamı ve DD kaydıyla gördüğümüz kelimenin yedinci baskıya alınmadığını görüyoruz. Sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almadan işlenen kelime son baskıda tekrardan sözlükten çıkarılmıştır. || **YER: DerS 1484b** "İplik sarılan kafesin düşey olan eksenini." Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik+çe* || → dikmen.

dike TürS¹ 150b' de "Baş kaldırmağı, büyüklerine karşı gelmeği alışkı edinmiş olan, serkeş." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1484b** "İtaatsiz, inatçı, dik kafalı." Uş, Brd, Dz || **TarS² 1142** "Dikkatle, kulak kabartarak, dik dik." || **KÖKEN:** *dik+e* || → dikmen.

dikeç, -ci *a. hlk.* **1.** Bağ çubuğu dikmek için delik açmaya yarayan demir. **2.** Kazık, sırık, ağaç çubuk. || **YER: DerS 1485a** "Bağ çubuğu dikmek için delik açmaya yarayan demir." İz "Kazık, sırık, ağaç çubuk." Af, Gaz, Mr, Hat, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik-eç* < *ET tik-* "to insert, to erect, to plant, to sew". Fiil kökü en eski zamanlardan beri çeşitli anlam genişlemelerine de uğrayarak kullanılmaktadır; ancak *dikeç* kelimesi ET'de tanıklanmamıştır. Clauson, bu fiilin ifade ettiği "dikey ekseninde hareket" merkezli anlamların, belki de *dik* kelimesine fonetik benzerlikten kaynaklandığını belirtir. Gerçekten de Tietze, aynı kökene götürmesine rağmen "iğne iplikle tutturmak" ile "toprağa yerleştirmek, dik durdurmak, kurmak" anlamlarını ayrı maddelendirmiştir; ki aynı durumu Nadelyayev'de de görürüz. Nişanyan'a göre bu fiilin *dik* sıfatıyla köken ilişkisi gösterilemez.⁷⁸¹

dikel *a. hlk.* Meni. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. δικελλί dikélli* "iki uçlu çapa" [*di+kélla* + *-ion* küçültme eki]. Kelime DerS'de "çapa" anlamıyla geçiyor.

⁷⁸⁰ Tietze, 2002, 613a; Ayverdi, 2006, 699a.

⁷⁸¹ Clauson, 1972, 476b; Atalay, 1943, 620; Tietze, 2002, 614b; Nişanyan, 2009, 134b; Räsänen, 1969, 479b; Sevortyan, 1980, 226; Nadelyayev, 1969, 558b.

Günlük dilde meni için *bel* kelimesi kullanıldığı için bu anlamın bu kelimeyle de birleştirildiği anlaşıyor.⁷⁸²

dikeleç İlk altı baskıda "Fide dikerken kullanılan tutamaklı ve ucu sivri çubuk." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığı anlaşıyor. || **YER: DerS 1485b** "Küçük ve ucu sivri kazık." Ed⁷⁸³ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Bana göre *dik-eleç* || → dikeç. Kelime bana göre *dik-* fiili ile ilgilidir. Tietze, kelimeyi Rum. *dikel* ile birleştirmiştir, derlenen yöre de Tietze'den yana gibi görünüyor; ancak Eren de bu hususta benim gibi düşünür.⁷⁸⁴

dikelek TürS¹ 150b' de "Dike, serkeş." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1484b** "İtaatsiz, inatçı, dik kafalı." Ks || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik-elek* || → dikeç.

dikelmek Son baskıda "1. Dik duruma gelmek, dikleşmek. 2. Ayakta durmak. 3. Sert konuşmak, karşı gelmek, birine kafa tutmak, dinelmek." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimeyi ilk baskıdan itibaren, beş ve altıncı baskılar hariç, sözlükte görmekteyiz. Ancak bu baskılardan sadece iki, üç ve dördüncü baskıda bu anlamlara hlk. ibaresi gelmiştir, diğer baskılarda hlk. ibaresi göremeyiz. || **YER: DerS 1502a** "Ayakta durmak, ayağa kalkmak, dik durmak." Brd, Dz, İz, Bo, Sm, Ama, Ml, Sv, İç, Mğ⁷⁸⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik-e-l-mek* || → dikeç.

diki TürS¹ 150b' de "Boylu boslu, irice, müheykel." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1486b** "Çalımlı (kimse)." Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik-i* || → dikeç.

dikme a. 4. hlk. Ağaç, direk. **5. hlk.** Fidan, yeni dikilmiş fidan. || **YER: DerS 1489a** "Ağaç direk, kalas." Isp, Brd, Dz, Ay, Brs, Es, Kc, Trabzon ilçe ve köyleri, El, Gaz, Hat, Kn, İç || **DerS 1488b** "Fidan, yeni dikilmiş fidan." Ba, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, To, Or, Gm, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Mğ || **TarS² 1144** "Fidan; dikilip yetiştirilen şey; yetiştirilmiş olan" ve "Destek, dayak" || **KÖKEN:** *dik-me* || → dikeç (Atalay, 1939, 433'teki *tikme* kelimesi anlam bakımından kelimemizden farklıdır.).

⁷⁸² Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 217/65; Tietze, 2002, 615a; Meninski, 1680, 2215; Meyer, age, 47.

⁷⁸³ asıl varyant *dikel*.

⁷⁸⁴ Hasan Eren, "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, (1960): 301.

⁷⁸⁵ asıl varyant *dişelmek*.

Kelimenin TürS'deki "Ağaç, direk" anlamında sıkıntı olduğu görülüyor. Gerek DerS gerekse de TarS'de bu kelimenin "destek, dayak" anlamı ön plana çıkarılmış; ben DerS'deki *dikme* maddesinde başlı başına genel bir "ağaç" anlamı göremedim. Verilen anlamdaki problem, sıfat olması gereken (ağaç direk) kelimenin araya belki yanlışlıkla virgül konarak isim durumuna (ağaç, direk) gelmesinden kaynaklanıyor olabilir. Eğer "ağaç" anlamı gerçekten vurgulanmak isteniyorsa, TürS'de hep yapıldığı gibi, DerS'deki şu anlamlar aynen aktarılabilirdi; fakat bu vereceğim anlamlar "ağaç" anlamından çok daha spesifik ve neredeyse birkaç yöreden derlenmişler: "Fidanlıktan çıkmış ağaç."; "Budanmış palamut ve meşe ağacı."; "Yerinden sökülmemiş ağaç kütüğü." .

dikmen *a. hlk.* Koni biçiminde tepe. || **YER: DerS 1489b** "Koni biçiminde sivri tepe." Es, Bo, Ks, Gr ve köyleri, Ng, Ant, Mg⁷⁸⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dik+men*. (Ayverdi, 2006, 704a) < (DLT) *tik* "straight, vertical, upright". *Dikmen* kelimesine ET'de rastlamıyoruz. Clauson, *tik* kelimesinin Çince'den alıntı olabileceğini düşünür, ve bu kelimenin DLT'de sözbaşı *d-* nin korunduğu neredeyse tek örnek olduğunu da ekler. Ancak DLT'de *dik* haricinde aynı anlam için bir de *tinğ* kelimesi vardır. Räsänen kelimeyi Moğ. *çike* "gerade" < **tike* ile karşılaştırır. Kelimenin Farsçaya geçtiğini bildiren Doerfer, kelime üzerinde geniş bir biçimde durmuş; özellikle, Ramstedt ve Poppe'nin görüşlerini eleştirmiştir. Kelimeye < *Ana Türkçe* **ti-* + *ıK* "sert olmak, direnmek" tahlili veren Nişanyan'ın bu görüşü Doerfer'den aldığı anlaşılıyor. Sevortyan da kelime üzerinde genişçe durmuş ve *tik* ile *diñel-* yapısı ve türevlerini birleştirmiştir. Özetle, bu kelimenin kökeni hakkında her şeyin halledildiğini söylemek zor gibi görünmektedir.⁷⁸⁷

dil *a. 8. hlk.* Anahtar. || **YER: DerS 1490a** "Anahtar." Ay, İz, Çkl, Brs, İst, Çr, Sm, To, Rz, Ml, Gaz, Mr, Hat, Yz, Ank, Krş, Ky, Ada, Kırşehir Yöresi 471a || **DerS 4486a** "Açgı." Mr || **TarS² 1145** "Anahtar." || **KÖKEN:** Organ olan *dil* e benzerliğinden dolayı < *ET tıl* "the tongue". Kelime üzerinde genişçe duran Eren, Brockelmann'ın < *ti-* "demek" + *-l* tahlilini aktarır (Brockelmann, ince sıradan bir kökten gelen bu türevin kalın sıraya geçmesini art damaksıl *l* ye bağlamıştır.) ve kelimenin ET'de "sorguya çekmek için yakalanan tutsak" anlamında kullanılmasını çarpıcı ve düşündürücü bulur. Kelimenin en eski dönemlerden beri kullanıldığını

⁷⁸⁶ Kelimenin yaygın bir yer adı olduğu görülmüştür.

⁷⁸⁷ Clauson, 1972, 475b; Atalay, 1939, 334 ve Atalay, 1941, 356; Räsänen, 1969, 479b; Doerfer, 1965, 658/1005; Nişanyan, 2009, 134a; Sevortyan, 1980, 224.

biliyoruz. Clauson'un verdiği örneklerden, *tl* biçiminin daha eskicil olduğu anlaşılıyor (Yazıtlar ve DLT'de *tl*). Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.⁷⁸⁸

dillek *sf. hlk.* Dedikoducu. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dil+lek* || → dil.

dillengeç İlk altı baskıda "Dilden düşürülmeyen, sık sık söylenen söz." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1496a** "Diline dolama." Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dil+len-geç* || → dil.

dilleşmek 2. (*nsz*) *hlk.* Dırlaşmak. || **YER: DerS 1471a** "Kavga etmek, ağız kavgası yapmak." Gm, Kr, Bt || **TarSØ**⁷⁸⁹ || **KÖKEN:** *dil+le-ş-mek* || → dil.

dilli düdük, -ğü a. hlk. 1. Söğüt, kavak vb. ağaçların ince dallarından veya kamıştan yapılan bir çeşit düdük. **2. sf. mec.** Çok konuşan (kimse). || **YER: DerS 1496b** "Söğüt, kavak gibi ağaçların ince dallarından, kamıştan yapılan bir çeşit düdük." Brd, Ba, Çkr, To, Gr, Ezm, Ezc, Mr, Hat, Yz, Ank, Ng, Ant, Krk, Tk || **TarSØ** || *dil+li + düdük* || → dil.

dilmaç Son baskıda "Çevirmen." anlamı ile yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmaz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin bütün baskılarda da bulunduğunu görürüz. Ancak kelime bu baskılardan sadece yedincisinde DS ve TS kaydı almıştır. Diğer baskılarda, kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. || **YER: DerS 1497a** "Çevirmen." Dz, İz, To, Tr, Kr, Ezm, Vn, Bn, Sv, Ng, Kn || **TarS² 1158** "Tercüman." || **KÖKEN:** İlk olarak KB'de tanıklanan bu kelime çokça tartışılmıştır. Tietze kelimeye Kum. *tölmaç* a.m. kökeni vermiştir. Tietze'nin, Räsänen'deki görüşü benimsediği anlaşılıyor. Clauson'a göre, kelime ilk bakışta *tl* "dil" ile ilgili gibiymiş görünse de, fiilden isim yapan ve yemek isimlerine eklenen *-maç* ekinin mahiyeti kelimenin alıntı olma ihtimalini akla getirmektedir. Eren, kelimeyle ilgili hemen tüm görüşleri derli toplu bir biçimde vermiş, ancak *-meç* eki yerine *-maç* biçiminin kullanılmasını açıklayamaz bulmuştur. Doerfer de kelime üzerinde genişçe durmuş, kelimenin yayıldığı komşu dilleri sıralamıştır.

Ben, yazıtlarda geçen *tl* "(düşman hakkında) bilgi; gözcü, haberci" kelimesinin de hesaba katılması gerektiğini düşünüyorum.⁷⁹⁰ İşin açıkçası ben,

⁷⁸⁸ Clauson, 1972, 489b; Eren, 1999, 112a; Severtyan, 1980, 228; Räsänen, 1969, 478a; Doerfer, 1975, 285/N97=2042; Doerfer, 1971, 305; Nadelyayev, 1969, 559b; Atalay, 1943, 615.

⁷⁸⁹ bu anlamda yok.

yazıtlarda geçen "tılg kelürti" deki *tl* kelimesinin *til* "dil" kelimesiyle birleştirilmesine de sıcak bakmıyorum. Bence bahsi geçen kelime **tl-* fiili ile ilgilidir. Bu fiilin izine DLT'deki *tlık-* örneğinde rastlamaktayız.(Atalay, 1940, 116). Clauson, hapax olarak nitelendirdiği bu biçimi de *tl* köküne götürmüştür; ancak bana göre kelimeye gelen ek çok rahat bir şekilde fiilden fiil yapım eki de sayılabilir: krş. *soruk-*, *sezik-*, *sançık-* bkz. Erdal, **OTWF II**, 1991 ve ötesindeki örnekler. Kaşgarlı, bu yapı için iki cümleyi örnek olarak vermiş: 1. *kişi mening birle tlıkdı* "adam benimle konuştu (kişi benimle konuştu, benden haber sordu)" 2. *er ısız tlıktı* "o adamın arsızlığı dile düştü (kötü işleri nedeniyle o adam dillere düştü, dillerde söğülür oldu)" . Kaşgarlı'ya göre: "Birinci örnek Oğuz dilinedir, öbür Türkler bunu bilmezler.". Verileri özetleyecek olursak:

-DLT'deki *tlık-* biçiminin kökü **tl-* fiilidir.

-Bu fiilin "haber soruşturmak, istihbarat toplamak" anlamı vardır.

-Yazıtlarda geçen *tlıg* kelimesi de belki bu bahsi geçen **tl-* fiili ile ilgilidir.

-*Tılmaç* kelimesine eklenen fiilden fiil yapım *-maç* eki bu şekilde mantıklı olabilmektedir. Zira bu ek kimi otoritelere göre kelimenin kökünü *tl* isimine götürmeyi imkansız kılmaktadır.

-Kaşgarlı'dan; *tlık-* fiilinin "haber sormak" anlamının sadece Oğuzlarca bilindiğini öğreniyoruz. *Tılmaç* kelimesinin tarihî dillerden Kıpçakçada da kayıtlı olması kelimenin bu anlamının diğer Türk dillerine Oğuz-Kıpçak sahasından yayıldığını da işaret ediyor.

dilmek, -er (-i) 2. hlk. Yarmak. || **DerSØ** || **TarS² 1158** "Yarmak." || **KÖKEN:** *dil-mek* < *ET til-* "to cut into slices". Clauson kökle ilgili olarak, Uygur metinlerinden başlayarak örnekler verir. Räsänen, fiili Moğ. *čilügen* "Spalte" ile karşılaştırmıştır.⁷⁹¹

din (I) "Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet." anlamıyla son baskıda yer alan kelimenin, TürS baskılarından sadece dokuzuncusunda hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. Bu denli yaygın bir kelimenin hlk. ibaresi alması gerektiğini iddia edersek,

⁷⁹⁰ Tietze, 2002, 620a; Räsänen, 1969, 487a; Grønbech, 1942, 248; Doerfer, 1965, 662/1010; Sevortyan, 1980, 233; Clauson, 1972, 500a; Nadelyayev, 1969, 566b; Arat, 1979, 441; Eren, 1999, 113a; Tekin, 2003, 90; Eren, "Yeni Bir Etimolojik Sözlük", 20.

⁷⁹¹ Clauson, 1972, 490b; Atalay, 1940, 23; Sevortyan, 1980, 230; Räsänen, 1969, 480a; Nadelyayev, 1969, 560a.

en az dokuzuncu baskıda yapılan bu hata kadar büyük bir yanlış yapmış oluruz sanırım; kelimeye son baskıda hlk. ibaresi getirilmemesi gayet isabetlidir. || **YER: DerSØ** || Diyarbakır Ağzı 154a, Yusufeli-Uşhum 211 || **TarSØ** || **KT 255b** " Allah'a ibadet ve maneviyata itikat hususunda her milletin tuttuğu yol: Dîn-i İslâm, dîn-i mübîn, d î-n-i hak, dîn-i bâtil; dünyada pek çok edyân vardır." || **KÖKEN:** < *Ar. dîn*. Kaçalin'e göre kelimenin Arapçada üç farklı anlamı vardır.⁷⁹²

din (III) a. hlk. Bir şeyin en yüksek ve sivri noktası. || **YER: DerS 1500a** "Bir şeyin en sivri ve yüksek noktası." Kü || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, kelimenin -eğer DerS'de geçen *dinburç*, *dintepe* ve *dindoru* kelimelerinin anlamları doğru derlenmişse- (DLT) *tiñ* "dik" köküne dayandığını belirtir. Hatta bu kökün *diñel-* kelimesinin yapısını da teşkil edebileceğini belirtir. Bu çeşit bir birleştirmeyi Sevortyan'ın da yaptığının bahsi, *dikmen* maddesinde geçmişti. Eren de bu görüşe katılır; fakat "kelimenin kökenini bilmiyoruz" der. Bahsedilen *tiñ*, Kaşgarlı'nın verdiği *tiñğ* (*adam tiñğ turdı* "adam dik durdu") kelimesidir; ancak Clauson bu kelimeyi hapax olarak nitelendirmiştir.⁷⁹³

din (IV) a. hlk. İlmek. || **YER: DerS 1500a** "İlmek." İz, Ba, Çkl, Kü, Es, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** < ET *tin* "halter, leading-rein, bridle rein" < *tîn*.⁷⁹⁴ Clauson'a göre kelimenin kesin anlamı şüphelidir; muhtemelen bu anlam "halter" olmalıdır. Kaşgarlı kelimeye "yular, dizgin" anlamı verir. Eren, bizim verdiğimiz ET biçimden hiç bahis açmadan "kökünü bilmiyoruz" demiştir.⁷⁹⁵

dincelmek (nsz) hlk. Dinçleşmek. || **YER: DerS 1500b** "Dinçleşmek." Bo || **TarS² 1160** "Rahat ve huzura kavuşmak."⁷⁹⁶ || **KÖKEN:** *din-c+el-mek* < *tînc*⁷⁹⁷ < ET *tîn-* "to breath, to breathe quietly, to be tranquil or at ease, to come to rest" < *tîn-*.⁷⁹⁸ *Dincelmek* kelimesine ET'de rastlamıyoruz. *Dinç* kelimesi ise Nişanyan'a göre en erken, OT döneminde tanıklanmıştır. Clauson'daki kayıtlar da bu tespiti doğrular.⁷⁹⁹

dine a. hlk. Konaklama yeri: *İsmiñi duyduklarımız, bildiklerimiz, kimi çayım, kimi dinemden geçti.* -F. R. Atay. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze ve TürS aynı

⁷⁹² Tietze, 2002, 621a ve Kaçalin, 2006, 171.

⁷⁹³ Tietze, 2002, 621a; Eren, 1999, 114b; Atalay, 1941, 356; Clauson, 1972, 512b.

⁷⁹⁴ Tekin, 1995, 176. (DLT *tîn*; Sag. *tîn*; Tkm. *dîn* 'ip'; Tuv. *dîn* 'yular').

⁷⁹⁵ Clauson, 1972, 512b; Atalay, 1939, 339; Atalay, 1941, 138; Tietze, 2002, 621a; Eren, 1999, 114a.

⁷⁹⁶ DerS'deki diğer anlamlar: Dinlenmek; İsteği yerine gelmekle ferahlamak, rahat olmak.

⁷⁹⁷ Tekin, 1995, 177. (Tkm. *dînc* 'dinlenme', Har. *tînc*, Az. *dinc*).

⁷⁹⁸ Tekin, 1995, 176. (Tkm. *dîn*, Yak. *tîn*).

⁷⁹⁹ Tietze, 2002, 622a; Clauson, 1972, 514a ve 516a; Muhammad Mahdi Xan, *age*, 202r 21; Grønbech, 1942, 262; Nişanyan, 2009, 136a.

kelimeyi açıklamak için aynı cümleyi örnek vermelerine rağmen, kelimeye TürS: "konaklama yeri", Tietze: "resmi giyimli yemek, ziyafet" anlamı vermiş ve köken için < *Fr. dîner* < *Lat. *disjējūnāre* [< jējūnus "midesi boş, aç + manayı aksine çeviren dis- öntakısı ve fiil mastar eki] kökenini vermiştir. DerS'de kelimenin her iki anlamda da kaydının olmaması Tietze'nin etimolojisini doğruluyor, anlaşıldığı kadarıyla kelime Batı kökenlidir ve TürS'nin, verdiği anlamı Tietze' ye göre düzeltmesi gerekmektedir.⁸⁰⁰ (TürS belki de bunun anlamını, sonraki maddede işlediğimiz *dinek* kelimesinin anlamı ile karıştırmış?).

dinek *a. hlk.* Dinlenmek için durulan yer. || **YER: DerS 1501a** "Konak, mola verilecek yer." Or, Nğ, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *din-ek* || → dincelmek.

dinelek TürS¹ 153b' de "İnatçı." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1484b** "İtaatsiz, inatçı, dik kafalı." Ks, Çr, Kn⁸⁰¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *din+elek* || → din (III).

dinelmek (*nsz*) *hlk.* **1.** Ayakta durmak. **2.** Ayağa kalkmak, dik durmak: *Önce ayaklarıyla, kollarıyla bir diz çöküp bir dinelerek ölçü aldılar.* -L. Tekin. **3.** (-e) *mec.* Karşı koymak, kafa tutmak. || **YER: DerS 1501b** "Ayakta durmak, ayağa kalkmak, dik durmak." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Tr, Rz, Kr, Dy, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Mğ, Ed, Tk, Kütahya Yöresi 246b, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 108a, Malatya İli Ağızları 397a, Kırşehir Yöresi 471a, Ordu Yöresi 341b, Aybastı 126, Ada./Osm. Ağızları 466, Mersin Ağzı 118a || **TarS² 1161** "Ayakta durmak, ayağa kalkmak." || **KÖKEN:** *din+e-l-mek* || → din (III).

diniz TürS¹ 153b' de "Sakin." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1507b** "Sakin, durgun, sessiz (genellikle hava hakkında)." Isp, Mn, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 118a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *din-iz* || → dincelmek.⁸⁰²

dink, -ği *a. hlk.* **1.** Pirinci kabuğundan ayırmak veya bulgur dövmek için kullanılan dibek. **2.** Şayak, aba vb. dövmek için kullanılan araç. || **YER: DerS 1507b** "Tahılın kabuğunu yumuşatmaya ve ayırmaya yarayan değirmen." Bo, Zn, Çkr, Çr, Sm, Gm,

⁸⁰⁰ Tietze, 2002, 622b.

⁸⁰¹ asıl varyant *dike*.

⁸⁰² Tietze, 2002, 623a.

Ar, Kr, Dy, Ezm, Ezc, Tn, El, Ml, Krş, Nş, Nğ, Ada, İç, Krk || **DerS 1508a** "Tahılın kabuğunu ayırmaya yarayan büyük taş dibek." Çkl, Es, Ks, Sn, Ama, Or, Gr, Trabzon ve çevresi, Bt, Ezm, Nğ, İç "Pirinç dövmeğe yarayan, hayvanın çevirdiği büyük taş silindir." Dy "Ağaçtan oyularak yapılan, içi ve ağaç kolu dişli olan, şal, aba, şayak gibi kumaşları dövmeğe yarayan bir araç." Sm, Ba "Dövme yapmakta yararlanılan değirmen taşı." Erzincan Yöresi 413b⁸⁰³ "Hayvanla çevrilen değirmen, bulgur değirmeni." Elazığ Yöresi 233a "Zeytinyağı çıkarırken zeytini ezmek için kullanılan teğirmen taşı benzeri taş; zeytinyağı çıkarma atölyesi, tezgâhı." Yusufeli-Uşhum 212 || **TarSø** || **KÖKEN:** Dankoff'a göre: < *Fa. ding*. "a wooden instrument with iron teeth, used in separating rice from the chaff". Bu kökeni kabul eden Eren'e göre, Bulgarca *dink* Türkçeden alınmıştır ve Sevortyan'ın, *dink'in* **teg-* ~ **tey-* kökünden geldiği yolundaki açıklaması yanlıştır.⁸⁰⁴

dinlendirmek (-i) 4. hlk. Yanan lamba, ateş vb. ni söndürmek. || **YER: DerS 1508b** "Yanan lamba ve ateşi söndürmek." Çkl, Nğ || **TarSø** || **KÖKEN:** *din+le-n-dir-mek* < *ET tıñ* "breath, rest" < *tīñ*.⁸⁰⁵ Clauson, *tıñ* ile ilgili olarak Maniheizt metinlerden başlayarak örnekler verir. Kaşgarlı kelimeyi; biri "ruh, nefes" diğeri "dinlenmek" anlamıyla iki ayrı maddeye almıştır. Clauson'a göre her iki anlam da aynı kelimeyle ilgilidir. Ben *tın* ve *tın-* köklerinin, gerek anlamlarının gerekse de türevlerinin geniş biçimde ele alınması gerektiğini düşünüyorum. Zira Türkçede, benzer veya farklı anlam yüklenen hem isim hem de fiil türünden aynı biçimlerin bulunması pek yaygın değildir. Bu tür örneklerin anlam farkını, uzun ünlü alıp almama niteliğinin belirlediği akla gelebilir; ancak *tın* ve *tın-* biçimlerinin ikisi de Ana Türkçede uzun ünlülüdür. Räsänen'de, *tıñla-* "hören" maddesinde, soru işareti ile de olsa Menges'in < *Çin. t'ih* "zuhören" kökeni aktarılmıştır. Ancak Clauson'un bu görüşe ihtiyatlı yaklaştığını biliyoruz.⁸⁰⁶

dip a. 5. hlk. Arka, kış: *Hepsi de tavuğun dibinden sabah sabah çıkmış, taptazedir.* - E. E. Talu. || **YER: DerSø** || **TarS² 1165 dip çalkamak** "Kalçaları oynatmak." ||

⁸⁰³ Burada kelimeye köken olarak ET *tin* verilmiş, dolayısıyla bu bilgi bizim verilerimize göre düzeltilmelidir.

⁸⁰⁴ Dankoff, 2008, 100; Steingass, 1892, 538b; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı, ding** 'Pirinç çeltiği dövecek tokmaktır ki soku tabir olunur. At kellesi heyetinde olur. Tahrifle halk ting derler.'; Tietze, 2002, 622b; Eren, 1999, 114b; Sevortyan, 1980, 175.

⁸⁰⁵ Tekin, 1995, 176. (DLT *tīn*; Yak. *tīn*).

⁸⁰⁶ Clauson, 1972, 512a; Nadelyayev, 1969, 567a; Atalay, 1939, 339 ve Atalay, 1941, 138; Räsänen, 1969, 478b.

KÖKEN: < *ET tüp* "the root of a tree or plant" < *tūp*.⁸⁰⁷ Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak örnekleri sıralar. Tietze, *dib* kelimesini dört ayrı maddede işlemiştir. Räsänen, kelimeyi Moğ. *töb-le-* "zielen" ile karşılaştırmıştır. Ana Türkçe **tü-* "bitmek, kökten bitmek" +*Ip* tahlilini veren Nişanyan: "ET *tür* (kök), *türe-* (bir kökten bitmek), *tüke-* (bitmek), *töz* (kök) ve *tüg* (biten şey?) arasındaki semantik ilişki ilgi çekicidir. Ancak yapısal ilişki açık değildir." tespitini yapar. Doerfer'e göre kelime Fa., Moğ. ve bazı Balkan dillerine de geçmiştir.⁸⁰⁸

dipleme Bu kelimenin, ilk dört baskıda DD kaydıyla gördüğümüz "Esas defter." anlamını son baskıda göremiyoruz. Ancak bu anlamı ilk dört baskı haricinde başka hiç bir baskıda göremediğimizi de eklemek gerekir sanırım. || **YER: DerS 1510b** "Herhangi bir kaydın ana defteri, tapu ve nüfus kütükleri." Isp, Mn, Nğ, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dip+le-me* || → *dip*.

diplemek (-i) *hlk.* 1. Bitkiyi kökünden sökmek. 2. İçilecek bir şeyi dibine kadar içmek. || **YER: DerS 1510b** "Bir bitkiyi kökünden sökmek." Ama "İçilecek bir şeyi dibine kadar içmek." Brd, Ba, Yz, Kn, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dip+le-mek* || → *dip*.

diremek (-i) *hlk.* 1. Bir şeyi dikine koymak, dayamak, durdurmak. 2. (-e) *mec.* Direnmek, karşı koymak, inat etmek, ısrar etmek. || **YER: DerS 1513b** "Bir şeyi dikine koymak, dayamak, durdurmak." Isp, Es, Çr, Ama, Kr, Sv, Yz, Nğ, Kn, İç "İnat ve ısrar etmek." Af, İz, Ba, Mn, Kü, Or, Gr, Art, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *diremek* < (DLT) *tire-* "to prop up, support" < *tīre-*.⁸⁰⁹ Räsänen, < **tīr-ä* şeklinde bir tahlil vermiştir. Clauson bu tür bir çözümleme yapmaz. Ancak Kaçalin'in *tirge-* "direk dikmek, dayak vurmak" gövdesi için verdiği < *tir-i g+e-* tahlilinden *tir-* kökünü doğruluyoruz.⁸¹⁰

direşmek (*nsz*) *hlk.* Sebat etmek. || **YER: DerS 1514a** "Dayanmak, sebat etmek." Isp, Dz, Mn, Es, Nğ, Kn, Ant, Krk, Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dire-ş-mek* || → *diremek*.

dirgen *a. Rum. hlk.* Genellikle harmanda sapları yaymaya yarayan demirden, çatallı bir tarım aracı, diren. || **YER: DerS 1515a** "Harmanda sapları yaymaya yarayan demir ya da tahtadan yapılmış ucu çatallı tarım aygıtı." Af, Uş, Isp ilçe ve köyleri,

⁸⁰⁷ Tekin, 1995, 185. (DLT *tūp*, Tkm. *dūyp*, Hal. *dīb*, Az. *dib*).

⁸⁰⁸ Clauson, 1972, 434b; Atalay, 1943, 667; Nadelyayev, 1969, 598a; Räsänen, 1969, 505b; Tietze, 2002, 611b; Sevortyan, 1980, 317; Nişanyan, 2009, 136a; Doerfer, 1965, 652/995.

⁸⁰⁹ Tekin, 1995, 183. (Tkm. *dīre-*, *dīrek*).

⁸¹⁰ Clauson, 1972, 533a; Räsänen, 1969, 481a; Atalay, 1941, 262; Sevortyan, 1980, 237; Nadelyayev, 1969, 561b; Kaçalin, 2011, 1017.

Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Balıkesir ve çevresi, Es, Bo, İst, Ks, Çkr, Çr, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Krş, Ng, Konya ilçe ve köyleri, Ada, İç, Ant, Mg, Krk, Arpaçay 391a,, Mersin Ağzı 118b, Erzurum İli Ağızları 79⁸¹¹ || **TarS² 1142 diğren** "Harmanda, biçilmiş hububat saplarını toplamağa mahsus âlet, dirgen, diren" **KÖKEN:** < *Rum. δίκρανι dīkráni* [*di-* "iki" + *kran-* "baş"].⁸¹²

diril Son baskıda "Diriksel." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmaz. Ancak önceki baskılara bakacak olursak bu anlamın sadece bir ve ikinci baskıda DD ibaresi aldığını görürüz; fakat, bir ve ikinci baskıda DD ibaresi alan, kelimenin "Tin, can, ruh." anlamıdır. Son baskıdaki anlamın da bahsi geçen anlamlardan farklı olduğu görülüyor. Dolayısıyla son baskıda kelimeye hlk. ibaresi getirilebilmesi için, kelimeye verilen anlamın da DerS'ye göre güncellenmesi, gerekirse anlam ayırımına gidilip, "ruh" anlamına hlk. ibaresi getirilmesi gerekiyor. Çünkü son baskıda kelimeye verilen "Diriksel" anlamı ile "Tin, can, ruh." anlamları birbirinden farklıdır. || **YER: DerS 1517a** "Ruh." Mn, İst, Çkl, Tr, Sv, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *tahlil* ? < *ET tirig* "living, alive" < *tīr-*.⁸¹³ En eski zamanlardan beri kullanılan *tirig* kelimesine kaynaklarda ittifakla **tir-* kökü verilmiştir.⁸¹⁴

dirim Son baskıda kelimenin "1. Hayat, yaşam. 2. Yaşama gücü." anlamlarında hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara bakacak olursak; birinci anlamın tüm baskılarda bulunduğunu ve yedinci baskıya kadar TD, sekiz ve dokuzuncu baskıda ise hlk. ibaresi aldığını görürüz. Onuncu baskıda bu anlamdan hlk. ibaresi kaldırılmıştır. İkinci anlamın ise bir ve yedinci baskılarda TD, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görürüz. Onuncu baskıda hlk. ibaresi kaldırılan ikinci anlam diğer baskılarda mevcut değildir. Önceki baskılarda, bu kelimenin hlk. ibaresi alması hususunda ciddi çelişkiler olduğu görülüyor. || **YER: DerSØ** || **KT 258a** "Hayat, yaşayış: Ölüm *dirim dünyası*." || **TarSØ** || **DDØ**⁸¹⁵ || **TDØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *ET *tirim* [< **tir-im*]. Ancak ET'de, ben bu kelimeyi tanımlayamadım. Kelimenin TarS'de kaydı görünmese de Tietze, F. Argenti ve Dede

⁸¹¹ Efrasiyab Gemalmaz'ın kelimeye verdiği < ET *tirmek* kökünün tekrar değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum.

⁸¹² Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 217/66; Tietze, 2002, 614a; Dankoff, 2008, 100; Ölmez, 2009, 248.

⁸¹³ Tekin, 1995, 183. (DLT *tīrig*; Tkm. *dīri*).

⁸¹⁴ Clauson, 1972, 543; Eren, 1999, 114b; Räsänen, 1969, 481a; Nadelyayev, 1969, 562a; Kaçalın, 2011, 1017; Sevortyan, 1980, 240.

⁸¹⁵ DerS ve DD'de bu anlamı yüklenen *dirimlik* kelimesi var; ancak *dirim* kelimesine rastlayamadım.

Korkut'tan örnek vermiştir: *dirim kanı* "birisini öldüren den öldürmek suretiyle alınan intikam".⁸¹⁶ || → diril.

dirimlik Son baskıda "1. Hayat, yaşam, sağlık. 2. Mal mülk, gelir. 3. Hayatla ilgili, dirimsel." anlamlarıyla yer alan kelimenin bir ve ikinci anlamlarında hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara bakacak olursak, bu anlamların sözlüğe sekizinci baskıyla girdiği ve sekiz ile dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi de aldıkları görülmektedir; ancak bu hlk. ibaresi onuncu baskıda çıkarılmıştır. || **YER: DerS 1517a** "Hayat, sağlık." Mn, Es, Sm, Ant "Mal, mülk, gelir." Brd, Dz, Ba, Kü, Sm, Gm, Hat, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dirim+lik* || → diril.

dirke TürS¹ 155a' da "Dizi, katar." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1517b** "Katar: *Deve dirkesi*." Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** Belki yazıtlarda geçen *arkış tırkiş* ile ilgili?⁸¹⁷

dirkemek TürS¹ 155a' da "Katar haline sokmak." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1517b** "Yanyana ya da arka arkaya bağlamak: *Deveyi eşeğe dirkeyiver*." Isp, Mg, Mersin Ağzı 119a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dirke-mek* || → dirke.

dirlik Son baskıda "1. Yaşayış, hayat, sağlık, varlık, geçim. 2. Huzur, erinç. 3. Osmanlı Devleti'nde bir hizmete karşılık olmak üzere bir kimseye devletçe verilen aylık veya bir yere bağlı gelir." anlamlarıyla kayıtlı kelimenin hlk. ibaresi alma hususunda, baskılar arasında ciddi çelişkiler olduğu görülüyor. Evvela, kelimenin son baskıda hlk. ibaresi almadığını belirtelim. İkinci baskıdan itibaren sözlüğe giren ilk anlam, yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi almış, diğer baskılarda almamıştır. Tüm baskılarda bulunan ikinci anlam sadece dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. Yedinci baskı ile sözlüğe giren üçüncü anlamın da sadece dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi aldığı görülüyor. || **YER: DerS 1518a** "Sağlık." Mn, Ba, Es, Kc, To, Rz "Servet, varlık, geçimin yerinde olması." İzmir ve çevresi, Ba, Es, Kr || **TarS² 1175** "Yaşayış, hayat, sağlık, geçim." || **KÖKEN:** Tietze ve Clauson'a göre < *tiri+lik*. Eren'e göre eski kaynaklarda *dir* "geçim, yem olarak" geçen kelimenin

⁸¹⁶ Tietze, 2002, 628b.

⁸¹⁷ Tekin, 2003, 36.

tahlili < *dir* + *-lik* eki şeklinde olmalıdır. Nişanyan ise, < *téril- Ik* "dizmek, düzenlemek" şeklinde bir tahlil vermiştir.⁸¹⁸ || → *diril*.

dişçi *a. hlk.* Diş hekimi. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 258b** "Diş hastalıklarına bakan ve çürüklerini doldurup yahut çıkaran ve yapma dişler takan tabîb-i mütehasşıs veya mütetabbib ve berber, diş tabibi." || **KÖKEN:** *diş+çi* < *ET tış* "tooth" < *tış̄*.⁸¹⁹ Clauson kelimenin ET biçiminin ünlüsünün kesinlikle *-ı-* olduğunu söyler. Talat Tekin, Ana Türkçe biçimin *tış̄* değil *tış* olduğunu; Clauson'un görüşünün DLT'de geçen örneklerden hareketle oluştuğunu; DLT'deki bu örneklerin *tış̄ig* ve *tış̄lätmək* şeklinde okunabileceğine ve bu kelimelerin erken dönemde meydana gelmiş ünlü uyumsuzluğu örnekleri sayılabileceğine inandığını belirtmiştir. Talat Tekin başka bir yazısında Genel Türkçe *tiş̄*, Moğ. *şidün* ve Çuv. *şāl* biçimlerini birleştirmiştir.⁸²⁰ Ancak Eren, Türkçe *diş*'in Moğolca *şidün* "diş" biçimiyle birleştirilmesini ses bakımından olanaksız görür.⁸²¹

dişgei *a. hlk.* Taşları yontmak için kullanılan dişli bir çeşit çekiç. || **YER: DerS 1521a** "Taşları yontmak için kullanılan dişli bir çeşit çekiç." Af, Isp, Brd, Dz, Çr, Ur, Gaz, Mr ve çevresi, Sv, Kn, Ng, İç, Mersin Ağzı 17b || **TarS² 1182** "Değirmen taşını diş diş yapmak için kullanılan bir çeşit külünk." || **KÖKEN:** *diş+e-ği*. krş. Tietze, 2002, 629b; Ölmez, 2009, 248. || → *dişçi*.

dişgeilemek (-i) *hlk.* Dişgei ile değirmen taşı üzerinde diş yapmak, değirmen taşının dişlerini bilemek. || **YER: DerS 1521a** "Yalama olan değirmen taşını çentmek." Çkl || **TarSØ** || **KÖKEN:** *diş+e-ği-le-mek* || → *dişçi*.

dişemek (nsz) *hlk.* Diş çıkarmak. || **YER: DerS 1521b** "Bebek ve hayvan yavrusu diş çıkarmak, diş çıkarmaya başlamak." Af, Uş, Isp, Brd, Mn, Ba, Es, Bo, Ks, Çkr, To, Gr, Sv, Ank, Krş, Ng, Kn, İç, Ant, Mğ || **DerS 1522a** "Yedi yaşındaki çocukların süt dişleri dökülüp esas dişleri çıkmak." Af, Uş, Brd, Isp, Dz, Mn, Ba, Kc, Ks, Çkr, Çr, Çr, Sm, Ama, Ezc, Gaz, Hat, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, İç, Ant, Mğ || **TarSØ**⁸²² || **KÖKEN:** *diş+e-mek* < (*DLT*) *tış̄e-* "to lose the milk teeth" (Bu anlam Clauson'a

⁸¹⁸ Clauson, 1972, 546a; Eren, 1999, 115a; Tietze, 2002, 628a; Nişanyan, 2009, 137a.

⁸¹⁹ Tekin, 1995, 183. (DLT *tış̄*; Tkm. *dış̄*; Özb. Har. *dış̄*; Yak. *tış̄*).

⁸²⁰ Talat Tekin, "Turkic *tış̄*, Chuvash *şāl* and Mongolian *şidün*", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern.** c. 76. (1986): 293-297.

⁸²¹ Clauson, 1972, 557b; Tietze, 2002, 629a. Eren, 1999, 115a; Nadelyayev, 1969, 563a; Räsänen, 1969, 481b; Sevortyan, 1980, 242; Doerfer, 1971, 305; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 253/23; Eren, 2002, 131.

⁸²² bu anlamda yok.

göre Türkçenin Kuzey sahalarında yaygındır). Kelimenin TarS'deki anlamı buradakinden farklıysa da Kaşgarlı'nın verdiği anlama paraleldir: "Değirmen taşına diş açmak." (Bu anlam ise Clauson'a göre Türkçenin Güney sahalarında yaygındır).⁸²³ || → dişçi.

dişengi TürS¹ 155b' de "Dişeme aleti." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1524b** "Değirmen taşını bilemekte kullanılan aygıt." Isp, Ama⁸²⁴ || **TarS² 1182** "Değirmen taşını diş diş yapmak için kullanılan bir çeşit külünk." || **KÖKEN:** Dişegi kelimesinin varyantı olduğu anlaşıyor. || → dişçi.

dişenti TürS¹ 155b' de "Dişerken çıkan kırıntı." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1523a** "Değirmen taşı dişendikten sonra meydana gelen taş parçaları, una karışan kırıntılar." Isp, Dz, İz, Mn, Ba, Ng, İç, Mg || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *diş+e-nti* || → dişçi.

dişindirik, -ği a. hlk. İpe ilmik atarak hayvanın ağzına takılan gem. || **YER: DerS 1524a** "İpe ilmik atarak hayvanın ağzına yapılan gem." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Bursa ve köyleri, Es, Kc, Isp, Ezc, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Mg, Ed, Sv, Yozgat ve çevresi, Ky || **TarS² 1184** "İpten gem (yular)." || **KÖKEN:** *diş +* isimden nomen instrumenti yapan *-dirik* genişlemesi. Aradaki /in/ hecesi *boyunduruk* kelimesinin tesirini gösterir. (Tietze, 2002, 630a; ayrıca +*dUrXk* eki için bkz. Erdal, OTWF I, 104). || → dişçi.

divlek, -ği a. hlk. Kalın kabuklu olgun kavun. || **YER: DerS 1527a** "Kalın kabuklu olgun kavun." Ml, Yz, Ng, Kn, Ada, Ant "Olgun, ufak kavun." Es, Ky || **TarS² 1302** "Ham kavun, kelek." || **KÖKEN:** Yerel ağızlarda daha çok *dügelek* (> düvelek) > *düğlek* (> düvlek) > *dülek* "olmamış kavun" olarak geçen kelimeye Räsänen ve Tietze, < *Çağ. tükelek/dükülek/tüynek* kökeni verir. Eren'e göre kelime Balkan dillerine de geçmiştir. Kelimenin Türk dillerindeki karşılıkları için bkz. Hauenschield, 1989, 59b/376 ve 69b/447 (Cucumis melo ve Ecballium elaterium).⁸²⁵

⁸²³ Clauson, 1972, 561a; Erdal, OTWF II, 424; Tietze, 2002, 629b; Atalay, 1941, 266; Ölmez, 2009, 248.

⁸²⁴ asıl varyant *dişindirik*.

⁸²⁵ Eren, 1999, 115b; Räsänen, 1969, 137a ve 503b; Tietze, 2002, 669a.

divringi TürS¹ 156a' da "Hareketleri çabuk ve keskin olan, cevval." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1475a** "Çevik, canlı, kıvrak (kimse)." Ky⁸²⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

diyir TürS¹ 156b' de "1. Pürtük. 2. Hekimlerin trahom dedikleri göz hastalığı." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1529b** "Trahom hastalığı." Ada || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

diz ağırşığı *a. hlk.* Diz kapağı kemiği. || **DerSØ** || **TarS² 1191** "Diz kapağı." || **KÖKEN:** *diz* + *ağırşığı* < *ET tiz* "knee" < *tīz*.⁸²⁷ Kelimenin en eski zamanlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Gabain' e göre kelime, artık canlı olmayan ikilik bildirir +z eki ile türemiştir. (bkz. gözcülük maddesi).⁸²⁸

dizim dizim 2. *zf. hlk.* Dizilmiş olarak, dizi dizi. || **DerSØ** || **TarS² 1194** "Dizi dizi, sıra sıra." || **KÖKEN:** *diz-im* + *diz-im* < *ET tiz-* "to arrange (things) in a row; to string (beads)". Clauson, bu kökün semantik açıdan *tüz-* ile yakın olmasının Sanglax ve bazı modern dillerde karışıklığa sebep olduğunu; ancak bazı Güney dillerinde bu anlam için *tüz-* fiilinin tercih edildiğini belirtmiştir.⁸²⁹

dizlemek (-i) *hlk.* 1. Dize kadar batmak. 2. Dizini kullanarak bastırmak. || **YER:** || 1. anlam DerS'de yok. || **DerS 1532a** "Diziyle bastırarak sımsıkı doldurmak." Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *diz+le-mek* || → diz ağırşığı.

dizlik, -ği *a. 3. hlk.* İç donu. **4. hlk.** Şalvar. **5. hlk.** İş önlüğü. || **YER: DerS 1532a** "İç donu." Uş, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Es, Bo, İst, Zn, Ks, Çkr, Çr, Ama, Or, Gr, Tr, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ağ, Ank, Ky, Kn, İç, Ant, Mğ "Pantolon, şalvar." Dz, Ay, İz, Çkr, Çr, Tr, Hat, Sv, Ank, İç, Kn, Mğ, Ed "Önlük, peştemal." Sm, Krş, Ky, Ng, Kn || **TarS² 1194** "Belden diz kapağına kadar bacağa giyilen libas, (kısa pantolon) potur." || **KÖKEN:** *diz+lik* || → diz ağırşığı.

doğacak Sözlüğe dokuzuncu baskıda giren "Gelecek." anlamındaki kelime son baskıda bulunmamaktadır. Kelimenin dokuzuncu baskıda *hlk.* ibaresi almazken

⁸²⁶ asıl varyant *dıvrak*.

⁸²⁷ Tekin, 1995, 183. [DLT *tīz*, Tkm. *dīz* (<*tīz*), Özb. *tizze* (<*tīz-e*)].

⁸²⁸ Clauson, 1972, 570b; Gabain, 2007, 46; Eren, 1999, 115b; Severtyan, 1980, 336; Doerfer, 1971, 305; Räsänen, 1969, 482a; Nadelyayev, 1969, 564b.

⁸²⁹ Clauson, 1972, 572a; Nadelyayev, 1969, 564b.

onuncu baskıda hlk. ibaresi aldığı görülüyor. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** *doğ-acak* < *ET tug-* "to be born". Fiil kökünün en eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Bu fiil hem geçişli hem geçişsiz olarak kullanılabilmektedir. Zamanla Türk dillerinde anlam genişlemelerine de uğramıştır.⁸³⁰

doğram a. hlk. Doğrama sonucu ortaya çıkan parça. || **YER: DerS 1537a** " Parça, tutam." Dz, Gaz " Parça, kısım." Erzurum Ağzı 117a || **TarSØ || KÖKEN:** *doğra-(a)m* < *ET toğra-* "to cut, or split into slices or small pieces". Kelimeye ET'de rastlayamıyoruz; ancak fiil ile ilgili olarak Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak örnekler vermiştir. Erdal, fiili *togra-* yapısından daha öteye götürmez. Räsänen, fiilin Türk dillerindeki karşılıklarını vermekle yetinmiştir. Kaçalın ise, yansıma kökenli saydığı gövde için < *tok+_{ur}+a-* "tokur tokur vurmak" şeklinde bir çözümleme yapmıştır. Nişanyan'a göre fiilin kökeni açık değildir.⁸³¹

doğram doğram "Paramparça, darmadağın." anlamlı kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Kelime ilk baskıdan dördüncü baskıya kadar hlk. ibaresi olmadan, dokuzuncu baskıda ise hlk. ibaresi ile sözlükte yer almıştır. Ancak diğer baskılarda kelime sözlüğe alınmamıştır. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** *doğram + doğram* || → doğram.

doğrulamak (nsz) 5. hlk. Para sağlanmak, kazanılmak: *Nasıl, gündelik doğruldu mu?* || **DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** *doğrul-mak* < *ET toğur-u* "straight," < *ET togur-* "to be upright, straight, straight forward". Hemen hemen tüm kaynaklarda *doğru* kelimesine < **toğur-u* < **toğ-* "aşmak, üzerinden geçmek" tahlili verilmiştir. Sondaki zarf fiil ekinin zamanla kalıplaştığı anlaşıyor; ancak buradaki çatı eki *-l-*, bahsi geçen kalıplaşmış zarf fiil ekinin üzerine gelmiş. Doerfer'e göre *doğru* kelimesi Fa., Ar. ve bazı Kafkas dillerine de geçmiştir.⁸³²

doğrultmak (-i) 4. hlk. Yön bulmak: *Karşiki tepeye bakarak yolu doğrultup geldim.* **5. hlk.** Para sağlamak, kazanmak: *Bütçemizi doğrultur, pansiyoner olmaktan vazgeçeriz.* -A. İlhan || **DerSØ || TarS² 1196** "Tevcih etmek." || **DDØ || KÖKEN:** *doğrul-t-mak* || → doğrulamak.

⁸³⁰ Clauson, 1972, 465a; Sevortyan, 1980, 245.

⁸³¹ Clauson, 1972, 472b; Atalay, 1943, 630; Erdal, **OTWF II**, 678; Räsänen, 1969, 484a; Kaçalın, 2011, 1018; Kaçalın, 2006, 271; Nişanyan, 2009, 140b; Sevortyan, 1980, 248; Nadelyayev, 1969, 571a.

⁸³² Clauson, 1972, 472a ve 473a; Erdal, **OTWF II**, 730; Taş, 2011, 168 ve 214; Nadelyayev, 1969, 571b; Nişanyan, 2009, 141a; Räsänen, 1969, 484a; Sevortyan, 1980, 249; Doerfer, 1965, 623/971.

doğuşlu İlk beş baskıda "Soylu, asil, necip." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1539b** "Asil, temiz karakterli." İst || **TarSØ** || **KT 262a** " Soy, cins, necip, necâbetli." || **KÖKEN:** *doğ-uş+lu* || → doğacak.

dokunmak İki, üç ve dördüncü baskılarda "Dokunmak." anlamı ve hlk. ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1540b** "Dokunmak." Nğ || **TarS² 1196** "Dokunmak." || **KÖKEN:** < *Dokunmak* kelimesinin varyantı olduğu anlaşıyor. || → dokumak.

dokumak (-i) 3. hlk. Ağacın yemişlerini sırikla vurarak indirmek. || **YER: DerS 1541a** "Ağaçtaki meyveyi toplamak için sırikla vurarak düşürmek." Bursa ve köyleri, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Ank || **TarS² 1196** "Vurmak, birbirine geçirmek." || **KÖKEN:** *doku-mak* < *ET tokı-* "to hit knock (something), hence, to beat (an enemy); to weave (a fabric)". Buradaki anlam, kelimenin ET "vurmak" anlamının korunduğunu gösteriyor. Yazıtlarda *tokı-* fiilini "savaşmak, vurmak, dövmek" anlamlarıyla görmekteyiz: "... tokuz eriğ eğire tokıdı." Kül Tigin Kuzey, "Tönker tağda teğip tokıdım..." Bilge Kağan Güney 8. Fiil gövdesinin yansıma kökenli olduğu açıktır: < **tok.*⁸³³

dokurcun a. hlk. 1. Ot veya ekin yığını. **2.** Dokuztaş oyunu. **3.** Çizgili şayak kumaş, tokurcun. || **YER: DerS 1541a** "Çeşitli sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın." İz, Ba, Kc, Gaz, Ed, Krk, Tk "Dokuztaş oyunu." Uş, Isp, Es, Ezc, Kn, Ada, İç, Ed, Ordu Yöresi 342a, Mersin Ağzı 121a "Desenli ya da yollu dokunmuş yün kumaş." Ks, Çr, Ezc, Ank, Nş, İç "Patiska." Ank, Nş || **TarS⁵ 3815** " **1.** Ekin demetlerinden yapılan yığın. **2.** Yirmi dört haneli bir oyun tahtası üzerinde dokuz taşla oynanan bir oyun." || **KÖKEN:** Eren'e göre kelimenin kökeni karışıktır, kelimenin *dokuz* (< *tokuz*) kökünden *-cun* (*-cum* ve *-cuk*) ekleriyle yapılmış bir türev olması gerekir. Fakat *dokuz* ile *dokur* biçimlerinin birleştirilmesi ve *-cum/-cun/-cuk* eklerinin değerinin anlaşılması tartışmaya açıktır. Tietze, *dokuz/dokur* farkını *zetacism* çerçevesinde ele alır; *-cun* ekini kuş ve hayvan isimlerinde görülen ek ile ilişkilendirir. *+jUn* < *+ljUn* ekini Moğ. bir alıntı olarak işleyen Schöning, örnekleri arasına *dokurcun*'u da katmıştır. Kelimenin "dokuz bağlamdan yapılmış ekin yığını;

⁸³³ Clauson, 1972, 467a; Räsänen, 1969, 484b; Tekin, 2003, 50 ve 78.

dokuz taş oyunu" anlamları, bana göre *dokuz* kelimesi ile bağıni açıkça ortaya koymaktadır.⁸³⁴

dokurmak TürS¹ 159b' de "Toplamak, devşirmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerS 1541a** "Ağaçtaki meyveyi toplamak için sırkla vurarak düşürmek." Ks⁸³⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *doku-r-mak* || → dokumak.

dolak, **ğı** *a. hlk.* **1.** Tozluk yerine bacaklara ayak bileğinden dize kadar dolanan ensiz ve uzun kumaş parçası: *Kıran Bey, şimdi bacaklarına dolak sarmış, siyah poturlu, keçe külahlı, göğsünde fişeklikler ve elinde mavzer, tığ gibi bir delikanlıydı.* -R. H. Karay. **2.** Baş örtüsü, yazma: *Ellerinde güzel, gizemli Arap harfleri ile yazılı dövizleri, bayrakları, başlarında kumaş dolakları.* **3.** Boyun atkısı. || **YER:** **DerS 1542a** "Başörtüsü, tülbent, yazma." Ezc, Gaz, Hat, Sv, Malatya İli Ağızları 397a "Boyun atkısı." Isp, Brd, Dz, Ba, Bo, Zn, Çr, Ank, Mğ, Ordu Yöresi 342a, Mersin Ağzı 121b || **DerS 4487a** "Ayağa, sıcak tutması için sarılan yün kumaş." Kn "Başörtüsü." Gaz "Boyun atkısı." Af || **KÖKEN:** *dola-k* < *ET tolğag* "twisting, something twisted" < (*DLT*) *tolga-* "to twist, wrap round". Kelime DLT'de "kadın küpesi" ve "sıkıntı" anlamlarına gelir, bu anlamların "dola-" fiili ile ilgili olduğu açıktır. Uygur metinlerinde kelime, Kaşgarlı'nın verdiği ikinci anlam benzeri ikilemelerde kullanılmıştır: *emgeklık tolğaklıg* "sıkıntılı kederli" ve *emgeksiz tolğaksız* "sıkıntısız dertsiz" gibi... Erdal'a göre Uygur metinlerindeki kelimeyi *tolga-g* şeklinde okumak daha isabetlidir. Kaçalın, *tolga-* fiilini < *toluğ+a-* şeklinde tahlil etmiştir.⁸³⁶

dolambaç *a. 3. hlk.* Başlık: *Atımı bağladım darağacına / Perçemim dolaştı dolambacıma.* -Halk türküsü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dola-n-maç* || → dolak.

dolanı dolanı "Dolanarak, gezerek." anlam ve hlk. ibaresi almış kelimeyi sadece dokuzuncu baskıda görmekteyiz. Son baskı da dahil olmak üzere, kelimeye başka hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dola-n-ı* + *dola-n-ı* || → dolak.

⁸³⁴ Eren, 1999, 117a; Tietze, 2002, 638b; Schönig, 2000, 120; Schönig'in verilerine dair bütünlüyci bilgiler için bkz. Eren, "Türkçede Moğolca Kalıntılar", 177; *dokuz* için bkz. Sevortyan, 1980, 255.

⁸³⁵ asıl varyant *dokumak*.

⁸³⁶ Clauson, 1972, 496 ve 497a; Räsänen, 1969, 486b; Kaçalın, 2011, 1019; Nadelyayev, 1969, 573a; Sevortyan, 1980, 259; Atalay, 1940, 288; Erdal, **OTWF I**, 209; Şen, 2002, 98.

dolayı *sf. hlk.* 1. Çevrede, etrafta bulunan: *Atlar koşacak. Pehlivanlar güreşecek. Şehirden, dolayı köylerden çağrılanlar geliyorlar.* -M. Ş. Esendal 2. *zf. Ötürü.* || **YER: DerS 1545a** "Etraf, çevre." Ba, Bil, Ks, Tr, Gm || **TarS² 1203** "Muhit, çevre, etraf." || 2. anlam DerS ve TarS'de yok. || **KÖKEN:** *dola-* fiili + *-yu* gerundium eki. (örnek: *arkuru*) || → dolak.⁸³⁷

dolayı dolayı *zf. hlk.* Dönerek. || **YER: DerS 1545b** "Döne döne." Zn || **TarSØ** || *dolayı + dolayı* || → dolayı.

dolaz "Pelte." anlamı ve DD ibaresi almış kelimeyi sadece beş ve altıncı baskıda görmekteyiz. Son baskı da dahil olmak üzere, kelimeye başka hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1546a** "Pelte." Ky, İç || **TarSØ**⁸³⁸ || **KÖKEN:** *dola-z* (bu çeşit kişilerin dili dolaştığı için kelimemizin *dola-* fiili ile ilgili olduğunu düşünüyorum.) || → dolak.

dolukmak (*nsz*) *hlk.* Göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek. || **YER: DerS 1547b** "Göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek." Isp, Dz, Ba, Es, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Ordu ve köyleri, Gm, Ar, Bt, Dy, Ml, Gaz, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, İç, Ant || **DerS 4487a** "Ağlamaklı olmak." Kn || **TarS² 1207** "(Göz) yaşla dolmak, ağlayacak hale gelmek." || **KÖKEN:** *dol-uk-mak* < *ET tol-* "to be filled or full". Hemen çoğu kaynakta bu fiilin kökeni olarak **to-l* (*to-* fiilinin pasif biçimi) gösterilmiştir. Clauson, Uygur metinlerinden başlayarak örnekler vermiştir. Nişanyan'da, fiilin yazıtlarda kullanılmış olduğuna dair bilgiler vardır. Ancak ben Yazıtlarda bu fiilin geçtiğini hatırlamıyorum. Yine Nişanyan'a göre, *tod* (tam, dolu), *tok* (dolu), *tod-* (karnını doldurmak), *top* (yuvarlak), *ton/*tom* (yuvarlak), *ton-* (su katılaşmak) gibi biçimler de *to-* fiili ile ilgilidir. Erdal; Clauson ve Nadelyayev'in verdiği örneklerle eklemeler yapmıştır.⁸³⁹

domalmak (*nsz*) *hlk.* Dizler bükük, baş ileride, çömelmiş bir durum almak. || **YER: DerS 1549a** "Secde eder gibi durmak, arkasını çıkarmak, çıkıntı yapmak." Dz, Bo, Ks, ama, To, Gr, Gm, Gaz, Hat, Sv, Yz, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, Mğ, Malatya İli Ağızları 397b || **TarS² 1210** "Yusyumru kabarmak, tümsek hale gelmek." || **KÖKEN:** Kaçalın'e göre: < *doma+l-*, *toma* "köpük, taşkın". Kaçalın, bu hususta şu biçimleri delil olarak vermiştir: DLT *tuma* "Küpte bulunan darı şarabının köpüren,

⁸³⁷ Tietze, 2002, 641a.

⁸³⁸ bu anlamda yok.

⁸³⁹ Clauson, 1972, 491a; Kaçalın, 2011, 1019; Räsänen, 1969, 486a; Nadelyayev, 1969, 572b; Erdal, OTWF II, 678; Sevortyan, 1980, 257; Nişanyan, 2009, 141b.

fişkırın kısmı."; TarS *doma* "ur" ?⁸⁴⁰ Tietze ise, "<*dom/döm "yuvarlak çıkıntı" gibi ekspresif bir kökten teşkil eden fiil" açıklamasını yapmıştır. Nişanyan ise şu şekilde bir açıklama yapmıştır: << *ET toḡala-* "şişinmek" < *ET toḡ/toḡa* "dolgun veya şişkin" +*LA-* krş. Az. *dombal-* (şişmek, kabarmak, top hâlini almak), Kıp. *tomur-* (eğilip arkasını yuvarlak hâle getirmek) *toḡuz* >> *domuz* (şişkin hayvan), TT *tomurcuk* (yumrucuk).⁸⁴¹

dombay *a. hlk.* Manda, su sığırı. || **YER: DerS 1551b** "Manda." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Çkl, Kü, Bil, Es, Sk, Kc, Bo, Zn, Ks, Çr, Yz, Ank, Ky, Nğ, Kn, Ada, Ant, Mğ, Tk || **DerS 4487a** "Manda." Ba || **TarS² 1210** "Manda." || **KÖKEN:** < *Gür. domba* "yaban öküzü".⁸⁴²

domdom kurşunu *a. hlk.* Baş tarafı haç biçimi çentilmiş, çarptığı yerde tehlikeli yaralar açan bir tür tüfek kurşunu, domdom. || **DerSØ || TarSØ || DDØ⁸⁴³ || KÖKEN:** < TürS¹¹'de kelimeye, "Hindistan' daki *Dumdum* şehrinin adından.." şeklinde bir köken verilmiş. Bende ki kaynaklarda bu çeşit bilgi yok; ama bana göre kelimenin yansıma kökenli olması kuvvetle muhtemel.

domur *a. hlk.* **1.** Kabarcık. **2.** Tomurcuk. || **YER: DerS 1553a** "Kabarcık." To, Maraş ve çevresi, Sv, Ky, İç || **DerS 1553b** "Tomurcuk." Ezc "Tomurcuk, kabarcık." Ada./Osm. Ağızları 466 || **TarSØ || ? → domalmak.** Fakat farklı görüşler için bkz. Tietze, 2002, 644a; Clauson, 1972, 509a.

domuz Son baskıda kelimenin "Hain, aksi, ters, inatçı, hınzır kimse." anlamına mec. ibaresi getirildiğini görüyoruz. Ancak önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın altıncı baskıyla beraber sözlüğe girdiğini, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda da *hlk.* ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ⁸⁴⁴ || KÖKEN:** < *ET toḡuz* "pig". Bahsi geçen hayvan için yazıtlarda *lagzın* adının kullanıldığını biliyoruz. OT'den itibaren bu kelime yerini *toḡuz*'a bırakmıştır. Eren, kelimenin kökeninin karışık olduğunu belirtmekle beraber, eski ve yeni diyalektlerde "Yağlı, semiz, şişman." olarak yaşayan *don* kökü ile arasındaki bağı, üzerinde durmaya değer görmüştür. Tietze, Menges'ten < *Çin. t'un-cze* "domuz yavrusu" kökenini aktarmıştır.

⁸⁴⁰ DerS'deki "Ağaçlar tomurcuklanmak" ve "Kabarmak" anlamları Kaçalın'i doğrulayan kayıtlardır.

⁸⁴¹ Clauson, 1972, 503b; Tietze, 2002, 643a; Kaçalın, 2006, 231; Atalay, 1941, 234; Nişanyan, 2009, 142b.

⁸⁴² Tietze, 2002, 643b; Dankoff, 2008, 102; Şçerbak, **agm**, 122.

⁸⁴³ DD¹ 457a'da *domdom böceği* kaydı var.

⁸⁴⁴ Her üç sözlükte de bu anlamda yok.

Kaşgarlı, iki tarafta da azısı bulunan her yırtıcı hayvan için de bu kelimenin kullanıldığını söyler. Clauson, kelimenin ilk tanıklandığı yeri IB olarak belirtir. Räsänen, kelimeyi Kor. *toń, tojaŋi* "pig" ile karşılaştırmıştır. Ramstedt'e ait olduğu anlaşılan bu birleştirme, Eren'e göre tartışmaya açıktır. Doerfer'e göre kelime; Fa., Rus., bazı Kafkas ve Balkan dillerine de geçmiştir.⁸⁴⁵

domuzluk, -ğu 2. hlk. Su değirmeninde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer. || **YER:** **DerS 1556b** "Su değirmenlerinde çarkın bulunduğu ve döndüğü yer." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Ba, İst, Ama, Gr, Gm, Rz, Ar, Ezm, Ezc, Ml, Hat, Sv, Ky, Kn, Ant, Mğ, Ed, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *domuz+luk* || → domuz.

don (I) a. hlk. 1. Giysi. **2.** Vücudun belden aşağısına giyilen uzun veya kısa iç giysisi, külot. || **YER:** **DerS 1557b** "Çamaşır." Isp, Brd, Çr, To, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Kn, Mğ "Kıyafet, biçim." Kr, Mğ, Kerkük "Külot, İç çamaşırı." Diyarbakır Ağzı 154a; Keban-Baskil 189 || **TarS² 1211** "Elbise, kılık kıyafet." || **KÖKEN:** < *ET ton* "garment, clothing" < *tōn*.⁸⁴⁶ Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Yalañ bodunuğ tonluğ, çığany bodunuğ bay kılıtm." Kül Tigin Doğu 29.

Clauson, kelimenin Sakaca *tauna* "clothing" kelimesinden geldiği yönünde görüşler olduğunu; ancak Türklerin giysi kavramı için bu çeşit bir ödünçleme yoluna gitmesinin de zor olduğunu, muhtemelen tesadüfî bir benzerlikle karşı karşıya olduğumuzu belirtir.⁸⁴⁷ *Ton* kelimesinin Uygur metinlerinde birçok ikilemelerde kullanıldığını biliyoruz: *kedim ton, ton etük, ton karaja* gibi... Kelimeyle ilgili muhtelif etimolojileri eleştiren Doerfer'e göre kelime Fa., Moğ., Rus. gibi dillere de geçmiştir.⁸⁴⁸

⁸⁴⁵ Clauson, 1972, 527b; Eren, 1999, 118a; Tietze, 2002, 646a; Atalay, 1943, 640; Severtyan, 1980, 267; Doerfer, 1965, 585/945; Räsänen, 1969, 488b; Nadelyayev, 1969, 575a; Doerfer, 1971, 306; Şerbak, **agm**, 124.

⁸⁴⁶ Tekin, 1995, 178. (Uyg. toon, DLT tōn, Tkm. dön, D. Tür. tōn).

⁸⁴⁷ Bu görüşe ben de kesinlikle katılıyorum; daha önceki maddelerde de bahsi geçmişti, ancak; bir insan topluluğunun, yaşadıkları hayatın merkezî kısımlarında yer alan kavramlara ödünçleme yoluyla isimlendirme yapması her şeyden önce Sosyolojiye terstir. Bir dilde, ödünçleme yapılan kelimeler genelde, o dili konuşan kimselerin daha önce görmediği nesne, durum veya kavramlar için söz konusudur, bu durumun istisnaları mutlaka gösterilebilir, ancak bu hususta resmin bütününe bakmak daha isabetli olacaktır; zira yakın zamanda *inci* kelimesinin aslında Türkçeden (Sümerceden !) Çinceye geçtiğini iddia eden yazılara şahit olduk. Sümercenin Türkçeyle ilişkisini bir kenara bırakıyorum; deniz ile ilgisi, ilk donanmasını 11. yüzyılda oluşturabilecek kadar olan bir topluluğun, deniz ile ilgisi çok bariz olan bir nesneyi nasıl olup da çok eski devirlerde adlandırdığı, ses benzerliklerinden çok daha önce cevaplanması gereken bir sorudur: ... *taloyka kiçig teğmedim*. "denize ulaşmama az kaldı." Kül Tigin Güney 3 (Nedense Türkler, imkanları olduğu halde belli bir tarihe kadar denize bir türlü ulaşamamışlardır?).

⁸⁴⁸ Clauson, 1972, 512b; Eren, 1999, 119b; Räsänen, 1969, 488a; Nadelyayev, 1969, 574b; Severtyan, 1980, 262; Şen, 2002, 291; Doerfer, 1965, 645/990; Tekin, 2003, 46 ve 34; Doerfer, 1971, 306.

donam *a. hlk.* **1.** Bir evin kapı, pencere, tavan, döşeme vb. bölümleri. **2.** Gemi ve sandalların donanımları: *Ayşe'ye köyün önünden geçen kayıkların teknelerini, yelkenlerini, donamlarını hep ezbere bilirdi.* -Halikarnas Balıkçısı. || **YER: DerS 1558a** "Yeni yapılan bir evin kapı, pencere, tavan, döşeme gibi kısımları." Sm **DerS 1558b** "Gemi ve sandalların donatılması." İst || **TarSØ** || **KÖKEN:** *don+a-m* < *Çağ. tona-*. ET kaynaklarda rastlayamadığımız kelimenin, *ton* kökünden geldiği açıktır, Clauson'a göre *tona-* gövdesi Çağataycaya kadar tanıklanmamıştır; ancak Moğolcaya Türkçeden geçmiş *tono-* alıntısından, bu gövdenin 8. yüzyıla gidecek kadar eskicil olduğu anlaşılmaktadır. || → don (I).⁸⁴⁹

donra *a. (do'nra) hlk.* **1.** Saç kepeği, kaş konağı. **2.** Kalınlaşmış, tabaka durumuna gelmiş kir. || **YER: DerS 1561b** "Kalınlaşmış, tabaka haline gelmiş kir." Ks, Çkr, Çr, Sn⁸⁵⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < (*DLT*) *toŋra* "dirt in the body". Clauson kelimeyi hapax olarak nitelendirir. Eren, "kelimenin kökünü bilmiyoruz", der. Kelimenin *don-* fiili ile ilgili olabileceğini düşünüyorum (vücuttaki bu tür kirler donma (veya kuruyup yoğun, katı hâle gelme) yoluyla oluşur. Ancak kelimedeki geniz *n*'sinin bu birleştirme hususunda çok düşündürücü olduğunu da kabul etmeliyiz.⁸⁵¹

doruklama Kelimenin son baskıda yer alan "tepeleme" anlamında hlk. ibaresi göremeyiz. Bu anlam önceki baskıların tümüne girdiğini görüyoruz; ancak anlamın sadece yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz, diğer baskılarda kelime bu çeşit bir ibare almamıştır. || **YER: DerS 1565b** "Tepeleme, tıka basa (dolma)." Ba, Çkl, Es, Bo, Ks, Çr, Sn, Sm, Tr, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *doruk+la-ma* < *doruk*. Tietze, Eren ve Kubbealtı, *doruk* kelimesine bir köken vermemiştir. Nişanyan; Codex Cumanicus'tan *torağı* "zirve, kale" kelimesini vererek Moğ. kökenin de muhtemel olduğunu belirtmiştir. Nişanyan'ın *torağı* / *doruk* birleştirmesini Codex Cumanicus'tan aldığı anlaşılıyor.⁸⁵² (Ancak *dol-* veya *doluk* ile bir ilgisi olabilir mi? L/R).

doruklamak *(-i) hlk.* Bir kabı tepeleme doldurmak. || **YER: DerS 1566a** "Tepeleme doldurmak." Ay, Ba, Es, Bo, Ks, Sn, Ama || **TarSØ** || **KÖKEN:** *doruk+la-mak* || → doruklama.

⁸⁴⁹ Clauson, 1972, 517b.

⁸⁵⁰ birinci anlam DerS'de yok.

⁸⁵¹ Clauson, 1972, 524a. Eren, 1999, 120a; Tietze, 2002, 646a; Atalay, 1941, 378.

⁸⁵² Nişanyan, 2009, 143b; Grønbech, 1942, 249; Tietze, 2002, 647a; Eren, 1999, 120a.

dorum *a. hlk.* Deve yavrusu. || **YER: DerS 1566a** "Deve yavrusu." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Çkl, Sm, Or, Ky, Kn, Ada, İçel ilçe ve köyleri, Antalya ilçe ve köyleri, Muğla ilçe ve köyleri, Kıbrıs, Mersin Ağzı 123b || **TarS⁵ 3830 torum** "Deve yavrusu, genç deve." || **KÖKEN:** < (DLT) *torum* "a camel colt" < *tōrum*.⁸⁵³ Kelimenin ilk tanıklandığı yerin DLT olduğu anlaşılıyor. Clauson'a göre kelimenin, benzeri *botuk/botu* ile arasındaki fark, yaş ayrımıdır. Hauenschield, bu husus üzerinde ayrıntılı durmuştur. Ancak kelimenin karşıladığı yaş aralığının dillere göre de çeşitlilik arz ettiği anlaşılıyor. Biz; "deve yavrusu" anlamında *botuk* ve *torum*'un yanında *köşek* kelimesini de biliyoruz. Kaynaklarda Türkçe kökenli gösterilen *torum* kelimesine Räsänen'de, < Moğ. "Kamelkalb im zweiten Jahr" kökeninin verildiğini görüyoruz. Räsänen'in, bu görüşü Menges'ten aldığı anlaşılıyor, kelimeyi Ramstedt de de görüyoruz; ancak ben, ne Tuna ne de Schönig'de kelimenin Moğ. olduğuna dair bir kayda rastladım.⁸⁵⁴

doyg Tüm baskılara giren ve ilk altı baskıda "Yaşamayı sağlayacak besin, rızık." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılarda hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1568b** "Azık." Ml || **TarSØ** || **KÖKEN:** *doy-gu* < *ET to-q-* "to be full, satisfied". En eski devirlerden beri kullanılan kelime kökü yazıtlarda çok sık geçmektedir.⁸⁵⁵

doyumluk, -ğu 2. a. hlk. Çapul, yağma. || **YER: DerSØ** || **TarS² 1222** "1. Ganimet. 2. Ziyafet, bahşiş." || **KÖKEN:** *doy-u-m+luk* || → *doyg*.

doyunmak (nsz) hlk. Yeteri kadar yemiş olmak, doymak. || **YER: DerS 1568b** "Karnını doyurmak, doymak." Bo, Ng || **TarS² 1224** "Kendini doyurmak, doymak." || **KÖKEN:** *doy-u-n-mak* || → *doyg*.

döğüç TürS¹ 162b' de "Dövüç." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1570a döğüç** "Çamaşırı döğerek yıkamaya yarayan ağaç tokaç." Edirne göçmenleri⁸⁵⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *döğ-üç* < (DLT) *tög-* "to pound, crush, grind". Clauson *tög-* fiilini uzun

⁸⁵³ Tekin, 1995, 178. (DLT *tōrum*; Tkm. *tōrum*; Räsänen *tōrim*).

⁸⁵⁴ Clauson, 1972, 549a; Räsänen, 1969, 491a; Atalay, 1939, 396; Hauenschield, 2003, 223; Tietze, 2002, 647a; Eren, 1999, 120b; Nadelyayev, 1969, 578a; Ramstedt, 1935, 402b; Şçerbak, **agm**, 106.

⁸⁵⁵ Clauson, 1972, 451a; Nadelyayev, 1969, 572b; Räsänen, 1969, 483a; Sevortyan, 1980, 251; Atalay, 1941, 244.

⁸⁵⁶ asıl varyant *döğçeç*.

ünlülü saymıştır. Ancak; Tekin, 1995'te bu tür bir kayıt göremedim. Räsänen'de, Moğ. *tüg* "das Pochen, Klopfen." karşılığı verilmiştir.⁸⁵⁷

dölek *sf. hlk.* 1. Ağırbaşlı, uslu, ağır davranışlı: *Oysaki Fatih'in dölek bir kişi olduğu belli, uzun uzun hazırlamış İstanbul'un alınmasını, düşünmüş, hesaplamış da öyle girişmiş o işe.* -N. Ataç. 2. Düz, engebesiz (toprak parçası): *Dölek yer.* || **YER: DerS 1577b** "Uslu, terbiyeli, ağırbaşlı (kimse)." Af, Isp, Ba, Kü, Bo, İst, Çr, To, Or, Gr, Tr, Md, Ml, Mr, Yz, Ankara ilçe ve köyleri, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ "Düzlük; doğru, dürüst." Ada./Osm. Ağızları 466, Mersin Ağzı 124a || **DerS 1577a** "Düz, engebesiz arazi, tepenin eteği." Dz, Ay, Manisa ve çevresi, Ba, Kü, Es, Çkr, Çr, Ama, Or, Gm, Md, Ml, Mr, Sv, Yz, Ankara ilçe ve köyleri, Nş, Ng, Konya ilçe ve köyleri, Ada, İç || **DerS 4487b** "Uslu." Yz, Kn || **TarS² 1231** " 1. Sabit, berkarar, baki. 2. Mutemet, dürüst. 3. Sükûn ve asayiş içinde. 4. Temkinli. 5. Sakin ve itaatli. 6. Elverişli, uygun." || **KÖKEN:** < *ET tölek* "tranquil, sedate, quite" < **töle-* . Kaşgarlı'ya göre kelime Oğuzcadır. Clauson'a göre kelimenin **töle-* kökünden geldiği açıktır; ancak bu kök yine Clauson'da geçen *1 töle-* "the ewe lambled" ve *2 töle-* "to pay (a debt), repay (a loan)" fiillerinden farklıdır. Fakat Tietze'nin *dölek* kelimesini iki ayrı maddede ele almasının bu bahsi geçen farkla bir ilgisi yoktur; orada kökenden çok semantik bir ayırım söz konusudur. Mehmet Ölmez'e göre DerS'deki *dölek II, III ve IV* de kökence buraya ait olmalıdır. Erdal ise, kelimeyi Clauson'un verdiği örneklerden daha eskiye, Uygur metinlerine götürecek örnekler sunmuştur. Mehmet Ölmez **döl* kökünü Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Mançu-Tunguzca bir karşılık olarak işlemiştir. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiştir.⁸⁵⁸

dönelemek (*nsz*) *hlk.* Dolaşmak, dolaşıp durmak. || **YER: DerS 1583b** " Dönüp durmak, dolaşmak." Sm, Or, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dön-ele-mek* < (*DLT*) *tön-* "to turn back, return" < *tön-*.⁸⁵⁹ Kaşgarlı, *tön-* fiili için "Oğuzca" demiştir. ET'de bu eylemin ifade ettiği anlam için *yan-* fiilinin kullanıldığını biliyoruz. Kaçalin, kelimeyi *tön-* biçiminden daha geriye götürmez. Nişanyan ise Oğuz, Kıpçak ve Kırgızcaya özgü olarak gördüğü fiil için: < ? *ET *tewün-* = ET *tewür-* "çevirmek"

⁸⁵⁷ Clauson, 1972, 477a ve 492b; Räsänen, 1969, 492a; Ramstedt, 1935, 414; Sevortyan, 1980, 270.

⁸⁵⁸ Clauson, 1972, 498a; Atalay, 1939, 387; Tietze, 2002, 651a; Erdal, **OTWF I**, 248-249; Ölmez, 2009, 249; Ölmez, 1991, 184; Rybatzki, 2006, 385a.

⁸⁵⁹ Tekin, 1995, 184. (*DLT tön-*, *Tkm. dön-*, *Kaş. dön-*).

şeklinde bir tahlil yapmıştır. Räsänen fiili, Moğ. *döŋ-* "Stütze, Unterstützung" ve Fin. *tyvi* "Wurzelende, Stammende" ile karşılaştırmıştır.⁸⁶⁰

dönelmek Tüm baskılara giren ve ilk altı baskıda "En yüksek aşamaya çıktıktan sonra alçalmaya başlamak, zevale yüz tutmak." anlamı ve AD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılarda hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || AD 109a** "Zevale yaklaşmak: yaşı dönelmiş bir adam. gün döneldi: öğle vakt geldi. || **KÖKEN:** Bana göre *dön-e-l-mek* || → dönelemek. Ancak, Tietze bu hususta farklı düşünür: "Hakikaten böyle bir kelime varsa, etimolojik açıdan *dün* sıfatından ve **dunal-* şeklinde olmalı. *dönel-* için bulduğum yegâne misal başka mânada ('dolaşmak' veya 'dikilmek') veya *dönele-* fiilinin bozuk bir yazılışıdır yahut *dinel-* yerine bir mürettip hatasıdır."⁸⁶¹

dönenmek (-de) hlk. Olduğu yerde veya bir şeyin çevresinde dönmek: *Öğleye kadar dönendim durdum evin içinde, kendime işler uydurdum.* -E. Bener. || **YER: DerS 1584b** "Olduğu yerde dönmek." Krk "Bir daire çizerek dönmek." Krk "Fırsat gözeterek bir şeyin çevresinde dolaşmak." Bo || **TarSØ || KÖKEN:** *dön-e-n-mek* || → dönelemek.

dönerge TürS¹ 163b' de "Çark." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1584b** "Çark." Sv, Kn || **TarSØ || KÖKEN:** *dön-er+ge* || → dönelemek.

döngel a. hlk. Muşmula. || **YER: DerS 1585a** "Muşmula." Af, Isp, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Bil, Kc, Bo, Zn, Ks, Çr, Çkr, Sn, Ama, To, Or, Giresun köyleri, Tr, Ar, Ank, Yz, Kn, Mğ, Ed, Kütahya Yöresi 246b, Uşak İli Ağızları 375a || **DerS 4488a** "Muşmula." Af || **TarSØ || KT 270b** "Muşmula denilen meyve, ki ezgilden büyük ve beşbiyikten küçüktür." || **KÖKEN:** < Tietze, Kubbealtı ve Nişanyan kelimeye köken vermemiştir. Kelime Meninski'de kayıtlıdır.⁸⁶² Eren Ø.

dönüşün "Dönüşte, dönerken, dönmekte iken." anlamındaki kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Birinci baskıdan altıncı baskıya kadar sözlükte yer alan kelimenin, beş ve altıncı baskılarda hlk. ibaresi de aldığı anlaşıyor. Ancak bu kelime altıncı baskıdan sonraki baskılarda yoktur. || **YER: DerS 1587a** "Dönünce: *Dönüşün size de*

⁸⁶⁰ Clauson, 1972, 515a; Nişanyan, 2009, 143b; Kaçalin, 2006, 313b; Räsänen, 1969, 493b; Atalay, 1941, 184; Nadelyayev, 1969, 580a; Sevortyan, 1980, 276.

⁸⁶¹ Tietze, 2002, 652b.

⁸⁶² Tietze, 2002, 653a; Ayverdi, 2006, 753b; Nişanyan, 2009, 144a; Meninski, 1680, 3149.

uğrayacağım." Ng || **TarSØ** || **KT 271a** "Dönerken, avdette: *Kalem-den dönüşün size uğrarım.*" || **KÖKEN:** *tahlil* ? || → dönelemek.

dördül Bütün baskılara alınan ve ilk altı baskıda "Kenarları ve açıları birbirine eşit olan dörtgen, kare, murabba." anlamı ve DD kaydıyla yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere, diğer baskılarda hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. || **YER:** **DerS 1587a** "Dört köşeli yüzey, kare." Uş, Bo, Ng, Ada, İç, Mersin Ağzı 124b || **TarS² 1240** "Dört köşeli." || **KÖKEN:** *dört+ül* < *ET tört+gil* "quadrangular, quadrangle". Kelimenin Uygur metinlerinde tanıklandığını biliyoruz. Ek ve ekin ET'deki fonksiyonları için bkz. Erdal, **OTWF I**, 98.

< *ET tört* "four" < *tört*.⁸⁶³ En eski devirlerden beri kullanılan kelime, verdiğimiz kaynaklarda, bilhassa Eren'de genişçe ele alınmıştır. Mehmet Ölmez, **dō?* kökünü Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Mançu-Tunguzca bir karşılık olarak işlemiştir.⁸⁶⁴

dörtleme a. 3. hlk. Tarlayı dört kez sürme. || **YER:** **DerS 1588a** "Tarlayı dördünce kez sürme." Af, Isp, Kü, Es, Çr, Ama, Ky, Ng, İç, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dört+le-me* || → dönelemek.

döş a. hlk. 1. Göğüs, bağır: *Bana yastık olsun döşlerin güzel.* -Âşık Veysel. **2.** Kaburga altı. || **YER:** **DerS 1589a** "Göğüs, bağır." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Es, Bo, Zn, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gm, Ar, Kr, Ezc, Ağ, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Kayseri ilçe ve köyleri, Nş, Ng, Konya ilçe ve köyleri, Ada, İç, Ant, Mg, Krk, Tk, Bulgaristan, Mersin Ağzı 125a || **DerS 4488a** "Bağır, göğüs." Mn, Gaz, Malatya İli Ağızları, Kırşehir Yöresi 472a, Ordu Yöresi 342a, Ada./Osm. Ağızları 466 || **TarS² 1241** "Göğüs, sine." || **KÖKEN:** < *ET tōş* "the chest" < *tōş*.⁸⁶⁵ Eren'e göre kelime **tōş* biçiminden gelmiştir. Doerfer'e göre kelime Farsçaya geçmiştir. Özellikle Eren'de kelime ile derli toplu bilgiler verilmiştir. Mehmet Ölmez **dōl* kökünü Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Mançu-Tunguzca bir karşılık olarak işlemiştir.⁸⁶⁶

⁸⁶³ Tekin, 1995, 184. (DLT tört, Tkm. dört, Yak. tüört).

⁸⁶⁴ Clauson, 1972, 535; Tietze, 2002, 654b; **dört** Clauson, 1972, 534a; Eren, 1999, 121a; Sevortyan, 1980, 284; Räsänen, 1969, 495a; Nadelyayev, 1969, 581a; Doerfer, 1971, 307; Ölmez, 1991, 184.

⁸⁶⁵ Tekin, 1995, 184. (DLT tōş, Tkm. döş, Yak. tüös).

⁸⁶⁶ Clauson, 1972, 558b. Eren, 1999, 122a; Doerfer, 1965, 615/965; Räsänen, 1969, 495b; Sevortyan, 1980, 286; Atalay, 1941, 346; Nadelyayev, 1969, 582b; Ölmez, 1991, 184; Doerfer, 1971, 307.

döşek, -ği *a. 3. hlk.* Dövülmek üzere harman yerine serilen ekin sapları. || **YER:** **DerS 1589b** "Döğülmek için harman yerine serilen ekin sapları." Isp, Brd, Dz, Ba, Es, Vn, Sv, Ky, Ng, Mg, Krk || **TarSØ**⁸⁶⁷ || **KÖKEN:** *döşe-k* < *ET töşek* "matress bedding" (TürS'deki kelimenin anlam genişlemesine uğradığı anlaşıyor.) < *ET töşe-* "to spread out". Clauson'a göre *töşe-* fiilinin **tōš* biçiminden geldiği açıktır. Doerfer'e göre *döşek* kelimesi Fa. ve muhtelif dillere de geçmiştir.⁸⁶⁸ || → döş.

döşengi İlk üç baskıda "Bir yeri donatıp, döşemeğe yarıyan eşya, mefruşat." anlamı ve AD ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER:** **DerS 1590b** "Oda takımı, mobilya." Gaz, Ky⁸⁶⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *döşe-n-gi* || → döşek.

dövdü İlk altı baskıda "1.Tokmak. 2. Keser ve balta gibi araçların tokmak gibi kullanılan küt yüzleri." anlamları ve DD ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER:** **DerS 1619a** **döğdü** "Balta, kazma, keser vb. aygıtların çivi, kazık çakmaya yarayan kısmı." Af, Ama, Rz, Gaz⁸⁷⁰ || **TarS² 1300 düğdü** "Çekiç ve keser gibi aletlerin bir şeyi döğmeye ve ezmeye yarayan tarafı, düz ve yuvarlak kısmı." || **KÖKEN:** *döv-dü* || → döğüç.

döveç, -ci *a. hlk.* Ağaçtan yapılmış havan: *Sarımsak döveci*. || **YER:** **DerS 1592a** "Tahta havan ve eli." Af, Brd, İz, Bil, Es, Bo, Çr, Sm, Ama, To, Gaz, Sv, Ank, Krş, Kn || **TarS² 1224 dögeç** "Havan, havan eli." || **KÖKEN:** *döv-eç* < *ET tög-* "to pound, crush, grind" Eren'e göre kelime: < *döv-* (döğ-) + (e)ç yapısındadır ve Türkçe *dibek* kelimesi de *döv-* kökünün bir türevidir. Ancak *döveç* kelimesine ET'de rastlayamıyoruz.⁸⁷¹ || → döğüç.

dövme *a. 5. hlk.* Dövülerek kabuğu çıkarılmış buğday, yarma. || **YER:** **DerS 1570b** "Döğülüp kabuğu çıkartılmış buğday, yarma." To, Ur, Gaz, Niğ, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *döv-me* || → dövdü.

dövüç TürS¹ 165a' da "Kirini çıkarmak üzere çamaşırı dövmeğe yarıyan tokmak, tokaç." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerS 1570a** "Çamaşırı döğerek yıkamaya yarayan ağaç tokaç." Edirne göçmenleri || **TarSØ** || **KÖKEN:** *döv-üç* || → döğüç.

⁸⁶⁷ bu anlamda yok.

⁸⁶⁸ Clauson, 1972, 563b; Doerfer, 1965, 617/967; Atalay, 1941, 266.

⁸⁶⁹ asıl varyant *döşeme*.

⁸⁷⁰ asıl varyant *düğdü*.

⁸⁷¹ Clauson, 1972, 477a; Eren, 1999, 122a.

dudu *a. Fa. tūti 3. hlk.* Papağan. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fa. tūti* " a parrot".⁸⁷²

dulda *a. hlk. 1.* Yağmur, güneş ve rüzgârın etkileyemediği gizli, kuytu yer, siper: *Demirkır, güney tepelerinin duldalarına çektiği atları gece yarısına doğru yeniden ovaya indirdi.* -A. Sayar. **2. mec.** Esirgeme, koruma, himaye: *Yiğit duldasında yiğit saklanır.* -Karacaoğlu. || **YER: DerS 1596b** "Yağmur, güneş ve rüzgârın etki yapamadığı gizli, kuytu yer, kenar, saklanılacak yer, ağaç, bina gölgesi, gölge." Af, Isp, Ay, İz, Mn, Es, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Dy, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sivas ilçe ve köyleri, Yz, Ankara ilçe ve köyleri, Krş, Ky, Nş, Nğ, Konya ilçe ve köyleri, Ada, İç, Krk, Ada./Osm. Ağızları 466, Malatya İli Ağızları 398a, Kırşehir Yöresi 472a, Mersin Ağzı 125b || **DerS 1597b** "Koruma, esirgeme, himaye." Ama, Ky, Nğ, Ada, İç || **TarS² 1248** "Saye, himaye." || → daldalanmak.

duluk, -ğu *a. hlk. 1.* Yüz. **2.** Şakak. **3.** Yüzün şakakla çene arasındaki yanı. **4.** Şakak üzerinde saç ile sakalın birleşimi olan kısım, favori. || **YER: DerS 1598b** "Yüz, çehre." Dz, Gaz, Nş, Ada "Şakak" Afyon ve köyleri, Isp, Dz, Çr, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Ada, İç "Avurt." Af, Dz, Ay, Çkr, Ml, Mr, Ky, Nğ, İç, Kırşehir Yöresi 472a, Ada./Osm. Ağızları 466 || **DerS 1599a** "Favori." Yz, Ada, Mersin Ağzı 125b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET tulun* "temples, the hair on the temples". Clauson'un verdiği karşılıklar arasında *duluk* veya *tuluk* biçimini bulamadım. Ancak gerek Tietze gerekse de Eren *duluk* kelimesini ET *tulun* ile birleştirmekte tereddüt etmemişlerdir. Ancak Eren, kelimenin kökenini bilmiyoruz, demeyi de ihmal etmemiştir.⁸⁷³

dulunmak TürS¹ 165b' de "1. Vücudunu suyun içine, batmak üzere bırakmak. 2. Batmak." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1600a** "Suya dalmak." Es, Sm, Ama, Tr, Gr, Kr, Sv || **DerS 1599b** " Ay ve güneş batmak." Isp, İz, Kc, Zn, Ks, Çr, Ama, To, Or, Trabzon ilçe ve köyleri, Rz, Sv, Ank, İç, Mğ, Kıbrıs || **TarS² 1250** "1. Kaybolmak, görünmez hâle gelmek. 2. Batmak, gurubetmek." || **KÖKEN:** < Çağ. *tulun-* a.m.⁸⁷⁴

⁸⁷² Tietze, 2002, 657b; Steingass, 1892, 821b.

⁸⁷³ Clauson, 1972, 501a; Eren, 1999, 123b; Tietze, 2002, 658b; Räsänen, 1969, 498a; Atalay, 1941, 371; Nadelyayev, 1969, 585b.

⁸⁷⁴ Tietze, 2002, 642b.

dumağı *a. hlk.* Nezle. || **YER: DerS 1601a** "Nezle, grip, bronşit." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Kü, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Hat, Ank, Krş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Ed, Krk⁸⁷⁵ || **TarS² 1253** "Nezle." || **KÖKEN:** EDPT'ye göre, < *ET tumağı* "a cold in the head". < *ET *tuma-* < *ET tum* "cold". Clauson'a göre, DLT'de: "Bu kelime aslında 'soğuk' demektir; lakin *tumluğ* kelimesi hem 'soğuk nesne' hem de 'soğuk' anlamlarında kullanılır." anlamıyla geçen *tum* biçimi hapax'tır; ancak Clauson *tumağı* kelimesi için Uygurca "civil" metinlerden başlayarak örnekler vermiştir. Doerfer; *tuman* "mist, fog", *tumagu* "a cold in the head"ve *tumlu-* "to be cold" biçimlerini birleştirmeyi önermiştir. Räsänen ise; *tum* "kält, Kälte", *tum* "die Augen zudrücken schliessen", *tumayu* "Schnupfen" biçimlerinin hepsini *tu* "sperren" köküne götürmüştür. Ancak ben gerek *tuman* ve *tumagu*, gerekse de *tu-* ve *tumayu* biçimleri arasında bir anlam bağı kuramadım. Talat Tekin, *tumağı* kelimesinin, *tum* (Atalay, 1939, 338) köküne gelmiş "collective noun" +AgU ekiyle (Tekin, bu ekin Erdal'da bulunmadığını ekler) açıklanabileceğini, *tumlu-* (Atalay, 1941, 294) biçimi için de (Clauson, 1972, 506b; *tumlu-* gövdesindeki *-lı-* ekini "olağandışı" sayar) *tum* köküne eklenmiş *+l-* eki (Tekin, bu ekin de Erdal'da bulunmadığını ekler) ekiyle açıklanabileceğini belirtir: *tumlu-* < **tumul*+*l-* < **tumul*. Eraslan ise *tumıl-* biçimi için < **tum-ı-l-* şeklinde bir tahlil yapmıştır. ET'de, Eraslan'ın verdiği türden bir fiil köküne rastlamıyoruz. Özetleyecek olursak:

-*tumağı* biçimi *ET tum* "cold" köküne gider. Hatta Eren'e göre bu kök, Anadolu'da, *Dumlupınar* yer adında da saklanmıştır.

-Clauson, Räsänen, Doerfer ve Erdal'daki veriler semantik açıdan izaha muhtaçtır.⁸⁷⁶

duman Kelimenin altıncı baskıya beraber sözlüğe giren "Kötü, yaman." anlamının son baskıda hlk. ibaresi almadığı görülüyor. Ancak bu anlamın sadece altıncı baskıda hlk. ibaresi aldığını da hatırlatalım, yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda da bu anlama hlk. ibaresi konulmamıştır. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ⁸⁷⁷ || KÖKEN:** < *ET tuman* "mist, fog" < *tū-*?⁸⁷⁸ "kapamak". Kelimeyle ilgili Uygur metinlerinden

⁸⁷⁵ asıl varyant *duma*.

⁸⁷⁶ Clauson, 1972, 503a ve 505b; Atalay, 1939, 338 ve 447; Doerfer, 1965, 567/935; Räsänen, 1969, 498b; Erdal, **OTWF I**, 387; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 266/64; Eraslan, 2012, 613a; Sevortyan, 1980, 325; Eren, 2002, 111.

⁸⁷⁷ her üç sözlükte de bu anlamda yok.

⁸⁷⁸ Bu uzunluk Tekin, 1995'in sonundaki listede mevcut değildir; bu uzunluğa Tekin, 1995, 111'deki [tū "kapatmak, tıkamak" (Atalay, 1941, 246); tūg "tıkaç, kapak" (Atalay, 1941, 127)] kaydından erişiyoruz.

başlayarak örnekler veren Clauson, herhangi bir çözümleme yapmaz. Kelimenin yayıldığı komşu dilleri sıralayan Doerfer, *tuman*, *tumagu* ve *tumlı-* biçimlerini birleştirmeyi önermiş, Räsänen ise kelimeyi, *tum* "kalt, Kälte" kökenine götürmüştür (bkz. *dumağı* maddesi). Erdal'a göre ise bu kelimenin kökü *tu-* "to block" fiiline götürülemez. Erdal; Atalay, 1941, 247'deki bu fiilin aslında *to-* "to block" şeklinde olduğunu (bu fiili; Clauson, 1972, 434a *to-*, Räsänen, 1969, 496a *tu-*, Nadelyayev, 1969, 584a *tu-*, Maḥmūd al-Kāşyarī, **age**, 198 *tu-*, Tekin, 2003, 112a *tu-* biçiminde okumuştur), *tuman* kelimesinin ünlü farkı nedeniyle bu fiilden türemiş olamayacağını belirtmiştir. Ancak Talat Tekin bu hususta Erdal'dan farklı düşünür: < *tu-man* [< *tu-* fiili + *mAn* fiilden isim yapım eki (benzer bir örnek: *ürtmen* "a flat upper surface of a house, roof")].⁸⁷⁹

duraç *a. hlk.* Kaide. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dur-aç* < *ET tur-* "to stand upright, to stand still". ET'de *duraç* kelimesine rastlayamıyoruz. En eski zamanlardan beri kullanılan *tur-* fiilinin asıl anlamının "ayağa kalkmak" olduğunu biliyoruz. *Tö-y-* = *tü-r-* (?) şeklinde bir denklik veren Kaçalin, fiili Mac. *tür-* "dayanmak, katlanmak, tahammül etmek" ile karşılaştırmıştır. Räsänen de fiille ilgili muhtelif karşılaştırmalar yapmıştır.⁸⁸⁰

durgalamak TürS¹ 166a' da "Değişmez veya kımıldamaz hale getirmek, saptamak, tespit etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1605b** "Tespit etmek." Konya çevresi || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dur-ga+la-mak* || → *duraç*.

durgu *a. hlk.* **1.** Sekte. **2.** müz. Bir müzik eserinde, bitiş etkisi yapan armonik zincirlemeler bütünü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dur-gu* || → *duraç*.

durtut TürS¹ 166b' de "Tuturgu, zapturapt." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1606b** "Disiplin, sıkı düzen." Mğ, Ed || **TarSØ**⁸⁸¹ || **KÖKEN:** *dur + tut* || → *duraç*.

duruksun *sf. hlk.* Kararsız. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dur-uk-sun* < (*DLT*) *turuk-* "to stand still, come to a complete stop" Clauson, 1972, 540b. || → *duraç*.

⁸⁷⁹ Clauson, 1972, 507a; Tietze, 2002, 659b; Doerfer, 1965, 567/935; Räsänen, 1969, 498b; Erdal, **OTWF I**, 387; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 266/64; Sevortyan, 1980, 295.

⁸⁸⁰ Clauson, 1972, 529a; Kaçalin, 2011, 1025; Nadelyayev, 1969, 586a; Atalay, 1943, 653; Räsänen, 1969, 500a; Sevortyan, 1980, 295.

⁸⁸¹ "Çocukların oynadığı bir tür oyun" anlamı TarS'de mevcut.

duşak, -ğı *a. hlk.* Hayvanın iki ayağını iple bağlayarak yapılan köstek. || **YER: DerS 1609a** "Hayvanların ayak bağı, köstek." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Çkl, İz, Kü, Or, Sv, Ank, Kn, İç, Ant, Mğ "Hayvanların ayaklarını bağlamak için özel olarak yünden yapılan ip." Es "Çatallı ağaçtan yapılmış köstek." Es || **TarS² 1275** "Köstek, ayak bağı, bağ." || **KÖKEN:** < (DLT) *tuşağ* "a hobble for a horse" < (KB) *tuşa-* "to hobble" < (DLT) *tuş* "a belt buckle made of gold or silver which is fastened to ends of straps". Clauson kelimeyi *tuş* (Kaşgarlı bu kelimeye "kemer kayışları ucuna takılan altın veya gümüş toka" anlamı verir.) köküne kadar götürür. Bu kökende bana göre semantik ve morfolojik açıdan hiçbir sıkıntı yoktur. Eren'e göre Moğ. *tuşağa* biçimi Türkçeden alınmıştır. Aynı karşılaştırmayı Räsänen de yapmıştır. Kaçalın kelimeye < *tū-ş+a-k* şeklinde bir tahlil vermiştir; ancak ben *tū-* filinin ne anlam ifade ettiğini anlayamadım (muhtemelen *kapa-* anlamında? krş. *duman* maddesi).⁸⁸²

duşaklamak (-i) *hlk.* Hayvanın iki ayağını duşakla bağlamak, kösteklemek. || **YER: DerS 1609b** " Hayvanın iki ayağını bağlamak, kösteklemek." Isp, Dz, Ay, Mn, Çkl, Eskişehir köyleri, Ank, Kn, Mğ || **TarS² 1276** "Kösteklemek." || **KÖKEN:** *duşak+la-mak* || → *duşak*.

duvak, -ğı *a. 2. hlk.* Küp, tandır, baca vb.nin taş veya topraktan yapılmış kapağı. **3. hlk.** Yeni doğan bazı bebeklerin doğduğu zaman başlarını çevreleyen zar. || **YER: DerS 1614a** "Topraktan yapılmış tencere, çömlek, küp kapağı." Ezc, Bt, Sv, Nğ, Kn "Yassı ve yuvarlak taştan veya yuvarlak tahtadan yapılmış tandır kapağı." Ezc, Ky || **DerS 1614b** "Baca üzerine dikilen yassı taşlar." Kn || **DerS 4488b** "Çömlek, küp kapağı." Vn || **TarS⁰**⁸⁸³ || **KÖKEN:** Kelimeye ET'de rastlayamıyoruz. Tietze'ye göre kelime Türk dillerinde yaygın olan *tubağ/tumağ* "kürk kalpak" kelimesinden gelmektedir. Eren ise, < *tuğ* + (*a*)*k* şeklinde bir tahlil vermiş, kelimenin Bulgarca ve Sırçaya da geçtiğini belirtmiştir.⁸⁸⁴

duvaklı sf. 2. hlk. Doğduğunda başında zar olan (bebek), perdeli. || **YER: DerS⁰** || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *duvak+lı* || → *duvak*.

duyuk TürS¹ 167b' de "1. Haber. 2. Şiir." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS**

⁸⁸² Clauson, 1972, 561b, 558a ve 562a; Eren, 1999, 124a; Räsänen, 1969, 501b; Atalay, 1939, 411; Nadelyayev, 1969, 590b; Ölmez, 2009, 250; Sevortyan, 1980, 306; Kaçalın, 2006, 313b.

⁸⁸³ bu anlamda yok.

⁸⁸⁴ Tietze, 2002, 666b; Eren, 1999, 124b.

1615a "Haber." Bursa köyleri, Tr, Kr, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *duy-uk* < ET *tuy-* "to perceive, notice, feel". (Clauson, 1972, 567).

düdüklü 2. a. hlk. Düdüklü tencere. || **YER: DerSØ** || Uşak İli Ağızları 375b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < (DLT) *tütek* "İbrik ve ibriğe benzer şeylerin emziği" < Ses yansıması. Clauson'un bu kelimeyi *tüte-* < *tüt-* "duman çıkarmak" fiiline götürmesine katılmıyorum. Kubbealtı da, "içinden nefes veya buhar basıncı geçirilince keskin bir ses çıkaran alet veya düzenek" anlam veya açıklamasıyla bu etimolojiyi vermiştir. Türklerin bu kelimeyi türetirken "nefes veya buhar gücünün etkisini" düşündüğünü de hiç zannetmiyorum. Kelimeyi oluşturan düşüncenin hareket noktası, bu aletin çıkardığı ses olmalıdır; bu, bana göre, dilbilimsel açıdan bakıldığında "en az çaba yasası"na daha uygun düşen bir açıklamadır. Bahsi geçen etimoloji, eğer *tütek* kelimesi "baca" anlamına geliyorsa kabul edilebilir. Bu hususta Nişanyan'ın da benim gibi düşündüğünü biliyorum. Hamza Zülfikar *düdük* kelimesini yansıma olarak değerlendirmiştir.⁸⁸⁵

düğmek (-i) hlk. Düğüm yapmak. || **YER: DerS 1621a** "Bağlamak, düğümlmek." Uş, Isp, Dz, Ks, Ama, To, Gm, Ar, Kars köyleri, Ezc, El, Sv, Ky, Nğ, Kn, İç || **TarS² 1303** "Düğümlmek, bağlamak, bükmek, burmak." || **KÖKEN:** *düğ-mek* < ET *tüg-* "to the tie (a knot), to knot (a string), to knit". Clauson, IB'den başlayarak örnekler verir. Räsänen, fiili Moğ. *tügü, tegü* "zusammenlesen, zusammenbinden" ile karşılaştırmıştır. Bugünkü *düğme* kelimesi bu kökten gelmektedir.⁸⁸⁶

düğü a. hlk. 1. Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur. **2.** Pirinç. || **YER: DerS 1622a** "Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur." Af, Ama, To, Or, Gr, Hat, Ezc, Vn, Sv, Krş, Nğ, Kn || **DerS 4488b** "İnce bulgur." Af || **TarS² 1305** "Pirinç ufağı, bulgur ufağı.", Kars İli Ağızları 375 || **KÖKEN:** < ET *tögi* "crushed or cleaned cereal" < *tög-* "to pound, crush, grind". Kaşgarlı, Oğuzca olarak nitelendirdiği kelimeye "darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özü" anlamı vermiştir. Eren'e göre kelimenin *döv-* kökünden geldiği açıktır. Doerfer'e göre kelime Fa., Ar., Moğ. ve bazı Kafkas dillerine de geçmiştir. Erdal, kelimeye dair Uygur metinlerinden kayıtlar verir. Geniş bir biçimde işlediği kelimeyle ilgili olarak, Kamil Stachowski de Eren'in görüşünü kabul etmiştir. Fakat ben, bütün kaynaklarda kelimenin "darı" ve

⁸⁸⁵ Clauson, 1972, 455b; Atalay, 1939, 386; Ayverdi, 2006, 773a; Nişanyan, 2009, 147a; Zülfikar, 1995, 438.

⁸⁸⁶ Clauson, 1972, 477a; Räsänen, 1969, 503a; Eren, 1999, 125b; Tietze, 2002, 668b; Nadelyayev, 1969, 595a; Atalay, 1940, 20.

"dövmek" ile ilgisi ön plana çıkarılmışken DerS ve TarS'de verilen "bulgur" ve "elenmek" anlamlarını düşündürücü buluyorum. Verilen kökende morfolojik veya fonetik olarak bir sıkıntı olmadığı açık; ancak burada semantik açıdan sıkıntılar olduğunu göz ardı etmemeliyiz.⁸⁸⁷ || → döğüç.

düğürçük, -ğü a. hlk. İnce bulgur. || **YER: DerS 1623a** "Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur." Es, Vn, Mr, Hat, Ky, Sv, Yz, Ank, Ky, Kn, İç || **DerS 4488b** "İnce bulgur." Nş, Hat "Kalbur altına geçen ince bulgur." Erzincan Yöresi 414a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düğü+cük* || → döğüç (ünlüden sonra inorganik *-r-* türemesi örneği için: *alengili/alengirli*).⁸⁸⁸

dümbelek, -ği a. Fa. dunbek 2. sf. hlk. Anlayışsız, sersem. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ**⁸⁸⁹ || **KÖKEN:** Tietze, kelimeyi *deblek* kelimesinin labialisasyon'lu varyantı olarak açıklar. Nişanyan, Türkçe *tebel/tabıl* + Ar. küçültme eki yapısını verir. Kubbealtı, < Ar. *ṭabl* "davul" + Fa. küçültme eki ile *ṭabl-ek* > *deblek*; *m* türemesi ile *dembelek* > *dümbelek* yapısını verir. Kaçalın, *tünbek* kelimesi için Fa. *tunbak* kökenini vermiştir. Räsänen, *tümbäk* olarak maddelendirdiği kelimeye köken vermez. TürS' nin verdiği < Fa. *dunbek* kökenini de hesaba katacak olursak kelimenin kökeni hususunda bir netlik olmadığını görürüz. Özellikle, kelime Osmanlıcada da kullanıldığı hâlde Stachowski'nin veya Tietze'nin kelimeyi Fa. alıntı olarak göstermemesi, bahsi geçen kaynaklarda kelimenin Fa. kökenli olarak gösterilmesi hususunda beni düşündürüyor. Çünkü Steingass, *dümbek* kelimesi için "a bagpipe" anlamı vermiştir. Kelimeye Fa. köken veren kaynakların kastının bu köken olduğunu varsayarsak çok alakasız iki müzik aletiyle karşı karşıya olduğumuz görülmektedir; belki de Tietze, Nişanyan ve Kubbealtı'nın Fa. köken vermemeleri bu ilgisizlikten kaynaklanmaktadır? Hamza Zülfikar "tef" anlamıyla aldığı kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir. Ben, TürS'de verilen Fa. kökenin tekrar değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Clauson, 1972, 478b; Atalay, 1941, 229; Eren, 1999, 125b; Stachowski, Kamil, 2012, 68 ve 96; Tietze, 2002, 669b; Ölmez, 2009, 250; Doerfer, 1965, 629/979; Sevortyan, 1980, 307; Räsänen, 1969, 503b; Erdal, **OTWF I**, 340.

⁸⁸⁸ Tietze, 2002, 670a.

⁸⁸⁹ bu anlamda yok.

⁸⁹⁰ Tietze, 2002, 671b; Nişanyan, 2009, 148a; Ayverdi, 2006, 775a; Kaçalın, 2011, 1027; Räsänen, 1969, 504b; Zülfikar, 1995, 439; Sevortyan, 1980, 279?

dümrük TürS¹ 168b' de "Silindir biçiminde olan." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1629b** "Silindir biçiminde olan şey." Bt || **TarSØ** || **KÖKEN: ?**

dümşük TürS¹ 168b' de "Uğraşılan, üstünde bulunulan iş, meşgale, meşguliyet." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1630a** "İş güc." Isp⁸⁹¹ || **TarS² 1311 dümük** "Meşgale, iş gücü." || **KÖKEN: < Moğ. dö müg** "Useful, convenient(ly), satisfactory, rather good or well" < *Moğ. dö mü-* "to be barely able to make a living". Tuna, kelimeyi Türkçe *yumuş* ile birleştirmiştir.⁸⁹²

dümüşmek TürS¹ 168b' de "Bir işle uğraşmak, meşgul olmak, iştilal etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN: dümü-ş-mek** || → dümşük.

dünü İlk dört baskıda "Hırs." anlamı ve AD ibaresiyle yer alan kelimenin (ancak kelimeye AD'de rastlanmadı), son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **ADØ** || **TDØ** || **KÖKEN: ?**

dünük İlk iki baskıda "Dünüsü olan, dünülü." anlamı ve AD ibaresiyle yer alan kelimenin (ancak kelimeye AD'de rastlanmadı), son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN: ?**

dünür *a. hlk.* Eşlerin baba ve annelerinin birbirlerine göre durumu. || **YER: "Dünür."** Aybastı 127, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 109a, Ordu Yöresi⁸⁹³ || **TarS² 1324** "Sihri akraba." || **KÖKEN: < ET tüñür** "the antonym of boşük, a tribe (or member of a tribe) to which daughters could be given in marriage". Kelimenin Uygur metinlerinden başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Bir akrabalık adı olarak kelimenin Türk dillerindeki yayılışı ve kullanımı için bkz. Li, 1999, 75.⁸⁹⁴

dünürcü Son baskıda "Kız istemeye giden kimse, görücü." anlamıyla yer alan kelimeye hlk. ibaresi getirilmemiştir. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu; ancak bu baskılardan sadece yedi, sekiz, dokuz ve

⁸⁹¹ asıl varyant *dümüşük*.

⁸⁹² Tietze, 2002, 672a; Tuna, 1972, 223; Schönig, 2000, 91; Lessing, 1960, 267b; Ramstedt, 1935, 98b.

⁸⁹³ Kelimenin DerS'deki anlamları: 1. Kız görmeye giden kimse, görücü. 2. Kız istemeye giden kimse, elçi. 3. İnce bulgur.

⁸⁹⁴ Clauson, 1972, 523b; Räsänen, 1969, 505b; Nadelyayev, 1969, 597b; Atalay, 1941, 362.

onuncusunda hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerS 1632b** "Kız istemeye giden kimse, elçi." Isp, Sm, Kr⁸⁹⁵ || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dünür+cü* || → dünür.

dünürleşmek "Kız alıp verme yolu ile hısım olmak." anlamındaki kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Kelime ilk baskıdan onuncu baskıya kadar sözlükte mevcuttur ve yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. Ancak onuncu baskıyla beraber kelimenin sözlükten çıkarıldığı anlaşıyor. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *dünür+le-ş-mek* || → dünür.

dünürüşü, dünüş "(Birbirlerine göre) karı kocanın analarının her biri." anlamındaki kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Kelime ilk baskıdan yedinci baskıya kadar sözlükte mevcuttur ve beş ve altıncı baskıda DD; yedinci baskıda DS ibaresi de almıştır. Ancak sekizinci baskıyla beraber kelimenin sözlükten çıkarıldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 1625b** "Evlenenlerin anne ve babaları." Es, Kc, Zn, Çkr, Ks, Sn⁸⁹⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze *dünüşü* varyantı ile ilgili olarak "İkinci varyant acaba agglutination'a (yığılma) uğramış *dünürsi*'nin fonetik bir gelişmesi mi?" tespitini yapar. Tietze'nin tespitini bir kenarda tutmak kaydıyla, bana göre: *dünürücü* > *dünürüşü* > *dünüşü* > *dünüş* (bu biçimlerin tümü DerS veya DD'den tanıklıdır).⁸⁹⁷ || → dünür.

dünya alem zm. hlk. Herkes, bütün insanlar. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Ar. dünya* "Alçak yer.".⁸⁹⁸

dürme a. 3. hlk. Lahana. || **YER: DerS 1634a** "Lahana." Kc, Bo, Zn, İst, To "Beyaz lahana." Ordu Yöresi || **TarSØ** || **KÖKEN:** *Brassica oleracea* var. *capitata* *dür-me* < *ET tür-* "to roll up" < *tūr-*.⁸⁹⁹ Lahananın, benzerlik ilgisinden dolayı bu şekilde adlandırıldığı anlaşıyor; hatta bu kelimenin Rum. *lahana*'ya mükemmel bir karşılık olduğunu da belirtmeden geçemeyeceğim. ET'de bu çeşit bir biçime rastlayamıyoruz; DLT de ise aynı benzerlik ilgisi ile kurulmuş "kadın budu denilen yemek" anlamındaki *türmek* kelimesini görmekteyiz. Yine Çağataycada "örmek denilen

⁸⁹⁵ asıl varyant *dünür*.

⁸⁹⁶ asıl varyant *düğür*.

⁸⁹⁷ Tietze, 2002, 673a.

⁸⁹⁸ Tietze, 2002, 673b; "the world; worldly goods" Steingass, 1892, 539a.

⁸⁹⁹ Tekin, 1995, 185. (DLT *tūr-*, Tkm. *düyür-*, Yak. *tūr-*).

elbise" anlamında *türme* kelimesini görmekteyiz, ki bu kelime Farsçaya da geçmiştir.⁹⁰⁰

dürü (I) a. hlk. 1. Dürülmüş şey. 2. Armağan, hediye. 3. Çeyiz. 4. Düğüne çağrılanlara düğün sahibi tarafından verilen armağan. || **YER: DerS 1635b** "Hediye." Af, Kü, Es, Ama, Ks, Kn "Düğün hediyesi." Isp, İz, Ba, Çkl, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, İst, Ks, Sn, Sm, Mr, Ank, Kn, İç, Krk, Tk || **DerS 1636a** "Gelinlerin damat ve akrabalarına, damatların da gelin ve akrabalarına verdikleri hediyeler." Af, Isp, İz, Mn, Brs, Kü, Es, Bo, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, Ml, Ur, Mr, Ank, Krş, Konya ilçe ve köyleri, Ada, İç, Ant, Mğ, Ed "Gelinin çeyizi." Isp, Brd, Ba, Brs, Kü, Es, Bo, Çr, Ama, Krş, Ng, Kn, Ant, Kırşehir Yöresi 472b "Düğüne davet edilenlere düğün sahibi ve gelin tarafından verilen hediyeler." Dz, Kü, Es, Yz, Ank, Kütahya Yöresi 247a, Ada./Osm. Ağızları 467, Mersin Ağzı 129b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dür-ü* || → *dürme*.⁹⁰¹

dürü (II) a. hlk. Bel denilen tarım aracı. || **YER: DerS 1636b** "Bel denilen tarım aracı." Mn, Ba, Kü, Es, Kc, Gr, Sv" Çapa şeklinde çatal bel." Ay || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren'e göre yalnızca Anadolu ağzlarında saklandığı anlaşılan kelime, eski kaynaklarda *türü* "bel, çapa" olarak geçer ve Bulgar ağzlarındaki *djurija* "bel" biçimi Türkçeden alıntıdır. Ancak, Eren'in "eski kaynaklar" dan kastını ben tam olarak anlamadım.⁹⁰²

dürüm a. 2. hlk. İçine türlü katıklar konularak sarılmış yufka ekmeği veya ince pide. || **YER: DerS 1637a** " Yufka ekmeğinin içine çeşitli katıklar konularak sarılmış durumu." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Es, Zn, Ks, Çkr, Çr, Ama, To, Ezm, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Krş, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Erzincan Yöresi 414b, Erzurum Ağzı 117b, Erzurum İli Ağızları 85, Kırşehir Yöresi 472b, Uşak İli Ağızları 375b, Ada./Osm. Ağızları 467 || **TarSØ** || **KÖKEN:** *dür-üm* || → *dürme*.

düşek TürS¹ 169b' de "Düşülen yer." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1638a** "Vurulan bir kimsenin düşüp öldüğü yer." adı, Mr, Sv, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düş-ek* < *ET tüş-* "to fall". Erken devirlerde Macarcaya *döl-* biçiminde geçen kökün en

⁹⁰⁰ Atalay, 1941, 477; Kaçalın, 2011, 1028; Hauenschild, 1989, 35/202; *tür-* fiili için: Clauson, 1972, 530b; Räsänen, 1969, 506a; Nadelyayev, 1969, 598b; Sevortyan, 1980, 319.

⁹⁰¹ Ölmez, 2009, 251.

⁹⁰² Eren, 1999, 126a.

eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Ancak ET'de *düşek* kelimesine rastlamıyoruz.⁹⁰³

düşelge Beş ve altıncı baskıda "1. Pay, hisse. 2. Kalıt payı." anlamları ve DD ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1638b** "Pay, miras payı." To, Kr, Hat, Ky, Ada⁹⁰⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düş-elge* || → düşek.

düşerge İlk dört baskıda "Kalıt payı." anlamı ve DD ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerS 1638b** "Pay, miras payı." Ezc, Dy, Ml, Gaz, Ky, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düş-er-ge* ? (muhtemelen düşelge kelimesinin varyantı) || → düşek.

düş gelmek İlk altı baskıda "Rastlamak, tesadüf etmek." anlamı ve DD ibaresiyle, yedinci baskıda hlk. ibaresi olmadan yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda yer almadığını görüyoruz. || **YER: DerSØ** || **TarS² 1346** "Rast gelmek, tesadüf etmek, karşılaşmak." || **DD¹ 487a düşgele** "Bilmiyerek, rasgele: *Düşgele söyledim.*" Krş || **KÖKEN:** Kelimemiz *tuş* "denk" ile mi yoksa *düş-* ile mi ilgili? Zira TarS'de *tuş gelmek* örneklerini de görüyoruz.

düşünük TürS¹ 170b' de "Düşünce, fikir, mülâhaza." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1640** "Düşünce." Ar, Sv⁹⁰⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düş-ün-ük* || → düşek.

düşüt a. hlk. Düşük. || **DerS 1640b düşüt bırakmak** "Çocuk düşürmek." Zn. || **TarS² 1355** "Doğum vaktinden evvel ölü olarak anası rahminden çıkan çocuk." || **KÖKEN:** *düş-üt* || → düşek.

düvel Kelimenin TürS¹ 170b' de "Yamuk, şibih, münharif." DD kaydıyla bulunan anlamını, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıda göremiyoruz. || **YER: DerS 1640b** "Yamuk (geometride)." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

düvelgin TürS¹ 170b' de "Âdetten kesilmiş kadın." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:**

⁹⁰³ Clauson, 1972, 560a; Räsänen, 1969, 507b; Nadelyayev, 1969, 600a; Sevortyan, 1980, 330.

⁹⁰⁴ asıl varyant *düşerge*.

⁹⁰⁵ asıl varyant *düşünceme*.

DerS 1641a "Kırk yaşını geçkin, çocuk doğurma ihtimali olmayan kadın." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** ? krş. (DLT) *tüğe* "Boğaya gelmemiş iki üç yaşında dişi".⁹⁰⁶

düver *a. Rum. hlk.* Yapılarda kullanılan kalın ağaç, direk, mertek. || **YER: DerS 1642a** "Binalarda kiriş yerine kullanılan kalın ağaç." Af, Dz, İz, Kn, Ant, Mğ "Uzun ve kalın direk, mertek." Brd, Dz, İz, Mn, Kü, Mğ || **DerS 4489b** "Çatı yapımında salmaların altına yatay konulan kalınca ağaç." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. ðokaḡi ðokāri* "Balken.". ⁹⁰⁷

düzeldek İlk dört baskıda "Kabarcıklı düzeç." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1644a** "Tesviye ruhu." Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düz-el-dek* < *ET tüz-* "to level, straighten, put in order". Uygur metinlerinden başlayarak örnekler veren Clauson'a göre bu fiilin *tüz* ile arasındaki ilişki karışıktır. Nişanyan fiile köken olarak Ana Türkçe **tūr-* biçimini vermiştir. ⁹⁰⁸

düzerlemek TürS¹ 171b' de "Bestelemek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1646a düzerleme** "Bir türküyü harmonize etme." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *düz-er-le-mek* || → düzeldek.

düzetilmek "Düzelmiş hale konulmak." anlamındaki kelime son baskıda yoktur. Kelimenin sadece ilk üç baskıda bulunduğu ve bu baskılardan da ikinci ve üçüncüsünde hlk. ibaresi aldığı anlaşıyor. Diğer baskılara bu kelime alınmamıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **KT 282b** "Düz ve müstevi edilmek, tesviye edilmek." || **KÖKEN:** *düz-e-l-t-i-l-mek* || → düzeldek.

düzetmek "Düzeltemek." anlamındaki kelime son baskıda yoktur. Kelimenin sadece ilk dört baskıda bulunduğu ve bu baskılardan da ikinci, üçüncü ve dördüncüsünde hlk. ibaresi aldığı anlaşıyor. Diğer baskılara bu kelime alınmamıştır. || **YER: DerS 1646a** "Düzeltemek." Kc, Çkr || **TarS² 1368 düz etmek** "Düzeltemek, düzlemek." || **KÖKEN:** Muhtemelen *düzeltemek* biçiminin varyantı; bilinen eklerle açıklayamadım zira. || → düzeldek.

düzen *a. 10. hlk.* Alet edevat takımı. **11. hlk.** Bez dokuma tezgâhı. || **YER: DerS 1644a** "Alet edevat takımı." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Bil, Es, Kc, Bo,

⁹⁰⁶ Tietze, 2002, 669a, Clauson, 1972, 478b, Atalay, 1941, 229.

⁹⁰⁷ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 217/68; Tietze, 2002, 649a; Eren, 1999, 127b.

⁹⁰⁸ Clauson, 1972, 572b; Nişanyan, 2009, 149b; Nadelyayev, 1969, 602b; Räsänen, 1969, 508b.

Ank, Ng, Kn, Mg, Krk "Bez dokuma tezgâhı." Dz, Kü, Kc, Bo, İst, Zn, Ks, Sn, Sm, Gr, Mr, Sv, Ank, Ed, Krk || **TarSø**⁹⁰⁹ || **KÖKEN:** < *düz-en* Tietze, kelime sonundaki ekin partisip olduğuna dair izaha ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini söyler. Kelimenin *düz-* fiili ile ilgili olduğu açık; ancak sıfat fiil eki ile bu tür isimlerin oluşturulması Türkçede pek alışılmış bir durum değil. (bu hususta *yemiş* örneğini verebilirim ben mesela) Nişanyan'a göre bu fiil köküne gelen ek, ne partisip ne de gerundium eki olarak kabul edilebilir. Eğer kelimenin özgün biçimi Çağ. *tüzün* ise, bu sefer de ekteki ses değişimi izah istemektedir.⁹¹⁰ || → düzeldek.

düzüm düzüm *sf. hlk.* Dizim dizim: *Yaylanın kızları düzüm düzümdür / Bir komşu kızı var ki iki gözümdür.* -Halk türküsü || **YER: DerS 1648a** "Dizim dizim." Kr || **TarSø** || **KÖKEN:** *düz-üm + düz-üm* || → düzeldek.

ebe a. 2. hlk. Büyükanne, nine. || **YER: DerS 1649a** "Büyükanne, nine." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İzmir ve çevresi, Mn, Ba, Çkl, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gm, Rize ve çevresi, Ar, Ezm, Ezc, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Nş, Ky, Ng, Kn, Ada, İçel ve köyleri, Ant, Mg, Tk, Erzurum İli Ağızları 87, Mersin Ağzı 130a || **DerS 4490a** "Büyükanne, nine." Af, Or, Hat, Yz || **TarS³ 1383** "Büyükanne, nine. || → aba (I). Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 99.

ebebulguru a. (ebe'bulguru) hlk. Bulgur iriliğinde yağan kar. || **YER: DerS 1651b** "Bulgur iriliğinde yağan kar." Isp, Bo, İst, Çr, Ank, Kn || **TarSø** || **KÖKEN:** *ebe + bulguru* || → ebe.

ecelâcayip İki ve üçüncü baskıda hlk. ibaresi ve "Pek acayip." anlamıyla yer alan kelimeye son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda rastlamıyoruz. || **YER: DerSø** || **TarSø** || **DDø** || **KÖKEN:** < Ar. *ʿacal* "acele" ve *ʿacāʾib*.⁹¹¹

ecinni Son baskıda "Cin." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bütün baskılarda yer alan kelime birinci baskıdan sekizinci baskıya kadar hlk. ibaresi almış, dokuzuncu baskıdan itibaren ise kelimedden hlk. ibaresi kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1662a ecünnü** "Cin, peri, şeytan, ecinni." Gr || **TarSø** || **KÖKEN:** < Ar. *acinna* 'cinler' a.m. (/cnn/ kökünden).⁹¹²

⁹⁰⁹ bu anlamda değil.

⁹¹⁰ Tietze, 2002, 681b; Nişanyan, 2009, 149b.

⁹¹¹ Tietze, 2002, 84b.

⁹¹² Tietze, 2002, 687a.

ede *a. hlk.* Ağabey. || **YER: DerS 1663a** "Büyük kardeş, ağabey." Af, Ay, İz, Mn, Bil, Çr, Ama, Kr, Md, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sivas ve çevresi, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Kn, Ada, İç, Ed, Erzincan Yöresi 414b, Kırşehir Yöresi 473a, Ada./Osm. Ağızları 467, Mersin Ağzı 130b || **DerS 4492b** "Ağabey." Ky || **TarS³ 1384** "Büyük birader." || **KÖKEN:** Tietze, kelimenin belki bir lallwort olduğunu, anlamca *ece* kelimesine yakın olsa da ünsüzlerdeki farkın güçlük yarattığını belirtir. Kelimenin bazı yörelerde dede anlamında kullanılması (**DerS 1664a** Isp, Burdur ve köyleri, Çr, To, Konya ve çevresi) Tietze'nin tespitini kuvvetlendirmektedir. Ancak sözcüğün Türk dillerinde yaygın olmadığını da belirtmekte fayda var. Türk dillerinde kullanılan *erkek kardeş* anlamındaki kelimeler için bkz. Li, 1999, 148.

edi *a. hlk.* 1. İş yapma. 2. Yapılan iş. || **YER: DerS 1664b** "Yapılış." Or (DerS'de sadece bu anlam var) || **TarSØ** || **KÖKEN:** *et-i* < *ET etiğ* "act, action" < *ET ét-* "to organize, put in order" < *ēt-*.⁹¹³ Clauson'a göre bu yapının birden çok anlamı vardır: Tel. *edü* "act, action" Tuv. *ediğ* "Correction, rectification." TT *edi* "Performances, events." gibi... Özellikle Uygur metinlerinde sıkça ikilemeler kuran, Budizm ile ilgili teknik terimlere karşılık olarak kullanılan kelimenin "ziynet" anlamı da mevcuttur. *Et-* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanımı hakkında önemli bir veri için bkz. Kaçalın, 2006, 205.⁹¹⁴

Edi *öz. a. hlk.* Birbiriyle iyi anlaşılan iki yaşlının baş başa kalışını anlatan **Edi ile Būdū, Şakire Dudu** deyiminde geçen bir söz. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:?**

edik, -ği *a. hlk.* 1. Yumuşak ve renkli sahtiyandan yapılmış yarım konçlu lapçın. 2. Kısa çizme. || **YER: DerS 1664b** "Köylü çizmesi." Af, Ay, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Es, Çr, Ama, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Ank, Ky, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 131a || **DerS 1665a** "Mest." Brs, Bil, Ks, Mr, Sv, Ky, Kn "Yünden örülen, çok kısa konçlu çorap." Dz, Ba, To "Köylü yemenisi, pabuç." Af, Isp, Dz, Ay, İz, Kr, Hat, Nş, Krş, Ky, Kn, Ada, İç, Ant "Kısa konçlu bir tür çizme." Ada./Osm. Ağızları 467⁹¹⁵ || **TarS³ 1385** "Koncu kısa çizme, konçlu mest." || **KÖKEN:** < *ET etük* "boot" < *ētük*.⁹¹⁶ Clauson kelimeyle ilgili, Uygur metinlerinden başlayarak örnekler verir. Eren'in

⁹¹³ Tekin, 1995, 182. [Orh.et-, it-; Yak. ĩt- (tüfeği doldurmak)].

⁹¹⁴ Clauson, 1972, 50a; Tietze, 2002, 688b; Taş, 2011, 114.

⁹¹⁵ Kelimenin muhtelif ayakkabı anlamlarında DerS'de birçok varyantları var; fakat biz buraya TürS'deki anlama en yakın olanları aldık.

⁹¹⁶ Tekin, 1995, 180. (Tkm. ēdik; Soy. ēdik; Kırg. öytük; Tura ĩtik).

çedik kelimesi için < *iç edik* yapısını verdiğini, *çizme* kelimesi ile birlikte *edik* kelimesi üzerinde durduğunu biliyoruz; fakat Eren sözlüğünde, *edik* için, kelimenin Türk dillerindeki yayılışını verdikten sonra: "Türkçe bir türev olduğu anlaşılıyorsa da kökenini bilmiyoruz." der.⁹¹⁷

efelek, -ği *a. hlk.* Labada. || **YER: DerS 1804b** "Yaprakları yenilebilen, tohumlarından da çay yapılan ıspanağa benzeyen bir çeşit ot, labada." Af, Dz, Es, İst, To, Sv, Yz, Ank, Mğ⁹¹⁸ || **TarSø** || **KÖKEN:** (Rumex patientia) < *Erm.* [< *avel* "çalı çırpı, süpürge" + *-ik* küçültme eki]. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.⁹¹⁹

efendi Son baskıda kelimenin "Koca." anlamında *hlk.* ibaresi olmadığını görüyoruz. Dördüncü baskıdan itibaren tüm baskılarda bulunan bu anlam; dört, beş ve altıncı baskılarda *hlk.* ibaresi de almıştır || **YER: DerSø** || **TarSø** || **DDø** || **KÖKEN:** < *Rum. avθεντης avténtis* a.m.⁹²⁰

eğiç, -ci *a. hlk.* Yemiş koparıırken dalları çekmeye veya kovandan bal almaya yarayan araç. || **YER: DerS 1677b** "Yemiş koparmak için ağaç dalını çekmeye yarayan ucu eğri araç." İz || **DerS 1680a** "Kovandan bal almak için kullanılan demir araç." Ky || **TarS³ 1398 eğiş** "Ucu çengelli bir demir." || **KÖKEN:** Dankoff'a göre, < *Erm. agiş* < *Fa. āgīš*. Bence, kelimenin *eğ-* fiili ile ilgili olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Ancak Eren'e göre Ermenice biçimin *eğiç* hâlini almasında *eğ-* fiilinin baskısı (contamination) olduğu açıktır. TarS'deki *eğiş* biçiminin de *Erm.* köken ihtimalini kuvvetlendirdiği görülüyor. Tietze/Tekin, TarS¹ 158'deki *ağış* "kovandan peteği kesip almaya mahsus bıçak" kelimesi için *Fa. āguç* "çengel" kökenini vermiştir. Kelime ile ilgili en geniş bilgiyi Bläsing vermiştir. Benim de kabul ettiğim, kelimenin Türkçe kökenli olduğuna dair görüşü, Bläsing'in de benimsediğini görüyoruz. Hatta Bläsing, Artvin yöresindeki *eğişi* biçiminin Gürcüceden geri ödünçleme olduğunu da ortaya koymuştur. Bläsing'in açıklama ve izahlarının kelimeye dair yaygın ve geleneksel etimolojiyi çürüttüğünü düşünüyorum.⁹²¹

⁹¹⁷ Clauson, 1972, 50b; Eren, 1999, 129a; Räsänen, 1969, 52b; Nadelyayev, 1969, 188b; Atalay, 1943, 204; Sevortyan, 1974, 319.

⁹¹⁸ asıl varyant *evelek*.

⁹¹⁹ Bläsing, 1992, 91/163; Dankoff, 1995, 23/36; Tietze, 2002, 753b; Zülfikar, 1995, 442; Hauenschild, 1989, 141/956.

⁹²⁰ Tietze, 2002, 690a; Meyer, **age**, 37.

⁹²¹ Dankoff, 1995, 17/7; Tietze, 2002, 694b; Eren, 1999, 130a; Tietze, Tekin, 1990, 290/36; Bläsing, 1995, 20-23; Steingass, 1892, 91a; kelimeyle ilgili bütünlüyci bilgiler için ayrıca bkz. Uwe Bläsing,

eğin, -ğni *a. hlk.* **1.** Arka, sırt. **2.** Beden, vücut: *Büyüdüm çabuk / Entarim eğnime dar.* -B. Necatigil. **3.** Boy bos, endam. || **YER: DerS 1821b** "Sırt, arka." İz || **DerS 1678a** "Boy bos, endam." Çr⁹²² || **TarS³ 1390** "Sırt, arka." || **KÖKEN:** < *ET egin* " 'something which bends', but usually is an anatomical sense 'shoulder' ". Kelimeyi *eg-* köküne götüren Clauson, IB'den başlayarak örnekleri sıralar. Räsänen, kelimeyi Moğ. *egem* "Schulter, Schulterknochen" ile karşılaştırmıştır. Kelimeyi genişçe ele alan Eren ve çoğu otoriteye göre kelimenin < *eg-in* yapısından meydana geldiği açıktır.⁹²³ || → **eğirmen**.

eğinti *a. hlk.* Eğelenen bir şeyden dökülen ince toz: *Demir eğintisi.* || **YER: DerS 1678b** "Eğenin ağzından dökülen demir ufakları." Ba, Çkl, Bo, Or, Mr || **TarS³ 1394** **eğindü** "Demir eğelenince dökülen demir ufantısı." || **KÖKEN:** Tietze isabetli bir şekilde, Meninski'deki *egendi* kaydından hareketle < (DLT) *ege-* "to file" < *ēke-*⁹²⁴ + fiilden nomen resultativum yapan *-(I)ntı* eki tahlilini vermiştir. Ancak bu tür bir kelimeye ET'de rastlayamıyoruz.⁹²⁵

eğir *a. hlk.* Arıların çıkardığı bir tür salgı. || **YER: DerS 1678b** "Arıların çıkardığı bir çeşit salgı." Gr, Ezc, El⁹²⁶ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren ve Tietze'ye göre: < *Ar. 'akar*; ancak Dankoff'a göre, < *Erm. ēkir* "secretion of bees". Eren, Dankoff'un verdiği Ermenice kökeni düşündürücü bulduğunu belirtse de Tietze'nin etimolojisini kabul etmiştir. Dankoff'un, bu etimolojiyi, etimolojisi kesin olmayanlar kısmına aldığını da belirtmekte fayda var. Bana göre bu kelime hem Türkçe hem Ermeniceye Arapçadan geçmiştir.⁹²⁷

eğirmen Son baskıda "İplik eğirmeye yarar araç." anlamıyla kayıtlı kelimenin hlk. ibaresi almadığı görülüyor. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin ilk altı baskıda AD ibaresi aldığını (**AD 117a**), sonraki baskılarda ise bu ibarenin bulunmadığını görürüz. || **YER: DerS 1679a** "Yün eğirmeye yarayan araç, kirmen." İz⁹²⁸ || **TarSØ** ||

"Bir Kazıyacağın Kanlı Geçmişinden", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, s. 13 (Güz 2010): 33.

⁹²² bu kelimenin "beden, vücut" anlamı DerS'de yok, ayrıca tüm anlamların asıl varyantı *eyin*.

⁹²³ Clauson, 1972, 109a; Eren, 1999, 130b; Erdal, **OTWF I**, 305; Kaçalin, 2011, 932; Sevortyan, 1974, 225; Räsänen, 1969, 37a; Doerfer, 1965, 192/652; Atalay, 1939, 77.

⁹²⁴ Tekin, 1995, 180. (Tkm. ĩge 'eğē'; Koyb. ēgek, ĩgek; Çuv. yĭGev).

⁹²⁵ Tietze, 2002, 695a; Meninski, 1680, 361; **ēke-* için bkz. Räsänen, 1969, 38b; Clauson, 1972, 101b; Atalay, 1941, 254.

⁹²⁶ DerS'de, "Kışın arıların kovan deliklerine sıvadıkları madde." anlamı da mevcut.

⁹²⁷ Tietze, 2002, 127a; Tietze, "Direkte arabische", 294/148; Eren, 1999, 131a; Dankoff, 1995, 174/E42; krş. Meyer, **age**, 29.

⁹²⁸ asıl varyant *eğircek*.

KÖKEN: *eğir-men*. Türkçe alet isimleri yapan *-men* (-man) ekiyle kurulmuş bir başka türev ile (Çuv. *arman* "değirmen"; Tür. *değirmen*; Tür. *çekmen* gibi...) karşı karşıya olduğumuz anlaşıyor. Eren'in aktardığına göre Hamit Zübeyr ve İshak Refet'e borçlu olduğumuz bu kelimenin *kirmen* şeklinde başka bir varyantı da vardır.

< *ET egir-* [*< ēg-ⁱr-*] "to surround, encircle, to twist, spin" < *eg-* "to bend" < *ēg-*.⁹²⁹ Kelimeye ET'de rastlamıyoruz; biz *egir-* fiilinin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz. Fakat *egir-* ~ *eñir-*; *eg-* ~ *eñ-* biçimlerinin arasındaki bağ veya *evir-* fiilinin tüm bunlarla arasındaki ilişki net olarak çözüme kavuşmuş değildir, bu husustaki tartışmalar veya bu biçimlerin maddelendiriliş tarzı için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.⁹³⁰

eğmece İlk iki baskıda DD ibaresi ve "Olta." anlamıyla yer alan kelimeye son baskıda dahil olmak üzere hiçbir baskıda rastlamıyoruz. || **YER: DerS 1824a eymece** "Ucuna hamur ya da et takılıp balık avlamak için kullanılan demirden yapılmış, yarım daire şeklinde bir çeşit olta." Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *eğ-me+ce* || → *eğirmen*.

eğmel "Eğmeç şeklinde olan, mukavves." anlamındaki kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. Kelime ilk baskıda DD; iki, üç ve dördüncü baskıda da TD ibaresi almıştır. Ancak sonraki baskılardan sadece altıncısında kelimeyi görmekteyiz; diğer baskılara kelime alınmamıştır. || **YER: DerS 1681b** "Toprak tabakalarının yıkılması yüzünden bir tarafa meyletmiş olan büyük kayalar, taşlar." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *eğ-mel* || → *eğirmen*.

eğrice (II) Son baskıda "Sığır sineği." anlamıyla kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu anlamın sözlüğe altıncı baskıyla girdiği; yedinci baskıda DS kaydı alan bu anlama sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresinin de getirildiğini görüyoruz. Ancak onuncu baskıda bu anlamdan hlk. ibaresi kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1684b**⁹³¹ "Hayvanlara dadanan, eğri belli, boz renkli bir çeşit sinek, sığır sineği, bügelek." Çkr, Çr, El, Ank, Krş, Kn, Ada, İçel ve köyleri, Mersin Ağzı 132a || **TarS³ 1402** "Büvelek denilen sinek." || **KÖKEN:** *eğ-i-r-i+ce* || → *eğirmen*.

⁹²⁹ Tekin, 1995, 180. [Yak. ieḥ (ēk-)].

⁹³⁰ Eren, "Türkçemizdeki Ermenice ...", 884; Clauson, 1972, 99b ve 113a; Erdal, **OTWF II**, 536; Röhrborn, 1994, 358a; Doerfer, 1965, 193/652; Räsänen, 1969, 37b; Sevortyan, 1974, 331; Nadelyayev, 1969, 165b ve 166a.

⁹³¹ asıl varyant *eğrilce*.

eğrice (III) *a. hlk.* Buttan yapılan pastırma. || **YER: DerS 1683b** "Butların topak etlerinden yapılan pastırma parçası." Ky || **TarS³ 1402**'deki *eğrice (I)* maddesinde: "Büvelek denilen sinek." anlamı; *eğrice (II)* maddesinde: "Davarların arka ayaklarının dirseğindeki sinir dediğimiz aşıl veteri." anlamlarını görmekteyiz. || **KÖKEN:** Kelime, Tietze'de iki maddede işlenmiş; fakat bunların ikisi de buradaki anlamı karşılamıyor. Tietze, "Hıdırellez günü." anlamlı maddeye < *Rum. ΑΓΓΕΛΟΡΟΨ* kökenini, "Kağrı arabalarının tekerlekleri arasında mazı üzerine konan yay şeklinde ağaç." anlamı için de < *Erm. (dial.) agray* < *Erm. gayri* a.m. kökenini vermiştir. Eren'in sözlüğünde bu kelime mevcut değildir. Kubbealtı, TürS'deki *eğrice (II)* ve *eğrice (III)* maddeleri tek bir maddede toplamış; köken olarak bir açıklama yapmamıştır. Şemseddin Sami, *eğrice* maddesinde "1. Baldır siniri, urkûb; 2. İklîlü'l-melik denilen bir cins nebat; 3. Bir cins sivrisinek" anlamlarını toplamıştır. Yani burada da yukarıda bahsi geçen anlamların tek maddede toplandığını görüyoruz. Kelimenin kökeni hakkında malumat vermek şu durumda zor olsa da; TürS'deki *pastırma* anlamının Şemseddin Sami'nin verdiği bir numaralı anlamla ilgili olduğu açıktır.⁹³²

eğsi *a. hlk.* Ucu yanmış odun, köseği. || **YER: DerS 1686b** "Yarı yanmış odun." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Ba, Brs, Kü, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ng, Kn, İç, Ant, Mg || **DerS 4491b** "Bir yanı yanmış odun." Kn "Yanmakta olan uzun odun." Kn || **TarS³ 1406** "Ucu yanmış odun, ateş karıştırarak âlet." || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye köken vermemiştir. Eren, bu kelimeyi "Ateşi karıştırmaya yarayan odun veya demir." anlamlı *köseği* kelimesinin yan biçimi olarak düşünmüştür. Eren'e göre: "Ateşi karıştırmaya yarayan odunun bir ucunun yanması doğaldır. O bakımdan *köseği* kolaylıkla ucu yanmış odun anlamını almıştır. Ağızlarda *köseği* yanında *kösevi*, *kösevi*, *kösevi* gibi birtakım biçimler de kullanılır. Bu biçimlerin başındaki *k-* sesi düştükten sonra *öseği*, *ösevi*, *ösevi*, *eseği* ve *esevi* biçimleri oluşmuş, daha sonra da göçüşme sonucunda *öysü* > *öğsü* > *öksü* ve *eysi* > *eğsi* > *eksi* gibi birçok biçim gelişmiştir."⁹³³

⁹³² Tietze, 2002, 697b; Ayverdi, 2006, 815b; Şemseddin Sami, *age*, 291b.

⁹³³ Tietze, 2002, 698a; Eren, 1999, 131b; *köseği* kelimesi için bkz. Eren, 1999, 260b; Eren, "Türkçemizdeki Ermenice ...", 895.

ehil, -hli *a. Ar. ehl* **3. hlk.** Karı kocadan her biri, eş. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 291b**
"Zevceynden beheri, karı, koca." || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Ar. ahl* "people; a family..."
" 934

eke *sf. hlk.* **1.**Büyük, yetişkin, yaşlı, kart. **2. a. mec.**Yaşı küçük olduğu hâlde sözleri ve davranışları büyükmüş gibi olan çocuk. || **YER: DerS 1691b** "Büyük, yetişkin, yaşlı, kart, olgun (insan ve hayvan)." Ba, Es, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ağ, Ml, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Nş, Kn, Ada, Erzurum İli Ağızları 92 || **DerS 1692a** "Yaşı küçük olduğu halde sözleri ve işleri büyük olan (çocuk)." İz, Kü, Es, Sv, Ank, Nş, Kn, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *ET eke* "originally, 'a close female relative older than oneself and younger than one's father' that is both 'junior (paternal aunt' and 'elder sister', later only 'elder sister' ". Kelimenin yazıtlarda *abla* anlamında geçtiğini biliyoruz: "...ögüm katun, öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme..." Kül Tigin Kuzey 9.

Räsänen kelimeyi, Moğ. *eke* "Mutter"; *ege-çi* "ältere Schwester" ve Tung. *ekę* "ältere Schewester" ile karşılaştırmıştır. Claason'a göre kelime, OT döneminde eşesli, Moğ. *egeçi* ile yer değiştirerek "father, uncle, elder brother" gibi anlamlara gelmeye başlamıştır. TürS'de verilen anlamlar Clauson'un tespitini doğrulamaktadır. Röhrborn'da kelimenin Uygur metinlerindeki kullanımına dair muhtelif anlamlar görmekteyiz, bu da en eski zamanlarda bile kelimenin muhtelif akrabalık adları yerine kullanıldığını gösterir, ki bu da esasen "babywords" grubu kelimelerin genel özelliğidir. Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar bu kelimeye *eze* derler. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir; ancak Doerfer, kelimenin Moğolcaya Türkçeden geçtiğine tam olarak emin değildir. Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için Li, 1999, 172; kelimenin yayılışı hakkında çok daha geniş bilgi için bkz. Rybatzki, 2006, 64a.⁹³⁵

ekecek, -ği *a. hlk.* Tohum. || **YER: DerS 1692b** "Tohum." Brd, Dz, Ba, Çkl, Kc, Bo, Sm, Ama, Rz, Ar, Kars ve köyleri, Ezm, Sv, Nğ, Kn, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ek-ecek* < (*DLT*) *ék-* "to sow (seed Accusative) in (the ground Dative); to sow (a field Accusative)." Kelimeye ET'de rastlayamıyoruz; *ek-* fiili ise aynı anlamı taşıyan ET *tarı-* fiiline göre daha yeni bir fiildir. bkz. *darı* maddesi.⁹³⁶

⁹³⁴ Tietze, 2002, 699a; Steingass, 1892, 124b.

⁹³⁵ Clauson, 1972, 100b; Räsänen, 1969, 38a; Röhrborn, 1994, 362a; Atalay, 1939, 90; Nadelyayev, 1969, 167b; Tekin, 2003, 52; Doerfer, 1963, 190/66.

⁹³⁶ Clauson, 1972, 100a; Röhrborn, 1994, 362a; Nadelyayev, 1969, 167b; Atalay, 1939, 168.

ekelge TürS¹ 177a' da "Ekilen yer, ekilen tarla." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1694a** "Ekilecek, ekilmeye elverişli yer, tarla." Ank, Nş, Ng, Kn, İç⁹³⁷ || **DerS 4492a** "Kr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ek-elge* || → ekecek.

ekinci *a. hlk.* Tahıl yetiştirip satan kimse. || **YER: DerS 1694b** "Ekinci, çiftçi." Kerkük⁹³⁸ || **TarS³ 1408** "Çifçi." || **KÖKEN:** *ek-in+ci* || → ekecek.

ekinti *a. hlk.* Ekilen şey. || **YER: DerS 1695a** "Ekilen şey." Dz, Ba, Çkl, Eskişehir köyleri, Rz, Gm || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ek-inti* || → ekecek.

ekmek, -ği (I) *a. 3. hlk.* Yemek, aş: *Ekmeği bizde yiyelim mi? Allah ne verdiyse. -T. Buğra.* || **DerSØ** || **TarS³ 1563 etmek** "Ekmek" || **KÖKEN:** < (DLT) *etmek/ötmek* "bread". Clauson, bu anlam için üç benzer kelimenin (etmek, epmek, ötmek) olduğunu söyler; bunlar arasında *ötmek* biçiminin en eskicil biçimmiş gibi görüldüğünü de ekler. Nişanyan'a göre 17. yüzyıldan önce türemiş *ekmek* kelimesi, yaygın inanca göre *et-* fiilinden gelmektedir. Ancak Kaçalın'e göre *et-* fiilinin yapısı ve anlamı (düzenlemek, tanzim ve tertip etmek) buna müsait değildir; yapı bakımından biçim; kapalı *e*'li, üstelik uzun ünlülüdür; anlam bakımından ise ad ve anlam kısmı bulunmayan yarım fiil kalıcı bir ad yapamaz (bu hususa Clauson da dikkat çekmiştir). Dolayısıyla sözcük ancak addan gelebilir: < *et+mek*. Kaçalın, tahlilinin anlam kısmıyla ilgili doyurucu karşılaştırmalar da yapmıştır; bilgi için buraya bakılabilir. Nişanyan ise < *Ana Türkçe *eti-/ite- + mAk* "yemek" ? şeklinde bir tahlil vermiştir; ancak ben bu tahlilden bir şey anlamadım.⁹³⁹

eksen Kelimenin son baskıdaki "Dingil." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu anlamın ilk beş baskıda DD ibaresi aldığı anlaşıyor. Sonraki baskılarda bu ibare bulunmamaktadır. || **YER: DerS 1686a** "Araba dingili." Af, Uş, Dz, Çkl, Kü, Es, Ank, Kn⁹⁴⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. αζοví aksóni* a.m.⁹⁴¹

ekser *a. hlk.* Büyük çivi, enser. || **YER: DerS 1761a** "Döğme ya da köşeli büyük çivi." İz, Tr, Ant, Mg⁹⁴² || **TarSØ** || **KT 294a** "Demir çivi, mismâr, mih: *Tablalı esker, Lofça ekseri.*" || **KÖKEN:** Tietze, kelimenin başka Türk dillerinde

⁹³⁷ asıl varyant *ekenek*.

⁹³⁸ asıl varyant *ekinçi*.

⁹³⁹ Clauson, 1972, 60a; Nişanyan, 2009, 156a; Räsänen, 1969, 376b; Kaçalın, 2006, 140; Doerfer, 1971, 293.

⁹⁴⁰ asıl varyant *eğsen*.

⁹⁴¹ Tietze, 2002, 702b; Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 15/19.

⁹⁴² asıl varyant *enser*.

bulunamadığını belirtip kelimeye köken vermemiştir. Eren, ağızlarda kullanılan ve *araba dingili* anlamına gelen *eksen* ile arasındaki benzerliği düşündürücü olsa da kelimeye köken vermemiştir. Bahsi geçen kelimenin kökeninin < *Rum. aǰovı aksóni* olduğunu biliyoruz. Fakat bu kelime ile ilgili net bir köken vermek zor.⁹⁴³ krş. Kaçalın, 2006, 139.

eksik etek Son baskıda "Kadın." anlamına gelen kelimedeki hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Daha önceki tüm baskılarda; gerek alt madde gerekse de ayrı madde olsun, kelimeye hlk. ibaresi getirilmiştir. Kelimenin tdk.gov.tr'de hlk. ibaresi ile görüldüğünü de ayrıca ekleyelim. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *eksik + etek* < *ET egsük* "deficient, defectice, defeciency, defect and the like." < *ET egsü-* "to be, or become defective, deficient, lacking". Clauson, Maniheist metinlerden başlayarak kelimenin örneklerini sıralar. Ancak Erdal, kelimenin Yenisey Yazıtları'nda da tanıklandığını bildirerek Uygur metinlerindeki bilinen tanıklamalara eklemeler yapar. İbrahim Taş'a göre, Arat' ın Kutadgu Bilig'deki *eksü-* ve *eksük* okuyuşları *egsü-* ve *egsük* olarak düzeltilmelidir. (krş. DLT *eysil-* "eksilmek" < **egsül-*). Fiil kökünü de Uygur metinlerinde görmekteyiz.⁹⁴⁴

eksikli sf. 2. a. hlk. Kadın. || **YER: DerS 1698a** "Kadın." Dz, Es, İst, Çr, To, Sv, Ank, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç⁹⁴⁵ || **TarS³ 1413** "Kadın." || **KÖKEN:** *eksi-k+li* < *ET egsüklüg* "imperfect". Kelime ET'de, tabii ki TürS'deki bu anlama gelmemektedir. TarS'deki örneklerin çoğunda da ET'deki anlamı görmekteyiz: "Eksiği bulunan, kusurlu, âciz, kemter."⁹⁴⁶ || → **eksik etek**.

ekşikulak Son baskıda "Kuzukulağı." anlamıyla yer alan kelimedeki hllk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelime sözlüğe sekizinci baskıyla girmiştir. Sekizinci baskıda alt madde olarak, dokuzuncu baskıda ayrı madde olarak işlenen kelimeye bu baskılarda hlk. ibaresi getirilmiş; ancak bu ibare onuncu baskıda kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1699a** "Kuzukulağı." Isp, Brd, Dz, Mn, Ba, Brs, Ar, Kn, İç, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *Rumex acetosa ekşi + kulak* < (*DLT*) *ekşiğ* "sour, acid, tart as opposed to açığ 'bitter' " < *OT ekşi-* "to be sour, acid, tart". Clauson, DLT'de *ekşiğ* biçimi olmasına rağmen

⁹⁴³ Tietze, 2002, 727b; Eren, 1999, 131b.

⁹⁴⁴ Clauson, 1972, 116b; Röhrborn, 1994, 359b-360b; Nadelyayev, 1969, 167a; Räsänen, 1969, 39a; Erdal, **OTWF I**, 232; Taş, 2011, 139; Sevortyan, 1974, 257.

⁹⁴⁵ asıl varyant *eksiketek*.

⁹⁴⁶ Clauson, 1972, 117a-b.

ekşi- fiilinin 15. yüzyıldan önce tanıklanmadığını belirtmiştir.⁹⁴⁷ krş. Kaçalin, 2006, 141.

ekşimek (*nsz*) **6. hlk.** Kaşlarını çatıp yüzüne küskün veya dargın bir anlam vermek, somurtmak: *Çardak'tan Rabiye'nin çıktığını görünce Bekir'in yüzü ekşidi.* -N. Cumalı. || **YER: DerS 1699b** "Surat asmak." Kr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ekşi-mek* || → ekşikulak.

ekşimik, -ği *a. hlk.* Yağı alınmış süttten yapılan peynir, kesmik, çökelek. || **YER: DerS 1699b** "Kaynatılmış ayran ya da kesilmiş süttten yapılan kesmik ya da çökelek." İz, Balıkesir ve çevresi, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, İst, Sm, Gm, Mğ, Krk, Tk, Bulgaristan || **TarSØ** || *ekşi-mik* || → ekşikulak (bu eke başka bir örnek: *çelmik*).

ekti *sf. 5. hlk.* Arsız, yüz­süz, görgüsüz. **6. hlk.** Anası ölüp başka bir koyuna alıştırılan veya elle beslenen (kuzu): *Ayol ihtiyarsan ne diye kızın arkasından ekti kuzu gibi dolaşıyorsun?* -M. Ş. Esendal. || **YER: DerS 1700a** "Anası ölüp de başka bir koyuna alıştırılan ya da elde beslenen kuzu." Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Kü, İst, Sm, Ezc, Ank, Ky, Mğ || **DerS 1701a** "Arsız, yüz­süz, görgüsüz." Dz, İz, Ba, Çkl, İst, Sv, Kn⁹⁴⁸ || **TarS³ 1417** "Tufeyli, asalak, dalkavuk." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *iktü* "a stall-fed animal" < *igid-* "to feed (o person or animal accusative)". Eren'e göre, kelimenin "beslemek" anlamına gelen ET *igid-* fiilinden geldiği anlaşıyor. Bu kökün yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz: "Antağının üçün igidmiş k[ağanının] sabın almatın yir sayu bardıg ..." Bilge Kağan Kuzey 6/Kuzey 7 ve ötesi.

Clauson'a göre *iktü* kelimesi sadece (?) Anadolu ağızları ve Türkmencede yaşamaktadır. DLT ve Codex Cumanicus'ta da kelimeye aynı anlam verilmiştir (elde beslenen hayvan).⁹⁴⁹

el (III) 3. hlk. Oba, aşiret: *Kalktı göç eyledi Afşar elleri / Ağır ağır giden eller bizimdir* -Dadaloğlu. || **DerSØ** || **TarS³ 2029 il** "Diyar, iklim, memleket, ülke, yurt, vilayet." || **KÖKEN:** < ET *el* "the basic, original meaning was 'a political unit organized and ruled by an independent ruler'; the most convenient abort term in

⁹⁴⁷ Clauson, 1972, 118b/119a; Atalay, 1939, 105; Räsänen, 1969, 39a; Sevortyan, 1974, 259; Nadelyayev, 1969, 168b; Hauenschild, 1989, 140/952.

⁹⁴⁸ İlgili anlamlar bunlar olduğu için sadece bu kayıtları aldım ancak DerS'de çok geniş ölçekte farklı anlamlar da var.

⁹⁴⁹ Clauson, 1972, 102b-103b; Atalay, 1939, 114; Grønbech, 1942, 105; Eren, 1999, 132a; Tietze, 2002, 700a; Tekin, 2003, 58.

English is 'realm' " < *ēl*.⁹⁵⁰ Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "Ēl tutsık yēr Ötüken yış ermiş." Kül Tigin Güney 4 ve ötesi. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili metin ve kaynakları geniş bir biçimde sıralamıştır.⁹⁵¹

elcek TürS¹ 180b' de "Eldiven." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1723b** "Eldiven." Es, Kr, Ağ, Vn, Bt, Mr, Ank, Krş, Ky, Kn, Ada, Kırşehir Yöresi 473a⁹⁵² || **TarS³ 1421** "Eldiven." || **KÖKEN:** *el+cek* < *ET elig* "hand, forearm". *Elcek* kelimesine ET'de rastlamıyoruz. Ancak *elig* kelimesinin yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Kelime bazı Türk dillerinde "kol" anlamına gelmektedir. Clauson'a göre, kelimenin OT periyodunda kısalarak "el" biçimini alması biraz anlaşılması zor bir durumdur. İbrahim Taş kelime için Talat Tekin'den, < **el-* "elleriyle kazmak, eşmek" krş. Çuv. *al-* "saban ile toprağı işlemek", *alt-* "kazmak", DLT *eş-* "elleriyle veya ayaklarıyla kazmak"; krş. bir de Moğ. *seli-*, *sele-* "dizmek, sıralamak; kürek çekmek, kürek kullanmak", *selbi-* "sandalda kürek çekmek", *selbigür* "kürek" etimoloji ve karşılaştırmalarını aktarmıştır (*elcek* kelimesinin ağızlarda, el ile sevk ve idare edilen birçok alet ve araca ad olduğunu da biliyoruz).⁹⁵³

elci *a. hlk.* Bazı yörelerde mevsimlik tarım işçisi toplayıp işçi ile işveren arasında aracılık yapan kimse: *Elci, sen akran, iyi bir oğlan bize avans verecek.* -O. Kemal. || **YER: DerS 1705a** "Çiftliklerde çalıştırmak için amele toplayan (kimse)." Hat, Ada || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *el+ci* || → *elcek* (Clauson, 1972, 143b'deki *eliğçi* maddesindeki anlamı da belirtmekte fayda var: "one who works with his hands").

elçek, -ği *a. hlk.* Gelinin elinin içine kına yakılmasından sonra giydiği, kumaştan yapılmış bir tür eldiven. || **YER: DerS 1723b** "Eldiven." Çkl, Mr, Ank⁹⁵⁴ || **DerS 4493a** "Eldiven, ellik." Ada || **TarS³ 1421** **elcek** "Eldiven." || **KÖKEN:** *el+çek* || → *elcek*.

⁹⁵⁰ Tekin, 1995, 181. (Yen. *ēl*, Orh. *el*; DLT *īl*; Tkm. *īl*; Az. *ēl*).

⁹⁵¹ Clauson, 1972, 121a/122; Nadelyayev, 1969, 168b; Sevortyan, 1974, 260; Atalay, 1943, 175; Räsänen, 1969, 39b; Tekin, 2003, 34; Rybatzki, 2006, 79b; Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", 306.

⁹⁵² asıl varyant *ellik*.

⁹⁵³ Clauson, 1972, 140b; Röhrborn, 1994, 363b; Sevortyan, 1974, 260; Nadelyayev, 1969, 170a; Taş, 2011, 114; Tietze, 1982, 170/68.

⁹⁵⁴ Kelime bu anlamda DerS'de mevcut değil; verdiğimiz de asıl varyantı *ellik*. TürS'de verilen anlama yakın olan anlamlar yine *ellik* maddesinde toplanmış: "Ekin biçerken sol elin parmaklarına geçirilen, eldiven şeklinde tahtadan yapılan bir araç.; Yemeniciler yemeni dikerken ip ellerini kesmesin diye parmaklarına geçirdikleri meşin parmaklık." ve ötesi...

elçim *a. hlk.* **1.** Bir defada ele alınabilecek kadar az olan nesne. **2.** Tutam, bir demet, bir parça. || **YER: DerS 1706b** "Az, bir kerede ele alınabilecek kadar az olan nesne." To, Or, Gm, Kars ve köyleri, Ezm, Ml, Mr, Hat, Sv, Krş, Ng, Ada, İç, Krk "Tutam, bir avucun alabileceği miktar, bir demet, bir parça." Af, Çr, Amasya ve köyleri, Gm, Ar, Ezm, Bt, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Kn, Krk, Mersin Ağzı 134b || **DerS 4493a** "Tutam, bağlam." Nş "Bir avuç dolusu." Tr, Nş || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Tietze, Eren, KubbealtıØ. Kelimenin *el* ile ilgili olduğunu düşünüyorum; fakat benim bildiğim bu anlamı veren bir *+çim* eki yok. Kelimenin *elçin* şekli tek bir yöreden derlenmiş, onu asıl şekil kabul etsek bile *+çin/+çin* eki bildiğim kadarı ile sadece kuş ve renk isimleri yapıyor?|| → elcek.

eldek TürS¹ 180a' da "Ne olur ne olmaz elde bulundurulmuş yedek, ihtiyat." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1707b** "İhtiyat, tedbir." Md || **TarSØ** || **KÖKEN:** *el+dek* || → elcek.

eleğimsağma *a. Ar. ʿalaʿim + semā meteor. hlk.* Gökkuşağı: *Parça parça açılan minimini eleğimsağmalarda bütün renkler kaynaşıyordu.* -Ö. Seyfettin. || **YER: DerS 1652b eleğimsema** "Gökkuşağı." Dz⁹⁵⁵ || **TarS³ 1426** "Kavs-ı kuzah, alâim-i sema." || **KÖKEN:** < *Ar. ʿalaʿim-i semā* tâbirinin halk etimolojisi tesiriyle değişimi.

elekçi "Çingene." anlamına gelen kelimeyi son baskıda göremiyoruz. Kelimenin üçüncü baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşıyor. Ancak kelime bu baskılardan sadece yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1709b** "Kavgacı, küfürbaz, çingene, çingene mizaçlı." Çr, Ama, Malatya İli Ağızları 399b || **DerS 4493a** "Çingene." Kastamonu ve çevresi, Yz || **TarSØ** || **KT 297b** "Çingene karısı = Açık saçık ve namusu şüpheli (kadın)." || **KÖKEN:** *ele-k+çi*. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir (ancak asıl anlamıyla, *Çingene* anlamıyla değil). Kelimenin, elek satan Çingene kadınlarından hareketle bu anlamı aldığı ve anlamının zamanla mensubiyet ifade edecek biçimde genişlediği anlaşıyor. Bu hususla ilgili olmak üzere Uwe Bläsing'in yazısına bakılabilir.⁹⁵⁶

< *ET elge-* "to sift (a solid substance accusative), pass (it) through a sieve."

Bu fiili Uygur metinlerinden itibaren görmekteyiz. Räsänen bu fiili Moğ. *el-geg*

⁹⁵⁵ asıl varyant *ebeğimsağma*.

⁹⁵⁶ Uwe Bläsing, "Einige Bemerkungen zu Caferoğlu's Liste aus dem Wortschatz der Elekçi bei Alaçam (Bolu), Ein Beitrag zu Zigeuner-Jargons, Geheimsprachen und zum argotischen Wortschatz in der Türkei", **Iran and the Caucasus**, vol. 6/1-2 (2002): 103-168.

"Sieb" ve Kor. *elgemi* "a coarse sieve" ile karşılaştırmıştır.⁹⁵⁷ Bu verilere göre acaba [*< *el-*] olabilir mi?

elenti *a. hlk.* Arpa, buğday vb.nin kalburdan geçirilmiş bölümü: *Buğday elentisi*. || **YER: DerS 1711a** "Arpa, buğday ve benzerlerinin kalburdan geçirilmiş kısmı." Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Çkl, Es, Ama, Or, Gm, Ar, Ezm, Ezc, Ml, Gaz, Sv, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Mg, Krk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ele-n-ti* || → elekçi.

el erimi *a. hlk.* Çok uzakta olmayan, elin ulaşabileceği uzaklık. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *el + erimi* || → elcek.

elibeline *a. (eli'belinde) hlk.* Halı ve kilimlere yapılan, ellerini beline koymuş insan figürünü andıran bir tür motif. || **YER: DerS 1715a** "Bir çeşit kilim motifi." İç, Mersin Ağzı 136a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *el+i + belinde* || → elcek.

eliböğünde *a. (eli'böğünde) 2. hlk.* Halı ve kilimlerde kullanılan eski bir motif türü, elibeline. || **YER: DerS 1715** "Bir çeşit kilim motifi." İç⁹⁵⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *el+i + böğünde* || → elcek.

elik, -ği *a. hlk.* Dağ keçisi: *Hızır nazardan koruya, eli ayağı düzgün, elik yavrusundan azgın kara saçlı, gül nakışlı bir kızım dünyaya gelmiştir.* -K. Bilbaşar. || **YER: DerS 1717a** "Dağ keçisi, karaca." Brs, Bo, İst, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Ezc, Sv, Ky || **DerS 4493a** "Dağkeçisi." Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *< ET elik* "roe-buck, female wild goat". Clauson'a göre ilk kez IB'de tanıklanan kelime, bazı Kuzeydoğu Türk dillerinde yaşamaktadır (?). Ancak Tietze kelimeyi Az. *älik* a.m. ile karşılaştırmıştır. Kelime ET'den beri kullanılmaktadır; ancak kaynaklarda kelimenin kökeni veya oluşumuna dair bir bilgi yoktur.⁹⁵⁹

eli selek Son baskıda "Eli açık, cömert (kimse)." anlamına gelen kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Sekizinci baskıyla beraber sözlüğe giren kelime; sekiz, dokuz ve onuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1718b** "Cömert." Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Es, Kn, Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *el+i + selek* || → elcek.

⁹⁵⁷ Tietze, 2002, 708a; Doerfer, 1965, 118/ 537 ve 538; Clauson, 1972, 143a; Atalay, 1939, 284; Röhrborn, 1994, 363b; Räsänen, 1969, 40a; Nadelyayev, 1969, 170a; Sevortyan, 1974, 261; Doerfer, 1971, 292.

⁹⁵⁸ asıl varyant *eli belinde*.

⁹⁵⁹ Clauson, 1972, 142a; Eren, 1999, 132b; Räsänen, 1969, 40b; Nadelyayev, 1969, 171a; Tietze, 2002, 710b; Ölmez, 2009, 252.

elleme *a. 2. sf. hlk.* Elle seçilmiş, iyi: *Elleme kömür.* || **YER: DerS 1721a** "Seçilmiş, iyi." Ba, Kc, Gaz, Ada || **TarSØ** || **KT 298b** " El ile seçilmiş, birer birer ayrılmış, seçmemüntehaap: *Elleme kömür.*" || **KÖKEN:** *el+le-me* || → elcek.

elleşmek *(-le) hlk.* **1.** Elle dokunmak. **2.** Elle itişerek şakalaşmak. **3.** Alışverişte, alanla satan birbirlerinin ellerini tutup sıkarak uzlaşmak. **4.** Birbirinin elini sıkarak güç denemesi yapmak. **5.** El sıkarak selamlaşmak. **6.** Ağır bir yükü kaldırmak için birkaç kişi birden tutmak. **7. mec.** Birine dokunacak söz söylemek. **8. mec.** Yardımlaşmak. || **YER: DerS 1722a** "Ağır bir yükü kaldırmak için bir kaç kişi birden tutmak." Uş, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Kü, Es, Çr, Ama, Es, Çr, Ama, To, Gm, Ar, Ml, Gaz, Sv, Ank, Ky, Krş, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Krk "Yardımlaşmak." Çr, Ng, Kn "Dokunmak." Isp, İz, Ba, Kc, Bo, Or, Gaz, Hat, Ur, Kn, Ada || **DerS 1722b** "Pehlivanların asıl güreşe başlamadan önce birbirlerini sınamaları." Ar || **DerS 4494b** "Ağır yükü kaldırmak için iki kişi tutmak."⁹⁶⁰ || **TarS³ 1443** "Hayırlaşmak için birbirinin elini tutup sallamak." || **KÖKEN:** *el+le-ş-mek* || → elcek.

ellik, -ği *a. hlk.* **1.** Eldiven. **2.** Ekin biçerken sol elin parmaklarına geçirilen, eldiven biçiminde, tahtadan yapılan bir araç. **3. den.** Yelken dikenlerin kullandığı, madenî yüksüğü olan meşin eldiven. || **YER: DerS 1723a** "Eldiven." Af, Isp, Brd, Dz, Brs, Kü, Es, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Kr, El, Ml, Gaz, Hat, Sv, Yz, Ank, Ky, Krş, Kn, İç, Ant, Kıbrıs; ayrıca bkz. Tietze, 1982, 170/69. || **DerS 1723b** "Ekin biçerken sol elin parmaklarına geçirilen, eldiven şeklinde tahtadan yapılan bir araç." Uş, Brd, Ba, Çkl, Brs, Kc, Bo, Sk, Çr, Sn, Sm, Ama, Or, Gm, Hat, Sv, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Ed, Krk, Mersin Ağzı 136b || 3 numaralı anlam DerS'de yok; en yakın anlam: "Yemeniciler yemeni dikerken ip ellerini kesmesin diye parmaklarına geçirdikleri meşin parmaklık." || **DerS 4493a** "Eldiven, ellik." Hat, Yoz, Kay || **TarS³ 1443** "Eldiven." || **KÖKEN:** *el+lik* || → elcek.

elöpen *a. (e'löpen) hlk.* Kertenkele. || **YER: DerS 1726b** "Kertenkele." Brd, İz, Mn, Ba, Kü, İst, Çr, To, Ezc, Tn, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Nş, Kn, Ada, Ant, Elazığ Yöresi 233a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *el + öpen.* (Tietze'ye göre belki ısırmayan bir mahluk olduğu için.) || *el + öpen* || → elcek.⁹⁶¹

elvan *Ar. elvān 2. sf. hlk.* Türlü renklerde olan: *Çok aradım bulamadım dengimi / Elvan çiçeklerden aldım rengimi* -Halk türküsü. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 299b**

⁹⁶⁰ 2,3 ve 7 numaralı anlamlar DerS'de bulunamadı.

⁹⁶¹ Tietze, 2002, 713a.

"Birkaç renkli, rengârenk, alacalı." || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fa. alvān* < *Ar. alvān* "Renkler."⁹⁶²

elyaf Son baskıda "Genellikle iplik durumuna getirilebilir lifli madde." anlamıyla yer alan kelimeye hlk. ibaresi getirilmemiştir. Bütün baskılarda bulunan bu kelime, sadece sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. Kelimenin günlük dildeki yaygınlığı düşünülürse bence bu kelimeye hlk. ibaresi getirilmemesi gayet isabetli olmuş. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **KT 299b** || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Ar. alyāf* ألّيف "lifler" < *Ar. līf* ليف⁹⁶³

em a. hlk. İlaç, merhem. || **YER: DerS 1729b** "İlaç, merhem." Af, Kü, Bo, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ezc, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç, Malatya İli Ağızları 399b, Ada./Osm. Ağızları 467 || **DerS 4494b** "İyileştirme inancıyla, yatırlardan getirilerek, hastalara dokundurulan ağırlık." Kerkük || **TarS³ 1455** "İlaç, deva, çare." || **KÖKEN:** < *ET em* "remedy". Clauson'a göre ET'den beri kullanılan kelime, Ar. ve Fa. alıntılarının yerleşmesiyle (ilaç ve deva) halk dilinde yaşamaya devam etmiştir. Clauson ve Röhrborn'un verdiği örneklerden, kelimenin ET'den itibaren kullanıldığını anlıyoruz. Räsänen kelimeyi Moğ. *em* "Arznei" ile karşılaştırmıştır. Doerfer'e göre kelime Türkçeden Moğolcaya geçmiştir. Sevortyan'a göre ise Türkçe ve Moğolca biçimler ortaktır.⁹⁶⁴

emcek, -ği a. hlk. Meme. || **YER: DerS 1730a** "Meme." Es, Çr, Ama, Kr, Ezm, Ezc, Vn, Bt, Ur, Sv, Ank, Nş, Ng, Kn, Kerkük, Elazığ Yöresi 233a; Keban-Baskil 190 || **TarS³ 1458** "Meme." || **KÖKEN:** < *OT emçek* "breast, udder" < (*DLT*) *em-* "to suck". Clauson, *emçek* maddesini *emiğ* maddesine göndermiştir. Yani, *emçek* biçiminin *emiğ* biçimine göre daha yeni olduğunu değerlendirebiliriz. Çünkü Clauson'a göre -çek eki ilk kez 13. yüzyılda tanıklanmıştır. Kelimenin *em-* fiili ilgili olduğu tabii ki açıktır. Kaçalin, kelimeye < **em-ig+çek* tahlilini vermiştir. Ancak Tietze'ye göre kelime; fiil köküne eklenen ve nomen instrumenti yapan -ecek eki ile teşekkül etmiştir. Bir sonraki maddedeki *emcik* kelimesinden, Kaçalin'in tahlilinin daha isabetli olduğu anlaşılıyor.⁹⁶⁵

⁹⁶² Tietze, 2002, 713a; "colours, kinds; of diver kinds; of various colours" Steingass, 1892, 95b.

⁹⁶³ Nişanyan, 2009, 160b.

⁹⁶⁴ Clauson, 1972, 155a; Röhrborn, 1994, 365a; Räsänen, 1969, 41b; Sevortyan, 1974, 270; Nadelyayev, 1969, 171b; Atalay, 1943, 178; Eren, 1999, 134a; (*emçi*) Doerfer, 1965, 215/667; Tietze, 2002, 713b.

⁹⁶⁵ Clauson, 1972, 156b ve 158b; Räsänen, 1969, 41b; Kaçalin, 2011, 933; Tietze, 2002, 715a.

emcik, -ği *a. hlk.* Meme. || **YER: DerS 1730a** "Meme." Isp, Dz, İz, To, Sv, Ky, Kn, Ant || **TarS³ 1460** "Meme." || → emcek.

emen *a. hlk.* Bağ çubuğu, ağaç veya sebze dikmek için açılan çukur. || **YER: DerS 1733a** "Çukur, bağ çubuğu, ağaç ya da sebze dikmek için açılan çukur." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Kü, Es, İst, Çr, Sm, Ama, To, Yz, Ank, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren, kökünü bilmiyoruz der. Tietze, anlam bakımından belki *endeme* kelimesine bağlanabileceğini söylese de o da bir köken veremez.⁹⁶⁶ Kubbealtı Ø.

emenmek TürS¹ 183a' da "Emek vermek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1734a** "Çok fazla emek vermek, çalışmak." Kn, Ada, Mersin Ağzı 137b "Gayret etmek." Yz || **TarS³ 1463** "Zahmet çekmek, emek çekmek." || **KÖKEN:** *emen-mek* < *ET émgen-* "to suffer pain" < *ET émge-* "to suffer pain". Bu gövde hakkındaki yaygın tahlil [**em+ge-n-* < *em* "ilaç"] şeklindedir. Ancak Kaçalın'e göre {+Ke} şeklinde +*la-* ekinin anlamına yakın bir fonksiyon üstlenen ek olamaz; esasen burada vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi söz konusudur ve dolayısıyla bu gövde < *emig+e-* biçiminde düşünülmelidir. Tıpkı: *ög+re-* "aklına koymak" değil *ögür+e-* "alışmak"; *siñ+re-* değil *siñire+e-* "sinirlenmek" örneklerinde olduğu gibi.⁹⁶⁷ || → em.

emik, -ği *a. hlk.* 1. Emmekten çürüyen yer, emme izi. 2. İnsan beyni. || **YER: DerS 1735b** "İnsan beyni." Brd, Dz, İz, Mn, Mğ || 1. anlam DerS'de yok || **TarSØ** || **KÖKEN:** *em-ik* || → emcek (Beyin anlamını, beynin yumuşaklığından dolayı benzetme yoluyla almıştır.).

emişmek (*nsz*) 2. *hlk.* Sağılmadan önce koyunlar kuzular tarafından gizlice emilmek. || **YER: DerS 1737b** "Sağmal hayvan yavruları annelerini sağılmadan önce gizli olarak emmek." Uş, Brd, Dz, Ama, Gr, Kars köyleri, İç, Ant, Mğ, Mersin Ağzı 137b || **TarSØ**⁹⁶⁸ || **KT 302a** "(Kuzular) dine dine süt emmek." || **KÖKEN:** *em-i-ş-mek* || → emcek.

⁹⁶⁶ Eren, 1999, 134a; Tietze, 2002, 715b.

⁹⁶⁷ Clauson, 1972, 159b ve 160a; Tietze, 2002, 715b; Kaçalın, 2011, 934; Röhrborn, 1994, 366b; Räsänen, 1969, 41b; Taş, 2011, 139; Nadelyayev, 1969, 172a.

⁹⁶⁸ bu anlamda yok.

emlemek (-i) *hlk.* İlaç sürmek, ilaç vermek. || **YER: DerS 1739a** "Yaraya merhem sürmek, iyileştirmek." Es, Or, Ezc, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ng, Ada, Ant, Malatya İli Ağızları 399b || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *em+le-mek* || → em.

emlik, -ği *a. hlk.* **1.** Emme döneminde olan çocuk: *Koç yiğidin yanında olur yazısı / Ananın babanın emlik kuzusu.* -Halk türküsü **2.** Zamanından daha geç doğan kuzu veya oğlak. || **YER: DerS 1739a** "Zamanından daha geç doğan kuzu ya da oğlak." Çr, Sv, Yz, Ng, Kn, Mersin Ağzı 138a || **DerS 1739b** "Mevsimsiz doğan kuzu." Af, Çkr, Ezc, Ank, Sv || **TarS³ 1465** "Süt emme çağında olan." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre eski kaynaklarda bulunamayan bu kelimenin kuruluşu problemlidir. Tietze kelimenin varyantlarını *emlek, emlik, emilik* olarak sayıp a.m. Az. *āmlik* karşılaştırmalarını yapmıştır.⁹⁶⁹ Eren ve Kubbealtı Ø. Bana göre kelime, *em-i-l-ik* şeklinde kurgulanabilir. (Ağızlarda *kırılmış* yerine *kırılık* veya *döndürülmüş* yerine *döndürülük* yapılarının kullanımı gibi.) || → emcek.

emme (II) "Ama" kelimesinin halk ağzında kullanılan biçimi olan kelimenin son baskıya alınmadığını görüyoruz. Bu anlamın yedinci baskıda sözlüğe girdiğini; yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda *hlk.* ibaresi de aldığını görüyoruz. || **YER: DerS** "Ama, fakat." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Tr, Hat, Yz, Ank, Mğ, Mersin Ağzı 138a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ar. *ammā* a.m. [asıl mânası "(filân şeye) gelince"].⁹⁷⁰

emmi *a. Ar. °amm hlk.* Amca: *Bir kız bana emmi, dedi, neyleyim.* -Karacaoğlan. || **YER: DerS 1740a** "Amca." Af, Isparta ve çevresi, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Çkl, Kü, Bil, Kc, Bo, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gm, Ezc, Dy, El, Ur, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Ant, Ed, Tk, Erzurum Ağzı 118a, Çüngüş-Çermik 241b, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 109a, Erzurum İli Ağızları 96; Keban-Baskil 190, Kırşehir Yöresi 473a, Ordu Yöresi 343a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ar. *°ammī* "amcam" < *°amm* "amca" = İbr./Aram. *°amm* אַמ "akraba".⁹⁷¹ Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 127.

emzik, -ği *a. 4. hlk.* Sigara ağızlığı. || **YER: DerS 1742a** "Sigara ağızlığı." Af, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < Çağ. *emizik* a.m. < (DLT) *emüz-* / Çağ. *emiz-* "emzirmek" + fiilden fiil sıfatı ya da nomen instrumenti yapan *-ik* eki.⁹⁷² || → emcek.

⁹⁶⁹ Tietze, 2002, 717; Şçerbak, **agm**, 114.

⁹⁷⁰ "but, moreover, however, nevertheless, notwithstanding" Steingass, 1892, 97a.

⁹⁷¹ Nişanyan, 2009, 161b.

⁹⁷² Clauson, 1972, 165a; Tietze, 2002, 719a.; Räsänen, 1969, 43a; Röhrborn, 1998, 378a.

en (II) a. hlk. Hayvanlara veya eşyaya vurulan damga, işaret. || **YER: DerS 1742b** "Hayvanlara ya da eşyaya vurulan damga, işaret." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Es, Bo, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Gm, Ezm, Ezc, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 138a || **TarS³ 2074 in** "Hayvanların kulaklarına yapılan işaret, im." || **KÖKEN:** < *OT en* "earmark on sheep or other animals". Clauson'a göre kelime 14. yüzyıldan önce tanıklanamamıştır; ancak, bu isimden türemiş *ene-* fiili, daha eskicidir. Eren, kelimenin *im* "işaret" biçimi ile ses/anlam benzerliğini düşündürücü bularak kelimenin Eski Kıpçakçadan itibaren kullanıldığını söyler. Yine Eren'e göre, kelime Bulgarcaya da geçmiştir.⁹⁷³

encek "Enik." anlamına gelen kelimeyi ilk dokuz baskının tamamında görüyoruz. Yedinci baskıda DS ibaresi alan kelimeye, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi getirilmiştir. Ancak on ve on birinci baskılara bu kelime alınmamıştır. || **YER: DerS 1757b** "Kedi ve köpek yavrusu." Brd, İz, Ba, Çkl, Brs, Es, Bo, Zn, Sv, Krk, Tk, Bulgaristan⁹⁷⁴ || **DerS 4497b** "Köpek, kedi yavrusu." Selanik⁹⁷⁵ || **TarS³ 1466** "Enikçik, yavru." || **KÖKEN:** < [*enükcek* < *enücek* < *enicek* < *encek*] < *ET enük* "the young of a carnivorous animal, cub, puppy, etc.". *Enük*, yaygın bir inanca göre, DLT'de geçen *yeni-* "doğurmak" kökünden gelir: *yeni-* + *-k* eki. Ancak Eren'e göre, Kaşgarlı Mahmud'un, *yeni-* kökünün "yalnız kadın için doğurmak" olarak kullanıldığını dile getirmesi düşündürücüdür ve *enik* türevinde *yeni-* kökünün başındaki *y-* 'nin düşmesinin de açıklanması gerekir. Kelime, Uygur metinlerinde "kaplan yavrusu"; DLT'de "arслан yavrusu; sırtlan, kurt, köpek yavrularına da enük denir" anlamlarıyla geçer. Räsänen, kelimeyi; Moğ. (*h*)*ünegen* "Fuchs" ile karşılaştırmıştır.⁹⁷⁶

endelemek TürS¹ 184a' da "Derinden derine incelemek, tâmik etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1745b** "İyice soruşturmak, ince eleyip sık dokumak, incelemek." Balıkesir ve çevresi, Brs, Kc, Gm || **TarS⁰** || **KÖKEN:** Tietze, 2002, 722a ?

⁹⁷³ Clauson, 1972, 166a; Eren, 1999, 134b; Grønbech, 1942, 87; Dankoff, 2008, 107; Räsänen, 1969, 171b; Sevortyan, 1974, 277.

⁹⁷⁴ asıl varyant *enik*.

⁹⁷⁵ asıl varyant *enuk*.

⁹⁷⁶ Clauson, 1972, 183b; Eren, 1999, 136a; Hauenschild, 2003, 43; Atalay, 1939, 72; Räsänen, 1969, 44b; Sevortyan, 1974, 281; Nadelyayev, 1969, 174a; Röhrborn, 1998, 379b.

enek *sf. hlk.* Enenmiş, burulmuş, erkekliği giderilmiş. || **YER: DerS 1748a** "İğdiş edilmiş, burulmuş koyun, keçi, at gibi hayvanlar." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mr, Sv, Kn, Ant, Mğ || **DerS 4494b** "Enenmiş, erkekliği giderilmiş (hayvan için)." Ky || **TarSØ** || **KT 305b** " Enenmiş, iğdiş, burulmuş(erkek hayvan)." || **KÖKEN:** *en+e-k* || → en (II).

enemek Bu kelimenin TürS¹ 184a' da DD kaydıyla bulunan "(Tohumun) iyisini ayırmak." anlamı, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1750b** "İyisini seçmek, ayırmak." Af, Ba, Çkr || **TarSØ**⁹⁷⁷ || **KÖKEN:** *en+e-mek* || < *ET ène-* "to earmark (an animal), in the medieval period came to mean 'to castrate' (primarily animal, but also a human being."⁹⁷⁸ || **KÖKEN:** *en+e-mek* || → en (II).

enez *sf. hlk.* Hantal, vurdumduymaz. || **YER: DerS 1751b** "Hantal, vurdum duymaz." İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren'e göre: < *iğ+ (e)z(e)* < *ET ig* "ilness, disease" < *ig*.⁹⁷⁹ Tietze kelimeyle ilgili, doyurucu bir etimoloji vermez. Eren'in açıklaması bence gayet isabetlidir. Ancak *enez* kelimesine ET'de rastlamayız.⁹⁸⁰

eneze *sf. hlk.* Cılız, zayıf, güçsüz. || **YER: DerS 1752a** "Cılız, zayıf, kudretsiz." Dz, Balıkesir ve çevresi, Bo, İst, Çkr, Kn, Ada || **DerS 4496b** "Cılız, hastalıklı (çoğunlukla hayvan için)." Mğ || **TarSØ** || → enez.

enflasyon *a. (l ince okunur) Fr. inflation 3. hlk.* Pahalılık: *Esnaf, enflasyonun acısını fiyatları insafsızca artırarak çıkarıyor.* -H. Taner. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fr. inflation a.m.* < *Lat. inflatio* "Üfleyerek şişirme."⁹⁸¹

engin (II) *sf. hlk.* 1. Değer ve fiyatı düşük olan: *Engin mal.* 2. Yüksekte olmayan, alçak (yer), ingin, münhat: *Engin olur bizim elin ovası / Yüksek olur yaylaların havası.* -Halk türküsü. || **YER: DerS 1754b** "Değer ve fiyatı düşük olan şey (için)." Brd, Dz, Sk, Sm, Ama, Ar, Gaz, Sv, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ || **DerS 1755a** "Alçak yer." Brd, Dz, Balıkesir ve köyleri, Kü, Çr, Ama, Ml, Mr, Hat, Sv, Kn, Ada, İç, Ada./Osm. Ağızları 468, Kırşehir Yöresi 473b, Mersin Ağzı 140b || **TarS**³ **1472** "Çukur, alçak yer." || **KÖKEN:** Tietze ve Kubbealtı kelimeyi < *en-gin* < *ET*

⁹⁷⁷ bu anlamda yok.

⁹⁷⁸ Clauson, 1972, 171a.

⁹⁷⁹ Tekin, 1995, 182. (DLT *ig*; Uyg. Br. *ig*, *ik*; Tkm. *igle-* 'hastalık sonucu zayıflamak').

⁹⁸⁰ Clauson, 1972, 98b; Tietze, 2002, 724a; Eren, 1999, 135a; bütünlüğü bilgi ve kaynaklar için bkz.

Eren, "Yeni Bir Etimolojik Sözlük", 26.

⁹⁸¹ Tietze, 2002, 724b.

en- "to descend, come down" < *ēn*-⁹⁸² şeklinde tahlil etmiştir. Nişanyan ise *en-* "inmek" +? şeklinde bir tahlil vermiştir. (Ancak Nişanyan'ın, sitesinde, kitapta verdiği tahlili, Tietze ve Kubbealtı'nın verdiği tahlile göre güncellediği anlaşılıyor.) Yine Nişanyan'a göre bu kelime için Tür. en erken örnek Miratü'l Memâlik'tedir.⁹⁸³

eniklemek (*nsz, -i*) *hlk.* Kedi, köpek vb. doğurmak. || **YER: DerS 1758a** "Kedi ya da köpek doğurmak." Brd, Dz, Bo, Ama, Kars ve köyleri, Gaz, Hat, Sv, Kn, İç, Mersin Ağzı 141a || **DerS 4496b** "Yavrulamak (kedi, köpek için)." Mn || **TarS³ 1474** "Et yiyen hayvanlar yavrulamak." || **KÖKEN:** < *enik+le-mek* || → encek.

enjeksiyon *Fr. injection a. hlk. 2.* İğne yapma. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Fr. injection* "zerketme" < *Lat. iniectere* "içine atmak".⁹⁸⁴

enlemek TürS¹ 184b' de "Ne demeğe geldiğini, neye işaret olduğunu bulup çıkarmak, tefsir etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1759a** "Yorumlamak." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** Bence, *anlamak* fiilinin varyantı. || → ansız.

enleşmek TürS¹ 184b' de "İçine geçip işlemek, nüfuz etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1759b** "İçine işlemek, geçmek: *Yağan yağmur yere iyice enleşti.*" Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

enser "Ekser" kelimesinin asıl varyantı olan kelimeye son baskıda rastlamayız, çünkü sözlükte aynı anlamdaki *ekser* kelimesi *hlk.* ibaresiyle mevcuttur; ancak DerS'de asıl ve daha yaygın varyantın *enser* olduğunu da ekleyelim. İlk on baskının tamamında yer alan *enser* kelimesine, yedinci baskıda DS, sekiz, dokuz ve onuncu baskıda da *hlk.* ibaresi getirilmiştir. Durum bu iken son baskıda bu kelimenin çıkarılıp, yerine daha sınırlı bir varyantın alınmasını açıkçası anlayamadım. || **YER: DerS 1760b** "Döğme ya da köşeli büyük çivi." Af, Brd, Dz, Ay, Bo, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Zn, Sn, Sm, Or, Gr, Sv, Ada, Mğ, Ed, Krk, Tk, Yunanistan, Edirne İli Ağızları 261 || **TarSØ** || → ekser.

eprik Beş, altı ve yedinci baskıda "Çamaşırın az kirli suyu." anlamı ve DS/DD ibareleriyle yer alan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda

⁹⁸² Tekin, 1995, 181. (Orh. in-; DLT in 'iniş, inişli'; Tkm. in-; Hal. iⁿ-der-; Az. en-).

⁹⁸³ Tietze, 2002, 725a; Nişanyan, 2009, 164b; Ayverdi, 2006, 858a; *en-* fiili için bkz. Clauson, 1972, 168a.

⁹⁸⁴ Nişanyan, 2009, 164b.

rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1658b** "Çamaşır yıkandıktan sonra geriye kalan az kirli ve köpüklü su." Nğ⁹⁸⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *epri-k* < *epri-* < Tietze'ye göre: < *ET opra-* "to grow old, decay and especially (of clothes) to wear out". İlk olarak Uygur metinlerinde tanıklanan bu fiilin, asıl formunun *apra-* olması gerektiğini söyleyen Clauson'un, *opra-* fiiline Osmanlı sahasından; *ipra-*, *ipri-*, *yepre-*, *yipri-* varyantlarını verdiğini biliyoruz.⁹⁸⁶

eprimek (*nsz*) *hlk.* **1.** Bozulmak, ekşiyip çürümek. **2.** Yemiş dura dura olgunlaşmak, yumuşamak. **3.** Erimek: *Piyanonun solmuş ve eprimiş mor kadifeden şamdanlıkları vardı.* -A. Kulin. || **YER: DerS 1763b** "Bozulmak, eskiyip çürümek, peltelenmek." Kr, Ur, Sv, İç, Urfa Merkez Ağzı 259a, Mersin Ağzı 142a "Erimek." Dz, Sv, Ada || **DerS 1764a** "Elma, armut ve ayva gibi yemişler dura dura olgunlaşmak." Nğ, Ed || **DerS 4497a** "Yıpranmak, çürümek." Ky || **TarS³ 1479** "Dağılıp ayrılacak hale gelmek." || **KÖKEN:** *epri-mek* || → eprik.

er (I) a. 5. hlk. Koca. || **YER: DerS 1764a** "Koca." Kr, Erzurum İli Ağızları 97, Rize İli Ağızları 316, Kars İli Ağızları 375 || **TarS³ 1483** "Koca, zevç." || **KÖKEN:** < *ET er* "man" < *hēr*.⁹⁸⁷ Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... tērīlip yetmiş er bolmuş." Kül Tigin Doğu 12. Kaçalin' in bu kelime ile ilgili tespiti dikkate değer: "krş. Türkçe *er* "erkek, koca, asker" = Lat. *vir* = Alm. *der Herr* "bey" = Süm. *ir* "erkek" = Fa. *ner* "erkek". Ancak Nişanyan'a göre bu birleştirme bir "fanteziden" ibarettir. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır.⁹⁸⁸ Kelimenin akrabalık adı olarak Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 228.

er (II) zf. hlk. Erken: *Er sabah kalktım ki sular çağlıyor.* -Halk türküsü. || **YER:** "Erken." Erzurum İli Ağızları 97, Kırşehir Yöresi 473b, Yusufeli-Uşhum 218 || **TarS³ 1488** "Erken, erken zaman." || **KÖKEN:** Räsänen'ee göre, < Çağ. *ēr* "am frühen Morgen, frühzeitig" < *ēr*.⁹⁸⁹ Nişanyan'a göre TT dışında bağımsız sözcük

⁹⁸⁵ asıl varyant *ebrik*.

⁹⁸⁶ Tietze, 2002, 730b; Ayverdi, 2006, 863a; Ölmez, 2009, 253; Clauson, 1972, 14a.

⁹⁸⁷ Tekin, 1995, 181. (Uyg. Br. *hārā*, Hal. *her*, Tkm. *ēr*, Soy. *ēr*, Koyb. *īr*)

⁹⁸⁸ Clauson, 1972, 192a; Nadelyayev, 1969, 175b; Röhrborn, 1998, 389a; Kaçalin, 2006, 111; Räsänen, 1969, 46a; Tekin, 2003, 40; Rybatzki, 2006, 139a; Doerfer, 1971, 292.

⁹⁸⁹ Tekin, 1995, 181. (Çağ. *ir*, Tkm. *īr*, Har. *ēr*, Az. *ēr*).

olarak görülmeyen bu kelime muhtemelen *erken* biçiminden kısaltmadır. Ancak Räsänen'in verdiği karşılıklara göre bu tespit düzeltilmeye muhtaç görünüyor.⁹⁹⁰

erek İlk beş baskıda "Bir iş yapılırken varılmak istenen son, gaye." anlamı ve DD ibaresiyle yer alan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere hiç bir baskıda hlk. ibaresi almadığını görüyoruz. || **YER: DerSØ || TarSØ || DD² 542b** "Hedef, gaye." El || **KÖKEN: er-ek ||** → ergürmek.

er ekmeği Son baskıda kelimenin "Sahur yemeği." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu kelimenin sözlüğe sekizinci baskıda girdiği anlaşıyor. Anlam, sekizinci; kelime, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerS 1765a** "Sahur yemeği." Af, Isp, Brd, Dz, Ank, Nğ, Kn || **TarSØ || KÖKEN: er + ekmeği ||** → er (I).

ergürmek (-i, -e) hlk. Ulaştırmak, eriştirmek: *Âşık olan eder kanı / Ergürür muradıma beni / Gayet تنها buldum seni / Hemen vazgeçtin mi benden.* -Halk türküsü. || **YER: DerS 1769a** "Ulaştırmak." Ank || **TarS³ 1521** "Ulaştırmak, eriştirmek." || **KÖKEN: ergür-mek < ET ergür-** "to cause (something) reach or arrive." < *ET er-* "to reach, arrive, to meet(?)" < *ēr-*.⁹⁹¹ Clauson'a göre *er-* fiilinin causative formu olan bu gövde, etimolojik olarak bakıldığında "to cause (something) reach or arrive" anlamına gelmektedir; ancak bu fiil Anadolu ağızlarında tamamen farklı bir anlam kazanmıştır. Aslına bakılırsa Clauson'un kafası *er-* "to reach, arrive, to meet(?)" fiili hususunda da karışıktır. Clauson'a göre, erken periyotta tanımlanması pek bir güç olan bu fiil, *er-* "to be" fiili tarafından gölgelenmiştir, daha doğrusu bu iki fiil bazı yapılarda birbirine karışmıştır. Erdal, bazı Eski Uygurca metinlerdeki *ürgür-* biçimiyle birleştirdiği *ergür-* fiili için şu anlamı vermiştir: "to do something in time, before it is too late" (tam olarak Kaşgarlı'nın verdiği anlam). Röhrborn ise kelime ile ilgili mevcut eski Uygurca verileri aktarmıştır.⁹⁹²

erincek sf. hlk. Tembel, üşenen. || **YER: DerS 1770a** "Tembel, üşenen (kimse)." Isp, Dz, Çr, Ama, Kr, Gaz, Sv, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada || **DerS 4497b** "Üşenen, tembel (kimse)." Yz || **TarS³ 1499** "Üşengen, tenbel." || **KÖKEN: erin-(e)cek < (DLT) erin-** "to be lazy, indolent" < *ēr-*.⁹⁹³ "Yorulmak, bıkmak, usanmak." Clauson,

⁹⁹⁰ Räsänen, 1969, 46a; Nişanyan, 2009, 168a.

⁹⁹¹ Tekin, 1995, 180. (Hal. ĩr-).

⁹⁹² Clauson, 1972, 227b ve 194a; Kaçalin, 2011, 936; Röhrborn, 1998, 409a; Erdal, OTWF II, 749; Räsänen, 1969, 46b; Atalay, 1939, 227.

⁹⁹³ Tekin, 1995, 180. (Tkm. ĩr-, Tür. yerin-).

erin- biçimini daha geriye götürecek bir tahlil yapmamış; ancak Talat Tekin'in verdiği uzun ünlülü fiilin, *erin-* ile ilgili olduğu çok açık.⁹⁹⁴

erişte *a. (erişte) Fa. rişte 2. hlk.* Deniz yosunu. || **YER: DerS 1773a** "Deniz yosunu." İz, Çkl ada || **DerS 4497b** "Deniz yosunu." Mğ || **TarSØ || KT 309b** "Hamurdan kesme taze ev şehriyesi: *Erişte çorbası*." || **KÖKEN:** < *Fa. rišta* "ev makarnası" (belki şekil olarak benzerlikten?).⁹⁹⁵

ersemek (*nsz*) *hlk.* Erkek istemek. || **YER: DerS 1776b** "Koca istemek." Nğ, Es, Kn, İç || **TarS³ 1511** "Erkek istemek." || **KÖKEN:** < *er+se-mek* || → er (I).

eselmek TürS¹ 188a' da "1. Serpilip gelişmek. 2. Kaygısı kalmamak, ferahlama." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1779a** "İrileşmek, serpilmek, boylanmak, yetişmek, büyümek." Af, Isp, Dz, Ay, Brs, Kü, Bo, Ada, İç, Ant, Mğ "Esnemek, yaylanmak." Mr || **TarSØ || KÖKEN:** < (*DLT*) *esil-* "to be stretched to stretch" < (*DLT*) *es-* "to stretch". Bu fiile DLT'de rastlıyoruz; ancak DLT'de benzer anlamda *eşil-* şeklinde örnekler de vardır. Clauson'a göre, bahsi geçen *esil-* "uzamak, uzatılmak" ve *eşil-* "uzamak" fiillerinin birbirinden farklı yapılar olduğu açıktır. Kaçalın, dizininde, *eş-* "eşmek, bükmek, iki ipin uçlarını birbirine bağlamak" fiilini uzun ünlülü olarak göstermiştir; ancak Tekin, 1995'te böyle bir uzun ünlülü biçime rastlamadım. Benim anladığım kadarıyla Kaşgarlı istemeden de olsa bu iki farklı fiili karıştırmıştır; ancak ben asıl karışıklığın DLT dizininde olduğunu düşünüyorum. DLT dizinine bu fiiller için bakınca, hangi biçimin nerede, nasıl olduğunu kavramak benim açımdan gerçekten zordu.⁹⁹⁶

eseme *a. hlk.* Mantık. || **YER: DerS 1779a** "Mantık." Ada, Mğ || **TarSØ || KÖKEN:** < ? krş. Tekin, 1995, 180: (*ēs* "bellek, hafıza, hatır"; Tkm. *ēsle-* 'hatırlamak', *ēsger-* 'hatırını saymak').

esenmek TürS¹ 188a' da "Gelişmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1779a**

⁹⁹⁴ Clauson, 1972, 235a.

⁹⁹⁵ Tietze, 2002, 734b; Pomorska, 1995, 103; "... macaroni, vermicelli ..." Steingass, 1892, 577b.

⁹⁹⁶ Clauson, 1972, 241a ve 247b; Atalay, 1939, 158 ve 165; Räsänen, 1969, 49b; Kaçalın, 2011, 938; Maḥmūd al-Kāšgarī, *age*, 27.

"İrileşmek, serpilmek, boylanmak, yetişmek, büyümek." Ky, Mğ⁹⁹⁷ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *esen-mek* || → eselmek.

esermek (besermek) (-i) hlk. Bakmak, beslemek, yetiştirmek. || **YER: DerS 1780b** "Beslenmek, gelişip gürbüzleşmek." Ay⁹⁹⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: "İki meçhul fiilden ibaret, kafiye ve labialisation'a yönelmiş fiil terkihi; *besle*-fiilini andıran ikinci fiil kendi başına geçişsiz fiil olarak da kaydedilmiştir ('beslenmek, gelişip gürbüzlenmek' DerS aynı yer), fakat bu kayıt belki bir yanlış anlamaya dayanır."⁹⁹⁹

esik, -ği a. hlk. Çukur yer. || **YER: DerS 1781a** "Çukur yer." Çr, Sn, Ama, El, Ml, Gaz, Maraş ve köyleri, Sv, Yz, Ank, Kayseri ve köyleri, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mersin Ağzı 143b || **TarS³ 2101 isik yer** "Çukur yer." || **KÖKEN:** ? Belki *eşik* "eşilmiş" ile ilgilidir; ancak ben bu türden *ş > s* değişimi örneği bilmiyorum.

esim a. hlk. Yelin esişi. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *es-im* < (DLT) *és-* "(of the wind) to blow." Bu kelimeye ET'de rastlamayız. Ancak Clauson, *es-* fiili ile ilgili olarak DLT'den başlayarak örnekleri sıralar.¹⁰⁰⁰

esin a. 2. hlk. Sabah yeli. || **YER: DerS 1782a** "Sabah rüzgârı." İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *es-in* < ET *ésin* "breeze, gentle wind." Bir önceki maddede işlenen *esim* kelimesinin bu kelime etkisiyle oluştuğu anlaşıyor. Kelimenin Uygur metinlerinden başlayarak kullanıldığını biliyoruz. Clauson kelimeyle, 14. yüzyıl Çin. *hsi feng* "a gentle wind" kelimesini karşılaştırmıştır. Erdal, Clauson'un verdiği Uygurca örneklere eklemeler yapmıştır.¹⁰⁰¹ || → esim.

esirmek (nsz) hlk. 1. Sarhoş olmak. 2. Aklını yitirmek, delirmek. 3. Çok kızmak, sertleşmek. || **YER: DerS 1783a** "Azmak, kudurmak, delirmek." Af, Isp, Ay, İz, Ba, Brs, Es, Sk, İst, Or, Gm, Ar, El, Sv, Mğ, Ed "Gereksiz yere öfkelenmek, kızmak." Af, Brs, Ank || **DerS 1783b** "Öfkelenip bağırma2k, çağırma." Kü, Mğ, Tk "Sarhoş olmak." Es, Bo, Ank "Sinirlenmek; huyu tutmak." Erzurum İli Ağzıları 100 || **TarS³ 1540** "1. Sarhoş olmak, aklını kaybetmek, delirmek, kendinden geçmek. 2. Azgınlaşmak, sertleşmek, çok kızmak." || **KÖKEN:** *esir-mek* < ET *esür-* "to be, or

⁹⁹⁷ asıl varyant *eselmek*.

⁹⁹⁸ aynı anlamda ayrıca bir de *esermek besermek* ikilemesi var.

⁹⁹⁹ Tietze, 2002, 739b.

¹⁰⁰⁰ Clauson, 1972, 240b; Nadelyayev, 1969, 183a; Räsänen, 1969, 49b; Atalay, 1939, 165.

¹⁰⁰¹ Clauson, 1972, 248a; Räsänen, 1969, 49b; Erdal, OTWF I, 301; Nadelyayev, 1969, 183b; Atalay, 1939, 77.

become drunk, intoxicated". Clauson, Uygur metinlerinden itibaren kullanılan bu fiili daha geriye götürecektir bir tahlil vermemiştir. Ancak DLT'deki *esgürük* biçiminden hareketle **es-* biçimini tasarlayabiliriz. Ancak bu anlam ile ilişkili bu çeşit bir köke eski metinlerde rastlamayız; hatta DLT'de *esür-* fiiline, türevleri olduğu hâlde bile rastlamamaktayız.¹⁰⁰²

eslek *sf. hlk.* Başkasının buyruk ve dileklerini yerine getiren, söz tutan, yumuşak başlı, itaatli, muti. || **YER: DerS 1785a** "Söz tutan, yumuşak başlı." Or, Tr, Rz, Gm || **DerS 4498a** "Uysal, söz dinleyen (çocuk için)." Rz || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *esle-k* < Çağ. *es* "Bellek, hafıza, hatır" < *ēs*.¹⁰⁰³ *Esle-* fiiline veya türevlerine ET kaynaklarda rastlamıyoruz.¹⁰⁰⁴

eslemek *(-i) hlk.* Önem vermek, aldırış etmek. || **YER: DerS 1785a** "Aldırış etmek, önem vermek." Bo, İst, Çr, Tr, Gm, Hat || **TarS³ 1544** "Dinlemek, ısga etmek, kabul etmek, itaat etmek." || **KÖKEN:** *esle-mek* || → *eslek*.

esnaf Son baskıda kelimenin "Kötü yola sapmış olan kadın." anlamında *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılarda bu anlama ikinci baskıdan altıncı baskıya kadar *hlk.* ibaresi getirilmiş, sonraki baskılarda bu ibare kaldırılmıştır. Ancak son baskıda bu anlama *hlk.* yerine argo ibaresinin getirilmesi bana göre isabetlidir. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < Ar. *aşnāf* "forms, kinds, sorts, species, varieties ...".¹⁰⁰⁵

esnek Kelimenin "Hayvanların ısırması için burunlarına takılan demir halka." anlamını son baskıda göremiyoruz. Bu anlamın yedinci baskıda DS kaydıyla sözlüğe girdiği anlaşıyor. Ancak sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda *hlk.* ibaresi bu anlamdan kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1785a** "Hayvanların ısırması için burunlarına takılan demir halka." Af, Dz, Çkr, Çr, Ama, Ank, Krş, Kn, İç || **TarS³ 1548** "Anasını emmesin diye oğlağın ağzına bağlanan ağaç." || **KÖKEN:** *esne-k* < *esne-* < *es-ⁱn+e-* || → *esim*.¹⁰⁰⁶

esrime Son baskıda "Sarhoş olma işi." anlamıyla bulunan kelimedede *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin yedinci baskıda TD ibaresiyle sözlüğe girdiği

¹⁰⁰² Clauson, 1972, 251a; Räsänen, 1969, 50b; Nadelyayev, 1969, 184b; Sevortyan, 1974, 309.

¹⁰⁰³ Tekin, 1995, 180. (Tkm. *ēsle-* 'hatırlamak', *ēsger-* 'hatırını saymak').

¹⁰⁰⁴ Kaçalın, 2011, 938; Tietze, 2002, 742a; Räsänen, 1969, 49b; Grønbech, 1942, 94; Yüce, 1988, 121a.

¹⁰⁰⁵ Steingass, 1892, 69b; Tietze, 2002, 743a.

¹⁰⁰⁶ Tietze, 2002, 743a.

anlaşıyor. Sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi alan kelimededen, onuncu baskıda bu ibare kaldırılmıştır. Ancak TD'de kelimeye denk gelemedim. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **TDØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** *esri-me* || → esirmek.

essah *sf. hlk. Ar. eşaḥḥ* Doğru, gerçek. || **YER:** **DerS 4498b** "Doğru mu, gerçek mi?" Kastamonu ve çevresi "Gerçek, doğru, sahih." Erzurum Ağzı 118a, Erzurum İli Ağızları 100; Keban-Baskil 190, Malatya İli Ağızları 400a, Kırşehir Yöresi 473b, Çüngüş-Çermik 241b || **TarSØ** || **KT 315a** "Daha veya pek doğru, en sağlam: *Essah rivâyâta göre.*" || **KÖKEN:** < *Ar. aşahḥ* "Çok doğru.".¹⁰⁰⁷

eş *a. 5. hlk.* Kuma, ortak. **6. hlk.** Arkadaş. **7. hlk.** Döl eşi. || **YER:** **DerS 1787b** "Kuma, ortak." Isp, Brd, Dz, Ay, Ama, Ng, Kn, İç, Mğ "Arkadaş." Dz, İz, Ay, Çr, Gaz, Ada, Erzincan Yöresi 415a || **HlkTrmS 41** "Dölütle dölýatağını birbirine birleştiren, doğum sırasında çocuktan sonra çıkan; halk arasında çocukla eş tutulan, bu nedenle çocuğun yazgısını, karakterini, gelecekteki işini etkileyeceği inancıyla birtakım geleneksel ve büyüsel işlemlerden geçirilen zar." || **TarS³ 1553** "Arkadaş, dost, yâr." || **KÖKEN:** < *ET eş* "companion, comrade" < *ēš*.¹⁰⁰⁸ Öncelikle bu anlamlardan bazılarının mecaz ilgisi kurularak ortaya çıktığını belirtelim. Clauson, tek heceli birçok kelimedede olduğu gibi, bu kelimeyi de tanımlamanın güç olduğunu, (belki) +*daş*/+*deş* ekine yönelik +*da*/+*de* + *eş* büzülmesi açıklamasının makul olduğunu belirtir. Kelimenin eski zamanlardan beri kullanıldığını; özellikle ikilemelerde kullanıldığını biliyoruz: *eş adaş, eş tuş* gibi...¹⁰⁰⁹

eşek, -ği *a. 2. hlk.* Odun kesme, duvar örme, sıva yapma vb. işlerde kullanılan üç veya dört ayaklı sehpa. || **YER:** **DerS 1788b** "Odun kesmek için kullanılan üç ya da dört ayaklı sehpa." Dz, Bo, Tr, Gm, Rz, Ezm, Sv "Duvar örme ve sıva yapmak gibi işlerde kullanılan dört ayaklı sehpa." Hat, Sv, Ank, Mğ, Tk "Hızarla odun kesmek için kullanılan tezgâh." Tr "Üzerine herhangi bir şey koymaya yarayan destek." Çkl, Çr, Hat "Üç ayaklı sehpa." Ay, İst, Ama || **TarSØ¹⁰¹⁰** || **KÖKEN:** < *ET eşgek* "donkey". Uygur metinlerinden beri kullanılan kelimenin etimolojisi bir hayli karışıktır. Clauson, kelimenin belki *eş-* fiili ile ilgili olabileceğini belirtir. Doerfer'e göre kelime büyük ihtimalle Türkçedir. Kimileri kelimenin Erm. kökenli

¹⁰⁰⁷ Tietze, 2002, 744b; "more or most true or authentic ..." Steingass, 1892, 68a.

¹⁰⁰⁸ Tekin, 1995, 181. (Uyg., Br. eş; DLT iş; Karag. eyş; Az. eş).

¹⁰⁰⁹ Clauson, 1972, 253b; Nadelyayev, 1969, 184b; Räsänen, 1969, 50b; Sevortyan, 1974, 313; Atalay, 1939, 47; Şen, 2002, 105.

¹⁰¹⁰ bu anlamda yok.

olabileceğini iddia etmiştir. Kaçalın, < eşge+k < *eşige = Moğ. *elçiğe(n)* < **elçike(n)* = Hal. *äşgä* şeklinde bir etimoloji vermiştir. Kaçalın'ın verdiği etimolojinin Talat Tekin tarafından dillendirildiğini biliyoruz. Tekin, bu Altayca etimolojide, söz sonundaki {+Ak} küçültme ekinin, Moğ. *eljiğe(n)* biçiminin sonundaki eke mükemmel bir karşılık/denk olduğunu belirtmiştir. Buradaki Moğ. birleştirmenin aslen Ramstedt'e ait olduğu anlaşıyor. Ancak bu birleştirme üzerine de tartışmalar yapılmıştır. Kelime üzerinde kesin konuşmak mümkün olmasa da belki karşılaştırma için verdiğimiz kaynaklara bakılabilir; özellikle Eren bu hususta o güne kadarki hemen tüm görüşleri özetlemiştir.¹⁰¹¹

eşlek, -ği *a. hlk.* Elma, armut, ayva vb. meyvelerin yenmeyen iç bölümü. || **YER:** **DerS 1790a** "Elma, armut gibi meyvelerin yenildikten sonra kalan çekirdekli kısmı." Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Ama, To, Bt, Sv, Yz, Ank, Malatya İli Ağızları 400a || **TarSØ** || **KÖKEN:** < ?

eşkin (II) *a. hlk.* Filiz. || **YER:** **DerS 1794a** "Filiz, sürgün." Es, Trabzon ilçe ve köyleri, Rize ve çevresi, Mr, Sv, Mğ¹⁰¹² || **TarS³ 1992** "Filiz, sürgün." || **KÖKEN:** < (DLT) *ışgun* < *Fa. aşhuvān* "Rhubarb, sorrel." Verilere göre kelimenin Farsçadan geldiği anlaşıyor.¹⁰¹³

eşme *a. 2. hlk.* Kaynak, pınar. || **YER:** **DerS 1794b** "Kaynak, göze, pınar." Dz, Ay, İz, Ba, Çkl, Kü, Es, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Or, Yz, Ank, Nğ, Mğ, Tk || **TarS³ 1558** "Biraz eşilmekle su çıkan kuyu." || **KÖKEN:** *eş-me* < (Çağ.) *eş-* "to dig, to row". Kelimeye ET'de rastlamıyoruz, ancak kelimenin *eş-* fiili ile ilgili olduğu açıktır.¹⁰¹⁴

eştirmek (II) *(-i) hlk.* Atı hızlı sürmek, koşturmak: *Kimine at vermiş eştirir gezer / Kimine aşk vermiş coşturur gezer.* -Âşık Veysel. || **YER:** **DerS 1795b** "Koşturmak." Sv, İç, Ant || **TarSØ** || **KT 317a** " " || **KÖKEN:** *eş-tir-mek* < *ET eş-* "to amble; to run, hurry".¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ Clauson, 1972, 260a; Kaçalın, 2011, 938 ve Kaçalın, 2006, 123; Räsänen, 1969, 51a; Nadelyayev, 1969, 185a; Atalay, 1940, 246; Hauenschild, 2003, 47; Eren, 1999, 138b; Sevortyan, 1974, 318; Doerfer, 1971, 293; Doerfer, 1965, 65/486; Nişanyan, 2009, 172a; Tietze, 2002, 746a; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 248/3.

¹⁰¹² asıl varyant *eşkin*.

¹⁰¹³ Clauson, 1972, 259a; Eren, 1999, 184b; Atalay, 1939, 109.

¹⁰¹⁴ Clauson, 1972, 255a.

¹⁰¹⁵ Clauson, 1972, 255b; Atalay, 1939, 166.

etçi *a. hlk.* Kasap. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *et+çi < (KB) etçi* "butcher" < *ET et* "flesh". Clauson, KB'de *atçı* olarak okunan bir kelimenin aslında *etçi* olarak okunması gerektiğini ileri sürerek bu kelimeyi sözlüğüne almıştır. Bu düzeltmeyi Semih Tezcan da dillendirmiş; hatta Karahanlılar devrinde Uygur harfleriyle yazılmış tarla satış senetlerinde *atçı* olarak okunan tüm kelimelerin aslında *etçi* şeklinde okunması gerektiğini de belirtmiştir. *Et* kelimesinin ise eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz.¹⁰¹⁶

etelemek betelemek Yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskıda "Kötü davranmak." anlamı ve *hlk.* ibaresiyle yer alan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER:** **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *etelemek + betelemek* || Tietze'ye göre, esas unsuru *bed* "kötü" olan kafiyeli ve labialisation'a yönelmiş bir terkiptir. İkinci kelimenin **bed+le-* fiilinin varyantı olduğu da düşünülebilir.¹⁰¹⁷ || → *betelmek*.

eten *a. hlk.* 1. Etene. 2. Yemişlerin yenilen bölümü. || **YER:** **DerS 1797a** "İnsan ya da hayvan eşi, sonu." Es, Çkr, Ama, To, Gm, Kars ve çevresi, Ezc, Vn, Sv, Mersin Ağzı 145b¹⁰¹⁸ || **DerS 1797a** "Sebze ya da meyvelerin yenilebilen kısmı." Isp, Dz, Ba, Kn, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, köken vermemiş, şu karşılaştırmaları yapmıştır: Az. *ätänä* a.m, Tkm. *ätene* "tüyleri bitmemiş (kuş yavrusu hakkında)". Kubbealtı kelimeye köken vermemiş; Eren, kelimeyi sözlüğüne almamıştır.¹⁰¹⁹

etlik, -ği *a. hlk.* 1. Kış için etinden kıyma, kavurma, pastırma ve sucuk yapılan semiz hayvan. 2. Buzdolabında et koymak için ayrılmış yer. || **YER:** **DerS 1799a** "Kış için etinden kıyma, kavurma, pastırma ve sucuk yapılan semiz hayvan." Isp, Dz, Es, Bo, Zn, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Ar, Kars ve köyleri, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Mg¹⁰²⁰ || 2. anlam DerS'de yok || **TarSØ** || **KÖKEN:** *et+lik* || → *etçi*.

et toprak, -ğı *a. hlk.* Yumuşak, kırmızı ve özlü toprak. || **YER:** **DerS 1800a** "Yumuşak ve tavlı toprak." Brd, Dz, Es, Ks, Çkr, Ama, Gm, Ezm, Hat, Sv, Ng, Kn,

¹⁰¹⁶ Clauson, 1972, 33b ve 43b; Atalay, 1939, 35; Nadelyayev, 1969, 186b; Sevortyan, 1974, 311; Räsänen, 1969, 52a; Eren, 2002, 144; Doerfer, 1971, 293; Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", **Belleten**, c. XLV/II s. 178 (Nisan 1981): 32.

¹⁰¹⁷ Tietze, 2002, 749b.

¹⁰¹⁸ asıl varyant *eten*, buradaki tanımdan belki anlaşılmıyor; ama bahsi geçen şey 'placenta'.

¹⁰¹⁹ Tietze, 2002, 749b; **Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I ABCÇD**, (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2006), 299; Ayverdi, 2006, 891a.

¹⁰²⁰ 2 numaralı anlam DerS'de yok.

İç "Killi toprak." Dz, Ba, Brs, Es, Bo, Çr, Ar, Ky, Ng "Kırmızı renkli toprak." Ay, İz, Ezm, Mr, Nş, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** *et + toprak* || → etçi.

etyaran *a. (e'tyaran) hlk.* Genellikle parmaklarda olan, derinlere kadar işleyen dolama, kurlağan. || **YER: DerS 1800b** "Daha çok parmaklarda olan bir çeşit çıban, dolama." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Çr, Ama, Ank, Ng, Kn, İç, Ant, Mg, Krk || **TarS³ 1566** "Dolama." || **KÖKEN:** *et + yaran* || → etçi.

evlerden ırak (veya uzak) *hlk.* Ölüm veya kötü bir durumdan söz edilirken dinleyenlerin aynı durumla karşılaşmamalarını dilemek için söylenen bir söz: *Evlerden ırak, dağ gibi delikanlı iki günde devrildi gitti.* || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ**¹⁰²¹ || **KÖKEN:** *ev+ler+den + ırak < ET ev "tent, house".* Kelimenin ET'den itibaren kullanıldığını biliyoruz. Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar *ew* biçimin kullanırlar. Clauson'a göre, kelimenin fonetik gelişimi olağandışıdır; en başta *ev* olan kelime kimi dillerde *ew* biçimini almış, nihayet 11. yüzyıldan itibaren şöylece bir gelişim takip etmiştir: *ew > üw > üwi > üy ~ öy.* Türkçenin çoğu grubunda *öy* biçimi mevcutken Batıda *ev* biçimi korunmuştur. Kelime hakkında birçok etimolojik izah olmasına rağmen bunlardan hiçbirisi doyurucu değildir. Eren, kelime ile ilgili çeşitli etimolojileri aktarmıştır; ancak yine de kelime için "kökenini bilmiyoruz" demek şu durumda en isabetlisi olacaktır.¹⁰²²

evce *zf. (e'vce) hlk.* Evcek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 319a** "Bütün hane halkı birlikte: *Evce gezmeye gitmiştik.*" || **KÖKEN:** *ev+ce(k)* || → evlerden ırak (veya uzak).

evcek *zf. (e'vcek) hlk.* Bütün ev halkı birlikte: *Sinemaya evcek gidiyoruz.* -T. Buğra. || **YER: DerS 4499b** "Tüm aile." Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev+cek* || → evlerden ırak (veya uzak).

evdeci *a. hlk.* Çiftliklerde işçilere yemek hazırlayan aşçı: *Evdecinin karısı, yakası açılmadık laflarla bizi gülmekten kırar geçirirdi.* -O. Kemal. || **YER: DerS 1802b** "Çiftliklerde işçilere yemek hazırlayan ahçı." Hat, Ada, İç, Mersin Ağzı 146a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev+de+ci* || → evlerden ırak (veya uzak).

evdeş *a. hlk.* Aynı evde oturanlardan her biri: *Evdeşi ile bakıştılar, o zaman ikisi de ağlamaya başladı.* -E. Işınsu **2.** Eş: *İsa Bey, işte bu doğmamış çocuğu ve onun*

¹⁰²¹ Hatay yöresinde bu anlam için, 'yırāk ola' şeklinde bir kullanım olduğunu biliyorum.

¹⁰²² Clauson, 1972, 3b; Atalay, 1939, 32; Eren, 1999, 141a; Nadelyayev, 1969, 189a; Sevortyan, 1974, 513; Doerfer, 1965, 226/675; Doerfer, 1971, 291.

öldürülmesiyle evdeşi Bala Hatun'un duyacağı korkunç kederi düşünüyordu. - N. Atsız || **YER: DerS 1802b** "Karı koca." Isp || **DerS 4499b** "Karı koca." Sivas ve çevresi, Kayseri ve çevresi || **TarS³ 1568** "Refika, zevce." || **KÖKEN:** *ev+deş* || → evlerden irak (veya uzak).

evecen İlk altı baskıda DD; sekiz ve dokuzuncu baskıda ise hlk. ibaresi alan ve "Aceleci, acul." anlamı taşıyan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılarda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1803a** "Aceleci." Isp, Es, Bo, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, Ar, Ezc, Ml, Gaz, Maraş ve çevresi, Sv, Ank, Ky, Ada, Mğ, Mersin Ağzı 146a || **TarS³ 2130** **ivecen** "Aceleci, acûl." || **KÖKEN:** *ev-ecek~η* (ya *bil-ecen* gibisinden bir yapıyla karşı karşıyayız; ya da kelimedeki söz sonu /k/ metinlerde geniz /n/ olarak okunmuş ve zamanla bu imla yazı dilinden sözlü dile aktarılmış gibi duruyor, ben bildiğim eklerle *ivecen* kelimesine bundan öte tahlil yapamadım). < (DLT) *eb-* "to be in a hurry, to be hurry". < *ēb-*.¹⁰²³ Clauson'a göre, fiilin ilk örneği DLT'de tanıklanmıştır. Günümüzde, genellikle resmî yazışmalarda kullanılan *ivedi* kelimesi de bu kök ile ilişkilidir.¹⁰²⁴

ivedi İlk altı baskıda "İvedi" anlamı ve DD ibaresiyle yer alan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerS 1803b** "Acele, çabuk." Af, Isparta ilçe ve köyleri, Brd, Dz, Ay, Kü, İst, Es, Ks, Çr, Ama, To, Gr, Tr, Rz, Ar, Kr, Ezm, Dy, Tn, Ml, Gaz, Mr, Sv, Yz, Krş, Ada, İç, ant, Mğ || **TarS³ 2132** "Acele." || **KÖKEN:** *İvedi* kelimesinin varyantı. (ya da asıl biçimi?) || → *evecen*.

eveğen "1. Evecen. 2. Çabul ilerleyen." anlamlarına gelen ve son baskıda bulunmayan kelimenin, önceki baskılarda gerek anlamlandırılmasında gerekse de hlk. ibaresi almada sıkıntılar görmekteyiz. Kelimenin ilk altı baskıda DD ibaresi aldığı; yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda kelimedeki bu ibarenin kaldırıldığı; onuncu baskıda ise kelimenin tamamen sözlükten çıkarıldığı görülüyor. || **YER: DerS 1803a** "Aceleci." Gm, Ml¹⁰²⁵ || **TarS³ 2132** **ivegen** "Aceleci." || **KÖKEN:** < *evecen* kelimesinin varyantı || → *evecen*.

eveli Önceki bazı baskılarda hlk. ibaresiyle yer alan bu kelimenin, son baskıya, zaten sözlükte aynı anlama gelen "evveli" kelimesinin bulunmasından dolayı alınmadığı anlaşılıyor. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || "Eskiden, bir zamanlar." Erzurum İli Ağzıları

¹⁰²³ Tekin, 1995, 180. (DLT iw-, Tkm. ēv-).

¹⁰²⁴ Clauson, 1972, 4b; Atalay, 1939, 167; Ölmez, 2009, 253.

¹⁰²⁵ asıl varyant *evecen*.

103, Yusufeli-Uşhum 222 || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev(v)el+i < Ar. avval* "first, prior, foremost ... ".¹⁰²⁶

evelsi Önceki bazı baskılarda *hlk.* ibaresiyle yer alan bu kelimenin, son baskıya, zaten sözlükte aynı anlama gelen "evvelsi" kelimesinin bulunmasından dolayı alınmadığı anlaşıyor. || **YER: DerSØ** || "Eskiden, bir zamanlar." Erzurum İli Ağızları 103 || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev(v)el+si* || → eveli.

evermek (-i) *hlk.* Evlendirmek: *Kız everdik diye azıcık da biz gerinelim bakalım.* -N. Meriç. || **YER: DerS 1805b** "Evlendirmek." Af, Isparta ilçe ve köyleri, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Es, Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Ordu ve köyleri, Tr, Gm, Ar, Kars ve köyleri, Ezm, Ezc, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ankara ilçe köyleri, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Ed, Krk, Tk, Kütahya Yöresi 247b, Erzurum İli Ağızları 103, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 109b; Keban-Baskil 190, Ada./Osm. Ağızları 468, Kırşehir Yöresi 473b, Mersin Ağzı 146a || **DerS 4500a** "Evlendirmek." El, Gaz, Yz, Mğ || **TarS³ 1568** "Evlendirmek." || **KÖKEN:** *ev+er-mek* || → evlerden ırak (veya uzak).

evgin *sf. hlk.* Acil: *Bu, evgin bir iştir, fazla geciktirmeyiniz.* || **YER: DerS 1803b** "Aceleci." Or, Ezc, Ur, Gaz, Hat, Sv, Ank, Kn, Ada, İç¹⁰²⁷ || **DerS 4500a** "Tezcanlı, ıvecen." Mğ¹⁰²⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev-gin* || → evecen.

evin *a. hlk.* **1.** Bir şeyin içindeki öz, lüp. **2.** Buğday tanesinin olgunlaşmış içi, özü, habbe. || **YER: DerS 1807a** "Buğday tanesinin olgunlaşmış içi, özü." Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kc, Sn, Nğ, İç, Mğ, Krk¹⁰²⁹ || **TarS³ 1572 evin bağlamak** "İçlenmek, dane tutmak, tohumlanmak." || **KÖKEN:** < *ET evin* "properly 'seed, grain' less often berry, fruit". Clauson, emin olmamakla beraber kelimenin ilk, IB'de tanıklandığını bildirir. Ancak Clauson'un verdiği örnek ve anlamlara bakılırsa, eskicil ve ilginç bir kelime ile karşı karşıya olduğumuz görülecektir. Eren'e göre, Clauson'un diğer biçimler yanında *ardıç* meyvesine verilen *efin* kelimesini de sayması yanlıştır.¹⁰³⁰

evinlenmek (*nsz*) *hlk.* Buğday, arpa vb. olgunlaşmak. || **YER: DerS 1807b** "Olgunlaşmak (buğday, arpa vb. için)." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Kn, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *evin+le-n-mek* || → evin.

¹⁰²⁶ Tietze, 2002, 756a; Steingass, 1892, 121b.

¹⁰²⁷ DerS'de *acil* anlamı yok ve asıl varyant *evecen*.

¹⁰²⁸ asıl varyant *everağar*.

¹⁰²⁹ bunun haricinde birçok muhtelif anlam var DerS'de.

¹⁰³⁰ Clauson, 1972, 12a; Eren, 1999, 141b.

evinli *sf. hlk.* Özlü ve dolgun (tohum). || **YER: DerS 1808a** "Özlü (buğday, arpa vb. için)." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Manisa ve çevresi, Ba, Kc, Kn, İç, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *evin+li* < *ET evinlig* (Clauson, 1972, 13a). Kelime Uygur metinlerinde "hamile" (tohumlanmış?) anlamında kullanılmıştır. || → evin.

evinsiz *sf. hlk.* Özsüz, boş, kof. || **YER: DerS 1808a** "Özsüz (tahıl için)." Af, Isp, Burdur ve köyleri, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kc, Kn, İç, Mğ "Değersiz, boş (söz için)." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Balıkesir ve çevresi, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *evin+siz* || → evin.

evirgen *sf. hlk.* İşini bilen, ölçülü ve hesaplı iş gören. || **YER: DerS 1809a** "İşini bilen, tedbirli." Ur || **TarSØ** || **KÖKEN:** *evir-gen* < *ET evir-* "basically 'to turn' (something accusative)." Bu çeşit bir kelimeye ET' de rastlayamıyoruz; ancak fiilin yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz. Uygur metinlerinde bu fiil, daha çok "bir dilden diğerine çevirmek" anlamındadır. İbrahim Taş'a göre, < **ebir-* < **eb-/*ebi-*; krş. ET *ebir-* "çevirmek, döndürmek, tercüme etmek", Moğ. *egere-* "dönmek, fırlanmak, döndürmek, çevirmek, eğirmek, bükmek, kuşatmak, ... < **egire-*".¹⁰³¹

evlek, -ği *a. Rum. hlk.* **1.** Tarlanın, tohum ekmek için saban iziyle bölünen bölümlerinden her biri: *Bu korkunç mücadeleye üç evlek toprak için Mustafa'dan başka bizim köyde kimse girişmezdi.* -S. F. Abasıyanık. **2.** Dönümün dörtte biri kadar olan alan ölçüsü. **3.** Tarlalarda suyun akması için açılan su yolu. **4. esk.** On liralık kâğıt para. || **YER: DerS 1810a** "Tarlaya tohum ekmek için saban iziyle bölünen kısımlardan herbiri." Dz, Ay, Ba, Es, Kc, Bo, Çkr, Çr, Ama, To, Or, Ar, Kr, Ezm, Ezc, El, Ml, Hat, Sv, Ank, Krş, Kayseri ve köyleri, Nğ, Kn, Mğ, Krk, Tk, Mersin Ağzı 146b || **DerS 1810b** "Bahçelerde sebze vb. şeyleri dikmek için ayrılan parçalardan herbiri." Es, Bo, Ks, Çkr, Ama, Ağ, Ezm, Ank, Kayseri ve çevresi, Kn, Krk. "Bahçe ve tarlalarda açılan su yolu. "Trabzon ve köyleri, Ezc, Mr, Sv, Ant "On kiloluk tahıl ölçüsü." İç "On lira (argo)." Ama "Dönümün dörtte biri kadar olan arazi." Kırşehir Yöresi 473b || **DerS 4500a** "Dönüm." El, Ank, Keban-Baskil 190 || **TarSØ** || **KT 320b** "1. Bahçe ve bostanın münkasım bulunduğu bölüklerin beheri, tarla. 2. Beher dönümü dörde taksim etmek üzere tarlada derin sürülen saban yolu: *Çiftçi eğilmeyince evlek doğru gitmez.* 3. Kırk arşın tül u arzdan ibaret olan dönümün

¹⁰³¹ Clauson, 1972, 14a; Taş, 2011, 197; Nadelyayev, 1969, 191b.

rub'u: *Bir dönüm dört evlektir.* 4. Su mecrası, avlak, hark." || **KÖKEN:** < *Rum. αβλακι avlâki.*¹⁰³²

evren Son baskıda "1. Gök varlıklarının bütünü, kâinat, cihan, âlem, kozmos. 2. Düzenli ve uyumlu bir bütün olarak düşünülen bütün varlıklar. 3. Büyük yılan. 4. Kişinin içinde yaşadığı, ilişkide bulunduğu ortam." anlamlarıyla yer alan kelimenin önceki baskılardan çoğu yönden bir hayli farklı olduğunu görmekteyiz, bunları sıralayalım: Kelimenin birinci ve ikinci anlamı ilk yedi baskıda DD ibaresi almışken; sekiz, dokuz, on ve on birinci baskıda bu ibareyi göremeyiz. Üçüncü anlam son baskıda hlk. ibaresi almıştır, burada bir sıkıntı görünmüyor. Sözlüğe altıncı baskıdan itibaren giren dördüncü anlam ise sadece altı ve yedinci baskılarda DD ibaresi almıştır; sekiz, dokuz, on ve on birinci baskıda bu anlamda hlk. ibaresi göremeyiz. Bunların haricinde yedinci baskının haricinde tüm baskılarda ayrı ayrı anlam olarak bulunan ve bu baskılardan ilk altısında DD ibaresi de alan; "Zaman, Ulu ve Felek" anlamlarının son baskıya hiç alınmadığı anlaşıyor. || **YER: DerS 1813a** "Büyük yılan, canavar." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Çkl, Hat, Ky, Ada, İç, Mğ, Krk¹⁰³³ || **DerS 1813b** "Boylu boslu, iri yarı, yakışıklı." Uş, Brd, Mğ "Zaman." Isp || **TarS³ 1574** "Ejderha, büyük yılan." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *evren* "a thing built in the shape of a blacsmith's oven in which bread is baked" [*< evir-*] || → *evirgen.*¹⁰³⁴

evsecek TürS⁷ 392a' da "Tahılın taşlarını ayıklamakta kullanılan budaksız ağaçtan yapılmış az kenarlı tepsi." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1814a** "Tahılın taşlarını ayıklamakta kullanılan budaksız ağaçtan yapılmış az kenarlı tepsi." Ba, Bo, Ks, Çr, Sm, Or || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ev(i)s-ecek* < (*DLT*) *evüs-* "to winnow". Clauson'a göre bu fiil ve türevlerine Türk dillerinde pek az tesadüf edilir. Fiil ilk kez DLT'de tanıklanmıştır.¹⁰³⁵

evsemek Kelimenin, TürS⁷ 392a' da yer alan ve DD ibareli "Tahılın içindeki yabancı maddeleri evsecek içinde savurarak temizlemek." anlamı, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1814b** "Tahılın içindeki yabancı cisimleri evsecek denilen kap içinde savurarak temizlemek." Mn, Bil, Çr,

¹⁰³² Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 213/31; Tietze, 2002, 755a; Eren, 1999, 141b; Meyer, **age**, 58.

¹⁰³³ asıl varyant *evran*.

¹⁰³⁴ Clauson, 1972, 13b; Atalay, 1939, 109; Tietze, 2002, 755b;

¹⁰³⁵ Clauson, 1972, 15b; Atalay, 1939, 13.

Sv, Ng, Ada¹⁰³⁶ || **TarS³ 1575 evsmek** "Hububatı yabancı maddelerden temizlemek için bir kap içinde silkerek savurmak." || **KÖKEN:** *ev(i)s-e-mek* || → evsecek.

evsenmek İlk dört baskıda "Bir yerde, evinde yurdunda imiş gibi zevk ve rahat duymak." anlamı ve AD ibaresiyle yer alan kelimeye, son baskı da dahil olmak üzere hiçbir baskıda rastlayamıyoruz. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || AD 131a** "Eve yavukmak, ısınmak, vahşeti zail olmak." Ml || **KÖKEN:** *ev+se-n-mek* || → evlerden irak (veya uzak).

evsin Son baskıda "Avlanırken avcılarının hayvanlardan gizlendiği yer." anlamıyla yer alan kelimedede hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin altıncı baskıdan itibaren tüm baskılarda bulunduğunu; ancak bu baskılardan sadece yedincisinde DS ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 1815b** "Avlanırken, avcılarının hayvanlardan gizlendiği yer, öneze." Çr, Sn, Dy, Adı, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ky, Ada, İç, Malatya İli Ağızları 400a || **TarSØ || KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *av+sin*.¹⁰³⁷ || → avlak.

evveli sf. hlk. 1. Önceki: *Evveli gün.* **2. zf.** Eskiden: *Evveli böyle derlerdi.* || **DerSØ || DDØ || TarSØ || KT 321b** " İptida, iptidaları: *Evveli böyle olurdu.*" || **KÖKEN:** *evvel+i* || → eveli.

ezgi a. 5. hlk. Üzüntü, sıkıntı. || **YER: DerS 1829a** "Eziyet, sıkıntı." Mğ, Erzurum İli Ağızları 107, Kars İli Ağızları 376, Yusufeli-Uşhum 223 || **DerS 4501b** "Sıkıntı." Sv, Yz, Ky || **TarSØ¹⁰³⁸ || KÖKEN:** *ez-gi* < (DLT) *ez-* "to scratch". Fiilin DLT'deki anlamı "çizmek"; bugünkü anlam genişleme yoluyla meydana gelmiş olsa gerek. Räsänen'de fiile, Moğ. ve Tung. karşılıklar verilmiştir.¹⁰³⁹

ezgin sf. hlk. 1. Paraca durumu bozuk olan (kimse). **2.** Çok cefa görmüş (kimse): *Emir, hüküm altında yetişmiş bir sığıntı olduğunu çekingen, ezgin tavrıyla daima belli ederdi.* -R. H. Karay. **3.** Çürük, ezik (meyve). **4. mec.** Üzüntü veren: *Bir gece önce çadırın kenarında dinlediğimiz o ezgin, baygın nağmeyi tutturdu.* -O. C. Kaygılı. || **YER: DerS 1829b** "Paraca durumu bozuk olan (kimse)." Brd, Dz, Ba, Kü, Es, Or, Ar, Ng, Kn "Çok cefa görmüş, her çeşit işe girmiş, çok küçük yaşta hayatın zorluklarını görmüş (kimse)." Çr, Kr "Çürük, ezik meyve." Ama || **DerS 4501b**

¹⁰³⁶ asıl varyant *evselemek*.

¹⁰³⁷ Tietze, 2002, 231a.

¹⁰³⁸ bu anlamda değil.

¹⁰³⁹ Clauson, 1972, 279b; Räsänen, 1969, 52b; Atalay, 1939, 165; Nadelyayev, 1969, 192a.

"Yorgun, bitkin." Ky || **TarS³ 1600** "Kederli, gamlı, üzgün." || **KÖKEN:** *ez-gin* || → ezgi.

ezimevi *a. (ezi'mevi) hlk.* Tohumların ezilip yağ çıkarıldığı yer. || **YER: DerS 1830a**
"Susam yağı ve tahin çıkaran fabrika." Dz, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ez-im + ev+i* || → ezgi.

eziyetli *sf. 2. hlk.* Eziyet veren, eziyet çektiren, üzümlü: *Eziyetli adam.* || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 323b** "Zahmetli, meşakatli, çok ağır ve yorucu: *Eziyetli bir iştir.*" || **KÖKEN:** *eziyet+li* < *Ar. adīya* "injuring, hurting; injury, harm, damage ...".¹⁰⁴⁰

familya *a. (fami'lya) İt. famiglia 3. hlk.* Karı, eş. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 328b** "2. Zevce, karı: *Bu kadın kimin familyasıdır? Familyası hasta imiş.*" || **DDØ** || **KÖKEN:** < *İt. famiglia a.m.* < *Lat. familia* "ev halkı" [*famulus, famula* "hizmetçi"].¹⁰⁴¹

fanfan *sf. hlk.* Konuşması çok iyi anlaşılmayan (kimse). || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ**¹⁰⁴²
|| **KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.¹⁰⁴³

fanfin *a. hlk.* Anlaşılmayan bir dille konuşmak anlamında kullanılan *fanfin etmek* sözünde geçer. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.

farımak *a. hlk.* Kocamak, yaşlanmak, ihtiyarlamak. || **YER: DerS 1835a**
"İhtiyarlamak." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Es, To, Ml, Sivas ve çevresi, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Malatya İli Ağızları 400b || **TarS³ 1602** "Yorulmak, zaif düşmek, usanmak, vaz geçmek." || **KÖKEN:** *farı-mak* < *farı-* < Tietze, kelimeye köken vermez. TarS'deki anlamın *Ar. fāriğ* "işini bitirip kurtulmuş, artık işi gücü kalmamış, azade, müsterih" [Steingass, 1892, 903b "Free, ceasing from labour, having just finished any work; at ease; free from care; unrestrained; empty, hollow..."] ile ilgili olduğunu Şemseddin Sami'den öğreniyoruz. KT'deki *fanımak* "Zayıf ve nâ-tüvân olmak, ihtiyarlıktan eli ayağı tutmaz bir hâle gelmek" maddesinden, kelimenin *Ar. fānī* ile ilgili olabileceği de anlaşılıyor. Çünkü *Ar. fānī* kelimesinin Arapçada da böyle bir anlamı söz konusudur: "Frail, transitory, perishable, inconstant, tottering (old man) ..." (Steingass, 1892, 905b). Kubbealtı'na göre *Ar. fāriğ* ile Tür. *karı-* yapıları birbirine karışmış da olabilir. Bu da başka ihtimal olarak hesaba katılmalı.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ Tietze, 2002, 762b; Steingass, 1892, 31b.

¹⁰⁴¹ Tietze, 2002, 31a.

¹⁰⁴² DD'de bu anlamda yok.

¹⁰⁴³ Tietze, 2002, 31b; Zülfikar, 1995, 445.

¹⁰⁴⁴ Tietze, 2002, 33b; Şemseddin Sami, *age*, 329b ve 328b; Ayverdi, 2006, 920a.

farmason *Fr. franc-maçon* **2. sf. hlk.** Dinsiz, imansız. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KT 330b**
2. "Dinsiz, mülhit, münkir." || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fr. Farmaçon* < *İng. Freemason*
a.m.¹⁰⁴⁵

fart furt Son baskıda "Anlamsız, boş söz, farta furta." anlamıyla bulunan kelimedede hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda değişik biçim ve anlamlarla da olsa kelimenin tüm baskılarda olduğunu, kelimenin altıncı baskıdan dokuzuncu baskıya kadar da hlk. ibaresi aldığını görürüz. || **YER: DerS 1837a**
fartfurtçu "Gelişi güzel iş yapan konuşan, palavra atan (kimse)." Dz, Mn, Çkr, Çr, To, Ezm, Mr, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** Bence bu kelime, muhtemelen *partal* kelimesinin kısaltması olan *part~fart* kelimesinden meydana gelmiş ikinci kısmı kafiyeli bir ikileme. Zira DerS'de *farta* "yalan" kaydı da var. Sivas'ta *partal* "yalan" kelimesini de ben biliyorum. krş. Dankoff, 1995, 147/743. Ayrıca Zülfikar ve Kubbealtı kelimeye ses taklidi demiştir.¹⁰⁴⁶

fasarya Son baskıda " 1. Boş, anlamsız (söz). 2. İşe yaramaz, yeteneksiz." anlamlarıyla yer alan kelimedede hlk. ibaresi yoktur. Önceki baskılara baktığımızda, üçüncü baskıyla beraber sözlüğe giren kelimenin, birinci anlamına üç ve dördüncü baskıda; ikinci anlamına da beş ve altıncı baskıda hlk. ibaresi geldiğini görürüz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Rum. φασαρία.fasaria* < *İt. fassaria* a.m.¹⁰⁴⁷

felfellemek (*nsz*) *hlk.* **1.** Eski canlılığını yitirmek. **2.** Afallamak, şaşırmak. **3.** Dönen, hareket eden bir cisim, durmadan önce hızını yitirmek. || **YER: DerS 1842a** "Eski zindeliğini, hareketliliğini, canlılığını kaybetmek." Isp, Dz, Çr, Sv "Afallamak, şaşırmak." Kü "Dönen, hareket eden bir cisim durmadan önce hızını kaybetmek." Gaz, Ada || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.¹⁰⁴⁸

ferde İlk baskıdan onuncu baskıya kadar sözlükte yer alan "Küçük denk, top." anlamlı kelimenin son baskıya alınmadığını görüyoruz. Kelime; yedi,sekiz,dokuz ve onuncu baskıda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerS 1834b farda ??** || **TarS³ 1602**

¹⁰⁴⁵ Tietze, 2002, 34a.

¹⁰⁴⁶ Zülfikar, 1995, 446; Ayverdi, 2006, 922a.

¹⁰⁴⁷ Tietze, 2002, 35b.

¹⁰⁴⁸ Ayverdi, 2006, 932a; Zülfikar, 1995, 448.

farda "Küçük kilim" ?? || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Ar. ferde*. KT, kelimeye "Top, küçük denk" anlamı vermiştir.¹⁰⁴⁹

ferik, -ği (I) a. hlk. 1. Kumes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavrusu, piliç. **2.** Gevrek bir elma türü, ferik elması. || **YER: DerS 1846a** "Kumes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları, piliç." Isp, Ba, Çkl, Es, Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Trabzon ve köyleri, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ağ, Vn, Dy, Tn, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sivas ilçe ve köyleri, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Kn, Ada, İç, Ant, Kerkük, Erzincan Yöresi 415a, Erzurum Ağzı 118b; Keban-Baskil 190, Mersin Ağzı 150a || **TarS³ 1603** "Piliç." || **KT 339b** "Uzunca ve leziz bir cins elma."¹⁰⁵⁰ || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Fa. farūk* "a young bird that has not yet laid" (Steingass, 1892, 924b) kökenli kelime, Bläsing' e göre: < *Erm. varek* "Hühnchen, junge, Henne." kökenlidir. Eren, Bläsing'in etimolojisini vermiş, haklı olarak "olgunlaşmaya başlayan tahıl" anlamlı ve Ar. kökenli *firik* kelimesiyle bu kelimeyi ayırmıştır. Ben, Bläsing'in etimolojisini daha isabetli buluyorum. Kelimenin Ermeniceye Farsçadan geçtiğini düşünebiliriz.¹⁰⁵¹

fıkramak (nsz) hlk. Herhangi bir yiyecek ekşimek, fişlamak. || **YER: DerS 1851b** "Herhangi bir yiyecek maddesi ekşimek." Isp, Brd, Dz, Kü, Es, Ks, Çr, Ama, Mr, Sv, Krş, Ky, Ng || **TarSØ** || **KT 346b fişnamak** "Ekşiyip kaynamak, mayalanıp kabarmak, ihtimâr etmek." || **KÖKEN:** Tietze, köken vermemekle beraber kelimeyi *fitla-* ile karşılaştırmıştır. Kelime Eren'in sözlüğünde yoktur. Kubbealtı, kelimeyi aynı anlama gelen *fişlamak* maddesine göndermiştir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁵²

findıkçı a. 2. hlk. Cilveli, oynak kadın. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 344b** "Mevâ'id-i kâzibe ile aldatarak soyan yosma." **KÖKEN:** *findık+çı* < *findık*. ?

Evvela, *findık* kelimesine TürS¹¹ 867a'da: < *Ar. funduk* kökeninin verildiğini belirtelim. Tietze, kelimeye: < *ERum. (pontikôn karyon)* "Karadeniz cevizi" kökenini vermiştir. Eren'in sözlüğünde bulunmayan kelimeye Kubbealtı: < *Fa. funduk* < *Rum. pontikon karion* "Karadeniz cevizi" (*bunduk* ve *funduk* şeklinde Arapçaya da geçmiştir.) açıklamasını yapmıştır. Räsänen'in de kelimeye Rumca köken verdiğini

¹⁰⁴⁹ Eren, 1999, 144a; Ayverdi, 2006, 938b; Şemseddin Sami, **age**, 339a.

¹⁰⁵⁰ *elma* anlamı DerS'de yok.

¹⁰⁵¹ Tietze, 2002, 47a; Eren, 1999, 144a; Räsänen, 1969, 144b; Bläsing, 1992, 23; "a young bird that has not yet laid" Steingass, 1892, 924b.

¹⁰⁵² Tietze, 2002, 53b; Ayverdi, 2006, 952a; Zülfikar, 1995, 450.

görüyoruz. Nişanyan: ~ *Ar. bunduk/funduk* فندق/بندي a.m. ~ *ORum. pontikón kárion ποντικόν (κάριον)* "Karadeniz cevizi", *findık* < *Póntos Euksēnios* "Konuksever Deniz", Karadeniz < *ERum. póntos πόντος* "deniz" / krş. Lat. *mus ponticus* (findık sıçanı = Karadeniz sıçanı) açıklamasını yapmıştır. Bana göre bu kelimeyle ilgili en doyurucu açıklamayı Şemseddin Sami yapmıştır: "[Asıl Fârisî olup Arabîde müstameldir ve esasen Karadeniz'e mensup manasıyla Yunanî'dir. Çünkü Karadeniz sevâhil-i cenûbiyyesinde kesretle hâsıl olur.]". Verilere göre; kelimenin Türkçe tarihî metinlerde ilk ne zaman görüldüğü ve Türk dillerindeki yayılışı, Arap yarımadasında findık yetişip yetişmediği (?), Farsça *funduk* ile Arapça şekillerin ilişkisinin ne olduğu dikkatle cevaplanmadan kelimeye verilen Arapça kökenin sıhhatini kabul etmek mümkün görünmüyor.¹⁰⁵³

findıkçılık, -ğı *a. 2. hlk.* Findıkçı olma durumu. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 344b** "Mevâ'id-i kâzibe ile aldatarak soyan yosmanın hali." || **KÖKEN:** *findık+çı+lık* || → findıkçı.

fırlama *a. 3. hlk.* Arsız, terbiyesiz çocuk. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *fır+la-ma* < Ses taklidi kelimeye mecazen bu argo anlamı yüklenmiş.

fısfıs *a. hlk.* Koku, ilaç vb. sıvıları püskürtmek için kullanılan araç. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *fis + fis* < Ses taklidi kelimelerden.¹⁰⁵⁴

fısfıslamak (-i) *hlk.* Koku, ilaç vb. sıvıları püskürtmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *fis + fıslamak* || → fısfıs.

fısfıslanmak (nsz) *hlk.* Koku, ilaç vb. sıvılar püskürtülmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *fis + fıslanmak* || → fısfıs.

fısfıslatmak (-i) *hlk.* Koku, ilaç vb. sıvıları püskürttürmek. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *fis + fıslatmak* || → fısfıs.

fışlamak (nsz) *hlk.* Fıkramak. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || → fıkramak. (DerS'de *fıkramak* kelimesinin varyantı olarak görünüyor).

filcan İlk dört baskıda "Fincan." anlamıyla yer alan kelimenin son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya girmediği anlaşıyor. Kelime; iki, üç ve dördüncü baskıda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerS 4504a** "Fincan." Yz, Lefkoşe, Uşak İli

¹⁰⁵³ Tietze, 2002, 85b; Ayverdi, 2006, 952b; Räsänen, 1969, 145a; Nişanyan, 2009, 186a; Steingass, 1892, 939b; Şemseddin Sami, **age**, 344a.

¹⁰⁵⁴ Tietze, 2002, 56b; Zülfikar, 1995, 455.

Ağızları 377a, Kırşehir Yöresi 474b, Kütahya Yöresi 247a || **TarSØ** || **KT 348b**
"Fincan." || **KÖKEN:** *Fincan* kelimesinin varyantı.

filcancı İlk dört baskıda "Fincancı." anlamıyla yer alan kelimenin son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya girmedeği anlaşıyor. Kelime; iki, üç ve dördüncü baskıda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *filcan+cı* || → *filcan*.

firez a. hlk. 1. Ekin: *Ekine firez derler / Güzele beyaz derler* -Halk türküsü. **2.** Biçilmiş tarlada kalan tahıl kökleri, anız: *Frezleri, biçerdöverlerin oraya buraya fırlattığı sapları tepeleyerek geçtiler.* -Y. Kemal. || **YER: DerS 1869a** "Ekin." Isp, To, Malatya İli Ağızları 400b, "Yeni çıkmaya başlamış ekin." Ada "Buğday Anızı" Kırşehir Yöresi 474b || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Rum. fires* a.m. [*fıra* kelimesinin çoğulu]. Ancak Eren kelimeye köken vermemiştir.¹⁰⁵⁵

firik a. hlk. 1. Olgunlaşmak üzere olan tahıl: *Firik, daha yeşilken koparılıp kurutulmuş buğday taneleridir, pilavında bir taze çimen ve ilkbahar kokusu vardır.* - R. H. Karay. **2.** Çerez olarak yenen tahıl kavurgası. || **YER: DerS 1869b** "Olgunlaşmaya başlayan tahıl." Es, To, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, Malatya İli Ağızları 400b || **DerS 1870a** "Çerez olarak yenen tahıl kavurgası." Md, Ml, Ur, Hat, Sv, Ank, Ng, Ada, İç || **TarS³ 1608** "Kabuğiyle ateşe atılarak kavrulmuş taze buğday başağı ve nohut." || **KÖKEN:** < *Ar. farik* a.m.¹⁰⁵⁶

fiskos Kelimenin bütün baskılarda yer alan "Kulaktan kulağa gizli konuşma." anlamının sadece dördüncü baskıda hlk. ibaresi aldığı anlaşıyor. Ancak artık kelimenin, dilde yaygınlaştığı için çoğu baskıda hlk. ibaresi almaması isabetli olmuştur. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ses taklidi kelimelerden.¹⁰⁵⁷

fistan Son baskıda kelimenin "Tek parça kadın giysisi." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılarda kelimenin gerek anlamlandırılması gerekse de bu anlamlara hlk. ibaresinin getirilmesi hususunda değişiklikler sözkonusudur; ancak özellikle yedinci baskıdan itibaren kelimedeki hlk. ibaresinin kaldırılması, kelimenin günlük dilde yaygınlaşmasından kaynaklanmıştır. || **YER: DerSØ¹⁰⁵⁸** || Zong.-Bart.-Kar. 185, Yusufeli-Uşhum 224 "Elbise, kadın elbisesi." || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 350b**

¹⁰⁵⁵ Tietze, 2002, 68b.

¹⁰⁵⁶ Tietze, 2002, 47a; Tietze, "Direkte arabische", 299/167.

¹⁰⁵⁷ Zülfikar, 1995, 461.

¹⁰⁵⁸ Kelime DerS'de *fiston* olarak mevcut.

"1. Arnavutların giydikleri ve belden dize kadar uzanan geniş ve çok kırmalı patiskadan mamul beyaz bir libas: *Arnavut fistanı*. 2. Alafranga kıyafette kadınların giydikleri muhtelif biçimde kırmalı ve süslü entari: *İpek fistan*." || **KÖKEN:** < *Rum. φουστάνι fustani* a.m. < *İt. fustagno*.¹⁰⁵⁹

gadirlik, -ği a. *hlk.* Kıyğı, gadir: *Ona çok gadirlik oldu.* || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gadir+lik* < *Ar. gadr* "Hayınlık, hıyanet.".¹⁰⁶⁰

gâvur Kelimenin son baskıdaki anlamlarında -bence de isabetli olarak- *hlk.* ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda bu anlamların sadece onuncu baskıda *hlk.* ibaresi aldığını görürüz. Günlük dilde bu denli yaygınlaşmış bir kelimenin *hlk.* ibaresi alması düşünülemez; kaldı ki kelime daha önceki baskılarda da *hlk.* ibaresi almamış. || **YER:** **DerSØ** || Diyarbakır Ağzı 156b, Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi 111a, Aybastı 134 || **TarS³ 1611** "Kâfir." || **DDØ** || **KÖKEN:** < *Fa. gebr* "ateş-perest, Zerdüşti.".¹⁰⁶¹

gâvurca a. *hlk.* **1.** Batılların konuştuğu yabancı dillerden herhangi biri. **2.** *zf. mec.* (gâvu'rca) Acımasız bir biçimde, insafsızca, gâvurcasına: *Gâvurca davranıyor.* || **DerSØ** || **KT 363a** "Dinsiz olan kâfir ve müşriklerin tarz ve usulünde veya lisanında olan." || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *gâvur+ca* || → gâvur.

gayetle Son baskıda "Aşırı derecede." anlamıyla yer alan kelimeye esk. ibaresi getirildiğini görüyoruz. Bir, yedi, sekiz dokuz ve onuncu baskılarda da bulunan kelimenin yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda *hlk.* ibaresi aldığı görülüyor. || **YER:** **DerSØ** || **KT 363b** "Son derecede." || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *gayet + ile* < *Fa. gāyat* < *Ar. gāya* "end, extremity, termination, final point ...".¹⁰⁶²

gayrı **2.** *zf. hlk.* (*ga'yırı*) Artık, bundan böyle. || **YER:** **DerS 1949b** "Artık, bundan böyle." İsp, İz, Bo, Zn, Çr, Gm, Or, Kn, Ada, Malatya İli Ağızları 401b, Ada./Osm. Ağızları 471 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre: < *Fa. gayr* (< *Ar. gayr* a.m.). Fakat Kubbealtı, kelimeye *Ar. gayr* kökeni vermiştir. TürS¹¹ 906b *gayr* maddesinde de köken olarak *Ar. gayr* verilmiştir.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁹ Tietze, 2002, 70a; aslında Kahire'de imal edilen bir kumaş cinsi, kelimenin yayılışı için bkz. Kahane, Tietze, 1958, 235/314.

¹⁰⁶⁰ Tietze, 2002, 91b; "... perfidy, fraud, treachery ..." Steingass, 1892, 881b.

¹⁰⁶¹ Tietze, 2002, 107a; "... a priest of the worshippers of fire ..." Steingass, 1892, 1074b.

¹⁰⁶² Steingass, 1892, 880b; Tietze, 2002, 108b.

¹⁰⁶³ Tietze, 2002, 108b; Ayverdi, 2006, 1005b.

gayri Son baskıda *gayrı* maddesine gönderilen bu kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Bu kelimeyi önceki baskılarda "Başka, diğer." anlamı ile görmekteyiz. Kelimenin üç, dört, beş ve altıncı baskılarda hlk. ibaresi aldığı da görülüyor. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ ||** → gayrı.

gazeki *a. hlk.* Cepken altına giyilen kolsuz bir çeşit giysi. || **YER: DerS 1949b**¹⁰⁶⁴ "Kısa ceket, cepken." af, Ba, Kü, Bo, Ama, Gm, Sv, Ank, Kn, Ed "Zığva'nın üstüne giyilen kolsuz yelek; el tezgahında örülmüş özel bir kumaştan yapıldı. günümüzde herhangi bir lacivert kumaştan yapılmaktadır." Erzurum İli Ağızları 124 || **TarSØ || KÖKEN:** Eren ve Kubbealtı kökenini bilmiyoruz derken, Tietze kelimeyi *kazake* maddesine göndermiştir. Ben bu kelimenin *zipka* kelimesi ile bir ilgisi olduğunu düşünüyorum. Bläsing'in *zipka*'yı Kafkas kökenli bir kelime saydığını biliyoruz.¹⁰⁶⁵ Ancak bu iki biçim arasında seslik bağlantı oldukça zayıf duruyor. Kelimemizin Rumca kökenli olması kuvvetle muhtemel; ama kaynaklarımda bu çeşit bir bilgiye rastlamadım.

gazel (II) *a. hlk.* Sonbaharda kuruyup dökülen ağaç yaprağı: *Coşkun sular gibi akıp durulma / Kuru gazel gibi esip savrulma* -Karacaoğlan. || **YER:** "Ağacın üzerinde kuruyan yaprak." Erzincan Yöresi 416a, Kırşehir Yöresi 476b¹⁰⁶⁶ || **TarSØ || KT 365b** "Ağacın üzerinde kuruyan yaprak." || **KÖKEN:** Kubbealtı'na göre: < *Ar. ġazil* "Sağlam olmayan, zayıf, güçsüz kimse veya şey."(?) Fakat Tietze, kelimeyi Fa. *ḡazān* "Sonbahar, sonbaharda düşen sararmış yapraklar." kelimesi ile birleştirmiştir.¹⁰⁶⁷

gazellenme Son baskıda "Gazellenmek işi veya durumu." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin sözlüğe sekizinci baskıyla girdiğini görüyoruz. Sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almayan kelimenin onuncu baskıda hlk. ibaresi aldığı anlaşılıyor. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** *gazel+le-n-me* || → gazel (II).

¹⁰⁶⁴ asıl varyant *gazeke*.

¹⁰⁶⁵ Uwe Bläsing, "Türkiye Türkçesinin Söz Varlığından Bir Örnek: Kafkas Dillerinden Ödünç Bazı Sözcükler", **Türk Dilleri Araştırmaları**, c. 16 (2006): 141-151.

¹⁰⁶⁶ Kelimenin bu şekilde ve bu anlamda bir varyantı DerS'de yok; sadece 1953a'da "kuruyup dökülen ağaç yaprağı" anlamı *gazal* maddesi var.

¹⁰⁶⁷ Ayverdi, 2006, 1010a; Tietze, 2002, 110a.

gazellenmek (*nsz*) *hlk.* 1. Ağaç yapraklarını dökmek. 2. Yaprak sararıp kurumak. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KT 365b** "(Ağacın yaprakları) kuruyup düşmek, sararıp dökülmek." || **KÖKEN:** *gazel+le-n-mek* || → *gazel* (II).

gebeş Son baskıda kelimenin "Karnı şiş olan." anlamında *hlk.* ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, bu anlamın sözlüğe altıncı baskıyla girdiğini görüyoruz. Altıncı baskıda *hlk.* ibaresi almayan bu anlam; yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda *hlk.* ibaresi almıştır. Kelimenin TürS'nin aksine, *tdk.gov.tr*'de *hlk.* ibaresi ile görüldüğünü de ekleyelim. || **YER: DerS 1956b** "Karnı şiş olan (kimse)." Af, Isp, Brd, Dz, Ba, Kü, Bo, Or, Rz, Yz, Ank, Kn, Ada, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren'e göre, *gebe* + *ş* küçültme eki. < **kebe* (Clauson, 1972, 691a maddesinde işlenmiş) < *ET *kēpe*.¹⁰⁶⁸ *Gebeş* kelimesine ET'de rastlamıyoruz. Clauson, *gebe* kelimesinin ilk tanıklandığı yerin Kıpçakça kaynaklar olduğunu belirtir; dolayısıyla *gebe* kelimesi Clauson'de *kéber-* maddesinde işlenmiştir. Erdal, *kebār-* fiili için *kebā+r-* şeklinde bir tahlil vermiş, bu kökün 14. yüzyıla kadar tanıklanmadığını da eklemiştir. Talat Tekin, Erdal'ın bu biçimi kapalı *e* ile okuyuşunu düzeltmiştir. Nişanyan'ın *gebe* kelimesi için önerdiği < *DLT kapa* "iri, şişkin, kalın" karşılaştırması bana göre kabul edilemez.¹⁰⁶⁹

gece kuşu *a. mec.* 4. *hlk.* Yarasa. || **YER: DerS 1958b** "Yarasa." Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Brs, Es, Kc, Bo, Zn, Çkr, Çr, Sm, Ama, Or, Tr, Gm, Ar, Kars ve bazı köyleri, Ağ, Vn, Bt, Malatya ve çevresi, Hat, Sv, Ank, Ky, İç, Mğ, Kıbrıs || **TarSØ** || **KT 366b** "1.Puhu kuşu." || **KÖKEN:** *gece* + *kuşu* < *ET kēce* "in the earliest period used an adverb 'late in the evening', but soon after as a noun for 'the late evening', the period preceding tün 'the night'." < *kēce*.¹⁰⁷⁰ Epey tartışılan kelime ile ilgili görüşleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Clauson: *kēç-* "to be late" kökenine götürmüştür.

Räsänen: < *kāč* "spat" + Dativ -ā yapısını vermiştir.

Talat Tekin: *kēč*¹⁰⁷¹ "geç, geç vakit" + *e* eski verme-bulunma durumu veya bu ekten türemiş zaman zarfı tahlilini vermiştir.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁸ Tekin, 1995, 181. (Tkm. *gēbe*; Türk. *gebe*).

¹⁰⁶⁹ Eren, 1999, 150a; Clauson, 1972, 691a; Erdal, **OTWF II**, 501; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 273/88; Nişanyan, 2009, 205a; Räsänen, 1969, 244b?

¹⁰⁷⁰ Tekin, 1995, 183. (Uyg. Br. *kiçe*, Tkm. *gīce*, Har. *gēce*, Yak. *kiehe*, Az. *gēce*).

¹⁰⁷¹ Tekin, 1995, 183. (Uyg. *kiç*, DLT *kīç*, Tkm. *gīç*, Har. *gēç*, Az. *gēc*).

Eren: *kīç+e* > > *gece* gelişimini kurgularken, *kiç* (veya *kêç*) "uzun (süre)" kökenini vermiştir.

Kaçalin: *ké:+çe*, *ké:ç+e* etimolojilerini vermiştir.

Erdal:; **ke* + *çe* eşitlik durumu etimolojisini vermiştir; Erdal'a göre bu kökten *ken* ve *kedin* kelimeleri de türemiştir.¹⁰⁷³

İbrahim Taş, yukarıda sıraladığımız görüşleri de toparladıktan sonra, kelimeyi ET *keç-* "geçmek" eylemi ile ilgili gören görüşlerin şu iki nedenden dolayı kabul edilemeyeceğini belirtir: 1. *kêçe* sözcüğünün kök ünlüsü, eski metinlerde hemen daima kapalı /e/ ile olmasına rağmen *keç-* eylemi açık /e/ iledir. 2. *keç-* eylemi kısa ünlüdür. Verilere göre Räsänen'in ortaya attığı *kêç+e* etimolojisini kabul etmek daha isabetli olacaktır.¹⁰⁷⁴

gece yanığı *a. hlk.* Uçuk gibi birdenbire oluşan kabarcıklı deri döküntüsü. || **YER:** **DerS 1958a gece yanığı** "Vücutta kabarcıklar yapan bir çeşit hastalık." Gm¹⁰⁷⁵ || **TarSØ** || **KT 366b** "Yüz ve elde çıkan siyah bir yara." || **KÖKEN:** *gece* + *yanığı* || → gece kuşu.

geçe (II) *a. hlk.* Karşılıklı iki yandan her biri, yaka: *Suyun öteki geçesi*. || **YER:** **DerS 1960b** "Taraf, yön: *Suyun öteki geçesi*." Zn, Ks, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Ar, Ezc, El, Ml, Gaz, Mr, Sv, Yz, Ank, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Mg, Erzincan Yöresi 416a, Erzurum İli Ağızları 125, Aybastı 134, Kars İli Ağızları 377, Mersin Ağzı 171b || **TarS³ 1614** "Taraf, yön." || **KÖKEN:** *geç-e* < ET *kêç-* "both to pass away, elapse, to pass through and to cross, pass over." Bu kelimeye ET'de rastlayamıyoruz. Tietze, kelimeye köken vermemiştir; ama bence *geç-* fiili veya türevlerinin erken dönemlerden günümüze, ciddi biçimde anlam genişlemesine uğradığı düşünülürse, kelimenin *geç-* kökü ile bağı kuvvetle muhtemeldir. Fakat Tietze'nin kelimeye köken vermemiş olması mutlaka hesaba katılmalıdır. krş. Ölmez, 2009, 256.

Geç- fiili Clauson'a göre, özellikle erken periyotta *aş-* fiilinin aksine özellikle "nehirden karşıya geçiş" anlamını yüklenmiştir. Yazıtlardan; her iki fiilin, tanımı

¹⁰⁷² Talat Tekin, "Üze Zarfı Hakkında", **V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, I. Türk Dili**, (İstanbul 1985, c. I): 257; Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, 3. bs. (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2003), 80.

¹⁰⁷³ Marcel Erdal, "İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**, (1977): 88.

¹⁰⁷⁴ Clauson, 1972, 694b; Räsänen, 1969, 245b; Eren, 1999, 150b; Kaçalın, 2006, 239 ve 186; Taş, 2011, 21.

¹⁰⁷⁵ asıl varyant *gece gabaruğu*; ayrıca DerS'de *gece yanığı* diye bir biçim yok.

verilen kullanımlarına örnek bir cümle verelim: "... Altun yışıg aşā keltimiz, Ertiş üğüzüğ keçe keltimiz ..." Tunyukuk Batı 2-3. (Bu fiil kökünü; Kaçalın, Clauson'un aksine kapalı e olarak kabul etmiştir?)¹⁰⁷⁶

geçek, -ği a. hlk. 1. Çok geçilen yer, işlek yol. 2. Küçük tahta köprü. || **YER: DerS 1960b** "Çok geçilen yer, işlek yol." İç "Ufak tahta köprü." Af, Or, Gr, Tr, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *geç-ek* || → geçe.

geçeli Son baskıda "Geçesi (II) olan." anlamıyla yer alan kelimedeki hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin sözlüğe yedinci baskıyla girdiğini ve yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. Onuncu baskıda kelimedeki hlk. ibaresi kaldırılmıştır. || **YER: DerS 1961a** "Yanlı, taraflı: *İki geçeli oturmuşlar.*" Ng || **TarS³ 1615** *geçelik* "Karşı, taraf." || **KÖKEN:** < *geç-e+li* || → geçe.

geçemek TürS¹ 212b' de "Dar geçit, dar boğaz." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1961a** "Dar geçit, boğaz." Brd, Ba, Sm, Or, Tr, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *geç-emek* || → geçe.

geçgil TürS¹ 212b' de "Hoşa gidip aranan, beğenilip alınan, makbul, mergup." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1962a** "Sözü geçen, sözü etkili, beğenilen (kimse): Sözü geçgili adam." Ng, Kn¹⁰⁷⁷ || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *geç-gi+l(i)* || → geçe.

geçinmek (nsz) 5. hlk. Ölmek. || **YER: DerS 1962b** "Ölmek." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Manisa ve çevresi, Ba, Çkl, Brs, Es, Ama, Or, Gm, Ar, Bt, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mg, Elazığ Yöresi 233b; Keban-Baskil 191, Malatya İli Ağızları 401b, Çüngüş-Çermik 242a, Mersin Ağzı 172a || **TarS³ 1617** "Ölmek." || **KÖKEN:** < *geç-i-n-mek* || → geçe.

geçmek, -er 38. (-i, -e) hlk. Çekiştirmek, yermek: *Beni sana geçmişler / Vallahi ben demedim* -Halk türküsü. || **YER: DerS 1963b** "Çekiştirmek, yermek." Sn, Sm || **TarS³ 1620** "Gamzetmek, koğulamak." || **KÖKEN:** *geç-mek* || → geçe.

¹⁰⁷⁶ Tietze, 2002, 115b; Clauson, 1972, 693b; Nadelyayev, 1969, 290b; Räsänen, 1969, 245b; Sevortyan, 1980, 32; Tekin, 2003, 90; Kaçalın, 2011, 957

¹⁰⁷⁷ asıl varyant *geçgili*.

geçti Bor'un pazarı (sür eşeğini Niğde'ye) *hlk.* Artık iş işten geçti anlamında kullanılan bir söz. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || → geçe.

gedeleç İlk baskıyla sözlüğe giren "Ok kılıfı, sadak." anlamındaki kelime; iki, üç ve dördüncü baskıda DD ibaresi de almıştır. Ancak son baskı da dahil olmak üzere sonraki baskıların hiçbirinde kelimeye rastlamayız. || **YER: DerS 1965b** "Ok kuburu, sadak." Nğ || **TarS³ 1621** "Ok kuburu, tirkeş, sadak." || **KÖKEN:** Tzitzilis'e göre, *Rum. κατακλήις kataklēis* a.m. Tietze ve Eren de bu etimolojiyi aktarmıştır. Kelimenin Seyahatname'de geçtiğini de biliyoruz. Eren, Niğde'den derlenen bu kelimeyle; Van'dan derlenen *gedele* "küçük küp", Çanakkale'den derlenen *kederic* "yağ konulan kab", Niğde'den derlenen *gödeleç* "boyu kısa, geniş karınlı küp", Sivas ve Kayseri'den derlenen *gödele*, Ordu'da kullanılan *gödek* biçimlerini de birleştirmiştir. Bana kalırsa yine Niğde ve Nevşehir'den derlenen "Asma kabağı" anlamlı *gedeleç* [*Lagenaria siceraria*: (Hauenschild, 1989, 95/637)] de bu kelimeyle ilgili olmalıdır. Çünkü asma kabağının şekli de ok sadağına benzer.¹⁰⁷⁸

gedilmek (*nsz*) **2.** *hlk.* Bıçak, keser vb.nin ağızları aşınmak. || **YER: DerS 1967a** "Bıçak, keser vb. şeylerin ağızları aşınmak, tırtıklanmak: Bıçağın ağzı gedildi." İsp || **TarSØ¹⁰⁷⁹** || **KÖKEN:** *ged-i-l-mek* < *ET *ket-* "to notch, chip, gasp (something)" < *kēt-*.¹⁰⁸⁰ Clauson'a göre bu fiil tabanına 15. yüzyıldan önce rastlamayız; ancak bu kökle bağlantılı olarak DLT'de: *ketü* [çolak, (Kıpçakça)], *ketüt* (ekşi suratlı, buruşuk yüzlü), *ketmen* (yeri kazmak için kullanılan aygıt) gibi biçimler mevcuttur ve Clauson, *ketmen* haricindeki biçimleri hapax olarak adlandırmıştır. Ayrıca Clauson, aşağı yukarı aynı anlamdaki *kert-* fiilinin daima sözbaşı *k-* biçimine sahip olması ve erken periyotta *-r-* düşmesi görülmemesi gibi sebeplerden dolayı, *ket-* fiilinin bu fiilin bir türevi olma ihtimalini zayıf görmüştür. Verilerden anlaşıldığı kadarıyla bu kök ve türevleri Türkmen, Kıpçak ve Osmanlı sahasında mevcuttur. Gerek TarS, gerek DerS, gerek Talat Tekin'in verdiği biçimler, gerekse de Şemseddin Sami ve Redhouse'deki kayıtlar bunu doğrular niteliktedir.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁸ Eren, 1999, 151a; Tietze, 2002, 120a; Tzitzilis, 1987, 58/181; Dankoff, 2008, 115; Eren, "Değerlendirmeler ...", 328.

¹⁰⁷⁹ bu anlamda yok.

¹⁰⁸⁰ Tekin, 1995, 181. (Tkm. gēt-, gedik 'gedik'; Tür. gedil-, gedik; Az. gedik).

¹⁰⁸¹ Clauson, 1972, 700b, 701b, 702a ve 704a; Atalay, 1939, 444; Atalay, 1941, 219; Atalay, 1940, 284; Şemseddin Sami, *age*, 370a; Redhouse, 1890, 1531b; Sevortyan, 1980, 30.

gedmek, -er (-i) hlk. Gedik açmak, çentmek, delmek. || **YER: DerS 1967b** "Gedik açmak, delmek." Dz, Kars ve bazı köyleri, İç, Mğ || **TarS³ 1623** "Kertmek, diş diş, gedik gedik yapmak." || **KÖKEN:** *ged-mek* || → gedilmek.

gelberi a. (ge'lberi) hlk. **1.** Büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek için kullanılan uzun saplı demir araç. **2.** Tırmık. **3.** Harman döküntülerini toplamaya yarayan araç. **4.** Ağaç dallarını budamak için kullanılan eğri demir. || **YER: DerS 1972a** "Büyük ocaklardan ateşi dışarı çekmek, tıkanmış boru, ark vb. şeyleri temizlemek ya da harç, çamur, kireç karıştırmak için kullanılan uzun saplı demir araç." Af, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Ba, Brs, Çkl, Kü, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, Gr, Rz, Ar, Kars ve bazı köyleri, Ezm, Ezc, El, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank, Krş, Nğ, Kn, Kn, Mğ, Ed, Krk, Tk, Bulgaristan, Erzurum İli Ağızları 128, Erzurum Ağzı 119b, Malatya İli Ağızları 401b, Rize İli Ağızları 318 || **DerS 4507b** "Ocaktaki ateşi öne çekmeye yarayan araç." Kn "Harmanda kullanılan bir araç" Isp || **DerS 1972b** "Tırmık." Af, Ba, Tokat ve köyleri, Gr, Trabzon ve ilçeleri, Rz, Ezm, Ur, Sv, Ant "Tarla ve harman döküntülerini toplayan, fındık yığını yapmaya yarayan bir araç." Giresun köyleri, Tr, Gz "Ağaç dallarını budamak için kullanılan eğri demir." Sv || **TarSØ || KT 370b** "Bir şey çekmeye mahsus muhtelif eşkâlde alet." || **KÖKEN:** *gel-* fiilinin emir hâli + *beri.* < *ET kél-* "to come". Bu fiil kökünün en eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz.¹⁰⁸² (ancak Kaçalin, fiil kökünü kapalı e ile yazmıştır?).

geldeç TürS¹ 214a' da "Gelecek, istikbal." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1973a** "Gelecek (zaman): *Cemil'in geldeçi çok iyi görünüyor.*" Bil, Ank || **TarS³ 1624** "Gelecek." || **KÖKEN:** *gel-deç* || → gelberi (Eskicil gelecek zaman sıfat fiil eki düşündürücü, muhtemelen kelime Dil Devrimi sırasında türetilmiş.).

gelek TürS¹ 214a' da "Gelir, varidat." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1974b** "Gelir: *Bu değirmenin geleği iyi.*" İç || **TarSØ || KÖKEN:** *gel-ek* || → gelberi.

gelembe a. hlk. Koyun yatağı. || **DerSØ || DDØ || TarSØ || KT 370b** "Koyun yatağı." || **KÖKEN:** Eren' e göre *geleme* "iki yıl sürülmeyen, boş tarla" kelimesiyle

¹⁰⁸² Clauson, 1972, 715b; Nadelyayev, 1969, 295b; Räsänen, 1969, 248b.

arasındaki benzerlik göz ardı edilemez: *geleme* > **gelemme* > *gelembe*. Buna göre *geleme* biçiminin dissimilation sonunda ortaya çıktığı anlaşıyor.¹⁰⁸³ || → *geleme*.

geleme *a. hlk.* İki yıl sürülmeyen, boş tarla. || **YER: DerS 1974b** "İki yıl sürülmeyen, boş tarla." Brs, Sv || **TarSØ** || **KÖKEN:** < *Rum. καλαμία kalamía*.¹⁰⁸⁴

geleni *a. hlk.* Tarla faresi, büyük fare. || **YER: DerS 1975b**¹⁰⁸⁵ "Tarla faresi." Çkl, To, Hat, Sv, Yz, Ky, Nğ, Kn, İç || **TarS³ 1625 geleği (geleği sıçan)** "Tarla faresi." || **KÖKEN:** < (*DLT*) *kelegü* "an old animal name ending in -gü". Clauson, tereddütlü bir şekilde kelimenin sadece Anadolu ağızlarında yaşadığını belirtir. Räsänen, kelimeyle ilgili bir açıklama yapmamıştır. Eren, sözcüğün kökeninin bilinmediğini söyler. Hauenschield de kelimenin kökenine dair bir açıklama yapmaz; kelimenin Lat. terminolojideki karşığını verir: *Allactaga Jaculus*. Verilen kaynaklar haricinde kelimenin, *İbnü-Muhennâ Lûgati* ve *El-İdrak Haşiyesi*'nde de tanıklandığını biliyoruz.¹⁰⁸⁶

gelgel Son baskıda "1. Başa takılan elmas veya altın iğne. 2. Çekicilik." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin ikinci anlamının, beş ve altıncı baskılar haricinde DD veya hlk. ibaresi aldığını; birinci anlamının ise yedinci baskıyla sözlüğe girdiğini ve yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi aldığını görüyoruz. || **YER: DerS 1977a** "Alım, çekicilik." İz "Başa takılan elmas ya da altın iğne." Isp, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gel* + *gel* || → gelberi.

gelgelli Son baskıda "Gelgeli olan, alımlı." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin beşinci baskı hariç tüm baskılarda bulunduğunu; ilk dört baskıda DD, yedinci baskıda DS, sekiz ve dokuzuncu baskıda ise hlk. ibaresi aldığını görürüz. Altı ve onuncu baskılarda kelimedden hlk. ibaresi kaldırılmıştır. || **YER: DerSØ** || **DD² 605b** "Cazibeli, gösterişli, yakışıklı." || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gel* + *gelli* || → gelberi.

gelin abla *a. hlk.* Yenge. || **YER: DerS 1978b**¹⁰⁸⁷ "Yenge." Bo, Dz, Or, Sv, Nğ, Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gelin* + *abla* < *ET kelin* "one who comes in (to the family),

¹⁰⁸³ Eren, 1999, 151b; Ayverdi, 2006, 1023a.

¹⁰⁸⁴ Eren, 1999, 152a; Tzitzilis, 1987, 50/151; Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 232/184.

¹⁰⁸⁵ Asıl varyant *gelengi*.

¹⁰⁸⁶ Clauson, 1972, 718a; Atalay, 1939, 448; Räsänen, 1969, 249a; Eren, 1999, 152a; Hauenschield, 2003, 102.

¹⁰⁸⁷ asıl varyant *gelinaba*.

bride" < *kel-* "to come.". Eren, kelimeyle ilgili görüşleri toparlamıştır. Kelimenin *gel-* kökünden geldiğine dair yaygın bir görüş vardır, Clauson da bu görüştedir: [< *kel-(i)n*]. Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... öglerim ekelerim keliñünüm..." Kül Tigin Kuzey 9.

Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir. Räsänen, kelimeyi Fin. *käli* "Schwägerin" ve Tung. *kəlin* "Mann der Schwester" ile karşılaştırmıştır. Erdal'a göre kelime çok eski olmalıdır. Erdal, kelimenin *gel-* köküyle bağlantısını kabul eder ve *käli-n* şeklinde bir tahlil verir.¹⁰⁸⁸ Kelimenin Türk dillerindeki yayılışı için bkz. Li, 1999, 313. || → gelberi.

gelincik, -ği 4. hlk. Yılcık, arpacık, çıban vb. || **YER: DerS 1979b** "Yılcık hastalığı." Brd, Mn, Kc, Yz || **DerS 1980a** "Arpacık denilen bir çeşit göz hastalığı." Dy "Yüzde olan bir çeşit çıban." Ba¹⁰⁸⁹ || **TarSØ**¹⁰⁹⁰ || **KÖKEN:** *gelin+cik* || → gelberi.

gelinkuşağı a. (geli'nkuşağı) hlk. Gökkuşağı. || **YER: DerS 1981a** "Gökkuşağı." Af, Isp, Ay, Sv, Ank, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gelin + kuşağı* || → gelberi.

gelişmek 3. hlk. Şişmanlamak. || **YER: DerS 1983b** "Şişmanlamak." Dz, Ba, Es, Çr, Sm,, Rz, Kars ve bazı köyleri, Hat, Sv, Nğ, Mğ, Krk, Kıbrıs || **TarSØ** || **KT 371a** "İlişmek, semirmek:Seyahat kendisine yaramış hayli gelişmiş." || **KÖKEN:** *gel-i-ş-mek* || → gelberi (*gel-* kökü ile mecazi anlamda "ilerlemek, olgunlaşmak" anlam ilgisi kurulmuş).

gen (III) sf. Bir süre sürülmeyerek boş bırakılmış (tarla): *Yurdumuzun neresinde işlenmemiş bir parça toprak, gen bir tarla görsem seni anarım.* -N. Cumalı. || **YER: DerS 1988a** "Bir müddet sürülmeyerek boş kalmış ve otla kaplanmış tarla: *Gen araziye koca öküze söktürürler.*" Af, Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Ks, Sm, Amasya ve köyleri, Ml, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Kırşehir Yöresi 477a, Mersin Ağzı 175a || **TarS³ 1633** "Boş yer, hâli arazi, sürülmemiş işlenmemiş arazi." || **KÖKEN:** Tietze kelimeye, tereddütle *ET kēŋ*¹⁰⁹¹ "geniş" kökenini vermiştir. Biz, aynı anlamda kullanılan *geñez* kelimesinin Dede Korkut'ta geçtiğini biliyoruz:

¹⁰⁸⁸ Clauson, 1972, 719a ve 715b; Eren, 1999, 152b; Doerfer, 1967, 666/1700; Atalay, 1941, 12; Räsänen, 1969, 250a; Erdal, **OTWF I**, 302; Doerfer, 1971, 280; Sevortyan, 1980, 16; Nadelyayev, 1969, 296b; Tekin, 2003, 52.

¹⁰⁸⁹ Kelimenin, sayılanlar haricinde DerS'de başka hastalıklara da ad olduğunu görüyoruz.

¹⁰⁹⁰ bu anlamda yok.

¹⁰⁹¹ Tekin, 1995, 182. (Uyg. Br. kēŋ, DLT kiñü- 'genişlemek', Tkm. gīŋ, Yak. kien).

"... genç yerler çemenlerin kulan bilür.". Kaçalin, bu kelimenin tahlilini *geñ+ez* şeklinde yapmış ve isabetli olarak bu kelimeyi DerS 1988a' daki *gen, geng* biçimleri (bizim incelediğimiz kelimenin diğer varyantları) ile birleştirmiştir. Bu verilere göre kelimenin kökenini rahatlıkla ET *kēñ* olarak gösterebiliriz.¹⁰⁹² *Kēñ*, Clauson'un verilerine göre Uygur metinlerinden başlayarak kullanılan bir kelimedir. DLT'de kelime *kiñğ neñğ* "geniş nesne" deyimi içinde geçmektedir. Eski metinlerde kelimenin *kiñ* biçimi de mevcuttur. Räsänen, kelimeyi Moğ. *keñ* "breit, weit, ausgedehnt" ile karşılaştırmıştır.¹⁰⁹³

genelmek (*nsz*) *hlk.* Genişlemek. || **YER: DerS 1990b** "Genişlemek." Çr, To, Tr || **TarS³ 1640** **geñimek** "Genişlemek." || **KÖKEN:** *gen+el-mek* || → gen (III).

[Bu kelime için iki ihtimal söz konusudur. Birincisi, fiil köküne eklenen ve geçişsiz fiiller yapan (çömel-) *-al* ekinden türeme ihtimalidir. Ancak *gen-* biçiminde bir fiilin varlığına kanıt olabilecek *geñimek* (*geñmek-giñelmek-giñmek,giñimek*) (TarS³ 1640) haricinde bir de 15. yüzyıl Tennuri: *Çü göçdü, kalmadı burada şenlik / Geñeldi ol aralıkda ekinlik* örneğini Uwe Bläsing'den öğreniyoruz.¹⁰⁹⁴ İkinci ihtimal ise isim ve sıfattan "o hâle geçmek" anlamında fiiller yapan *+al-* genişlemesidir (alal-; daral-). İşin açıkçası her iki ihtimalin de örneği pek fazla değildir; ancak ben ikinci ihtimali kabul ediyorum. Bahsi geçen ekler için bkz. Tietze, 2002, 19a.]

genlik, -ği 3. *hlk.* Bolluk, refah. || **DerSØ || DD² 611b** "Genişlik, ferahlık." Sv || **TarS³ 1644** "Bolluk, genişlik, ferahlık." || **KÖKEN:** *gen+lik* < ET *kēñlik* "breadth, extent". Clauson'a göre kelime Uygur metinlerinde geçmektedir, ancak ben DLT'de kelimeye rastlayamadım.¹⁰⁹⁵ || → gen (III).

gensemek TürS¹ 216b' de "Çok istekli olmak." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1993a** "Çok istekli olmak, göreceği gelmek." Ky || **TarSØ || KÖKEN:** ? Belki *görsemek* veya *göresemek* fiilinin varyantı?

genzek *sf. hlk.* Genizden konuşan. || **YER: DerS 1993a** "Genizden konuşan, konuşurken burnunun tutukluğu belli olan (kimse)." Çkl, Es, Çr, Ama, Ml, Gaz, Mr, Sv, Nş, Nğ, Kn || **TarSØ || KÖKEN:** *geniz+ek* < *geniz* < ? Nişanyan, kelimeye

¹⁰⁹² Tietze, 2002, 127a; Kaçalin, 2006, 29 ve 131.

¹⁰⁹³ Clauson, 1972, 724b; Atalay, 1941, 358; Nadelyayev, 1969, 298b; Räsänen, 1969, 253a; Sevortyan, 1980, 46.

¹⁰⁹⁴ Bläsing, "Batalga'dan Çökelge'ye ... ", 21.

¹⁰⁹⁵ Clauson, 1972, 732a; Nadelyayev, 1969, 299a.

köken vermemekle beraber *gëni- İz* şeklinde bir tahlil vererek kelimeyi *geniş* ile ilişkilendirmiştir. Tietze ve Kubbealtı, kelimeye bir köken ya da tahlil vermez.¹⁰⁹⁶ Eren Ø.

gerel TürS¹ 217b' de "Gereği gibi, uygun, münasip." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER:** **DerS 1997a** "Tam, uygun anlamında kullanılır: *Bu elbise bana gerel geliyor.*" Ezm || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze'ye göre burada /r/→ /l/ değişimi söz konusudur ve *gerel* biçimi *karar* kelimesinin varyantıdır.¹⁰⁹⁷

gerelti *a. hlk.* Engel, perde. || **YER: DerS 1997b** "Engel, perde." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Manisa ve çevresi, Ba, Kü, Kn, Ant, Mğ || **DerS 4508a** "Engel, perde." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze, *karartı* kelimesinin bir varyantı olabileceğini belirtse de kelimeyle ilgili kesin bir etimoloji vermez. Ben, kelimenin, *ger-* fiili ile ilişkili olduğunu düşünüyorum: < *ger-* (*e*)lti < (DLT) *ker-* "to stretch, spread out". Zira DLT'de *ker-* fiiline şu anlamlar verilmiştir: "germek, çekip uzatmak; kapatmak" (*Beg yol kerdi* "Bey yolu kapattı."); (Karlukça) ürümek, havlamak.¹⁰⁹⁸ Clauson bu fiil için örnek olarak en başta *kögüz ker-* "to throw out one's chest; be proud, confident" deyimini vermiştir. Fiil, DLT'den önceki metinlerde tanıklanmamıştır. Räsänen fiili Moğ. *kere-ldü* "zanken, streiten", Tung. *kərçə*, Kor. *kəl* "zanken" ile karşılaştırmıştır.¹⁰⁹⁹

geremek TürS¹ 217b' de "1. Kapamak, örtmek. 2. Engel olmak. " anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 1997b** "Kapamak, örtmek: *Kapıyı gere.*" Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ger-e-mek* || → *gerelti*.

geren *a. hlk.* Kuruyunca çatlayan toprak, verimsiz, tuzlu, killi toprak. || **YER: DerS 1998a** "Verimsiz, tuzlu, çorak toprak." af, Isp, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Kü, Es, İst, Kn, Ant, Mğ, Krk "Damların üzerine konulan su geçirmez killi toprak." Uş, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Ba, Çkl, Sv, Ank, Kn, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KT 375a** "Kuruyunca çatlayan balçıklı gayr-ı münbit toprak." || **KÖKEN:** ?¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁶ Tietze, 2002, 131; Ayverdi, 2006, 1031a ve Nişanyan, 2009, 207a.

¹⁰⁹⁷ Tietze, 2002, 135a.

¹⁰⁹⁸ Clauson, 1972, 735b; Atalay, 1943, 302; Atalay, 1940, 8.

¹⁰⁹⁹ Clauson, 1972, 735b; Räsänen, 1969, 254b; Nadelyayev, 1969, 300a; Atalay, 1940, 8; Sevortyan, 1980, 23.

¹¹⁰⁰ Tietze, 2002, 135a; Ayverdi, 2006, 1035b; Eren, 1999, 154b.

gergeme TürS¹ 217b' de "Paravana." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2000b** "Paravana." Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ger-ge-me* || → gerelti.

gergi¹¹⁰¹ *a. hlk.* **1.** Perde. **2.** İp, kayış, tel vb.ni gerginleştirme işinde kullanılan araç. || **YER: DerS 2000a** "Engel, perde." Brd, Dz, Ay, Çr, Ank, Mg || **TarS³ 1666** "Perde." || **UTS 66** "1. genel uygulayım: İp, kayış, tel vb. gerginleştirme işinde kullanılan araç."¹¹⁰² || **KÖKEN:** *ger-gi* || → gerelti. krş. Ölmez, 2009, 255; Tietze, 1982, 173/92.

geri (II) *a. hlk.* Araba üzerine gerilerek kenarları arabanın korkuluğuna tutturulan ve içine saman veya tahıl doldurulan büyük kıl çuval. || **YER: DerS 2001b** "Saman vb. şeyleri taşımak için kağı arabalarına gerilen hasır, çul: *Harmandan iki geri saman getirdim.*" af, Uş, Isp, Brd, Dz, Kü, Es, Nş, Kn "Kıldan dokunan araba veya kağıda saman taşımak için kullanılan kap." Uşak İli Ağızları 378b || **KÖKEN:** *ger-i* || → gerelti.

gerisin geriye Son baskıda *gerisin geri* maddesine gönderilen kelimedeki hlk ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin tüm baskılarda olduğunu görüyoruz; kelime, iki, üç, dört, beş, altıncı baskılarda hlk. ibaresi de almıştır. Ancak altıncı baskıdan sonraki baskılarda hlk. ibaresi göremeyiz. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *geri+si+n geri+y+e* < *ET kërü* "backwards, behind" < **kî+rü*.¹¹⁰³ Clauson, kelimeyi uzun ünlülü olarak göstermiştir. İbrahim Taş'ın da kelimeyi uzun ünlülü verdiğini görüyoruz. En eski devirlerden beri kullanıldığını bildiğimiz kelimeyi; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde, {+rU} eki ile türetilmiş zarflar kısmında, < **kē+rü* şeklinde tahlil eder. Burada da uzun ünlü görmekteyiz. Bahsi geçen **kē* kökünün diğer türevlerini de şöylece sayabiliriz: *kēn* < **kē+n* "geri, sonra"; *kēdin~kidin* < **kē+din* "arka, daha sonra"; *kisre~kēsre* < **kē+s+re* "geride, arkada, batıda, sonra".¹¹⁰⁴

geriş *a. 2. hlk.* Sırt. || **YER: DerS 2003a** "Dağların ve tepelerin üst kısmı, sırt." Bo, Zn, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Ank, Krş, Ant, Mg¹¹⁰⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ger-iş*

¹¹⁰¹ bu kelime daha önce geçen *gerelti* maddesinin varyantı.

¹¹⁰² Bu anlam DerS'de ve TarS'de yok. Kelimenin neye göre hlk. ibaresi aldığını anlayamadım...

¹¹⁰³ Tekin, 1995, 106; DLT'de tespit edilen bu uzunluk modern dil ve diyalektlerle uyumuyor.

¹¹⁰⁴ Clauson, 1972, 736b; Räsänen, 1969, 244a; Taş, 2011, 70; Sevortyan, 1980, 27; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 3. bs. (İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2003), 140.

¹¹⁰⁵ Derlenen yörelerin çoğunda yer adı olmuş.

< *ET keriş*. "literally 'pulling one another'; quarrel". Clauson kelimeyi *ker-* fiiline bağlar. Eren'in de bu görüşü kabul ettiğini biliyoruz. Uygur metinlerinden başlayarak kullanılan kelime, zamanla tabii ki muhtelif anlamları da karşılamıştır. Kaşgarlı kelimeye: "üstüne çıkılabilen dağ tepesi (Oğuzca)", "atın yanı, sırtı", "savaşta dayanma", "kavga, çekiş" şeklinde dört farklı anlam vermiştir.¹¹⁰⁶ || → gerelti.

germe a. 2. hlk. Bir yeri bölmek, sınırı belli etmek için yapılan tahta perde. || **YER: DerS 2004a** "Bir yeri bölmek, sınırı belli etmek için yapılan tahta perde." Uş, Brs, Ks, Or, Ezc, Mğ, Krk, Tk, Ordu Yöresi 345b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *ger-me* || → gerelti.

gevmek, -er (-i) hlk. Ağızda katı bir şey çiğnemek, geviş getirmek. || **YER: DerS 2013a** "Ağızda katı bir şey çiğnemek, geviş getirmek." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Kü, Es, Ks, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Sv, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Aybastı 135, Mersin Ağzı 178b || **TarS³ 1677** "Ağızda çiğnemek, gevelemek, geviş getirmek." || **KÖKEN:** *gev-mek* < (*DLT*) *kev-* "to chew". Clauson, fiilin günümüzde Osmanlı sahasında yaşadığını tereddütle belirtir. Erdal, Batı Türkçesi ve Karahanlıca'daki *kev-* "to chew" fiilinin bir Hint-Avrupa dilinden -aynen İngilizcedeki "to chew" kognatı gibi- ödünçleme olabileceğini belirtmiştir. Räsänen, bu fiili **kāb* şeklinde maddelendirmiştir.¹¹⁰⁷

gevremek (nsz) 2. hlk. Ekin olgunlaşmak. || **YER: DerS 2014a** "Ekin olgunlaşmak." Çkr, Ar "Ekinin biçilme zamanı geçmek." Ar || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gevre-mek* < (*DLT*) *kev-* "to be, or become weak". İlk bakışta "zayıflamak" anlamı ile "olgunlaşmak" anlamı semantik açıdan ilgisiz gibi görünebilir; ancak bu hususta, olgunlaşan ekinin aynı zamanda hacmini kaybettiği de dikkate alınmalıdır. Clauson'a göre fiil tabanının [**kever* < *kev-*] şeklinde bir gelişimi vardır. Erdal, bu fiile -her ne kadar müphem görünse de- [**kāv-ār-ā-*] şeklinde bir tahlil yapmış, ayrıca *kāvrāk* kelimesinin -Clauson ve Nadelyayev her ne kadar İslamî metinlerden önceye gitmese de- Uygur metinlerinde tanıklandığını belirtmiştir. Räsänen, bu fiili **keb* şeklinde maddelendirmiştir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁶ Clauson, 1972, 747a; Räsänen, 1969, 256b; Eren, 1999, 154b; Atalay, 1939, 370; Nadelyayev, 1969, 301a.

¹¹⁰⁷ Clauson, 1972, 687a; Atalay, 1943, 307; Nadelyayev, 1969, 304a; Erdal, **OTWF II**, 420; Räsänen, 1969, 244a; Sevortyan, 1980, 5

¹¹⁰⁸ Clauson, 1972, 691a; Atalay, 1941, 282; Erdal, **OTWF I**, 236; Räsänen, 1969, 244a; Nadelyayev, 1969, 304b; Sevortyan, 1980, 7.

gezeğen *sf. hlk.* Çok gezen (kimse). || **YER: DerS 2019b** "Çok gezen (kimse). " İsp, Brd, Dz, İz, Ba, Çr, Kr, Ur, Ky, Nğ, Kn, Kerkük || **TarS³ 1689** "Daima gezen." || **KÖKEN:** *gez-eğen* < *ET kez-* "to travel, walk about, traverse." (Fiil kökü Kaçalın'de kapalı e ile; ancak EDPT veya Erdal'da aynı kök açık e?) Kelimeye ET'de rastlamıyoruz. Ancak fiil kökü Uygur metinlerinde tanıklanmıştır. Räsänen, fiil kökünü; Moğ. *ker-ü* "wandern, sich umhertreiben" ve Kor. *kę-ni* "gehen" ile karşılaştırmıştır.¹¹⁰⁹

gezek TürS¹ 219a' da "1. Gezelek. 2. Nöbet." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2021a** "Sıra, nöbet: *Bu akşam gezek kimde?*" İz, Zn, Çr, Ank || **TarS³ 1689** "Sıra." ve **TarS⁴ 2456 keşik** "Nöbet, sıra." || **KÖKEN:** *gez-ek* < *ET keziğ?* "a turn (which comes from time to time) an intermittent illness". Clauson'daki bilgilerden, kelimenin Uygur metinlerinde kullanıldığını öğreniyoruz. Eski metinlerde, kelimenin muhtelif hastalık adlarının yerine kullanıldığı göze çarpıyor: *sara*, *sıtma*, *sarılık* gibi... Bu tür hastalıkların belli aralıklarla meydana gelmesi (nöbetleşe) kelimeye "nöbet, sıra" anlamı da kazandırmış olabilir (belki de tam tersi?); ancak bu anlamların her ikisini de DLT'de görmek mümkündür. Clauson'a göre kelime, Turfantexte'de *keziğ* imlasıyla tespit edilmiştir; KB'de de yine kelimeyi *isiğ* kelimesiyle kafiyeli olacak biçimde söz sonu -ğ ile görürüz; bu, belki söz sonu -ğ' nin varlığını kanıtlayabilir; ancak bazı modern dillerdeki biçimler bu hususta söz sonu -k'yi işaret etmektedir, bu da bizi alternatif bir *kezek* (< *kez-ek*) biçimine götürür. Kelimeyi; Nadelyayev *kezik*, İbrahim Taş *keziğ*, Räsänen *käzik*, Kaçalın *kezek* (Çağ.), Erdal *käzig*, Dankoff/Kelly *käzig* biçiminde maddelendirmiştir. Ancak Erdal'a göre, Nadelyayev'in okuyuşu yanlıştır. Erdal, kelimenin tüm anlamlarını sıralar ve tüm bu anlamların *käz-* fiilinin bilinen anlamlarına (to walk about in a place, circulate or travel around) bağlanamayacağını; ancak bu fiilin zarf fiil hâli *käzä*'nin anlamlarıyla "in turn, in due course" (Clauson, 1972, 757a) ile kolaylıkla birleştirilebileceğini belirtir. Kelimenin Moğ. ve Farsçaya da geçtiğini Doerfer ve Räsänen'den öğreniyoruz. Mehmet Ölmez'e göre, geri ödünçleme yoluyla Moğolcadan dilimize giren kelimenin "sıra, nöbet" anlamları Moğolcada ortaya çıkmıştır. Verileri üst üste koyduğumuzda sözlükteki kelimenin bir numaralı anlamının -her ne kadar aynı kök ile de ilgili olsa da- bu kelimedenden ayrılması gerektiğini düşünüyorum. Ayrıca bu

¹¹⁰⁹ Clauson, 1972, 757a; Räsänen, 1969, 260a; Atalay, 1940, 10; Nadelyayev, 1969, 305a; Sevortyan, 1980, 10; Kaçalın, 2011, 960.

denli eski ve ilginç anlamlar yüklenen bir kelimenin hem de eskicil anlamıyla ağızlarda yaşaması gerçekten not edilmesi gereken bir husustur; yabancı kavramlara mükemmel bir karşılık olmasını bir kenara bırakıyorum; bu yönüyle bakıldığında bile bu kelimenin tekrar sözlüğe girmeyi hak ettiği anlaşıyor.¹¹¹⁰ || → gezeğin.

gezelek TürS¹ 219a' da "Gezinmek için gidilen yer, mesire." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2021a** "Gezinti yeri." Ada¹¹¹¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-elek* || → gezeğin.

gezeleme Son baskıda "1. Gezelemek işi. 2. Gelin ve damadın düğünden sonra akrabalarına yaptıkları ziyaret." anlamlarıyla yer alan kelimedeki hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda; kelimenin yedinci baskıda DS ibaresiyle sözlüğe girdiğini, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görürüz. Ancak onuncu baskıda hlk. ibaresi kelimededen kaldırılmıştır. || **YER: DerS 2021a** "Düğünden sonra gelinin ve damadın akrabalarına yaptıkları ziyaret." Zn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-ele-me* || → gezeğin.

gezelemek (nsz) hlk. 1. Gezinmek: *Onun böyle boş saatlerinde içeri dışarı işgüzar işgüzar gezelediğini gören ihtiyarcık ezilir büzülür.* -H. Taner. 2. Sıkıntılı bir durumda dolaşmak, gezinmek. || **YER: DerS 2021a** "Can sıkıntısından boşboşuna gezmek: Biraz gezele rahatlarsın." Isp, Brd, Or, Gr, Tr, Ar, Maraş ve çevresi, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-ele-mek* || → gezeğin.

gezenek TürS¹ 219a' da "1. Evde odadan odaya gitmek için geçilen yer, dehliz, koridor. 2. Evde hava almak için çıkılan yer, balkon, tıraç." anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2022a** "Koridor." To, Ml, Sv, Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-enek* || → gezeğin.

gezent sf. hlk. Vaktini gezmekle geçiren, gezmeyi çok seven, gezeğin. || **YER: DerS 2020a** "Çok gezen (kimse)." Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Or, Ng, Kn, İç, Mg, Ed, Krk, Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelime, ne Eren ne de Tietze'nin etimolojik sözlüğünde mevcuttur. Kubbealtı kelimeyi *gez-* kökenine götürmüş, tahlil olarak da

¹¹¹⁰ Clauson, 1972, 758b; Räsänen, 1969, 260a; Erdal, OTWF I, 192; Nadelyayev, 1969, 305b; Atalay, 1939, 391; Arat, 1947, 252/2382; Kaçalın, 2011, 960; Maḥmūd al-Kāşyarī, *age*, 105; Doerfer, 1963, 467/332; Doerfer, 1967, 595/1633; Ölmez, 2009, 255.

¹¹¹¹ asıl varyant *gezek*.

ilginç bir şekilde *gez-i-n-ti* çözümlemesini vermiştir. İşin daha da ilginç, yine Kubbealtı'nda, *gezinti* maddesine tahlil olarak *gezin-ti* çözümlemesinin verilmesidir. Ben, *gezeni* kelimesini, bildiğim ekleri kullanarak *gez-* kökenine götürecek bir çözümleme yapamadım, Kubbealtı da yapamamış olsa gerek ki ilgisi olmayan *gez-i-n-ti* tahlilini vermiş. Fakat Tietze' de verilen: *gazanda* "biting, stinging; injurious, hurtful; venomous, noxious; a venomous reptile or reptiles", "a biting creature, a stinger" kelimesi, ağızlardaki *gezente*, *gezeni*, *kezenti* varyantlarıyla birleştirilmiştir. Tietze, bu varyantların, ağızlardaki, "Sebzelerde, en çok baklada bulunan bir çeşit böcek." anlamını verdikten sonra "Çok gezen kimse." anlamının halk etimolojisi çevirisi olarak *gez-* köküne yakıştırıldığını/benzetildiğini belirtmiştir. Ben Tietze'nin açıklamasını daha isabetli buluyorum; zira bahsi geçen böcekler de hiç durmadan gezerler, bu da aradaki benzerlik ilgisini kuvvetlendiriyor. Dolayısıyla kelimenin kökenini *Fa. gazanda* olarak kabul etmeliyiz.¹¹¹²

gezge İlk yedi baskıda "Kol gezen silahlı kuvvet, devriye." anlamı ve DD ibaresiyle bulunan kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere diğer baskılara alınmadığı anlaşıyor. || **YER: DerS 2023a** "Kol, devriye." Md || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-ge* || → gezeğen.

gezgi TürS¹ 219b' de "Gezme işi, seyahat." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2023a** **gezgü** "Seyahat." To¹¹¹³ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-gi* || → gezeğen.

gezginci *sf. hlk.* Gezerek iş gören, gezici, seyyar: *Hiçbir zaman yaşamadıkları şeyleri yaşıyormuş gibi davranabilecekleri bir gezginci tiyatrodan, bir sirkte buluşmalarını'- istiyor.* -A. Ağaoğlu. || **YER: DerS 2021a** "Seyyar satıcı." Krş¹¹¹⁴ || **TarSØ** || **KT 378b** "Çok gezmiş, çok âlem görmüş, cihân-dîde." || *gez-gin+ci* || → gezeğen.

gezinti *a. 4. hlk.* Evlerde oda kapılarının açıldığı aralık, koridor. *5. hlk.* Sofa, balkon. || **YER: DerS 2023b** || ilk anlam DerS'de yok || "Sofa." Af, Ba || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gez-in-ti* || → gezeğen.

gıdım gıdım *zf. hlk.* Azar azar. || **YER: DerS 2034a** "Azar azar." Bo, Çkr, Çr, Sm, Ama, Or, Gr, Gm, Kars ve köyleri, Ezc, Maraş ve çevresi, Sv, Ank, Ng || **TarSØ** ||

¹¹¹² Ayverdi, 2006, 1044b; Tietze, "Persian Loanwords", 143/49; krş. *gezende*, Tietze, 2002, 144a.

¹¹¹³ asıl varyant *gezi*.

¹¹¹⁴ asıl varyant *gezekçi*.

KÖKEN: Tietze'ye göre: < *kıdım* ~ *kıyım* < *kıy-ım* < *ET kıd-*. Ancak Nişanyan ve Kubbealtı bu ikilemenin kökeninin bilinmediğini belirtir. Bana göre -gayet mantıklı da olsa- Tietze'nin açıklamasındaki ET söz sonu -*d'* nin günümüzde korunması izah istiyor.¹¹¹⁵ *ET kıd-* için bkz. Clauson, 1972, 595a; Räsänen, 1969, 261a ve ötesi.

gırnata *a. (gırna'ta) hlk.* Klarnet: *Bir Çingene gırnatası çalıyordu.* -S. F. Abasıyanık. || **YER: DerS 2061a** "Nefesle çalınan bir müzik aleti, klarnet." Çkl, Krk "Klarnet." Keban-Baskıl 193, Elazığ Yöresi 233b || **TarSØ** || **KÖKEN:** Nişanyan' da; Seyahatname'de geçen *kraneta/krenete* kelimesi ile birleştirilen kelimeye, köken olmasa da karşılık olarak ~İt. *clarinetta* kelimesi verilerek *klarnet* maddesine gönderme yapılmıştır. Kelimenin, verdiğimiz İtalyanca kelimeden bu şekle geldiği düşünülebilir. Dankoff'un, Seyahatname'deki bu kelimeyi *kranda* olarak okuduğunu, ancak "yoksa ilk harf *f-* mi okunmalı?" şerhini düştüğünü de hatırlatalım. Kubbealtı, kelimenin kökeninin bilinmediğini belirtmiştir.¹¹¹⁶ Eren, Tietze Ø.

gırnatacı Son baskıda "Klarnetçi." anlamı ile kayıtlı kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin altıncı baskıyla beraber sözlüğe girdiğini görürüz. Ancak kelime altıncı ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almazken yedi, sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **TDØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** *gırnata+cı* || → *gırnata*.

gıvıl gıvıl "Toplu olarak hareket etmeyi, kaynaşmayı anlatır." anlamındaki kelimeyi altıncı baskıda DD ibaresiyle, yedinci baskıda hlk. ibaresi olmadan görüyoruz. Kelimenin, son baskı da dahil olmak üzere, diğer hiçbir baskıya alınmadığı anlaşılıyor. || **YER: DerS 2063b** "Toplu olarak hareket etmeyi, kaynaşmayı anlatır." Bo, Gaz || **TarSØ** || **KÖKEN:** Belki *kımıl kımıl* ~ *gımıl gımıl* 'ın bir varyantı; ancak muhtemelen ses taklidi. Zülfikar, kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.

gıygıycı 2. *sf. hlk.* Beceriksiz. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kubbealtı, Eren, TietzeØ; ama ben ses taklidi kelimelerden olduğunu düşünüyorum.

gibisi *sf. hlk.* Benzeri: *Senin gibisini pilotluğa almayanların aklına şaşayım.* -N. Hikmet. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gibi+si* < *ET kib* "mould, model". Clauson Uygur metinlerinden başlayarak örnekleri ve kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını sıralamıştır. Uygur metinlerinde bugünkü "gibi" anlamına yakın; *yang*

¹¹¹⁵ Tietze, 2002, 147a; Nişanyan, 2009, 209a; Ayverdi, 2006, 1047a.

¹¹¹⁶ Nişanyan, 2009, 209b; Dankoff, 2008, 149; Ayverdi, 2006, 1049a.

(< Çin.), *yanglıg*; hatta bazen *yaŋ kib* "örnek, tarz" biçimlerinin kullanıldığını biliyoruz. Tietze, *gibi* kelimesinin özellikle cümledeki fonksiyonları üzerinde durmuştur.¹¹¹⁷

gicişmek (*nsz*) *hlk.* Kaşınmak, kaşıntı duymak, gidişmek. || **YER: DerS 2072a** "Kaşınmak." Dz, Bo, Çr, Sm, To, Gr, Ar, Ezc, Ml, Maraş ve köyleri, Sv, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Kıbrıs, Aybastı 136, Mersin Ağzı 190a || **TarS³ 1695** "Kaşınmak." || **KÖKEN:** *gici-ş-mek* < (DLT) *kiçi-* "to itch" < *kīçi-*.¹¹¹⁸ Bu fiilin ilk tanıklandığı yerin DLT olduğu anlaşıyor. Belki bu kelimeyle, Uygur metinlerinde geçen *kıçmık-kıçmuk* (< *kıçt-* "to scratch") arasında bir bağ kurulmaya çalışılabilir; ancak aynı devirdeki ön/art ünlü farkı bu biçimleri ayrı ayrı işlemeyi gerektiriyor; yine de, günümüzde kullandığımız *gıcık* kelimesi bahsi geçen *kıçt-* fiiliyle ilgili olabilir. Räsänen, bu iki kökü -en azından- karşılaştırmaktan geri durmamıştır. Ben; gerek *kiçi-*, gerek *kıçt-*, gerekse de *kaşı-* fiil ve türevlerinin yansıma kökenli olduğunu düşünüyorum. Tietze, sadece bir yerde geçen (Zâtî Divanı), hapax saydığı **gic-* "kaşınmak" fiilini sözlüğünde işlemiştir. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.¹¹¹⁹

gidi 2. sf. hlk. Ahlaksız, pezevenk. || **YER: DerS 2074a** "Ahlaksız, pezevenk." Isp, İz Brd, İz, Es, Zn, Çkr, Çr, Sm, Mr, Ky, Nğ, Kn || **TarS³ 1701** "Deyyus, kaltaban." || **KÖKEN:** < *Fa. gīdī* "Stupid, a blockhead, idiotic, timid, cowardly.".¹¹²⁰

gidişat Son baskıda "1. Olayların durumu, işlerin gelişme biçimi. 2. Tutum, durum, davranış." anlamlarıyla yer alan kelimenin *hlk.* ibaresi almadığı görülüyor. Kelimenin ilk anlamının bütün baskılara alındığını ve iki, üç, dört, beş ve altıncı baskılarda *hlk.* ibaresi de aldığını biliyoruz. Altıncı baskıyla beraber sözlüğe giren ikinci anlam ise sadece altıncı baskıda *hlk.* ibaresi almıştır. Bu anlamlardaki ibarenin yedinci baskıdan itibaren kaldırıldığı anlaşıyor. || **YER: DerSØ** || Erzurum İli Ağızları 140 "Davranış; hâl ve hareket: *Gidişatı ey olmamak*: kötü terbiye almış olmak." || **TarSØ** || **KÖKEN:** *git-iş* + *āt* Ar. çokluk eki < ET *kēt-* "to go" < *kēt-*.¹¹²¹

¹¹¹⁷ Clauson, 1972, 686a; Atalay, 1941, 19; Şen, 2002, 341; Tietze, 2002, 152a.

¹¹¹⁸ Tekin, 1995, 183. (Tkm. *gīce-*).

¹¹¹⁹ Tietze, 2002, 153a; Atalay, 1941, 259; Clauson, 1972, 695a; Nadelyayev, 1969, 306a; Räsänen, 1969, 260b ve 269b; Erdal, **OTWF I**, 101 ve 606; Zülfikar, 1995, 482.

¹¹²⁰ Steingass, 1892, 1108; Tietze, 2002, 154a; Nişanyan, 2009, 209b; Räsänen, 1969, 149b; Meninski, 1680, 3893; Ayverdi, 2006, 1050b.

¹¹²¹ Tekin, 1995, 182. [Uyg. Br. *kēt-*; DLT *kīt-er-*, Türk. (TarS) *gid-*; Az. *gēt-*].

Fiil kökünün ilk olarak Uygur metinlerinde tanıklandığı anlaşıyor. Yazıtlarda hemen hemen aynı anlam için *bar-* fiili mevcuttur.¹¹²²

gidişmek (*nsz*) *hlk.* Kaşıntı duymak, kaşınmak, gicişmek. || **YER: DerS 2072b** "Kaşınmak." Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Ba, Kü, Kc, Bo, Sn, Ama, Or, Gr, Gaz, Hat, Ank, Nğ, Kn, Mğ, Ed, Tk¹¹²³ || **TarSØ** || **KT 382a** "Galat olarak gidişmek ve gicişmek yerine kullanılır." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, *giciş-* fiilinin varyantı. Kelimenin DerS'de asıl şeklinin *gicişmek* olması Tietze'yi doğruluyor. Buna göre, Kubbealtı, verdiği *git-i-ş-mek* tahlilini düzeltmelidir, kelimenin *git-* ile ilgili olduğunu düşünmüyorum. Hamza Zülfikar kelimeyi yansıma olarak değerlendirmiştir.¹¹²⁴ || → gicişmek.

-gil Son baskıya bu tür eklerin maddebaşı olarak alındığını ben hatırlamıyorum, zaten bu eki de son baskıda göremiyoruz. Önceki baskılardan sadece; sekiz, dokuz ve onuncusunda bu eki *hlk.* ibaresi ile görmekteyiz, diğer baskılarda bu maddeye rastlamıyoruz. || **YER: DerS 2075b** "Bir adın sonuna eklenerek ailesini belirtir: *Ali'gile gittik.*" Af, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Brs, Kü, Es, Kc, Bo, Çkr, Sm, Ama, Gr, Gm, Kr, Ezc, Bt, Dy, El, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Mğ, Krk, Kerkük || **DerS 4509b** "Adın sonuna eklenerek ailesini belirtir: Ahmetgile gideceğiz." Or, Tr || **TarSØ** || **KÖKEN:** ET'de bu eke benzer, nitelik ve renk ismi yapan *+Kil*, *+gXl* ve *+sIl* eklerini biliyoruz:

üçkil "üçgen"; *törtkil* "dörtgen" → geometrik şekiller.

kızkıl "kızıl"; *kırgıl* "kır renkli, gri"; *yürünkil* "beyaz renkli" → renkler.

başgil "alnı akıtmalı"; *yalgil* "beyaz yeleli"; *bogrul* "beyaz boyunlu" → beyaz nitelikli hayvan adları.¹¹²⁵

gine *zf. (gi'ne) hlk.* Gene, yine. || **YER: DerS 2079a** "Yine." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Es, Kc, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Or, Ar, Ezc, Hat, Sv, Ank, Nğ, İç, Mğ, Diyarbakır Ağzı, Kırşehir Yöresi 478a, Erzurum İli Ağızları 140 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Yaygın görüşe göre, *yine* kelimesinin varyantı. [*gine* ~ *gene* ~ *yine*] < *ET yana* < *yan-* "dönmek" + *-a* zarf fiil eki?

¹¹²² Clauson, 1972, 701a; Nadelyayev, 1969, 303b; Räsänen, 1969, 258b.

¹¹²³ asl varyant *gicişmek*.

¹¹²⁴ Tietze, 2002, 154b; Clauson, 1972, 695a; Ayverdi, 2006, 1051a.

¹¹²⁵ Erdal, **OTWF I**, 99.

Fakat Kaçalin' e göre; *gene*, *yana*, *yine* birbirine yakın anlamda ve kullanımda, başka başka köklerden gelen sözcüklerdir: *gene* "geri, sonra, sonradan, ardından" (< *ké:n+e* < *ké:n* < *ké:yin* < *ké:din*). Özetle Kaçalin, sondaki ekin, +a çıkma durumunun büzülmüşüne getirilmiş eskicil bir yönelme-bulunma eki olduğunu, dolayısıyla addan ad yapım eki olamayacağını söyleyerek; aynı kökten olmak üzere *gece* "gece" (< *ké+çe*), *geri* "son, sonra, art" (< *ké+rü*) örneklerini verir.¹¹²⁶

girdi çıktı İlk dört baskıda hlk. ibaresi ve "1. İçli dışlı ilgi. 2. Düzen, kuruluş veya ayrıntılar." anlamları ile yer alan kelimeye son baskıda rastlayamıyoruz. Son baskı haricinde bu kelimenin beş, altı, dokuz ve onuncu baskılara da alınmadığı anlaşıyor. Yedi ve sekizinci baskılarda ise kelime hlk. ibaresi almamıştır. || **YER: DerSØ** || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gir-di* + *çık+tı* < *ET kir-* "to enter" < *kīr*-¹¹²⁷ < **ki-r-* (*krş.* *kigür-* "girdirmek, içeri sokmak"). Clauson, fiil köküyle ilgili olarak, yazıtlardan başlayarak örnekleri sıralar. Fiil zamanla anlam genişlemesine uğramıştır. *Kir-* fiilinin -benim tespit edebildiğim kadarı ile- Hamilton'un ortaya attığı görüşle beraber **ki-* köküne götürülmesi yaygınlık kazanmıştır. Hamilton'un izah ve karşılaştırmaları gayet kandırıcıdır; dolayısıyla hemen tüm kaynaklar bu etimolojiyi kabul etmektedir.¹¹²⁸

giren *a. hlk.* Hafif bulutlu, sisli hava. || **YER: DerS 2081b** "Havanın bulutlu, sisli, kapalı olması hali." Uş, Isp, Brd, Dz, Es, Bo, Çkr, Çr, Sn, Mr, Sv, Ank, Ky, Nş, Ng, Kn, Ada, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren, "Kelimenin kökenini bilmiyoruz." der. Kelime Tietze ve Kubbealtı'nda yoktur.¹¹²⁹

girenlemek Son baskıda "Hava bulutlanmak, serinlemek." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Kelimenin sekizinci baskıyla beraber sözlüğe girdiği anlaşıyor. Ancak kelime sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi alırken onuncu baskıda bu ibare kelimedenden kaldırılmış. || **YER: DerS 2082a** "Hava bulutlanmak." Af, Brd, Dz, Ng, Ada, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *giren+le-mek* || → *giren*.

¹¹²⁶ Clauson, 1972, 943a; Nişanyan, 2009, 206b; Ayverdi, 2006, 1029b Kaçalin, 2006, 129; *krş.* Hamilton, 1998, 72-73.

¹¹²⁷ Tekin, 1995, 183. (Tkm. *gīr-*, Yak. *kīr-*).

¹¹²⁸ Clauson, 1972, 735b; Atalay, 1943, 331; Hamilton, 1998, 93; Kaçalin, 2011, 962; Nadelyayev, 1969, 308b; Räsänen, 1969, 271b; Taş, 2011, 196; Sevortyan, 1980, 47.

¹¹²⁹ Eren, 1999, 156a.

girge TürS¹ 221b' de "Zemin katı." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2083a** "Binanın alt katı." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gir-ge* || → girdi çıktı.

girişkin *sf. hlk.* Girişken. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gir-i-ş-kin*. Kelimeye ET'de rastlayamasak da kökün en eski dönemlerden beri kullanıldığını biliyoruz. || → girdi çıktı.

girme, girmeç TürS¹ 221b' de "Girilecek yer, methal." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime veya anlamlar, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2085a** "Girilecek yer." Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gir-me(ç)* || → girdi çıktı.

girmelik *a. hlk.* Giriş ücreti. || **DerSØ** || **TarSØ** || **GSTS 57** "Bir tiyatroya giriş için ödenen ücret." || **SinemaTS 51** "Bir sinemaya girmek için ödenen para." || **KÖKEN:** *gir-me+lik* || → girdi çıktı.

girneşmek TürS¹ 222a' da "İşe başlamak, işi ele almak, teşebbüs etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2085a** "İstekle işe başlamak." İç, Mersin Ağzı 190a || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gir-i-n-e-ş-mek* || → girdi çıktı.

giyek TürS¹ 222b' de "Giyecek, giysi." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2018a** "Elbise, çamaşır vb. giyilecek şey." Ant¹¹³⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *giy-ek* < *ET ked-* "to put on, or wear". Fiil kökünün Maniheizt metinlerden beri kullanıldığı anlaşıyor.¹¹³¹

giyit Son baskıda "Giysi." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Kelimenin ilk baskıda TD ibaresiyle girdiği anlaşıyor. Ancak TD'de denk gelemediğimiz kelime, iki ve altıncı baskılar arasında da sözlüğe alınmamıştır. Yedinci baskıyla tekrar sözlüğe giren kelime; yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi almıştır. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **TDØ** || **ADØ** || **KÖKEN:** *giy-it* < (*kedüt* "Geyisi, giyecek; çokça, düğünlerde kullanılan elbise." Atalay, 1939, 357) || → giyek.

¹¹³⁰ asıl varyant *geysi*.

¹¹³¹ Clauson, 1972, 700b; Räsänen, 1969, 246b; Nadelyayev, 1969, 292b; Sevortyan, 1980, 12.

gizci TürS¹ 223a' da "Çaşıt, casus." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2086b** "Casus." Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *giz+ci* < *ET kizle-* "to hide" < *ET kiz* "Behälter". Bugünkü *giz* kelimesine karşılık olabilecek bu eskicil biçime DLT'de de rastlıyoruz: *kiz* "a perfume box, wardrobe, clothes bag and any kind of cupboard". Clauson bu kelimeyi her ne kadar hapax olarak saysa da Uygur metinlerinde kullanılan *kizle-* biçimini de bu köke götürmüştür. Erdal'ın da kabul ettiği bu *kiz* kökü, yine Erdal'a göre DLT haricinde Maitrisimit'te de tanıklanmıştır (J.P. Laut, kelimeye "Behälter" karşılığı vermiştir.). Tietze, kesin olmamakla beraber *kiz* kökenini de zikretmiş; ancak Nişanyan bugünkü *giz* ile DLT'deki *kiz* biçimi arasındaki ilişkiyi "keyfi" olarak nitelendirmiştir. Hamilton *kiz* kelimesinin **ki* "iç" adından türemiş olabileceğini belirtir.¹¹³²

göbel *a. hlk.* **1.** Kimsesiz, başıboş çocuk. **2.** Yaramaz çocuk. **3.** Sınırları ayırmak için tarla kenarlarında yapılan toprak tepecikler. || **YER: DerS 2114b** "Kimsesiz çocuk." İst, Çr, Sm, Ama "Yaramaz çocuk." Ama, To, Mr, Sv, Yz, Krş || **DerS 2115a** "Sınırları ayırmak için tarla kenarlarında yapılan toprak tepecikler." Brs, Es, İst, Ed, Krk, Tk || **TarSØ** || **KT 386a** "Bacaksız çocuk." || **KÖKEN:** < *Rum. κοπέλι kopéli*. krş. *göbelez*. Tietze'ye göre argo dilindeki *kopil* bu kelimenin varyantıdır.¹¹³³

göbelek *a. hlk.* Rengi siyah beyaz veya bej beyaz olan, kurutulabilen, yenebilen bir tür şapkalı mantar. || **YER: DerS 2115a** "Yenilen bir çeşit mantar." Af, Dz, Mn, Ba, Es, Çkr, Ama, Ağ, Vn, Bt, El, Ml, Ur, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, Ada, İç; Keban-Baskil 191, Elazığ Yöresi 234a, Mersin Ağzı 196b || **TarS³ 1714** "Yenilen mantar." || **KÖKEN:** Eren'e göre: < *göbek* + *lek* küçültme eki. Eren, Türkçe *göbek* kelimesinin birçok yerde *mantar* anlamında kullanıldığını, bunun sebebinin de mantarın biçim bakımından *göbeğe* benzemesi olduğunu belirtir. Sulak çayırarda yetişen bir mantar çeşidine *kuzu göbeği* adı verilmesini de düşündürücü bulur. Tietze ise köken vermeyip kelimeyi a.m. Az. *göbäläk* ile karşılaştırır.¹¹³⁴

¹¹³² Clauson, 1972, 756a ve 760b; Räsänen, 1969, 273a; Tietze, 2002, 160b; Erdal, **OTWF II**, 439; Nadelyayev, 1969, 311a; Atalay, 1939, 327; Nişanyan, 2009, 210b; Sevortyan, 1980, 43; Hamilton, 1998, 196b.

¹¹³³ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 227/143; Tietze, 2002, 161b; Eren, 1999, 157a.

¹¹³⁴ Eren, 1999, 157a; Tietze, 2002, 166b; Ayverdi, 2006, 1064a.

göbelez *a. hlk.* Köpek yavrusu. || **YER: DerS 2140a** "Köpek yavrusu." Zn¹¹³⁵ || **TarSø** || **KT 386a** " Küçük ve genç zağar." || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye herhangi bir köken vermemiştir. Eren, köken vermemekle beraber kelimenin *göbel* biçimi ile benzerliğini düşündürücü bulur. Kelimenin Seyahatname'de *göblez* "köpek eniği" biçimiyle geçtiğini biliyoruz. Eren, etimolojik sözlüğünde *göbel* kelimesi ile *göbelez* arasındaki benzerliğe dikkat çekmiştir fakat bu konuda nedense ayrıntıya girmemiştir. "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler" yazısında Eren, evvela Tietze'nin *göbel* kelimesinde zikrettiği verilere *gübül* "küçük köpek" Ordu (dergi) ve *göbül* "yaşına girmemiş köpek yavrusu" (Maraş) kelimelerini eklemiştir. Bu birleştirmeye; *encek* (~*encik*) kelimesinin hayvan yavrusu anlamı yanında "beş altı yaşına kadar olan çocuk" anlamıyla da kullanılmasını örnek vererek *köpek yavrusu* anlamında kullanılan bir kelimenin *çocuk* anlamına da gelebileceğini belirtmiştir. Hatta bunu teyit için *çocuk* ~ *çoçka* kelimelerini de bu örneklendirmeye eklemiştir.¹¹³⁶ Özetle Eren, *göbelez* kelimesini *göbel* köküne götürmüş, sondaki -z ekinin de birçok kelimede kullanıldığını belirterek "Kuş yavrusu" anlamına gelen *palaz* (< *bala* + *z*) kelimesindeki -z ekini buna örnek göstermiştir.¹¹³⁷ || → *göbel*.

göbüt *a. hlk.* Yuvarlak, yassı, içine yumurta vb. malzemeler konan ekmek. || **YER: DerS 2118a** "Buğday ekmeği." Ks "Yağlı ekmek" Ank || **TarSø**¹¹³⁸ || **KÖKEN:** Erm. köken verilmiş "fena, kızgın, kaba, pis" anlamlı *göbüt* kelimesinin haricinde, kelime bu anlamda Tietze'de mevcut değildir. Aynı kelimeyi Dankoff'ta, Erm. kökenli "kağrı arabalarının ön ve arka taraflarında bulunan iki tahta" anlamlı *kob/kop* kelimesinin Kastamonu'da kullanılan varyantı olarak görürüz. Eren ise kelimeye herhangi bir köken vermemiştir.¹¹³⁹

göce *a. hlk.* 1. Tarhana, bulgur yapmak için kullanılan kabuğu soyulmuş ve kırılmış buğday. 2. Yarılmış ve kırılmış bulgurdan yapılan çorba. || **YER: DerS 2118a** "Tarhana, bulgur yapmak için kullanılan kabuğu soyulmuş ve kırılmış buğday." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Balıkesir ve çevresi, Brs, Es, Bo, Çkr, Zn, Kn, Ant, Mğ, Tk || **DerS 2118b** "Yarılmış ve kırılmış bulgurdan yapılmış çorba." Brd, Çkr || **TarSø** || **ZTS 83** "Tarhana yapmak için hazırlanmış kaba un. (Yalvaç -Isparta; Oçkubalı, Çukurhisar - Eskişehir)" || **KÖKEN:** Tietze'ye göre : < *Rum. κοκκι kokki* "dane, buğday". Fakat

¹¹³⁵ asıl ve geniş varyant *gölbez*.

¹¹³⁶ Eren, "Anadolu Ağızlarında Rumca ...", 306/143.

¹¹³⁷ Tietze, 2002, 166b; Eren, 1999, 157b; Dankoff, 2008, 118.

¹¹³⁸ bu anlamda yok.

¹¹³⁹ Tietze, 2002, 166b; Eren, 1999, 157b; Dankoff, 1995, 79/357.

Eren, kelimenin Rumcadan alındığı savını yanlış bulur ve Türk dillerinden şu karşılıkları verir: ~ Kırg. *köçö* "tarhana yapmaya yarayan un" -KKlp. *göje* - Kaz. *köjö*. - Sag. *kôçe* "Suppe oder Brei aus ganzen Gerstenkörnern" - Alt., Tel. *köçö*. Yani, Eren' e göre kelime Farsçadan alınmıştır. Fakat ben bu kelimeyi Steingass'ta bulamadım. Eren'in bu etimolojiyi Sevortyan'dan aldığı anlaşılıyor. Räsänen ise kelimeye bir köken vermemiş; fakat Türk dillerinden karşılıkları sıralamıştır. Kelimenin, Rumcaya hiç temas etmemiş Türk dillerinde kullanılması Eren'in etimolojisini kuvvetlendirmektedir. Bu karşılıklar ortada iken Tietze'nin, etimolojik sözlüğünde Rum. kökende ısrar etmesini de düşündürücü buluyorum; zira Tietze'nin sıraladığımız verileri görmemiş olması imkansız.¹¹⁴⁰

göcen *a. hlk.* **1.** Tavşan yavrusu. **2.** Kedi, köpek yavrusu. **3.** Domuz yavrusu. || **YER:** **DerS 2119a** "Tavşan yavrusu." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Balıkesir ve köyleri, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, Sk, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gm, El, Mr, Ank, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Ed, Krk, Tk, Bulgaristan, Mersin Ağzı 197a || **DerS 2140b** "Köpek yavrusu." Kü¹¹⁴¹ || **DerS 2120a** "Kedi yavrusu." İst, Kastamonu ve çevresi, Sm "Domuz yavrusu." Ada || **TarS³ 1716** "Kokarca, sansar cinsinden kediye benzer bir hayvan." || **KÖKEN:** Tietze, kelimeye, DLT'de geçen *küçin* kökenini vermiştir. Kelimenin yayılışını veren Semih Tezcan, ağızlardaki *göcen* ve varyantlarının Kaz. *köjek* ve Karakalpakça *göjek* ile benzerliğine dikkat çeker ve ayrıca yine ağızlarda geçen ve Yeni Uygurca *böcen*'e benzeyen biçimleri de sıralar.¹¹⁴² Eren, OT *çekün* "the young of the marmot" biçimi ile arasındaki benzerliğe dikkat çekse de ayrıca bir köken vermez, ayrıca Dankoff' un Ermenice *kočan* birleştirmesini hatalı bulur. Clauson'un bu *çekün* kelimesini hapax olarak adlandırdığını biliyoruz. *Çekün* kelimesini *çek-* fiili ile birleştiren Hauenschield, kelimeyi *göcen* biçimi ile birleştirme hususundan hiç bahsetmemiştir. Kubbealtı köken belirtmediği kelimeye, ilk anlam olarak TarS'deki anlamı vermiştir.¹¹⁴³

¹¹⁴⁰ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 226/133; Tietze, 2002, 166b; Eren, 1999, 157b; E. V. Sevortyan, **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvi) "K", "K"**, (Moskva: 1997), 84-85; Räsänen, 1969, 286a; Eren, "Anadolu Ağızlarında Rumca ...", 303/133.

¹¹⁴¹ asıl ve geniş varyant *gölbez*.

¹¹⁴² Tezcan, "Yaygın Bir Gölge Sözcük ...", 260.

¹¹⁴³ Tietze, 2002, 167a; Eren, 1999, 158a; Clauson, 1972, 415b; Atalay, 1939, 402; Dankoff, 1995, 166/29; Hauenschield, 2003, 83; Ayverdi, 2006, 1064a; Şçerbak, **agm**, 137.

göçelge *a. hlk.* Göçülen yer. || **YER: DerS 2121a** "Göçülen yer." Ada¹¹⁴⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göç-elge* < (DLT) *köç-* "to change one's abode, migrate" < *kō-* "kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak". *Göçelge* kelimesine eski metinlerde rastlayamıyoruz. Ancak *köç-* fiiline DLT'de, türevlerine de daha eski metinlerde rastlamaktayız. Clauson, bu fiil kökünün *göç* ismi ile karıştığını belirtir. Kaçalın' e göre ise Türkçede iki tane *kō-* vardır: 1."kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak" 2. "bağlamak" Dolayısıyla *kō-ç* "kalkıp giden" ve *kō-ç-* "kalkıp gitmek" aynı köke gider. Räsänen; fiili, Moğ. *köske* (<**köç-ke*) "Tross, Karawane" ile karşılaştırmıştır. Nişanyan ise fiile, <**köş-* <**kō-* + *Iş-* "kalkmak, doğrulmak, yola çıkmak" tahlilini vermiştir.¹¹⁴⁵ krş. *götürüm* maddesi.

göçkün *sf. hlk.* 1. Göçecek duruma gelmiş: *Göçkün bir ev.* 2. Göçebe. 3. Yaşı ilerlemiş (kimse), çok yaşlı (kimse). || **YER: DerS 2121b** "Çadır hayatı yaşayan, göçebe." Brd, Dz, Çr, Or, Nğ "Yaşı ilerlemiş (kimse)." Brs || **TarSØ**¹¹⁴⁶ || **KÖKEN:** *göç-kün* < (KB) *köçgün* "migratory, transitory". Clauson'a göre kelimenin ilk tanıklandığı yer KB'dir: "özün köçgü atın senin köçkün ol / köçütçi ölüm kelgü ahır kün ol". İbrahim Taş; Arat'ın *köçkün* okuyuşunun, Clauson ve Erdal tarafından *köçgün* şeklinde düzeltildiğini aktarmıştır. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.¹¹⁴⁷ || → göçelge.

göçü *a. hlk.* Toprak kayması. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göç-ü* || → göçelge.

göçürmek (-i) 4. *hlk.* Bitkileri yerinden çıkarıp başka yere dikmek, göçermek. || **YER: DerS 2122a** "Bir bitkiyi yerinden çıkarıp başka yere dikmek." Brd, Dz, İz, Bo, Yz || **TarS³ 1723** "Yerini değiştirmek, yer değiştirmek, nakletmek." || **KÖKEN:** *göç-ü-r-mek* || → göçelge. IB'deki *köçür-* gövdesi için bkz. Clauson, 1972, 699b.

gödeş *a. hlk.* Semiz, etli. || **YER: DerS 2125b** "Semiz etli." Isp, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Eren kelimeye: < *göt* + (e)ş küçültme eki tahlilini verir; ancak söz sonu -t'nin -d-'ye dönüşmesini düşündürücü bulduğunu da ekler. Kelime Tietze'de mevcut değildir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁴ asıl varyant *göçek*.

¹¹⁴⁵ Clauson, 1972, 694a ve 693a; Atalay, 1940, 5; Kaçalın, 2006, 144; Räsänen, 1969, 285b; Nadelyayev, 1969, 311b; Sevortyan, 1980, 88-89; Nişanyan, 2009, 212b.

¹¹⁴⁶ bu anlamda yok.

¹¹⁴⁷ Clauson, 1972, 697a; Arat, 1947, 606/6112; Taş, 2011, 126; Doerfer, 1967, 631/1665

¹¹⁴⁸ Eren, 1999, 159a.

gögem *a. hlk.* 1. Yeşile çalan mor renk. 2. *sf.* Bu renkte olan. || **DerSØ** || **TarSØ**¹¹⁴⁹ || **KÖKEN:** Kelime, Eren'in sözlüğünde yoktur; ancak Eren, kelimeyi *gök* kelimesinin türevleri arasında saymıştır. Tietze, < *ET *köke-* "yeşermek" fiilinden isim, tahlilini yapmıştır.¹¹⁵⁰ || → göğerti.

göğerti Yedinci baskıyla sözlüğe DS ibaresiyle girip, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da *hlk.* ibaresi alan "1. Göverti. 2. Vurma ve çarpma sonucu vücutta oluşan morartı." anlamındaki kelimenin onuncu ve on birinci baskıda olmadığı görülüyor. Ancak son baskıda bu kelimenin başka bir varyantı olan *göverti* kelimesinin de bulunduğunu hatırlatalım. Kelime bu sebepten sözlüğe alınmamış olsa gerek. Ancak DerS'de asıl varyant *göğerti*. || **YER: DerS 2130a** "Yeşillik, yeşerti, sebze (bitki hakkında)." Af, Isp, Brd, Dz, Mn, Kc, Bo, Çkr, Çr, Ama, Or, Kr, Ar, Vn, El, Ml, Gaz, Hat, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Mg, Malatya İli Ağızları 402b || **DerS 2130b** "Vurma ve çarpma sonunda vücutta meydana gelen çürüklük, morartı." Af, Kc, Bo, Çkr, Çr, Ar, El, Hat, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göger-ti* < *köker-* (Atalay, 1940, 84) < *ET kök* < *kök*.¹¹⁵¹ Kaynaklardaki bilgilerden hareketle kelimenin gökyüzü anlamının haricinde mavi, yeşil, boz (gri) renklerini karşıladığını anlıyoruz. Yazıtlarda; *mavi* anlamı için: "... Üze kök tenri asra yağız yer kılntukda..." (Kül Tigin Doğu 1); *gri* veya *boz* anlamı için: "... kök teyenin Türüküme bodunuma kazganu birtim." (Bilge Kağan Kuzey 12) kayıtlarını görmekteyiz. *Gri* anlamı günümüzde *güvercin* (< *kökürçkün*) kelimesinde de yaşamaktadır. Hatay yöresinde; olmamış, ham meyveler için "göv"; gri-boz renkli zehirli bir yılan için de "göv yılan" tabirlerinin kullanıldığını biliyorum. Önemli kelimeleri sözlüğüne aldığını bildiğimiz Eren, her nedense bu kelimeyi etimolojik sözlüğüne almamıştır. Tietze, sadece ET şekli vermiştir. Çuv. *kəvak*'in Mac. *kék* "blau" biçiminden geldiğini belirten Räsänen, kelimeyi Moğ. *köke* "blau, grün", Tung. *kukušin* "grün" ile karşılaştırarak, kelimenin diğer Türk dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Hamilton, kelimeye < **kö-* "yukarıda olmak" ? etimolojisini vermiştir. Kaçalin'in de bu görüşü kabul ettiğini biliyoruz. (krş. *götürüm* maddesi). Doerfer kelimenin Türkçeden geçtiği dilleri sıralayarak, kelime üzerinde her yönden genişçe durmuştur. Rybatzki, kelimeyi ünvan ismi olarak incelemiş ve kelimeyle

¹¹⁴⁹ bu anlamda yok.

¹¹⁵⁰ Tietze, 2002, 168b; Hasan Eren, "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri", 86.

¹¹⁵¹ Tekin, 1995, 184. (DLT kök, Tkm. gök, Az. göy, Yak. küöh, Çuv. kīvak, Hal. kī'k).

ilgili kaynakları genişçe sıralamıştır.¹¹⁵²

gögez TürS¹ 224b' de "1. Güvez. 2. Çevren, ufuk." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2131a** "Koyu mor (renk)." İz "Ufuk." Gm || **TarS³ 1728** "Lâciverde yakın mavi renk." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre < ET *kökri*-z ? Tietze'nin; bu tahlili, Erdal'ın -(X)z eki için yaptığı açıklamalardan hareketle yaptığı anlaşıyor. Erdal'a göre sonu /z/ ile biten isimler ve son hecesi /r/ ile biten fiil kökleri arasındaki karmaşık ilişki şu biçimde izah edilebilir: *kutuz* "mad dog" < **kūtur*-(u)z; *ärgüz* < **är-gür*-(ü)z ve ötesi... Ancak Talat Tekin'in bu açıklamaya ciddi eleştiriler yaptığını da biliyoruz. *Gök* kelimesinin bir türevi ile karşı karşıya olduğumuz açık; ancak Tietze'nin tahlilini biraz daha izaha muhtaç buluyorum.¹¹⁵³ || → göğerti.

gök, -ğü 5. sf. hlk. Olgunlaşmamış: *Uzun süren bir kışın karları, soğukları altından fıskıran gök ekinler...* -A. Kabaklı. || **YER: DerS 2134a** "Olgunlaşmamış, ham (meyve için): *Gök erik safra yapar.*" Uş, Brd, Dz, İzmir ve çevresi, Brs, Bo, Zn, Sn, Ant, Mğ || **TarS⁰ 1154** || → göğerti.

gökçe Kelimenin "Melek." anlamını son baskıda göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimeyi birinci ve altıncı baskı haricinde göremiyoruz. Kelime ilk baskıda hlk. ibaresi de almıştır. || **YER: DerS 2135b** "Melek." Çkl¹¹⁵⁵ || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *gök+çe* || → göğerti.

gökçek sf. hlk. Güzel, sevimli (kimse): *Gökçektin kız, daha bir gökçek oldun.* -T. Buğra. || **YER: DerS 2136a** "Güzel (insan için)." Mn, Kü, Zn, Çr, Sm, Or, Gr, Gm, Kr, Dy, Ml, Mr, Hat, Sv, Ank, Ky, Kn, Ada || **TarS³ 1732** "Güzel, sevimli, hoş." || **KÖKEN:** *gök+çek* || → göğerti. (Tietze'ye göre : < Çağ. *gökçek* "Beau").¹¹⁵⁶

gökçül a. hlk. 1. Maviye çalan renk. **2. sf.** Bu renkte olan. **3. sf.** Gök ile ilgili, semavi. || **YER: DerS 2136b** "Mora yakın mavi, mavimsi." Çkl || **TarS³ 1737** "Mavimsi, gök rengine çalar." || **KÖKEN:** *gök+çül* || → göğerti.

¹¹⁵² Clauson, 1972, 708b; Tietze, 2002, 169b; Räsänen, 1969, 287a; Hamilton, 1998, 198b; Doerfer, 1967, 640/1677; Kaçalın, 2006, 144; Nadelyayev, 1969, 312b; Sevortyan, 1980, 66; Ölmez, 2009, 256; Tekin, 2003, 38 ve 60; Rybatzki, 2006, 541b; Doerfer, 1971, 299.

¹¹⁵³ Tietze, 2002, 169a; Erdal, **OTWF I**, 323; Talat Tekin, "Notes On Old Turkic Formation", 260/47.

¹¹⁵⁴ bu anlamda yok.

¹¹⁵⁵ Yaygın bir yer adı olduğu görüldü.

¹¹⁵⁶ Tietze, 2002, 170a; Sevortyan, 1980, 68; Meninski, 1680, 4086; Courteille, 1870, 472.

gökmen *sf. hlk.* Mavi gözlü (kimse). || **YER: DerS 2138b** "Mavi gözlü (kimse)." Çr, Ks, Sv, Kn, Mğ, Ed || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gök+men* || → göğerti.

gökrem TürS¹ 225a' da "Gösterişli, görkemli." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2161a** "Gösteriş, görünüş." To, Ml, Sv¹¹⁵⁷ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *Görkem* kelimesinin metateze uğramış varyantı? krş. *görkem*.

gölek, -ği *a. hlk.* Gölet. || **YER: DerS 2141b** "Küçük su birikintisi, gölcük." Isp, İz, Ba, İst, Çr, Sm, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Mğ, Kırşehir Yöresi 479a || **TarS³ 1739** "Gölcük." || **KÖKEN:** *göl + ek küçültme eki* < *ET köl* "any large body of water, natural or artificial, normally 'pool' or 'lake' " < *köl*.¹¹⁵⁸ Clauson'daki verilerden *göl* kelimesinin en eski zamanlardan beri kullanıldığını anlıyoruz. *Köl* kelimesinin haricinde *kölek* kelimesinin de aynı anlamda, yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "...İngek kölekin Toğlada Oğuz kelti." Tunyukuk Güney 8. *Köl* kelimesinin Kaşgarlı'ya göre *deniz* anlamı da vardır. Räsänen, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını vermiştir. Doerfer; kelimenin, *k-* dolayısıyla Farsçadan alındığını söyleyerek, buna Orta Farsça *köl* "pit, sink" biçimini delil göstermiştir. Doerfer ayrıca kelimenin Türkçeden; Moğolca, Kafkas dilleri, bazı Balkan dilleri ve Mansi diline (Wogulisch) geçtiğini belirlemiştir. Eren, gerek Poppe'nin *köl* "ayak" birleştirmesine gerekse de Menges'in Moğ. *göl* "FuIBmitte, Flubbett, FluB" birleştirmesine ihtiyatlı yaklaşmış, kelimenin Farsçadan alındığına dair görüşü de reddetmiştir. Kelimenin diğer Türk dillerindeki karşılıklarına bakılırsa Eren'in bu hususta neden haklı olduğu anlaşılacaktır.¹¹⁵⁹

gölerme Son baskıda "Gölermek işi." anlamıyla kayıtlı kelimedeki hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Ancak kelimenin dokuzuncu baskıda hlk. ibaresiyle sözlüğe girdiği, onuncu baskıda ise bu ibarenin kaldırıldığı anlaşıyor. || **YER: DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göl+er-me* || → gölek.

gölermek (*nsz*) *hlk.* 1. Göl durumuna gelmek. 2. Hayvanın ipi ayağına ve boynuna dolaşarak kalkamayacak biçimde yere yıkılmak. || **YER: DerS 2143b** "Hayvanın ipi ayağına ve boynuna dolaşarak kalkamayacak şekilde yere yıkılmak." Es, Mr, Sv, Yz,

¹¹⁵⁷ asıl varyant *görkem*.

¹¹⁵⁸ Tekin, 1995, 184. (DLT köl, Tkm. göl, Yak. küöl).

¹¹⁵⁹ Clauson, 1972, 715a; Atalay, 1941, 136; Doerfer, 1967, 645/1682; Eren, 1999, 159b; Nadelyayev, 1969, 313b; Räsänen, 1969, 288b; Sevortyan, 1997, 95; Ölmez, 2009, 256; Tekin, 2003, 84; Rybatzki, 2006, 565a.

Ky, Kn, Ada || **DerS 2145a** "Akarsu çukurlarda birikmek, gölcük olmak." Brd, Ng, Kn, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göl+er-mek*. Kelime her iki anlamı ile de DLT'de kayıtlıdır; ancak ikinci anlamı karşılayan kelime *külmek* şeklinde okunmuştur: *kölerdi suw* "su toplandı"; *er oğlu mungadhmas, it oğlu külermes*. "İnsanoğlu bunda kalmaz, it yavrusu tökezlemez." Fakat Clauson, her iki anlamı da *göl* kökenine götürüp, ikinci anlamın mecaz yoluyla ortaya çıktığını belirtmiştir. Ancak biz ET *köl-* "to harness (an animal to a plough, etc.) fiilinin Kıpçakçada "to fasten the legs of sheep for slaughter" anlamında kullanıldığını yine Clauson'dan öğreniyoruz. Semantik ve fonetik açıdan bakıldığında, kelimemizin ikinci anlamının (hayvanın ipi ayağına ve boynuna dolaşarak kalkamayacak şekilde yere yıkılmak), Kıpçakça anlamdan hemen hiçbir farkının olmadığı açıkça ortadadır. Dolayısıyla bu madde ikiye ayrılarak birinci anlama *göl*; ikinci anlama ise bahsi geçen *göl-* fiili köken olarak düşünülmelidir.¹¹⁶⁰ krş. *gölük* maddesi.

gölet *a. hlk. 1.* Birikinti suların sulamak amacıyla genellikle bir set ardında toplandığı küçük göl, gölcük, gölek, büvet, büğet. **2.** İçinde ham deri ıslatılan taş havuz. || **YER: DerS 2144a** "Suyu biriktirmek için önüne yapılan set, büğet." Brd, Bil, Es, Çr, Sn, Ank "İçinde ham deri ıslatılan dört köşeli taş havuz." Çkl, Brs || **TarS³ 1739** "Akar çayda suyun biriktiği çukur yer." || **KÖKEN:** Tietze, muhtemelen sondaki ekin mahiyetinden dolayı tahlil vermemiştir. Eren: < *göl* + (*e*)*t* küçültme eki tahlilini vermiş, bu ekin kullanımına örnek olarak da Kırg. *başat* (> *maşat*) "pınar" (< *baş*); Kırg. *kolat* "iki tepe arasındaki uzun çukur" (< *kol*) biçimlerini vermiştir.¹¹⁶¹ || → gölek.

gölgelendirmek (*-i*) **3. hlk.** Dinlendirmek: *Bir gün Kezban koyunlarını gölgelendirdiği ormanın alanından geçen bir adama rast geldi.* -Ö. Seyfettin. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gölge+le-n-dir-mek* < ET *kölige* "shadow, shade" < *köli-* "to be shady, or shaded" (Clauson, 1972, 716a ve 718a). Kelimenin halk ağzında bu anlamı mecaz yoluyla aldığı anlaşıyor. Eren kelimeyi sözlüğüne almamış; Tietze ise sadece ET biçimi vermiştir. DLT'de asıl anlam için şu kelimeleri görüyoruz: *kölige* "koyu gölge" (Atalay, 1939, 448); *kölik* "gölge" (Atalay, 1939, 409); *köşige* "az gölge" (Atalay, 1939, 448). Verilen kelimelerin, fiil kök ve

¹¹⁶⁰ Atalay, 1940, 84; Clauson, 1972, 720a ve 715b.

¹¹⁶¹ Eren, 1999, 160a; Tietze, 2002, 170b.

gövdelerine dair yine DLT'de: *kōṣi*-¹¹⁶² "kapatmak, örtmek" (Atalay, 1941, 267); *kōṣit*- "örtmek" (Atalay, 1940, 307); *kōṣün*- "gölgelenmek, gölgeye çekilmek, kendini gizlemek, örtmek" (Atalay, 1940, 157) kayıtlarını görüyoruz. Mustafa Kaçalın'ın derslerinden, aynen Arapçadaki *zıll* "Shadow, shade; darkness of the night; night; part of the night; a spectre, apparition, phantom; the flower or prime of youth; intensity of heat; a cloud veiling the sun; protection, guard; strenght, power, firmness; paradise." (Steingass, 1892, 826a) ve *fey* "Shadow, shade; a flight of birds; spoil, prey; tribute..." (Steingass, 1892, 943a) kelimelerinde olduğu gibi (*fey*, ikinci gölgesidir, kapsayıcıdır; *zıll* ise küçük çaplı gölgedir) Türkçede de nitelik bakımından iki farklı gölge anlamı taşıyan kelime olduğunu biliyorum. Kaçalın; *kölige* kelimesi için < *köli-g+e* tahlilini vermiş ve *kölige* - *kōṣige* kelimeleri arasındaki fark için şu tespiti yapmıştır: "Belki aynı seslerin (ş/l) veya aynı seslerden birinin bulunduğu ikili kelimelerde böyle biraz ± çok, açık ± koyu, hafif ± ağır ayrımını tasavvur etmek mümkün olabilecektir. Bu cümleden olmak üzere *tel*- 'delmek' (Atalay, 1940, 22) daha etkili; ama *teş*- 'deşmek' (Clauson, 1972, 559b) daha hafif. Mesela yara deşilir '(açılan delikten) içi boşaltılır' (karşıdan karşıya) delinmez. Bu eserdeki *Künes* '*güneş, gayet sıcak gün' verisinin *kuyaş* 'güneşin harareti' (Atalay, 1939, 155 ve 353; Atalay, 1940, 337; Atalay, 1941, 172) verisiyle anlamdaş gibi olması kalın ve ince sıradaki yakın anlamlılarla birlikte düşünülmeği gerektiriyor. (bkz. Kaçalın, 2006, 220; {+Aş} için bkz. Kaçalın, 2006, 220). *tal*- 'girmek' (Clauson, 1972, 490b) ve *taş*- 'aşmak' (Clauson, 1972, 559b) gibi *tol*- 'dolmak' (Cluson, 1972, 491a); ama *toş*- 'dolmak' (Clauson, 1972, 560a) araştırılmalı.". Bahsi geçen *kōṣi*- kökünün -yaygın olarak, Fa. kökenli kabul edilen- *kōṣk* sözcüğüyle birleştirildiğini de biliyoruz.¹¹⁶³

göllenmek (*nsz*) *hlk*. Su, çukurlarda birikmek, gölcük olmak: *Briket aralıklarından konduların içine su doldu. Orta yerde göllendi.* -L. Tekin. || **YER: DerS 2145a** "Akarsu çukurlarda birikmek, gölcük olmak." af, Brd, Dz, İz, Ba, Es, Çkr, Çr, Sm, Ama, Or, Tr, Gm, Ar, Kr, El, Ml, Hat, Ank, Mğ, Krk, Mersin Ağzı 199b || **TarSØ** || **KT 388a** "(Sular) birikip göl olmak: *Ovanın ortasında sular göllenmiş.*" || **KÖKEN:** *göl+le-n-mek* || → gölermek.

¹¹⁶² Tekin, 1995, 184, (Hal. *kūṣū*-, DLT *kōṣik* 'örtü, perde').

¹¹⁶³ Kaçalın, 2011, 967; Kaçalın, 2006, 230.

gölmeç TürS¹ 225b' de "Gölek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2142a** "Küçük su birikintisi, gölcük." Or, Giresun ve köyleri, Ezc, Ağ, Sv¹¹⁶⁴ || **TarSø** || **KÖKEN:** *göl+meç* || → gölermek.

gölük, -gü a. hlk. Yük taşıyan ve binilen at, eşek, beygir, katır vb. hayvan: *Gölüğü yitirdim. -Ne gölüğü? Eşek hani, eşeği yitirdim de.* -M. Ş. Esendal. || **YER: DerS 2145b** "At, eşek, beygir, katır vb. yük taşıyan ve binilen hayvan." Af, Uşak ve köyleri, Isp, Brd, Dz, İz, Mn, Brs, Kü, Es, İst, Kastamonu ve çevresi, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Nğ, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ, Malatya İli Ağızları 402b, Mersin Ağzı 199b || **TarS³ 1740** "Eşek, beygir gibi yük hayvanı." || **KÖKEN:** < *ET kölük* "a baggage animal" < *ET köl-* "to harness". EDPT'deki kayıtlardan kelimenin en eski dönemlerden beri (IB) kullanıldığı anlaşıyor. Aynen Clauson gibi, Eren de kelimenin, diyalektlerde kullanılan *köl-* "(atı) arabaya koşmak" kökünden geldiğini belirtir, ki bu otoritelerin de yaygın görüşüdür: < *köl-* + *-(ü)k* eki. Bu kök; Sagaycada *köl-*, Çuvaşçada *kül-* olarak saklanmıştır. Räsänen, Ramstedt'e uyarak Türk dillerinde kullanılan biçimlerin Moğ. *köl*, *köl-le* "anspannen"; *köl-gen* "Last- od. Reittier" kökenli olduğunu belirtmiştir."¹¹⁶⁵

gömbe TürS⁷ 457b' de "Mayalı ya da mayasız, yağlı ya da yağsız olarak yapılan bir çeşit kül pidesi, ekmeği." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2146b** "Mayalı ya da mayasız, yağlı ya da yağsız olarak yapılan bir çeşit kül pidesi, ekmeği." Af, Isp, Dz, İst, Çr, Ama, To, Ezc, Sv, Kn, Ada || **TarSø** || **KÖKEN:** *göm-me* < *göm-* < *ET köm-* "to bury". Fiil kökü Uygurca "civil" metinlerde tanıklanmıştır. Räsänen'de fiil kökü Moğ. *kömürge* "Vorratsraum (eine Grube, in der die sachen vergraben waren)" ile karşılaştırılmıştır. Bahsi geçen ekmeğe ya da yemeğin en eski Türk yemeklerinden biri olduğunu ve Anadolu'da muhtelif biçimlerde hâlen yapılmaya devam edildiğini biliyoruz.¹¹⁶⁶

¹¹⁶⁴ asıl varyant *gölek*.

¹¹⁶⁵ Clauson, 1972, 715b ve 717b; Eren, 1999, 160b; Räsänen, 1969, 288b; Ölmez, 2009, 257; Nadelyayev, 1969, 314a; Atalay, 1939, 392; Sevortyan, 1980, 69; Erdal, **OTWF I**, 224; Hamilton, 1998, 84; Rybatzki, 2006, 553a.

¹¹⁶⁶ Clauson, 1972, 721b; Nadelyayev, 1969, 314a; Räsänen, 1969, 289b; Atalay, 1940, 27; Sevortyan, 1980, 70.

gömeç "Gümeç." anlamındaki kelimenin son baskıda olmadığını görüyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin bütün baskılara alındığı; yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi de aldığı anlaşıyor. || **YER: DerS 2148a** "Bal peteği." Isp, Dz, İz, Ba, Çkl, Kü, Es, Kc, Bo, Çkr, El, Krş, Nş, Ng, İç, Antalya ve çevresi, Mg, Ed, Krk || **TarS³ 1741** "Bal peteği, petek." || **KÖKEN:** *göm-meç* < *kömeç* (Atalay, 1939, 12) "çörek". Kelimenin mecaz yoluyla "bal peteği" anlamı aldığı anlaşıyor. Doerfer'e göre kelime Farsçaya da geçmiştir.¹¹⁶⁷ || → gömbe.

gömgök sf. (*gö'mgök*) **2. hlk.** Olgunlaşmamış. || **YER: DerS 2134b** "Olgunlaşmamış, ham (meyve için)" Dz, Zn¹¹⁶⁸ || **KÖKEN:** *gök* + kuvvetlendirici sıfat *-öm* takısı (réduplication + tezat ünsüzü)¹¹⁶⁹ || → göğerti.

gömme Son baskıda kelimenin "Mayalı, mayasız, yağlı veya yağsız olarak yapılan bir tür kül pidesi." anlamında hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Yedi, sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda da yer alan bu anlam sadece yedinci baskıda DS ibaresi almıştır. Diğer baskılarda bu anlamı göremiyoruz.

|| **YER: DerS 2147a** "Mayalı ya da mayasız, yağlı ya da yağsız olarak yapılan bir çeşit kül pidesi, ekmeği." Dz, Es, Çr, Or, Tr, Ml, Ank, Ng, İç, Ant, Krk, Tk¹¹⁷⁰ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göm-me* || → gömbe.

gömülemek (nsz) hlk. Para veya değerli şeyleri toprak altına gömerek saklamak. || **YER: DerS 2151a** "Para ya da değerli şeyleri toprak altına gömerek saklamak." İst, Çr, Sv, Ng || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göm-ü+le-mek* || → gömbe.

gön 3. hlk. Hayvan derisi: *Boya değil altın yaldız vursan manda gönü gibi donuk duruyor.* -B. Felek. || **YER: DerS 2151b** "Hayvan derisi: *Atın gönünü sattınız mı?*" Af, Uş, Isp, Dz, Ba, Kü, Kc, Zn, Ks, Çr, Sm, To, Or, Gr, Trabzon ve köyleri, Rz, Kr, Ezc, Vn, Gaz, Mr, Ank, Krş, Kn, Ada, Krk, Kırşehir Yöresi 479b, Ordu Yöresi 347a || **TarS³ 1746** "Ham kösele, deri." || **KÖKEN:** < *ET kön* "originally 'raw hide for tanning' for tanned leather" < *kön*.¹¹⁷¹ Clauson'a göre kelime eski Uygur metinlerinden beri "ham deri" anlamıyla kullanılmaktadır: "kön işlāsār-sän, tavar kor

¹¹⁶⁷ Clauson, 1972, 722a; Nadelyayev, 1969, 314b; Doerfer, 1967, 602/1643; Erdal, **OTWF I**, 319.

¹¹⁶⁸ asıl varyant *gök*; ayrıca TarS³ 1745'teki maddede kelimeye verilen 'aşırı derecede' anlamını gerçekten çok ilginç buluyorum, verilen örneğe bakılırsa kelimenin bu anlamda kullanımı tek gibi görünüyor: "Birisi gömgök deli biri kızıl divanedir." (Yani delinin en saf, katıksız hali; zırdeli !?). Konuyla ilgili bir ekleme daha: İngilizcede bir işte acemi olanlar için de *green* "yeşil" tabiri kullanılır.

¹¹⁶⁹ Tietze, 2002, 171b.

¹¹⁷⁰ asıl varyant *gömbe*.

¹¹⁷¹ Tekin, 1995, 184. (DLT kön, Tkm. gön).

bol[ur]". Kaşgarlı'ya göre kelime, derinin sepilenmeden önceki hâli için söylenir; sepilendikten sonra bu deriye *koguş* denir. Räsänen, kelimeyi Moğ. *köm* "Haut des Tieres" ile karşılaştırmıştır. Eren, Tuv. *xöm* "(ayakkabı tabanında kullanılan) deri" ve Yak. *köm* / *köm san* biçimlerinin, *kön* ile birleştirilemeyeceğini, Yak. *köm* (Tuv. *xöm*) biçiminin Moğolcadan geldiğinin anlaşıldığını söyler.¹¹⁷² Moğolca *köm* "Rawhide, devilated skin; blackened and smoked cow-hide; parchment." için bkz. Lessing, 1960, 487a.

göncü *a. hlk.* 1. Ham veya işlenmiş deri satan kimse. 2. Ayakkabı tamircisi. || **YER: DerS 2152a** "Ham ya da işlenmiş deri satıcısı: *Göncü Yusuf hayli para kazanıyor.*" Isp, Kars ve köyleri, Yz, Ng, Ada, Mg "Ayakkabı tamircisi: *Ayakkabıları göncüye ver.*" Dz || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gön+cü* || → gön.

gönç *sf. hlk.* Zengin, varlıklı. || **YER: DerS 2152a** "Zengin, varlıklı." Dz, Bil, Çr, Sm, Ama, Sv, Yz, Ng, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelime ne Tietze ne de Eren'in etimolojik sözlüğünde mevcuttur. Sadece Tietze' de: *gönen-* "refaha kavuşmak, mutlu olmak, rahat yaşamak, iyi geçinmek" maddesi var; ancak Tietze kelimeye herhangi bir köken vermemiş. Kubbealtı, *gönenmek* maddesinde kelimeye < *ET kön-* "düzeltmek" kökenini ihtiyatla vermiş. Bence de bu kökene ihtiyatla yaklaşılmalı, zira semantik izah gerektiriyor. Bahsi geçen ET *kön-* fiili için Clauson' a baktığımızda, verilen örneklerden hiçbirinin anlamı ile "zengin, varlıklı" anlamları arasında en ufak bir anlam bağı bile kurulamıyor. Räsänen, *kön-* fiilinin Türk dillerindeki karşılık ve anlamlarını vermiştir. Kaçalın, *gönen-* "sevinmek, fahreylemek" fiili için [**kön+e-n-*] tahlilini yapmış, fakat kaynak referanslarını vermemiş, sadece DerS ve TarS'deki maddelerle karşılaştırma yapmıştır. Kelimenin Seyahatname'de geçtiğini de biliyoruz ("...gönç ve dinç vilâyetdir"). Sadece bir fikir vermesi açısından kelimenin, bu anlamdaki *gönç* haricindeki TarS ve DerS'de kayıtlı diğer biçimlerini vermek istiyorum:

gönç "Doğal bakımdan verimli köy, bağ ve orman." DerS 2152a

gönç " 1. Şen, neşeli 2. Gamsız, kedersiz 3. Yiğit 4. Kuvvetli" DerS 2152b

gönçelmek "Zengin olmak, varlıklı olmak." DerS 2152b

gönçleşmek "Şen olmak, neşeli olmak." DerS 2152b

¹¹⁷² Clauson, 1972, 725a; Atalay, 1941, 140; Räsänen, 1969, 290a; Eren, 1999, 162a; Nadelyayev, 1969, 314b; Sevortyan, 1980, 72.

gönçlük "Refah." DerS 2152b

gönenmek "1. Mutlu ve rahat bir hayat yaşamak. 2. Birlikte yaşamayı dilemek: *İki kardeş beraber gönenirler*. 3. Bir işten hayır görmek. 4. Bir yere yerleşmek, oturmak. 5. Sahip olmak. 6. Mirasa konmak. 7. Geçinmek: *Allah başa dek gönendirsin*. 8. Faydalanmak. 9. Nasip almak. 10. Doymak." DerS 2154b

gönenmek "Nimete, refaha kavuşmak, faydalanmak, mesut olmak, sevinmek, sevgi bağlamak." TarS³ 1755. Bu verilere göre kelimemizin *gönen-* ile ilgili olduğu açık, dolayısıyla Kaçalın'ın verdiği **kōn-* kökü isabetli; fakat verilen kökü bu anlamla tarihî kaynaklardan tanıklayamıyoruz.¹¹⁷³

gönçlük Son baskıda "Zengin olma durumu." anlamındaki kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır. Sadece sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda yer alan bu kelime sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi almıştır. Onuncu baskıda bu ibare kaldırılmıştır. || **YER: DerS 2152b** "Refah: *Eski gönçlük kalmadı*." Mr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gönç+lük* || → gönç.

gönder a. Rum. 3. hlk. Kayık ve yelkenli gemilere yön vermeye yarayan, ucunda metal olan ağaç sopa. || **YER: DerS 2152a** "Kayık ve yelkenli gemilere yön vermeye yarayan, 4-5 m. uzunluğunda ucu madenî ağaç sopa." Mn, Çkl, Mğ || **TarS³ 1748** "1. Kargı, mızrak. 2. Sırık." || **KÖKEN:** < Rum. *kovtápi* "Stange, Bootstange, Fahnenstange, Lanze".¹¹⁷⁴

gönderi 2. hlk. Yolcu etme, uğurlama. || **YER: DerS 2153a** "Uğurlama: Gönderden geliyoruz." Sv¹¹⁷⁵ || **TarSØ**¹¹⁷⁶ || **KÖKEN:** *gönder-i* < (DLT) *köndger-* "to straighten" < **könt-* < *ET kö-* "to be straight". Clauson, erken dönemlerde bu kökün *könit-* ve *köndür-* yapılarıyla eş anlamlı olduğunu, fakat daha sonra "doğrultmak, düzeltmek" anlamının genişlediğini belirtir. Kaçalın, bu gövde ile ilgili olarak: (< *kön-der-* < *kön-dger-* < *kön- -t-ger-*) tahlilini vermiştir. *Kön-* kökünü ve türevlerini gerek KB'de gerekse de DLT'de (*köndger-*; *köndgür-*; *köndgürt-*; *könger-*) sıkça görürüz. Erdal, *köndgür-* yapısının ya *kön-it-gUr* şeklinde ya da *kön-* kökünde "parasitic" *-d-* türemesi şeklinde oluşmuş olabileceğini belirtir ve (ayrıca bkz. Erdal

¹¹⁷³ Ayverdi, 2006, 1071b; Tietze, 2002, 173a; Clauson, 1972, 726a; Räsänen, 1969, 290a; Kaçalın, 2011, 942; Dankoff, 2008, 119.

¹¹⁷⁴ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 226/139; Kahane, Tietze, 1958, 529/790 [< *Byzantine kovtápiov*]; Symeonidis, 1976, 38/35, 44/46, 55/72; Eren, 1999, 162b; Tietze, 2002, 172b.

¹¹⁷⁵ asıl varyant *gönder*.

¹¹⁷⁶ TarS³ 1750 *gönderi çıkmak* "Uğurlamak, teşyi etmek." ?

OTWF II, 665-6 ve 807). Dankoff/Kelly'nin DLT'deki varyantların hepsini *köndär-* şeklinde okumasını da eleştirerek, tercih edilmesi gereken aslî şeklin *köndgür-* olması gerektiğine dair, yukarıdaki kanıtları ortaya koyar.¹¹⁷⁷

gönen *a. hlk.* **1.** Ekilecek toprağın sulandırılması. **2.** Nem, rutubet. **3. sf.** Nemli (toprak). || **YER: DerS 2153a** "Ekilecek toprağın sulandırılması, tavlandırılması." Af, Isp, Ank, Ky, Ng, Kn, İç "Nem, rutubet, yaşlık (toprak için)." Ay, Mn, Brs, Es, Kc, Bo, Çkr, Ank, Kn, Ada, İç, Tk, Mersin Ağzı 200a || **TarSø** || **KÖKEN:** Tietze, Eren, Kubbealtı sözlüklerinde kelime mevcut değildir. Etimolojik sözlüklerde kelimeye rastlayamadığımı da belirteyim. Kelime TürS¹ 226a'da yani ilk baskıdan itibaren mevcuttur. Kelime KT'de (**gönen:** Yazın suyu kuruyan gölcük, küçük göl, durgun su) ve Redhouse' de (**gyunan:** a lake or pond that is dry in summer) mevcuttur. Redhouse, kelimeyi Türkçe kökenli saymıştır. Anladığım kadarı ile kelime TürS'ye bu sözlüklerden geçmiştir. Ders'deki yaygın kullanım alanından kelimenin Türkçe olduğunu varsayabiliriz; ancak geniş çaplı karşılaştırma yapmadan bu hususta kesin konuşmak sıhhatli olmayacaktır.¹¹⁷⁸

gönüllemek TürS¹ 226b' de "Gönül almak." anlamı ve AD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2155b** "Gönül almak." Isp, Dz, Gaz, Sv, İç, Mg || **TarSø**¹¹⁷⁹ || **KÖKEN:** *gönül-le-n-mek* < *ET köñül* "the mind, thought ...". Kelimenin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz. Kelimenin kökeni çokça tartışılrsa da henüz doyurucu bir etimoloji ortaya konabilmiş değildir.

Eren, kelimeyle ilgili belli başlı görüşleri toparlamıştır. Doerfer'e göre *könillü* biçimi Farsçaya geçmiştir.¹¹⁸⁰

gönül uğrusu Son baskıda "Gönül almayı bilen kimse." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Bu biçimin sözlüğe sekizinci baskıyla girdiği anlaşıyor. Sekiz, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi de alan kelimeye daha önceki baskılarda rastlamıyoruz. Ayrıca kelimenin, TürS'nin aksine tdk.gov.tr'de hlk. ibaresi

¹¹⁷⁷ Clauson, 1972, 730a; Kaçalin, 2006, 316a; Erdal, **OTWF II**, 744; Maḥmūd al-Kāşgarī, **age**, 109; Atalay, 1943, 460; Arat, 1979, 276; Räsänen, 1969, 290a; Nadelyayev, 1969, 315a; Sevortyan, 1980, 73.

¹¹⁷⁸ Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 389a; Redhouse, 1890, 1603b; Şemseddin Sami, **age**, 389a.

¹¹⁷⁹ bu anlamda yok.

¹¹⁸⁰ Clauson, 1972, 731b; Nadelyayev, 1969, 315b; Räsänen, 1969, 291a; Eren, 1999, 162a; Sevortyan, 1980, 75; Doerfer, 1975, 304/N158=2103.

ile göründüğünü de ekleyelim. || **YER: DerS 2156b** "Gönül almayı, gönlü hoş etmeyi bilen (kimse)." Nğ || **TarS³ 1771** "Gönül çalan, gönül alan." || **KÖKEN:** *gönül* + *uğrusu* || → gönüllemek.

görcek TürS¹ 227a' da "Çevren, ufuk." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2157b** "Ufuk." Konya ve çevresi¹¹⁸¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gör-ecek* < *ET kör-* "to see". *Kör-* kökünün yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz: "Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı." Kül Tigin Kuzey 10.

Clauson, aynen *semiz* ve *semri-* arasındaki bağ gibi *kör-* ile *köz* arasında da etimolojik bir bağ olduğunu belirtmiştir. Fakat ben bu iki yapı arasında semantik olarak fark olduğunu düşünüyorum: *Ayna* anlamındaki *közünü* neden *körüünü* değil, acaba birbiriyle ilgili bu yapılar arasında ince bir fark mı var? Kaçalin, bahsi geçen söz sonu /z/ - /r/ ayrımı için, şu tespiti yapmıştır: "*közük-* 'nesne kendisini gösterir olmak' ile *görin-* 'nesne başkasınca görülür olmak' iki ayrı anlamlıdır; konuya ışık tutacak örnekler şunlar: *Ol ... eyle kız degildir ki saña gözüke* (Kendisini sana göstermez); *Ol öyle ādam degüldür kim saña görüne* (Sen onu göremezsin)". Nişanyan, *gör-* kökünün geniş zaman çekiminin +*Ir* olmasının, kökün orijinal biçiminin **köri-* olmasına delil sayılabileceğini belirtir.¹¹⁸²

göresimek (-i) hlk. Göreceği gelmek, görmek isteği duymak, özlemek. || **YER: DerS 2159b** "Göreceği gelmek, özlemek." Isp, Bo, Sn, Sm, Ama, Mr, Sv, Krş, Nğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gör-esi-mek*.

[Tietze, *göresimek* ile *ET körse-* (Clauson, 1972, 746b) fiilini birleştirmiş, fakat bu hususta *göresi[m] gel-* tabirinin etkisinin de dikkate alınabileceğini belirtmiştir.]¹¹⁸³ || → görcek.

göreşlemek TürS¹ 227a' da "Yanyana getirip ölçmek, karşılaştırmak, mukayese etmek." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2158a** "Karşılaştırarak ölçmek." Kn¹¹⁸⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gör-eş+le-mek* || → görcek.

¹¹⁸¹ asıl varyant *görceğiz*.

¹¹⁸² Clauson, 1972, 736a; Kaçalin, 2006, 204; Nişanyan, 2009, 213a; Räsänen, 1969, 292a; Nadelyayev, 1969, 317a; Sevortyan, 1980, 77; Tekin, 2003, 52.

¹¹⁸³ Tietze, 2002, 176b.

¹¹⁸⁴ asıl varyant *görebeleşmek*.

göret TürS¹ 227a' da "Saygı göstermiş olmak için birini veya bir yeri görmeğe gitme, ziyaret." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2160a** "Birini ya da bir yeri görmeğe gitme, ziyaret." Krş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gör-et* || → görcek.

görgüç TürS¹ 227b' de "Dürbün." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2160a** "Birini ya da bir yeri görmeğe gitme, ziyaret." Krş || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gör-güç* || → görcek.

görk a. hlk. Güzellik, gösteriş. || **DerSØ** || **DDØ** || **TarS³ 1775** "1. Güzellik, hüsün, yüz güzelliği. 2. Meziyet, iyi huy. 3. Süs, ziynet." || **KÖKEN:** *görk* < *ET körk* [< *kör-(ü)k*] "something visible; shape, form". Clauson, kelimenin "güzellik, görülmeye değer şey" anlamını 11. yüzyıldan sonra kazandığını belirtir. Eski Uygur Maniheizt metinlerde kelime; Tanrının "sevimli, parlak" sıfatları olarak, Budist metinlerde de Sans. *rūpa* "şekil, form" terimine karşılık olarak kullanılmıştır. Eski Uygur metinlerinde bu kelimeyi çok sık kullanılan ikilemelerde de görmekteyiz: *körk bediz* "görüntü, şekil"; *körk meñiz* "güzellik, yakışıklılık, görünüş"; *körki yaraşı* "beğenilir, güzel". Kelime Doerfer'e göre, Çağ. aracılığıyla Moğolcaya da geçmiştir. Erdal, kelimeye gelen *-k* ekini, *-(O)k* ekinin içerisinde ele almıştır. Hamilton da benzer bir tahlil vermiştir.¹¹⁸⁵ || → görcek.

görkem Son baskıda "Göz alıcı ve gösterişli olma durumu, gösteriş, debdebe, ihtişam, tantana, haşmet, şatafat, şaşaa." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu görüyoruz. İlk yedi baskıda DD ibaresi alan kelimeye; sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de getirildiği anlaşıyor. Ancak onuncu baskıda kelimedden hlk. ibaresi kaldırılıyor. Bu tercih, muhtemelen kelimenin günlük dilde yaygınlaşmış olmasından ileri gelmektedir. || **YER: DerS 2161a** "Gösteriş, görünüş." Es, Sm, Ama, Ar, Kars ve köyleri, Ezm, El, Ml, Gaz, Hat, Sv, Ng, İç, Kerkük || **DerS 4511a** "Gösteriş, görünüş." Isp || **TarS³ 1776** "Gösterişli, heybetli." || **KÖKEN:** *görk+em* ? < Tietze, bu kelimeye köken vermez, ayrı maddede işlediği kelimenin "Heybetli" anlamı için de *néologisme* notu düşer. Ancak kelimeyi Räsänen'de Çağ. kaydıyla görürüz? Kubbealtı sadece *görk+em* şeklinde bir tahlil vermiştir. Nişanyan'a göre kelimedeki

¹¹⁸⁵ Clauson, 1972, 741a; Şen, 2002, 172; Erdal, **OTWF I**, 224; Doerfer, 1975, 9/1722; Atalay, 1939, 353, Hamilton, 1998, 199b; Nadelyayev, 1969, 317b; Sevortyan, 1980, 81.

+em ekinin yapı ve işlevi açık değildir.¹¹⁸⁶ || → görcek.

görkemli Son baskıda " 1. Büyüklüğü, görünüşü ve güzelliğiyle görenleri etkileyen, gösterişli, göz alıcı, haşmetli, muhteşem, anıtsal. 2. İri yapılı, iyice serpilmiş.." anlamlarıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin tüm baskılarda bulunduğunu görüyoruz. İlk yedi baskıda DD ibaresi alan kelimeye; sekiz ve dokuzuncu baskılarda hlk. ibaresi de getirildiği anlaşıyor. Ancak onuncu baskıda kelimedden hlk. ibaresi kaldırılıyor. Bu tercih, muhtemelen kelimenin günlük dilde yaygınlaşmış olmasından ileri gelmektedir. || **YER: DerS 2161a** "Gösterişli, yakışıklı, göz alıcı (kimse): *Görkemli kadını doğrusu.*" Ba, Sm, Gm, Ar, Kr, Ezc, Vn, Malatya ve çevresi, Sv, Yz, Ank, Ky, Nş, Kn, İç, Kerkük || **DerS 4511a** "Güzel, gösterişli." Isp || **TarSØ** || **KÖKEN:** *görkem+li* || → görcek.

görklü *sf. hlk.* Güzel, gösterişli: *Üstünde, içeri doğru, büyük ve görklü bir yarım ay bükülür.* -S. Birsal. || **YER: DerS 2161b** "Gösterişli, yakışıklı, göz alıcı (kimse)." Gm¹¹⁸⁷ || **TarS³ 1775** "Güzel, temiz, iyi, mübarek, mukaddes, cazibeli, gösterişli." || **KÖKEN:** *görk+lü* < *ET körklüg* " basically 'having the shape of ' but normally 'having a beautiful shape, beautiful." Clauson, eski temel anlamın hâlâ Uygurcada kullanıldığını belirtmiştir.¹¹⁸⁸ || → görcek.

görümlük Son baskıda kelimenin "Nişanlanan kıza, ilk kez görmeye gidildiğinde erkek tarafından takılan veya verilen armağan." anlamında hlk. ibaresi göremiyoruz. Yedinci baskıyla sözlüğe girdiği anlaşılan bu anlam; yedinci baskıda DS, sekizinci baskıda hlk. ibaresi de almıştır. Ancak dokuz ve onuncu baskılarda bu halk ibaresinin kalktığı anlaşıyor. || **YER: DerS 2163b** "Nişanlanan kıza ilk kez görmek için gidildiğinde oğlan tarafından kıza takılan ya da verilen armağan, yüzgörümlüğü." || **TarS³ 1783** "Yüz görümlüğü." || **KÖKEN:** *gör-üm+lük* < *ET körümlüg* "obedient, subject" (Clauson, 1972, 745b). || → görcek.

götürüm *a. hlk.* 1. Kötü ve güç durumlara karşı koyabilme gücü. 2. Şaka kaldırma özelliği. || **YER: DerS 2166b** "Dayanma, tahammül." Çr, Gm, Ar, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** *götür-üm* < *ET kötür-* "to lift up, raise". Clauson, ilk bakışta bir causative form söz konusuymuş gibi anlaşılrsa da bu hipotezi öneren ikna edici bir etimoloji

¹¹⁸⁶ Tietze, 2002, 177a; Räsänen, 1969, 293a; Ayverdi, 2006, 1076a; Nişanyan, 2009, 213b.

¹¹⁸⁷ asıl varyant *görkemli*.

¹¹⁸⁸ Clauson, 1972, 743a; Atalay, 1943, 363; Nadelyayev, 1969, 318a.

olmadığını belirtir. *Kötür-* şeklinin yazıtlarda geçtiğini biliyoruz: "... Teñri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç." Bilge Kağan Doğu 10. *Götür-* biçiminin etimolojisi ile ilgili olarak şunları aktarabiliriz: Kaçalın, "bağlamak" ve "kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak" anlamları taşıyan, uzun ünlülü iki farklı *kō-* şekli belirterek; "yükselmek" anlamlı köke delil olacak birçok örnek vermiştir, ben belli başlıları aktarıyorum: *kō-* "kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak"; *tüşüp kōç-* "düşüp kalkmak" (AH); *kō-mek* "elinden tutup kaldırmak, yardım" [Räsänen, 1960, 289b]; *kō-t* "kalkık, yüksek, yukarı, yükseklik, seçkin"; *kō-t+el-mek* "kalkmak, bejenmek" (Kúnos, 1902, 137¹¹⁸⁹). Benzer örnek ve karşılaştırmaları Hamilton'da da görürüz. (Hamilton, 1998, 157).

Kaçalın ayrıca, ET *kötör-* "yükselmek, kaldırmak" fiilinin bugün *köt-* "uçmak" olarak bir tek Saha dilinin Lena Irmağı boyunda konuşulan kolunda tespit edilebildiğini de aktarır (Dolgancada *köt-* "uçmak"; *kötör* "kuş").¹¹⁹⁰ Erdal, *kötür-* gövdesinin kökünün ET'de tanıklanamadığını, türemiş formların da bu hususta bir yardımı olmadığını; ancak *kötgi*, *kötü* ve *kötit-* yapılarının aynı kökten geldiğini ve bu kökün Yakut ve Azerî sahasında yaşadığını belirtmiştir. Yak. *köt-* "to fly (up), to skip or jump"; *göt-* "to lift up". [Erdal'a göre ikinci yapı Radloff sözlüğünde Azerî sahası; DerS'de Samsun ve Kars kayıtlarıyla mevcuttur.] Ayrıca Erdal, Yak. *götöx-* "to lift" ile Ankara bölgesinden derlenen *götük-* "getirmek" yapılarını karşılaştırmıştır.¹¹⁹¹ Özetle, Erdal'ın, **köt-* şeklinde bir kök tasarladığı anlaşılıyor. Räsänen, fiil kökünü Moğ. **kōte-*, *kōter* "aufheben", *kōtel* "ein niedriger Bergpass" ile karşılaştırmıştır.¹¹⁹²

gövek, ği a. hlk. Cevizin yeşil kabuğu. || **YER: DerS 2215b** "Cevizin yeşil kabuğu." Or¹¹⁹³ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gök+ek*. Kelime Tietze ve Eren'in sözlüklerinde yoktur, Kubbealtı ise *gügek* varyantını madde başı yaparak kökenini *gök* olarak vermiştir. Kelimenin *gök* kökünün türevlerinden biri olduğu açıktır.¹¹⁹⁴ || → göğerti.

¹¹⁸⁹ Bu örnek Kaçalın'ın verdiğiinden farklı, belki duruma katkı sağlıyor olabilir.

¹¹⁹⁰ Marek Stachowski, **Dolganischer Wortschatz**, (Kraków: Nekladem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993), 158.

¹¹⁹¹ *götme* ve *götükme* için bkz. DerS 2165b.

¹¹⁹² Clauson, 1972, 706a; Kaçalın, 2006, 144; Kaçalın, 2011, 969; Erdal, **OTWF II**, 718; Räsänen, 1969, 294b; Nadelyayev, 1969, 320a; Sevortyan, 1980, 86; Tekin, 2003, 64; Reşid Rahmeti Arat, **Atebetü'l-Hakayık**, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1951), 54/177.

¹¹⁹³ asıl varyant *gügek*.

¹¹⁹⁴ Ayverdi, 2006, 1106a;

gövel *sf. hlk.* Yeşil başlı: *Gövel ördek indi bizim göllere.* -Karacaoğlan. || **YER:** **DerS 2167b** "Yeşil başlı (ördek için)." Af, Vn, Ank, Ky, Ada || **TarS³ 1794** "Yeşil başlı ördek." || **KÖKEN:** *gök + (e)l ~ Kırğ. kögöl* "erkek ördek" - Çuv. *kavakal* "ördek || → göğerti.¹¹⁹⁵

gövem *a. hlk.* Sığırlara dadanan zar kanatlı bir tür sinek. || **YER:** **DerS 2167a** "Sığırlara dadanan zar kanatlı bir çeşit sinek." Mğ¹¹⁹⁶ || **TarS³ 1726 göğen** "Yazın hayvanlara musallat olan gök renkli bir sinek." || **KÖKEN:** < ET *kökegün* "horse-fly". Clauson köken ile alakalı olarak, **köke-* < *kök* etimolojisini vererek modern Türk dillerinin çoğunda *kökün/köğün* varyantlarının kullanıldığını belirtmiştir. Atalay, 1939, 188'deki *igeşgi* maddesinde verilen "ikki bogra iğesür, otra kökegün yançılır" atasözünün haricinde Atalay, 1940, 287'de de kelimeye rastlıyoruz. Räsänen, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını verdikten sonra Moğ. *köke-türü* "Bremse" karşılaştırması yapıp, < **kōk* "Blau" kökenini vermiştir. Hauenschild'e göre bahsi geçen sineğin terminolojideki karşılığı *Tabanus Bovinus*'tur. Nadelyayev, bu hususta doyurucu bir bilgi vermez. Fakat Schönig, bu kelimeyi Moğ. kökenli saymıştır: < Moğ. *kökeken* "somewhat blue" [Lessing, 1960, 482b < *köke* "blue, sky-blue; green; ash-colored, dark (of face)" Lessing, 1960, 482a.] Tuna, kelimeyi ortadaki /e/ türemesinden dolayı Moğ. kökenli saymaktadır. Erdal, hem *Maitrisimit* hem de DLT'nin, kesinlikle Moğolca etkisinin dışında kalan erken dönem metinleri olduğunu belirterek, aynen Orta ve Modern Türkçe boyunca son hecesi düz ünlülü şekilde kullanılan *kökürçgün*'de olduğu gibi (Erdal, DLT'de bu kelimenin son hecesinin vav harfi ile yazıldığını belirterek aslî şeklin *kōkürçgün* olması gerektiğini de söyler) *kökägün* kelimesindeki /ä/ 'nin da Moğolca etkisi ortaya koyduğunu belirtir. Yani açıkça değinmese de Erdal'ın, kelimenin Moğolca kökenli olduğuna dair görüşleri destekleyen bir veri ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Zira, Tür. *kōk* ~ Moğ. *kōke*.¹¹⁹⁷

Kelimemiz Türkçede sadece bir sineğin adı değildir, aynı kelime komşu dillere de yayılmış bir cins eriğin adıdır. Uwe Bläsing, bu erik çeşidine ad olan *gövem* için pek alışılmadık bir etimoloji önermiştir: < Rum. *κοκκύμιλον kokkimilon*.

¹¹⁹⁵ Eren, 1999, 163b; Räsänen, 1969, 287a; Tietze, 2002, 168b.

¹¹⁹⁶ asıl varyant *göveğen*, ve biz Mersin Ağzı 197b'de ET biçime daha yakın bir varyant bulmaktayız: *göğegen*.

¹¹⁹⁷ Clauson, 1972, 710b; Atalay, 1939, 188 ve Atalay, 1940, 287; Räsänen, 1969, 287b; Hauenschild, 2003, 111; Nadelyayev, 1969, 313a; Schönig, 2000, 127; Lessing, 1960, 482b ve 482a; Tuna, 1972, 231/29; Erdal, **OTWF I**, 87.

Bläsing'in üzerinde çalıştığı kelime her ne kadar başka bir anlama da gelse, köken bakımından aynı kelimeyle karşı karşıya olduğumuz açıktır. Bläsing'e göre, bahsi geçen eriğin rengi ve bizim de yukarıda bahsettiğimiz seslik problemler, kelimenin, yaygın *gök* etimolojisinin güvenilirliğini sarsmaktadır. Bläsing'in kelimenin kuruluşu ile ilgili düşüncelerini paylaşıyorum; ancak renk uyumu hususunda (zira bahsi geçen eriğin rengi kırmızı-mor imiş) çok fazla semantik uyum aramaya gerek yok; zira Anadolu'da bu çeşit Eriklerin olgunlaşması pek beklenmez, çoğunlukla yeşilken (daha isabetli bir ifadeyle "gövken") icaplarına bakılır. "Sinek" anlamı üzerinde durmamış olsa bile, kelimenin etimolojisine dair görüşler, kelimenin komşu dillere ve diğer Türk dillerine yayılışına dair geniş bilgi ve karşılaştırmalar için bu yazıya mutlaka bakılmalıdır.¹¹⁹⁸ || → göğerti.

gövene TürS¹ 229a' da "Gökyüzü." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2168b** "Gök." Ant || **TarSØ** || **KÖKEN:** tahlil ? || → göğerti.

göveri *a. hlk.* Sebze. || **YER: DerS 2128b** "Sebze" Af, Dz, Mn, Bt¹¹⁹⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze' ye göre: < *gök* + ? Kubbealtı: *göger-i* < (DLT) *köker-* "to be or become sky coloured, blue, grey etc." < *kök* biçiminde bir tahlil vermiştir. Clauson'a göre *köker-* gövdesinin ikinci konsonantı modern Türk dillerinde -g- / -v- / -y- şekillerindedir, *göger-* şekline DLT'den önce rastlanmaz, bkz. *kögerdi neng* "nesne göğerdi, gök rengini aldı".¹²⁰⁰ || → göğerti.

göverti *a. hlk.* 1. Sebze 2. Morartı. || **YER: DerS 2130b** "Yeşillik, yeşerti, sebze (bitki hakkında)." Dz, Bo, Sm, Amasya ve köyleri, Ar, Gaz, Mr, Ng, Ada¹²⁰¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göger-ti* || → göğerti.

göymek, -er (-i) *hlk.* Yakmak. || **DerSØ**¹²⁰² || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *göy-mek* <

¹¹⁹⁸ Uwe Bläsing, "Pflanzennamen im Kumükischen II Ein türkisch-griechisches Pflaumenmus: Etymologisches und Volksetymologisches rund um die Schlehe", **Botanica und Zoologica in der türkischen Welt Festschrift für Ingeborg Hauenschild**, Herausgegeben von Marcel Erdal, Barbara Kellner-Heinkele, Elisabetta Ragagnin, Claus Schöning unter Mitarbeit von Deniz Aydın (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2012): 15-28.

¹¹⁹⁹ asıl varyant *gögeri*.

¹²⁰⁰ Tietze, 2002, 169a; Ayverdi, 2006, 1083a; Clauson, 1972, 713a; Atalay, 1940, 84.

¹²⁰¹ asıl varyant *göğerti*. 2 numaralı anlamı karşılayan *göveri* varyantı DerS'de mevcut değil. DerS 2130b *göğerti* II maddesinde şu anlam var: "Vurma ve çarpma sonunda vücutta meydana gelen çürüklük, morartı." kastedilen varyant bu olsa gerek.

¹²⁰² Kelimenin bu şekli DerS³ 2171b'de: " 1. Katlanmak, beklemek, sabretmek. 2. İzin vermek: *Göymedi de onun için geriye kaldım.*" anlamlarıyla var, yanmak anlamı yok. DerS 2984b'de "Yanmak, kavrulmak, kararmak." anlamlı *köyünmek* maddesinde alt varyant olarak görünen *köymek* mevcut; fakat sadece Trabzon'dan derlenmiş.

ET *küη-* "to catch fire, to burn". Clauson, modern Türk dillerinde *-η-* sesinin değişmesiyle *küy-* şeklinin yaygınlaştığını belirtir ve AY'den başlayarak kökün geçtiği tarihî metinleri sıralar. Kaşgarlı, muhtelif yerlerde verilen *köy-* biçimine ek olarak Arguca *kön-* şeklini verir (otunğ köndi), Argucada *ς* harfinin *ϋ* harfine dönüşmesinin normal olduğunu belirtir. Erdal, */η/'*nin kimi Türk diyalektlerinde */y/* kimilerinde */n/* olduğunu ve Oğuzcada */yn/* olarak yaşadığını belirtmiştir. Kaçalın, fiilimizin kökenini **kōn̄y-* olarak verir ve şu izahı yapar: "... Eski Türkiye Türkçesinde *göyün-* (TarS³ 1803) biçiminde iki heceli görülen fiilin aslı */yn/* sesli bir *kōn̄y-* (Clauson, 1972, 726b)'dür. Aynı yapıda */yn/'*nin araya bir ünlü aldığı başka örnek olarak bk. ET *koyn*, *kōy* ve *kōn*. ". Az geçen son örnek için bkz. Atalay, 1939, 31 ve 309; Atalay, 1941, 140; fakat TT *koyun*. Aynı anlamı veren *örte-* ve *yan-* fiileri de Türkçede mevcuttur.¹²⁰³

göynük, -ğü *a. hlk.* 1. Orman yakılarak açılan tarla. 2. *sf.* Yanık, yanmış. 3. *sf.* Güneşte yanmış. 4. *sf.* İyice olmuş (yemiş). 5. *sf. mec.* Acısı olan, elemli. || **YER: DerS 2172b**¹²⁰⁴ "Orman sökülerek ya da yakılarak yapılan tarla." Isp, Kc, Zn, Ks, Sn, İç || **TarS³ 1796** "1. Acı, yanık, yanmış, yanma, kızarmış, hicran, ızdırıp keder. 2. Hararet." || **KÖKEN:** *göy-(ü)-n-ü-k*. Eren, kelimenin "*Göynük, Göynükbelen, Göynükçukuru, Göynükler, Göynüklü, Göynükören* gibi yer adlarında "orman yakılarak açılan tarla" olarak saklandığı tespitini yapar.¹²⁰⁵ || → göymek.

göynüklenmek TürS¹ 229b' de "Acır hale gelmek, müteallim olmak." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2172b** "Dertlenmek, içlenmek, ağlayacak hale gelmek." Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göynük+le-n-mek* || → göymek.

göynümek (*nsz*) *hlk.* 1. Dertlenmek, üzölmek, içlenmek. 2. Ham meyve olgunlaşmak. || **YER: DerS 2173a** "Dertlenmek, içlenmek, ağlayacak hale gelmek." Ama, Kn¹²⁰⁶ || **TarS³ 1799 göynölmek (göynömek II)** "Ham meyve olgunlaşmak." || **KÖKEN:** *göy-(ü)-n-ü-mek* || → göymek.

¹²⁰³ Clauson, 1972, 726b; Atalay, 1940, 30; Erdal, **OTWF II**, 717; Kaçalın, 2011, 260; Nadelyayev, 1969, 312a.

¹²⁰⁴ Kelime yaygın bir yer adı.

¹²⁰⁵ Eren, 1999, 163b.

¹²⁰⁶ asıl varyant *göynüklenmek*.

göyük, gü *a. hlk.* 1. Hastalık ateşi. 2. *sf.* Yanık, yanmış. || **DerSØ**¹²⁰⁷ || **TarSØ** || **DDØ** || **KT 393a** " Yanmış şey. 4. Sıtma, humma, nöbet." || **KÖKEN:** < (DLT) **küyük* "burnt" < *küy-*. Clauson'un verdiği örneklerden Batı grubuna ait bir kelime ile karşı karşıya olduğumuz anlaşılıyor: Kum. *güyük*; Tkm. *köyük*; Çağ. *küyük*; Kıp. *küynük*. Kelime ilk olarak DLT'de tanıklanmıştır: *köyük nenğ* "yanmış şey".¹²⁰⁸ || → göymek.

göyündürme TürS¹ 229b' de "Şirpençe." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2173b** "Etle deri arasında meydana gelen şişlik, bir çeşit deri hastalığı." Kn, İç || **TarS³ 1800** "Çok acıyıp yanan bir yara." || **KÖKEN:** *göyün-dür-me* || → göymek.

gözcü (*a.*) 3. *hlk.* Göz doktoru. || **YER: DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *göz+cü* < *ET köz* "eye" < *kōz*.¹²⁰⁹ Kullanımına çocuk dilinden aşına olduğumuz, meslek adı oluşturmak için isimlerin sonuna (hatta bazen meslek isimlerine: *bakkalcı*, *manavcı* gibi) +*cI* / +*cU* yapım eki getirilmesi durumuna örnek bir kelime.¹²¹⁰

Clauson *kōz* kelimesinin, Osmanlı sahası haricinde Kum. ve Tkm.'de de "göz" biçiminin kullanıldığını, yine bu biçimin asıl anlamı dışında birçok mecaz anlamda kullanıldığını, "suyun çıktığı yer" anlamının da muhtemelen Türkçe kökenli olmadığını, iki anlama sahip Ar. *al- 'ayn* "eye" / "spring" kelimesinden edebî çeviri yoluyla ödünçleme olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kelimenin *kör-* kelimesi ile bariz bir şekilde çok eski bir bağının bulunduğunu da eklemiştir. Kelimenin, yazıtlardan başlamak kaydıyla en eski dönemlerdeki tarihî metinlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Dankoff/Kelly, kelimeyi uzun ünlülü olarak kabul etmiştir. İbrahim Taş da kelimeyi uzun ünlülü göstermiştir. Gabain'in "artık canlı değil" kaydı düşülmüş ikilik bildirir +*z* eki üzerinde *ağızlamak* maddesinde durmuştuk. Erdal, bu hususta şimdiye kadar kandırıcı bir etimoloji olmamasına rağmen içinde *kōz* kelimesinin de bulunduğu *boguz*, *yüz*, *kögüz*, *tiz*, *ağız* biçimlerinin gerçekten de vücut azaları için kullanılan bir ikilik formu olabileceğini, Dankoff/Kelly'nin hatalı bir şekilde /ü/ ünlüsü ile okuduğu (Maḥmūd al-Kāšyarī, **age**, 112) *kō-* "to guard" fiilinin "muhtemelen" *kör-* ve *kōz* gibi biçimlerin kökeni olduğunu belirtmiştir. Fakat bu

¹²⁰⁷ her iki anlam da kelimenin bu şekliyle DerS'de yok; kelimenin sadece "dişi at" anlamı var.

¹²⁰⁸ Clauson, 1972, 731a; Atalay, 1941, 168.

¹²⁰⁹ Tekin, 1995, 109; DLT'de tespit edilen bu uzunluk modern dil ve diyalektlerde tanıklanamıyor..

¹²¹⁰ Fakat çocuklar dışında yetişkinlerin de bu tür kullanımlarını bilmekteyiz. Orduda, makam isimlerine bu ekin getirildiği çok yaygın kullanımlara bizzat şahit olmuştum: *bölükçü* "bölük komutanı"; *taburcu* "tabur komutanı"; *alaycı* "alay komutanı"; *tugaycı* "tugay komutanı" gibi... Gözcü kelimesini de bu gruba dahil edebiliriz.

bilgileri tanımlayacak veri olmadığı için *köz* kökenini kabul etmek en doğrusu olacaktır. Bu kökün *gör-* ile ilişkisi için bkz. *göresimek* maddesi.¹²¹¹

gözcülük, -gü *a. 2. hlk.* Göz bilimciliği. || **DerSØ** || **TarSØ** || **DDØ** || **KÖKEN:** *göz+cü+lük* || → gözcü.

göze *a. 2. hlk.* Su kaynağı. || **YER: DerS 2174b** "Suyun çıktığı yer, kaynak." İz, Ba, Es, Kc, Bo, Sk, Çr, Sm, Ordu ve köyleri, Gr, Trabzon ve çevresi, Gm, Rz, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Vn, El, Ml, Sv, Ank, Ky, Nğ, Kn, Ama, Ed¹²¹², Erzincan Yöresi 418a, Erzurum Ağzı 120b, Erzurum İli Ağızları 146 || **TarSØ** || **KÖKEN:** Tietze' ye göre: < *göz* + ?? Sondaki eke bir açıklama yapamayan Tietze: "Fa. *çaşm* 'göz, görme organı' → *çaşma* 'kaynak, çeşme' ve Ar. *‘ayn* 'göz, görme organı' → 'kaynak' " karşılaştırmasını yapmıştır. Bir önceki *gözcülük* maddesinden, Clauson'un da bu görüşü dillendirdiğini biliyoruz. İlk kaydına 18. yüzyılda rastlandığını belirttiği kelime için, Nişanyan da benzer açıklamaları yapmıştır. Kubbealtı ise, < *göz+e* tahlilini vermiştir. Kaynaklarda, kelimeye gelen ek için net bir şey söylenemese de kelimenin *göz* ile ilgili olduğu açıktır.¹²¹³ || → gözcü.

gözemek (-i) *hlk. 1.* Kumaştaki deliği örerek kapatmak. **2.** Dikilen bitkilerin seyrek yerlerini sıklaştırmak. || **YER: DerS 2178b** "Örme ya da dokuma eşyanın delik yerlerini örerek onarmak: *Ceketteki yanık yirini, çorabın deliklerini gözedim.*" af, Isp, Brd, İz, Ba, Çkl, Kü, Bil, Es, Bo, Ks, Çkr, Kr, Vn, Dy, El, Bt, Nğ, Kn, Mğ, Mersin Ağzı 203a || **DerS 2179a** "Dikilen bitkilerin seyrek yerlerini sıklaştırmak." Af, Dz, İç || **ZTS 85** "1. Yün çorapları örme yoluyla yamamak. (Yalvaç -Isparta)" || **TarS³ 1814** "Yırtığı ve deliği örerek kapatmak." || **KÖKEN:** *göz+e-mek* < (*DLT*) *köze-* "to tie up the mouth of a sack or the like, to prevent the contents from coming out". EDPT, köken olarak verdiği "göz" ün Osmanlı sahasında "menfez, delik" anlamına geldiğini; fakat *DLT* de başka bir anlamın söz konusu olduğunu belirtir: *ol üzümni közedi* "O, üzümü taneledi, salkımdan üzümün tanelerini topladı.". Clauson, fiilin bazı Farsça sözlüklerde geçtiğini de aktarmıştır.¹²¹⁴ krş. Tietze, 2009, 184a ve Ölmez, 2009, 257. || → gözcü.

¹²¹¹ Clauson, 1972, 756a; Maḥmūd al-Kāşyarī, *age*, 112; Taş, 2011, 49 ve 75; Gabain, 2007, 46; Erdal, **OTWF I**, 326 ve 194; Nadelyayev, 1969, 320a; Sevortyan, 1980, 60.

¹²¹² asıl varyant *göz*.

¹²¹³ Tietze, 2002, 184a; Nişanyan, 2009, 214a; Ayverdi, 2006, 1092b.

¹²¹⁴ Clauson, 1972, 757b; Atalay, 1941, 265.

gözen TürS¹ 231b' de "1. Güzel, cana yakın. 2. Anar. " anlamları ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2179a** "Başkasının ilgisini çeken, gösterişli kimse." Af, İç || **TarS³ 1815** "Sevimli, hoş a giden." || **KÖKEN:** Kelimenin bir de *gözeni* varyantı var; Tietze, sözlüğüne aldığı bu biçime bir köken vermemiş.¹²¹⁵ Acaba bu biçim *güzel* ~ *gözel* kelimesinin varyantı mı; ancak *gözel* kelimesinin söz sonu -n'li biçiminin kullanımını ben hiç duymadım?

gözene a. hlk. Kovandan bal alırken arılardan korunmak için başa giyilen, ön tarafı telden başlık, gözlük. || **YER: DerS 2179a** "Arılardan korunmak için başa giyilen ön tarafı tel olan başlık." Ky || **TarSØ** || **KÖKEN:** *tahlil*? Kelime Eren ve Tietze'de mevcut değildir. Kubbealtı, < göz+en+e [?] şeklinde bir tahlil vermiştir. Kelimenin, sadece Develi ilçesinden derlenmesi ve diğer varyantlarının izah edilebilir eklerden teşekkül etmesi (*göççek* / *gözçek* / *gözlük*) sanki bir hapax veya yanlış derleme durumunu işaret etmekte; ancak Eren'in "Sırça Köşkte" yazı dizisinde böyle bir düzeltmeye rastlamadığımı da belirtiyim. Kelimenin ilk baskıdan itibaren (TürS¹ 231b'de DD ibaresi ile) kayıtlı olduğunu da biliyoruz. Çözümleme yapamadığım kelimenin göz ile ilgili olduğu açık.¹²¹⁶ || → gözcü.

gözenek, -ği a. 2. hlk. Pencere. **3. hlk.** Bir işlemede, örgüde, ipliklerin kesilmesi, ayrı tutulması yoluyla oluşturulan boşluk, ajur. || **YER: DerS 2179a** "Pencere." Brd, Es, Dy, Ml, Sv, Ada || **DerS 2179b** "Örgülerdeki delik." Ks, Krş || **TarSØ** || **KT 394b** "1. Göz göz oya. 2. Sıvama nakış." || **KÖKEN:** Tietze: *göz+enek* veya *göze-nek* şeklinde iki tahlil vermiş. Kubbealtı'nın tahlili daha ilginç: < *göze-n-ek*.

Ayrıca krş. Tuv. *közenek* "pencere" ve ET *közünlük* "window". (ET biçim ilk kez IB'de tanıklanmış.).¹²¹⁷ || → gözcü.

gözeni TürS¹ 231b' de "Çekici bir güzelliği olan." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2179a** "Başkasının ilgisini çeken, gösterişli kimse." Brd, Dz, Çr, Nğ, İç¹²¹⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** krş. *gözen* maddesi.

¹²¹⁵ Tietze, 2002, 184b.

¹²¹⁶ Ayverdi, 2006, 1092b.

¹²¹⁷ Tietze, 2002, 184b; Ayverdi, 2006, 1092b; Clauson, 1972, 762a; Mehmet Ölmez, **Tuwinischer Wortschatz ...**, 209a.

¹²¹⁸ asıl varyant *gözen*.

gözer *a. hlk.* Buğday, toprak vb.nin elendiği iri gözlü kalbur. || **YER: DerS 2180a** "Buğday, toprak vb. şeyler elenen iri gözlü büyük kalbur." Isp, Brd, Dz, İz, Manisa ave çevresi, Balıkesir ve çevresi, Çkl, Kü, Es, Kc, Bo, Zn, Ks, Çkr, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Or, Gr, Gm, Ezc, Mr, Sv, Ank, Krş, Ky, Nğ, Kn, Ada, İç, Krk, Tk, Kıbrıs, Erzurum İli Ağızları 146, Kırşehir Yöresi 479b, Ordu Yöresi 347a, Uşak İli Ağızları 380b, Ada./Osm. Ağızları 473, Mersin Ağzı 203a || **ZTS 85** "Savrulmuş buğday, arpa ya da nohutu taş ve samanlardan arıtmak için kullanılan büyük elek." (Akçaşar Yalvaç -Isparta; Abdaloğlu Gerze -Sinop; Gürün -Sivas; Kadıobası Gündül -Ankara; Emeğil Pınarbaşı -Kayseri; Beyağıl Ulukışla -Niğde) [gözel] : (Beyceli Fatsa -Ordu) || **TarS³ 1816** "İri gözlü kalbur." || **KÖKEN:** < *göze-* "buğday, toprak gibi şeyleri iri gözlü kalburdan geçirmek"+ -*r* eki. Eren'e göre, Farsça *kūzar* "grain left in the ear after threshing; a sieve or screen for lime or gravel" Türkçeden alınmıştır. Kelime, Irak Kürtçesinde *kozere* "chaff, separated grain husks" olarak geçer.¹²¹⁹

gözgü Son baskıda "Ayna." anlamıyla yer alan kelime esk. ibaresi görmekteyiz. Önceki baskılara baktığımızda kelimenin; ilk baskıda DD kaydıyla sözlüğe girdiğini, sekiz ve dokuzuncu baskılarda da hlk. ibaresi aldığını görürüz. Beş, altı ve yedinci baskılara alınmayan kelimenin iki, üç, dört ve onuncu baskıda da hlk. ibaresi almadığı görülmektedir. Kelimenin baskılardaki durumu epeyce kafa karıştırıcıdır. || **YER:** "Ayna " Malatya İli Ağızları 403a || **TarS³ 1819** "Ayna." || **KÖKEN:** < *ET közñü* "mirror" < *ET közün-* "to be visible, to appear". Kelimenin en eski devirlerden beri kullanıldığını biliyoruz. Zannedersen burada asıl tartışılması gereken *közün-* fiilidir. Bu gövdenin *göz* ile ilgili olduğu açık; ancak gövdenin türetilişi biraz belirsizdir. Erdal'a göre bu gövde belki *köz+ü-n-* belki de **kö-z-ün-* şeklinde türemiş olabilir. Kaşgarlı'ya göre *közün-* biçimi Argucadır; ve *göz* kelimesine analogi yoluyla türetilmiştir. Erdal'a göre; mademki *közün-* biçimi daha eski eserlerde tanıklanıyor, belki de *körün-* biçimi analogi yoluyla meydana gelmiş ikincil bir biçimdir? Doerfer'e göre kelime, Çağ. yoluyla Farsçaya da girmiştir.¹²²⁰ || → gözcü.?

gözleği *a. hlk.* **1.** Gözetleme yeri. **2.** Dağların yüksek yerlerinde nişan almak için ağaç veya taştan yapılan belli yer. || **YER: DerS 2182a** "Gözetleme yeri." Dz, Ks, İç, Mersin Ağzı 203a || **TarS⁰** || **KÖKEN:** *göz+le-ği* < *ET közle-* "to keep under observation" (Clauson, 1972, 760b). || → gözcü.

¹²¹⁹ Eren, 1999, 164a; Ölmez, 2009, 257.

¹²²⁰ Doerfer, 1967, 637/1674; Clauson, 1972, 761b; Nadelyayev, 1969, 331b; Erdal, **OTWF II**, 607; Atalay, 1940, 157; Ölmez, 2009, 257.

gurbetlik, -ği *a. hlk.* Gurbet. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gurbet + lik* < Ar. *ğurba* ' غربة [*ğrb* mastarından] "vatandan ayrı ve uzak olma, yabancı ülkede olma, sürgün" Nişanyan' a göre, kelimeye ilk olarak Mukaddimetü'l Edeb'de tanıklanmıştır.¹²²¹

(birine) gurur gelmek *hlk.* Kurumlanmak. || **DerSØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** < Ar. *ğurūr* غرور [*ğrr* mastarından] "aldatma, aldanma" < Ar. *ğarra* غر "aldattı, boş görüntüyle kandırdı". Nişanyan' a göre: "Arapça fiil, geçişli olduğu hâlde masdarı geçişsiz fiillere özgü *fu'ul* veznindedir. Türkçe anlamın bu çelişkiden türediği düşünülebilir. Ayrıca Nişanyan, kelimenin ilk kez Gülistan Tercümesi'nde tanıklandığını da aktarmıştır.¹²²²

gübleği TürS¹ 233a' da "Balta, keser, kazma gibi aletlerin sap deliği." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2205b** "Balta ve keserde sapın geçirildiği delik." Isp, İç || **TarSØ** || **KÖKEN:** Hasan Eren'e göre *büklevü* < *küplevü* metatezinden meydana gelmiştir; ancak ben *büklevü* kelimesinin de kökenini bilmiyorum.¹²²³

gübür *a. hlk.* Çöp, süprüntü. || **YER: DerS 2206a** "Süprüntü, toz, çöp." Uş, Isp, Dz, Ba, Çkl, Es, Kc, Bo, Ks, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Or, Gr, Tr, Ezc, El, Ml, Sv, Ank, Yz, Ky, Mğ, Ed, Krk, Tk, Ordu Yöresi 347a || **KÖKEN:** < Rum. *κόπρι kópri* "Dünger, Mist, Kot".¹²²⁴

gücü *a. hlk.* Bez tezgâhında ipliği ayarlayan tezgâh tarağı. || **YER: DerS 2208a** "Tezgâhta ipliği ayarlayan tezgâh tarağı." Isp, Mn, Ba, Çkl, Kc, Gm, Ant || **ZTS 128 [gücü, kücüağacı, kücüdideği] :** 1. Dokuma tezgahlarında örgü iplerini birbirinden ayıran yuvarlak ağaç. (Tokmacık Yalvaç, Beyköy Şarkikaraağaç, Çaltı Gelendost, Ağıl Eğridir, Garip, Uluğbey Senirkent -Isparta; Ece Tefenni -Burdur; Çardak -Denizli; -Tokat; Mudurnu -Bolu; Bünyan -Kayseri; Genecin, Avanos -Nevşehir; Bor, Yenikent Aksaray -Niğde; Köseleli Tarsus -İçel) [*gücü*] : (Gönen -Isparta) [*kücüağacı*] : (Köprü Şarkikaraağaç -Isparta; Kuzköy Akkuş -Ordu; Refahiye -Erzincan; Yenikent, Yeşilova, Taşpınar Aksaray -Niğde) [*kücüdideği*] : (Körküler Yalvaç -Isparta) 2. Dokuma tezgahlarında çözgü ipliklerinin bir kısmını aşağıda tutmaya yarayan tellerden her biri. (Bekilli Çal -Denizli) 3. Kimi dokuma

¹²²¹ Nişanyan, 2009, 217a.

¹²²² Nişanyan, 2009, 217a; "... deceiving, flattering, feeding with false hopes ..." Steingass, 1892, 886a.

¹²²³ Hasan Eren, "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri", 87.

¹²²⁴ Tietze, "Griechische Lehnwörter...", 227/145; Symeonidis, 1976, 80/141.

tezgahlarında diren adı verilen ipliklerin arasından geçirildiği iki yan deynek ile bunları birbirlerine bağlayan ara ipliklerden oluşan düzen. (Yalvaç -Isparta) 4. Bazı dokuma tezgahlarında ağaç kücü yerine kullanılan keten lifinden yapılma sicim. (Akviran Çumra -Konya) || **TarSØ** || **KT 397b** " Bez tarağı arkasında ağız açan iplikten tarak: *Gücü değneği*." || **KÖKEN**: Eren, Tkm. *küci* karşılığını vermiş; ancak kelime için "kökenini bilmiyoruz" demiştir. Tietze, kelimeyi *küci* maddesine göndermiş, Kubbealtı ise kelimeye köken verememiştir. Türkmençe Sözlük'te *küci* maddesini bulamadığımı da belirtiyim. Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı gibi kelime dokumacılıkla ilgili muhtelif terimlerde kullanılıyor, ayrıca derlenen yörelerin de Ege Bölgesi ve sınırları olması da dikkat çekici. Kelime, ikinci baskıdan itibaren sözlüğe girmiş, yedinci baskıdan itibaren de hlk. ibaresi almıştır.¹²²⁵ Fakat köken?

gücük, -ğü 2. sf. hlk. Kısa, bodur, gelişmemiş, güdük. **3. sf. hlk.** Kuyruksuz, kuyruğu kesik (hayvan). || **YER: DerS 2209a** "Kısa, bodur, gelişmemiş." Brd, Isp, Dz, Ba, Brs, Sk, Bo, Zn, Ks, Çkr, Or, Sv, Ky, İç, Ada, Ant, Mğ || **DerS 2208b** "Kuyruksuz, kuyruğu kesik hayvan." af, Dz, Ay, Ba, Bo, Ks, Or, Sv, Ky, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KT 397b** "Kuvvetsiz, zayıf, gevşek." || **KÖKEN**: Kelime ilk başta "küçük" ile ilgiliymiş gibi görünse de kelimenin "güdük" kelimesinin bir varyantı olması da ihtimal dahilindedir. Belki de bir ve iki numaralı anlamlar ayrı ayrı bu kelimelerin varyantıdır. Tietze' deki *gücek* / *gücük* maddesinde sadece "kuyruksuz hayvan" anlamı verilmiş; ayrıca Tietze, Meninski' deki "kuyruksuz horoz" kaydını verdikten sonra kelimeyi "güdük" ile karşılaştırmıştır. Eren ve Kubbealtı'nda kelime mevcut değildir. Güneybatı grubu Türk dilerinde: Tkm. *gücük*: enik, encik, yavru.; Kıp. () *güdük*: 1. Kesik, kırık, ucu çomak gibi kalmış. 2. Kuyruğu kesik köpek. 3. Kuyruksuz tavuk.; Az. *küçük* "it balası".¹²²⁶ *Gücük* kelimesinin; "eksik yanı olan, tamamlanmamış, kısa" anlamına ve sayılan verilere göre her iki anlamının da "güdük" kelimesi ile ilgili olduğunu düşünüyorum;¹²²⁷ ancak yine de krş. *gücük ay*.

gücük ay a. hlk. Şubat. || **YER: DerS 2209a**¹²²⁸ "Şubat ayı." Af, Dz, Ba, Brs, Kü, Es, Kc, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, Or, Gr, Tr, Gm, Ar, Kr, Ezm, Ezc, Ml, Mr, Sv, Yz, Ank,

¹²²⁵ Eren 165a; Ayverdi, 2006, 1104a; Tietze, 2002, 199a.

¹²²⁶ **Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti I ABCÇD**, 773a; Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, **Türkmençe-Türkçe Sözlük**, 316a; Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, 88a.

¹²²⁷ Tietze, 2002, 198b; Meninski, 1680, 4056.

¹²²⁸ Bu varyant DerS'de yok, olanlar: *gücük, gucuk, güçük, güdükay, güjüyh*. Biz buraya asıl varyantı yani *gücük* biçimini alıyoruz.

Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, İç, Ed, Krk || **TarS³ 1841** "Şubat ayı." || **KÖKEN:** Bu ay kısa sürdüğü için < *küçük* < *ET kiçig* "small". Clauson, Osmanlı sahası ve orta periyottaki yuvarlak ünlülü varyantların, bir şekilde, aynı anlamdaki Fa. *kūçak* kelimesi ile bir bağının olduğunu, belki de bunun sadece bir rastlantı olduğunu; ancak söz sonu -k ünsüzünü başka türlü açıklamanın da zor olduğunu belirtir. Fakat Nişanyan, bahsi geçen Farsça varyantlar ile Türkçe "küçük" arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu, belki bunların çocuk diline ait ekspresif deyimler olabileceğini söyler. *Gücük* maddesinde de görüldüğü gibi aynı zamanda Türk dillerinde "köpek yavrusu, enik" anlamı da yaygın olan kelimenin yazıtlardan beri kullanıldığını biliyoruz: "... kiçig atlıg[ıg] ulgartdım ..." Bilge Kağan Doğu 41. Kelimenin yazıtlarda zarf fonksiyonunda kullanımı da ilginçtir: "... taluyka kiçig teğmedim / ... Tüpütke kiçig teğmedim." Kül Tigin Güney 3. Kubbealtı'na göre "büyük" sıfatının etkisiyle yuvarlaklaşan kelime, ses taklidi olabileceği gibi **kiç-mek* "geç kalmak, sona kalmak" fiilinin bir türevi de olabilir (Bu görüşün Hamilton'a ait olduğunu biliyoruz, bkz. Hamilton, 1998, 92). Räsänen, kelimenin Türk dillerindeki karşılıklarını verdikten sonra kelimeyi Moğolca *kiçi-g* "Junges (des Hundes)" ile karşılaştırmıştır. Doerfer, kelime üzerinde ayrıntılı bir biçimde durmuştur.¹²²⁹

gücün *zf. (gü'cün) hlk.* 1. Dara dar. 2. Güçlülükle, ancak, zorla. || **YER: DerS 2210a** "Ancak, güçlülükle, zorla." Ba, Ky¹²³⁰ || **DerS 4512b** "Güçlülükle: *Acın gücün geziyo zati.*" Isp || **TarS³ 1841** "Güçlülükle, güç ile, zorla." || **KÖKEN:** *güç* + instrumental + *n* eki < (DLT) *küçün* "violently, by force" < *ET küç* "strenght" < *kūç*.¹²³¹ EDPT 693a. Kaşgarlı'nın verdiği şu atasözünde de kelimeye rastlamaktayız: *Ahn arslan tutar, küçün kösgük tutmas.* "Hileyle aslan tutulur, güç ile korkuluk tutulmaz." Saadet Çağatay'a göre yeni lehçelerde pek az tesadüf edilen bu ekin (instrumental) bakiyesine Eski Osmanlıcada rastlamaktayız. Çağatay'a göre bu ekin kullanımdan kalkmasının sebebi ta eskiden beri akuzatif -*n* ile karışmış olmasıdır. Gerçekten de Clauson, *gücün* biçimine, yerini zarf fonksiyonuna bırakmış olsa da modern Türk dilleri coğrafyasının Anadolu sahasında rastlandığını belirtir.¹²³²

¹²²⁹ Clauson, 1972, 696a; Nişanyan, 2009, 358b; Ayverdi, 2006, II 1816b; Doerfer, 1967, 628/1664; Nadelyayev, 1969, 306a; Räsänen, 1969, 269b; Steingass, 1892, 1059a; Sevortyan, 1980, 92; Tekin, 2003, 76 ve 34.

¹²³⁰ asıl varyant *gücüle*.

¹²³¹ Tekin, 1995, 185. (DLT *kūç*, Tkm. *güyç*, Yak. *kūs*, Az. *güc*).

¹²³² Atalay, 1940, 289; Clauson, 1972, 698a; Räsänen, 1969, 306a; Nadelyayev, 1969, 322b; Sevortyan, 1980, 96; Saadet Çağatay, "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental - 'n', **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978): 66.

gücürgenmek TürS¹ 233b' de "Bir işi güç bularak ondan kaçınmak." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2210b** "Bir işi isteksiz, gönülsüz yapmak, üşenmek." Af, Isp, Brd, Dz, Mn, Çkr, Krş, Kn, İç, Mğ || **TarS³ 1842** "1. Güç saymak, zor bulmak. 2. Gücenmek, gücüne gitmek." || **KÖKEN:** *güç+ürge-n-mek* || → gücün.

güçsünmek (-i) *hlk.* Bir şeyin yapılması zor gelmek. || **YER: DerS 2211a** "Bir şeyi güç saymak, zoruna gelmek." Dz, Çkl, Bo, Es, Hat, Nğ, Mğ || **TarSØ** || **KT 398a** "Güçleşmek, zor olmak, güce sarmak, müşkül olmak." || **KÖKEN:** *güç+sü-n-mek* || → gücün. krş. Çağ. "zulüm, eziyet" anlamındaki *güc*?

güdelemek (-i) *hlk.* Ardına düşmek, kovalamak, sürmek. || **YER: DerS 2212a** "Kovalamak." Bo || **TarSØ** || **KÖKEN:** *güt-ele-mek* || → güdücü.

güdücü 2. *hlk.* Çoban, sığırtmaç. || **YER: DerS 2212b** "Çoban, sığırtmaç." Ed¹²³³ || **TarS³ 1850** "Çoban" || **KÖKEN:** *güt-ücü* < *ET küd* "to wait, to wait for someone, to wait on attend to (guests, sheep etc.)" < *kūd*.¹²³⁴ Verilen kök haricinde KB'de *kütçi* "çoban" kelimesine rastlamaktayız. İbrahim Taş, bu kelimeye *kütçi* < **kūdüt+çi* < *kūd*- "beklemek" şeklinde bir tahlil vermiştir. Clauson, fiil kökünün modern Türk dillerinde *küy*- (kün) ve *küt*- [-*q*- > -*d*- > -*t*-] varyantlarının bulunduğunu, bazı dillerde her iki varyantın aynı veya farklı anlamlarla bir arada bulunduğunu belirtir. Kök, ilk olarak Eski Uygur metinlerinde "beklemek" anlamıyla görülmektedir. Gerek Talat Tekin'in verdiği biçimler, gerekse de Uygur metinlerinde kullanılan *kü*- *közün*- 'gözetlemek, kollamak', *kü*- *küzet*- 'kollamak, korumak' gibi ikilemeler ve bunların Uygur yazısındaki imlasından, uzun ünlülü *kū*- köküne ulaşıyoruz. Zaten Räsänen'de *kū*- "behüten" kökünü de görmekteyiz.¹²³⁵

güdük Son baskıda kelimenin "Faiz." anlamının bulunmadığı görülüyor. Kelimenin bu anlamına önceki baskılardan sadece birinci baskıda DD kaydıyla rastlıyoruz. Diğer baskılarda bu anlam bulunmamaktadır. || **YER: DerS 2214a** "Faiz" İst || **TarSØ** || **KÖKEN:** Kelimeyi Tietze ve Kubbealtı' da bu anlamla göremiyoruz. ErenØ. Ben bu kelimenin *güt*- "korumak, kollamak, gözetlemek" ile ilgili olabileceğini düşünüyorum. krş. *güdücü*.

¹²³³ asıl varyant *güden*.

¹²³⁴ Tekin, 1995, 185, (Uyg. küü-, DLT kū-d-, Tkm. güyt-, Yak. kūt-)

¹²³⁵ Clauson, 1972, 701a; Erdal, **OTWF I**, 115; Taş, 2011, 28 ve 166; Räsänen, 1969, 306a ve 312a; Sevortyan, 1980, 107; Atalay, 1940, 87; Arat, 1979, 303; Nadelyayev, 1969, 330a; Şen, 2002, 181.

güdükcü TürS¹ 233b' de "Faizci." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerSØ || DD² 680b** "Faizci." Ezc || **TarSØ || KÖKEN: güdük+çü || → güdük.** (Belki parayı kollayıp gözettiği için, belki de parayı verdiği kişiyi takip ettiği için; başka bir ifadeyle=takibatçı?).

güdüm Son baskıda kelimenin "Yönetme işi, idare." anlamında hlk. ibaresi göremiyoruz. Tüm baskılara giren bu anlama sadece bir ve ikinci baskıda DD ibaresi getirilmiştir. Diğer hiçbir baskıda, kelime hlk. ibaresi göremeyiz. || **YER: DerS 2215a** "Sürme, gönderme işi." Isp, Dz, Es, Kc, İst, Kn, Ada || **TarSØ || KÖKEN: güt-üm || → güdücü.**

güleğen *sf. hlk.* Güler yüzlü, çok gülen (kimse). || **YER: DerS 2218b** "Sevimli, güler yüzlü, çok gülen (kimse)." Es, Çr, Ar, Sv || **TarS³ 1854** "Daima gülen, çok gülen." || **KÖKEN: gül-eğen < (DLT) kül-** "to laugh". Kelimeye ET'de rastlayamıyoruz. Tietze; "-eğen" in, -gan/-gen ekinin varyantı olduğunu belirtmiştir.¹²³⁶

gülmece Son baskıda kelime hlk. ibaresi bulunmamaktadır; ancak kelime günlük dile iyice yerleştiği için bu hususta bir sıkıntı olduğunu düşünmüyorum. Zaten kelimeye iki, üç ve dördüncü baskılarda hlk. ibaresi getirilmiştir. Diğer baskılarda bu ibareyi göremeyiz. || **YER: DerS 2220a** "Şaka, mizah." Tr, Kr, Ezm || **TarSØ || KÖKEN: gül-me+ce || → güleğen.**

gülük, -ğü a. hlk. 1. Hindi. **2.** Sebze yetiştirmek için açılan ocak: *Kavağın dibine gülük yaptırdım / Basaksız evlere hayat yaptırdım* -Halk türküsü. || **YER: DerS 2220a** "Hindi." İst, Çkl, Çkr, Ank, Krş¹²³⁷, Kırşehir Yöresi 480b || **DerS 222ba** "Sebze tohumları ekilmek için açılan ocaklar." Ng || **DerS 4513a** "Bağ çubuklarını dikmek için açılan çukur." Ng || **TarSØ || KÖKEN: ?** "Hindi" anlamlı *gülük* yansıma olarak düşünülebilir, diğer anlam da belki *köl-* "yüklemek" ile ilgili olabilir. Hamilton'daki *kölit-* "gömmek, toprağa sokmak veya koymak" gövdesi *gölü-* kökünü çok rahat ortaya koyar ayrı bir veridir. Bu durumda iki farklı kökenle karşı karşıya olduğumuz anlaşıyor.¹²³⁸

¹²³⁶ Clauson, 1972, 715b; Tietze, 2002, 202b; Sevortyan, 1980, 98; Nadelyayev, 1969, 325a; Räsänen, 1969, 307b; Atalay, 1940, 26.

¹²³⁷ asıl varyant *gülü*.

¹²³⁸ Hamilton, 1998, 199a.

güme *a. hlk.* **1.** Avcı kulübesi. **2.** Bostanda yapılan bekçi kulübesi. || **YER: DerS 2222a** "Avcı kulübesi." Af, Isp, Brd, Dz, Ay, Mn, Ba, Çkl, Brs, Es, Çkr, To, Ank, Mğ, Ed, Krk, Tk "Bağ ve bostana yapılan basit bekçi kulübesi." Brs, Es, Zn, Ank || **ZTS 129** [güme, gümele, küleme]: Avcıların avlanırken kullandıkları, harmanda çalışanların barındıkları küçük kulübe ya da sığınak. (Emirdağ -Afyonkarahisar; Yakaköy Gelendost, Tokmacık Yalvaç -Isparta; Başkışla Karaman, Karacaviran Seydişehir -Konya) [güme] : (Dereköy Eşme -Uşak; Akbaş Gündül -Ankara) [gümele] : (Merzifon -Amasya) [küleme] : (Bornova -İzmir) || **TarS³ 1742 gömele** "Avcıların çalı çırpı veya taştan yaptıkları siper veya kulübe, evsin." ~ ? || **KÖKEN:** ? ~Tkm. küme "kulübe" (Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhal Ölmez, Süer Eker, **Türkmence-Türkçe Sözlük**, 429a). Eren: "Kökenini bilmiyoruz." açıklamasını yapar. Tietze ve Kubbealtı kelimeyi sözlüklerine almamıştır. Bläsing, Türkçe *göm-* ve Farsça *kuma* "Strohhütte für Feldwächter" etimolojilerini gerek semantik gerekse de ses gelişimi açısından izaha muhtaç bulur.¹²³⁹

gümül *a. hlk.* Susam ve ekin demeti veya yığını. || **YER: DerS 2223b** "Susam ve ekin demeti." Dz, Ay, İz, Mğ "Susam ve ekin yığını." Af, Isp, Dz, Ay, Mn, Ba, Ank, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** ?

gümüştöz Son baskıda "Para canlısı, açgözlü, cimri." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin sözlüğe dokuzuncu baskıda girdiği, dokuz ve onuncu baskılarda hlk. ibaresi de aldığını görürüz. Kelimenin TürS'nin aksine tdk.gov.tr'de hlk. ibaresi aldığını da ekleyelim. || **YER: DerS 2224a** "Açgözlü, para canlısı, cimri." Isp, Brd, Sm, Tr, Sv, Krş, Nğ, Kn, İç, Tk || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gümüşt + göz < ET kümüşt "silver"*. Kelimenin yazıtlarda geçecek kadar eski olduğunu biliyoruz. Clauson, kelimenin etimolojisinden çok ticarî hayatta ifade ettiği anlam üzerinde durmuştur. Eren, kelimeyle ilgili görüşleri gözden geçirmiştir; ancak bu görüşlerin doyurucu olmadığı anlaşıyor. Räsänen, Joki'nin görüşünden hareketle kelimeye Çince köken vermiştir. Tür. *gümüşt* (< *kümüşt*) ~ Çuv. *kēmēl* denkliliğini de veren Eren'e göre, kelime Farsçaya da geçmiştir.¹²⁴⁰

¹²³⁹ Eren 166a; Bläsing, 1995, 87/43; Steingass, 1892, 1064a; Eren, 2002, 150.

¹²⁴⁰ Eren 166b; Clauson, 1972, 723b; Räsänen, 1969, 308b; Sevortyan, 1997, 142; Nadelyayev, 1969, 326b; Eren, 2002, 114.

günâşık *a. hlk.* Ayçiçeği. || **YER: DerS 2224b** "Ayçiçeği." Af, Brd¹²⁴¹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün* + *âşık* [*Helianthus annuus*] < *ET kün* "the sun, day" < *kün*.¹²⁴² Kelime, günümüz Türk dillerinin çoğunda sadece "gün" anlamında kullanılırken, yine bu dillerde "güneş" anlamı için *kuyaş* ve *güneş* kullanılır. Yazıtlarda kelime hem *gün* hem *güneş* anlamında kullanılmıştır. Hamilton'un: "Büyük ihtimalle aynı anlamdaki Toharca A *koṃ*, B *kaum* kelimesinden türemiştir." açıklamasına pek ihtimal vermiyorum; günlük hayatta bu denli yaygın kullanılan bir sözün alıntı olması düşünülemez. Ancak aynı ihtimali Doerfer'in de dillendirdiğini biliyoruz.¹²⁴³

gün atmak *hlk.* 1) Davayı ileri bir tarihe bırakmak; 2) Güneş doğmak: *Süleyman kâhya gün atıncaya kadar çadırların arasında dolaştı.* || **DerSØ** || **DDØ** || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün* + *atmak* || → günâşık.

güncek, -ği *a. hlk.* Şemsiye. || **YER: DerS 2230a** "Şemsiye." Mal, Mr¹²⁴⁴ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün*+*cek*. Bu ekin ağızlarda, alet isimleri yapmak için kullanılmasına iyi bir örnek. Sivas'ta bir televizyon tamircisinin televizyon kumandası için kullandığı "elcek" kelimesini veya çocukken, yaygın olarak "misket" adıyla bilinen ancak bizim "gülle" dediğimiz oyunda atış yapmak için kullanılan, diğerlerine nazaran daha özel olan miskete de *elcek* dediğimizi de hatırlıyorum. || → günâşık.

gün dikilmesi *a. hlk.* Tam öğle vakti, zeval. || **DerSØ** || **DD² 686b** "Zeval." Kü || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün* + *dikilmesi* || → günâşık.

güneç, -çi *a. hlk.* Çok güneş alan yer. || **YER: DerS 2227b** "Çok güneş alan yer." Dz, Ank¹²⁴⁵ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün*+*eç* || → günâşık.

güneğik Son baskıda "Hindiba." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Önceki baskılara baktığımızda, kelimenin ikinci baskıdan itibaren tüm baskılarda bulunduğunu görüyoruz. Ancak kelime sadece yedinci baskıda DS ibaresi almıştır. Diğer baskılarda hlk. ibaresi bulunmamaktadır. || **YER: DerS 2229a** **güneyik** "Hindiba." Isp, Konya ilçe ve köyleri, Mğ || **TarS³ 1869** "Hindiba." ||

KÖKEN: *gün* + *eğik* [*Cichorium endivia*] || → günâşık¹²⁴⁶. (belki *güne-y-ik*

¹²⁴¹ asıl varyant *günaşığı*.

¹²⁴² Tekin, 1995, 185, (Uyg. küün, DLT kün, Vol. Bul. küwen).

¹²⁴³ Clauson, 1972, 725a; Hamilton, 1998, 203a; Doerfer, 1967, 655/1688; Nadelyayev, 1969, 326b; Räsänen, 1969, 309a; Sevortyan, 1980, 100; Hauenschild, 1989, 84/559.

¹²⁴⁴ asıl varyant *günlük*.

¹²⁴⁵ asıl varyant *güneçe*.

¹²⁴⁶ Hauenschild, 1989, 51/321.

olmalıydı; zira o şekilde de bir varyant var.) Eren'e göre kelime, *gök* kelimesinin bir türevidir.¹²⁴⁷

günek TürS¹ 236a' da "Güneş vuran yer, günece, güneç." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2227b** "Çok güneş alan yer." Mğ¹²⁴⁸ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün+ek* || → günâşık

günelek TürS¹ 236a' da "Güneşi bol (yer)." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2227b** "Çok güneş alan yer." Gaz¹²⁴⁹ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün+elek* || → günâşık.

güner TürS¹ 236a' da "Tan vakti." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2228a** "Tan vakti." Ezc, Kn || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün+er* || → günâşık.

güneş çavmak *hlk.* Güneş yayılmak, güneş doğmak. || **YER: DerS 2228a** "Güneş dağlara yayılmak, doğmak." Isp, İst, Çr, Ml, Mr, Sv, Ank, Ky, Ng, Kn, Ada, İç, Ant, Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *güneş + çav-mak* < *ET küneş* "originally sunshine". Clauson'a göre kelime ilk kez IB'de tanıklanmıştır. Kelimenin tahlili, ittifakla < *kün+eş* şeklindedir. Kaçalin, kelimenin Altay dillerinde karşılığı olmaması dolayısıyla Toharcaya bağlanmak istenmesini tartışmalı bulur (bkz. *gün atmak* maddesi). Ayrıca Räsänen'de de bu tahlili görürüz. Fakat Kubbealtı, kelimeye ET köken vermiştir. Nişanyan ise kelimeye dair en eski örnek olarak DLT'yi göstermiş, [< *ET küne-* + *AŞ* "ışımak" < *kün+A-* gün] tahlilini vermiştir. Evvela, Nişanyan'ın tahlilinden hiçbir şey anlamadığımı belirteyim; ancak görünüşte *küne-* gibi bir yapı tasarlamış olduğu anlaşılıyor. Fakat, en azından benim bildiğim kadarı ile, *gün* kökünden türemiş böyle bir yapı yok. Zaten benim de benimsediğim *gün+eş* tahlilindeki ekin aslı küçültme eki +ş kaynaklıdır; fakat geniş ünlüler kaynaştırma eki olamadığı için *küneş*, *keleş*, *keleş* "danışma", *kuyaş* (< **kuny+aş*), *yavaş* (< *yāb+aş*), *adaş* gibi örneklerde bulunan +aş / +eş ekini de bu bağlamda düşünüyoruz.

¹²⁴⁷ Hasan Eren, "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri", 88.

¹²⁴⁸ asıl varyant *güneçe*.

¹²⁴⁹ asıl varyant *güneçe*.

Ayrıca Kubbealtı'nın verdiği ET *kuyaş* kökeni tartışılabilir, kelimenin *kuyaş* ile karşılaştırılması için bkz. *gölgelendirmek* maddesi.¹²⁵⁰ || → günâşık.

günindi *a. (gü'nindi) hlk. 1. Gurup zamanı. 2. Batı, garp: Köyün günindisindeki tarla.* || **YER: DerS 2229b** "Gurup zamanı." Af, Isp, Ba, Brs, Rz, Ezc, Ank, İç, Ank, Ng, Ant, Mg "Batı." Isp, Ba, Bo, Es, Çr, Ank, Ng, Ant, Mg || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün+ in-di* || → gün atmak.

günlemeç TürS¹ 236b' de "Tarih." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2229b** "Tarih." Mr || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün+le-meç* || → gün atmak.

günü *a. hlk. 1. Haset. 2. Zamanından önce doğan yavru.* || **YER: DerS 2231a** "Kıskançlık, haset: *Günüsünden karnının çanağı çatlıyor.*" Isp, Ba, Çkl, Brs, Es, Çr, Sm, Ama, To, Gaz, Hat, Sv, Ank, Krş, Ky, Ng, Kn, İç || **TarS³ 1873** "Kıskançlık, haset." (Kelimenin ikinci anlamını bulamadım. "günsüz" maddesinde "zamanından önce doğan yavru" anlamı var. Acaba onunla bir karışıklık mı oldu?) || **KÖKEN:** < ET *küni* "jealousy, jealous". Clauson'a göre kelime ilk olarak Uygur metinlerinde tanıklanmıştır. Kelime DLT'de "kuma" anlamıyla geçer. Räsänen, kelimeyi Kaz. *küjün* "entbrennen, zornig sein" ile karşılaştırmıştır. Kelimenin ET'de aynı anlama gelen başka bir dengi de *azlan-* fiilidir.¹²⁵¹

günücü Son baskıda "Kıskanç." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Ancak önceki baskılara baktığımız zaman da bu hususta tutarsızlıklar görmekteyiz. Evvela kelimenin bütün baskılara girdiğini söyleyelim. Ancak kelime bu baskılardan birincisince TD, beş ve altıncısında DD+hlk., yedincisinde TS+hlk., sekiz ve dokuzuncusunda hlk. ibaresi almıştır. İki, üç, dört ve onuncu baskıda bu ibareleri göremeyiz. || **YER: DerS 2231b** "Kıskanç (kimse)." Isp, Ba, Bil, Es, İst, Zn, Çkr, Çr, Sm, Ama, To, Gr, Gaz, Mr, Hat, Sv, Ank, Ng, Kn, İç, Mg || **TarS³ 1875** "Kıskanç, hasetçi." || **KÖKEN:** *günü+cü* || → günü.

günücülük Son baskıda "Kıskançlık." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Kelime sözlüğe yedinci baskıyla beraber girmiştir. Yedi ve onuncu baskıda hlk. ibaresi almayan kelimeye sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi

¹²⁵⁰ Kaçalın, 2006, 221; Räsänen, 1969, 309a; Ayverdi, 2006, 1117a; Nişanyan, 2009, 219a; Nadelyayev, 1969, 327a; Sevortyan, 1980, 103.

¹²⁵¹ Clauson, 1972, 727a; Atalay, 1941, 237; Räsänen, 1969, 307b ve 309a/b; Nadelyayev, 1969, 327b; Sevortyan, 1980, 104.

gelmiştir. || **YER: DerSØ || DDØ || TarS³ 1875** "Kıskançlık, hasetçilik." || **KÖKEN:** *günü+cü+lük* || → günü.

günüük TürS¹ 237a' da "Güneş batarken görünen renk." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2231b** "Gurup." Or || **TarSØ || KÖKEN:** *gün+ük* || → gün atmak.

günüleme Son baskıda "Günülemek işi." anlamıyla yer alan kelime hlk. ibaresi göremiyoruz. Kelime sözlüğe yedinci baskıyla beraber girmiştir. Yedi ve onuncu baskıda hlk. ibaresi almayan kelimeye sekiz ve dokuzuncu baskıda hlk. ibaresi gelmiştir. || **YER: DerSØ || TarSØ || DDØ || KÖKEN:** *günü+le-me* || → günü.

günülemek (-i) hlk. Kıskanmak, çekememek, haset etmek. || **YER: DerS 2231b** "Çekememek, kıskanmak." Uşak ve çevresi, Isparta ve ilçeleri, Ba, Çkl, Brs, Kü, Bil, Es, Kc, Bo, İst, Zn, Ks, Çr, Sn, Sm, Ama, To, Gr, Kr, Ezc, Ml, Gaz, Mr, Hat, Sv, Yz, Ank, Krş, Ky, Nş, Ng, Kn, Mg, Tk || **TarS³ 1875** "Kıskanmak, çekememek, haset etmek." || **KÖKEN:** *günü+le-mek* < *ET künile-* "to be jealous, to envy". Günümüz Türk dillerinde fonetik değişikliklerle yaşamaktadır: Tuv. *xünne-*; Kırg. *künülö-*; Kaz. *künde-*; Nog. *künle-*; Kum. *gülle-*. Clauson, kelimenin ilk tanıklandığı yerlere AY ve OT'den örnekler verse de; Erdal'a göre, kelimeye Maniheizt metinlerde, Maitrisimit'te, Berliner Turfan Texte III, XIII gibi Uygur metinlerinde aynı anlama gelen *azlan-* fiili ile beraber rastlamaktayız.¹²⁵² || → günü.

günümek TürS¹ 237a' da "Kıskanmak." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2232a** "Çekememek, kıskanmak." Çkl, Sm¹²⁵³ || **TarSØ || KÖKEN:** *günü-mek* || → günü.

günüşük TürS¹ 237a' da "Yarışma, rekabet." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerSØ¹²⁵⁴** || **TarSØ || DD² 688b** "Rekabet, haset; karşılıklı imrenmek." Gaz || **KÖKEN:** *günü+ş-ük* || → günü.

gün yağmuru a. hlk. Güneş çıkmışken yağan iri damlalı yağmur. || **YER: DerS 2232a** "Güneş varken yağan iri damlalı yağmur." Brd, Dz, Ba, Ama, Gm, Mr, Ank, İç, Ant, Mg || **TarSØ || KÖKEN:** *gün + yağ-mur+u* || → gün atmak.

¹²⁵² Clauson, 1972, 733a; Erdal, **OTWF II**, 441a; Nadelyayev, 1969, 327b.

¹²⁵³ asıl varyant *günülemek*.

¹²⁵⁴ bu anlamda yok.

gün yeli *a. hlk.* Doğu rüzgarı. || **YER: DerS 2232b** "Doğu rüzgarı." Af, Brs, Kü, Bo, Bil, Es, Mr, Ank || **TarSØ** || **KÖKEN:** *gün + yel+i* || → gün atmak.

güre *a. hlk.* **1.** Çiftleşmek isteyen kısrak veya dişi eşek. **2.** Bir yaşından üç yaşına kadar olan tay. **3.** *sf. mec.* Kuvvetli, dinç. **4.** *sf. mec.* Çekingen, korkak, ürkek. || **YER: DerS 2234b** "Çiftleşmek isteyen kısrak, dişi eşek." Isp, Bo, Çr, Ama, To, Sv, Krş, Ky, Ng, Kn, İç, Mğ "Bir yaşından üç yaşına kadar olan taylara verilen ad." Af, Isp, Kü, Bil, Es, İst, Zn, Ks, Çkr, Ank, Ky, Kn, Ant, Mğ || **DerS 2235a** "Kuvvetli, dinç." Brd, Mn, Tk, Krk "Çekingen, korkak, ürkek." Af, Brd, Dz, Ay, İz, Mn, Ba, Çkl, Kü, İst, Sm, Kn, Mğ || **TarS³ 1880** "1. Vahşi, talim görmemiş, işe alışmamış. 2. Zıpır, haşarı." || **KÖKEN:** Tietze'ye göre, < *Fa. a.m. kurra* "the colt of a horse, camel or ass (one or two years old)". Bu kökeni ne Tietze'nin ne de Stachowski'nin Farsça alıntılarından doğrulayabildim. Tietze'nin verdiği Farsça kelime sadece iki numaralı anlamımızı karşılıyor. Ancak Tietze diğer anlamları da bu kökenle birleştirmiş. Mütercim Asım, bu Farsça kelimeyi daha geniş işlemiş: *kurra* "Teşdîd-i râ'yla beççe-i esb ve sair davarın yavrusu ki Türkçe at yavrusuna tay; katır ve eşek yavrusuna sîpa tabir olunur.". Kelime Eren'in sözlüğünde mevcut değildir. Kubbealtı ise "insana alışmamış, çekingen, ürkek, vahşi" anlamı ile "bir yaşından üç yaşına kadar olan tay" anlamlarını ayrı maddelerde işlemiş; çekingen anlamı için Moğ. *göre* < *görüğe* kökeni verirken diğer anlam için sadece [< *güre*] şeklinde bir köken vermiş, ki kastedilen kökeni ben tam anlayamadım, ancak önceki maddeye gönderme yapıldığını tahmin ediyorum. Schönig, bahsi geçen tüm anlamlar için Moğ. *göre'e(sun)* kökenini vermiştir. Schönig, Tietze'nin de verdiği dahil, birçok Farsça kelime üzerinde de durmuştur; fakat bu kelimelerin neden bu kelimeye köken olamayacağına dair geçerli sebepler de ortaya koymuştur (Ayrıca bkz. Lessing, 1960, 387a ve Tuna, 1976, 294; özellikle Tuna bu hususta, semantik benzerlikten fazlasını ortaya koyan veriler sunmuştur.). Kaçalın ise, *gür+e* [< *gür* "kuvvetli, dinç; sık, gür"] şeklinde bir tahlil yapmış; ancak Moğ. denkliği vermeyi de ihmal etmemiştir. Kaçalın'ın verdiği *kür* kökü üzerinde Doerfer çok geniş durmuştur, ve biz orada, Kaçalın'ı doğrulayan veriler görmekteyiz; zira Doerfer de, kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçtiği görüşündedir.¹²⁵⁵

¹²⁵⁵ Steingass, 1892, 1026a; Tietze, 2009, 215a; Mütercim Asım Efendi, **Burhân-ı Katı**, 470b; Ayverdi, 2006, 1119b; Schönig, 2000, 99; Lessing, 1960, 387a; Tuna, 1976, 294; Kaçalın, 2006, 185; Doerfer, 1967, 633/1672; Meninski, 1680, 4061; Şçerbak, **agm**, 124.

gürüz TürS¹ 237b' de "Sık (orman, çalılık)." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2233b** "Çalılık, ormanlık." Isp, Bo, Çkr, Ank, İç¹²⁵⁶ || **TarSØ**¹²⁵⁷ || **KÖKEN:** *gür+üz* || → güre?

güzerti TürS¹ 238b' de "Güz soğuğu." anlamı ve DD kaydıyla bulunan kelime, son baskı da dahil olmak üzere diğer hiçbir baskıya alınmamıştır. || **YER: DerS 2243b** "Sonbahar soğuğu." Mğ || **TarSØ** || **KÖKEN:** *güz+er-ti* < *ET küz* "autumn" < *kūz*.¹²⁵⁸ *Çuv. kër* [Genel Türkçe /z/ ~ Çuvaşça /r/]; Tkm. *güyz*; Yak. *kühün* "güzün". Räsänen kelimeye < **kūr* kökeni vermiştir. Kelime, Doerfer'e göre Farsçaya da geçmiştir. Ancak Doerfer; Ramstedt'in, kelimeyi Moğ. *kürenj* "brown" biçimiyle birleştirmesini eleştirmiştir.¹²⁵⁹

güzlek *a. hlk.* **1.** Güz yağmuru. **2.** Güz mevsiminin geçirildiği yer. **3.** Havaaların soğuması üzerine yaylalardan dönen hayvanların otlatılması ve bir süre barındırılması için ayrılmış, dağ eteklerinde bulunan mera. || **YER: DerS 2244a** "Sonbahar yağmuru." Ur, Gaz¹²⁶⁰ "Güz mevsiminin geçirildiği yer." Mersin Ağzı 214b || **TarSØ** || **KÖKEN:** *güz+lek* || → güzerti.

güzlük *a. 1. hlk.* Güzün ekilen tahıl. **2. sf.** Güzün yapılan: *Güzlük ekim*. || **YER: DerS 2244a** "Sonbaharda ekilen tahıl." Af, Isp, Brd, Dz, Ba, Çkl, Kü, Es, Kc, Çkr, Ama, To, Tr, Gm, Ar, Kars ve köyleri, Ezc, Vn, El, Ml, Sv, Ank, Ky, Nğ, Kn, İç, Ant, Mğ, Krk¹²⁶¹ || **2. anlam** DerS'de yok || **TarSØ** || **KÖKEN:** *güz+lük* || → güzerti.

¹²⁵⁶ asıl varyant *gür*.

¹²⁵⁷ bu anlamda yok.

¹²⁵⁸ Tekin, 1995, 185, [DLT *kūz*, Tkm. *güyz*, Yak. *kühün* (< **kūzün*)].

¹²⁵⁹ Clauson, 1972, 757a; Räsänen, 1969, 312b; Doerfer, 1975, 10/1734; Nadelyayev, 1969, 331a; Eren 169b; Sevortyan, 1980, 94.

¹²⁶⁰ iki ve üç numaralı anlamları DerS'de bulamadım.

¹²⁶¹ iki numaralı anlam DerS'de yok.

3. SONUÇ

İnceleme kısmında, kelimelere verdiğimiz veya veremediğimiz kökenlerin haricinde, gözümüze çarpan şu hususların da TürS'nin daha da mükemmel hâle gelmesine katkıda bulunabileceğini değerlendiriyoruz:

- TürS¹¹ 5b'de *abraş* kelimesi için verilen çeviri yazı karşılığı, bizim verdiğimiz şekilde güncellenmelidir. → abraş.
- *abril* biçimi daha aslî olduğu için tekrar sözlüğe alınmalı ve TürS¹¹ 138a *april* maddesinde İng. olarak görünen köken bilgisi < Erm. < Rum. veya Erm/Rum. biçiminde düzeltilmelidir. → abril
- *acar* kelimesi Seyahatname'de *acarlı* "yeni" biçimiyle tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 57). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → acar.
- *ağdık* kelimesinin ikinci anlamının (fazla ağır) köken farkından dolayı ayrı maddelendirilmesi gerekmektedir. → ağdık, ağdırmak.
- *akıtma* kelimesinin "Sarkıt, istalâktit." anlamını, DD'de kaydı olduğu hâlde DerS'de göremiyoruz. DerS'ye bu veri eklenmelidir. → akıtma.
- TürS¹¹ 92a'da ayrı ayrı işlenen *algı I, II, III* maddelerinin birleştirilmesi gerekmektedir. → algı (III).
- TürS¹¹ 114a'da Amerikan maddesine verilen Fr. köken, İt. olarak düzeltilmelidir. → Amerikanca.
- *anıl* kelimesinin ikinci anlamı verilen kökenle uyumlu; ancak ben bu anlamın "Yapılması düşünülen şey, maksat" anlamı ile birleştirilmesine semantik nedenlerden ötürü sıcak bakmıyor, iki farklı kökenle karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. → anıl.
- hlk. ibaresiyle alınan *alnaç* kelimesinin yerine, sözlüğe, DerS'de aynı anlamı taşıyan ve daha fazla yöreden derlenmiş aslî biçim *annaç* alınmalıdır. → annaç.

- TürS¹¹ 132b'deki *ansız* maddesinde ikinci anlam olarak verilen "Ansızın" daha netleştirilmelidir, mesela: "akılsızca" gibi, aksi takdirde bu, "aniden" anlamını akla getirmektedir. Eğer "aniden" anlamı kastedilmiş ise de ona göre bir anlam verilmeli ve anlam, bu maddeden köken farkından dolayı (Ar. *ān* "en kısa süre") ayrılmalıdır.
- *argıt* kelimesinin "Geçit, boğaz, dağ boğazı, derbent." anlamı Çağ. *arğadal* ile; "Keklik tutmakta kullanılan, tahtadan kapanların yan taraflarına bağlanan ağaç parça." anlamı da Moğ. *argada-* 'gönlünü yapmak, tatlı sözlerle kandırmak, dil dökmek; yaltaklanmak; yatıştırmak, avutmak, dindirmek, rahatlatmak; ikna etmek, ayartmak, baştan çıkarmak' ile ilgilidir. Bu iki anlam belki ayrı maddelerde işlenebilir. → *argıt*.
- TarS'deki *arığ* şekli çıkarılmalıdır; çünkü bu "arığ et" ibaresinde, kelime sonundaki *k*'nın iki ünlü arasında tonlulaşmış şeklinden alınmıştır; kelimenin *aruk* ve *arık* olarak iki şekli vardır → *arık* (II).
- *hlk.* ibaresiyle son baskıda yer alan *arış* biçimine "Çözü" anlamıyla DerS'de rastlayamıyoruz; bu yüzden TürS'de; DerS 1771a 'da kayıtlı aynı anlamı taşıyan, asıl biçim *eriş* tercih edilmelidir. (DerS'de *arış* için verilen anlamlar: 1. Kolun dirsek ile bilek arasındaki kısmı. 2. Araba, kağıt oku. 3. Düven oku. 4. Eski dokumacıların kullandıkları bir ölçü.).
- *arkalıç* biçimi TarS veya DerS'de kayıtlı değil. DerS¹310a'da *argalac* ana maddesi altında *arhalanç*, *arhalıh*, *arhalık*, *arkaçlık*, *arkalaç*, *arkalık*, *arkaluk*, *arkanaç*, *arkılaç* varyantları "Hamal semeri, sırta yük alınacağı zaman konulan çul, çuval, keçe parçası, altlık." anlamıyla kayıtlı iken TarS¹ 217'de *arkaluc* "Arkalık, hamal semeri" kaydını görüyoruz. Dolayısıyla bu kelime, sözlüğe alınıp alınmama veya bu kelimeye *hlk.* ibaresi getirilme hususunda tekrar değerlendirilmelidir. → *arkalıç*.
- DerS 347a'daki *asnık* "Kısır" ve DerS 345a'daki *aslık* "Kısır kadın veya dişi hayvan." biçimleri birleştirilmelidir. → *aslık*.
- *aşhane* kelimesi için son baskıda [Tür. aş + Fa. hāne] açıklaması yapılmış; ancak bana göre bu kelime bir bütün olarak Farsçadan alıntıdır, TürS'de bu verilere göre düzeltme yapılmalıdır. → *aşhane*.
- *aşhane* kelimesi DerS 351b'deki *aşdamı* biçiminin varyantı olarak görünüyor, bana göre bu iki biçim ayrılmalıdır.

- *aylamak* kelimesinin "Ayı dolduran bir süre geçirmek, aylarca kalmak." anlamı, anlam ve köken bakımından diğer anlamlardan farklıdır; zaman birimi olan "ay" ile ilgilidir. Dolayısıyla bu anlam bu madde ile birleştirilemez, bu anlamın ayrılması gerekiyor. → aylamak.
- TürS¹¹ 209a'da hlk. ibaresi almayan *ayran delisi* kelimesi "genel ağ"daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → ayran delisi.
- TürS¹¹ 220a'da hlk. ibaresi almayan *baba bucağı* kelimesi "genel ağ"daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → baba bucağı.
- TürS¹¹ 221a'daki *babalık* kelimesinin üç numaralı anlamı ile "genel ağ"daki sözlükte yer alan üç numaralı anlam farklıdır, anlamlar eşlenmelidir. → babalık.
- TürS¹¹ 225a'daki *bağan* kelimesinin bir numaralı anlamı ile "genel ağ"daki sözlükte yer alan bir numaralı anlam farklıdır, anlamlar eşlenmelidir. → bağan.
- TürS¹¹ 233a'da hlk. ibaresi almayan *bağrı yufka* kelimesi "genel ağ"daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → bağrı yufka.
- *balaban* kelimesinin bir, üç ve dördüncü anlamları köken farkından dolayı ayrı ayrı maddelendirilmelidir. → balaban.
- *başa* kelimesinin bir ve iki numaralı anlamları köken farkından dolayı ayrı ayrı maddelendirilmelidir. → başa.
- *bayramak* kelimesi için DerS 584a'da verilen örnek cümle ile DD¹ 178a'da verilen örnek cümle farklı, birleştirme yapılırken bu husus gözden kaçmış olmalı. → bayramak.
- TürS¹¹ 299b'deki *belenmek* kelimesinin ikinci anlamının örnek cümlesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → bağan.
- *beşme* kelimesinin anlamları aynen onuncu baskıda olduğu gibi üç farklı maddede ele alınarak iki numaralı anlama köken olarak Farsça gösterilmelidir. → beşme.
- *beze (II)* ve *bezelemek* maddeleri arasında hlk. ibaresi alma hususundaki çelişki giderilmelidir. → beze (II).
- *bezeli* kelimesinin numaralı anlamı, tanımı netleştirilerek bu maddeden ayrılmalı, yeni maddeye de ona göre bir köken verilmelidir. → bezeli.

- *billur* kelimesindeki köken bilgisi düzeltilmelidir, belki bu hususta Tietze'nin yaptığı gibi bir madde ayırımına da gidilebilir. → *billur*.
- *bük* kelimesinde birinci anlam ayrı; iki, üç ve dördüncü anlam ayrı maddelendirilmelidir. → *bük*.
- *cacık (II)* kelimesi Seyahatname'de tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 79). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir.
- *cafcaf* kelimesinin bir ve ikinci anlamları köken farkından dolayı ayrı ayrı maddelendirilmelidir. → *cafcaf*.
- *cağ (II)* kelimesi Seyahatname'de tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 79). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → *cağ (II)*.
- *carlamak* maddesinin dördüncü anlamı *car (I)* maddesi ile birleştirilmelidir. → *carlamak*.
- *cebel (I)* ve *cebel (II)* maddeleri birleştirilmelidir. → *cebel (I)*.
- son baskıda yer almayan *cıdak* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte mevcuttur, bu ikilik giderilmelidir.
- *cımbar* kelimesinin anlamları arasında semantik uyumsuzluk söz konusu olabilir; zira bu iki anlam çok farklı. → *cımbar*.
- TürS¹¹ 463a'daki *cız sineği* kelimesinin anlamı ile [tdk.gov.tr/ bts](http://tdk.gov.tr/bts) arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *cız sineği*.
- *cudam* kelimesi Seyahatname'de aynı anlamda tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 85). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → *cudam*.
- *çapar (I)* kelimesi Seyahatname'de tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 88). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → *çapar (I)*.
- TürS¹¹ 501a'daki *çaşıt* kelimesinin birinci anlamının örnek cümlesi ile [tdk.gov.tr/ bts](http://tdk.gov.tr/bts) arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *çaşıt*.
- TürS¹¹ 506b'deki *çav (II)* kelimesinin anlamı ile [tdk.gov.tr/ bts](http://tdk.gov.tr/bts) arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *çav (II)*.
- *çığ* kelimesinin bir (dağdan kopup gelen kar) ve ikinci (bölme veya paravana) anlamları ayrılmalıdır. → *çığ*.

- hlk. ibaresiyle son baskıya alınan *çığa* kelimesinin yerine, daha fazla yöreden derlenmiş aslı varyant *cığa* alınmalıdır; zira TürS'de kelimeye verilen anlamı DerS'deki *çığa* değil *cığa* karşılıyor, ayrıca *çığa* DerS'de tek bir yöreden derlenmiş. → *çığa* (II).

- *çörten* kelimesi Seyahatname'de tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 94). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → *çapar* (I).

- *dadamak* kelimesinin "Avı çekmek için bir yere yem dökmek." anlamını, DD'de kaydı olduğu hâlde DerS'de göremiyoruz. DerS'ye bu veri eklenmelidir. → *dadamak*.

- TürS¹¹ 585b'deki *dalgı* kelimesinin anlamı ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *dalgı*.

- TürS¹¹ 599a'daki *davgana* kelimesini "genel ağ"daki sözlükte göremiyoruz, mevcut kayıtlar sadece Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü içerisinde. → *davgana*.

- TürS¹¹ 655b'de hlk. ibaresi almayan *dibek kafalı* kelimesi "genel ağ"daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → *dibek kafalı*.

- TürS¹¹ 14a'daki *açar* kelimesinin ikinci anlamı ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *açar*.

TürS¹¹ 661a'daki *dikme* kelimesinin dört numaralı anlamı düzeltilip daha belirgin hâle getirilmelidir. → *dikme*.

- TürS¹¹ 670b'deki *dine* kelimesinin anlamı düzeltilmelidir. → *dine*.

- Erzincan ve Yöresi Ağızları 413b'de *dink* kelimesine köken olarak ET *tin* verilmiş, bu bilgi bizim verilerimize göre düzeltilmelidir. → *dink*.

- TürS¹¹ 676a'daki *diril* kelimesine verilen anlamın DerS'ye göre güncellenmesi, gerekirse anlam ayrımına gidilip, "ruh" anlamına hlk. ibaresi getirilmesi gerekmektedir. → *diril*.

- TürS¹¹ 697a'daki *dolak* kelimesinin ikinci anlamı ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *dolak*.

- TürS¹¹ 708b'deki *doyumluk* kelimesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *doyumluk*.

- TürS¹¹ 754a'daki *ede* kelimesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → *ede*.

- TürS¹¹ 760a'daki *eğiç* kelimesi yerine, DerS'de aslı ve daha çok yöreden derlenmiş *eğiş* biçimi tercih edilmelidir. → eğiç.
- TürS¹¹ 771a'da hlk. ibaresi almayan *eksik etek* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → eksik etek.
- TürS¹¹ 788b'de hlk. ibaresi almayan *eli selek* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → eli selek.
- TürS¹¹ 801b'deki *enjeksiyon* kelimesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → enjeksiyon.
- *eseme* kelimesinin tdk.gov.tr/ bts'deki anlamı (mıntı) düzeltilmelidir.
- TürS¹¹ 835b'deki *evdeş* kelimesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → evdeş.
- TürS¹¹ 911a'da hlk. ibaresi almayan *gebeş* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → gebeş.
- TürS¹¹ 921a'da hlk. ibaresi almayan *gelgel* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → gelgel.
- TürS¹¹ 925b'deki *gen (III)* kelimesi ile tdk.gov.tr/ bts arasındaki uyumsuzluk giderilmelidir. → gen (III).
- *gezek* kelimesinin bir numaralı anlamının -her ne kadar aynı kök ile de ilgili olsa da- bu kelimedenden ayrılması gerekmektedir. → gezek.
- Kubbealtı, *gidişmek* kelimesi için verdiği *git-i-ş-mek* tahlilini düzeltmelidir. → gidişmek.
- *gölermek* maddesinin anlamları köken farkından dolayı ayrılmalıdır. → gölermek.
- *gönç* kelimesi Seyahatname'de tanıklanmıştır (Dankoff, 2008, 119). TarS'de kaydı olmayan bu kelimeyle ilgili veriler TarS'ye eklenmelidir. → gönç.
- TürS¹¹ 966b'de hlk. ibaresi almayan *gönül uğrusu* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → gönül uğrusu.
- TürS¹¹ 1002a'da hlk. ibaresi almayan *gümüş göz* kelimesi “genel ağ”daki sözlükte hlk. ibaresiyle görünmektedir, bu uyumsuzluk giderilmelidir. → gümüş göz.

- TrS'deki; *abanlamak, abe, abraş, Acem, acırğa, açar, adamsız, ahırlamak, ahtapot, ak su, alazlamak, alazlanmak, aldangıç, alınlık, angıç, apaz, aralanmak, arda, argıt, arpağan, aşhâne, atbalığı, atık, avunmak, ayal, ayran delisi, azıklı babalı, babalık, bağıldak, baldırak, baldırgan, barak, barçak, belbel, belî, berdelacuz, beşme, bıcıl, bıcırgan, bıçkı, bilek damarı, bilişmek, bizlengiç, boğak, boğmaca, bolalmak, boliçe, borak, bukağılamak, bukağılık, burma, burtlak, buruntu, caşcaflı, cahil, car car, carlamak, circır, cırdaval, cırlak, cırlamak, corum, cudam, cumbalak, cura, cücümek, çağırmaq, çala, çalkar, çalmak, çamur, çapanak, çaput, çepel, çerçi, çıkra, çımbar, çırçır, çıtak, çıtlık, çıvgar, çifteli, çiğit, çimçek, çışık, çitari, çöpçatan, çörtü, çözme, çullama, çöngül, damız, darbız, din, doğışlu, döngel, dönüşün, ekser, elekçi, elleme, emişmek, enek erişte, esker, essah, eştirmek, evce, evlek, evvelî, eziyetli, familya, fındıkçı, fındıkçılık, filcan, fistan, gazel, gazellenmek, gece kuşu, gece yanığı, gelberi, gelembe, gelişmek, geren, gezginci, gidişmek, gbel, gbelez, gllenmek, gyk, gzenek, gc, gck, gçsnmek* kelimeleri TarS'de bulunmadığı hâlde aynı anlamlarıyla KT'de tanıklanmıştır. Bu verilerin TarS'ye eklenmesi gerekmektedir. → (ilgili kelimelerin işlendiğı maddeler).

DİZİNLER

İncelenen Kelimeler

<i>aba (I)</i>	<i>ağacalık</i>
<i>abacı</i>	<i>ağartı</i>
<i>abanlamak</i>	<i>ağdalık</i>
<i>abık</i>	<i>ağdık</i>
<i>abacı kebeci (ara yerde) sen neci?</i>	<i>ağdırmak</i>
<i>abe</i>	<i>ağır canlı</i>
<i>abidik gubidik</i>	<i>ağırlık</i>
<i>abra</i>	<i>ağızlamak</i>
<i>abramak</i>	<i>ağızlık</i>
<i>abraş</i>	<i>ağlamsamak</i>
<i>abril</i>	<i>ağlamsı</i>
<i>abu</i>	<i>ağman</i>
<i>abullabut</i>	<i>ağnamak</i>
<i>abuzambak</i>	<i>ağnanmak</i>
<i>acar</i>	<i>ağrık</i>
<i>acarlaşmak</i>	<i>ağrıklı</i>
<i>Acem (I)</i>	<i>ağrınmak</i>
<i>Acemce</i>	<i>aha</i>
<i>acırga</i>	<i>ahacık</i>
<i>acı sakız</i>	<i>ahırlamak</i>
<i>acı su</i>	<i>ahi (II)</i>
<i>acışmak</i>	<i>ahiret kardeşi</i>
<i>acı yavşan</i>	<i>ahnit</i>
<i>acur (I)</i>	<i>ahraz</i>
<i>acurlu</i>	<i>ahret kardeşi</i>
<i>acuze</i>	<i>ahretlik</i>
<i>açacak</i>	<i>ahtapot</i>
<i>açar</i>	<i>aile</i>
<i>adını bağışlamak</i>	<i>ailecek</i>
<i>adaklamak</i>	<i>aka</i>
<i>adaklanmak</i>	<i>akağan</i>
<i>adaklı</i>	<i>akak</i>
<i>adaksız</i>	<i>akarca</i>
<i>adam</i>	<i>akbakla</i>
<i>adamlık</i>	<i>ak basma</i>
<i>adamsız</i>	<i>ak basmak</i>
<i>aday</i>	<i>akcilim</i>
<i>afur tafur</i>	<i>akıl doktoru</i>
<i>aga</i>	<i>akındırık</i>
<i>ağa</i>	<i>akingan</i>

akıtma
akkın
akma
akman
aksakal
aksu
aktutma
ak yel
Ak Yıldız
al (II)
ala
alabacak
alabık
alaca
alaca aş
alacalanmak
alaçık
ala gün
alakarga
ala sulu
alaşman
alata
alataş
alaten
alay I
alay malay
alaz
alaza
alazlama
alazlamak
alazlanmak
albasma
aldanca
aldangış
algı (II)
algı (III)
algın
alıcı
alıcı kuş
alık
alımcı
alınlık
alız
alkarısı
almak, -ır (-i) aldı
Almancı
almaşık
alnaç
Altıkardeş
altlık

alyon
amaç
amanın
amansız hastalık
Amerikanca
an (II)
anacıl
anadut
anak
analık
anarı
anasını sat! (veya satayım)
anası turp (veya sarımsak), babası
şalgam (veya soğan)
anaz
andaç
andık
andırak
andız
angış
angın
anık (I)
anıklamak
anıl
anıştırmak
annaç
ansız
apala
aparmak
apartmak
apaz (I)
apışak
apışık
apışmak
april
aralamak
aralanmak
aram
aramak
aranç
Arap
arasıl
arda
ardaklamak
ardaklanmak
ardelek
ardılmak
argın
argıt
arık (I)

arık (II)
arınak, aringaç
arı sili
arış (II)
arjantin
arkaç
arkalıç
arkamak
arkıt
arklan
armak
arpağan
arşımak
artağan
artıklamak
artım
artist
artmak (I)
arvana
asım takım
askılık
askıntı
aslık
aşak
aşçı
aş damı
aşhane
aşık
aşık kemiği
âşık
aşırma
aşıt
aşketmek
aşna
atak (I)
atbalığı
atik (I)
atımcı
atkı
atlangıç
atmık
atom
avar
avara (II)
avgın
avlak
avlaz
avrat
avunç
avunmak

avurlamak
ayak
ayak tutmak
ayağı almak
ayağını (veya ayaklarını) öpeyim
ayakçak
ayakman
ayaktaş
ayal
ayalamak
ayamak
ayazlandırılmış rakı
aycıl
ayıcı
ayıkamak
ayinga
ayingacı
ayingacılık
aylamak
aylanmak
aylatmak
aymak
aynaz (I)
ayraç
ayran delisi
ayrıç
aytar
ayvan
ayvaz
azap (II)
azı
azıklı
azıklık
azmak (I)
azmak (II)
baba bucağı
babaç
babaçko
babalı (II)
babalık
babuk
baca
bacanak
bacandırmak
bacanmak
bacı
badal
badas
badıç
badi

badik
badiklemek
badikleşmek
bağa
bağan
bağda
bağdalamak
bağdan
bağdaşmak
bağıldak
bağırdak
bağışık
bağla
bağlam
bağlı
bağrı yufka
bakacak (I)
bakaç
bakanak
bakı
bakılmak
bakıncak
bakındı
bakınmak
bala
balaban
balada, bulada
balarmak
balçak
baldırak
baldırgan
balı
balk
balkı
balkımak
balkır
ballıdarı
banak
bank
banlamak
bar (IV)
barak
baran
barçak
bardak
barhana
barı
barış görüş olmak
basak
basar (II)

basarna
baskıç
baskısız
basma
bastı
bastık
bastırık
bastırma
bastırmak
başa
başak
başaklamak
başa vermek
baş bağlamak
baş bezi
baş bıçağı
baş göz etmek
baş göz olmak
başını çatmak
başlak
başmal
baştak
bat
batar
batsat
battıçıktı
bayatsı
bayatsımak
baydalak
bayımak
baylan
baylanmak
baymak
bayramak
bebe
becelleşmek
becit
bedel
bedirik
bedük
bek (I)
bekenti
be kinmek
bekitmek
beklim
bel (I)
bel bağı
bel bel
belce
belediye nikahı

belek
belemek
belen
belenmek
belermek
belertmek
belet
beletmek
bel evladı
beli
belik
beliklemek
belinlemek
bel kemiği
belleme (II)
bellilik
ben (I)
ben (II)
benbenci
bengi (II)
benildemek
berdel
berdelacuz
bereket
berenarı
beribenzer
berkitmek
bertik
bertilmek
bertmek
beserek
beslek
beş
beşme
betelmek
beze II
bezekçi
bezelemek
bezeli
bıcıl
bıcırgan
bıçık
bıçılğan
bıçkı
bıçkın
bıldır
bilkımak
bıtırak
bızbız
bibi

bicik
biçme
bilecen
bilek damarı
biliş
bilişmek
binar
billur
bini
binit (II)
bir boy
bir dolu
bire, bre
bişek
bişi
bitek
bitik
bitirmiş
bitmişi
bizlemek
bizlengiç
boduç
boğak
boğanak
boğasak
boğasamak
boğmaca
boğaz ola
boğulmak
boğunuk
boğurdak
bolalmak
bolarabilmek
bolarmak
bol bolamat
bol bulamaç
boliçe
bor (I)
borak
borani
boru değil
borusu ötmek
bostana
bostan gölgeliği
boşanmak
boya
boydak
boymul
boynunu kırmak
boyun bağı

boyunduruk parası
boyun olmak
boza olmak
bozlamak
bozmacı
bozumca
boz yel
bozyürük
böce
böcek
böcelenmek
böcü
böke
böle
bölme
börkenek
börtmek
börttürmek
börtü böcek
börtülmek
böylecene
böylemesine
buğul buğul
buğur
buhar olmak
bukağı
bukağılamak
bukağılık
bukanak
bula
bulak
bulunak
buluşak
buncağız
bunmak
burcu
burcumak
burgan
burma
burtlak
buru
burunluk, -ğu
burunsak, burunsalık
buruntu
buydurmak
buyma
buymak
buynaz
buyur
buzlu cam

buzluğan
buzulamak
büğemek
büğet
bük
büklük
büklüm
büküntü
büngüldemek
bürgü
bürük
büyükana
büyürek
büzüktaş
cacık (II)
cafcac
cafcacılı
cağ (I)
cağ (II)
cağ (III)
cahil
canavar
candarma
canevi
can tahtası
car (I)
car (II)
carcar
carcur
carcur (II)
carlamak
cavlamak (I)
caygın
cazgır
cebbar
cebel (I)
cedelleşmek
cefakar
cennet kuşu
ceren
cibıl
cibıldak
cıcık
cidağı
cidak
cığara
cık
cılık
cılıkava
cımbar

cımbarlamak
cınak
cıncık
cingil (I)
cincir
cır cır
cırdaval
cırlak
cırlamak
cırlayık
cirmalamak
cirmık
cırnak
cırnaklamak
cıvmak
cızık
cızıktırmak
cız sineği
cicik
cigara
cilban
cillop
cinyolu
civankaşı
corum
cudam
cukka
Cuma gecesi
cumbalak
cura
curnal
cücük
cücümek
çağa
çağırmak
çağmak
çağrıcı
çakal
çakal yağmuru
çakır ayaz
çakışmak
çakma
çal
çala
çalacak
çalgıç
çalgın
çalık
çalınmak
çalkağı

çalkak
çalkap
çalkar
çalkı
çalma
çalmaç
çalmak
çaltı
çamaşır sodası
çamat
çamur
çandı
çandır
çangal (II)
çap (II)
çapanak
çapar
çapar (II)
çaparız
çapraz
çapula
çapulacı
çaput
çarkıt
çaşıt
çat (II)
çatlatmak
çav (II)
çavaş
çavmak
çayan
çaydaçıra
çaykara
çaylan
çebiç
çecik
çedene
çedik
çeğmellenmek
çekek
çekel
çekelez
çekem
çeki
çekim
çekiş
çekişken
çekişmek
çekişte
çekme

çelek
çelen
çelgi
çelim
çelmik
çeltekle
çelteşik
çem
çemçe
çemiş
çemiş
çemkirmek
çemrek
çemremek
çemrenmek
çemse
çençen
çene
çengel iğnesi
çenilemek
çenteleşmek
çepel
çepellenmek
çeper
çepes
çepiş
çepin
çerçi
çermik
çetene
çevirme
çevrimli
çevrinmek
çıbarmak
çığ
çığa (II)
çığalanmak
çığırmak
çığırtmaç
çığırtmak
çıkak
çıkra
çılan
çılbur (II)
çımbar
çın
çıngı
çıpar
çıra
çırakma

çırçır (II)
çırçır (III)
çırpını çırpını
çıtak
çıtlık
çıvgar
çıvgın
çıvlamak
çıvmak
çızıktırmak
çice
çiftçi
çifteli
çiğ
çiğelmek
çiğın
çiğindirik
çiğit
çiğnek
çiğnem
çikirdemek
çilemek
çimçek
çimdik
çimek
çimil
çimmek
çinilek
çinke
çintiyen
çipilti
çir
çirtik
çise
çisen
çişik
çit (II)
çitari
çiten
çitmik
çiyleme
çiylemek
çizin çizin
çocukçu
çolun
çopul
çor
çoralamak
çorlu
çotanak

çöğdürmek
çöğmek
çöğüncek
çöğünmek
çökelge
çöksek
çömçe
çömmek
çöngül
çöpçatan
çöp vergisi
çör
çörten
çörtü
çötele
çötelemek
çöz
çözmek
çucu
çullama
çultar, çultarı
çurlatmak
çükündür
çükür
çülaki
dadamak
dadamık
dadaş
dal (II)
dal (IV)
dalacan
dalak
dalak kestirmek
dalan
dalap olmak
dalbastı
dalda
daldalamak
daldalanmak
daldız
dalgı
dalgır
dalinç
dalkıran
dallamak
dam
damız
damızlık
dammak
danacı

darbız
darı
darıdünya
darıkmak
dastar
davgana
dayamak
dayantı
dayı
daylak
daz
debbe
debe
değim
değın (II)
değirmek
değirmi
değiş etmek
değişik
değiş tokuş
değmede
değrek
delecek
delepmek
delibaş
delice
delicik
delikli
delme
dem
deme
demir kuş
denetlemek
denşirmek
deplek
deprenmek
deri (II)
derinti
dermek
derneşik
dert
destar
desturun
develik (I)
devindirmek
devinmek
devlet baba
devre (II)
devrisi
deyiş

dıġan
dıġdıġı
dıġdık
dılacan
dılak
dızman
dibek kafalı
dibelek
dibelik
dibicesi
didon (I)
dikçe
dike
dikeç
dikel
dikeleç
dikelek
dikelmek
diki
dikme
dikmen
dil
dillek
dillengeç
dilleşmek
dilli düdük
dilmaç
dilmek
din I
din (III)
din (IV)
dincelmek
dine
dinek
dinelek
dinelmek
diniz
dink
dinlendirmek
dip
dipleme
diplemek
diremek
direşmek
dirgen
diril
dirim
dirimlik
dirke
dirkemek

dirlik
dişçi
dişegi
dişegilemek
dişemek
dişengi
dişenti
dişindirik
divlek
divringi
diyir
diz ağırşığı
dizim dizim
dizlemek
dizlik
doġacak
doġram
doġram doġram
doġrulamak
doġrultmak
doġuşlu
dokanmak
dokumak
dokurcun
dokurmak
dolak
dolambaç
dolanı dolanı
dolayı
dolayı dolayı
dolaz
dolukmak
domalmak
dombay
domdom kurşunu
domur
domuz
domuzluk
don (I)
donam
donra
doruklama
doruklamak
dorum
doygu
doyumluk
doyunmak
döġüç
dölek
dönelemek

dönmek
dönenmek
dönerge
döngel
dönüşün
dördül
dörtleme
döş
döşek
döşengi
dövdü
döveç
dövme
dövüç
dudu
dulda
duluk
dulunmak
dumağı
duman
duraç
durgalamak
durgu
durtut
duruksun
duşak
duşaklamak
duvak
duvaklı
duyuk
düdüklü
düğmek
düğü
düğürçük
dümbelek
dümruk
dümşük
dümüşmek
dünü
dünük
dünür
dünürcü
dünürleşmek
dünürşü, dünüş
dünya alem
dürme
dürü (I)
dürü (II)
dürüm
düşek

düşelge
düşerge
düş gelmek
düşünük
düşüt
düvel
düvelgin
düver
düzeldek
düzerlemek
düzetilmek
düzetmek
düzen
düzüm düzüm
ebe
ebebulguru
ecelâcayip
ecinni
ede
edi
Edi
edik
efelek
efendi
eğiç
eğin
eğinti
eğir
eğirmen
eğmece
eğmel
eğrice (II)
eğrice (III)
eğsi
ehil
eke
ekecek
ekelge
ekinci
ekinti
ekmek (I)
eksen
ekser
eksik etek
eksikli
ekşikulak
ekşimek
ekşimik
ekti
el (III)

elcek
elci
elçek
elçim
eldek
eleğimsağma
elekçi
elenti
el erimi
elibeline
eliböğünde
elik
eli selek
elleme
elleşmek
ellik
elöpen
elvan
elyaf
em
emcek
emcik
emen
emenmek
emik
emişmek
emlemek
emlik
emme
emmi
emzik
en (II)
encek
endelemek
enek
enemek
enez
eneze
enflasyon
engin (II)
eniklemek
enjeksiyon
enlemek
enleşmek
enser
eprik
eprimek
er (I)
er (II)
erek

er ekmeği
ergürmek
erincek
erişte
ersemek
eselmek
eseme
esenmek
esermek
esik
esim
esin
esirmek
eslek
eslemek
esnaf
esnek
esrime
essah
eş
eşek
eşelek
eşkin (II)
eşme
eştirmek (II)
etçi
etelemek betelemek
eten
etlik
et toprak
etyaran
evlerden ırak (veya uzak)
evce
evcek
evdeci
evdeş
evecen
evedi
eveğen
eveli
evelsi
evermek
evgin
evin
evinlenmek
evinli
evinsiz
evirgen
evlek
evren

evsecek
evsemek
evsenmek
evsin
evveli
ezgi
ezgin
ezimevi
eziyetli
familya
fanfan
fanfin
farımak
farmason
fart furt
fasarya
felfellemek
ferde
ferik (I)
fıkramak
findıkçı
findıkçılık
fırlama
fısfıs
fısfıslamak
fısfıslanmak
fısfıslatmak
fışlamak
filcan
filcancı
firez
firik
fiskos
fıstan
gadirlik
gâvur
gâvurca
gayetle
gayrı
gayri
gazeki
gazel (II)
gazellenme
gazellenmek
gebeş
gece kuşu
gece yanığı
geçe (II)
geçek
geçeli

geçemek
geçgil
geçinmek
geçmek
geçti Bor'un pazarı (sür eşeğini
Niğde'ye)
gedeleç
gedilmek
gedmek
gelberi
geldeç
gelek
gelembe
geleme
geleni
gelgel
gelgelli
gelin abla
gelincik
gelinkuşağı
gelişmek
gen (III)
genelmek
genlik
gensemek
genzek
gerel
gerelti
geremek
geren
gergeme
gergi
geri (II)
gerisin geriye
geriş
germe
gevmek
gevremek
gezeğen
gezek
gezelek
gezeleme
gezelemek
gezenek
gezenti
gezge
gezgi
gezginci
gezinti
gıdım gıdım

gırnata
gırnatacı
gıvıl gıvıl
gıygıycı
gibisi
gicişmek
gidi
gidişat
gidişmek
-gil
gine
girdi çıktı
giren
girenlemek
girge
girişkin
girme, girmeç
girmelik
girneşmek
giyek
giyit
gizci
göbel
göbelek
göbelez
göbüt
göce
göcen
göçelge
göçkün
göçü
göçürmek
gödeş
göğem
göğerti
göğez
gök
gökçe
gökçek
gökçül
gökmen
gökrem
gölek
gölerme
gölermek
gölet
gölgelendirmek
göllenmek
gölmeç
gölük

gömbe
gömeç
gömgök
gömme
gömülemek
gön
göncü
gönç
gönçlük
gönder
gönderi
gönen
gönüllemek
gönül uğrusu
görcek
göresimek
göreşlemek
göret
görgüç
görk
görkem
görkemli
görklü
görümlük
götürüm
gövek
gövel
gövem
gövene
göveri
göverti
göymek
göynük
göynüklemek
göynümek
göyük
göyündürme
gözcü
gözcülük
göze
gözemek
gözen
gözene
gözenek
gözeni
gözer
gözgü
gözleği
gurbetlik
(birine) gurur gelmek

gübleği
gübür
gücü
gücük
gücük ay
gücün
gücürgenmek
güçsünmek
güdelemek
güdücü
güdük
güdükçü
güdümlü
güleğen
gülmece
gülük
güme
gümül
gümüşgöz
günâşık
gün atmak
güncek
gün dikilmesi
güneç
güneğik
günek
günelek
güner
güneş çavmak
günindi
günlemeç
günü
günücü
günücülük
günük
günüleme
günülemek
günümek
günüşük
gün yağmuru
gün yeli
güre
gürüz
güzerti
güzlek
güzlük

Tasarlanmış-Ana Türkçe Biçimler

**abı-* < **āb-* → avunç

**āğ-* → ağdırmak

**ağın-gıç* → angıç

**āğır* → ağır canlı

**ağırt-gu* → ağartı

**āğız* → ağızlamak

**āğna-* → ağnanmak

**ākar-* < *āk* → ağartı

**āl* → al (II)

**āla* → ala

**āl* → albasma

**alañ+u-z* < **alñuz* < **aluz* → alız

**al* → altlık

**añ* → anarı

**anu-* < **ānu-* → anık (I)

**amı-l-* → anıl

**añ* < **āñ* → ansız

**āra* → aralamak

**ārga-* → aramak

**ārt-* → ardılmak

**ārık* → arık (I)

**ār-* → arık (II)

**ārı-* → arı sili

**ar-* → arış (II)

**āş* → aşçı

**alçu-k* → aşık kemiği

**āş-* → aşırma

**aşırt* < **aş-ur-ut* → aşıt

**āv* → avlak

**āy* → aycıl

**ad-* < **ād-* → ayıkmak

**āyla-* → aylamak

**adı-* → ayraç

**āzuk* → azıklık

**āz-* → azmak (I)

**bā-* → bağda

**bāka* → bağa

**bāla* → bala

**bāy* → bayımak

**bel* → bel (I)

**bēle-* → belek

**ber-* → bertik

**bērü* → berenarı

**bēş* → beş

**bīn-* → bini

**bīr* → bir boy

**biş-* → bişek

**bīz* → bizlemek

**bō* → buncağız

**boğ* → boya

**bōr* → bor (I)

**bōş* < **bōşun-* → boşanmak

**bō* → böce

**bōl-* → bölme

**bū* → buğul buğul

**būka* → boğasak

**buka-* → bukağı

**bur-(u)n* → burunluk

**büz* → buzlu cam

**çāka* → çağa

**çal+kır* → çakır ayaz

**çam+ğur* → çamur

**çaş-* → çaşıt

**çıpla-* → cavlamak (I)

**çīk* → çiğelmek, çilemek

**çōçuk* < **√çōl'* → çocukçu

**çōkse-k* → çöksek

**dōvek* > **düvek* → dibek kafalı

**dus-manah* → dızman

**dyū-* → curnal

**ēb-* → evecen

**ebir-* < **eb-/ebi-* → evirgen

**ēg-* → eğin

**ēg-* → eğirmen

**ēke-* → eğinti

**ēl* → el (III)

**el-* → elekçi

**em-g+çek* → emcek

**ēn-* → engin (II)

**ēr* → er (II)

**ēr-* → ergürmek

**ēr-* → erincek

**ēs* → eseme

**es-* → esirmek

**ēs* → eslek

**ēs* → eş

**eşige* = **elçike(n)* → eşek

**ēt-* → edi

**ātük* → çedik

**ētük* → edik

**hācı-* → acı sakız

**haç* → açacak

**hāğrı-* → ağrık

**hārt* → arkaç

**hāya* → ayalamak

**hēr* → er (I)

**īgla-* < **ıg* → ağlamsamak

**ġ̃* → enez
**kēç* → gece kuşu
**kēçe* → gece kuşu
**kāb-* → gevirmek
**kēŋ* → gen (III)
**kēpe* → gebeş
**ket-* < *kēt-* → gedilmek
**kiçi-* → gicişmek
**kīr-* < **kī-r-* → girdi çıktı
**kī+rū* → gerisin geriye
**kō-* → götürüm
**köke-* → göğem
**kōk* < **kō-* → göğerti
**kōl* → gölek
**kōn* → gön
**kōn+ç* → gönç
**kōz* → gözcü
**kūç* → gücün
**kūd-* → güdücü
**küyük* → göyük
**kūn* → günâşık
**kūz* → güzerti
**padak* → adaklamak
**tāl* → dalak
**tām* → dam (I)
**tār-* → darı
**tār* → darıkmak
**tāt-* → dadamak
**tāy* → dayı
**tāz* → daz
**tē-* → deme
**tegir-* < **teg-* → değirmi
**tēlū* → delibaş
**tēp-* → deprenmek
**tēr-* → deri (II)
**tīn* → din (IV)
**tīn-* → dincelmek
**tīŋ* → dinlendirmek
**tiş-ık-* → çıkak
**tīre-* → diremek
**tir-* → diril
**tīr-* → diril
**tir-im* → dirim
**tiş* → dişçi
**tīz* → diz ağırşığı
**toğ-* → doğrulmak
**to-l-* → dolukmak
**tōn* → don (I)
**tōrum* → durum

**tōle-* → dölek
**tōn-* → dönelemek
**tōrt* → dördül
**tōş* < **dōl* → döş
**tū-* → duman
**tūp* → dip
**tūr-* → dürme
**vilk-avā* → cılkava
**yar* → car (I)

Eski Türkçe

ET apa → aba (I)
ET abıg → abık
ET açığ → acı sakız
ET aç- → açacak
ET at → adını bağışlamak
ET adağ → adaklamak
ET ata- → adaklanmak
ET ağduk → ağdık
ET ağtur- (?) → ağdırmak
ET ağır → ağır canlı
ET ağırlık → ağırlık
ET ağız → ağızlamak
ET ıgla- → ağılamsamak
ET ağna → ağnanmak
ET ağığ < ET ağır- → ağık
ET ağırlıg → ağırlık
ET ak- → akağan
ET al → al (II)
ET ala → ala
ET alaçu → alaçık
ET al → albasma
ET al- → algı (II)
ET alımçı → alımcı
ET alınlıg < ET alın → alınlık
ET alaŋ → alız
ET altı → altıkardeş
ET amaç → amaç
ET aŋ- → anak
ET aŋaru → anarı
ET yaŋku → angın
ET anuk → anık (I)
ET amul → anıl
ET aŋsız → ansız
ET ara → aralamak
ET arta- → ardaklanmak
ET art → ardelek
ET aruk < ET ar- → arık (II)
ET arıg < ET arı- → arı sili
ET arıŋ → arıŋ (II)
ET arka → arkaç
ET emge-, irinçke-, yarlıgka, yıtışka-
→ arkamak
ET art- → artağan
ET as- → asım takım
ET aşçı < ET aŋ → aşçı
ET at- → atak (I)
ET at → atbalığı
ET avla- < ET av → avlak
ET haya → ayalamak

ET aya- → ayamak
ET ayas → ayazlandırılmış rakı
ET ay → aycıl
ET ağığ → ayıcı
ET ağır- → ayraç
ET azuk → azıklık
ET az- → azmak (I)
ET baka → bağa
ET bağ → bağda
ET bağır → bağı yufka
ET bak- → bakacak (I)
ET bakanak → bakanak
ET bakıg → bakı
ET baltır → baldırak
ET bal → ballıdarı
ET barıŋ < ET bar- → barıŋ görüş
olmak
ET bas- → basak
ET baŋ → baŋ bağlamak
ET bat- → batar
ET bay → bayımak
ET bek → bek (I)
ET bēl → bel bağı
ET belek < ET bele- → belek
ET bölük → belik
ET belinle- < ET belin → belinlemek
ET beŋ → ben (I)
ET ben → benbenci
ET bengü → bengi
ET bert- → bertik
ET beŋ → beŋ
ET bēz → beze (II)
ET bediz → bezekçi
ET bıç- → bıçık
ET bıçgu → bıçkı
ET bil- → bilecen
ET bilek → bilek damarı
ET biliŋ → biliŋ
ET bin- → bini
ET bir → bir boy
*ET *biŋ-* → biŋek
ET bıŋıg → biŋi
ET büt- → bitik
ET boğ- → boğak
ET buka → boğasak
ET boğuz → boğaz ola
ET borğuy → boru değıl
ET boşu- → boşanmak
ET boğuğ → boya

<i>ET buymul</i> → boymul	<i>ET tıl</i> → dil
<i>ET boyunduruk</i> → boyunduruk parası	<i>ET til-</i> → dilmek
<i>ET buz-</i> → boza olmak	<i>ET tin</i> → din (IV)
<i>ET boyun</i> → boyun olmak	<i>ET tın-</i> → dincelmek
<i>ET boz</i> → boz yel	<i>ET tıy</i> → dinlendirmek
<i>ET bukağu</i> → bukağı	<i>ET tüp</i> → dip
<i>ET bulak</i> → bulak	<i>ET tirig</i> → diril
<i>ET bul-</i> → bulunak	<i>ET *tirim</i> → dirim
<i>ET bo</i> → buncağız	<i>ET tış</i> → dışçı
<i>ET mun-</i> → bunmak	<i>ET tiz</i> → diz ağırşığı
<i>ET burun</i> → burunluk	<i>ET tiz-</i> → dizim dizim
<i>ET buzagu</i> → buzulamak	<i>ET tug-</i> → doğacak
<i>ET böğ-</i> → büğemek	<i>ET toğra-</i> → doğram
<i>ET бүк</i> → бүк	<i>ET toğuru</i> < <i>ET togur-</i> → doğrulmak
<i>ET beğü-</i> → büyükana	<i>ET tokı-</i> → dokumak
<i>ET buzagu</i> → buzulamak	<i>ET tolğag</i> → dolak
<i>ET böğ-</i> → büğemek	<i>ET tol-</i> → dolukmak
<i>ET бүк</i> → бүк	<i>ET toņuz</i> → domuz
<i>ET beğü-</i> → büyükana	<i>ET ton</i> → don (I)
<i>ET čyda</i> → cıdak	<i>ET tod-</i> → doygı
<i>ET čız-</i> → cızık	<i>ET tölek</i> → dölek
<i>ET čak-</i> → çakışmak	<i>ET törtgil</i> < <i>ET tört</i> → dördül
<i>ET çal-</i> → çala	<i>ET töş</i> → dös
<i>ET çap-</i> → çapar (II)	<i>ET töşek</i> < <i>ET töşe-</i> → dössek
<i>ET çaşut</i> → çaşıt	<i>ET tulıy</i> → duluk
<i>ET çadan</i> → çayan	<i>ET tumağı</i> → dumağı
<i>ET çalpaş-</i> → çelteşik	<i>ET tur-</i> → duraç
<i>ET چیğ</i> → چیğ	<i>ET tuy-</i> → duyuk
<i>ET taşık-</i> → çıkak	<i>ET tüg-</i> → düğmek
<i>ET çom-</i> → çimek	<i>ET tögi</i> → düğü
<i>ET çök-</i> → çöğmek	<i>ET tünjür</i> → dünür
<i>ET tal-</i> → dalgı	<i>ET tür-</i> → dürme
<i>ET tam</i> → dam (I)	<i>ET tüş-</i> → düşek
<i>ET tarıg</i> → darı	<i>ET tüz-</i> → düzeldek
<i>ET tarık-</i> < <i>ET tar</i> → darıkmak	<i>ET etiğ</i> < <i>ET ét-</i> → edi
<i>ET tağay</i> → dayı	<i>ET etük</i> → edik
<i>ET taz</i> → daz	<i>ET egin</i> < <i>ET eg-</i> → eğin
<i>ET teyiñ</i> → değin (II)	<i>ET egir-</i> < <i>ET eg-</i> → eğirmen
<i>ET tegim</i> < <i>ET tēg-</i> → değim	<i>ET eke</i> → eke
<i>ET tegirmi</i> → değirmi	<i>ET egsük</i> < <i>ET egsü-</i> → eksik etek
<i>ET teğış-</i> → değışik	<i>ET egsüklüg</i> → eksikli
<i>ET tel-</i> → delecek	<i>ET igid-</i> → ekti
<i>ET telve</i> → delibaş	<i>ET el</i> → el (III)
<i>ET te-</i> → deme	<i>ET eliğ</i> → elcek
<i>ET temir</i> → demir kuş	<i>ET elge-</i> → elekçi
<i>ET teñe-</i> < <i>ET teñ</i> → denetlemek	<i>ET elik</i> → elik
<i>ET tepren-</i> → deprenmek	<i>ET em</i> → em
<i>ET ter-</i> → deri (II)	<i>ET emgen-</i> < <i>ET emge-</i> → emenmek
<i>ET tevey</i> → develik (I)	<i>ET enük</i> → encek
<i>ET tik-</i> → dikeç	<i>ET ig</i> → enez

ET én- → engin (II)
ET opra- → eprik
ET er → er (I)
ET ergür- < *ET er-* → ergürmek
ET ésin → esin
ET esür- → esirmek
ET eş → eş
ET eşgek → eşek
ET eş- → eştirmek (II)
ET et → etçi
ET ev → evlerden ırak (veya uzak)
ET evin → evin
ET evinliĝ → evinli
ET evir- → evirgen
ET kêçe → gece kuşu
ET kêç- → geçe (II)
*ET *ket-* → gedilmek
ET kél- → gelberi
ET kelin → gelin abla
ET kêñ → gen (III)
ET kêñlik → genlik
ET kêrü → gerisin geriye
ET keriş → geriş
ET kez- → gezeĝen
ET keziĝ → gezek
ET kıd- → gıdım gıdım
ET kib → gibisi
ET kêt- → gidişat
ET kir- → girdi çıktı
ET keç- → giyek
ET kizle- < *ET kiz* → gizci
*ET *köke-* → göĝem
ET kök → göĝerti
ET köl → gölek
ET kölige → gölgelendirmek
ET kölük < *ET köl-* → gölük
ET köm- → gömbe
ET kön → gön
ET kön- → gönderi
ET köñül → gönüllemek
ET kör- → görcek
ET körk → görk
ET körklüg → görklü
ET körümlüg → görümlük
ET kötür- < *ET kō-* → götürüm
ET küñ- → göymek
ET köz → gözcu
ET közñü < *ET közün-* → gözgü
ET közle- → gözleĝi
ET kiçiĝ → gücük ay

ET küç → gücün
ET küç → güdücü
ET kümüş → gümüşgöz
ET kün → günâşık
ET küneş → güneş çavmak
ET küni → günü
ET künile- → günölemek
ET küz → güzerti

Orta Türkçe

(DLT) aĝızla- → aĝızlamak
(DLT) akındı → akındırık
(DLT) alıĝ → alık
(DLT) anđuz → andız
(DLT) arala- → aralamak
(DLT) artla- → ardaklamak
(DLT) artıl- → ardılmak
(DLT) arık → arık (I)
(DLT) arpagan → arpaĝan
(DLT) aşuk → aşık kemiĝi
(DLT) avınç < *(DLT) avın-* → avunç
(DLT) ađıĝ → ayıkmak
(DLT) ayran → ayran delisi
(DLT) baĝırdak → baĝırdak
(DLT) bala → bala
(DLT) ban- → banak
(DLT) barak → barak
(DLT) bart → bardak
(DLT) başak → başak
(DLT) bıçılğan → bıçılğan
(DLT) buturgak → bıtırak
(DLT) butık → boduç
(DLT) bozla- → bozlamak
(DLT) böĝ → böce
(DLT) börk → börkenek
(DLT) buĝu → buĝul buĝul
(DLT) bür- → burma
(DLT) bud- → buydurmak
(DLT) buz → buzlu cam
(DLT) бүk → бүk
(DLT) бүk- → бүklüm
(DLT) çakır → çakır ayaz
(DLT) çapgut → çaput
(DLT) çat → çatlatmak
(DLT) çepiş → çebiç
(DLT) çek- → çekek
(DLT) çañıla- → çenilemek
(DLT) çart → çerçi
(DLT) çevür- → çevirme
(DLT) çık- → çıkak

(DLT) *çig* < (DLT) *yig* → çığelmek
 (DLT) *çigit* → çığit
 (DLT) *çig* → çilemek
 (DLT) *çöj-* → çözmek
 (DLT) *çugla-* → çullama
 (DLT) *talağ* → dalak
 (DLT) *taya-* → dayamak
 (DLT) *tegiş* → değış etmek
 (DLT) *tegrek* → değrek
 (DLT) *telük* → delikli
 (DLT) *térig* → deri (II)
 (DLT) *tılağ* → dılak
 (DLT) *tüble-* → dibekek
 (DLT) *tüble-* → dibekek
 (DLT) *tik* → dikmen
 (DLT) *tiñ* → din (III)
 (DLT) *tire-* → diremek
 (DLT) *tişe-* → dişemek
 (DLT) *tolğa-* → dolak
 (DLT) *tuma* → domalmak
 (DLT) *tonra* → donra
 (DLT) *torum* → dorum
 (DLT) *tög-* → döğüç
 (DLT) *tön-* → dönelemek
 (DLT) *tum* → dumağı
 (DLT) *turuk-* → duruksun
 (DLT) *tuşağ* < (DLT) *tuş* → duşak
 (DLT) *tütek* → düdüklü
 (DLT) *tüge* → düvelgin
 (DLT) *ege-* → eğinti
 (DLT) *ék-* → ekecek
 (DLT) *etmek/ötmek* → ekmek (I)
 (DLT) *ekşiğ* → ekşikulak
 (DLT) *iktü* → ekti
 (DLT) *emüz-* → emzik
 (DLT) *erin-* → erincek
 (DLT) *esil-* < (DLT) *es-* → eselmek
 (DLT) *és-* → esim
 (DLT) *ışgun* → eşkin (II)
 (DLT) *evren* → evren
 (DLT) *eb-* → evcen
 (DLT) *evüs-* → evsecek
 (DLT) *ez-* → ezgi
 (DLT) *kelegü* → geleni
 (DLT) *ker-* → gerelti
 (DLT) *kev-* → gevmekek
 (DLT) *kevre-* → gevremek
 (DLT) *kiçi-* → gicişmek
 (DLT) *keğüt* → giyit
 (DLT) *köç-* → göçelge

(DLT) *köker-* → göğerti
 (DLT) *kömeç* → gömeç
 (DLT) *köndger-* → gönderi
 (DLT) *köker-* → göveri
 (DLT) **küñük* → göyük
 (DLT) *köze-* → gözemek
 (DLT) *küçün* → gücün
 (DLT) *kül-* → güleğen
 (KB) *apa oğlanı* → aba
 (KB) *çın bütün* → çın
 (KB) *tatı-* → dadamak
 (KB) *tuşa-* → duşak
 (KB) *etçi* → etçi
 (KB) *köçgün* → göçkün
 (KB) *kütçi* → güdücü
 (Çağ.) *acığa* → acırğa
 (Çağ.) *allığa* → alınlık
 (Çağ.) *andık* → andık
 (Çağ.) *argadal* → argıt
 (Çağ.) *boğnak* → boğanak
 (Çağ.) *böl-* → bölme
 (Çağ.) *bucul* → bıcıl
 (Çağ.) *içāk* → cıcık
 (Çağ.) *çılğava, çalgava* → cılkava
 (Çağ.) *çāka* → çağa
 (Çağ.) *çay* → çaykara
 (Çağ.) *çöm-* → çemçe
 (Çağ.) *çiçe* → çiçe
 (Çağ.) *çayna-* → çiğnek
 (Çağ.) *çocuk* → çocukçu
 (Çağ.) *çörten, çürten, çürten balığı,*
çörten gölü → çörten
 (Çağ.) *dalda* → dalda
 (Çağ.) *tükelek/dükülek/tüynekek* →
 divlek
 (Çağ.) *tona-* → donam
 (Çağ.) *tulun-* → dulunmak
 (Çağ.) *tüzün* → düzen
 (Çağ.) *emizik* < (Çağ.) *emiz-* → emzik
 (Çağ.) *ér* → er (II)
 (Çağ.) *es* → eslek
 (Çağ.) *eş-* → eşme
 (Çağ.) *kezek* → gezek
 (Çağ.) *gökçek* → gökçek
 (Çağ.) *küyük* → göyük
 (Kıp.) *aluk* → alık (II)
 (Kıp.) *ayaz* → ayazlandırılmış rakı
 (Kıp.) *bāl* → ballıdarı
 (Kıp.) *bor* → bor (I)
 (Kıp.) *böz* → boz yel

(Kıp.) *tomur-* → domalmak
(Kıp.) *küynük* → göyük
(Kıp.) *güdük* → gücük
(Kum.) *abra-* → abramak
(Kum.) *ailan-* → aylamak
(Kum.) *tölmaç* → dilmaç
(Kum.) *torağı* → doruklama
(Kum.) *güyük* → göyük
(Kum.) *gülle-* → günüleme

Çeşitli Türk Dil ve Dialektleri

Altayca

- Alt. köçö* → göce
Alt. añaŋ → ayazlandırılmış rakı
Alt. pala → bala
Alt. poro → boz yel

Azerîce

- Az. arve* → abra
Az. çay → çaykara
Az. çāçiy → çecik
Az. çātānā → çedene
Az. cığa → çığa (II)
Az. dalica/daliça → delice
Az. dombal- → domalmak
Az. ālik → elik
Az. āmlık → emlik
Az. ātānā → eten
Az. göbālāk → göbelek
Az. küçük → gücük

Tatarcanın Baraba Dialekti

- Bar. bor / ak por* → bor (I)

Başkurtça

- Başk. āylān-* → aylamak
Başk. ak bur → bor (I)

Çuvaşça

- Çuv. pus* → baş bağlamak
Çuv. palli → bel (I)
Çuv. pur purā → bor (I)
Çuv. šāl → dişi
Çuv. arman → eğirmen
Çuv. al- → elcek
Çuv. kəvak → göğerti
Çuv. kavakal → gövel
Çuv. kēmēl → gümüşgöz
Çuv. kēr → güzerti

Dolganca

- Dolganca köt-* → götürüm
Dolganca kötör → götürüm

Gagavuzca

- Gag. bulü* → bula

Hakasça

- Hak. alan* → alız
Hak. abırtgı → ağartı

Halaçça

- Hal. aljā-* < *aldıga- → alız
Hal. çây → çaykara
Hal. äşgä → eşek
Hal. hadāq → adaklamak
Hal. anla- → ansız
Hal. bastuq → bastık

Kazakça

- Kaz. alan* → alız
Kaz. ayık- → ayazlandırılmış rakı
Kaz. aynal- → aylamak
Kaz. bāki → bağan
Kaz. bağı → bakanak
Kaz. balapan → bala
Kaz. balapan → balaban
Kaz. bor → bor (I)
Kaz. cığa → çığa (II)
Kaz. köjö → göce
Kaz. köjek → göcen
Kaz. küjün → günü
Kaz. künde- → günülemek

Kırgızca

- Kırg. alan* → alız
Kırg. ardakta- → ardaklamak
Kırg. aylan- → aylamak
Kırg. balban → balaban
Kırg. bor → bor (I)
Kırg. köçö → göce
Kırg. başat → gölet
Kırg. kolat → gölet
Kırg. kögöl → gövel
Kırg. küñölö- → günülemek
Kırg. eriş → arış (II)
Kırg. balapan → balaban
Kırg. biş- (may biş-) → bişek

Karakalpakça

- KKlp. por* → bor (I)
KKlp. göje → göce
KKlp. göjek → göcen

Nogayca

Nog. aylan- → aylamak

Nog. künle- → günölemek

Oyrotça

Oyrotça urtkı → ağartı

Özbekçe

Özb. bujul → bıcıl

Sagayca

Sag. kôçe → göce

Sag. para → boz yel

Sag. köl- → gölük

Sarı Uygurca

Sarı Uyg. apa → aba (I)

Sarı Uyg. çoğla- → çullama

Tatarca

Tat. ardak → ardaklamak

Tat. äylän- → aylamak

Teleütçe

Tel. abırtkı → ağartı

Tel. örüş → arış (II)

Tel. poro → boz yel

Tel. çū → çullama

Tel. edü → edi

Tel. köçö → göce

Türkmençe

Tkm. āγ → ağnanmak

Tkm. āg- → ağnanmak

Tkm. çāy → çaykara

Tkm. cığa → çığa (II)

Tkm. çeбшек → çişik

Tkm. ätene → eten

Tkm. köyük → göyük

Tkm. küci → gücü

Tkm. gücük → gücük

Tkm. güyz → güzerti

Tuvaca

Tuv. alan → alız

Tuv. ediğ → edi

Tuv. xöm → gön

Tuv. xünne- → günölemek

Yakutça

Yak. abrā- ~ abırā → abramak

Yak. bas → baş bağlamak

Yak. bās → baş bağlamak

Yak. köm / köm san → gön

Yak. köt- → götürüm

Yak. götöx- → götürüm

Yak. kühün → güzerti

Diğer Diller

Almanca

Alm. baldrian → baldırgan

Alm. sack → cağ (II)

Alm. der Schakal → çakal

Alm. das Kinn → çene

Alm. kauen → çiğnek

Alm. der Herr → er (I)

Aramice

Aram. agamah אַגמָה < *Aram. agam* אַגַּם
→ Acem

Aram. (ʿaḫ) אַח → ahi (II)

Aram. (bərākā/bərāktā) בְּרָכָא/בְּרָכְתָא →
bereket

Aram. (gannā/ganntā) גַּנְתָא/גַּנְנָא <

Aram. #gnn גַּנְנָא → cennet kuşu

Aram. (genyā) גֵּנְיָא < *Aram. גֵּנִי* =

Aram. גַּנְנָא → cinyolu

Aram. (ʿamm) אַמְ → emmi

Arapça

Ar. (kabā) → abacı

Ar. (ʿabāʾ) → abacı

Ar. (abraş) → abraş

*Ar. (*abū'l-labūt)* → abullabut

Ar. (abū zamzak) → abuzambak

Ar. (ʿacar) → acar

Ar. (ʿacm) → Acem

Ar. (ʿacūze) → acuze

Ar. (ādam) → adam

Ar. (ṭavr) → afur tafur

Ar. (ʿaḳīda) → ağdalık

Ar. (aḫī) → ahi (II)

Ar. (āḫira) → ahiret kardeşi

Ar. (aḫras) → ahraz

Ar. (ʿāʾila) → aile

Ar. (ʿaḳl) → akıl doktoru

Ar. (amān) → amanın

Ar. (ʿArab) → arap

Ar. (ʿāşık) → âşık
Ar. (ʿavrat) → avrat
Ar. (ʿiyāl) → ayal
Ar. (kaff) → ayalamak
Ar. (ʿivaz) → ayvaz
Ar. (ʿazāb) → azap (II)
Ar. (ḡurnūk) → bacanak
Ar. (bārik) → balkımak
Ar. (baṭṭ) → bat
Ar. (bāʾit) → bayatsı
Ar. (cadal) → becelleşmek
Ar. (cidd) → becit
Ar. (badal) → bedel
Ar. (belediyā) → belediye nikahı
Ar. (baladī) → belet
Ar. (bard) - (al) - (ʿacūz) → berdelacuz
Ar. (baraka) → bereket
Ar. (bayz) → beze (II)
Ar. (ballūr) → billur
Ar. (būstāne) → bostana
Ar. (bayḡak) → boydak
Ar. (buḡār) → buhar olmak
Ar. (cafcāf) → cafcāf
Ar. (cāhil) → cahil
Ar. (ʿizār) → car (II)
Ar. (şadd) → cazgır
Ar. (cabbār) → cebbar
Ar. (cabal) → cebel (I)
Ar. (cadal) → cedelleşmek
Ar. (caḡā) → cefakar
Ar. (canna) → cennet kuşu
Ar. (cild kaḡā) → cilkava
Ar. (culbān) → cilban
Ar. (cinn) → cinyolu
Ar. (cuḡām) → cudam
Ar. (ḡaşba) → cudam
Ar. (cumʿa) → Cuma gecesi
Ar. (casūs) → çaşut
Ar. (ʿakrab) → çayan
Ar. (carm) → çermik
Ar. (satr) → çitari
Ar. (tarbīş) → darbız
Ar. (dār + dunyā) → darıdünya
Ar. (dabba) → debbe
Ar. (davla) → devlet baba
Ar. (davra) → devrısı
Ar. (dīn) → din (I)
Ar. (ṭabl) → dümbelek
Ar. (dunyā) → dünya alem

Ar. (ʿacal -ʿacāʾib) → ecelâcayip
Ar. (cinnī) → ecinni
Ar. (ʿakar) → eğir
Ar. (ahl) → ehil
Ar. (ʿalaʾim + samā) → eleğimsağma
Ar. (alyāf) → elyaf
Ar. (ammā) → emme
Ar. (ʿammī) → emmi
Ar. (aşnāf) → esnaf
Ar. (aşahh) → essah
Ar. (avval) → eveli
Ar. (aḡīya) → eziyetli
Ar. (fāriḡ) → farımak
Ar. (fānī) → farımak
Ar. (farda) → ferde
Ar. (farīk) → firik
Ar. (funduk) → fındıkçı
Ar. (ḡadr) → gadirlik
Ar. (ḡayr) → gayrı
Ar. (ḡazil) → gazel (II)
Ar. (ḡey) → gölgelendirmek
Ar. (zill) → gölgelendirmek
Ar. (ʿayn) → göze
Ar. (ḡurba) → gurbetlik
Ar. (ḡurūr) → (birine) gurur gelmek

Asurca

Asur. şakku → çağ (II)

Çince

Çin. pak (bag) → ağartı
Çin. mi / Orta Çin. miit / Kuzeybatı lehçelerinde mir → ballıdarı
*Çin. *pat → ballıdarı*
Çin. pyi/pi → bizlemek
Çin. çā → çaydaçıra
Çin. chén → çın
Çin. qin → çin
Çin. şī → çilemek
Çin. tem / tien → dam
Çin. t'ing → dinlendirmek
Çin. t'un-cze → domuz
Çin. hsi feng → esin
Çin. yang → gibisi

Ermenice

Erm. ապրայ (apray) → abra
Erm. ապրիլ (april) → abril
Erm. ափ (ap') → apaz (I)
Erm. պատիճ (patiç) → badıç

Erm. բաղ (*bad*) → badi
Erm. փառ (*p'ar*) → bar (IV)
Erm. պարաւ (*paran*) → baran
Erm. պաստեղ (*pastel*) → bastık
Erm. պատրույկ (*patruyk*) → bedirik
Erm. պտուկ (*ptuk*) → bedük
Erm. փուլիկ (*p'orik*) → belik
Erm. բուր (*bur*) → bor (I)
Erm. ճաղ (*çal*) → cağ (I)
Erm. ծխաւազ (*citag*) → cıdağı
Erm. ձիկծիկ (*cikcik*) → cücük
Erm. չամիչ (*č'amič'*) → çemiç
Erm. ջեր, ջերմ (*jer, jerm*) → çermik
Erm. ջերմուկ (*jermuk*) → çermik
Erm. չիր (*č'ir*) → çir
Erm. չոր (*č'or*) → çor
Erm. ցուտ (*c'ut*) → çotanak
Erm. չրորդաւ (*jordan*) → çörten
Erm. չորդաւ (*jordan*) → çörten
Erm. ձկուր (*čkur*) → çükür
Erm. աւել (*awel*) → efelek
Erm. աւելուկ (*aweluk*) → efelek
Erm. ալիշ (*akiš*) → eğiç
Erm. էկիր (*ēkir*) → eğir
Erm. ալրայ (*akray*) < *Erm.* կայրի (*kayri*) → eğrice (III)
Erm. փերթ (*p'ert*) → fart furt
Erm. վառեալ (*vaṛeak*) → ferik
Erm. վառէկ (*vaṛēk*) → ferik

Eski Hintçe

EHint. vaiḍūrya → billur

Eski Slavca

ESlav. byku → boğasak

Farsça

EFa. (*pairidaeza*) → cennet kuşu
EFa. (*çanu*) → çene
EFa. (*daenu*) → dana
OFA. (*çapar/çanbar*) → çeper
OFA. (*garm*) → çermik
OFA. (*köl*) → gölek
Fa. (*āḥūr*) → ahırlamak
Fa. (*ārām*) → aram
Fa. (*arvāna*) → arvana

Fa. (*āš*) → aşçı
Fa. (*aşhāna*) → aşhane
Fa. (*āšinā*) → aşna
Fa. (*āvāra*) → avara (II)
Fa. (*āb*) → avgin
Fa. (*ābkand*) → avgin
Fa. (*āb-gūn*) → avgin
Fa. (*ayvān*) → ayvan
Fa. (*bābā*) → baba bucağı
Fa. (*bād-cāh*) → baca
Fa. (*bāgāne*) → bağan
Fa. (*dān*) → bağdan
Fa. (*bālā-bān*) → balaban
Fa. (*bālū*) → balı
Fa. (*bang*) → banlamak
Fa. (*bār-ḥāna*) → barhana
Fa. (*bārū*) → barı
Fa. (*bāsmīšī*) → basak
Fa. (*ba-cidd*) → becit
Fa. (*balad*) → belet
Fa. (*balī*) → beli
Fa. (*pīlte*) → belik
Fa. (*ban*) → ben (II)
Fa. (*bas*) → beslek
Fa. (*başma*) → beşme
Fa. (*bad*) → betelmek
Fa. (*bucul*) → bıcıl
Fa. (*ballūr*) → billur
Fa. (*bul*) → bolalmak
Fa. (*būrānī*) → borani
Fa. (*būstān*) → bostan gölgeliği
Fa. (*būza*) → boza olmak
Fa. (*buzmaca*) → bozumca
Fa. (*būy*) → buğul buğul
Fa. (*jāj*) → cacık
Fa. (*cāh*) → cağ (III)
Fa. (*cānvār*) → canavar
Fa. (*cān*) → canevi
Fa. (*cār*) → car (I)
Fa. (*çīn-ber*) → cımbar
Fa. (*cavān*) → civankaşı
Fa. (*curra*) → cura
Fa. (*cücek*) → cücük
Fa. (*şağāl*) → çakal
Fa. (*çāl*) → çal
Fa. (*cāme-şūy*) → çamaşır sodası
Fa. (*çangāl*) → çangal (II)
Fa. (*çap*) → çap (II)
Fa. (*çapār*) → çapar (I)
Fa. (*çeprāst*) → çapraz

Fa. (pāçila) → çapula
Fa. (çağbut/çağbūt) → çaput
Fa. (çapiş/çapuş) → çebiç
Fa. (caudāna) → çedene
Fa. (şalang) → çelen
Fa. (çamça) → çemçe
Fa. (çangal) → çengel iğnesi
Fa. (çapal) → çepel
Fa. (çapīdan) → çeper
Fa. (çarçī) → çerçi
Fa. (garm) → çermik
Fa. (cağa/cığa) → çığa
Fa. (çīlān) → çılan
Fa. (çirāg) → çıra
Fa. (çirāgpā) → çirakma
Fa. (cifta/cufta) → çifteli
Fa. (çīt) → çit (II)
Fa. (çūb) → çöpçatan
Fa. (çukundur) → çükündür
Fa. (dil-āzār) → dalacan
Fa. (dālān) → dalan
Fa. (dārū) → darı
Fa. (dabbā) → debbe
Fa. (daba) → debe
Fa. (dalica/daliça) → delice
Fa. (dam) → dem
Fa. (ṭablak) → deplek
Fa. (dard) → dert
Fa. (dastār) → destar
Fa. (dastūr) → desturun
Fa. (dīng) → dink
Fa. (tūṭi) → dudu
Fa. (dunbak) → dümbelek
Fa. (āgīş) → eğiç
Fa. (āgūç) → eğiç
Fa. (alvān) → elvan
Fa. (ner) → er (I)
Fa. (rišta) → erişte
Fa. (aşhuvān) → eşkin (II)
Fa. (farūk) → ferik (I)
Fa. (funduk) → fındıkçı
Fa. (gabr) → gâvur
Fa. (ğāyat) → gayetle
Fa. (ğayr) → gayrı
Fa. (ḥazān) → gazel II
Fa. (gazanda) → gezenti
Fa. (gīdī) → gidi
Fa. (çaşm) → göze
Fa. (kūzar) → gözer
Fa. (kūçak) → gücük ay

Fa. (kuma) → güme
Fa. (kura) → güre

Fenike Dili

Fen. gbl → cebel (I)

Fince

Fin. panç → açacak
Fin. pivo → ayalamak
Fin. mennä → bini
Fin. tyvi → dönelemek
Fin. káli → gelin abla

Fransızca

Fr. ajour → acur
Fr. polype → ahtapot
Fr. Allemand → Almancı
Fr. Argentine → arjantin
Fr. marche → arşımak
Fr. Artiste → artist
Fr. banque → bank
Fr. gendarme < *Fr. gens d'arme* → candarma
Fr. chargeur < *Fr. charger* → carcur
Fr. cigare → cıgara
Fr. journal → curnal
Fr. chacal → çakal
Fr. dis donc → didon (I)
Fr. dîner → dine
Fr. inflation → enflasyon
Fr. injection → enjeksiyon
Fr. Farmaçon → farmason

Gothic

Goth. kinnus → çene

Gürcüce

Gür. patruki → bedirik
Gür. cıdao → cıdağı
Gür. çamiçi → çemiç
Gür. domba → dombay
 Hint-Avrupa Anadili
*HAvr. *bhugo* → boğasak
*HAvr. *dyū* → curnal
*HAvr. *genu* → çene

İngilizce

İng. april → abril
İng. horseradish → acırğa
İng. aha → aha

İng. butt → bat
İng. buck → boğasak
İng. bug → böce
İng. jackal → çakal
İng. chin → çene
İng. chew → çiğnek

İbranice

İbr. ʿādām אָדָם =? *İbr. ʿādamā* אָדָמָא →
adam
İbr. bərakah בְּרָכָה < *İbr. berek* בֵּרֶךְ →
bereket
İbr. boletz → boliçe
İbr. gəbōl → cebel
İbr. tammuz → damızlık

İtalyanca

İt. Americano → Amerikanca
İt. pedale → badal
İt. pastello → bastık
İt. giornale → curnal
İt. impazzare → çaparız
İt. zappone → çepin
İt. famiglia → familya
İt. fustagno → fistan
İt. clarinetta → klarnet

İspanyolca

İsp. cigarro ~ *İsp. sicar* → cıgara

Kelt Dilleri

Kelt. bukko → boğasak

Korece

Kor. aba → aba (I)
Kor. padak → adaklamak
Kor. aguri → ağızlamak
Kor. al → aşçı
Kor. pal → ballıdarı
Kor. moŋe → boyun olmak
Kor. çjek-ta → çekek
Kor. chjukta → çiğelmek
Kor. tam → dam (I)
Kor. toŋ → domuz
Kor. ɛlgemi → elekçi
Kor. kəl → gerelti
Korece kə-ni → gezeğin

Kürtçe

Kürt. abré → abra

Kürt. berdêl → berdel
Kürt. bor → bor (I)
Kürt. jaj → cacık (II)
Kürt. cideu → cıdağı
Kürtçe çavan-ı hespî → çav (II)
Kürt. çor → çor
Kürt. dijimin → dızman

Latince

Lat. aprilis → abril
Lat. Armoracia rusticana / *Raphanus*
raphanistrum / *Armoracia*
lapathifolia / *Kerguelen Cabrage*
→ acırğa
Lat. Teucrium polium / *Veronica* →
acı yavşan
Lat. homo → adam
Lat. argentum → arjantin
Lat. Phaseolus vulgaris → akbakla
Lat. Imula Helenium → andız.
Lat. Vicia faba → badiç
Lat. Conium maculatum / *Ferula*
assafoedita → baldırgan
Lat. mel → ballıdarı
Lat. pistacia vera → bıtırak
Lat. Portulaca oleracea → cacık
Lat. saccus → çağ (II)
Lat. gens / gent → candarma
Lat. Vicia faba → cilban
Lat. diurnalis → curnal
Lat. sacer → çakır ayaz
Lat. caper → çebiç
Lat. pendere / pondus → çekek
Lat. sarcelum → çekel
Lat. gena → çene
Lat. zizyphus sativa / *zizyphus jujuba*
→ çılan
Lat. Beta vulgaris → çükündür
Lat. domus → dam (I)
Lat. Cucumis melo / *Ecballium*
elaterium → divlek
Lat. Brassica oleracea var. capitata
→ dürme
*Lat. *disjējünāre* → dine
Lat. Rumex patientia → efelek
Lat. Rumex acetosa → ekşikulak
Lat. inflatio → enflasyon
Lat. iniectere → enjeksiyon
Lat. vir → er (I)
Lat. familia → familya

Lat. mus ponticus → fındıkçı
Lat. Lagenaria siceraria → gededek
Lat. Allactaga Jaculus → geleni
Lat. Helianthus annuus → günâşık
Lat. Cichorium endivia → güneşik

Macarca

Mac. anya → anacıl
Mac. tirok → arık (I)
Mac. arpa → arpağan
Mac. fül → boğak
Mac. zsák → cağ (II)
Mac. tinó → danacı
Mac. dara → darı
Mac. tar → daz
Mac. tür- → duraç
Mac. döl- → düşek
Mac. kék → göğerti

Moğolca

Moğ. abaga → aba
Moğ. eçiğe → aba
Moğ. abu-ra → abramak
Moğ. acirga(n) → acırğa
*Moğ. *cuulan < *cawlan* → acı
 yavşan
Moğ. şıbağ → acı yavşan
Moğ. ākā → aga
Moğ. agar-ça(g) / agar-mag / ağarça
 → ağartı
Moğ. aki- → akağan
Moğ. alag → ala
Moğ. albin → albasma
Moğ. aljiya- → alız
Moğ. alay → alız
Moğ. amur → anıl
Moğ. amu- → anıl
Moğ. ardag → ardaklamak
Moğ. argada- → argıt
Moğ. arbai → arpa
Moğ. arbid- / arbiji- → artağan
Moğ. alisun → aşçı
Moğ. alçı → aşık kemiği
Moğ. alakan → ayalamak
Moğ. ötege, aduğu-sun, edugan →
 ayıcı
Moğ. ajira- → ayraç
Moğ. ajir-ag → ayran delisi
Moğ. arağa → azı
Moğ. baca → bacanak

Moğ. baqa → bağa
Moğ. baldaq / bardaq → balçak
Moğ. balçırğana / baldargana →
 baldırgan
Moğ. bal → ballıdarı
Moğ. bajidal → baydalak
Moğ. bajan → bayımak
Moğ. menge → ben (I)
Moğ. berte- → bertik
Moğ. besereg → beserek
Moğ. beder / bider → bezekçi
Moğ. bile → bilek damarı
Moğ. büri → bir boy
Moğ. büte- → bitik
Moğ. boğo → boğak
Moğ. buğu → boğasak
Moğ. buqa → boğasak
Moğ. bogu- → boğaz ola
Moğ. boro → bor (I)
Moğ. buda- / buda-g → boya
Moğ. küykenek → boymul
Moğ. mojinoy → boyun olmak
Moğ. böge-sün → böce
Moğ. bökö → böke
Moğ. böle → böle
Moğ. belek → bölme
Moğ. bulğa- → bulak
Moğ. bulag → bulak
Moğ. burtag → burtlak
Moğ. birağu → buzulamak
Moğ. büdügün → büyükana
Moğ. car → car (I)
Moğ. jegere(n) → ceren
Moğ. cidüü → cıdağı
Moğ. cıda/cida → cıdaval
Moğ. cirug → cızık
Moğ. çaqa → çağa
Moğ. çakır → çakır ayaz
Moğ. çogur → çakır ayaz
Moğ. çaki- → çakışmak
Moğ. çamçal / kabçal → çal
Moğ. çaja → çayan
Moğ. çeber → çeper
Moğ. carçı/caruçi < Moğ. caru- →
 çerçi
Moğ. çilbuğur → çılbur (II)
Moğ. çin → çın
Moğ. çigig / çijig → çiğelmek
Moğ. çiken → çiğın
Moğ. çigig / çijig → çilemek

Moğ. çökü → çöğmek
Moğ. dalu → dal (II)
Moğ. dalba-ji / dalbaga / dalba-gir → dalap olmak
Moğ. dald / dalda → dalda
Moğ. tara- / tarka- → darı
Moğ. tarijan → darı
Moğ. taylağ → daylak
Moğ. tar → daz
Moğ. derbe → deprenmek
Moğ. čike → dikmen
Moğ. čilügen → dilmek
Moğ. töb-le- → dip
Moğ. šidün → dışçı
Moğ. +jUn < +ljUn → dokurcun
Moğ. tüg → döğüç
Moğ. döη- → dönelemek
Moğ. tuşağa → duşak
Moğ. tügü / tegü → düğmek
Moğ. dömi- → dümşük
Moğ. dömiğ → dümşük
Moğ. egem → eğin
Moğ. eke / ege-či → eke
Moğ. seli- / sele- / selbi- / selbigür → elcek
Moğ. el-geg → elekçi
Moğ. em → em
Moğ. (h)ünegen → encek
Moğ. elçige(n) → eşek

Rumca

ERum. ποντικόν κάριον (pontikôn karyon) → findıkçı
ERum. πόντος (róntos) → findıkçı
ERum. ατομος (átomos) → atom
ERum. σακκος (sákkos) → cağ (II)
Rum. αποβαρο (aróbaro) → abra
Rum. Απριλῆς (aprílis) → abril
Rum. αχταπόδι (ahtapódi) → ahtapot
Rum. αλλαι (alayi) < Bizans Rum. αλλαγιον (allágion) → alay (I)
Rum. λογας (logás) → alabık
Rum. αναδο'τι (anađóti) → anadut
Rum. πουλαδα (puláda) → balada, bulada
Rum. πασαρινα (pasarína) → basarna
Rum. παστηλος (pastilos) → bastık
Rum. μα'ζα (máza) → beze (II)
Rum. πριναρι (prinári) → binar
Rum. πινακωτη (pinakōti) → binit (II)
Rum. βρε (vré) / μωρε (mōré) → bire, bre
Rum. πωρι (pōri) < ERum. πωρος (pōros) → bor (I)
Rum. μπουλα (búla) → bula

Moğ. egere- → evirgen
Moğ. keη → gen (III)
Moğ. kere-ldü → gerelti
Moğ. ker-ü → gezeğen
*Moğ. köske < *köč-ke* → göçelge
Moğ. köke → göğerti
Moğ. köl → gölük
Moğ. kömürge → gömbe
Moğ. köm → gön
*Moğ. *köte- / köter / kötel* → götürüm
Moğ. köke-türü → gövem
Moğ. kökeken → gövem
Moğ. köke → gövem
Moğ. görē < görüğe → güre
Moğ. göre'e(sun) → güre
Moğ. küreη → güzerti

Old English

OEng. cinn → çene

Old High German

OHG. kinni → çene

Old Norse

ON. kinn → çene

Pehlevi

Pehl. payādak → boydak

Rum. ατσιγγανο (atsīngano) → cingıl (I)
Rum. τσιτσι (tsitsi) < ERum. τιτθιον (tittion) → cicik
Rum. κρεμάστρα kremástra → çamat
Rum. ? (paçariz) → çaparız
Rum. τζακελιν (tzakélin) → çekel
Rum. σκίουρος (skíouros) → çekelez
Rum. τσακιστη (tsakisti) → çekişte
Rum. τζινάκιν τό (tzinánin tó) → çingı
Rum. τυπαρι/κυπαρι (tipári/kipári) → çıpar
Rum. ζευγαρι (zevgári) → çıvgar
Rum. κιθαρι (kiṭári) → çitari
Rum. ? (ciot) → çotanak
Rum. ακι (-áki) < ERum. -აკιον (-ákion) → çülaki
Rum. τηγανι (tēgáni) < ERum. τηγανον (tēgánon) → dığan
Rum. δικελλι (dikélli) → dikel
Rum. δικρανι (dikráni) → dirgen
Rum. δοκαρι (dokári) → düver
Rum. αυθεντης (avténtis) → efendi
Rum. ΑιΓεωργος (Ai-Yórgos) → eğrice (III)
Rum. αξονι (aksóni) → eksen
Rum. αβλακι (avláki) → evlek
Rum. φασαρία (fasaria) → fasarya
Rum. φύρες (fíres) → firez
Rum. φουστάνι (fustani) → fistan
Rum. κατακληις (kataklēis) → gedeleç
Rum. καλαμία (kalamía) → geleme
Rum. κοπέλι (kopéli) → göbel
Rum. κοκκί (kokkí) → göce
Rum. κοκκύμηλον (kokkimilon) → gövem
Rum. κοντάρι (kontári) → gönder
Rum. κόπρι (kópri) → gübür

Rusça

Rus. мерин → atbalığı
Rus. лошад' → atbalığı

Sanskritçe

Sans. srū → akağan.
Sans. mādhu → ballıdarı
Sans. pañça → beş
Sans. bahula → bolalmak
Sans. śrigāla → çakal
Sans. hanu → çene
Sans. satya / satyatā → çın
Sans. citrá → çit (II)
Sans. tama- → dam (I)
Sans. dhéna → danacı
Sans. dhāmi / dhamāni → dem
Sans. rūpa → görk

Sırpça

Sırp. hacik → açacak

Slovakça

Slo. tsepin / tsapun → çepin

Toharca

Toh. ārki → ağartı
Toh. B piś → beş
Toh. par- / pār- → bir boy
Toh. A koṃ / B kauṃ → günâşık

Tunguzca

Tung. akā → aga
Tung. haŋa → ayalamak
Tung. haŋha → ayazlandırılmış rakı
Tung. bīlēn → bilek damarı
Tung. bōk → boğak

Tung. mēnen → boyun olmak

Tung. əkē → eke

Tung. kēlin → gelin abla

Tung. kērčē → gerelti

Tung. kukušin → göğerti

Volga Bulgarcası

Volga Bul. beliw+i → bel (I)

Yunanca

Yun. Aphrō → abril

Yun. georg → adam

Yun. parádeisos → cennet kuşu

KAYNAKÇA

- Aalto, Pentti. "Zu den Pferdenamen der Orchon Inschriften". **Finnish-Ugrischen Forschungen**. c. 29. (1946) Helsinki: 127-133. [Türkçesi: Aydın, Erhan. "Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine". **Türk Dili**. s. 587 (Kasım 2000): 453-457.]
- Acar, Kenan. **Halk Ağzından TDK Türkçe Sözlük'e Giren Sözcükler İlk On Baskının Karşılaştırması**. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2012.
- Acıpayamlı, Orhan. **Zanaat Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976.
- _____. **Halkbilim Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- Adamović, Milan. "Heisst türkisch çocuk wirklich 'Ferkel' ?". **Türkbilig**. s.15 (2008): 3-7. [Türkçesi: Merhan, Aziz. "Türkçedeki çocuk sözcüğü gerçekten 'domuz yavrusu' mu demek ?". **Türkbilig**. s. 15 (2008): 8-12.]
- Arat, Reşid Rahmeti. **Kutadgu Bilig I Metin**. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1947. [2007⁵]
- _____. **Atebetü'l-Hakayık**. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1951. [2006³]
- _____. **Kutadgu Bilig III İndeks**. hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.
- Aydın, Mehmet. **Aybastı Ağız İnceleme-Metin-Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Ayverdi, İlhan. **Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1 (A-G)**. 2. bs. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- _____. **Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2 (H-N)**. 2. bs. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- _____. **Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 3 (O-Z)**. 2. bs. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- Azərbaycan Dialektoloji Lügəti I Cild A-L. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti I ABCÇD. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2006.

- Bazin, Louis. "A Propos De L'exclamation Anatolienne Abao!". **Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny**. hazırlayanlar: Janos Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958: 39-49.
- Bläsing, Uwe. **Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin**. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1992.
- _____. **Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet**. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1995.
- _____. "Irano-Turcica-Westiranisches Wortgut im türkeitürkischen Dialektmaterial". **Studia Etymologica Cracoviensia**. vol. 2 (1997): 77-150.
- _____. "Irano-Turcica: Weitere iranische Elemente im Türkeitürkischen". **Studia in honorem Stanislai Stachowski dieata = Folia Orientalia**. vol. XXXVI (2000): 33-61.
- _____. "Einige Bemerkungen zu Caferoğlu's Liste aus dem Wortschatz der Elekçi bei Alaçam (Bolu), Ein Beitrag zu Zigeuner-Jargons, Geheimsprachen und zum argotischen Wortschatz in der Türkei". **Iran and the Caucasus**. vol. 6/1-2 (2002): 103-168.
- _____. "Aramäisches im Wortschatz des anatolischen Türkisch". **DS-NELL VI**. no: 1 (2004): 47-66.
- _____. "Türkiye Türkçesinin Söz Varlığından Bir Örnek: Kafkas Dillerinden Ödünç Bazı Sözcükler". **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 16 (2006): 141-151.
- _____. "Bir Kazıyacağın Kanlı Geçmişinden". **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**. s. 13 (Güz 2010): 21-40.
- _____. "Pflanzennamen im Kumükischen II Ein türkisch-griechisches Pflaumenmus: Etymologisches und Volksetymologisches rund um die Schlehe". **Botanica und Zoologica in der türkischen Welt Festschrift für Ingeborg Hauenschild**. Herausgegeben von Marcel Erdal, Barbara Kellner-Heinkele, Elisabetta Ragagnin, Claus Schönig unter Mitarbeit von Deniz Aydın. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2012: 15-28.
- _____. "Batalga'dan Çökelge'ye Anadolu Ağızlarındaki -alga/-elge Ekine Dair". **Dil Araştırmaları**. s. 13 (Güz 2013): 9-36.
- Brendemoen, Bernt. "Doğu Karadeniz Ağızlarının Söz Varlığı ve Sözlükleri". **Kebikeç**. s. 7-8 (1999): 77-83.
- Buran, Ahmet. **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Clauson, Sir Gerard. "Eski Türkçe Üzerine Üç Not". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**. (1966): 19-37.

- _____. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.** Oxford University Press, 1972.
- _____. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish Index Vol. I.** Szeged: Studia Uralo-Altaica 14, 1981.
- _____. **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish Index Vol. II.** Szeged: Studia Uralo-Altaica 15, 1981.
- Courteille, Pavet de. **Dictionnaire Turk-Oriental.** Paris: 1870.
- Çağatay, Saadet. "Uygurcada Hendiadyoinler". **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978: 29-66.
- _____. "İl, Ulus ve Yönetenler". **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978: 305-329.
- _____. "Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental - 'n". **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978: 66-80.
- _____. "Türkçede Çocuk Kavramı". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1977.** (1978): 1-16.
- Dankoff, Robert. "Baraq and Burāq". **Central Asiatic Journal.** XV. 2 (1971): 102-117.
- _____. **Armenian Loanwords in Turkish.** Wiesbaden: Harrassowitz, 1995.
- _____. **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü.** Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Demir, Necati. **Ordu İli ve Yöresi Ağızları İnceleme-Metinler-Sözlük.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.
- Doerfer, Gerhard. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, I.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.
- _____. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, II.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965.
- _____. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen - und Timuridenzeit, III.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1967.
- _____. **Khalaj Materials.** Bloomington: Indiana University Publications, 1971.

- _____. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, IV.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1975.
- _____. "Türkolojide Eleştiri Sorunları". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983: 87-99.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. **İbn Battûta Seyahatnâmesi I.** çeviren A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Eckmann, János. **Chagatay Manual.** Bloomington: Indiana University Publications, 1966.
- Eraslan, Kemal. **Eski Uygur Türkçesi Grameri.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- Ercilasun, Ahmet B. **Kars İli Ağzları Ses Bilgisi.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Erdal, Marcel. "İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.** (1977): 87-119.
- _____. **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I.** Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- _____. **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. II.** Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Eren, Hasan. "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar". **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi.** c. VIII (Mart 1950): 145-163.
- _____. "Türkçe Gök Kelimesinin Türevleri". **Jean Deny Armağanı Mélanges Jean Deny.** hazırlayanlar Janos Eckmann, Ağâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958: 85-89.
- _____. "Anadolu Ağzlarında Rumca, İslâvca ve Arapça Kelimeler". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.** (1960): 295-371.
- _____. "Dibek". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi.** c. 30 s. 277 (Ekim 1974): 761-764.
- _____. "Türkçede Rumca Alıntılar". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi.** c. XXXI s. 282 (Mart 1975): 180-183.
- _____. "Bernd Scherner, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Versuch einer Chronologie ihrer Lautveränderungen. Wiesbaden 1977. XXX + 213 s. akademie der Wissenschaften und der Literatur. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission, Band XXIX". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.** (1978-1979): 295-371.

- _____. "Değerlendirmeler- Christos Tzitzilis- Griechische Lehnwörter in Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. LIV s. 432 (Aralık 1987): 315-336.
- _____. "Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek". **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi, Türkiye 3-10 Eylül 1988**. Türkiye: 478-483.
- _____. "Sırça Köşkte... (Başlangıç)". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. LVI s. 442 (Ekim 1988): 188-207.
- _____. "Sırça Köşkte...". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1990/I s. 457-458 (Ocak-Şubat 1990): 1-78.
- _____. "Sırça Köşkte... II". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1992/II s. 489 (Eylül 1992): 161-213.
- _____. "Değerlendirmeler, Robert Dankoff, An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1993/I s. 497 (Mayıs 1993): 376-390.
- _____. "Sırça Köşkte... III". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1993/II s. 499 (Temmuz 1993): 1-82.
- _____. "Sırça Köşkte... IV". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1995/I s. 517 (Ocak 1995): 26-62.
- _____. "Türkçe' de Doublet Örnekleri". **Türk Dili**. s. 523 (Temmuz 1995): 731-736.
- _____. "Türkçemizdeki Ermenice Alıntılar Üzerine". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. 1995/II s. 524 (Ağustos 1995): 859-904.
- _____. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- _____. "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**. c. I (2002): 107-159.
- _____. "Türkçede Moğolca Kalıntılar - Claus Schönig, Mongolische Lehnwörter im Westogusischen Wiesbaden 2000, VI+210 s. Turcologica 47". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten**. c. I (2003): 171-186.
- _____. "Anadolu Türkçesinde Yabancı Ögeler". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. c. II s. (2003): 157-170.
- _____. "Yeni Bir Etimolojik Sözlük". **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**. c. LXXXIX s. 637 (Ocak 2005): 15-33.
- Eren, M. Emin. **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.

- Erten, Münir. **Diyarbakır Ağzı İnceleme-Metinler-Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi X. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu - Dizini**. hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Gabain, Annamarie von. **Eski Türkçenin Grameri**. çeviren Mehmet Akalın. 5. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Gemalmaz, Efrasiyap. **Erzurum İli Ağzıları İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler III. Cilt**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Georgacas, Demetrius J. "Turkish Common Names of Aquatic Animals (and Congeners) and Fishing Terms of Greek Origin". **Bollettino Dell'atlante Linguistico Mediterraneo**. s. 20 (1978): 119-145.
- Grønbech, Kaare. **Komanisches Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**. Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942.
- Gülensoy, Tuncer. **Kütahya ve Yöresi Ağzıları İnceleme-Metinler-Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- _____, Ahmet Buran. **Elazığ Yöresi Ağzılarından Derlemeler**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Gülseren, Cemil. **Malatya İli Ağzıları İnceleme - Metinler - Sözlük ve Dizinler**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Gülsevin, Gürer. **Uşak İli Ağzıları Dil Özellikleri - Metinler - Sözlükler**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Günay, Turgut. **Rize İli Ağzıları İnceleme-Metinler-Sözlük**. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1978.
- Günşen, Ahmet. **Kırşehir ve Yöresi Ağzıları İnceleme-Metinler-Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Hamilton, James Russell. **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara**. çevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yayınları, 1998.

Hamit Zübeyr, İshak Refet. **Anadilden Derlemeler**. Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932.

Hauenschild, Ingeborg. **Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden : mit den deutschen, englischen und russischen Bezeichnungen**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989.

_____. "Botanica im Dīwān luġāt at-Turk". **Journal of Turkology**. Vol. 2 Number 1 (Summer 1994): 25-100.

_____. **Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari : eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003.

_____. **Botanica und Zoologica im Babur-name : Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.

Hloros, Yanko. **Türkçe'den Rumca'ya Kamus-ı Osmanî** ض - ا. Kostantiniye: Patrikhane Matbaası, 1899.

Hazai, György. **Türkiye Türkçesinin Dünü ve Bugünü Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş**. çeviren: Tevfik Turan. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

İnan, Abdülkadir. "Al Ruhı Hakkında". **Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi**. s.1 (Temmuz 1933): 160-167.

_____. "Tarla ve Darı Kelimeleri Üzerine". **Türk Kültürü**. s. 60 (Ekim 1967): 888-890.

Johnsen, Ulla. "Alačyq". **Reşit Rahmeti Arat İçin**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966: 286-305. [Türkçesi: Keleş, Alper. "Alačyq". **Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi**. s. 12 (Bahar 2013): 195-207.]

Kaçalin, Mustafa S. **Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazân Bèg ve Ğayrı -Metin ve Açıklamalar-**. İstanbul: Kitabevi, 2006.

_____. **Niyazî: Nevâî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luġātu 'n-Nevâ'iyye ve 'l-İstişâdatu 'l-Caġatâ'iyye**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Kahane, Henry and Renée, Andreas Tietze. **The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin**. Urbana: University of Illinois Press, 1958.

Kalay, Emin. **Edirne İli Ağızları İnceleme-Metin**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

- el Kaşgârî. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.** çeviren Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939. [2006⁵]
- _____. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II.** çeviren Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940. [2006⁵]
- _____. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III.** çeviren Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941. [2006⁵]
- _____. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi IV Dizin "Endeks".** hazırlayan Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1943. [2006⁵]
- Kaya, Ceval. **Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Korkmaz, Zeynep. **Güney-Batı Anadolu Ağzları Ses Bilgisi (Fonetik).** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Koşay, Hâmit, Orhan Aydın. **Anadilden Derlemeler II.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
- Kotwicz, Władysław. **Les Pronoms Dans Les Langues Altaïques.** Kraków: Nekladem Polska Akademja Umiejętności, 1936.
- Kúnos, Ignaz. **Sejy Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch.** Budapest: 1902.
- Lessing, Ferdinand D. **Mongolian English Dictionary.** Los Angeles: University of California Press, 1960.
- Li, Yong-Sóng. **Türk Dillerinde Akrabalık Adları.** İstanbul: Simurg, 1999.
- _____. **Türk Dillerinde Sontakılar.** İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2004.
- Maḥmūd al-Kāşyarî. **Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) Part III.** Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. [Cambridge]: Harvard University Office of the University Publisher, 1985.
- Menges, Karl. "Die Wörter für 'Kamel' und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen". **Ungarische Jahrbücher.** XV (1935): 517-528.
- Meninski, Francisci à Mesgnien. **Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae Lexicon Turcico - Arabico - Persicum.** Viennæ, 1680.
- Meyer, Gustav. **Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.** Wien, 1893.

Muhammad Mahdi Xan. **Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language.** Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson. London: 1960.

Mütercim Âsım Efendi. **Burhân-ı Katı.** İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. Şçerbak. **Drevnetyurkiy Slovar'.** Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, 1969.

Nişanyan, Sevan. **Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü.** 5. bs. İstanbul: Everest Yayınları, 2009. [<http://www.nisanyansozluk.com>].

Olçay, Selahâttin. **Erzurum Ağzı İnceleme-Derleme-Sözlük.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

_____. A. Bican Ercilâsun, Ensar Aslan. **Arpaçay Köylerinden Derlemeler.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Ölmez, Mehmet. "Ana Altayca Sözbaşı *d-". **Türk Dilleri Araştırmaları 1991.** (1991): 167-190.

_____. "Türk Dillerinin Sözlükleri ve Türk Sözlükçülüğü". **Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü.** Ankara: Dil Derneği Yayınları, 1994: 88-100.

_____. "Altayca-Türkçe Sözlük, Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskalı, Muvaffak Duranlı, TDK, ISBN 975-16-1146-6, Ankara 1999, 266 s.". **Türk Dilleri Araştırmaları 11.** (2001): 191-236.

_____. "Türkiye'deki Ağız Çalışmalarının Sözlükleri ve İlk Ağız Sözlükleri". **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 16 (2006): 205-210.

_____. **Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözcükleri Eski Türkçe ve Moğolca Denklikleriyle.** Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2007.

_____. "Türkçenin Etimoloji Sözlükleri ve Soyağacı". **Journal of Turkish Studies In Memoriam Şinasi Tekin III.** vol. 32/1 (2008): 223-304.

_____. "Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri". **Türk Dilleri Araştırmaları.** c.19 (2009): 223-304.

_____. "Sözlerin Soyağacı (2)". **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi.** s. 1 (Bahar 2013): 264-270.

_____. **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük.** 2. bs. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.

Ölmez, Zuhâl Kargı. "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1)". **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 7 (1997): 19-40.

_____. "Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2)". **Bahşı Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı**. yay. hazırlayanlar Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez. Freiburg-İstanbul: Simurg, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 21, 1998: 235-260.

Öner, Mustafa. **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Özçelik, Sadettin. **Urfa Merkez Ağzı İnceleme, Metinler, Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.

_____. Erdoğan Boz. **Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.

Özdemir, Nutku. **Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

Özön, Nijat. **Sinema Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963.

Özönder, F. Sema Barutçu. "Ali Şir Nevâyi: Muḥākimetü 'l-Luġateyn İki Dilin Muhakemesi". Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. [2011²]

Pomorska, Marzanna. "New-Persian Loanwords in Anatolian-Turkish Dialects (1)". **Studia Turcologica Cracoviensia**. s.1 (1995): 91-123.

Poppe, N. N. **Zemahşerî: Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**. çeviren Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Ramstedt, G. J. **Kalmükisches Wörterbuch**. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae III, 1935.

Redhouse, Sir James W. **A Turkish and English Lexicon New Edition/Kitâb-ı Ma'ânî-i Lehce**. Constantinople, 1890.

Räsänen, Martti. **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen**. Helsinki: 1969.

Röhrborn, Klaus. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 1, a-agrig**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977.

_____. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 2, agriglan- – anta**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979.

- _____. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 3, anta–asanke.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 4, asankelg–ayat-.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1988.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 5, ayatıl- – ämgäklig.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1994.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien Lieferung 6, ämgäksin- – ärñäk.** Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1998.
- Rybatzki, Volker. **Die Personenennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente, Eine lexikalische Untersuchung.** Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, 2006.
- Sağır, Mukim. **Erzincan ve Yöresi Ağzları İnceleme-Metinler-Sözlük.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Schwarz, Henry G. **An Uyghur-English Dictionary.** Washington: 1992.
- Schönig, Claus. **Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen.** Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.
- Sevortyan, E. V. **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye).** Moskva: 1974.
- _____. **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi) "B".** Moskva: 1978.
- _____. **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi) "V", "G", "D" .** Moskva: 1980.
- _____. **Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvi) "K", "K".** Moskva: 1997.
- Stachowski, Kamil. **Names of Cereals in the Turkic Languages.** Kraków: Książka dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Stachowski, Marek. "Türkisch *çocuk* 'Kind' ". **Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook.** volume 57 (1985): 79-88.
- _____. **Dolganischer Wortschatz.** Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993.

_____. "Once Again On The Etymology Of Turkish Çocuk 'Child' ". **Türkbilig.** s.17 (2009): 116-123. [Türkçesi: Gökçe, Faruk. "Yeniden Türkçe çocuk Sözcüğünün Kökeni Üzerine". **Türkbilig.** s.17 (2009): 124-132.]

Stachowski, Stanisław. **Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü**
Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen.
İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998.

Stengass, F. **A Comprehensive Persian-English Dictionary.** London: 1892.

Sümer, Faruk. "Oğuzlara Ait Destanî Mahiyetde Eserler". **AÜDTCF Dergisi.** c. XVII, s. 3-4 (1959): 359-455.

Symeonidis, Charalambos. "Griechische Lehnwörter im Türkischen". **Balkan Studies.** c. 14 s. 1 (1973): 167-200.

_____. **Der Vokalismus der griechischen Lehnwörter im Türkischen.**
Thessaloniki: 1976.

Şçerbak, A. M. "Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v tyurskih yazıkah".
İstoričeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov. (Moskva 1961): 82-172.

Şemseddin Sami. **Kamus-ı Türkî.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Şen, Serkan. "Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler". Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Taş, İbrahim. **Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Tekin, Talat. **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler.** Ankara: Simurg Yayınları, 1995.

_____. "Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic". **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 7, (1997): 165-173.

_____. "Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* Üzerine Bir Eleştiri (III)".
Çağdaş Türk Dili. s. 83 (Şubat 1995): 2-13.

_____. **Orhon Türkçesi Grameri.** 3. bs. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2003.

_____. **Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk.** 3. bs. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat, 2003.

_____. **Orhon Yazıtları.** 4. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

- _____. "Altaic Etymologies: I". **International Journal of Central Asia Studies**. c. 1. (Korea, 1996): 245-268.
- _____. "Turkic tiş, Chuvash şäl and Mongolian šidün". **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern**. c. 76. (1986): 293-297.
- _____. "Üze Zarfı Hakkında". **V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, I. Türk Dili, İstanbul 1985**. c I: 253-260.
- _____. "E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*, I: Ob-şçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye, Akademiye Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, Izdatel'stvo 'Nauka', 767 s., Moskva 1974". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. (1975-1976): 274-285.
- _____. "Hemçik-Çırgakı Yazıtı". **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 9. (1999): 5-15.
- _____. "Notes On Old Turkic Word Formation". **Central Asiatic Journal**. c.38 (1994): 244-281.
- _____. "Amca ve Teyze Kelimeleri Hakkında". **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**. (1960): 283-294.
- _____. **İrk Bitig Eski Uyğurca Fal Kitabı**. hazırlayanlar Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- _____. Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker. **Türkmence-Türkçe Sözlük**. Ankara: Simurg Yayınları, 1995.
- Tezcan, Semih. "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". **Belleten**. c. XLV/II s. 178. (Nisan 1981): 23-78.
- _____. "Yaygın Bir Gölge Sözcük: çiçek/çişik". **Türk Dilleri Araştırmaları 3**. (1993): 257-266.
- _____. **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Tietze, Andreas. "Reduplikasyonla ve (r) ile Kurulmuş Çift Sözcükler". **Reşid Rahmeti Arat İçin**. Ankara: Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966: 423-429.
- _____. "Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars". **Zeitschrift für Balkanologie**. Jahrgang XVIII/2 (Wiesbaden 1982): 159-215.

- _____. "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch". **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**. derleyen: Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg, 1999: 255- 333.
- _____. "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch". **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**. derleyen: Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg, 1999: 373-388.
- _____. "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch". **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**. derleyen: Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg, 1999: 204-257.
- _____. "Persian Loanwords in Anatolian Turkish". **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**. derleyen: Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg, 1999: 125 168.
- _____. "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache". **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü**. derleyen: Mehmet Ölmez. İstanbul: Simurg, 1999: 1-47.
- _____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei - Türkischen I A-E**. İstanbul: Simurg Yayınları, 2002.
- _____. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei - Türkischen II F-J**. Wien: OAW, 2009.
- _____. Talât Tekin. "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar". **Erdem**. c. 5 s.13. (1990): 285-293.
- _____. "Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar II". **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 4 (1994): 159-169.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Tor, Gülseren. **Mersin Ağzı Sözlüğü**. İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2004.

Tuna, Osman Nedim. "Osmanlıcada Mogolca ödünç kelimeler". **Türkiyat Mecmuası**. c. XVII (1972): 209-250.

_____. "Osmanlıcada Mogolca Kelimeler ". **Türkiyat Mecmuası**. c. XVIII (1976): 281-314.

Tuncay, Faruk, Λεωνίδας Καρατζάς. **Türkçe Yunanca Sözlük**. Atina: Doğu Dil ve Kültürleri Merkezi, 2000.

Turan, Zikri. **Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

Tzitzilis, Christos. "Balkanische Etymologien". **Academie Bulgare des Sciences, Linguistiques Balkanique XXX**. s. 2 (1987). 99-111.

_____. **Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)**. Wien: 1987.

Türk Dili Tedkik Cemiyeti. **Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi**. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.

Türk Dil Kurumu. **Türkçe Sözlük**. İstanbul: Cumhuriyet Basımevi, 1945.

_____. **Türkçe Sözlük**. Ankara: Yeni Matbaa, 1955.

_____. **Türkçe Sözlük**. 3. bs. Ankara: Yeni Matbaa, 1959.

_____. **Türkçe Sözlük**. 4. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1966.

_____. **Türkçe Sözlük**. 5. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.

_____. **Türkçe Sözlük**. 6. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.

_____. **Türkçe Sözlük 1 A-K**. 7. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

_____. **Türkçe Sözlük 1 A-K**. 8. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

_____. **Türkçe Sözlük 1 A-K**. 9. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.

_____. **Türkçe Sözlük**. 10. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

_____. **Türkçe Sözlük**. 11. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

_____. **Uygulayım Terimleri Sözlüğü**. Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980.

_____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I A**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963.

- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II B.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III C-Ç.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV D.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V E-F.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI G.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII K.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII EK-I.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- _____. **Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi Cilt: 1 A-D.** İstanbul: Maarif Matbaası, 1939.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi Cilt: 2 E-K.** İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.
- _____. **Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi Cilt: 3 L-Z.** İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1942.
- _____. **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I A-B.** 4. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- _____. **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II C-D.** 3. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- _____. **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü III E-İ.** 3. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- _____. **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü IV K-N.** 3. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- _____. **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V O-T.** 3. bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

_____. **Yeni Tarama Sözlüğü.** düzenleyen: Cem Dilçin. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Webster, Noah. **Webster's Third New International Dictionary of The English Language Unabridged.** Springfield, Massachusetts, U.S.A.: Merriam-Webster, 2002.

Yıldırım, Faruk. **Adana ve Osmaniye İlleri Ağzları II Metinler-Sözlük-Dizinler.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

Yudahin, K. K. **Kırgız Sözlüğü I (A-J).** çeviren Abdullah Taymas. Ankara: TDKC, 1945.

Yüce, Nuri. **Ebu'l-Kāsim Cārullāh Maḥmūd Bin ʿOmar Bin Muhammed Bin Aḥmed Ez-Zemaḥşari El-Ḥvārizmi: Mukaddimetü'l-Edeb.** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. [1993²]

Zülfikar, Hamza. **Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler İnceleme-Sözlük.** Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı : Ekrem

Soyadı : Gül

Unvanı : Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

Doğum Yeri : İskenderun.

Mail : ekremgul2003@hotmail.com.

Eğitim Durumu

Lisans : Cumhuriyet Üniv. Fen Edb. Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler: "Türkçe Sözlük'te Halk Ağzından Sözler Üzerine", *III. Workshop On Turkish Dialects*, 25-27 Mayıs 2013, Manisa.